

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Ramdevputra, Narendra M., 2009, “સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં નિરૂપિત રામકથાનું તુલનાત્મક અધ્યયન ”, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/322>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

રજી. નં. - 3469

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી વિનયન વિદ્યાશાળાના સંસ્કૃત વિષયમાં
પીએચ. ડી.ની પદવી માટે રજૂ કરવામાં આવતો

- : મહાનિબંધ :-

સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં નિરૂપિત
રામકથાનું તુલનાત્મક અધ્યયન

THE COMPARATIVE STUDY OF RAMAKATHA IN THE PRASHISHTA SANSKRIT PLAYS

: પ્રસ્તુત કર્તા :

નરેન્દ્ર એમ. રામદેવપુત્રા

(એમ. એ., બી. એડ.)

યુનિટી હાઈસ્કૂલ -

અમરેલી - ૩૬૫ ૬૦૧

: માર્ગદર્શક :

ડૉ. કિશોરચન્દ્ર ભા. પાઠક

સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ

કમાણી સાયન્સ અને પ્રતાપરાય આર્ટ્સ કોલેજ - અમરેલી

વિદ્યા વિહાર - લાઠી રોડ,

અમરેલી - ૩૬૫ ૬૦૧

વિ. સં. - ૨૦૧૫

ઈ. સ. - ૨૦૦૯

-: જાહેરનામું :-

આથી હું સોગંદપૂર્વક જાહેર કરું છું કે પ્રસ્તુત મહાનિબંધ (Thesis) રૂપે રજૂ થયેલું સંશોધનકાર્ય મેં સંલગ્ન ગ્રંથસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ મૂળગ્રંથો અને સંદર્ભગ્રંથો તથા પ્રાપ્ય સંસ્કૃત રાકમથાપરક રૂપકોને આધારે તૈયાર કરેલું છે. તેમાં આવતાં નિરૂપણ અને નિષ્કર્ષ સંપૂર્ણપણે મૌલિક છે. તેની મૌલિકતાની ખાતરીપૂર્વક જાહેરાત કરું છું. આ શોધકાર્યમાં રજૂ થયેલાં મંતવ્યો અને વિગતો માટે જવાબદારી મારી પોતાની છે.

તારીખ

(નરેન્દ્ર એમ. રામદેવપુત્રા)

સ્થળ : રાજકોટ

- : પ્રમાણપત્ર :-

આથી હું પ્રમાણિત કરું છું કે શ્રી નરેન્દ્ર એમ. રામદેવપુત્રા દ્વારા પ્રસ્તુત થનાર મહાનિબંધ (Thesis) “સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં નિરૂપિત રામકથાનું તુલનાત્મક અધ્યયન” તેમનું મૌલિક અને સ્વતંત્ર સંશોધનકાર્ય છે. તેમણે મારા માર્ગદર્શન નીચે આવશ્યક અભ્યાસ - પરામર્શ અને સૂચનો દ્વારા તૈયાર કરેલ છે.

તારીખ

સ્થળ : રાજકોટ

પ્રા. ડૉ. કિશોરચન્દ્ર ભા. પાઠક

(સંસ્કૃત ભાગાધ્યક્ષ)

કમાણી સાયન્સ અને

પ્રતાપરાય આર્ટ્સ કૉલેજ - અમરેલી

-: નિવેદન :-

ભારતીય પરંપરામાં જ નહીં પરંતુ વિશ્વસાહિત્યમાં પણ વાલ્મીકિ રામાયણનું સ્થાન અત્યંત ઉજ્જવળ અને ગૌરવપૂર્ણ રહ્યું છે. આ મહાકાવ્ય હંમેશા મનિષીઓનું પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહ્યું છે.

રામકથા ઉપર આધારિત સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં નિરૂપિત સર્વે મહત્ત્વના પ્રસંગોનું તુલનાત્મક તેમજ વિવેચનાત્મક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ છે. માનવ મૂલ્યોને ઉન્નત સ્વરૂપે રજૂ કરતાં એનાં ચિરંજીવ સત્ત્વ અને કાન્તદર્શી આદિકવિ પ્રતિભાએ કેટલાંક કાવ્યો, નાટકો, ચંપૂ કે ગદ્ય કથા રૂપે અવતાર થયા કરે છે. આ રામાયણના અનુસરણમાં નવાં નવાં જે રૂપકો રચાઈ ગયાં છે, પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં તે સર્વેનો વિવિધ દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનો નૂતન પ્રયાસ કર્યો છે.

વિવિધ રૂપકોની રચના પાછળ કઈ ભૂમિકા પડી હશે ? તેમના રચયિતાઓ તેમના દ્વારા શું સિદ્ધ કરવા માગો છે ? અને તે કેટલાં પ્રમાણમાં સિદ્ધ કરી શક્યા છે ? તેનું સંશોધન માત્ર રોમાંચક જ નહીં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસને સમજવા ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે. એ દષ્ટિએ અધ્યયન કરવાનો અહીં નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોનો વિવિધ દષ્ટિકોણથી અભ્યાસ કરતું આ અધ્યયન તુલનાત્મક સાહિત્ય વિવેચનમાં એક મૌલિક અને નૂતન દિશા ઉજાગર કરનારું બની રહેશે એવું મારું નમ્ર મંતવ્ય છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્યની પૃષ્ઠભૂમિમાં એક અંગત રસપ્રદ અનુભવ રહેલો છે. સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વર્ગોના અભ્યાસકાળ દરમિયાન રામાયણ કથા પ્રત્યે મારો રસ ઘડાવા લાગ્યો. તેનું કારણ મારા પ. પૂ. દાદા શ્રીઅમરદાસજી ખારાવાળા ગુજરાતના એક મૂર્ધન્ય રામાયણ કથાકાર હતા. તેમની અંતરની ઈચ્છા હતી કે હું રામાયણમાં વિશેષ સંશોધન કરું. મારા પિતાશ્રી સંસ્કૃતના અધ્યાપક અને કથાકાર છે. આમ રામકથાનું પઠન-પાઠન અમારી કુલ પરંપરા છે.

સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં નિરૂપિત રામકથાના ગ્રંથો અંગે વિશેષ તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે હજુ સુધી આનો પદ્ધતિપૂર્વક અભ્યાસ થયો નથી, અને તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ભારતીય સંસ્કૃત રામાયણ સાહિત્યમાં ઘણી મહત્ત્વની અને રોચક સામગ્રી પૂરી પાડી શકાય તેમ છે. આમ વિચારી ગુરુવર્ય પ્રા. ડૉ. કિશોરચંદ્ર પાઠક સાહેબ સાથે આ શક્યતા અંગે વિચારણા કરી અને તેમનાં માર્ગદર્શન નીચે પ્રસ્તુત મહાનિબંધની સંપૂર્ણ રૂપરેખા તૈયાર કરી.

પ્રાપ્ય સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોનું અધ્યયન કર્યા પછી સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં રામકથા વિષયક રૂપકોનો અભ્યાસ કરવાની તત્પરતા થઈ. તેથી આવા કેટલાં રૂપકો છે તેની વ્યવસ્થિત તપાસ હાથ ધરી. તેના પરિણામે જાણવા મળ્યું કે, સંસ્કૃત ભાષામાં રામકથાપરક અનેક

રૂપકો રચાયાં છે, જેમાંના મોટાભાગનાં શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, હસ્તપ્રતોમાં નોંધાયેલા છે. આવી હસ્તપ્રતોની વિસ્તૃત સૂચિ જોવા - જાણવા ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહારના અનેક ગ્રંથાલયો તેમજ વિવિધ સંસ્થાઓમાં રૂબરૂ જવાનું થયું અને આવા સ્થળોના અમૂલ્ય ગ્રંથભંડારોમાં બેસી પ્રારંભિક સામગ્રી એકત્રિત કરવાનું પાયાનું કામ કર્યું. દિલ્હી, બનારસ, કલકત્તા, પૂના, બેંગલોર, મદ્રાસ વગેરે સ્થળોએ પત્રોથી પણ સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકો ઉપલબ્ધ થઈ શક્યા છે. તેમના તુલનાત્મક અભ્યાસનો અહીં ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યે મારું આ સંશોધન કાર્ય મૌલિક છે, એવો મારો નમ્ર મત છે.

આ મહાનિબંધમાં કુલ ૪ વિભાગોને ૧૮ પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત ૪ પરિશિષ્ટોનો સમાવેશ કરાયો છે. (૧) રામકથા ઉદ્ભવ અને વિકાસ, (૨) વાલ્મીકિ રામાયણ, (૩) સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં રામકથા પર આધારિત પ્રશિષ્ટ રૂપકો, (૪) રામકથા પર આધારિત પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં કથાવસ્તુનું સામ્ય અને નાવીન્ય. એમ વિભાગો પાડ્યા છે. રામકથા પર આધારિત ૧૬૭ પ્રશિષ્ટ રૂપકોને કાળક્રમાનુસાર ૧૦ પ્રકરણો (૮થી૧૭)માં ગોઠવીને દરેક રૂપકનાં રચયિતા, એની રચનાઓ, રચનાકાળ દર્શાવીને પ્રત્યેક રૂપકનું વિષયવસ્તુ, પ્રકાર, પાત્ર, રસ, પ્રકૃતિ, સંધિ, વર્ણનો છંદ, અલંકાર વિન્યાસ, સુભાષિતો તથા તેમાં પ્રતિબિંબિત થતું સમાજદર્શન નિરૂપવામાં આવ્યું છે.

સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં નિરૂપિત રામકથાના તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આધુનિક વિદ્વાનોનાં અભિગમને પણ મૂલવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, જેથી અભ્યાસ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય રીતે થઈ શકે. મારા શોધકાર્ય દરમિયાન હંમેશા પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપનાર મારા ગુરુવર્ય પ્રા. ડૉ. કિશોરચન્દ્ર પાઠક સાહેબ (અધ્યક્ષ - સંસ્કૃત વિભાગ, શ્રી કમાણી સાયન્સ અને શ્રી પ્રતાપરાય આર્ટ્સ કોલેજ, અમરેલી)નો હાર્દિક આભાર માનું એટલો ઓછો છે. તેમના આ નૈતિક બળ અને સૂઝથી મારા સંશોધનકાર્યને સાર્થક બનવી શક્યો છું. આ શોધકાર્ય માટે જેમનો સહકાર અને સલાહસૂચનો મળ્યા છે તેવા પ્રા. ડૉ. વસંતભાઈ પરીખ, પ્રા. ડૉ. હર્ષદેવ માધવ, પ્રા. ડૉ. રાજેન્દ્ર ચોટલીયા, પ્રા. ડૉ. બલભદ્રસિંહ ચૂડાસમા વગેરેનો હું ખૂબ આભારી છું.

આ સંશોધન કાર્યના જરૂરી અભ્યાસ માટે મેં વડોદરા, મુંબઈ વગેરે પ્રાચ્ય સંશોધન કેન્દ્રોની મુલાકાત લીધેલી છે, તથા અમરેલીની શ્રી કમાણી સાયન્સ અને શ્રી પ્રતાપરાય આર્ટ્સ કોલેજના ગ્રંથાલયોનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ સંસ્થાના આચાર્ય શ્રી વિરાણી સાહેબનો આભારી છું. આ કાર્યને સુચારુ રૂપે કૉમ્પ્યુટર મુદ્રિત કરવાનું કાર્ય લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કૉમ્પ્યુટર વિશેષજ્ઞ શ્રી ચેતનભાઈ જસાણી તથા તેમના ધર્મપત્ની પ્રમીલાબહેન જસાણીએ યથાસમયે કરી આપી મને ઋણી બનાવ્યો છે. મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીએ સંશોધનકાર્ય માટે પ્રેરણા આપી છે, તેની નોંધ લેવી ઘટે.

અમરેલી

નરેન્દ્ર માધવદાસ રામદેવપુત્રા

-: અનુક્રમણિકા :-

ક્રમાંક

વિગત

પૃષ્ઠ નંબર

વિભાગ - ૧

રામકથા ઉદ્ભવ અને વિકાસ

પ્રકરણ - ૧ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રામકથા . . રથી ૮

પ્રસ્તાવના

- ૧.૧. વેદમાં રામકથા
 - ૧.૨. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં રામકથા
 - ૧.૩. ઉપનિષદોમાં રામકથા
 - ૧.૪. સૂત્રોમાં રામકથા
 - ૧.૫. મહાભારતમાં રામકથા
 - ૧.૬. પુરાણોમાં રામકથા
- ઉપસંહાર
- પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૨ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં રામકથા ૯થી ૧૪

ભૂમિકા

- ૨.૧. દશરથ જાતક
 - ૨.૨. અનામત જાતક
- પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૩ રામકથાના સ્ત્રોત વિષેના વિવિધ

મતોની સમીક્ષા ૧૫થી ૨૬

પ્રસ્તાવના

- ૩.૧. ડૉ. વેબરનો મત
- ૩.૨. જે. ટી. વ્હીલરનો મત
- ૩.૩. ડૉ. યાકોબીનો મત

ક્રમાંક	વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
---------	------	------------

૩.૪. ડૉ. હોપકિન્સનો મત

૩.૫. દિનેશચંદ્ર સેનનો મત

નિષ્કર્ષ

પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૪ રામકથાની ઐતિહાસિકતા ૨૭થી ૩૮

ભૂમિકા

૪.૧. ડૉ. યાકોબીનો મત

૪.૨. લેસનનો મત

૪.૩. મેકડોનલનો મત

૪.૪. દિનેશચંદ્ર સેનનો મત

૪.૫. અન્ય વિદ્વાનોના મત

ઉપસંહાર

પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૫ રામકથાની વ્યાપકતા ૩૯થી ૪૭

પ્રસ્તાવના

૫.૧. વૈદિક સાહિત્યમાં રામકથા

૫.૨. પુરાણોમાં રામકથા

૫.૩. લલિત સાહિત્યમાં રામકથા

૫.૪. પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં રામકથા

૫.૫. સંસ્કૃત રામાયણોમાં રામકથા

૫.૬. પ્રાદેશિક ભારતીય ભાષાઓમાં રામકથા

૫.૭. વિદેશોમાં રામકથા

ઉપસંહાર

પાઠટીપ

વિભાગ - ૨

વાલ્મીકિ રામાયણ

પ્રકરણ - ૬ વાલ્મીકિ રામાયણ પરિચય ૪૯થી ૯૮

- ૬.૧. વાલ્મીકિ રામાયણની ભૂમિકા
 - ૬.૨. વાલ્મીકિ રામાયણના રચયિતા
 - ૬.૩. વાલ્મીકિ રામાયણનો રચનાકાળ
 - ૬.૪. વાલ્મીકિ રામાયણની કથાવસ્તુ
 - ૬.૫. વાલ્મીકિ રામાયણની પાત્રસૃષ્ટિ
 - ૬.૬. વાલ્મીકિ રામાયણ આદર્શોનું કાવ્ય
 - ૬.૭. આર્ષ મહાકાવ્ય
 - ૬.૮. મૂલ્યાંકન
- પાઠટીપ

વિભાગ - ૩

સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં રામકથા પર

આધારિત પ્રશિષ્ટ રૂપકોનું નિરૂપણ

પ્રકરણ - ૭ સંસ્કૃત નાટ્ય ઉત્પત્તિ, વિકાસ,

લક્ષણો અને પ્રકાર ૧૦૦થી ૧૫૨

પ્રસ્તાવના

- ૭.૧. રૂપક સ્વરૂપ
- ૭.૨. નાટ્ય વિશે વિવિધ મતો
- ૭.૩. નાટ્યકલા એક સ્વતંત્ર કલા
- ૭.૪. નાટ્યનો ઉદ્ભવ
- ૭.૫. રૂપકો
- ૭.૬. ઉપરૂપકો

પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૮ ઈ. સ.ની પાંચમી સદી સુધીનાં તેમજ

તે પહેલાંના પ્રશિષ્ટ રૂપકો . . ૧૫૩થી ૨૦૪

- ૮.૧. બાલિ (બલિ) વધમ્
 ૮.૨. પ્રતિમાનાટકમ્
 ૮.૩. અભિષેકનાટકમ્
 ૮.૪. યજ્ઞફલમ્
 ૮.૫. કુન્દમાલા
 પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૯ ઈ. સ.ની છઠીથી આઠમી સદી

સુધીનાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો ૨૦૫થી ૨૪૫

- ૯.૧. મહાવીરચરિતમ્
 ૯.૨. ઉત્તરરામચરિતમ્
 ૯.૩. રામાખ્યુદયમ્
 ૯.૪. ઉદાત્તરાઘવમ્
 ૯.૫. અનર્ઘરાઘવમ્
 પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૧૦ ઈ. સ.ની નવમી અને દસમી સદી

પ્રશિષ્ટ રૂપકો ૨૪૬થી ૨૮૯

- ૧૦.૧. આશ્ચર્યચૂડામણિઃ
 ૧૦.૨. બાલરામાયણમ્
 ૧૦.૩. અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્
 ૧૦.૪. મૈથિલીકલ્યાણમ્
 ૧૦.૫. કૃત્યારાવણ
 ૧૦.૬. છલિતરામ
 ૧૦.૭. અભિનવરાઘવમ્ (૧)

ક્રમાંક	વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૧૦.૮.	રાઘવાભ્યુદયમ્ (૧)	
૧૦.૯.	અભિનવજાનકી	
૧૦.૧૦.	માયાપુષ્પક	
૧૦.૧૧.	રામાનન્દ: (૧)	
૧૦.૧૨.	હનુમન્નાટકમ્ (મહાનાટક)	
	પાઠટીપ	

પ્રકરણ - ૧૧ ઈ. સ.ની અગિયારમીથી સોળમી

સદી સુધીનાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો ૨૯૦થી ૩૪૨

૧૧.૧.	કનકમંજરી
૧૧.૨.	જાનકીરાઘવમ્
૧૧.૩.	બાલચરિતમ્
૧૧.૪.	મારીચવંચિતકમ્
૧૧.૫.	રામવિક્રમમ્
૧૧.૬.	મારીચવધમ્
૧૧.૭.	રાઘવાનન્દ (૧)
૧૧.૮.	રઘુવિલાસનાટકમ્
૧૧.૯.	રાઘવાભ્યુદયમ્
૧૧.૧૦.	ઉન્મત્તરાઘવમ્ (૧)
૧૧.૧૧.	ઉન્મત્તરાઘવમ્ (૨)
૧૧.૧૨.	અભિનવરાઘવમ્ (૨)
૧૧.૧૩.	વીરાનન્દ:
૧૧.૧૪.	અમોઘરાઘવમ્ (૧)
૧૧.૧૫.	આશ્ચર્યરાઘવમ્
૧૧.૧૬.	પ્રસન્નરાઘવમ્
૧૧.૧૭.	દૂતાન્ગદમ્
૧૧.૧૮.	રામાન્કનાટકમ્

ક્રમાંક	વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૧૧.૧૯.	ઉલ્લાઘરાઘવમ્	
૧૧.૨૦.	અભિનવરાઘવમ્ (૩)	
૧૧.૨૧.	રામાભ્યુદયમ્ (૨)	
૧૧.૨૨.	અમોઘરાઘવમ્ (૨)	
૧૧.૨૩.	અભિષિક્તરાઘવમ્	
૧૧.૨૪.	રાઘવાભ્યુદયમ્ (૩)	
	પાઠટીપ	

પ્રકરણ - ૧૨ ઈ. સ.ની સોળમી સદીમાં રચાયેલાં

પ્રશિષ્ટ રૂપકો ૩૪૩થી ૩૫૭

૧૨.૧.	જનકજાનન્દમ્
૧૨.૨.	સીતાનન્દ:
૧૨.૩.	આનંદરાઘવમ્
૧૨.૪.	અભિરામમણિ:
	પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૧૩ ઈ. સ.ની સત્તરમી સદીમાં રચાયેલાં

પ્રશિષ્ટ રૂપકો ૩૫૮થી ૩૯૦

૧૩.૧.	કુશકુમુદ્વતી:
૧૩.૨.	અદ્ભુતદર્પણમ્
૧૩.૩.	સીતાવિજયેન્દિરા પરિણય
૧૩.૪.	જાનકી પરિણય: (૧)
૧૩.૫.	રાઘવામ્યુદયમ્ (૪)
૧૩.૬.	રાઘવાનન્દ: (૨)
૧૩.૭.	સીતાદિવ્યચરિતમ્
૧૩.૮.	શ્રીરામચરિતમ્
	પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૧૪ ઈ. સ.ની અઢારમી સદીમાં રચાયેલાં

પ્રશિષ્ટ રૂપકો ૩૯૧થી ૪૦૦

- ૧૪.૧. રઘુવીરવિજયમ્ (૧)
 ૧૪.૨. રામવિજયમ્
 ૧૪.૩. સીતારાઘવમ્
 ૧૪.૪. સીતાકલ્યાણમ્ (વીથી)
 ૧૪.૫. વીરરાઘવ (વ્યાયોગ)
 ૧૪.૬. આંજનેયવિજયમ્
 ૧૪.૭. કલ્યાણરાઘવનાટકમ્
 ૧૪.૮. ઉત્તરચરિત્તમ્
 ૧૪.૯. બાલિવિજય (વ્યાયોગ)
 પાઠટીપ

પ્રકરણ - ૧૫ ઈ. સ.ની ઓગણીસમી સદીમાં

રચાયેલાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો ૪૦૧થી ૪૨૬

- ૧૫.૧. રઘુવીરવિજયમ્ (૨)
 ૧૫.૨. રંભારાવણીયમ્
 ૧૫.૩. અભિનવરાઘવમ્ (૪)
 ૧૫.૪. વિક્રાન્તરાઘવ (વ્યાયોગ)
 ૧૫.૫. રામરાજ્યાભિષેક
 ૧૫.૬. હનુમાનદ્વિજયનાટકમ્
 ૧૫.૭. આનંદરઘુનંદનમ્
 ૧૫.૮. જાનકી પરિણય (૨)
 ૧૫.૯. કુશલવવિજયનાટકમ્
 ૧૫.૧૦. ઉદારરાઘવમ્
 ૧૫.૧૧. ચિત્રકૂટનાટકમ્
 ૧૫.૧૨. જાનકીવિક્રમમ્

ક્રમાંક	વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૧૫.૧૩.	તારકા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ	
૧૫.૧૪.	મેઘનાદવિજય (વ્યાયોગ)	
૧૫.૧૫.	રામચન્દ્રવિજયમ્	
૧૫.૧૬.	મૈથિલીયમ્	
૧૫.૧૭.	ગીતનાટ્યો (છાયાનાટ્યો)	
	પાઠટીપ	

પ્રકરણ - ૧૬ ઈ. સ.ની વીસમી સદીમાં રચાયેલાં

પ્રશિષ્ટ રૂપકો ૪૨૭થી ૪૭૦

૧૬.૧.	યૌવરાજ્યમ્
૧૬.૨.	મંજુલમંજીરમ્
૧૬.૩.	શાર્દૂલ-સમ્પાત્
૧૬.૪.	વિદ્યુન્માલા
૧૬.૫.	કૈલાસનાથવિજય
૧૬.૬.	રઘુવંશમ્
૧૬.૭.	રામનામ દાતવ્ય ચિકિત્સાલયમ્
૧૬.૮.	નારીજાગરણનાટકમ્
૧૬.૯.	રામલીલા
૧૬.૧૦.	સીતાહરણમ્
૧૬.૧૧.	આલોકિની
૧૬.૧૨.	પુરશ્ચરણકમલમ્
૧૬.૧૩.	પ્રસન્ન હનુમાન
૧૬.૧૪.	ગુરુદક્ષિણા
૧૬.૧૫.	કૌત્સ ગુરુદક્ષિણા
૧૬.૧૬.	સીતાકલ્યાણનાટકમ્ (૩)
૧૬.૧૭.	રામાનન્દ:
૧૬.૧૮.	અશોકકાનને જાનકી
૧૬.૧૯.	આદિકવિ:
૧૬.૨૦.	રામવનગમનમ્

ક્રમાંક	વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૧૬.૨૧.	રામરાજ્યમ્ (૧)	
૧૬.૨૨.	ભરતમેલનમ્	
૧૬.૨૩.	વાલ્મીકિ સંવર્ધક:	
૧૬.૨૪.	દસ્યુ રત્નાકરણમ્	
૧૬.૨૫.	શૂર્પણખાભિસાર:	
૧૬.૨૬.	લક્ષ્મણવ્યાયોગ	
૧૬.૨૭.	સીતાત્યાગ: (૧)	
૧૬.૨૮.	પૌલસ્ત્યવધમ્	
૧૬.૨૯.	આદિકાવ્યોદયમ્	
૧૬.૩૦.	ઉદગાતૃદશાનનમ્	
૧૬.૩૧.	અયોધ્યાકાણ્ડમ્	
૧૬.૩૨.	શ્રીરામવિજયમ્	
૧૬.૩૩.	જન્મ રામાયણસ્ય	
૧૬.૩૪.	હર્ષાવિસાન નાટકમ્	
૧૬.૩૫.	સીતાત્યાગ: (૨)	
૧૬.૩૬.	રામાવતાર	
૧૬.૩૭.	રાઘવ ગુણરત્નાકર	
૧૬.૩૮.	નૂતન નાટ્ય રામાયણમ્	
૧૬.૩૯.	પ્રબુદ્ધ:	
૧૬.૪૦.	રામરાજ્યમ્	
	પાઠટીપ	

પ્રકરણ - ૧૭ રામ વિષયક અજ્ઞાત પ્રશિષ્ટ રૂપકો . . ૪૭૧થી ૪૭૯

૧૭.૧.	રઘુવીરચરિતમ્ (૧)
૧૭.૨.	સીતાવિવાહ
૧૭.૩.	પ્રતાપરાઘવમ્
૧૭.૪.	અંગદનાટકમ્

ક્રમાંક	વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૧૭.૫.	જાનકીરાઘવમ્	
૧૭.૬.	રઘુવીરચરિતમ્ (૨)	
૧૭.૭.	જાનકીરાઘવમ્	
૧૭.૮.	યાદવરાઘવીયમ્	
૧૭.૯.	કલ્યાણરાઘવમ્	
૧૭.૧૦.	અમોઘરાઘવમ્	
૧૭.૧૧.	સ્વપ્નદશાનનમ્	
૧૭.૧૨.	સૂચિપત્રોમાં ઉલ્લેખિત પ્રશિષ્ટ રૂપકો જાનકી પરિણય (૩ થી ૬)	
૧૭.૧૩.	અદ્ભુતરાઘવમ્	
૧૭.૧૪.	કાકુ ત્સ્થકે લિ: પાઠટીપ	

વિભાગ - ૪

રામકથા પર આધારિત રૂપકોમાં કથાવસ્તુનું સામ્ય અને નાવીન્ય

પ્રકરણ - ૧૮ વિભિન્ન પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં

કથાવસ્તુનું સામ્ય અને નાવીન્ય . . . ૪૮૧ થી ૫૯૫

૧૮.૧.	બાલકાણ્ડમ્
૧૮.૨.	અયોધ્યાકાણ્ડમ્
૧૮.૩.	અરણ્યકાણ્ડમ્
૧૮.૪.	કિષ્કિન્ધાકાણ્ડમ્
૧૮.૫.	સુન્દરકાણ્ડમ્
૧૮.૬.	યુદ્ધકાણ્ડમ્
૧૮.૭.	ઉત્તરકાણ્ડમ્
૧૮.૮.	સાંપ્રદાયિક પ્રવાહો
૧૮.૯.	ઉપસંહાર

વિભાગ - પ

પરિશિષ્ટો અને સંદર્ભ સૂચિ

પરિશિષ્ટો ૫૯૭થી ૬૧૬

- (૧) રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકોનાં વિગતોની સારણી
- (૨) રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકોનાં રચયિતાના પ્રદેશ નિર્દેશ
- (૩) પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં નિરૂપિત રૂપક - ઉપરૂપકોનાં
પેટા પ્રકાર મુજબ વિભાજિત યાદી
- (૪) રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકોની ટીકાઓ અને રૂપકોનાં
ટીકાકારો

સંદર્ભ સૂચિ ૬૧૭થી ૬૩૪

- (૧) મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો
- (૨) સમીક્ષાત્મક ગ્રંથો (હિન્દી)
- (૩) સમીક્ષાત્મક ગ્રંથો (અંગ્રેજી)
- (૪) સમીક્ષાત્મક ગ્રંથો (ગુજરાતી)
- (૫) સામાયિકો

-: ग्रंथ संकेतो :-

१. अनर्धराघवम्	- अन. रा.
२. अब्दुतदर्पणम्	- अ. द.
३. अभिषेकनाटकम्	- अभि.
४. अयोध्याकाण्डम्	- अ. कां.
५. अरण्यकाण्डम्	- अर. कां.
६. आश्चर्यचूडामणिः	- आ. चू.
७. आनन्दरघुनन्दनम्	- आ. र.
८. उन्मत्तराघवम्	- उन्म. रा.
९. उत्तररामचरितम्	- उ. रा. च.
१०. उल्लाघराघवम्	- उ. रा.
११. उत्तरकाण्डम्	- उ. कां.
१२. किष्किन्धाकाण्डम्	- कि. कां.
१३. जनकजानन्दनाटकम्	- ज. जा. ना.
१४. दशरूपक	- द. रू.
१५. नाट्यशास्त्र	- ना. शा.
१६. नाट्यदर्पणम्	- ना. द.
१७. नाटकलक्षणरत्नकोश	- ना. ल. र. कां.
१८. प्रसन्नराघवम्	- प्र. रा.
१९. प्रतिमानाटकम्	- प्र. ना.
२०. बालरामायणम्	- बा. रा.
२१. बालकाण्डम्	- बा. कां.
२२. भावप्रकाश	- भा. प्र.
२३. महावीरचरितम्	- म. च.

२४. युद्धकाण्डम् - यु. कां.
२५. रघुविलासः - र. वि.
२६. रसार्णवसुधाकर - र. सु.
२७. वक्रो...जीवित - व. जी.
२८. वाल्मीकि रामायणम् - वा. रा.
२९. साहित्यदर्पणम् - सा. द.
३०. सुंदरकाण्डम् - सुं. कां.
३१. हनुमन्नाटकम् - हनु.

વિભાગ - 1

રામકથા ઉદ્ભવ અને વિકાસ

પ્રકરણ - ૧

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રામકથા

પ્રસ્તાવના

રામાયણ અને મહાભારત આ બંને ભારતનાં વીરચરિત મહાકાવ્યો છે. વૈદિક સંસ્કૃતિની ઐશ્વર્યપૂર્ણ ભાવનાનો તેમાં પ્રતિધોષ સંભળાય છે. રામાયણે સંસ્કૃત સાહિત્ય પર અમીટ છાપ પાડી જ છે. તેમજ તેનાં પ્રાદેશિક રૂપાંતરો દ્વારા ભારતના ખૂણે ખૂણે સામાન્ય પ્રજાજનો સુધી તેણે કૌટુંબિક ભાવનાઓનો આદર્શ પહોંચાડ્યો છે.

ભારતની અસ્મિતા, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારના વારસાને વિશ્વના દેશોમાં પહોંચાડતી રામકથાની વિકાસયાત્રા વણથંભી આગળ વધી રહી છે. વિશ્વભરમાં બીજા કાવ્યગ્રંથો કરતાં રામકથાનો પ્રભાવ આટલો બધો વ્યાપક, ઊંડો અને લાંબા સમય સુધી પથરાયો છે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણકે, આ કથા માનવના જીવનને સીધી સ્પર્શે છે. એની એષણા, અભીપ્સા, ત્યાગ અને સકલ પુરુષાર્થને તે વાચા આપે છે. તેથી જ કદાચ આ કથા શાશ્વત ઝંખનાની કથા છે. આવી રામકથાની ગંગોત્રી કઈ છે. તે જિજ્ઞાસાએ વિદ્વાનોને સતત કાર્યરત રાખ્યા છે. એના બીજ છેક વેદોમાં હોવાનું સૂચવાયું છે. એ રીતે શોધયાત્રાની ઝાંખી કરીએ.

૧.૧. વેદમાં રામકથા

રામકથામાં આવતાં કેટલાંક પાત્રોનાં નામ વૈદિક સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે, પરંતુ રામકથાનો વિગતવાર અંશ વેદોમાં નિરૂપિત નથી. તે સ્પષ્ટ છે. પ્રચલિત રામકથાનો સંબંધ ઇક્ષ્વાકુવંશ સાથે છે, અને ઋગ્વેદમાં^૧ તથા અથર્વવેદમાં^૨ ઇક્ષ્વાકુ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તદુપરાંત આવી રીતે દશરથ શબ્દનો પ્રયોગ પણ ઋગ્વેદમાં^૩ થયેલ છે. રામનું નામ પણ વૈદિક સાહિત્યમાં કેટલેક સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે^૪ એ નોંધવું આવશ્યક છે. ઇક્ષ્વાકુ એક રાજા છે, અને દશરથ પણ એક રાજાનું નામ છે. ત્યાં એવું નથી બતાવ્યું કે ઇક્ષ્વાકુવંશમાં જન્મેલો રાજા છે.

ઋગ્વેદ અને ખ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં રામ નામની એક કરતાં વધારે વ્યક્તિઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પરંતુ દશરથના પુત્ર રામનો ક્યાંય ઉલ્લેખ

નથી. તે પણ નોંધવું જરૂરી છે. આથી રામકથાનું મૂળ વેદોમાં રહેલું છે તથા તેમાંથી પ્રેરણા મળ્યાનું સમર્થન કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ પણ કર્યું છે. જેમકે, ડૉ. ચાકોબી વૈદિક સાહિત્યની સીતાને એક જ માને છે.^૫

ઋગ્વેદ (૪/૫૭/૬ અને ૭) થી શરૂ કરી ગૃહ્યસૂત્રો સુધી ‘‘સીતા’’ના ઉલ્લેખો વાંચવા મળે છે. પણ ત્યાં કૃષિ અધિષ્ઠાત્રી દેવી, ‘‘ખેડેલી જમીન’’ કે ‘‘ખેડેલી જમીનમાં પડેલા ચાસ’’ એવા અર્થમાં જ ‘‘સીતા’’ શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે.^૬ આ સીતાને ઈન્દ્રની પત્ની કે પર્જન્યની પત્ની કહેલ છે,^૭ પણ રામકથાનો કશો સંદર્ભ આ ‘‘સીતા’’ સાથે સંકળાયેલો નથી. આથી વૈદિક સાહિત્યમાં મળતાં આ ‘‘ઈક્ષ્વાકુ, દશરથ, રામ, અશ્વપતિ, કૈકેય કે સીતા’’નાં નામ વાલ્મીકિ રામકથા વિષયક કરી વાર્તાતત્ત્વની સામગ્રી પૂરી પાડનાર અંશો બની શકે તેમ નથી. વેદમાં મળતાં આ નામો રામાયણના કેટલાંક મુખ્ય પાત્રોનાં નામ જરૂરી છે, પણ વેદમાં આ નામો સાથેના સંબંધો કોઈ કથાનકમાં નથી. જેનો વાલ્મીકિ કોઈ રીતે ઉપયોગ કરી શકે.

આ ઉપરાંત તેઓએ ઈન્દ્ર, વૃત્રાસુર, રામ-રાવણનું યુદ્ધ માન્યું છે તથા વૈદિક ઉપાખ્યાનોમાં પણ રામકથાની મોટી અસર હોવાનું જણાવ્યું છે. વૈદિક સાહિત્યમાંથી સીતાની નોંધ લીધી છે, તેવા મતને કાદર કામિલ બુલ્કે એ પણ રજૂ કર્યો છે.^૮

૧.૨. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં રામકથા

તૈત્તરીય આરણ્યકમાં ‘‘રામ’’ શબ્દ ‘‘રમણીય પુત્ર’’ના અર્થમાં વપરાયો છે.^૯ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં^{૧૦} રામ માર્ગવેય અને શ્યાપર્ણ કુળના બ્રાહ્મણ હતા અને જનમેજયના સમકાલીન હતા, એવો ઉલ્લેખ રામકથા સાથે હોય તેવું માની શકાય એમ નથી. શતપથ બ્રાહ્મણમાં^{૧૧} કહેવાયું છે કે રામ ઉપતપસ્વિનના પુત્ર અને યાજ્ઞવલ્કયના સમકાલીન છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં^{૧૨} અશ્વપતિકૈકેયને યાદ કર્યા છે. જનકનો પહેલો પરિચય આપણને કૃષ્ણાયજુર્વેદીય તૈત્તરીય બ્રાહ્મણમાં હોવાનું પ્રતીત થાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં ‘‘જનક વૈદેહ’’ના ૪ પ્રસંગોની નોંધ લીધી છે.^{૧૩}

સીતા સાવિત્રીની કથા કૃષ્ણાયજુર્વેદના તૈત્તરીય બ્રાહ્મણમાં^{૧૪} કોઈ કામ્ય પ્રયોગનો પ્રભાવ દેખાડવા માટે સીતા સાવિત્રી અને સોમ રાજનું ઉપાખ્યાન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં સીતા અને શ્રદ્ધા બંનેને પ્રજાપતિની પુત્રીઓ

તરીકેનો સ્વીકાર કર્યો છે. સાયણના મતે પ્રજાપતિએ અહીં સવિતા અથવા સૂર્યના પર્યાયવાચી તરીકે મૂક્યો છે. આ ઉપાખ્યાનમાં સીતા સોમ રાજાને પ્રેમ કરે છે. પરંતુ જેની પહેલા એને શ્રદ્ધા સાથે પ્રેમ હતો. આ કથા ઋગ્વેદમાં સૂર્યાસૂક્ત (૧૦/૮૫)માં પણ છે. જ્યાં સૂર્યા-સૂર્યની પુત્રીના સોમ સાથે વિવાહનું વર્ણન છે. આ કથા ઋગ્વેદીય બ્રાહ્મણ તૈત્તરીય સંહિતા (૨/૩/૫) તથા કાઠક (૧૧/૩) અને મૈત્રાયણી (૨/૨/૭) સંહિતાઓમાં પણ ઉદ્ધૃત છે.

૧.૩. ઉપનિષદોમાં રામકથા

ઉપનિષદોમાં પણ રામકથાના કેટલાંક પાત્રોનો નિર્દેશ થયેલો છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં^{૧૫} અશ્વપતિ કેકેયનું સૂચન થયું છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્કય જનકને ઉપદેશ આપતાં જોવા મળે છે. જેમાં બ્રહ્મ, પરલોક અને આત્માના વિષયમાં વિગતવાર વિવેચન કર્યું છે.^{૧૬} બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં^{૧૭} બે સ્થળોએ જનકની નોંધ લીધી છે. કૌષિતકી ઉપનિષદમાં^{૧૮} તથા પ્રમાણમાં અર્વાચીન એવા અન્ય ઉપનિષદોમાં શ્રીરામનામનું વર્ણન વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે.^{૧૯} મુક્તિકોપનિષદ, રામરહસ્યોપનિષદ, શ્રીરામપૂર્વતાપનીયોપનિષદમાં શ્રીરામવચનામૃત તથા શ્રીરામ મહિમા સહિત રામતત્ત્વ તથા રામકથાની તમામ વિગતોનો સંપૂર્ણ પરિચય અપાયો છે.^{૨૦}

૧.૪. સૂત્રોમાં રામકથા

વૈદિક સાહિત્યની જેમ ગૃહ્યસૂત્રોમાં સીતાના સંબંધે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના અગ્નિવેશ્ય અને બોધાયન ગૃહ્યસૂત્રોમાં સીતાની પ્રાર્થનાનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૨૧} કાઠક ગૃહ્યસૂત્રોના મત પ્રમાણે “સીરાં યુંજુંતિ” એ મંત્ર પ્રમાણે બોલવામાં આવે છે અને અંતે સીતામાં ધી હોમવામાં આવે છે.^{૨૨} લાંગલયોજનમ્નું વર્ણન ચારેય વેદોના ગૃહ્યસૂત્રોમાં પ્રાપ્ત થાય છે,^{૨૩} જે નોંધપાત્ર છે. જો કે અહીં સીતા એટલે ખેડેલી - ચાસ પાડેલી જમીન એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, તેથી રામકથાની સીતા સાથે આ સૂત્રકારોનો પરિચય હશે કે કેમ તે સંદિગ્ધ રહે છે.

૧.૫. મહાભારતમાં રામકથા

મહાભારતમાં પણ રામકથાનું નિરૂપણ થયેલું છે. મહાભારતમાં ૪ સ્થાનોમાં

રામકથાનો નિર્દેશ થયો છે. (૧) રામોપાખ્યાન (વનપર્વ-૨૭૨ થી ૨૯૩), (૨) આરણ્યકપર્વ (૩-૧૪૭-૨૮ થી ૩૮), (૩) દ્રોણપર્વ (૫૯) અને (૪) શાંતિપર્વ (૧૨-૨૯-૪૬ થી ૫૫)

તદુપરાંત અહીં રામકથા તથા રામકથાનાં પાત્રો સાથેની ઉપમાઓ વગેરે લગભગ પચાસેક સ્થળોએ સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૪} તેની નોંધ લેવી ખાસ આવશ્યક છે. “રામોપખ્યાન” અને મૂળ વાલ્મીકિના “રામાયણ” વચ્ચેના સંબંધની ચર્ચા ડૉ. યાકોબી, પ્રો. વેબર, હોપકિન્સ જેવા વિદ્વાનોએ વિસ્તારથી કરી છે. મહાભારતમાં મળતાં રામોપાખ્યાનના આ સઘળા સંદર્ભોનો પ્રચલિત વા. રા.ની સાથે તુલનાત્મક કરીને વિદ્વાનોએ તે બેની વચ્ચેના તફાવતો જોઈને, બે પ્રકારના મતો ઉચ્ચાર્યા છે.

(ક) વાલ્મીકિના રામાયણનું જ પણ સ્વતંત્ર રીતે કરેલું સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર તે મહાભારતનું “રામોપાખ્યાન” છે. અથવા

(ખ) પ્રચલિત રામાયણની પૂર્વે લોકસાહિત્ય રૂપે પ્રચાર પામેલી કોઈક રામકથાને આધારે મહાભારતના “રામોપાખ્યાન”ની રચના કરવામાં આવી હશે. પણ ડૉ. વી. સુકથંકરે^{૨૫} કુલ ૮૬ સ્થળો નોંધીને બતાવ્યું છે કે, મહાભારતના રામોપાખ્યાનનું વા. રા.ની સાથે સીધું શાબ્દિક સામ્ય છે. વળી મહાભારતમાં વાલ્મીકિનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેથી મહાભારતનું “રામોપાખ્યાન” વાલ્મીકિના જ રામાયણને આધારે એક યા બીજી રીતે રચાયેલું છે. એમ માનવું રહ્યું. ડૉ. યાકોબી^{૨૬} પણ આમ જ કહે છે.

૧.૬. પુરાણોમાં રામકથા

રામકથાનું વર્ણન પુરાણોમાં પણ જોવા મળે છે. પુરાણોમાં રામકથા અંગે ક્યાંક ત્રુટક માહિતી તો વળી ક્યાંક રામકથાના પ્રસંગો વિશે વિસ્તૃત માહિતી હોવાનું જણાયું છે. અગ્નિપુરાણમાં ૨ થી ૧૨ અને ૨૪૦ થી ૨૬૦ અધ્યાયોમાં રામે રાજનીતિનું વર્ણન ભારે કુશળતાથી કર્યું છે. આદિપુરાણ તથા કાલિકાપુરાણના ૬૨માં અધ્યાયમાં વિસ્તૃત રામકથા રજૂ કરી છે. કૂર્મપુરાણ તથા નૃસિંહપુરાણમાં પણ રામકથા ઉલ્લેખિત છે. પદ્મપુરાણમાં અનેક અવસરે સવિસ્તૃત રામકથા દર્શાવી છે, ત્યાં રામાશ્વમેધનું ૭૦ અધ્યાયોમાં વર્ણન વર્ણવ્યું છે. જેની નોંધ લેવી ખાસ આવશ્યક છે. બૃહન્નારદીયપુરાણ, બૃહદ્ધર્મપુરાણ,

બ્રહ્માંડપુરાણ, શ્રીમદ્ ભાગવત, દેવીપુરાણ તથા મહાભાગવતમાં પણ રામકથા ઉપલબ્ધ છે. માર્કણ્ડેયપુરાણ, લિંગપુરાણ, શિવમહાપુરાણ, સ્કંદપુરાણ તથા હરિવંશપુરાણમાં પણ રામકથાની નોંધ કરી છે.^{૨૭}

હરિવંશપુરાણ તથા પ્રાચીન મહાપુરાણોમાં વિષ્ણુના અન્ય અવતારોની સાથે સાથે એમાં જે ટૂંકી રામકથા મળે છે. તે આદિ રામાયણ પર આધારિત છે.^{૨૮} નારદીય મહાપુરાણ તથા અગ્નિપુરાણની રામકથા વા. રા.ના સાતકાંડોનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. બ્રહ્મપુરાણની રામકથાએ ભિન્ન ભિન્ન રામાયણોનો આધાર લીધો તે સ્પષ્ટ છે. પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં પણ આ પ્રકારની રામકથા આપવામાં આવી છે. આમ છતાં કેટલીક ભિન્ન કથાઓ પણ નિરૂપાઈ છે. જેમકે, ભાગવત અને ગરૂડપુરાણમાં સ્વયં રામ શૂર્પણખાને વિરૂપિત કરે છે. કૂર્મપુરાણમાં રાવણ યુદ્ધ પછી રામ શિવલિંગની સ્થાપના કરે છે. તેવો નિર્દેશ છે. (પૂર્વ વિભાગ - અધ્યાય - ૨૧) પદ્મપુરાણમાં કુંભકર્ણ વધની રાવણવધ પછી ચર્ચા કરી છે તથા દશરથની ચાર પત્નીઓ (કૌશલ્યા, સુમિત્રા, સુરૂપા તથા સુવેશા)નો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પાતાલખંડ - અધ્યાય - ૧૨) વગેરે ધ્યાન ખેંચતાં પ્રસંગો નોંધપાત્ર છે.

૧.૭. ઉપસંહાર

આમ રામકથાનું નિરૂપણ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સારા પ્રમાણમાં થયું છે, છતાં ક્યાંય રામભક્તિના પ્રસંગો વિશે વિગતો મળતી નથી. તે પણ નોંધવું જોઈએ.

પાઠ નોંધ

૧. યસ્યેક્ષ્વાકુરૂપવ્રતે રેવાન્ મરાયુયેદ્યતે । ઋગ્વેદ - ૧૦-૬૦-૪
૨. ત્વા વેદ પૂર્વ રૂક્ષ્વાકો યં । અથર્વવેદ - ૧૯-૩૯-૯
૩. ચત્વારિંશદ્દશરથસ્ય શોણાઃ સહસ્ત્રસ્યાગ્રે શ્રોણિં નમન્તિ ।
ઋગ્વેદ - ૧-૧૨૬-૪
૪. પ્ર તદુઃશીમે પૃથુવાને વેને પ્ર રામે વોચમસુરે મઘવસ્તુ ।
યે યુક્ત્વાય પઞ્ચ શતાસ્મયુ યથા વિશ્રાવ્યેષામ્ ॥
ઋગ્વેદ - ૧૦-૯૩-૪
૫. Dr. Jacobi - “Das Rāmāyaṇa” - Page-84
૬. અવાચી સુભગો ભવ સીતે વન્દામહે ત્વા । ઋગ્વેદ - ૪-૫૭-૬
ઇન્દ્રઃ સીતાં નિગૃહ્યતુ તાં પૂષન્ યચ્છતુ । ઋગ્વેદ - ૪-૫૭-૭
૭. ઇન્દ્રપત્નીમ્ ઉપહ્યતુ સીતાં સા મે ત્વનપાપિની ભૂયાત્ ।
પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર - ૨-૧૭-૪
૮. ફાધર કામિલ બુલ્કે - “રામકથા” - પૃ.-૬ થી ૨૨
૯. સંવત્સરં ન માસમશ્નીસાત્ ન રામામુપેસાત્ નાસ્ય રામ ઉચ્છિષ્ટં પિબેત્, તેજ
એવ તત્ સંશ્યતિ । અત્ર - સાયણાચાર્યાનુસાર “રામ” શબ્દસ્ય રમણીયપુત્રોઽર્થઃ ।
તૈતરીય આરણ્યક - ૫-૮-૧૩ - ૪-૫૭-૬
૧૦. રામમાર્ગવેય શ્યાપર્ણીયે બ્રાહ્મણાઃ । એતરેય બ્રાહ્મણઃ - ૭-૨૭-૩૪
૧૧. શતપથ બ્રાહ્મણ - ૧૦-૬-૧-૭
૧૨. એજન - ૧૧-૩-૧-૨ થી ૪
૧૩. એજન - (૧) ૧૧-૩-૧-૨ થી ૪
(૨) ૧૧-૪-૩-૨૦
(૩) ૧૧-૬-૨-૧ થી ૧૦
(૪) ૧૬-૬-૩-૧
૧૪. તૈતરીય બ્રાહ્મણ - ૨-૩-૧૦

૧૫. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ - ૫-૧૧-૪
૧૬. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ - ૪ થી ૧૧
૪-૪-૭ સુધી
૧૭. એજન - ૫-૧૪-૮ થી ૨૨-૧-૧ સુધી
૧૮. કૌશિતકી ઉપનિષદ - ૪-૧
૧૯. મુકુન્દલાલ નાગરિયા - “વેદ - પુરાણ - ઉપનિષદો મેં શ્રીરામ”
માનસમણિ - અક્ટુબર - ૧૯૮૧
૨૦. કલ્યાણ - “શ્રી રામવચનામૃતાંક” - વર્ષ - ૪૧, પૃ.-૪૦૧ થી ૪૬૯
૨૧. અગ્નિવેશ્ય ગૃહ્યસૂત્ર - ૩-૮ (લોષ્ટચિત્તિ)
બૌધાયન ગૃહ્યસૂત્ર - પિતૃમેઘ સૂત્રમ્ - ૧-૧૮ (સ્મશાન કારકમ્)
૨૨. કાઠક ગૃહ્યસૂત્ર - ૭૧ - ૧ થી ૬
૨૩. પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર - ૨-૧૭
કાઠક ગૃહ્યસૂત્ર - ૭૧-૭
ગૌતિક ગૃહ્યસૂત્ર - ૪-૪-૩૦
૨૪. W. Hopkins - Journal of American - Oriental Society
Vol. 50 - 1930. Page-85 to 130
૨૫. Sukthankar - “The Bhrgus and the Mahābhārat” -
Anals. Bhabdarkar Institute, Vol. 18, Page-1-76
૨૬. Dr. Jacobi - “Das Rāmāyaṇa” - Page-72
૨૭. ફાધર કામિલ બુલ્કે - “રામકથા” - પૃ.-૧૨૧ ૧૩૧
૨૮. એજન - પૃ.-૧૨૨

પ્રકરણ - ૨

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં રામકથા

ભૂમિકા

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ રામકથાનું નિરૂપણ થયું છે. અત્યારે નીતિ અર્થાત્ બૌદ્ધ સિદ્ધાંતોની શિક્ષા આપવાના હેતુઓવાળી કુલ ૫૪૭ - જેટલી જાતક કથાઓ છે. દરેક જાતક કથા બૌદ્ધિસત્વ (જનકલ્યાણ માટે) ત્યાગમય જીવન ચરિત્રને રજૂ કરે છે. રામાયણ (રામકથા) બુદ્ધની પહેલા હતી કે નહીં એ ખૂબ જ વિવાદાસ્પદ વિષય રહ્યો છે. ડૉ. વેબર, શ્રી દિનેશચંદ્ર સેન, શ્રી રામાયણપ્રસાદ ત્રિવેદી, શ્રી ભરતસિંહ ઉપાધ્યાય તથા શ્રી આનંદ કૌસલ્યાયન જેવા વિદ્વાનોએ દશરથ - જાતકને રામકથાનો આધાર માન્યો છે. તો બીજી બાજુ શ્રી એ. શ્લેગલે, તથા શ્રી જી. ગોરોસીયા વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મતે રામાયણનો રચનાકાળ ઈ. સ. ૧૧૦૦ - ૧૨૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો છે.^૧ શ્રી મોહનલાલ મહતીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે રામાયણાદિનો આધાર જાતકને માનવું એ ભ્રમ છે.^૨ આ વિવાદમાં નહીં પડતા એટલું કહી શકાય કે તાત્કાલીન સમાજે જાતક અને રામાયણ - મહાભારતનો પણ સ્વીકાર કર્યો. બંને એક જ પરંપરાના ઋણી છે.

રામકથાનો ઉલ્લેખ અનેક બૌદ્ધ જાતકોમાં જોવા મળે છે. આ કથા મુખ્ય ૩ જાતકોમાં જોવા મળે છે.

(૧) દશરથ - જાતક, (૨) અનામક - જાતક, (૩) દશરથ કથાનકમ્.

૨.૧. દશરથ જાતક

દશરથ - જાતકમાં રામકથાનું જે સ્વરૂપ વિદ્યમાન છે, તેને વિદ્વાનો રામાયણની કથાનું મૂળ માને છે. ડૉ. વેબરે સૌથી પહેલા આ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. જો કે ડૉ. ચાકોબીએ એ મતનું ખંડન કર્યું હતું. છતાં પણ આધુનિક વિદ્વાનો શ્રી દિનેશચંદ્ર સેન વગેરે ડૉ. વેબરના મતને સમર્થન આપે છે.^૩

દશરથ-જાતક પાલી જાતકટ્ઠવણનામાં સુરક્ષિત છે. દશરથ - જાતકમાં જે રામકથા મળે છે. તેને ૩ વિભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે.

(૧) જલક્રિયા, (૨) અનિત્યતાનો બોધ અને (૩) રામનો રાજ્યકાળ.

દશરથ - જાતકની કથા સંક્ષેપમાં નીચે મુજબ છે.^૪

વારાણસી નગરીમાં દશરથ નામે સુધાર્મિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો હતો. તેને ૧૬ હજાર રાણીઓ હતી, તેમાં પટરાણીને બે પુત્ર અને એક કન્યાનો જન્મ થયો હતો. મોટો રામપંડિત અને નાનો લક્ષ્મણ અને એક પુત્રીનું નામ સીતા હતું. થોડા સમય પછી પટરાણીનું મૃત્યુ થયું હતું. પછી મંત્રીની સમજાવટથી દશરથે બીજી રાણીને અગ્રમહિષી તરીકે સ્થાપિત કરી હતી. તે રાણીને એક જ પુત્રનો જન્મ થયો હતો. તેનું નામ હતું ‘ભરત’.

આ બીજી રાણીએ દશરથ રાજા પાસે વરદાન રૂપે ‘ભરત માટે રાજ્ય’ માગ્યું હતું. મહારાજા દશરથે જ્યોતિષીઓને બોલાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું : ‘મારું મૃત્યુ ક્યારે ?’ જ્યોતિષીઓએ કહ્યું : ‘૧૨ વર્ષ પછી થશે.’ એવો અભિપ્રાય આપ્યો. આથી રાજાએ રામને બોલાવીને કહ્યું, ‘વનમાં જાવ, મારા મૃત્યુ પછી આવી રાજ્ય કરજો.’ તેથી રામ વનમાં ગયા, સાથે સીતા અને લક્ષ્મણ પણ ગયા. રામના વનવાસ પછી પુત્ર વિયોગે ૯ વર્ષ પછી દશરથનું નિધન થયું. એટલે મહિષીએ ભરતને રાજગાદી પર બેસવા કહ્યું. પરંતુ મંત્રીઓએ કહ્યું : ‘રાજ્યના સાચા સ્વામી વનમાં છે.’ આથી ભરતને ગાદી ન મળી. પોતાના ભાઈ રામપંડિતને વનમાંથી લાવીને રાજ્યગાદી પર બેસાડીશ. ભરત આવું વિચારી ચતુરંગિણી સેનાને લઈ હિમાલયમાં જ્યાં રામપંડિતનો આશ્રમ હતો તેની નજીક પડાવ નાંખ્યો. ભરત મંત્રીઓને સાથે લઈ આશ્રમમાં ગયા. એ અવસરે લક્ષ્મણ અને સીતા વનમાં ફળ લેવા ગયા હતા.

ભરતે રામને પ્રણામ કર્યા તથા રાજાના મૃત્યુની દુઃખદ ઘટનાની જાણ કરી, છતાં પણ રામ રજ્યા નહિ. સંધ્યા સમયે લક્ષ્મણ અને સીતાનું આગમન થયું. પિતાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી લક્ષ્મણ અને સીતા બંને અચેત થઈ ગયા.

ભરતે રામને પૂછ્યું : ‘પિતાના મરણથી આપને શોક કે મ ન થયો ?’ ત્યારે રામપંડિતે ૧૦ ગાથાઓથી સંસારની અનિત્યતા સમજાવી. આ ધર્મોપદેશથી બધાનો શોક દૂર થયો.

ભરતે રામપંડિતને પ્રણામ કરી રાજ્ય સંભાળવાનું કહ્યું. રામે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું : ‘હજુ ૩ વર્ષ બાકી છે. ૧૨ વર્ષ વનવાસ પછી વારાણસી આવી જઈશ.’

ભરતે કહ્યું : ‘તો પછી આટલો સમય રાજ્ય કોણ ચલાવશે ?’ ત્યારે રામે ભરતને તૃણની પાકુકા આપી. પછી ભરત તે પાકુકા લઈ વારાણસી પાછા ફર્યા.

૩ વર્ષ સુધી એ પાકુકાએ રાજ્ય કર્યું. અમાત્ય પાકુકાને પૂછી કારભાર કરતાં હતા. જો નિર્ણય સાચો ન હોય તો પાકુકા એકબીજા સાથે ટકરાતી અને નિર્ણય સાચો હોય તો પાકુકા ચૂપ રહેતી. વનવાસના ૩ વર્ષ પૂરા થતાં રામ-લક્ષ્મણ અને સીતાનું વારાણસીમાં આગમન થયું. બે મંત્રીઓ તથા ભરતે રામનો રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. રામ નગરની પ્રદક્ષિણા કરી ‘સુચન્દક’ મહેલમાં આવ્યા. તેમણે ૧૬ હજાર વર્ષ સુધી ધર્મરાજ્ય કર્યું અને પછી સ્વર્ગે સીધાવ્યા, એવી કથા છે.

જર્મનીના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. વેબર^૫ દશરથ-જાતકની કથાને રામકથાનું પૂર્વરૂપ હોવાનું જણાવે છે. તેઓ એ તારણ પર આવે છે કે દશરથ - જાતકની રામકથા અત્યંત પ્રાચીન છે. જાતકની કથામાં સીતા રામની બહેન છે. જેની સાથે અંતે રામના વિવાહ થઈ જાય છે.

ભાઈ-બહેનના વિવાહ અત્યંત પ્રાચીન સમાજની પ્રાયઃ લુપ્ત પ્રથાને સૂચિત કરે છે. દશરથ - જાતકનો રામપંડિત જ વાસ્તવમાં રામાયણીય કથાના મુખ્યપાત્ર છે. રામાયણમાં રાજકુમારોની રાજધાની વારાણસીથી અયોધ્યા બની જાય છે. વનવાસનું સ્થાન હિમાલયથી દંડકારણ્યમાં પરિવર્તન પામે છે.

દશરથ જાતકમાં જે નથી તે સીતાહરણ અને રાવણવધની કથા - આ રામાયણમાં ઉમેરવામાં આવી છે. રામાયણમાં વનવાસના અંતમાં સીતાને કોઈ સંતાન નથી થતું. ડૉ. વેબરના મતાનુસાર આ દશરથ જાતકની કથાનો પ્રભાવ છે. વારાણસીનું અયોધ્યા બનવું - એ પણ ખોટી કથાનું અનુસરણ છે. શાક્ય અને કોલિય વંશોની રાજધાનીઓ કમશઃ કપિલવસ્તુ અને કોલનગર હતી. બંને નગરીઓ અયોધ્યાના પાડોશમાં હતી. વનવાસનું સ્થાન એટલા માટે બદલી ગયું કે સીતાહરણ અને રાવણ-વધનો વૃત્તાંત ઉમેરવાનો હતો.

શ્રી દિનેશચંદ્ર સેન પણ દશરથ - જાતકને રામકથાનો આધાર ગણે છે. તેઓ એવું અનુમાન કરે છે કે, વાલ્મીકિએ એક વિશેષ ઉદ્દેશ્યથી દશરથ - જાતકનું સરળ કથા વૃત્તાંત વિકસિત કરેલ છે. ખોટોના તપ અને ભિક્ષાવ્રતની પ્રતિક્રિયા રૂપે આદિ કવિએ રામાયણમાં હિંદુ ગૃહસ્થ જીવનના આદર્શો નાગરિકો સન્મુખ રાખ્યા છે. પરંતુ ડૉ. વેબર અને શ્રી દિનેશચંદ્ર સેનના ઉપર્યુક્ત મતનું અન્ય વિદ્વાનોએ ખંડન કર્યું છે.

પં. બલદેવ ઉપાધ્યાય આ સંદર્ભમાં નોંધે છે કે - સાચું પૂછવામાં આવે તો રામનું આદર્શ જીવન બૌદ્ધોએ અપનાવેલ છે. સમય, દેશ, પાત્ર અને ઉપચારથી મૂળ રામકથામાં ઊચિત પરિવર્તન આવેલ છે. વળી બૌદ્ધ ઈતિહાસનો જેને પરિચય હશે તે અવશ્ય જાણતા હશે કે શાક્યોના પૂર્વે ઈક્ષ્વાકુવંશીય હતા.^૬

ડૉ. ચાકોબી પણ યોગ્ય જ કહે છે. રામકથાનું જે સ્વરૂપ પાલી દશરથ - જાતકના ગદ્યમાં ઉપલબ્ધ છે, તે રામાયણ પર જ અથવા રામાયણ સમાન અન્ય રામકથા પર આધારિત છે. તેવું દશરથ - જાતકના અંતરંગના અધ્યયનથી સિદ્ધ થાય છે.^૭ તો વળી, આ સંદર્ભમાં વિન્ટરનિટ્ઝનું અવલોકન જોઈ લેવા જેવું છે. તેમના મતે ત્રિપિટકના પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથો રામાયણમાં કોઈ આભાસ મળતો નથી, પરંતુ તેમાં આપણને રામ સંબંધી ગીતોના ચિહ્નો જોવા મળે છે. જેમાં રામ આખ્યાન ગવાતા રહ્યાં હતા.

રામાયણમાં બૌદ્ધ ધર્મનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ નથી મળતો, પરંતુ રામના ચરિત્ર ચિત્રણ પર બૌદ્ધ પ્રભાવ શોધી શકાય છે.^૮ શ્રી કાદર કામિલ બુલકે પણ ઉચિત જ કહે છે કે - દશરથ - જાતકની માત્ર પ્રાચીન ગાથાઓ પરથી રામાયણનું મૂળ દશરથ - જાતક છે, એવો નિર્ણય કરવો અયોગ્ય છે, જ્યારે જાતકોનું ગદ્ય સિલોનની પરંપરા પર આધારિત છે, અને રામાયણ કરતાં ઘણું પાછળનું છે.^૯ આમ તટસ્થ રીતે વિચારતાં દશરથ - જાતકને રામાયણનું પ્રેરણાસ્થાન સ્વીકારી શકાય તેમ લાગતું નથી.

૨.૨. અનામક - જાતક

દશરથ - જાતકની જેમ જ ‘અનામક - જાતક’ની કથામાં રામ-સીતા અને લક્ષ્મણ જેવા કોઈ પાત્રોના નામ નથી. પણ કથાની ઘણી ઘટનાઓ રામકથાને મળતી આવે છે. જેમ કે રામ-સીતા વનવાસ, સીતાહરણ, જટાયુ પ્રસંગ, વાલી-સુગ્રીવ યુદ્ધ, સેતુબંધ, સીતા અગ્નિપરીક્ષા વગેરે બુદ્ધના પૂર્વજન્મમાં બુદ્ધ ‘બોધિસત્ત્વ’ના નામે વિખ્યાત થયા હતા. તે શરૂઆતમાં રાજા હતા. એકવાર તેમના જ મામા તેમની ઉપર આક્રમણ કરે છે. બોધિસત્ત્વ યુદ્ધમાં હિંસા થતી રોકવા વનમાં જતા રહે છે. ત્યાં નાગજાતિના બીજો એક રાજા બોધિસત્ત્વની પત્નીનું અપહરણ કરી લઈ જાય છે. બોધિસત્ત્વને વાનરોની મદદથી પત્નીની ભાળ મેળવી, વાનરોએ પથ્થરોથી સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો, યુદ્ધ કર્યું અને

પત્ની મેળવી. આ પત્નીએ પૃથ્વી ચીરીને પોતાનું સતીત્વ સાબિત કર્યું હતું.^{૧૦}

જંબુદ્વીપમાં દશરથ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરી રહ્યો હતો. તેમને પટરાણીથી રામ - બીજી પત્નીથી રામન (લોમન - લક્ષ્મણ) થયો હતો. રામમાં નારાયણ શક્તિ હતી. ત્રીજી રાણીથી ભરત અને ચોથી રાણીથી શત્રુઘ્ન નામનો પુત્ર થયો હતો. ત્રીજી રાણીથી રાજાને વિશેષ પ્રેમ હતો. એક દિવસ રાજા બિમાર પડ્યો. તેમણે રામનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, એ જોઈ નાની રાણીને ઈર્ષા થઈ. તેમણે વરદાનમાં પોતાના પુત્ર માટે રાજ્યાભિષેકની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. તેથી રાજા દુઃખી થયા.

દશરથે પોતાના પ્રથમ બંને પુત્રોને વનમાં મોકલી દીધા અને ૧૨ વર્ષ પછી આવવાનો આદેશ આપ્યો હતો. ભરત વિદેશમાં હતા. દશરથના અવસાન પછી તેઓ અયોધ્યા આવી રામને મનાવવા જાય છે. રામે તેમને ચામડાની પાદુકા આપી હતી. ભરત તે પાદુકાને રાજ્યગાદી પર પધરાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા હતા. રામ ૧૨ વર્ષ પછી અયોધ્યા આવ્યા ત્યારે ભરતે તેમને રાજ્યભાર સોંપી દીધો હતો.^{૧૧}

આ ઉપરાંત બૌદ્ધ ધર્મમાં અવદાનશતક, દિવ્યાવદાન, આર્યશૂરની જાતકમાલા, કલ્પદ્રુમ, અવદાન, રત્નવદાનમાલા, ક્ષીવિશંતિ અવદાન વગેરેમાં રામકથા સંબંધી સામગ્રી મળે છે. તદુપરાંત દેવધર્મ - જાતકમાં વારાણસીના રાજા બ્રહ્મદત્તની પટરાણીને બે પુત્ર મહિસાસ અને ચન્દ્રકુમાર જન્મ્યા હતા. પટરાણીનું મૃત્યુ થતાં રાજાએ બીજી રાણી બનાવી હતી. તેનાથી સૂર્યકુમાર નામનો પુત્ર થયો હતો. એક વાર રાણીએ પોતાના પુત્ર સૂર્યકુમાર માટે રાજ્યસિંહાસન માગી લીધું. બ્રહ્મદત્તે સ્ત્રીના ડરથી પોતાના પ્રથમ બે પુત્રોને વનમાં મોકલી દીધા હતા. પછી સૂર્યકુમાર પણ તેની પાછળ ગયા.^{૧૨} જયસિદ્ધ - જાતક કથામાં જયસિદ્ધકુમારે (બોધિસત્ત્વે) પ્રાણો વડે પોતાના પિતાને એક યજ્ઞથી બચાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. એટલે પિતૃભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ આશીર્વાદ આપ્યા હતા. આ કથામાં રામના દંડકારણ્યાગમનનાં પ્રસંગનો નિર્દેશ થયો છે.

સંબુલા - જાતકની કથામાં સંબુલા નામની પતિવ્રતા, શીલવતી તથા તેજસ્વી સ્ત્રીએ પોતાના કોઢી પતિની સેવા - સુશ્રુષાની કથા સીતા જેવા આદર્શ ચરિત્રને રજૂ કરે છે. સુવણ્ણ - સામ જાતકની કથા વા. રા.ના અયોધ્યાકાંડની કથા (૨/૬૩/૨૫)ની જેમ જ દર્શાવી છે. અહીં શ્રવણકુમારની કથાનું સ્મરણ થાય છે. સિવિ - જાતક કથા અયોધ્યાકાંડ (૧૨/૪૩)ની જેમ રજૂ કરી છે. અલર્ક રાજાએ નેત્રહીન બ્રાહ્મણને પોતાની બંને આંખો દાનમાં આપી પરમગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

પાઠ નોંધ

૧. German Oriental Journal, Part-3, Page-379
૨. મોહનલાલ મહતી - 'જાતકકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ' - પૃ. ૭ થી ૧૦
૩. A Webber - 'On the Rāmāyaṇa'
Dineshachandra Sen - 'The Bangali Rāmāyaṇa' - Page-7 etc.
Greeyersan - 'Journal Royal Asiatic Society' - 1922 Page - 135 to 319
C. V. Vaidya - 'The Riddle of Rāmāyaṇa'
ફાધર કામિલ બુલ્કે - 'રામકથા' - પૃ.-૭૭
૪. ફાધર કામિલ બુલ્કે - 'રામકથા' - પૃ.-૭૭
૫. A Webber - 'On the Rāmāyaṇa
૬. બલદેવ ઉપાધ્યાય - 'સંસ્કૃત સુકવિ સમીક્ષા' - પૃ.-૨૦ થી ૨૫
૭. Dr. Jacobi - 'Das Rāmāyaṇa' Page-75 to 84
૮. એમ. વિન્ટરનિટ્ઝ - પ્રથમ ભાગ - દ્વિતીય ખંડ
ઈતિહાસ - પુરાણ - તંત્ર, અનુ. ડૉ. રામચંદ્ર પાડેય - પૃ.-૧૮૪
૯. ફાધર કામિલ બુલ્કે 'રામકથા' - પૃ.-૧૨ થી ૧૩
૧૦. એજન - પૃ.-૪૬-૪૭
૧૧. એજન - પૃ.-૪૭-૪૮
૧૨. 'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રીરામ' 'જાતકો મેં શ્રીરામકથા' વિષયક એક સંશોધન
લેખ પ્રકાશિત થયો છે. સંપાદક. ડૉ. અજ્જૂવાલા જુઓ પૃ.-૧૨૫

પ્રકરણ - ૩

રામકથાના સ્રોત વિષેના વિવિધ મતોની સમીક્ષા

પ્રસ્તાવના

રામનો અલૌકિક તેમજ અદ્વિતીય પ્રભાવ શતાબ્દિઓ કે સહસ્ત્રાબ્દિઓથી નિરંતર રામકથા દ્વારા ફેલાતો રહ્યો છે. આજે ભારતીય જનજીવનમાં રામ એક આદર્શ મહાપુરુષની સાથે સાથે વિષ્ણુના અવતાર અને તેથી ભગવાનના રૂપે પણ સ્થાપિત છે. રામના પાત્રમાં નર-નારાયણનો સુંદર સમન્વય સંધાયેલો જોવા મળે છે. સંત તુલસીદાસના કાળમાં રામ મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન તરીકે પૂરેપૂરાં અંકિત થઈ ચૂક્યા હતા. તેમને હવે એક ભક્તની ભાવનાથી જ જોવામાં આવતા હતા, તેથી તુલસીદાસ કહે છે કે રામનામનો એટલો મહિમા છે કે તેને ઊલટી રીતે જપવામાં આવે તો પણ તે વ્યક્તિ સંસારરૂપ સાગરને પાર પહોંચે છે.^૧

રામનું નામ મોક્ષદ્રાર છે, ઉત્સાહનું સ્રોત છે. નિરાશાના નિરાકરણનું અમોઘ સાધન છે. સંક્ષેપમાં કહીએ કે શ્રી રામ ભક્તોના આરાધ્ય દેવ છે. રામના સ્વરૂપનો આમ ભગવત્સ્વરૂપ સુધી વિકાસ ૧૬મી સદી સુધીમાં થઈ ગયો હતો. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ રામકથાના ક્રમિક વિકાસના વિવિધ રૂપો નિર્દિષ્ટ છે. સંસ્કૃત વાજ્ઞમયમાં જ નહીં, પાલી-પ્રાકૃત વગેરે સાહિત્યમાં પણ રામકથાના ભિન્ન ભિન્ન રૂપોનું વર્ણન મળે છે. આનો પ્રારંભ ક્યારે થયો ? તે નિશ્ચિત કરવું અતિ દુષ્કર છે.

અનેક વિદ્વાનોએ રામકથાનું મૂળ શોધવા પ્રયાસ કરેલ છે, તથા યુક્તિ અને તર્કોના આધાર પર કેટલાંક નિષ્કર્ષ તારવ્યા છે. કેટલાંક વિદ્વાનોના મતાનુસાર રામકથાનું બીજ વૈદિક સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.^૨ કેટલાંક વિદ્વાનોના મતાનુસાર આ કથા ખૌદ્ર સાહિત્ય તથા ગ્રીકોના હોમર-કાવ્યના આધાર પર નિર્ધારિત છે.^૩ તો વળી કેટલાંક વિદ્વાનોના મતાનુસાર આ કથા તાત્કાલીન પ્રચલિત આખ્યાનો અને પુરાવૃત્તો પર આધારિત છે. આ કથાના પ્રચારક અને પ્રસારક ભાટ તથા કુશીલવો રહ્યા છે.^૪ કેટલાંકના મતાનુસાર વાલ્મીકિ પૂર્વે રામકથા સંબંધી આખ્યાનકાવ્ય

પ્રચલિત થઈ ચૂક્યું હતું અને તેના આધારે વાલ્મીકિએ રામાયણની રચના કરી છે.^૫

અનેક વિદ્વાનોની ધારણા છે કે વાલ્મીકિએ પહેલા બે-ત્રણ કે ચાર જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર આખ્યાનો અથવા ગાથાઓનું સંકલન કરી, એક જ કથાતંતુમાં તેમને સુગ્રથિત કર્યા છે. રામકથાના મૂળ અને વિકાસના ક્ષેત્રમાં જે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. તેનું અહીં સંક્ષેપમાં અવલોકન કરીએ.

૩.૧. ડૉ. વેબરનો મત

ડૉ. વેબરના મતાનુસાર રામકથાના બે પ્રધાન મૂળ સ્રોત છે. દશરથ - જાતક અને ગ્રીક કવિ હોમરનું કાવ્ય^૬ (ઈલિયડ અને ઓડીસી). અગાઉ જોયું તેમ દશરથ - જાતક રામકથાનો આધાર છે, તેવા ડૉ. વેબરના મત સાથે મોટાભાગના વિદ્વાનો સહમત નથી.^૭ હોમરના કાવ્યનો વિચાર કરીએ તો હોમરના કાવ્યમાં નૌકાઓને ઘણું મહત્ત્વ આપેલ છે.

શ્રી ફાધર બુલ્કે માને છે કે જો વાલ્મીકિ આનાથી પરિચિત હોત તો તેમણે સમુદ્ર પારના અવસરે સેતુના સ્થાન પર નૌકાઓનો આશરો લીધો હોત આમ હોમરનો પ્રભાવ માનવાની જરૂર નથી.^૮ જો કે આ દલીલ બહુ પ્રતીતિકર નથી, કારણ કે બીજી રીતે જોતાં વાલ્મીકિ વેદથી પરિચિત હતા. ઋગ્વેદમાં મોટી નૌકાનો ઉલ્લેખ છે.

તુગ્રપુત્ર ભુજયુની નૌકાઓનો સમુદ્રમાં નાશ થઈ જવાથી અશ્વિનીઓએ પોતાની સો યંત્રોવાળી શતારિયા નૌકાને ભુજયુ અને તેના પિતા પાસે પહોંચાડી હતી. મહર્ષિ વાલ્મીકિને સત્ય ઘટનાનું વર્ણન અપેક્ષિત હતું. કોઈ કાવ્ય કલ્પના અથવા કોઈનું અનુકરણ કરવાનો ઉદ્દેશ ન હતો. તેમણે વેદો તથા ઉપનિષદોના અધ્યયનથી જે પ્રાપ્ત કર્યું અને પરંપરાથી જે સાંભળ્યું તેનું એક અપૂર્વ કાવ્યનું ઋતંભરા પ્રજ્ઞા દ્વારા આદર્શ જીવનને કેન્દ્રમાં રાખી સર્જન કર્યું છે.

મહર્ષિ વાલ્મીકિ રામના સમકાલીન હતા અને હોમર પ્રમાણમાં અર્વાચીન છે. તેથી હોમરના કાવ્યને રામાયણનો આધાર માનવો યુક્તિસંગત નથી.^૯ પ્રો. લેસને પણ ડૉ. વેબરના આ મતનું પૂર્ણ રૂપથી ખંડન કરેલ છે.^{૧૦} તો વળી, આર્થર લીલીએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે હોમર વાલ્મીકિના ઋણી છે. વાલ્મીકિ હોમરના નહીં. હોમરે પોતાની ત્રણેય કથાઓ રામાયણમાંથી લીધેલી છે.^{૧૧}

૩.૨. જે. ટી. વ્હીલરનો મત

જે. ટી. વ્હીલરે રામાયણમાં વર્ણિત લંકાયુદ્ધને એક જુદા સ્વરૂપે અવલોક્યું છે. તેમના મતાનુસાર રામનું લંકાપ્રસ્થાન બ્રાહ્મણોના બૌદ્ધો પર પોતાના ધર્મને લાગુ કરવાનો સંઘર્ષ છે.^{૧૨} ડૉ. ચાકોબીએ આ મતનું સુપેરે ખંડન કર્યું છે.^{૧૩}

વસ્તુતઃ લંકાધિપતિ રાવણ પર કોઈ પ્રકારનો બૌદ્ધ પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, કારણ કે રાક્ષસો અને બ્રાહ્મણો મુનિઓના યજ્ઞોનો વિધ્વંસ કરે છે. છતાં તેઓ પોતે યજ્ઞ, પૂજા, જપ કરે જ છે. વળી તેઓ હિંસક પણ છે. તેથી બૌદ્ધ પ્રભાવ કદપી શકાય તેમ પણ નથી તે સ્પષ્ટ છે.^{૧૪}

૩.૩. ડૉ. ચાકોબીનો મત

દાસ રામાયણ ગ્રંથમાં ડૉ. ચાકોબી પણ ડૉ. વેબરની જેમ રામાયણની રામકથાને બે ભાગના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી માને છે. પ્રથમ ભાગ - અયોધ્યાની ઘટનાઓથી સંબંધિત છે. તેમાં દશરથ પ્રધાન નાયક છે. દ્વિતીય ભાગમાં દંડકારણ્ય તથા રાવણ સંબંધી કથા મળે છે. આનું મૂળ સ્ત્રોત વેદોની દેવતા સંબંધી કથામાં રહેલું છે. અનેક વિદ્વાનો ડૉ. ચાકોબીના આ મતને સ્વીકારે છે.^{૧૫}

ડૉ. ચાકોબી રામાયણનો પ્રથમ ભાગ અર્થાત્ અ. કાં.ની ઘટનાઓને ઐતિહાસિક માને છે. આ ભાગ કોઈક નિર્વાસિત ઈક્ષ્વાકુવંશીય રાજકુમારની કથા પર નિર્ભર છે. મૂળ કથા સંભવતઃ આ પ્રકારે હતી.

કોઈ રાજકુમાર ઘરથી નિર્વાસિત બનીને ઈક્ષુમતીનો તટ છોડી સરયુ તટ સમીપે કોશલદેશ પર અધિકાર મેળવે છે, પછી જ્યારે કાલાંતરે ઈક્ષુમતિ તટ પર તેના નિવાસનું સ્મરણ ન રહ્યું ત્યારે તેને અયોધ્યાથી નિર્વાસિત માનવામાં આવ્યા. રામાયણના બીજા ભાગની કથા માટે ડૉ. ચાકોબી વૈદિક સાહિત્યનો આધાર લે છે. વૈદિક સીતાના વ્યક્તિત્વથી રામાયણની સીતા વિકસિત થઈ અને વૈદિક સાહિત્યમાં રામકથાના દ્વિતીય ભાગનો સૂત્રપાત થયો^{૧૬} તેવું નોંધે છે.

ડૉ. ચાકોબીનું એવું માનવું છે કે રામાયણના પ્રધાન પાત્રોનું પ્રતિબિંબ વૈદિક સાહિત્યના દેવતાઓમાં જોવા મળે છે. તેમના મતાનુસાર વૈદિક સાહિત્યના દેવતાઓમાં જોવા મળે છે. તેમના મતાનુસાર વૈદિક સીતા અને રામાયણની અભિન્નતા-અસંદિગ્ધ છે. આ સિવાય ગૃહ્યસૂત્રોમાં પણ સીતાને ‘પર્જન્યપત્ની’ કહેવામાં આવેલ છે, આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રામ ઈન્દ્રનું એક અન્ય રૂપ માત્ર જ છે.

રામ દાશરથિ અને ઈન્દ્રની અભિન્નતા પ્રમાણિત કરવા ડૉ. ચાકોબી ઈન્દ્રના પ્રસિદ્ધ કાર્યોનું પ્રતિબિંબ રામાયણમાં બતાવે છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ઈન્દ્રનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ કાર્ય વૃત્રવધ છે. (ઋગ્વેદ-૧/૧૨) વૃત્રાસુર કે અહિને મારીને પર્વતમાં રોકાયેલ પાણીને વિમુક્ત કરી દે છે. સાયણ અનુસાર વૃત્રનો અર્થ મેઘ છે. જેમાં પાણી જ વૃત્ર દ્વારા રોકવામાં આવે છે. ઈન્દ્ર અને વૃત્રનું વૃત્તાંત રામ અને રાવણના યુદ્ધના રૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેથી રાવણ અને વૃત્રનું મૂળ રૂપ એક જ છે. તેના અન્ય લક્ષણો પણ જોવા મળે છે. રાવણના પુત્ર મેઘનાદને ઈન્દ્રજિતની ઉપાધિ મળેલ છે અને તેનો ભાઈ કુંભકર્ણ એક ગુફામાં રહીને વૃત્રનું જ સ્મરણ કરાવે છે.

ઈન્દ્રનું બીજું કાર્ય પણિઓ દ્વારા ચોરાયેલી ગાયોની પુનઃ પ્રાપ્તિ છે. (ઋગ્વેદ-૨/૧૨) દેવશૂની સરમા રસા નદીને પાર કરી ગાયોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે. (ઋગ્વેદ-૧૦/૧૦૮) વૈદિક કાળમાં પશુપાલન કરનાર આર્યો માટે ગાયોનું જે સ્થાન હતું તે ખેડૂતોને માટે ખેતીની સીતા હતી. તેથી ગાયોનું હરણ સીતાહરણ રૂપે પરિવર્તિત થઈ ગયું. જેવી રીતે સરમા ઈન્દ્રની સહાયતા કરે છે. તેવી રીતે હનુમાન રામને માટે સીતાની શોધ કરે છે તેવું કહ્યું છે.

ડૉ. ચાકોબી અનુસાર હનુમાન કૃષિ સંબંધી કોઈ દેવતા હતા. સંભવતઃ વર્ષાકાલીન અધિષ્ઠાતા કોઈ દેવતા હોય તો તે વાયુપુત્ર છે. વાદળોની જેમ તે કામરૂપ છે અને તે આકાશમાં ઊડે છે. તે પણ દક્ષિણ તરફથી (કે જ્યાંથી વરસાદ આવે છે) સીતા અર્થાત્ કૃષિ શુભ સમાચાર લઈને રામ પાસે પહોંચે છે. આ સિવાય ઈન્દ્રનું એક નામ શિવ્રવત પણ નોંધ્યું છે. (ઋગ્વેદ - ૬/૧૭/૨) નિરુક્તમાં ‘શિવ્રે હનુ નાસિકે વા’ ઉલ્લેખ છે. તેથી ઈન્દ્ર અને હનુમાન આ બંનેના વર્ષાના દેવ સાથેનો સંબંધ નિર્દિષ્ટ થાય છે.

લક્ષ્મણ રામના સહાયક માત્ર છે. તે ક્યારેક ઘટનાઓની પ્રગતિને બદલવાની ચેષ્ટા નથી કરતા, છતાં પણ તેનું વૈદિક દેવ ‘મિત્ર’ સાથે અદૃશ્ય કલ્પી શકાય, કારણ તે સુમિત્રાના પુત્ર છે.

ડૉ. ચાકોબીના ઉપર્યુક્ત મતની સમાલોચના કરતા ફાધર કામિલ બુલ્કે કહે છે કે આ મત કલ્પના પ્રધાન છે. રામાયણની સીતા અને વૈદિક સીતા બંનેમાં ભિન્નતા છે. રાવણ અને વૃત્રાસુર વધમાં વધ સિવાયની કોઈ અન્ય વિશેષતા જોવા મળતી નથી.^{૧૭} પરંતુ ફાધર બુલ્કે નો મત સ્વામી કરપાત્રજીને સ્વીકાર્ય

નથી. તેમના મતે વેદો - રામાયણો તથા પ્રાકૃત ભાષામાં પણ રામકથા તથા રામનું મહત્ત્વ વર્ણિત છે.^{૧૮}

૩.૪. ડૉ. હોપકિન્સનો મત

ડૉ. હોપકિન્સ અનુસાર મહાભારતમાં જે રામકથા મળે છે, તેથી ડૉ. યાકોબીના કથનને પુષ્ટિ મળે છે. વા. રા. અને મહાભારતના રામોપાખ્યાન વચ્ચેના સંબંધ પરત્વે ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. ડૉ. વેબરે આ અંગે ૪ પ્રકારના વિકલ્પો રજૂ કરી સિદ્ધ કરવા સખળ પ્રયાસો કર્યા છે.

- (૧) રામોપાખ્યાન રામાયણનો આધાર છે.
- (૨) રામોપાખ્યાન એક એવા પ્રકારની રામકથા પર નિર્ભર છે કે જે પ્રચલિત રામાયણનું પૂર્વરૂપ છે.
- (૩) રામોપાખ્યાન વા. રા. નું સ્વતંત્ર સંક્ષિપ્ત રૂપ છે.
- (૪) રામાયણ અને મહાભારત બંને કોઈ એક સામાન્ય સ્ત્રોતરૂપે વિકસિત થયું છે.^{૧૯}

ઈ. હોપકિન્સ તથા એ. લુડવિગની દૃષ્ટિએ રામોપાખ્યાન રામકથાનું એક સ્વતંત્ર રૂપ છે, કે જે વા. રા. સિવાયના અન્ય કોઈ પ્રાચીન રામચરિત પર આધારિત છે.^{૨૦} ડૉ. યાકોબી બે વિકલ્પ પ્રસ્તુત કરે છે, એક સ્થળ પર તો તેઓ એવું કહે છે કે રામોપાખ્યાનના કર્તાએ રામાયણની કોઈ હસ્તપ્રતનો આશ્રય લીધો નહીં હોય, પરંતુ તે સમયની કથા કંઠસ્થ હશે તે કથાના વર્ણનમાં થોડું પરિવર્તન આવવું સ્વાભાવિક છે.^{૨૧} મોટાભાગના વિદ્વાનો ડૉ. યાકોબીનો મત સ્વીકારે છે.^{૨૨} પરંતુ આ બેમાં કયું પ્રાચીન? પહેલા મહાભારતનું અસ્તિત્વ પ્રકાશમાં આવ્યું કે રામાયણ કાવ્યનું?

પરંપરા રામાયણને મહાભારતથી પ્રાચીન દર્શાવે છે, કારણ કે વિષ્ણુના અવતારોની પરંપરાગત સૂચિમાં રામનો અવતાર કૃષ્ણની પહેલા આવે છે, પરંતુ આ તર્ક સખળ નથી, કારણ કે પ્રાચીન અથવા મૂળ રામાયણમાં રામનો અવતારના રૂપમાં સ્વીકાર હોય તેમ જણાતું નથી. તેમજ પાણિનિના વ્યાકરણમાં વાસુદેવ (શ્રીકૃષ્ણ), અર્જુન અને યુધિષ્ઠિરનો નિર્દેશ છે, પરંતુ રામનો નથી. પાતંજલિના મહાભાષ્યમાં પણ રામનો ઉલ્લેખ નથી.^{૨૩}

ડૉ. યાકોબી બંને કાવ્યોમાં રામાયણને પ્રાચીન ઘોષિત કરે છે. કારણકે રામાયણમાં સતી પ્રથાનો ઉલ્લેખ નથી, જ્યારે મહાભારતમાં છે. તેઓ મહાભારતને વાલ્મીકિની કાવ્યકલાના પ્રભાવમાં લખેલ માને છે.^{૨૪} તો વળી ઈ. હોપકિન્સ રામાયણને મહાભારત પછીનું માને છે.^{૨૫} આમ છતાં રામોપાખ્યાનના શ્લોકો વાલ્મીકિ સાથે મળતા આવે છે.

ડૉ. વાન નેગેલેનના મતાનુસાર રામકથા વૈદિક સાહિત્યની સામગ્રીથી વિકસિત થયેલી છે. ક્ષાધર કામિલ બુલકે તેને કલ્પના જ માને છે.^{૨૬} પુરુરવા ઉર્વશી સંવાદ સૂક્ત (ઋગ્વેદ-૧૦/૬૫)માં તથા ‘રામઃ પૃથુર્વન્યઃ’ ((ઋગ્વેદ-૧/૧૧)માં ઉર્વશી વગેરે અપ્સરાઓનો માનવી સાથે વિવાહ એ ઘટના રામકથાનું બીજ છે. સીતાનું સૌંદર્ય અને એની અલૌકિક જન્મકથામાં તે અપ્સરા હોવાનો નિર્દેશ મળે છે. સીતા પૃથ્વીના માનવીયકરણનું પરિણામ છે. રામ અને પૃથુવેન્ય (ઋગ્વેદ-૧/૧૧૨/૬૫ વગેરે) અભિન્ન છે.

ડૉ. યાકોબી એવું પણ કહે છે કે ઈરાનીય ‘રામહુવાસ’ તથા ભારતીય ઈન્દ્ર રામનું મૂળ સ્રોત એક છે. આમ છતાં તેઓ એમ કહે છે કે, અવેસ્તાના દેવતાઓના અરૂપ તથા ધૂંધળા વ્યક્તિત્વના કારણે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે.^{૨૭}

૩.૫. ડૉ. દિનેશચંદ્ર સેનનો મત

ડૉ. યાકોબી અને ડૉ. વેબરની સાથે સાથે શ્રી દિનેશચંદ્ર સેન પણ રામકથાના બે મૂળ સ્રોત માને છે.^{૨૮} દશરથ - જાતક અને દક્ષિણમાં પ્રચલિત રાવણ સંબંધી આખ્યાન. આ બંનેના સંયોગથી રામકથાનો વિકાસ થયો છે. ત્રીજો ગૌણ આધાર હનુમાન સંબંધી સામગ્રીમાં છે, જેમાં વાનરપૂજના અવશેષો જોવામાં આવે છે. દશરથ - જાતક રામકથાનું પૂર્વરૂપ તથા આધાર ન હોઈ શકે, તેની ચર્ચા આગળ થયેલી છે. અહીં તેમના બે અન્ય આધારો પર વિચાર કરીએ.

રાવણ સંબંધી સ્વતંત્ર આખ્યાન પ્રચલિત હતું. જેનો પ્રધાન વિષય રાવણની ધાર્મિકતા, તપસ્યા તથા મહત્તા હતું. આ મતને સિદ્ધ કરવા બૌદ્ધ તથા જૈન ગ્રંથોનો સહારો લેવામાં આવ્યો છે. તે અનુસાર રામ કરતાં રાક્ષસ અને વાનર વધારે લોકપ્રિય હતા.

લંકાવતાર - સૂત્રમાં રાવણ અને બુદ્ધનો ધાર્મિક સંવાદ દર્શાવ્યો છે.

પરંતુ રામ - રાવણના યુદ્ધનો ત્યાં નિર્દેશ નથી. રાવણ રામકથાની પૂર્વે પ્રસિદ્ધ હતો. ધર્મકીર્તિ (છઠી શ. ઈ.) પણ આદર્શ બૌદ્ધ રાજા રાવણને રામાયણમાં નિરૂપિત એના ચારિત્ર્ય વગેરે દોષોમાંથી મુક્ત કરે છે. શ્રી દિનેશચંદ્ર સેનનો સંક્ષેપમાં આવો તર્ક છે.

સ્વામી કરપાત્રજી આ મતનું ખંડન કરતાં લખે છે કે, ‘જ્યારે વેદ, ઉપનિષદો અને રામાયણ જેવા પરમ પ્રામાણિક સદ્ગ્રંથોમાં ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, તથા આધ્યાત્મિક રૂપથી સુસ્પષ્ટ, સુબોધ રામકથા વર્ણિત છે, ત્યારે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તેને વિકૃત કરવા અહીં - તહીં કુશકાશનું અવલંબન કરતા કેમ ભટકે છે ? જો તેમની દૃષ્ટિએ વેદ, ઉપનિષદ તથા રામાયણ પ્રામાણિક નથી તો જાતક તથા ઉપાખ્યાનોની પ્રામાણિકતાનો શો આધાર ?’^{૨૬}

જૈન સાહિત્યમાં રાવણની કથા સ્વતંત્ર રૂપથી મળતી નથી. રામકથા અંતર્ગત જ તેનો નિર્દેશ છે, તેથી જૈન સાહિત્યમાં રામકથાનું મૂળ ગોતવું વ્યર્થ છે.^{૩૦} વળી, જૈન રામકથા રામાયણ પછી રચાયેલી છે^{૩૧} જે નોંધવા પૂરતું ગણાશે. બૌદ્ધ લંકાવતાર - સૂત્ર (અથવા સુદર્મ લંકાવતાર સૂત્ર)ના વિષયમાં શ્રી દિનેશચંદ્ર સેનના તર્કનો આધાર લંકાવતાર - સૂત્રના રચનાકાળ પર અવલંબે છે. એમના મતે તેનો સમય ઈ. સ. ની બીજી સદી છે. તેના પ્રથમ અધ્યાયમાં લંકાપતિ રાવણ તથા બુદ્ધનો સંવાદ છે, પરંતુ એવું પ્રમાણ પણ મળે છે કે, આનો સમય ચોથી સદી છે અને તેનો પ્રથમ અધ્યાય પ્રક્ષિપ્ત છે.^{૩૨} વળી આ ગ્રંથનું મૂળ ભારતીય પાઠ અપ્રાપ્ય છે. ગુણભદ્રે તેનો ઈ. સ. ૪૪૩માં ચીની અનુવાદ કર્યો હતો. આ ચીની અનુવાદમાં રાવણ - બુદ્ધ સંવાદની વિગત મળતી નથી, અથવા રાવણની માહિતી પણ ઉપલબ્ધ નથી.

ટી. ડી. સુજુકિનું અનુમાન છે કે રામકથાની લોકપ્રિયતાના કારણે લંકાવતાર - સૂત્રનો સબંધ પાછળથી આની સાથે જોડાયો છે. લંકાવતારનો અર્થ છે - બુદ્ધનો લંકામાં અવતાર. લંકાને દક્ષિણમાં માનવામાં આવતી હતી. આ સિવાય આમાં રામકથા વિષયક કોઈપણ પ્રકારની વિગત મળતી નથી. રાવણ સિંહલદ્વીપનો રાજા હતો. એને માટે પણ ત્યાંના પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાં કોઈ પ્રમાણ જોવા મળતું નથી.

દીપવંશ ચોથી શ. ઈ. તથા મહાવંશ પાંચમી શ. ઈ. સિંહલદ્વીપનું સૌથી

ઐતિહાસિક મહાકાવ્ય છે. એમાં રામકથાનો નિર્દેશ મળે છે, પરંતુ રાજા રાવણનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી તે સ્પષ્ટ છે. વાલ્મીકિ પહેલા હનુમાનના વિષયમાં આખ્યાન કે કથા પરંપરાગત પ્રચલિત હશે અને વાલ્મીકિએ તેનો પ્રયોગ પોતાની રામકથાને માટે કર્યો હોય, એવા શ્રી દિનેશચંદ્ર સેનના વિધાનને કાદર બુલકે કલ્પના માત્ર જ માને છે.^{૩૩}

નિષ્કર્ષ :-

ઉપર કરેલી વિવિધ મતોની ચર્ચા પરથી નીચે પ્રમાણે નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય છે કે વૈદિક સાહિત્યમાં આવેલ ઈશ્વાકુ, દશરથ, રામ કે સીતા વગેરે પાત્રો, નામો, અથવા આર્યોનો કોઈ પરસ્પર સંબંધ દષ્ટિગોચર થતો નથી. ત્યાં ક્યાંય પણ રામને દશરથ પુત્ર અને સીતાને જનકની પુત્રી કહેલ નથી. ત્યાં બધાનું અલગ અલગ મહત્ત્વ તથા અસ્તિત્વ છે, તેથી બધું જ રામકથાનું સ્રોત માનવું યોગ્ય નથી.

મહાભારતનું રામોપાખ્યાન તથા પુરાણો વગેરે રામાયણ પછીની રચના છે. મેકડોનલ^{૩૪} તથા વિન્ટરનિટ્ઝ^{૩૫} જેવા વિદ્વાનો પણ એવું માને છે કે રામકથા આરંભમાં કુશીલવો દ્વારા મૌખિકરૂપે ગવાતી, તેને કારણે એવું બન્યું હોય કે વિભિન્ન પાત્રોમાં તેઓ પોતાની આગવી શૈલીથી ગાન કરતા હોય, પરિણામે ભારતીય જનજીવનમાં જ નહીં પરંતુ વિદેશમાં એ રામકથાની વ્યાપકતા અને લોકપ્રિયતા રહી હોય.

જુદાં - જુદાં વિદ્વાનોના મત-મતાંતરો જોતા એટલું કહી શકાય કે અત્રે કલ્પનાનો આશ્રય વધારે લેવાયો છે, તથ્યોનો થોડો. દશરથ - જાતકનો વૃત્તાંત બ્રાહ્મણ રામકથાનું વિસ્તૃત રૂપ માત્ર છે. તેવું તેના વિશ્લેષણથી જાણવા મળે છે અને રામકથા પૂર્વે રાવણ તથા હનુમાનના વિષયમાં સ્વતંત્ર આખ્યાનોનું કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી.

એવું પણ પ્રતીત થાય છે કે, રામકથાના કારણે જ દશરથ, રાવણ, હનુમાન વગેરે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા. આગળ જતાં તેનો ઉલ્લેખ ફક્ત રામકથા વિષયક સામગ્રીમાં મળે છે. જો કદાચ આનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ હોય તો તે અપેક્ષાકૃત અર્વાચીન રચનાઓ અથવા કોઈ પ્રક્ષેપ જ છે, જેમ કે લંકાવતાર સૂત્ર.

રામાયણની અંતરંગ સમીક્ષા કરવાથી અનેક વિદ્વાનો એવા નિર્ણય પર

પહોંચ્યા છે કે અ. કાં.ની ઘટના અત્યંત સ્વાભાવિક છે. પરંતુ દંડકારણ્ય તથા લંકાની ઘટનાઓથી અલૌકિક અને કાલ્પનિક પ્રતીત થાય છે. છતાં પણ, રામકથાના આ બે ભિન્ન ભિન્ન વિભાગો છે. તેમ માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે રામકથાનો પ્રવાહ નિરંતર એકધારો ચાલે છે અને કદાચ રામાયણનો કવિ કથાનકને લોકપ્રિય બનાવવા અલૌકિક અને અતિશયોક્તિભર્યા કાલ્પનિક તત્ત્વોનો આધાર લે તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આથી રામકથાનો એકથી વધારે મૂળ સ્ત્રોત માનવાની જરૂર નથી. હોમરના પ્રભાવનું ખંડન વિદ્વાનોએ પહેલેથી જ કરેલ છે.

સંક્ષેપમાં આદિકવિએ નથી તો વૈદિક વર્ણનોને સાકારરૂપ આપેલ કે નથી તો ગ્રીક સાહિત્યની ઘટનાઓને ભારતીય રૂપ. તેમજ રામકથા નથી તો બૌદ્ધ સાહિત્યની દેન કે નથી જૈનોની ઉપજ. આ કથા પુરાતન ઇતિહાસ તથા આખ્યાન પર આધારિત છે. એક સ્થળ પર રામાયણને સ્પષ્ટ ઇતિહાસ કહેલ છે.

ભારતીય સાહિત્ય તથા પરંપરા પણ આ તથ્યને માન્યતા આપતાં કહે છે કે રાજાઓની પ્રશસ્તિ ગાવા માટે ભાટ અને કુશીલવો તેમની સમક્ષ અથવા અન્ય સ્થળો પર તેનું યશોગાન કે પરાક્રમ વર્ણન કરતા હતા. વાલ્મીકિની આ રચના પૂર્વે પણ રામનું જીવનવૃત્ત લોકોમાં પ્રચલિત રહ્યું હશે. તેના આધાર પર રામકથાનું વર્ણન કરેલ છે. કાલાંતરમાં આ કથાનું પરિવર્તન અને પરિવર્ધન પણ થતું રહ્યું છે. આવી રીતે સ્પષ્ટ છે કે આદિકવિ કોઈ સાહિત્યના નિતાન્ત ઋણી નથી, છતાં પણ તેમણે પોતાના કાવ્યમાં તાત્કાલીન પુરાવૃત્તો અને આખ્યાનોને નિબબ્ધ કરેલ છે.

પાઠ નોંધ

૧. રામચરિતમાનસ - બા. કાં. - ૧૮/૩
૨. ડૉ. યાકોબી, શ્રી ચંદ્રભાન, ડૉ. વાન નેગેલેન, સ્વામી કરપાત્રજી વગેરે
૩. ડૉ. વેબર, શ્રી દિનેશચંદ્ર સેન, જે. ટી. વ્હીલર વગેરે
૪. ડૉ. વેબર, શ્રી દિનેશચંદ્ર સેન, મેકડોનલ, વિન્ટરનિટ્ઝ વગેરે
૫. ડૉ હોપકિન્સ, ડૉ. યાકોબી, એમ. વિન્ટરનિટ્ઝ, એચ. ઓલ્ડનબર્ગ, વી.એસ. સુકઠણકર વગેરે
૬. A. Webber - 'On the Rāmāyaṇa' - Page-11 etc.
૭. K. T. Telang - 'Rāmāyaṇa - Copied From Homar' Bombay 1973 Page-48
- M. Monier williams - 'Indian Wisdom' - Page-336, Note-1
- A.. A. Macdonell - 'Sanskrit Literature' - Page-308
- H. Jacobi - 'Das Rāmāyaṇa' - Page-94
- A. B. Keith - 'Sanskrit Literature', Page-93
- બલદેવ ઉપાધ્યાય - 'સંસ્કૃત સુકવિ સમીક્ષા' - પૃ.-૧૩-૨૦
- Cintamani Vinayak Vaidya - 'The Riddle of the Rāmāyaṇa' Page-56 to 61
૮. ફાધર કામિલ બુલ્કે - 'રામકથા' - પૃ.-૧૦૩
૯. સ્વામી કરપાત્રજી - 'રામાયણ મીમાંસા' - પૃ.-૨૦૮
૧૦. Prof. Lessen - 'on webber's dissertation on the Rāmāyaṇa' Journal of oriental Researa's - Madras, Vol. III, 1874
૧૧. Author Lillie - 'Rāma and Homar' - Page-3
૧૨. J. Tolboys Wheeler - 'The History of India' - Vol. II, Page-75.
૧૩. Dr. Jacobi - 'Das Rāmāyaṇa' - Page-68

१४. डॉ. मंजुला सहदेव - 'वाल्मीकि रामायण एवं संस्कृत नाटको में राम' - पृ.-३
१५. चंद्रभान - 'वैदिक साहित्य में रामकथा का बीज' नगरी प्रसारणी पत्रिका - वर्ष ५५, पृ.-३०१ से ३०५
१६. Rameshchandra datt - 'A History of civilization in Ancient India' - Page - 211
- S. K. Belvalkar - 'Uttararamcharit' Introduction' - Page - 59
१७. फाधर कामिल बुल्के - 'रामकथा' - पृ.-१०५ - १०६
१८. स्वामी करपात्रजी - 'रामायण मीमांसा' - पृ.-१०९ - ११०
१९. A Webber - 'On the Rāmāyaṇa' 'The Indian Antiquary' 1972, Vol. I, Page - 339
२०. E. W. Hopkins - 'The Great Epic' Page - 63 etc.
- A. Ludring - 'Ubar das Rāmāyaṇa' Page - 30 etc.
२१. Dr. Jacobi - 'Das Rāmāyaṇa' - (Translated by - S. N. Ghosal) Page - 57 - 58
२२. M. Winternitz - 'A History of Indian Literature' Vol. I, Page - 386
- H. Oldenberg - 'Das Mahabharat' Page - 54 etc.
- V. H. Sukthankar - 'Rāmāyaṇa and Mahabharat'
- Kane Kanmomeration - Vol. Page - 472 to 488
२३. R. G. Bhandarkar - 'Early History of the Decan' Bombay - 1895, Page - 10
२४. Dr. Jacobi - 'Das Rāmāyaṇa' - Page - 78 to 81
२५. E. W. Hopkins - 'The Great Epic of India' - Page - 64
२६. Von. Negelein - Eine epische Idee in veda - wiener Zeitschrift fuer die kunde des, morgenlandes - Vol. - 16, Page - 226 ff.

M. Winternitz - 'A History of Indian Literature' Vol. - I, Page-516.

फाधर कामिल बुल्के - 'रामकथा' - पृ.-१०७

२७. Dr. Jacobi - 'Das Rāmāyaṇa' - Page-136

फाधर कामिल बुल्के - 'रामकथा' - पृ.-१०७-१०८

२८. Dineshchandra Sen - 'The Bengali Ramayana' - Page-3-7-26 to 41-59.

२९. स्वामी करपात्रजी - 'रामायण मीमांसा' - पृ. २१२

३०. फाधर कामिल बुल्के - 'रामकथा' - पृ. ६५

३१. ડૉ. કુલકર્ણીએ આ અંગે સવિસ્તાર સપ્રમાણ ચર્ચા કરી છે.

V. M. Kulkarni - 'The Origin and Development of the Rāma story in Jain Literature' 1960

૩૨. M. Winternitz - 'A History of Indian Literature' - Vol. II, Page-337

T. T. Sujuki - 'Studies in the Lankavatar Sutra' London. 1930

૩૩. फाधर कामिल बुल्के 'रामकथा' - पृ. ११०

૩૪. A. A. Macdonell - 'A History of Sanskrit Literature' - Page-257

૩૫. विन्टरनिट्ज़ - 'प्राचीन भारतीय साहित्य' - प्रथम भाग, द्वितीय खंड, अनुवादक : डॉ. रामचंद्र पांडेय पृ.-१६८

પ્રકરણ - ૪

રામકથાની ઐતિહાસિકતા

ભૂમિકા

આદિ મહાકાવ્ય તરીકે મહાભારતની જેમ વા. રા. સુપ્રસિદ્ધ છે જ. એટલું જ નહીં પરંતુ મહાકાવ્ય તરીકે રામાયણ ઉત્તરકાળના કવિઓનું પ્રેરણાસ્ત્રોત પણ બની રહ્યું છે. રાજશેખરે તેને સર્વે કવિઓ માટે ઉપજિવ્ય કહ્યું છે તે સમુચિત જ છે. અન્ય રામાયણોની જેમ પ્રેરણાનો સ્રોત પણ વા. રા. જ છે. તેથી રામકથાની ઐતિહાસિકતા અંગેનો વિચાર વા. રા.ના સંદર્ભમાં જ કરીશું. પરંતુ તેને જેટલી અસંદિગ્ધતાથી કાવ્ય તરીકે સુપ્રતિષ્ઠિત કરી શકાયું છે, તેટલી જ અસંદિગ્ધતાથી ઇતિહાસ તરીકે પણ સ્વીકારી શકાય ખરું ? રામાયણમાં નિઃશંક ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આલેખાયેલો છે.

એક પ્રજાના મનોભાવો, આદર્શો અને ઝંખનાઓનું ચિત્રણ એમાં કંડારાયું છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એ સંદર્ભમાં રામાયણ અને મહાભારત માટે લખ્યું છે કે, ‘ભારતવર્ષ ચિરકાળનો ઇતિહાસ છે, અન્ય ઇતિહાસો કાળે કાળે કેટલાય બદલાયા છે, પણ આ ઇતિહાસ બદલાયો નથી. ભારતવર્ષની જે સાધના, આરાધના અને સંકલ્પ છે તેનો જ ઇતિહાસ આ બે વિપુલ કાવ્ય પ્રસાદમાં ચિરકાળના સિંહાસન પર બિરાજમાન છે.’^૧

પણ ઇતિહાસમાં ઇતિ-હ-આસ-વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓના સંદર્ભમાં ‘ખરેખર આમ જ બન્યું હતું.’ એ દષ્ટિએ રામાયણનો અભ્યાસ કેટલા અંશે સાર્થક પરિણામો આપી શકે ? તે સંક્ષેપમાં કહીએ તો પારંપરિક અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ થતી ‘ઇતિહાસ’ની વ્યાખ્યા અનુસાર રામાયણ એક ઇતિહાસ છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. એ પ્રશ્ને સંશોધનો કરનાર વિદ્વાનોએ જે વિવાદને જન્મ આપ્યો છે, તેનું માત્ર દિગ્દર્શન અને સંશોધનનો માર્ગ કેટલો કંટકાકીર્ણ છે તેનો પરિચય કરાવે છે.

રામ ભક્તિમાં ઊંડા ઉતરી ગયેલા શ્રદ્ધાળુ સંતો, ભક્તો અને પંડિતોને તો શું રામ ખરેખર થઈ ગયા એ પ્રશ્ન જ આઘાતજનક લાગે છે. સૂર્યના અસ્તિત્વને સાબિત કરવાની વાત કરનારાને શું કહેવું ? એમને મન આ પ્રશ્ન જ મૂળમાં

બાલિશ છે. રામના હોવા વિશે શંકા કરવી એ અધર્મની પરાકાષ્ટા છે. આ વર્ગની ભક્તિભરી માન્યતાનું કેવળ એક અવતરણ ઉદ્ઘૃત કરી લઈશું.

‘ભારતમાં તો દરેક બાળકની જીભ પર રામનામ રહે છે. કાશીમાં જીવોની મુક્તિ માટે શિવ રામનામનો ઉપદેશ કરે છે. છતાં પણ, રામની ઐતિહાસિકતા પર શંકા કરવી એ કેવળ મતિવિભ્રમ જ છે.’^૨ ભારતીય જનજીવનમાં ‘રામ’ એક અવતારરૂપે આદર્શ યુગપુરુષ રૂપે ખૂબ ઊંડેથી વસી ગયા છે. તે સ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી અને એ ખરેખર ઇતિહાસપુરુષ છે, એમ માનનાર વિદ્વાનોએ પરિશ્રમપર્વક એ તથ્યને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.^૩ તો બીજી બાજુ વા. રા.માં નિરૂપિત રામકથા કેવળ કલ્પિત કાવ્ય છે એવું પણ કેટલાક વિદ્વાનો મંતવ્ય ધરાવે છે.^૪ હવે આ સમસ્યા વિષેના વિવિધ મંતવ્યોનું અવલોકન કરીએ.

૪.૧. ડૉ. ચાકોબીનો મત

ડૉ. ચાકોબી આ વિષયમાં એક વિચિત્ર મંતવ્ય રજૂ કરે છે. તેમણે ઋગ્વેદમાં પ્રાપ્ત થતાં ઈન્દ્ર અને વૃત્રની કથા તથા રામાયણની કથામાં સમાનતા દર્શાવી તેવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે કે વૃત્રની કથા તથા રામાયણની કથામાં સમાનતા દર્શાવી તેવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે કે વૃત્રની કથા કાલ્પનિક છે. તેથી રામાયણની કથા પણ કાલ્પનિક છે. છતાં પણ મૂળના પાંચ કાંડ ૨ થી ૬માં રામાયણની જે વાર્તા આપવામાં આવી છે. તેના ચોખ્ખા બે વિભાગ પાડી શકાય. તેમાં પહેલા વિભાગમાં અયોધ્યા, અગાઉ દશરથ રાજાના દરબારમાં બનેલી ઘટનાઓ અને તેના પરિણામોની હકીકત આપવામાં આવી છે. આ વિભાગમાં પોતાનાં પુત્રને રાજગાદી ઉપર બેસાડવા માટે એક રાણી તરફથી કરવામાં આવેલી ખટપટોનો કેવળ સ્વભાવિક અહેવાલ આપણી આગળ રજૂ કરાયેલો જોઈએ છીએ.

એ વર્ણનમાં કોઈપણ પ્રકારનું વૈવિધ્ય નથી. તેમ જ કોઈપણ આગળની દંતકથાઓના આધાર ઉપરથી એ વર્ણન આપવામાં આવ્યું હોય એમ પણ નથી. વૃદ્ધ રાજાના મરણ પછી રાજધાની અયોધ્યામાં ભરત પાછો આવ્યો. એટલેથી જ કાવ્યનો અંત આવ્યો હોત તો એક ઐતિહાસિક ગાથા તરીકે જ એ કાવ્યને ગણી શકાય, કારણ કે ઈક્વાકુ, દશરથ અને રામ એ પ્રખ્યાત અને સમર્થ રાજાઓનાં નામ ઋગ્વેદમાં પણ જોવા મળે છે. જો કે ત્યાં આગળ તેઓ એકબીજાની સાથે

કોઈપણ રીતનો સંબંધ ધરાવતાં હોય એવું જોવામાં આવતું નથી.^૫

૪.૨. લેસનનો મત

બીજા વિભાગનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું છે. દંતકથાઓનો આધાર લઈ એ વિભાગ રચાયેલો છે. એટલે તેમાં ચમત્કાર અને વૈચિત્ર્યનું પ્રધાનપણું જોવા મળે છે. એ વાર્તાના રહસ્ય વિષે જાણીતો મત લેસનનો છે.^૬ તે એ છે કે દક્ષિણના પ્રદેશોને જીતવાનો આર્ય લોકોનો પ્રથમ પ્રયત્ન આલંકારિક સ્વરૂપમાં રજૂ કરવા માટે આ વાર્તા રચાયેલી છે. પણ રામાયણમાં કોઈપણ પ્રકારે દક્ષિણમાં આર્ય લોકોનું રાજ્ય રામે સ્થાપ્યું એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું નથી. તેમ જ એવું રાજ્ય સ્થાપવાનો તેમનો હેતુ હતો એવું માનવાને પણ આખા ગ્રંથમાંથી આપણને ખિલકુલ આધાર મળતો નથી.

ડૉ. વેબરે પાછળથી એનો એ જ વિચાર જુદા સ્વરૂપમાં મૂકી દર્શાવ્યો હતો, એના મતાનુસાર આર્ય લોકોનો સુધારો દક્ષિણ સુધી અને લંકા સુધી ફેલાયો, પરંતુ આ તર્કને રામાયણના કોઈપણ અંતરંગ પ્રમાણે આધાર મળતો નથી. કારણ કે રામે લંકા પર ચડાઈ કરી તેને પરિણામે દક્ષિણની સામાજિક સ્થિતિમાં કંઈપણ ફેરફાર અથવા સુધારો થયો એવું રામાયણમાં કોઈપણ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું નથી. રામાયણમાં એવું કોઈપણ રૂપક છે જ નહીં, પણ ભારતીય દંતકથાઓને આધારે એ કાવ્ય લખાયું છે.^૭

વા. રા.નો ઉત્તરાર્ધ એક ‘રોમાંટિક’ કવિતા છે. તો વળી, પાંચમો કાંડ સૌથી વધુ રોમાંટિક છે અને ભારતીય રુચિને માટે રોમાંટિક વસ્તુ સર્વદા અતિ સુંદર હોય છે. વાસ્તવમાં છઠ્ઠા કાંડ પછી રામની ડ. કાં.માં મહાભારત અને પુરાણોની જેમ આખ્યાનો આવે છે. જેનો મૂળ રામકથા સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આરંભના સર્ગોમાં રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ તથા ઈન્દ્રનું રાવણની સાથે યુદ્ધનું વર્ણન છે. (૭/૧ થી ૩૪ અધ્યાય-જે કોબી અંશને ‘Ravana is’ કહે છે) ત્યાર પછી હનુમાનની ખાલ્યાવસ્થાની કથા આવે છે (૭/૩૫) આ કાંડના $\frac{1}{8}$ ભાગમાં જ રામ-સીતા કથા વર્ણિત છે.^૮

૪.૩. એ. એ. મેકડોનલનો મત

એ. એ. મેકડોનલના મતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વીરચરિત કાવ્યોના બે મુખ્ય ભાગ પડે છે. પહેલા વિભાગમાં ઇતિહાસ, આખ્યાન અથવા પુરાણ એવાં

ખાસ નામ વડે ઓળખાતી જૂની કથાઓનો સમાવેશ થાય છે. તો બીજા વિભાગના ગ્રંથોને કાવ્યનું નામ આપેલ છે. તેમના મતે **મહાભારત** એ પહેલા વિભાગનો સૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે પ્રાચીન ગ્રંથ છે. તો **રામાયણ** એ બીજા વિભાગનો મુખ્ય ગ્રંથ છે. તદુપરાંત તે દૃષ્ટાંતો આપી રામાયણને બીજા વિભાગને **વીરચરિત કાવ્ય** માને છે.^૯

ડૉ. વેબરના મતાનુસાર રામાયણનું સમસ્ત કાવ્ય એક રૂપક માત્ર છે. જેના દ્વારા દક્ષિણ તરફ આર્ય સભ્યતા અને કૃષિનો પ્રચાર બતાવવામાં આવ્યો છે.^{૧૦} પ્રધાનપાત્ર સીતા, જેનું હરણ અને પુનઃપ્રાપ્તિ કાવ્યની કથાવસ્તુ છે. કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ ન હોતા ખેતીની સીતા (લાંગલ પદ્ધતિ)નું માનવીકરણ માત્ર છે. જેને આર્યે કૃષિનું પ્રતીક માનવું જોઈએ. વૈદિક સીતા, કૃષિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી અને રામાયણની સીતા અભિન્ન છે.

રામાયણમાં સીતાના જન્મ અને તિરોધાન સંબંધી વૃત્તાંત આ બાબત તરફ જ અંગુલીનિર્દેશ કરે છે. એની બહેન ઊર્મિલા એટલે લહેરાતું ખેતર એમ સમજવું જોઈએ. ભવભૂતિના **ઉ. રા. ચ.**માં તેના પિતા જનકનું એક વિશેષણ ‘સીરધ્વજ’ મળે છે. જેને કૃષિ સાથે સંબંધ છે. (**બેલવેલકર**^{૧૧} તેના પુત્રનો ઉલ્લેખ પણ કરે છે. કુશ એક ઘાસનું નામ છે, અને લવ લવણથી આવે છે.) આદિવાસીઓના આક્રમણથી આ સીતાની, આર્ય કૃષિના પ્રતીકની રક્ષા રામે કરી છે.

ડૉ. વેબર અનુસાર રામ દાશરથી અને બલરામ હલભૂત સંબંધ સ્વયંસિદ્ધ છે. આ સિવાય **મહાભારત**માં જ્યાં રામરાજ્યનું વર્ણન છે. ત્યાં આ વાતનો ઉલ્લેખ મળે છે કે કૃષિમાં અસામાન્ય વૃદ્ધિ થતી હતી. વાસ્તવમાં મહાભારતના દ્રોણપર્વ અને શાંતિપર્વમાં રામરાજ્યનું જે વર્ણન મળે છે. તેના અનેક શ્લોકો રામાયણમાં ઉપલબ્ધ છે. (**૬/૧૨૮**) શાંતિપર્વ (અધ્યાય-૨૯ શ્લોક-૪૮/૫૨)માં કૃષિનો ઉલ્લેખ થયેલ છે.

ડૉ. વેબરનો ઉપર્યુક્ત મત યોગ્ય પ્રતીત થતો નથી કારણ કે રામ દાશરથી અને બલરામની અભિન્નતા માટે નામ સામ્ય સિવાય તેઓ કોઈ પ્રતીતિકર પ્રમાણ આપી શક્યા નથી. વાસ્તવમાં તો ભારતીય પરંપરામાં બંનેને ભિન્ન માનવામાં આવે છે. વૈદિક સાહિત્યમાં રામનામની અનેક વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ છે, જેથી સ્પષ્ટ છે કે ‘રામ’ નામ પ્રચલિત થઈ ચૂક્યું હશે.^{૧૨}

આ સિવાય રામની દક્ષિણ યાત્રાના ફળસ્વરૂપ રાવણ અને વાલીના સ્થાન પર તેના ભાઈ વિભીષણ અને સુગ્રીવને રાજા બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ દક્ષિણની સભ્યતા અથવા કૃષિનું કોઈ મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તન થયું હોય એવું રામાયણમાં ક્યાંય જોવા મળતું નથી.^{૧૩} તેથી આપણે માનવું પડશે કે જે ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે આ કાવ્ય લખાયું તે પૂરું થઈ શક્યું નહીં હોય. જો ખરેખર કવિના મનમાં કૃષિ તથા કૃષિ સંબંધી દેવતાઓનો વિચાર સર્વોપરી હતો, તો એ સમજાતું નથી કે કૃષિને આટલું ઓછું મહત્ત્વ કેમ આપ્યું ?^{૧૪} વાસ્તવમાં રામકથા તથા કૃષિને કોઈ વિશેષ સંબંધ માનવાની જરૂર નથી. એટલું જરૂર કહી શકાય છે કે આર્યોના આગમનની પૂર્વે ખેતી ભારતવર્ષ તથા દક્ષિણમાં વિદ્યમાન હતી.

જે. ટી. બ્લીલર માને છે કે રામકથા બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ ધર્મ બંનેના સંઘર્ષનું પ્રતીક છે.^{૧૫} રાક્ષસો દ્વારા બૌદ્ધો અભિપ્રેત છે. લંકા પર જે આક્રમણનું વર્ણન કરેલ છે. તેમાં સિંહલદ્વીપના બૌદ્ધો પ્રત્યે વાલ્મીકિનો વિરોધ અને દ્વેષ પ્રગટ થાય છે. જો કે આ મતની મીમાંસા આગળના પ્રકરણ - ૨માં કરી જ છે. તો પણ ઐતિહાસિકતાના સંદર્ભમાં થોડો આગળ વિચાર કરીએ.

બુલ્કે આ મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે એક તો લંકા અને સિંહલદ્વીપની અભિન્નતા સંદિગ્ધ છે. ભવભૂતિ, મુરારિ, રાજશેખર વગેરે સિંહલ દેશને લંકાથી ભિન્ન માને છે. વારાહ મિહિરની બૃહદ્ સંહિતામાં પણ બંનેનો અલગ ઉલ્લેખ છે. એવું પ્રતીત થાય છે કે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સૌથી પહેલાં સિંહલ માટે લંકા પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું હોય. (દીપવંશ ૯/૧) અને સંભવતઃ ઈસુની ૧૦મી શતાબ્દીમાં આનો પ્રયોગ વ્યાપક થવા લાગ્યો હતો.

બીજું એ કે વાલ્મીકિએ રાક્ષસોના વર્ણનમાં બૌદ્ધોનું ચિત્રણ કરવા ઈચ્છ્યું હોય તો તેમાં તેઓ સંપૂર્ણ સફળ થયા નથી, તેવું સ્વીકારવું પડે. રાક્ષસો બ્રાહ્મણોના વિરોધી અવશ્ય છે, પરંતુ તેઓ સ્વયં યજ્ઞ કરે છે અને તેમને નરભક્ષી પણ કહેવામાં આવે છે. રામાયણમાં જે રાક્ષસોનું ચિત્રણ મળે છે. તેમાં તેમનો બૌદ્ધ હોવાનો ક્યાંય પણ નિર્દેશ મળતો નથી.^{૧૬} રામાયણ કથામાં પ્રાચીન ભારતની આર્ય અને આર્યતર પ્રજાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષનો ઐતિહાસિક સંદર્ભ કદાચ હશે, પણ કવિની દૃષ્ટિએ તે ગૌણ છે.^{૧૭}

૪.૪. દિનેશચંદ્ર સેનનો મત

દિનેશચંદ્ર સેને^{૧૮} પણ કહ્યું છે કે વાલ્મીકિએ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ સામેની પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપે ગૃહસ્થ જીવનનો આદર્શ પાઠકની સામે રાખવાના હેતુથી રામકથા લખી હતી. આ મતનું ખંડન કરતાં બુદ્ધેએ નોંધ્યું છે કે, રામનો અત્યંત શાંત, કોમળ, સભ્યતાની મૂર્તિ તરીકે સ્વીકાર કરવો પડે છે. એટલે કે તે પહેલા મુનિ છે અને પછી ક્ષત્રિય છે. તેથી એના ચરિત્ર ચિત્રણમાં પરોક્ષ બૌદ્ધ પ્રભાવ જોવો યોગ્ય નથી.^{૧૯}

રામની પરવર્તી પ્રતીકવાદી વ્યાખ્યાઓ સંભવતઃ સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત રૂપકોથી વિકસિત થયેલી છે. રામકથા વિષયક રૂપકોનાં થોડા ઉદાહરણો ઉદ્ધૃત છે.^{૨૦} આનંદ રામાયણમાં વિલાસકાંડના દેહ રામાયણ નામના ત્રીજા સર્ગમાં રામકથાની સમસ્ત ઘટનાઓનું પ્રતીકાત્મક અર્થ દ્વારા પ્રતિપાદિત કરેલ છે.^{૨૧}

૪.૫. અન્ય વિદ્વાનોના મતો

તુલસી સાહેબે પણ પોતાની ઘટ રામાયણમાં રામકથાને શરીરની અંદર અવતરિત કરી દીધી છે.^{૨૨} ચેદાતોરે સુખ્યારાવની દષ્ટિએ રામાયણનો અર્થ દાર્શનિક છે.^{૨૩} રામાયણના ભૌગોલિક સ્થાનો પણ ખરેખર યોગશાસ્ત્ર નિરૂપિત ચક્રો છે. ઈ. મૂર પણ રામકથાનું એક દર્શનશાસ્ત્ર તરીકે પ્રતિપાદન કરે છે.^{૨૪} ડૉ. સૂર્યકાંત રામકથાને આદિથી અંત સુધી દુઃખમય કથા સિદ્ધ કરે છે. રામના જીવનમાં વિયોગ, કલેશ પછી કલેશ, રામનું સમગ્ર જીવન એક દારુણ વેદનાનું એક પ્રત્યાહાર છે.^{૨૫} ચી. ના. પટેલના શબ્દોમાં કહીએ તો, રામાયણ કથા માનવ સ્વભાવની ભિન્ન વૃત્તિઓ વચ્ચેના સંઘર્ષની કથા છે. એ સંઘર્ષ ક્યારેક હૃદયદ્રાવક બન્યો છે, પણ વિષાદ પ્રેરતો નથી.^{૨૬}

રામકથાને ઐતિહાસિક આધાર માનવા છતાં પણ એમ. વેંકટરત્નમૂનું માનવું છે કે આ વાસ્તવમાં મિશ્ર દેશના રેમસેસ નામના રાજાનો ઇતિહાસ છે. રેમસેસના આધુનિકતમ શોધખોળના આધાર પર જે માહિતી મળે છે, તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વા. રા. સાથે તે રાજાને કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. મિશ્ર દેશની પ્રાચીનતમ પૌરાણિક કથાઓ અનુસારનું નૂ (આકાશ) તથા ગેબ (પૃથ્વી)ના સંયોગથી રા અથવા રે (સૂર્ય) ઉત્પન્ન થયો છે.^{૨૭} રેમસેસનો અર્થ છે રા એ તેને જન્માવ્યો મસ્ ધાતુનો અર્થ છે જન્મ લેવો.^{૨૮}

રેમસેસ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૯૮-૧૨૩૨) મિશ્ર દેશના મહાન સમ્રાટમાંના એક છે. પોતાના શાસન કાળમાં પૂર્વાર્ધમાં તેને હિપ્પે સંઘની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું. તેનો પહેલો વિજય કાદેર (સિરિયા)માં થયો હતો (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૯૪). પરંતુ તેની પછી પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૮૭ સુધી યુદ્ધ થતું રહ્યું.^{૨૯} અંતમાં રેમસેસે વિજય પ્રાપ્ત કરી હિટેટની રાજકન્યા સાથે વિવાહ કર્યા હતા. ત્યાર પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૩૨ સુધી એક વિશાળ રાજ્યનું શાંતિપૂર્વક શાસન કર્યું હતું.^{૩૦}

એટલું નિશ્ચિત છે કે આ કલ્પનાઓ આદિકવિના મનથી ઘણી દૂર હતી. આમાં એટલો જ સાર છે કે ઐતિહાસિક ઘટનાઓની સાથોસાથ કવિ નિશ્ચિત રૂપથી આજ્ઞાકારી રામ, પતિવ્રતા, સીતા, ભાતૃભક્ત લક્ષ્મણ વગેરેનો આદર્શ પ્રસ્તુત કરે છે. આવી રીતે રામ એક નૈતિકતાના પ્રતીક બની ગયા છે તથા રાવણ અધર્મનું. છતાં સમગ્ર રામાયણમાં રૂપક અથવા પ્રતીક માત્ર જોવામાં કોઈ સમુચિત કારણ નથી.^{૩૧} વળી વા. રા.ના અધ્યયનથી એવું પ્રતીત થાય છે કે કવિને પોતાના કથાનકની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં કોઈ સંદેહ નથી.^{૩૨}

ભાગવતાદિ પુરાણો અનુસાર સેતુબંધ તથા રામેશ્વરની સ્થાપના પછી પણ રામની ઐતિહાસિકતા હોવાનું પ્રમાણ છે. કેવળ સ્થૂળ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે રામાયણ એ બ્રાહ્મણ - ક્ષત્રિય પ્રધાન સંસ્કૃતિની નીપજ છે.^{૩૩} હિંદુ જાતિના ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને પારિવારિક જીવન પર રામ અને રામકથાનો અમીટ પ્રભાવ છે. પરિવારમાં જન્મ તથા વિવાહના અવસરો પર રામરાજ્ય તથા રામવિવાહ સંબંધી ગીતો ગવાય છે. શરીરની અંતિમ યાત્રામાં રામનામનો ધ્વનિ કરવામાં આવે છે. ભારતના ખૂણે ખૂણે રામ અને હનુમાનના મંદિરો છે. રામાયણની કથા-સપ્તાહો થાય છે. પરદેશમાં રામકથાની વ્યાપકતા જોવા મળે છે. આ દષ્ટિએ જોતા પણ રામની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ થાય છે.

વિન્ટરનિટ્ઝ દલીલો આપી એ તારણ પર આવ્યા છે કે રામાયણમાં લોકપ્રિય ઇતિહાસકાવ્ય અને અલંકૃતકાવ્ય બંનેનો એક સાથે સમન્વય થયો છે.^{૩૪} ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા પોતાના લેખમાં લખે છે કે પુરાતત્ત્વ, ભૂગોળ અને વનસ્પતિશાસ્ત્રની દષ્ટિએ તપાસી રામાયણની આઘકથા હાલના છોટાનાગપુર તરીકે જાણીતા પ્રદેશમાં બનવા પામી હશે. આ પ્રદેશ એટલે ઉત્તર પ્રદેશ અને

ઓરિસ્સા તથા પશ્ચિમ બંગાળનો પૂર્વભાગ.^{૩૫} તેમજ જે રામાયણ હાલ ઉપલબ્ધ છે તે કલ્પનાઓથી ભરપૂર છે, સાથે સાથે સંપાદિત આવૃત્તિ પણ. એમાં વર્ણવેલી લંકા કે કિષ્કિન્ધા સાંપડવી શક્ય નથી. આ બધામાં રામનો ઈશ્વરનો અંશ માનીને એની પાસે બધાં કાર્યો કરાવ્યાં છે.^{૩૬}

૪.૬. ઉપસંહાર :

આ અંગે પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ સંશોધનની હજુ શરૂઆત જ થઈ છે. આમ છતાં જે કંઈ થયું છે તે નહિવત્ જ છે, તેથી આ અંગે નિર્ણય કરવો એ કંઈક ઉતાવળું પગલું છે, એટલું જ કહી શકાય.

પાઠ નોંધ

૧. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર - 'પ્રાચીન સાહિત્ય' - પૃ.-૫
પં. શ્રી મદનમોહન માલવિયા 'રામાયણમાં હિંદુ સભ્યતાનો આટલો ઉચ્ચ આદર્શનો ઇતિહાસ છે કે, તે સર્વદા વાંચન અને મનન કરવા યોગ્ય છે.'
કલ્યાણ- 'શ્રીરામવચનામૃત' વર્ષ ૪૧, સંખ્યા ૧, પૃ.-૧૦
શ્રી રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠીએ પણ રામાયણ - મહાભારતનો ઇતિહાસ કહ્યો છે.
૨. સ્વામી કરપાત્રજી - 'રામાયણ મીમાંસા' - પૃ.-૭૮૮
૩. M. Monier - Williams - 'Indian Epic Poetstry' - Page-8
M. Narayan Shastri - 'Indian Antiquary' - Vol. 29, Page-827
S. K. Belvalkar - 'Uttararamcharitam'
Harvard Oriental Series - Vol.-21
Cambriz - 1913, Page-40
શ્રીપાદ દામોદર સાતવલેકર - 'બાલકાણ્ડ કી સમાલોચના' - પૃ.-૧૫
૪. Dr. Sunitkumar Chetarji, 'રામની ઐતિહાસિકતા પ્રાચીન ભારતના કોઈપણ ગંભીર વિદ્યાર્થીને સ્વીકાર્ય નથી.' Journal Asiatic Society of Bengal Vol.-16, 1950, Page-76
૫. Dr. Jacobi - 'Das Ramayana' - Page-127
૬. Prof. Lesson - 'Ind. Alt.' 2nd Ed., Vol. - II, Page - 535
૭. Dr. Jacobi - 'Das Ramayana' - Page-95 - 104
૮. એમ. વિન્ટરનિડ્ઝ - 'પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય' પ્રથમ ભાગ, દ્વિતીય ખંડ અનુ. ડૉ. રામચન્દ્ર પાંડેય પૃ. ૧૧૫
૯. એ. એ. મેકડોનલ - 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ', અનુ. પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે - પૃ.- ૩૪૯-૩૫૦
૧૦. A. Webber - 'History of Indian Lit.' - Page-14 etc. અને Page-92. એ. વેબરનો મત અંશતઃ નિમ્નલિખિત ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે.

રમેશદત્ત પૃ. - ૧૧, એ. વી. કીથ - 'San-cit' - પૃ. - ૪૩

જે. બી. પીકર્ડ - “મ. ચ.” - લંડન - પૃ. - ૮

૧૧. ડ. રા. ચ. - ભૂમિકા, - પૃ. - ૩૯

૧૨. ફાધર કામિલ બુલ્કે - ‘રામકથા’ - પૃ. - ૨-૩

૧૩. A. A. Macdonell - Page-311

Dr. Jacobi - Page-129

૧૪. E. W. Hopkins - 'Epic Muthology' - Page 11 - 12

૧૫. J. T. Wheeler - 'History of India' Vol. II, Page-74, ભૂમિકા અને
227 etc.

૧૬. ફાધર કામિલ બુલ્કે - ‘રામકથા’ - પૃ. - ૧૦૦ - ૧૨૧

૧૭. ચી. ના. પટેલ ‘આદિકાવ્ય રામાયણ’ લેખમાંથી ‘સાત મહાકાવ્યો’ સંપાદક
- ધીરુ પરીખ પૃ. - ૧૯૬

વાલ્મીકિ રામાયણ - ‘માનવ સંસ્કૃતિના વિજયનું ધર્મકાવ્ય સિદ્ધ કરે છે.’
પૃ. - ૧૮૪

૧૮. Dineshchandra Sen - Page-23

૧૯. ફાધર કામિલ બુલ્કે - ‘રામકથા’ - પૃ. - ૧૦૧

૨૦. તીર્ત્વા મોહાર્ણવં હત્વા રામદ્વેષાંશ્ચ રાક્ષસાન્ ।
શાન્તિસીતા સમાયુક્ત આત્મારામો વિરજતે ॥

શંકરાચાર્ય - આત્મબોધ

દર્શન્દ્રિયાનનં ઘોરં મનોરજનીચરમ્ ।

વિવેકશરજાલેન રામં નયતિ યોગિનામ્ ॥

સાત્વત સંહિતા - અધ્યાય ૧૨ - ૧૫૧

દર્પોદગ્રદશેન્દ્રિયાનનમનો નક્તંચરાધિષ્ઠતે ।

દેહેઽસ્મિન્ ભવસિંધુના પરિગતે દીનાન્દશામાસ્થિતઃ ॥

અદ્યત્વે હનુમત્સમેન ગુરુણા પ્રખ્યાપિતાર્થઃ પુમાન્ ।

લંકારુદ્ધવિદેહરાજતનયાન્યાયેન લાલ્લ્યતે ॥

સંકલ્પ સૂર્યોદય - અંક - ૧

૨૧. મનોદુવૃત્તિઘાતશ્ચ તાટિકાયા વઘોઽત્ર સઃ ।

મનોવેગસ્ય યૌ ભંગઃ સ ધનુર્ભંગ ઉચ્યતે ।

અવિવેકવધઃ પ્રોક્તશ્ચાત્ર વાલિવધસ્તથા ॥

અજ્ઞાનતરણોપયઃ સેતુબંધો મહોદઘૌ,

મદસ્ય નિગ્રહસ્ત્ર કુંભકર્ણસ્ત્વયા ।

તત્રાહંકારઘાતશ્ચં રાવણસ્ય વઘસ્ત્વયા,

હૃદયાકાશગમનમ્ અયોધ્યાગમનં પુનઃ ॥

આનંદ રામાયણ, વિલાસકાંડ - સર્ગ-૩

૨૨. ઘટ મેં રાવન રામ જો રેખા ।

ભરત શત્રુઘ્ન દશરથ પેખા ॥

ઘટ રામાયણ - પૃ.-૨-૩

૨૩. Ovantarly Journal Mythic Society, Vol. 2, Page-514

૨૪. E. Moor - 'Hindu Panthiyan' Page-329 - Note

૨૫. ડૉ. સૂર્યકાન્ત - 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ' - પૃ.-૧૦૯ થી ૧૧૨

કૃષ્ણ ચૈતન્ય - 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા નવીન ઇતિહાસ' - પૃ.-૧૮૭ થી ૧૯૨

૨૬. ચી. ના. પટેલ 'સાત મહાકાવ્યો' પૃ.-૧૯૬ થી ૨૦૧

૨૭. Vekantaratnam - 'Rama the Hero of Epic' 1934

૨૮. Vandier - 'La Religion Egyptienne' 1944

૨૯. અર્ટુડસ - ભાગ-૧૭૩, પૃ.-૧૪૭

૩૦. A. Moorty - 'History de l Orient' Paris - 1936 આ સંદર્ભે શ્રીધર કામિલ બુલકેના રામકથામાંથી ઉદ્ધૃત, પૃ.-૧૧૬

૩૧. શ્રીપાદ દામોદર સાતવલેકર 'બાલકાણ્ડ કી આલોચના' પૃ.-૧૭

૩૨. પુસાળકર પણ માને છે કે 'રામાયણ આરંભે અને અંતે વાલ્મીકિ વિષેના જે પ્રસંગો નિરૂપાયા છે, તે રામાયણની આખી કથા સમર્થન કરે છે.'

'The Cultural Heritage of India' - Page-20

૩૩. ડૉ. ભોગીલાલ જ. સોડેસરા - 'રામાયણ-કથા એક ઐતિહાસિક દષ્ટિ',
ગીતાધર્મ, રામાયણ અંક, જાન્યુ. - ફેબ્રુ. ૧૯૭૩
૩૪. એમ. વિન્ટરનિટ્ઝ - 'પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય' પ્રથમ ભાગ, દ્વિતીય સંસ્કરણ
અનુ. ડૉ. રામચંદ્ર પાંડેય, પૃ.-૧૫૦
૩૫. ડૉ. હસમુખ ધી. સાંકળિયા - 'આદ્ય રામાયણ' 'કુમાર' સુવર્ણ જયંતી અંક,
વર્ષ - ૫૦, અંક - ૧૨, ડિસે. ૧૯૭૩, પૃ.-૪૩૯
૩૬. એજન - પૃ.-૪૩૯

પ્રકરણ - ૫

રામકથાની વ્યાપકતા

પ્રસ્તાવના

ડૉ. વી. રાઘવને સંસ્કૃત ભાષામાં રામાયણની વ્યાપકતાનું ગૌરવ કરતાં કહ્યું છે કે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રામાયણના પ્રભાવનું વર્ણન કરવું તે સૃષ્ટિમાં રામાયણના સર્વવ્યાપીપણાને વર્ણવવા બરાબર છે.^૧ રામાયણ આદિકાવ્ય છે અને વાલ્મીકિ આદિકવિ છે. વા. રા. સંસ્કૃત કવિઓનું પ્રેરણા સ્રોત રહ્યું છે અને વાલ્મીકિ પથદર્શક બન્યા છે એટલે ભોજે રામાયણ ચંપૂમાં કહ્યું છે કે - મધુમયભણિતીનાં માર્ગદર્શી મહર્ષિઃ ।^૨ વિગતો, ભાષા, અભિવ્યક્તિ, રીતિ વગેરે બાબતમાં રામાયણનું પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણું અનુકરણ થયું, વ્યાસે જે વાત મહાભારત વિશે કહી તે રામાયણ માટે સાચી છે. ઇતિહાસોત્તમાદસ્મા-જ્ઞાયન્તે કવિબુદ્ધયઃ ।^૩ અરે ! વ્યાસ પર પણ રામાયણની અસર છે એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય.

આધુનિક ભારતીય જનજીવનમાં રામકથાના પ્રધાન નાયક રામ, એક મહાપુરુષની સાથો-સાથ ભગવાનના રૂપમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. બૌદ્ધ ત્રિપિટકની ગાથામાં, મહાભારતનાં દ્રોણપર્વ અને શાંતિપર્વમાં રામકથાની સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે, તેના પરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે ખૂબ પ્રાચીનકાળથી જ રામકથા પ્રચલિત હશે. સંભવતઃ વાલ્મીકિએ આ પ્રાચીન ગાથા સાહિત્યને એક જ કથા-સૂત્રમાં ગ્રથિત કરી આદિ રામાયણનું સર્જન કર્યું હશે. પછી તેના દિગ્વિજયનો પ્રારંભ ચોતરફ ફેલાયો.

પ્રચલિત વા. રા. ના બા. કાં. અને ડ. કાં.માં આનું પ્રમાણ મળે છે કે કાવ્યોપજીવી કુશીલવ સમસ્ત દેશમાં જઈ આદિકાવ્યનો પ્રચાર-પ્રસાર કરતા હતા, કારણ કે વાલ્મીકિએ પોતાના શિષ્યોને રામાયણનો અભ્યાસ કરાવી, તેમને રાજાઓ તથા જનસાધારણને સંભળાવવા આદેશ આપ્યો હતો. આ પ્રકારે રામકથાની વ્યાપકતામાં દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ થવા લાગી.

હરિવંશ - વિષ્ણુપર્વ - અધ્યાય ૯૩થી જાણવા મળે છે કે રામાયણના

કથાનકને લઈ પ્રાચીનકાળમાં રૂપકોનો અભિનય પણ થયા કરતો હતો. આ રૂપકો અપ્રાપ્ય છે, છતાં પણ હરિવંશના ઉદાહરણથી રામકથાની વ્યાપકતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ હશે તેવી પ્રતીતિ થાય છે. રામાવતારની ભાવનામાં પણ ધીમે ધીમે વધારો થયો હતો. બૌદ્ધોએ ઈસવી સનની કેટલીક શતાબ્દીઓ પહેલા રામને બોધિસત્ત્વ માની રામકથાને પોતાના જાતકોમાં સ્થાન આપ્યું હતું. આગળ જતાં બૌદ્ધોમાં રામકથાની લોકપ્રિયતા ઘટવા લાગી હતી. આથી જ અર્વાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં રામકથાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.^૪

જૈનોએ રામકથાને અપનાવી આથી જૈન સાહિત્યમાં આની લોકપ્રિયતા શતાબ્દીઓ સુધી રહી, જેના ફળ સ્વરૂપ જૈન કાવ્ય ગ્રંથોમાં એક અતિ વિસ્તૃત રામ-લક્ષ્મણ તથા રાવણને ત્રિષષ્ટિ (૬૩) મહાપુરુષોમાં પણ સ્થાન આપેલ છે. આ રીતે રામકથા ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એટલા વ્યાપક રૂપમાં ફેલાઈ ગઈ કે, રામને તે સમયે ત્રણ પ્રચલિત ધર્મોમાં એક નિશ્ચિત સ્થાન મળ્યું. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં વિષ્ણુના અવતાર, બૌદ્ધ ધર્મમાં બોધિસત્ત્વ અને જૈન ધર્મમાં આઠમાં બળદેવના રૂપમાં. આગળ જતાં સંસ્કૃત ધાર્મિક સાહિત્યમાં, સંસ્કૃત લલિત સાહિત્યની પ્રત્યેક શાખામાં, અન્ય ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યમાં અને ભારતના નિકટવર્તી દેશોના સાહિત્યમાં રામકથાની કેટલી વ્યાપકતા હશે તેનું અનુમાન આપમેળે થઈ શકે છે.

૫.૧. વૈદિક સાહિત્યમાં રામકથા

સંસ્કૃત વૈદિક સાહિત્યમાં રામકથાનું સ્થાન પ્રમાણમાં ઓછું વ્યાપક છે, કારણ એક તો વૈદિક સાહિત્યના નિર્માણકાળમાં રામકથા પ્રચલિત ન હતી. બીજું રામભક્તિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે જનસાધારણના ધાર્મિક જીવનમાં રામકથા માટે વિશેષ સ્થાન ન હતું. છતાં વૈદિક સાહિત્યમાં અનેક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના નામ તથા રામાયણના પાત્રોનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. તેથી એવો નિર્ણય કરી શકાય કે, રામાયણના રામ વગેરે પ્રાચીનકાળથી જ પ્રચલિત હશે.

૫.૨. પુરાણોમાં રામકથા

હરિવંશ તથા પુરાણોમાં વિષ્ણુના અન્ય અવતારો સાથે રામનું નામ પણ મળે છે અને તેમાં જ સંક્ષિપ્ત રામકથા મળે છે. તે આદિ રામાયણ પર આધારિત હશે તેવું પ્રતીત થાય છે. પછીના પુરાણો તથા ઉપપુરાણોમાં પણ રામકથાના સ્વરૂપમાં વૃદ્ધિ થવા લાગી. તેમાંય વિશેષ કરીને સ્કંદપુરાણ, પદ્મપુરાણ અને

ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં રામકથાનું પલ્લવિત રૂપ જોવા મળે છે. એ પરિપાટીમાં પછી વા. રા.ના અનુકરણ રૂપે અનેક રામાયણો રચાયા હશે.

૫.૩. લલિત સાહિત્યમાં રામકથા

સંસ્કૃત લલિત સાહિત્યમાં પણ મહાકાવ્ય, કાવ્ય, ચંપૂ વગેરે સ્વરૂપે અનેક સુંદર કૃતિઓનું સર્જન થયું. તેમાં મહાકવિ કાલિદાસનું રઘુવંશ. રઘુવંશમાં રામાયણની કથા ૬ થી ૧૫ સર્ગોમાં આવે છે. જેથી વાલ્મીકિ પછી કાલિદાસ કદાચ મુખ્ય રામાયણ કવિ કહી શકાય. મેઘદૂત પણ રામાયણના હનુમાન દૌત્યના પ્રસંગ પર આધારિત જણાય છે. રામાયણ કથા પર આધારિત રઘુવંશ પછી રાવણ - વધ કાવ્ય અથવા ભટ્ટિકાવ્ય છે પાણિનિનાં સૂત્રોના ઉદાહરણ રૂપે ભટ્ટિએ રામાયણની કથા નિરૂપી છે. લંકામાં થઈ ગયેલા હોવાનું મનાતા કુમારદાસનું જાનકીહરણ ભટ્ટિકાવ્ય પછીનું અગત્યનું કાવ્ય છે.

ત્યાર પછી બંગાળના ૬સમી સદીના અભિનંદનું રામચરિત મહાકાવ્ય છે. આ અભિનંદે જ લઘુયોગવસિષ્ઠ લખ્યું હોવાનું મનાય છે. તત્ત્વચિંતનાત્મક યોગવસિષ્ઠ જેને કેટલીકવાર મહારામાયણ તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવે છે. તેમાં રામ અને વસિષ્ઠ મુખ્ય પાત્રો છે. અભિનંદે રામચરિત સો સર્ગોમાં લખવા ધારેલું પણ અધુરું રહ્યું છે. અભિનંદ પછીના મોટા રામાયણ કવિ ક્ષેમેન્દ્ર છે. જેમણે ૬૪૦૦ શ્લોકોનું રામાયણ મંજરી રચ્યું છે. ક્ષેમેન્દ્રના દશાવતાર ચરિતમાં રામાયણની વાતથી પ્રારંભ થાય છે.

આ સિવાયનાં પણ રામાયણ-કાવ્યો હશે પણ આજે અપ્રાપ્ય છે. રાજશેખરે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ભતૃમેણ્ડનું હ્યગ્રીવવધ આજે ઉપલબ્ધ નથી. રામાયણ કથા બે વાર્તાઓને ગૂંથી લેતાં દ્વિસન્ધાનમ્ જેવાં કાવ્યો કે મહાકાવ્યોનો વિષય પણ બની છે. રામભક્તિને વધુ ને વધુ પલ્લવિત બનતાં રામભક્તિને પ્રદર્શિત કરવા પણ મહાકાવ્યો, ખંડકાવ્યો કે રામાયણ કાવ્યો રચાયાં. આમાં રામસ્તોત્રોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧૩મી સદીના વેદાન્તદેશિકે એક હજાર શ્લોકોનું રામની પાદુકાની સ્તુતિ કરતું સ્તોત્ર લખ્યું છે. ૧૭મી સદીમાં રામભદ્ર દિક્ષિતે રામના ધનુષ્યબાણ વિશે પણ કેટલાક સ્તોત્રો રચ્યાં છે. વી. રાઘવન નોંધે છે કે હજુ સેંકડો રામકાવ્યો, નાટકો, સ્તોત્રો હસ્તપ્રત સ્વરૂપમાં છે^૫ અને હજુ રચાતાં જતાં હશે.

પ.૪. પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં રામકથા

નાટ્યસ્વરૂપ તરફ વળીએ તો, કાળક્રમે સૌ પ્રથમ ભાસનાં પ્ર. ના. અને અભિ. રૂપકો મળે છે. ભવભૂતિ જેવા ઉત્કૃષ્ટ નાટ્યકારોનો ઉદય થતાં કેટલાંક રામપરક રૂપકો વિસ્મૃતિના ગર્તામાં ધકેલાઈ ગયાં હશે. ભવભૂતિના આશ્રયદાતા યશોવર્મનનું રામાભ્યુદયમ્ રૂપક આજે પ્રાપ્ય નથી.^૬ વી. રાઘવને પોતે શોધી કાઢેલું અનંગહર્ષ માયૂરાજનું ઉદાત્તરાઘવમ્ રૂપક નોંધ્યું છે.^૭ આ સિવાય કૃત્યારાવણ, છલિતરામ, રામાભ્યુદયમ્ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

રામાયણ કથા આશ્રિત રૂપકકારોમાં ભવભૂતિ શ્રેષ્ઠ છે. એમનાં મ. ચ. અને ડ. રા. ચ. બે રૂપકો મળે છે. મુરારિનું અન. રા. અને રાજશેખરનું બા. રા. પણ રામકથા આશ્રિત મહત્ત્વનાં રૂપકો છે. દક્ષિણ ભારતમાંથી શક્તિભદ્રનું આ. ચૂ. રૂપક પણ મળી આપ્યું છે. જે કદાચ કુડિયાપટ્ટમ્ શૈલીમાં ભજવાતા નાટક સંચયનો એક ભાગ હશે. ધીરનાગના કુંદમાલામાં ડ. રા. ચ.નું અનુકરણ દેખાય છે, છતાં એક સારું નાટક છે. ક્ષેમેન્દ્રે કનકમંજરી નામનું એક રૂપક પણ લખ્યું છે. તેરમી સદીમાં થઈ ગયેલા જયદેવનું પ્ર. રા. પણ એક વિખ્યાત રામાયણ કથા પરક રૂપક છે. રામભદ્ર દીક્ષિતે ભવભૂતિ, મુરારિ અને રાજશેખરનું અનુકરણ કરી એક જાનકી પરિણય નામનું પણ રૂપક રચ્યું છે. મહાદેવ નામના નાટ્યકારે લંકાયુદ્ધનું નિરૂપણ કરતું અને અદ્ભૂત રસયુક્ત અ. દ. નામનું રૂપક લખ્યું છે. રામાયણ કાવ્યોની જેમ રૂપકોની પણ સંખ્યા મોટી છે.

આ રૂપકોમાં એક મહત્ત્વનું હનુ. અથવા મહાનાટક પણ છે. રામાયણ કથા પર આધારિત એ બહુચર્ચિત નાટક છે. ભોજે એનો સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો એવી કથા છે. સુભદ્રાનું દુતાઙ્ગદમ્ પણ રામાયણ આશ્રિત છાયાનાટક છે. આ સિવાય સોમેશ્વર રચિત ડ. રા. મળે છે. તદુપરાંત કાધર કામિલ બુલ્કે ગૌણ રૂપકો કહે છે તેવા હસ્તિમલ્લ કૃત મૈથિલીકલ્યાણમ્ અને અજ્ઞનાપવનજ્ઞયમ્, ભાસ્કર ભટ્ટનું ડન્મ. રા., વ્યાસ મિશ્રદેવ કૃત રામાભ્યુદયમ્ જેવા રામાયણ આશ્રિત રૂપકો છે.^૮

રામાયણ મહાકાવ્યોમાં રામાયણની જે ભિન્નતા જોવા મળે છે. તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રચલિત સંસ્કરણોને આભારી છે. જ્યારે રૂપકોમાં નાટ્યકારે પોતાની મૌલિક ઉદ્ભાવના શક્તિને કારણે ભિન્નતા જોવા મળે છે. કેટલાક નવીન પ્રસંગોની ઉદ્ભાવના રૂપકોમાં જોવા મળે છે. નવીન પ્રસંગોના સર્જન પાછળ ઘણીવાર

ચોક્કસ હેતુ પણ રહેલો હોય છે. મૂળ રામાયણના કેટલાંક પ્રસંગો જેવા કે, કૈકેયીનું વરદાન, દશરથનું કૈકેયીની માગણીને વશ થવું, સુવર્ણમૃગ પાછળ રામનું દોડવું, સીતાએ લક્ષ્મણને સંભળાવેલા કટૂ વચન, વાલી-વધ વગેરે પ્રસંગોને નવેસરથી સર્જીને નાટ્યકારોએ પોતાના રૂપકોને ગૂંથ્યા છે.

પ.પ. સંસ્કૃત રામાયણોમાં રામકથા

રામાયણ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકાવ્યો, કાવ્યો અને રૂપકોનું ઉદ્ભાવન કરીને અટકી નથી ગયું પણ સાથે સાથે તેણે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી રચાયેલાં અન્ય રામાયણોને પણ જન્માવ્યાં. આમાં ભુશુણ્ડિ રામાયણ - સૌથી વધુ પ્રાચીન છે. ભુશુણ્ડિ રામાયણમાં કૃષ્ણના વ્યક્તિત્વનું પણ મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે અને મધુરા ભક્તિને નિરૂપવામાં આવી છે. ભુશુણ્ડિ પછીનું પ્રખ્યાત રામાયણ અધ્યાત્મ રામાયણ છે. જેમાં રામભક્તિ અને અદ્વૈત પરંપરાનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી લગભગ એક હજાર શ્લોકોનું અદ્ભૂત રામાયણ મળે છે. જેમાં સીતા હજાર માથાવાળા રાવણનો વધ કરે છે. રામાયણની અહીં જુદી જ વાર્તા મળે છે. જેમાં સીતા રાવણની પુત્રી છે. આ સિવાય આનંદ રામાયણ ઘણું જ રસપ્રદ છે. આ ઉપરાંત વી. રાઘવન નોંધે છે કે મૈરાવણ ચરિત્ર અથવા અહી - મહી રાવણ ચરિત્ર હજુ હસ્તપ્રત સ્વરૂપમાં અપ્રકાશિત અવસ્થામાં છે. જેમાં હનુમાન તેનો વધ કરે છે.^૯

ભુશુણ્ડિ રામાયણ - રામાનુજીડા નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે. વધુમાં હ્યગ્રીવના રામાયણનો ઉલ્લેખ થયો છે. તદુપરાંત શુક, શેષ, સીતા, પરીક્ષિત, પૃથ્વી, લક્ષ્મણ, હનુમાન અને અગસ્ત્ય સાથે સંકળાયેલી સંહિતાઓને નોંધે છે. ભુશુણ્ડિ રામાયણના સંપાદક ભગવત્પ્રસાદસિંહ પણ આ ઉપરાંત શિવ, લોમશ, સદાશિવ સંહિતાઓનો ઉમેરો કરે છે. રામોપાખ્યાન તેમ જ બૃહત્કોશલ ખંડ જેવા ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે.

આનંદ રામાયણ પણ નારદ, શ્વેતકેતુ, જટાયુ, દેવી, ગુહ્યક, પુલસ્તિ, વિશ્વામિત્ર, સુગ્રીવ અને વિભીષણ સાથે સંકળાયેલાં રામાયણોનો ઉલ્લેખ છે. વી. રાઘવન બનારસમાં કવિન્દાચાર્ય સરસ્વતીના ગ્રંથાલયમાં ૨૧ રામાયણો હતા તેવું નોંધે છે. આમાંથી કેટલાંક અગ્નિવેશ, મુકણ્ડુ, કર્મ, સ્કંદ, અરુણ અને ધર્મ રામાયણો મળે છે. અગ્નિવેશ રામાયણની ઘટનાઓનો કાલક્રમ નિરૂપે છે.^{૧૦} એટલે એને સમય નિરૂપણ રામાયણ^{૧૧} પણ કહેવાય છે.

ચિત્રકૂટ માહાત્મ્ય હસ્તપ્રત સ્વરૂપમાં છે. અગસ્ત્ય સંહિતામાં અગસ્ત્ય અને સુતીક્ષ્ણનો સંવાદ નિરૂપાયો છે અને રામભક્તિ વિષય છે. રામદાસ ગૌડે પોતાના હિન્દુત્વ ગ્રંથમાં રામાયણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમાંના કેટલાંકના નામ આ પ્રમાણે છે. મહા રામાયણ, સંવૃત્ત રામાયણ, મંજુલ રામાયણ, સૌપદ્ય રામાયણ, રામાયણ મહામાલા, સૌહાર્દ રામાયણ, રામાયણ મણિરત્ન, ચાન્દ્ર રામાયણ, મૈન્દ રામાયણ, સ્વયંભુવ રામાયણ, સુબ્રહ્મ રામાયણ, સુવર્ચસ્ રામાયણ, દેવ રામાયણ, શ્રવણ રામાયણ, દૂરંત રામાયણ, રામાયણ ચંપૂ.^{૧૨}

રામાયણ કથાનો ખપ પૂરતો આશ્રય લઈ પ્રતિકાત્મક અથવા તત્ત્વચિંતનાત્મક ઉપનિષદો જેવા કે રામતાપનીય, રામોત્તર તાપનીય અને રામરહસ્યોપનિષદ રચાયાં છે.^{૧૩} રામાયણની ઘટનાઓનું અર્થઘટન કરતું એક રામાયણ તત્ત્વસંગ્રહ રામાયણ છે. જે હસ્તપ્રત અવસ્થામાં છે એમ વી. રાઘવન નોંધે છે. આ સિવાય ૧૯મી સદીમાં થઈ ગયેલો વાઘેલા વંશના રાજવી વિશ્વનાથસિંહે રામ અને રામભક્તિ વિષે ઘણું લખ્યું છે.

આ ઉપરાંત ચંપૂ રામાયણ, અમોઘરાઘવ ચંપૂ વગેરે ચંપૂકાવ્યોમાં તેમજ અન્ય ખંડકાવ્યો, શ્લેષકાવ્યોમાં રાઘવપાણડવીય વગેરે તથા વિમોલ કાવ્યો યાદવરાઘવીય વગેરે કેટલીક કથાઓની પણ રચના થઈ છે. આમ રામકથાની લોકપ્રિયતા વધવા લાગી. રાજશેખર કહે છે તેમ વાલ્મીકિ રામાયણ ભુવનોપજીવ્ય બની રહ્યું છે. ૧૫મી સદી પછી પણ રામકથા સંબંધી અનેક મહાકાવ્યો અને રૂપકોના ઉલ્લેખો મળે છે. રામકથા આધારિત અનેક સાહિત્યિક કૃતિઓ હજુ અપ્રકાશિત છે અને હસ્તપ્રતો રૂપે ગ્રંથભંડારોમાં સંગ્રહાયેલી છે.

૫.૬. પ્રાદેશિક ભારતીય ભાષામાં રામકથા

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ નહીં, પરંતુ આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યમાં પણ રામકથાનો પ્રભાવ તરી આવે છે. આ સર્વ ભાષાઓનું સર્વ પ્રથમ મહાકાવ્ય પ્રાયઃ કોઈ રામાયણ જ છે, તથા પછીની ઘણી રચનાઓની કથાવસ્તુ પણ રામકથા સાથે સંબંધ રાખે છે. જેમ કે, કંબન કૃત તમિલ રામાયણ, તેલગુ દ્વિપદ રામાયણ, મલયાલમ રામચરિતમ્, બંગાલી કૃત્તિવાસ રામાયણ, કન્નડ તોરવે રામાયણ, ઉડિયા બલરામદાસ રામાયણ, મરાઠી ભાવાર્થ રામાયણ, હિન્દી રામચરિતમાનસ તથા ગુજરાતીમાં ગિરધરકૃત પદ્ય રામાયણ. આવી રીતે રામકથા સહસ્ત્ર વર્ષોથી ભારતીય જનસમાજને પ્રભાવિત કરતી રહી છે.

આ બધા ગ્રંથોમાં રામકથાની થોડી સમાનતા અને અસામાનતાઓ જરૂર દેખાય છે, છતાં પણ તેના આધાર પર રામકથાની વ્યાપકતાનું સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત થયા વિના રહેતું નથી.

૫.૭. વિદેશોમાં રામકથા

ભારતીય શિષ્ટ સાહિત્ય તેમજ લોકસાહિત્ય (રામલીલા વગેરે)માં રામકથાનો પ્રભાવ હોય તે સ્વાભવિક છે, પરંતુ વિદેશોમાં પણ રામકથા ફેલાઈ છે. બૌદ્ધોએ સહુ પ્રથમ વિદેશોમાં રામકથાનો પ્રચાર કર્યો છે. અનામક જાતક અને દશરથ જાતક કથાનકમાં કમશઃ ત્રીજી અને પાંચમી (ઈ. સ.) સદીમાં ચીની ભાષામાં અનુવાદ થયો હતો. ત્યાર પછી રામકથાની એક અન્ય ધારા ઉત્તર તરફ ફેલાવા લાગી. ઈ. સ.ની નવમી સદીમાં તિબ્બતી અને ખોતાની રામાયણમાં બૌદ્ધ પ્રભાવ પણ દેખાય છે.^{૧૪}

કંબોજ (કંબોડિયા)ના પ્રાચીન (ખમેર) સાહિત્યની “રામકેર્તિ” રચના પ્રસિદ્ધ છે. થાઈલેન્ડ (સિયામ), ઈન્ડોનેશિયા તથા હિંદી ચીન જેવા દેશોમાં પણ રામકથાનું સર્જન થયું છે. એટલું જ નહીં પણ તે દેશોની સંસ્કૃતિ અને કલામાં પણ રામકથાનો પ્રવેશ થયો છે. જાવાના નવમી શતાબ્દીના એક શિવમંદિરમાં રામાયણની ઘટનાઓના ભીંતચિત્રો જોવા મળે છે.^{૧૫}

એશિયામાં થયેલ રામકથાના વિસ્તૃત પ્રચાર અંગે વિમર્શ કરવા અંગે ભારતની સાહિત્ય અકાદમી (દિલ્હી)ના ઉપક્રમે ઈ. સ. ૧૯૭૫ના ડિસેમ્બર માસમાં વિવિધ દેશોના વિદ્વાનોની એક પરિષદ મળી હતી. તેમાં વિવિધ દેશોના વિદ્વાનોએ ઈન્ડોનેશિયા, થાઈલેન્ડ, જાપાન, ખર્મા, નેપાલ, લંકા વગેરે દેશોમાં પ્રચલિત રામકથાઓનો તેમજ ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાં થયેલી રામકથાના ખેડાણના અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો રજૂ થયા હતા તે ઉલ્લેખનીય છે.^{૧૬}

ઉપસંહાર

પશ્ચિમના દેશોમાં પણ રામકથાનો પ્રચાર થયો છે. ૧૫મી સદીના ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ અને પ્રવાસીઓએ રામકથાને પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રચલિત કરી. જર્મન, ફ્રેંચ, પોર્ટુગલ અને અંગ્રેજી ભાષામાં સંક્ષેપમાં રામકથાના ઉલ્લેખો થવા લાગ્યા. પછી તો રામાયણના અનુવાદો પણ થયા. તુલસીદાસના રામચરિતમાનસનો વ્યાપક પ્રચાર થયો અને વિશ્વના પ્રાયઃ પ્રત્યેક દેશમાં રામકથા એક યા બીજા

સ્વરૂપે પ્રચાર પામી. રશિયન ભાષામાં તો રામાયણનો અનુવાદ ઉપરાંત અભ્યાસ પણ થઈ રહ્યો છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી વિવિધ દેશોમાં વિશ્વ રામાયણ પરિષદ મળ્યા કરે છે. તે પણ રામકથાના પ્રભાવ અને લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ છે.

સંક્ષિપ્તમાં રામકથાનો વિચાર કરતાં તે કેવળ ભારતીય નહોતા, એશિયાઈ સંસ્કૃતિનું પણ એક મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ બની ગયેલ છે. તેની આ વ્યાપકતાનું શ્રેય વા. રા.ને જ આભારી છે. રામકથા પ્રારંભથી જ આજ પર્યંત આપણા દેશમાં અન્ય કોઈ કથા કરતાં વધુ વ્યાપક, વિસ્તૃત તથા વેગવંતી રહી છે. તેને પરિણામે તે ઘર ઘરની માન્ય આદર્શ કથા બની ગઈ છે.

પાઠ નોંધ

૧. "To attempt to describe the Rāmāyaṇa in Sanskrit Literature would be like attempting to describe the immanence of God in creation". V. Raghavan
"The Rāmāyaṇa a traditon in Asia" પુસ્તકમાં તેમનો લેખ - Page-1
૨. ભોજ - રામાયણચંપૂ - બા. કાં. ૮
૩. મહાભારત - આદિપર્વ - ૨/૩૮૫
૪. ફાધર કામિલ બુલ્કે “રામકથા” - પૃ.-૬૨
૫. V. Raghavan - "The Rāmāyaṇa tradition in Asia" - Page-12
૬. અનુપલબ્ધ રામાયણ નાટકો માટે જુઓ - વી. રાઘવનું પુસ્તક Some old Lost Rāmā Plays અન્નામલાઈ યુનિ. અન્નામલાઈનગર ૧૯૬૧
૭. "The Rāmāyaṇa Tradition in Asia" - Page-12
૮. ફાધર કામિલ બુલ્કે “રામકથા” - પૃ.-૨૦૭ સે ૨૦૯
૯. "The Rāmāyana Tradition in Asia." - Page-18
૧૦. એજન - Page-19
૧૧. અગ્નિવેશ રામાયણ
૧૨. ફાધર કામિલ બુલ્કે “રામકથા” - પૃ. ૧૮૧ સે ૧૮૩
૧૩. "The Rāmāyaṇa Tradition in Asia" Page - 19
૧૪. ફાધર કામિલ બુલ્કે “રામકથા” - પૃ.-૨૫૬ સે ૨૫૯
૧૫. ડૉ. ભોગીલાલ સડેસરા “અગ્નિએશિયાના દેશોમાં રામાયણ કથા”
અખંડ આનંદ, ઓક્ટો. ૧૯૭૪, પૃ.- ૪૮
૧૬. આ સર્વ નિબંધો "The Rāmāyaṇa Tradition in Asia" Sahitya Akademi ગ્રંથરૂપે મુદ્રિત થયો છે.

વિભાગ - 2

વાલ્મીકિ રામાયણ

પ્રકરણ - ૬

વાલ્મીકિ રામાયણ પરિચય

૬.૧. વા. રા.ની ભૂમિકા

વા. રા.ને સંસ્કૃત સાહિત્યના આદિકાવ્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિના સમુજ્જવલ, દીપસ્તંભ તરીકે નો આદર પ્રાપ્ત થયો છે. ભારતીય સાહિત્યનું આ બહુમૂલ્ય રત્ન છે. સાહિત્યિક ઉપરાંત ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ આ મહાગ્રંથ જીવન વ્યવહારમાં આદર્શ તરીકે સ્વીકારાયો છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે કે લિફોર્નિયાના પેસાડો શહેરની શેકસપિયર કલબમાં ઈ. સ. ૧૯૦૦ના જાન્યુઆરીની ૩૧ના રોજ રામાયણ વિશે આપેલ વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કે, “પ્રાચીન હિંદીઓના રીતરિવાજોએ સમાજની સ્થિતિ, એની સંસ્કૃતિ વગેરેનો જે માં સમાવેશ થાય છે, તેમાં સૌથી પ્રાચીન મહાકાવ્ય રામાયણ..... એટલે રામચંદ્રનું જીવન દર્શન.”

આ અગાઉ કેટલુંય કાવ્યમય સાહિત્ય હતું. વેદોનો મોટો ભાગ હિંદુઓના ધર્મગ્રંથો વગેરે એક પ્રકારના છંદમાં લખાયેલા છે. પરંતુ સર્વસંમતિ અનુસાર રામાયણ ગ્રંથ આદિકાવ્ય તરીકે લેખાયો છે, આ ગ્રંથના રચયિતા વાલ્મીકિ ઋષિ છે. આ પ્રાચીન કવિનાં નામ સાથે પાછળથી અનેક કાવ્યમય કથાઓ જોડાયેલી છે. પાછળથી તો તેમણે રચેલાં હોય કે ન હોય એવા ઘણાં ક્ષેપકો હોવા છતાં પણ આ ગ્રંથની અતિ સુંદર રચના આપણને મળેલ છે.^૧

રામ - રાવણનું ભયાનક યુદ્ધ જ આ કાવ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય નથી, પરંતુ રામ - જાનકીનાં દામ્પત્ય દ્વારા પતિ - પત્નીની પરસ્પર વિશુદ્ધ પ્રીતિને પુષ્ટ કરવાનું પણ તે એક ઉપકરણ બની રહ્યું છે. ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું પ્રતીક છે. આપણું રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય છે અને ભારતીય હૃદયનો ઉચ્છ્વાસ છે. ભાવિકની દૃષ્ટિમાં કવિતા રૂપી વનમાં સંચરણ કરનારા વાલ્મીકિ મુનિઓમાં સિંહ સમાન છે. જે રામકથા રૂપી નાદને સાંભળી કયો મનુષ્ય પરમગતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી ?^૨ વા. રા.ના ગ્રંથનો ઉદ્ય ક્યારે થયો હશે ? એની ભૂમિકા કેવા પ્રકારની હશે ? તેના વિશે થોડો વિચાર કરીએ.

વા. રા.ના બા. કાં.ના પ્રથમ ૪ સર્ગ રચનાની ભૂમિકા બાંધી આપે છે. આ ૪ સર્ગ સંભવતઃ પાછળથી કોઈએ ઉમેર્યા હોય અથવા વાલ્મીકિના શિષ્યોએ પણ રચ્યા હોય એમ લાગે છે.^૩ વાલ્મીકિને સપ્તર્ષિઓએ ધાર્મિક જીવનની દીક્ષા આપી હતી. તેમણે ઘણાં વર્ષો તપશ્ચર્યા કરી અને સમાધિમગ્ન રહ્યા. તેમના પર વલ્મીક રચાઈ ગયો અને વલ્મીક માંથી બહાર નીકળ્યા તેથી તેમનું નામ વાલ્મીકિ પડ્યું. અયોધ્યા નજીક જ એમનો આશ્રમ હતો.^૪ તેમને રામના જીવનનો ઘનિષ્ઠ પરિચય હતો.

નારદનાં મિલનથી તેમનું ધ્યાન રામ તરફ કેન્દ્રિત થયું અને પછી કોઈ એક સમયે આશ્રમ નજીક વહેતી તપસાને કિનારે દર્ભ લેવા અથવા પૂજાના હેતુથી તેઓ ગયા. ત્યાં સુંદર તટે ન હતો કાદવ કે ન હતો શેવાળ. તેના પવિત્ર કિનારે વટવૃક્ષોની સ્નિગ્ધ છાયા હતી. આવા સુંદર વાતાવરણમાં પ્રસન્ન ચિત્તે ફરવાની શરૂઆત કરી. ત્યાં કોઈ નિષાદે ઋષિના જોતાં જ એક કૌંચયુગલમાંથી નરકૌંચને બાણથી વીંધી નાખ્યો હતો.

પૃથ્વી પર પડેલા તડફડતા કૌંચને જોઈ તથા કૌંચનો કરુણ વિલાપ સાંભળી ઋષિના અંતઃકરણમાં કરુણા ઉપજી. એમના મુખમાંથી આ શબ્દો સરી પડ્યા - “હે નિષાદ ! તું લાંબા સમય સુધી પ્રતિજ્ઞા પામશે નહીં - (જીવી શકીશ નહીં) કે મ કે પ્રેમમુગ્ધ કૌંચયુગલમાંથી એકનો તે વધ કર્યો છે.”^૫ પછી કરુણાના આવેગમાં પોતાનાં મુખમાંથી સરી પડેલી આ લયબદ્ધ વાણીથી આશ્ચર્ય પામેલા ઋષિને સ્વયં બ્રહ્માએ આવીને આ શ્લોક છંદ (અનુષ્ટુપ) માં રામનું ચરિત રચવાનો આદેશ આપ્યો વા. રા.ની ભૂમિકા અંગેની આ સુંદર આખ્યાયિકા અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે.

સંસ્કૃત શિષ્ટકાવ્યોનો આ ઉદય છે. મહાકાવ્યની ભાવિ પરંપરાનું પણ આ મૂળ સ્ત્રોત છે.^૬ આનાથી એવું સિદ્ધ થતું નથી કે વા. રા. કરુણરસનું કાવ્ય છે, પરંતુ આ કવિતા વસ્તુનું ઊદ્ગમ સ્થાન તથા તેનું લક્ષ્ય કરુણા, દયા તથા અહિંસા જ છે. આ શબ્દ માત્ર કૌંચઘાતક નિષાદને જ સંબોધિત કરવામાં આવેલ નથી, પરંતુ સર્વ હિંસકો તથા યુદ્ધપ્રિય જાતિઓને માટે સદાકાળ શાપ સ્વરૂપનું ઘોતક છે.

વા. રા.ની રચના થઈ હતી ત્યારે આર્યાવર્ત સ્વાધીનતા અને સત્યતાના ઉચ્ચ શિખરે હતું. જેથી તેનાં પાત્રોમાં અને વિશેષ તો સ્ત્રી પાત્રોમાં જ તેજ

અને આત્મગૌરવ જોવા મળે છે. તે પછીનાં રામાયણોમાં દષ્ટિગોચર થતું નથી.^૭

હાલ ઉપલબ્ધ રામાયણોમાં ઋષ્યશૃંગ, વિશ્વામિત્ર, અહલ્યા, રાવણ, હનુમાન, ગંગાવતરણ વગેરેની કથાઓ તેમનો મૂળકથા સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોય તેવું ન માની શકાય. આ કથાઓ બા. કાં. અને ડ. કાં.ના પૂર્વાર્ધમાં આવા પ્રકારના અન્ય કાંડોમાં નથી. તેવી કથાઓના લેખક વાલ્મીકિ સિવાય અન્ય કોઈ હશે એમ મોટાભાગના વિદ્વાનો માને છે.^૮

બા. કાં.માં બે વિષય સૂચિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. એક નારદ દ્વારા વર્ણિત રામનું જીવન અને બીજી કોઈ અન્ય દ્વારા રચાયેલ. આ બંને સૂચિઓ સર્ગ-ડના અંતમાં નોંધી છે. નારદની સૂચિ સંક્ષિપ્ત રામાયણના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આમાં ડ. કાં.ની વિસ્તૃત વિષય સૂચિ નથી. બીજી સૂચિમાં ડ. કાં.નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. નારદની વિષય સૂચિના આધાર પર વાલ્મીકિએ યુ. કાં. સુધીની રચના કરી હશે બીજી વિષય સૂચિ કોઈ અન્યની જોડેલી હશે.

બીજું સંક્ષિપ્ત રામાયણમાં તેટલો જ અંશ છે કે જેટલો નારદ પાસેથી વાલ્મીકિએ સાંભળ્યો હતો. ત્રીજા સર્ગમાં જે વિષય સૂચિ છે તે વાલ્મીકિ દ્વારા રચેલ ગ્રંથની સૂચિ છે. સંક્ષિપ્ત રામાયણમાં ડ. કાં.ની ઘટનાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. નારદના ગયા પછી વાલ્મીકિએ એક વર્ષમાં રામાયણની રચના કરી હશે અને નારદની સ્વીકૃતિ લઈ પાછળનો કેટલોક ભાગ રચ્યો હશે એવી પણ સંભાવના છે.^૯

ડ. કાં.માં ઉલ્લેખ છે કે ભરતે યુદ્ધમાં ગંધર્વોને જીત્યા અને શત્રુદને લવણ રાક્ષસને માર્યો હતો. આ રીતે પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું હતું. આ નિરૂપણ મૂળકથા સાથે સુસંગત હોઈ વાલ્મીકિનું હોવું સંભવ છે. વાલ્મીકિએ પણ ડ. કાં. રચ્યો છે. તેના ત્રણ કારણો આપવામાં આવે છે.

(૧) મહાભારતમાં તેની અનેક ઘટનાઓનો નિર્દેશ છે.

(૨) દિડ્ડનાગે કુંદમાલા નાટકમાં ઉલ્લેખ કરેલ છે કે, વાલ્મીકિએ રામ દ્વારા સીતાત્યાગ સુધીની રામાયણની રચના કરી છે.^{૧૦}

(૩) આનંદવર્ધને ધ્વન્યાલોકમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે કે, વાલ્મીકિએ સીતાના વિયોગ પર્યંત રામાયણની રચના કરી છે.^{૧૧}

વાલ્મીકિએ પોતાનાં આ મહાકાવ્યમાં ૫૦૦ સર્ગોમાં ૨૪,૦૦૦ શ્લોકો લખ્યા છે. તેવો ઉલ્લેખ વા. રા.માં જ છે.^{૧૨} આમાં કેટલાક શ્લોકો ૩-૩ પંક્તિના છે. કદાચ એવું પણ બને કે પંક્તિ ગણના ૨૪,૦૦૦ થઈ જાય અને સર્ગો ૫૦૦ કરતાં વધારે છે. તેનું કારણ પ્રકોપો હોય અથવા તો લલિયાઓએ સંખ્યા ઓછી વધારે કરી હોય.

૬.૨. વા. રા.ના રચયિતા

પ્રસ્તાવના

ભારતીય પરંપરાએ વાલ્મીકિનું ‘‘આદિકવિ’’ તરીકેનું અને તેમની રામાયણનું ‘‘આદિકાવ્ય’’ તરીકે ગૌરવ કર્યું છે. કાલિદાસ, ભવભૂતિ જેવા કવિઓએ પણ વાલ્મીકિનો ભારે આદરપૂર્વક ‘‘આદિકવિ’’ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. આમ રામાયણના રચયિતા ઋષિ વાલ્મીકિ છે, એવી સાર્વત્રિક અને અતિ પ્રાચીન પરંપરા છે. તે સિવાય રામાયણના સર્જક વિશેની ઐતિહાસિક રીતે આધારભૂત માહિતી મળતી નથી. છતાં પણ રામાયણની ક્ષણશ્રુતિ (યુ. કાં. ૧૨૮/૧૦૫) સિવાય એની પ્રામાણિક આવૃત્તિમાં વાલ્મીકિનો ક્યાંય સંકેત કરેલ નથી. તેમના જીવન કે જન્મ કર્મનાં સ્થળ, કાળ વિશે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, મળે છે કે વળ દંતકથાઓ.

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું છે કે ‘‘રામાયણના લેખકનું નામ વાલ્મીકિ ન હતું. એ તો માત્ર નામ ખાતર રાખેલું નામ છે.^{૧૩}’’ સામાન્ય રીતે આપણને ૩ વાલ્મીકિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. (૧) વૈયાકરણ વાલ્મીકિ, (૨) સુપર્ણ વાલ્મીકિ અને (૩) મહર્ષિ વાલ્મીકિ. ડૉ. મંજુલા^{૧૪} સહદેવે ૮ વાલ્મીકિનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૬.૨.૧. મહાભારત તથા રામાયણાદિનો મત

તૈત્તિરીય પ્રતિશાખ્યમાં એક વૈયાકરણ વાલ્મીકિની નોંધ કરી છે.^{૧૫} જે આદિકવિથી ભિન્ન છે તેવું વેબર^{૧૬} તથા યાકોબી^{૧૭} વગેરે વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં ગરુડવંશી વિષ્ણુ ભક્ત સુપર્ણ પક્ષીઓની સૂચિમાં વાલ્મીકિનું નામ પણ આપેલ છે. શ્રી એસ. સી. દાસના મતે સુપર્ણ વંશ સંભવતઃ સપ્તસિંધુની એક યાયાવર આર્યજાતિ હતી.^{૧૮} મહાભારતમાં આ

માટે એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે, તેઓ કર્મે ક્ષત્રિય હતા. (૫/૯૯/૬) વાલ્મીકિથી અલગ દર્શાવવા એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે, આ સુપર્ણ વંશને મહાભારતમાં વિષ્ણુભક્ત માનેલ છે. (૫/૯૯/૮) જ્યારે વાલ્મીકિ માટે એવું પણ માનવામાં આવે છે કે, તેઓએ શિવનું શરણ લીધું હતું, તેથી સુપર્ણ વાલ્મીકિ આદિકવિથી ભિન્ન જ છે. મહાભારતના દ્રૌણપર્વ (૧૧૮/૪૮) તથા શાંતિપર્વ (૨૦૦/૪)ની અંદર વાલ્મીકિને સ્પષ્ટ કવિ તરીકે જ સ્વીકારેલ છે. આ સિવાય શાંતિપર્વ (૫૭/૪૦)માં એક વાલ્મીકિનો ઉલ્લેખ થયો છે, ત્યાં તેમને વિશે તેઓ યશ ફેલાવશે તેવો નિર્દેશ છે. મહાભારતના અન્ય પર્વોમાં પણ વાલ્મીકિને યાદ કર્યા છે. (આદિપર્વ - ૫૦/૧૪, સભાપર્વ - ૭/૧૪, વનપર્વ - ૮૩/૧૦૨, ઉદ્યોગપર્વ ૮૭/૨૭)

હોપકિન્સ અને સુકઠંણકરના મતાનુસાર દ્રૌણપર્વનું સ્વરૂપ પરિવર્ધિત છે, અને શાંતિપર્વ તથા અનુશાસનપર્વ નિશ્ચિત રૂપે અર્વાચીન છે. ડૉ. એસ. કે. ડે, પૂનાના સંસ્કરણથી પ્રકાશિત દ્રૌણપર્વની કથાને પ્રક્ષિપ્ત માને છે. તેથી એવું પ્રતીત થાય છે કે મહાભારતના રચયિતાએ અર્વાચીનકાળના કવિ વાલ્મીકિનો પરિચય પ્રાપ્ત કરેલ છે. અનેક સ્થળો પર આદિકવિ વાલ્મીકિથી ભિન્ન વાલ્મીકિ નામના ઋષિ સાથે સંબંધ હોય. આમ છતાં આ સ્થળોએ વાલ્મીકિના જીવન વિશેની માહિતી મળતી નથી.^{૧૯}

રામાયણના બા. કાં. અને ડ. કાં.માં મહદ્ અંશે ઘણો ભાગ પ્રક્ષિપ્ત માનવામાં આવ્યો છે, તેમાં વાલ્મીકિને લગતી બે કથાઓ મળે છે. તે અનુસાર વા. રા.ની ઘટનાઓના સમકાલીન હતા. બા. કાં.ના પહેલા ૪ સર્ગોમાં રામાયણની ઉત્પત્તિની કથા મળે છે. ત્યાં તપસ્વી (૧/૧), મુનિ (૨/૪), મહર્ષિ (૪/૪), વાલ્મીકિ નારદ પાસેથી રામકથાનો સાર સાંભળે છે. પછી શ્લોકોનો આવિર્ભાવ થયો અને તેમણે બ્રહ્માના આદેશથી રામકથાને શ્લોકબદ્ધ કરી તથા પોતાની તે કૃતિ બે કુશીલવોને શીખવી. તેઓ બંને સર્વત્ર રામાયણનું ગાન કરે છે. એક વખત તે અયોધ્યાના રાજમહેલમાં પણ રામ અને તેના ભાઈઓને સંભળાવે છે.

ડ. કાં.માં વાલ્મીકિ અંગેની કથા આવા પ્રકારની છે. લોકાપવાદને કારણે રામે સીતા ત્યાગનો નિર્ણય કર્યો. લક્ષ્મણ રથમાં સીતાને ગંગા તીરે લઈ જઈ ત્યાં તેમને રામનો આદેશ સંભળાવી પાછા ફર્યા. રડતી સીતાને ઋષિ

વાલ્મીકિએ પોતાના આશ્રમમાં લાવી, આશ્વાસન આપી રાખ્યા. ત્યાં જ સીતાએ લવ-કુશને જન્મ આપે છે. (સર્ગ-૬૬)

ઋષિએ બંનેના ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર કર્યા. તેઓ વાલ્મીકિ પાસેથી રામાયણ શીખે છે અને પછી તેના આદેશાનુસાર તેઓ રામના યજ્ઞસ્થળ પર તે સંભળાવે છે. (સર્ગ ૬૩-૬૪) રામે યજ્ઞસભામાં વાલ્મીકિને નિમંત્ર્યા, વાલ્મીકિ સીતા સાથે આવ્યા. તેમણે આ કુશ અને લવ સીતા દ્વારા જન્મેલા રામના જ પુત્રો છે, તેવું જાહેર કર્યું અને સીતાનાં સતીત્વની સાક્ષી આપી. આ અવસર પર વાલ્મીકિ પોતાનો પરિચય આપતા કહે છે કે - હું પ્રયેતાનો દસમો પુત્ર છું. મેં હજારો વર્ષ તપસ્યા કરી છે.^{૨૦}

વા. રા.ના બા. કાં. (૨/૩) અનુસાર પ્રારંભમાં ગંગા નદીને કાંઠે વાલ્મીકિનો આશ્રમ હતો. થોડે દૂર તમસા હતી. પછીના પ્રમાણમાં અર્વાચીન કથાઓમાં એ આશ્રમ યમુનાને પેલે પાર ચિત્રકૂટ પાસે છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. (અધ્યાત્મ રામાયણ ૨/૬, આનંદ રામાયણ ૧/૬, રામચરિતમાનસ ૨/૧૧૪ વગેરે) રામાયણના ટીકાકારો કતક તથા ગોવિંદરાજ વા. રા.ના અ. કાં. (સર્ગ ૬૬/૧૫)માં યમુનાતીરમ્ના સ્થાન પર “ગંગાતીરમ્” પાઠ સ્વીકારી વાલ્મીકિનો આશ્રમ ગંગાતીર માને છે. વાલ્મીકિને ભાર્ગવ-ભૃગુના વંશજ પણ માનવામાં આવ્યા છે. રામાયણના બા. કાં.માં સગરકથા દરમિયાન તેમ જ ડ. કાં.માં ભાર્ગવ રચવનનો ઉલ્લેખ આવે છે - પણ ત્યાં તેમનો વાલ્મીકિ સાથેનો સંબંધ હોય તેવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ વિષ્ણુપુરાણ (૩/૩/૧૮) અને મત્સ્યપુરાણ (૧૨/૫૧)માં પણ ભાર્ગવ કહેવાનું શરૂ થયું હોય એ શક્ય છે. રામાયણના વાલ્મીકિને પ્રયેતાના પુત્ર કહ્યા છે.^{૨૧} પ્રયેતા એ વરુણનું બીજું નામ છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં ભૃગુને વરુણના પુત્ર માનવામાં આવ્યા છે. ભાર્ગવ પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ભૃગુ અને વાલ્મીકિ એ બંને વરુણની પત્ની ચર્ષણીથી ઉત્પન્ન થયા. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં એવો ઉલ્લેખ છે. ભાર્ગવે રામચરિતની રચના કરી આમ અહીં ભાર્ગવ અને વાલ્મીકિ વચ્ચે અભેદ દર્શાવ્યો છે.

વાલ્મીકિ એ નામ કેમ પડ્યું ? એ અંગે આ શબ્દ વ્યુત્પત્તિ સમજાવતી એક કથા પ્રચલિત છે. તે અનુસાર વાલ્મીકિએ એવું તપ કર્યું કે - એમની આસપાસ કીડીઓનો રાફડો (વલ્મીક) રચાઈ ગયો હતો, તેથી તે ઋષિ વાલ્મીકિ

નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં તથા ભાગવત પુરાણ (૯/૩), સ્કંદ પુરાણ (આવન્ત્યખંડ - ચતુર્શીતિલિંગ મહાત્મ્ય - અધ્યાય-૨૦ અને પ્રભાસખંડ મહાત્મ્ય અધ્યાય ૨૮૧) દેવી ભાગવત અધ્યાય (૬/૨-૩) અને પદ્મપુરાણ (પાતાલખંડ અધ્યાય-૧૫)માં આવી જ કથા ભાર્ગવ પુત્ર ચ્યવન ઋષિ માટે પણ કહેવામાં આવી છે. આ સામ્યથી વાલ્મીકિને ભાર્ગવ માનવાનું વલણ કાળક્રમે ચ્યવનના પુત્ર માનવામાં આવ્યા છે. અશ્વઘોષે પોતાના બુદ્ધચરિતમાં કહ્યું છે કે જે કાવ્યની રચના કરવામાં ચ્યવન સમર્થ ન હતા તેનું સર્જન વાલ્મીકિએ કર્યું.^{૨૨}

આ ચર્ચા પરથી ઓછામાં ઓછો આટલો નિષ્કર્ષ નીકળી શકે. (૧) રામાયણના કવિ ઋષિ હતા. (૨) ભાર્ગવ ચ્યવન સાથે કદાચ સાથે કદાચ તેઓ વંશની રીતે સંકળાયેલા હતા. (૩) તેમનો આશ્રમ ગંગા અને તપસાની બાજુમાં હતો. (૪) તેઓ તપસ્વી હતા. (૫) કોઈ કરુણ ઘટનાએ તેમનામાં રહેલા કવિત્વને જાગૃત કર્યું હતું. (૬) એક આદર્શ નરોત્તમ રામ કથા નિરૂપતા રામાયણ મહાકાવ્યનું તેમણે સર્જન કર્યું હતું. પરંતુ ભારતમાં પ્રચલિત એક પરંપરા પ્રમાણે વાલ્મીકિ પ્રારંભમાં તો એક ભીલ, લુંટારા, દસ્યુ કે શિકારી હતા. પૂર્વ જીવનમાં તેઓ મહાપાપી હતા. નારદ, સપ્તર્ષિ કે કોઈ અન્ય ઋષિના ઉપદેશથી રામ નામનો ઉલટો જાપ કરી, ઉગ્ર તપ કરી તેઓ મહર્ષિ વાલ્મીકિ બન્યા હતા.

૬.૨.૨ સ્કંદ પુરાણનો મત

સ્કંદ પુરાણમાં વાલ્મીકિના વિષયમાં ૪ મુખ્ય ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે.

(૧) વૈષ્ણવ ખંડના વૈશાખ માસ મહાત્મ્યમાં એક શિકારીની આખ્યાયિકા છે. જેના નામનો નિર્દેશ નથી. આ શિકારીએ રામનામનો જપ કર્યો તેથી તેને એવું વરદાન મળ્યું કે આવતા જન્મમાં તું ઋષિ વાલ્મીકિનાં કુળમાં ઉત્પન્ન થઈશ અને વાલ્મીકિ નામથી યશ પ્રાપ્ત કરીશ. તે પ્રમાણે તે જન્મ્યો અને વાલ્મીકિ નામ પ્રાપ્ત કરી રામાયણની રચના કરી. (અધ્યાય - ૨૧) આ કથાનુસાર વાલ્મીકિ પોતાનાં પૂર્વજન્મમાં શિકારી હતા.

(૨) આ જ પુરાણના અવન્તિ ખંડના આવન્ત્ય ક્ષેત્ર મહાત્મ્ય (અધ્યાય - ૨૪)માં અગ્નિશર્મા નામે એક બ્રાહ્મણની કથા વર્ણવી છે. તે ભાગ્યવશાત્

લૂંટારો બન્યો હતો. એકવાર તેનો ભેટો સપ્તર્ષિઓ સાથે થયો હતો. એ લૂંટારો એ સાત ઋષિઓને મારી નાખવા તૈયાર થયો હતો. પરંતુ ઋષિઓએ તેને સમજાવી, તેના કુટુંબીજનોને પૂછવા મોકલ્યો કે ‘તું અમને મારી નાખવાનું જે પાપ કરીશ તે પાપમાં તે બધા ભાગીદાર છે કે નહીં?’ કુટુંબીજનોએ એમાં ભાગીદાર બનવાની સ્પષ્ટ ના પાડી હતી. તેથી અગ્નિશર્મા લૂંટારો તે ઋષિઓને શરણે ચાલ્યો ગયો. તે ઋષિઓની સલાહ મानी તે ધ્યાન તથા મંત્ર-જાપ કરવા લાગ્યો હતો. આ સપ્ત ઋષિઓ તો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. આમ ૧૩ વર્ષો વીતી ગયા. તેના શરીરની આજુબાજુ રાફડો બંધાઈ ગયો. આ સપ્ત ઋષિઓ ફરતાં ફરતાં પાછા ત્યાં આવ્યા. તેમણે તે રાફડા (વલ્મીકિ)માંથી અગ્નિશર્મા લૂંટારાને બહાર કાઢ્યો. તેનું નામ વાલ્મીકિ પાડ્યું અને રામાયણ લખવાનો આદેશ આપ્યો.

(૩) નાગર ખંડમાં લોહજંઘ નામના બ્રાહ્મણની ગાથા દર્શાવી છે. (અધ્યાય ૨૪) તે પિતૃ-માતૃ પરાયણ હોવાથી દુષ્કાળ સમયે ન છૂટકે તેમની સેવા-પાલન માટે લૂંટારો બની ગયો એ દરમિયાન એને સપ્તર્ષિઓ સાથે ભેટો થયો. પછીની કથા ઉપર પ્રમાણે છે.

(૪) પ્રભાસ ખંડના પ્રભાસક્ષેત્ર માહાત્મ્ય (અધ્યાય-૨૯૮)માં શમીમુખ નામના બ્રાહ્મણના પુત્રની કથા જ થોડા ફેરફાર સાથે રજૂ કરી છે. શમીમુખનો પુત્ર વૈશાખ ચોરી કરી પોતાના પરિવારનું પાલન કરતો હતો. સપ્તર્ષિઓના મિલન પછી તે વૈરાગી બની હજારો વર્ષ તપસ્યા કરે છે. સપ્તર્ષિઓ પાછા ફરે છે અને તેનું વાલ્મીકિ નામ રાખી એવી ભવિષ્યવાણી કરે છે કે - તે રામાયણ રચશે,^{૨૩} તેવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે.

૬.૨.૩. અધ્યાત્મ રામાયણનો મત

સ્કંદ પુરાણ જેવી જ કથાઓનું પ્રચલિત રૂપ^{૨૪} અધ્યાત્મ રામાયણના અ. કાં. (સર્ગ - ૬, શ્લોક - ૪૨ થી ૮૮)માં જોઈ શકાય છે. અયોધ્યામાંથી નિર્વાસિત થયેલાં રામ-સીતા અને લક્ષ્મણ ચિત્રકૂટ પાસે પહોંચ્યા અને નિવાસ ક્યાં કરવો તે અંગે પૂછવા માટે વાલ્મીકિ સ્વયં સ્વાત્મકથા રામને સંભળાવતા કહે છે કે - ‘પહેલા હું કિરાત લોકો સાથે ઊંછર્યો હતો. વળી મેં એક શૂદ્રા સાથે લગ્ન કર્યા અને અમારે ઘણાં પુત્રો થયા. પછી મને ચોર લોકોનો સંગ થવાથી હું પણ લૂંટના માર્ગે વળ્યો.’^{૨૫}

પરંતુ એકવાર મને સપ્તર્ષિઓ મળ્યા. તેમની સૂચનાથી મેં મારા પરિવારને, તે સહુ મારા પાપમાં ભાગીદાર છે કે નહીં તેમ પૂછ્યું. સહુએ સ્પષ્ટ ના પાડતાં ઋષિઓની સૂચનાથી મેં “મરા મરા” એવો રામનામનો ઊલટો જાપ શરૂ કર્યો. મારા શરીર આસપાસ રાફડો બંધાયો. પાછા ફરી ઋષિઓએ મને તેમાંથી બહાર કાઢી મારું નામ વાલ્મીકિ પાડ્યું હતું.

૬.૨.૪. આનંદ રામાયણનો અભિપ્રાય

આનંદ રામાયણના રાજ્યકાંડ (અધ્યાય-૧૪)માં વાલ્મીકિના ૩ જન્મોની કથા વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવી છે. પહેલા જન્મમાં તેઓ સ્તંભ નામના બ્રાહ્મણ હતા. બીજા જન્મમાં વ્યાઘ્ર (શિકાર) હતા. ત્રીજા જન્મમાં તેમના પિતાનું નામ કૃષ્ણ હતું. એ જન્મમાં તપશ્ચર્યા કરી. તેઓ વાલ્મીકિ બન્યા.

ભગવાન શિવે બ્રહ્માને રામકથા સંભળાવી. બ્રહ્માએ નારદને અને નારદે તે કથા વાલ્મીકિને કહી સંભળાવી હતી. પછી કૌંચ વધની ઘટના બની અને વાલ્મીકિનો શોક શ્લોકત્વ પામ્યો. તેમણે રામાયણની રચના કરી હતી. બાકીની વિગતો અધ્યાત્મ રામાયણ અને સ્કંદ પુરાણના વૈષ્ણવ ખંડની કથાઓને મળતી આવે છે.

૬.૨.૫. કૃતિવાસ રામાયણનો મત

કૃતિવાસ રામાયણમાં અધ્યાત્મ રામાયણની કથા થોડા પરિવર્ધિત સ્વરૂપે રજૂ થઈ છે. તેઓ શિકારીનું નામ રત્નાકર કહે છે. તેને ચ્યવનનો પુત્ર માનવામાં આવ્યો છે. તે પણ જપ દ્વારા વાલ્મીકિ નામ પ્રાપ્ત કરે છે. સાત મુનિઓના સ્થાન પર બ્રહ્મા અને નારદનું મિલન વર્ણન કર્યું છે. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયા પછી રત્નાકર બ્રહ્માના કહેવાથી નદીએ સ્નાન કરવા જાય છે. નદી પર તેની દષ્ટિ પડતાં જ તે સુકાઈ જાય છે. એટલે બ્રહ્મા રત્નાકરને રામનામનો જપ કરવા સલાહ આપે છે, પરંતુ તેનું પાપી મુખ પાવન નામનું ઉચ્ચારણ કરવામાં અસમર્થ છે, આથી રત્નાકરને “મરા” જપ કરવાનો આદેશ આપે છે.

૬.૨.૬. તત્ત્વસંગ્રહ રામાયણનો મત

તત્ત્વસંગ્રહ રામાયણ (અ. કાં. અધ્યાય ૨૨ થી ૩૦)માં એવી કથા નોંધી છે કે પોતાના પરિવારથી નિરાશ થયેલા એક શિકારીએ પ્રથમ સપ્તર્ષિ અને પછી આકાશવાણીના આદેશાનુસાર “મરા” મંત્રથી ઉગ્ર તપ કર્યું. તેના

શરીર પર રાફડો થઈ ગયો હતો. ઈન્દ્ર તે તપથી ગભરાયો, પણ બૃહસ્પતિએ તેને આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે, આ તપસ્વી મહર્ષિ બની રામાયણ સર્જવાના છે. લાંબા સમય બાદ પેલા ઋષિઓ, દેવતા તથા વિષ્ણુ તેમની પાસે આવ્યા અને વિષ્ણુએ તેમને રામાયણની રચના કરવા આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યાર બાદ તમસા નદીના તટ પર રહી નારદ પાસે કથા સાંભળી પછી તેમણે રામાયણ લખવાનો નિર્ણય કર્યો.

આ ગ્રંથના એક અન્ય સ્થાન (૭/૬)માં સીતા ત્યાગના પ્રસંગે પણ વાલ્મીકિ વિષયક કથા આ પ્રકારે છે. વાલ્મીકિ કોઈક વખત ક્ષીરસાગર તટે તપસ્યા કરતા હતા. તેની લહેરોથી તેના તપમાં ભંગાણ પડ્યું. વાલ્મીકિએ તેને કહ્યું “લક્ષ્મીનો જન્મદાતા હોવાથી. તું અભિમાની છે, તેથી લક્ષ્મીનો હું પણ પિતા બનીશ.” પરિણામે તપ કરી લોકોપવાદને કારણે વનમાં આવેલી સીતાનું તેમણે પુત્રીની જેમ પાલન કર્યું.

૬.૨.૭. પ્રાદેશિક ભાષાની રામાયણોનો મત

તોરવે રામાયણ (૧/૨)માં આવતી કથા અનુસારે મુનિ ભારદ્વાજના આશીર્વાદથી કૌંચ નામનો એક શિકારી તપ દ્વારા વાલ્મીકિ ઋષિ બન્યો. એક અન્ય કથા પ્રમાણે શિવ અને નારદ સાથે શિકારીનું મિલન થયું હતું. ડે. પોલિયો^{૨૬}નું માનવું છે કે વાલ્મીકિએ આ બે ઋષિઓના કહેવાથી ૧૨ વર્ષ સુધી તપસ્યા કરી અને “ભાવાર્થ રામાયણ”ની કથા લખવામાં સમર્થ બન્યા.^{૨૭} ડબ્લ્યુ. કુક^{૨૮}ના સંશોધન પ્રમાણે પંજાબમાં વાલ્મીકિની પૂજા થાય છે. તેમનું કહેવું છે કે, ગુરુ નાનકે વાલ્મીકિને સન્માર્ગે વાળ્યા હતા. બલરામદાસના ડ. કાં.માં વાલ્મીકિની પત્નીનું નામ ધર્મવતી નોંધ્યું છે. તુલસીદાસની વિનયપત્રિકા^{૨૯}માં વાલ્મીકિને શ્વપચ કહ્યા છે. નાભાજી કૃત ભક્તમાળ (કવિતા-૭)માં પણ વાલ્મીકિની શ્વપચ તરીકે નોંધ કરેલી છે. પંજાબમાં એવી કથા પ્રચલિત છે કે વાલ્મીકિનું શબ દરરોજ બનારસમાં જોવા મળતું હતું.^{૩૦} ડૉ. હરદેવ બાહરી^{૩૧}એ અનેક કથાઓનું સંકલન કરી લાલબેગની ઉત્પત્તિ વાલ્મીકિ સાથે જોડેલી છે.

૬.૨.૮. વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણનો મત

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણની રચના ઈ. સ. પાંચમી શતાબ્દીમાં થઈ હતી. તેના પ્રથમ ખંડમાં લખેલ છે કે, ત્રેતાયુગના અંતે વિષ્ણુ વાલ્મીકિના રૂપમાં

જન્મ લઈને રામાયણ લખશે (અધ્યાય ૭૪/૩૮) આ જ પુરાણના ત્રીજા ખંડના અનેક સ્થળો પર^{૩૨} વાલ્મીકિની પૂજાનો ઉલ્લેખ થયેલ છે. તથા પ્રતિમા-લક્ષણમ્ની અંતર્ગત વાલ્મીકિની મૂર્તિના વિષયમાં પણ નિર્દેશ છે.^{૩૩}

બૃહદ્ધર્મ પુરાણ મધ્યખંડ અધ્યાય-૧૧ માં સતી વિષ્ણુને એવું વરદાન આપે છે કે તે વાલ્મીકિના રૂપે મહાકાવ્યની રચના કરશે. હિંદી-ચીનમાં વાલ્મીકિની મૂર્તિ તથા તેઓ વિષ્ણુના અવતાર હોવાનો શિલાલેખ મળે છે. તે ભારતમાં પ્રચલિત વિશ્વાસ પર આધારિત છે. રાજા પ્રકાશધર્મ (સપ્તમી શ. ઈ. ઉત્તરાર્ધ)ના સમયે એક વાલ્મીકિ મંદિરમાં વાલ્મીકિની એક મૂર્તિ મળી આવી છે. આ મંદિરના એક શિલાલેખમાં શ્લોકોત્પત્તિ તથા વાલ્મીકિને વિષ્ણુનો અવતાર હોવાનો ઉલ્લેખ પણ ઉદ્ઘૃત કર્યો છે.^{૩૪}

ઉપસંહાર

વાલ્મીકિના જીવન વિષે ઉપર આપેલી વિગતો પરથી વાલ્મીકિ અંગે ચોક્કસ માહિતી તારવી શકાય એમ નથી. પ્રત્યક્ષ રીતે જોતા વૈયાકરણ વાલ્મીકિ તથા સુપર્ણ વાલ્મીકિ સિવાય મહાભારતના પ્રાચીનતમ પર્વમાં જ્યાં મહર્ષિ વાલ્મીકિની ચર્ચા છે. તે આદિકવિ વાલ્મીકિથી ભિન્ન છે.^{૩૫} બીજું આ બધી કથાઓ એમ દર્શાવે છે કે વાલ્મીકિ કથા નાયક રામના સમકાલીન હતા. પરંતુ વીરચરિત્ર કાવ્યની વિકાસ પ્રક્રિયા જોતાં આપણને સમજાય છે. કે આવું બનવું શક્ય નથી.

આદિકાવ્યના જે કર્તા આદિકવિ વાલ્મીકિ તે અને આ મહર્ષિ પાછળથી એક થઈ ગયા જણાય છે. તેમને રામાયણની કથામાં પાછળથી સામેલ કરી દેવામાં આવ્યા લાગે છે. વળી દસ્યુ હોવાથી વાત કદાચ આદિકવિ વાલ્મીકિ સાથે સંકળાયેલ હોય એ શક્ય છે. તેથી જ ઉપર દર્શાવ્યું તેમ આદિકવિ વાલ્મીકિ અને મહર્ષિ વચ્ચેની ભિન્નતા લુપ્ત થઈ હોય.^{૩૬}

આ સિવાય અધ્યાત્મ રામાયણ, આનંદ રામાયણ વગેરેની કથામાં તો નર્યો ભક્તિભાવ જ છે. રામનું નામ માત્ર એક લૂંટારામાંથી મહાકવિ સર્જી શકે છે, તો રામકથાનું શ્રવણ કરનારના જીવનમાં કેટલું મોટું પરિવર્તન લાવી શકાય. એવો બોધ આપવાનો ઉદ્દેશ લાગે. એક કથા પરથી વાલ્મીકિ કવિ નામ પણ મૂળ કવિનું સાચું નહીં હોય પણ પરંપરાએ આપેલું ઉપનામ હશે એમ પણ

શક્યતા છે. આમ છતાં પણ કથાઓના આ ધુમ્મસને ભેદી પ્રથમ મહાકવિ તરીકે તેમની પ્રતિમા આજે પણ પ્રકાશી રહી છે એ પરમ સત્ય છે.

૬.૩. વા. રા. નો રચનાકાળ

પ્રસ્તાવના

વા. રા. ના રચનાકાળ વિશે વિદ્વાનોમાં વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. પરંપરા અનુસાર એવું માનવામાં આવે છે કે, વાલ્મીકિએ રામના જન્મ પૂર્વે જ રામાયણની રચના કરી હતી. પરંતુ વિદ્વાનો આ મંતવ્યને સ્વીકારવા તૈયાર નથી. રામાયણના બા. કાં. તથા ડ. કાં. થી વિદિત થાય છે કે વાલ્મીકિ રામના સમકાલીન હતા, પરંતુ આ બંને કાંડો પ્રક્ષિપ્ત માનવામાં આવે છે. વળી કોઈ તથ્ય ઉપલબ્ધ નથી કે જેથી રામનો સમય નિશ્ચિત કરી શકાય.

રામાયણના પણ બે સ્વરૂપો છે, એવો પણ એક મત છે. એક આદિકવિ કૃત આદિ રામાયણ અને બીજું તેનું પરિવર્ધિત એવું પ્રચલિત રૂપ. એવી પણ ધારણા છે કે આદિ રામાયણને પરિવર્ધનોની સાથે પલ્લવિત રૂપમાં આવવા પર્યાપ્ત સમય લાગ્યો હોય.^{૩૭} રામાયણના સર્વ સંસ્કરણો આપણી પાસે ઉપલબ્ધ નથી, એટલે રામાયણના કાળ માટે કેવળ અનુમાન જ કરવું પડે. પૂર્વ પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ રામાયણની પહેલાના અને પછીના ગ્રંથોના ઉલ્લેખો સંશોધનો કે અનુમાનો કરીને રામાયણના રચનાકાળમાં પોતાના નિર્ણયો કે અભિપ્રાયો આપ્યા છે. એ અંગેના મતો સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

૬.૩.૧. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં મતો

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ આ અંગે વિધાનો કર્યા છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) સર વિલિયમ જોન્સના મત પ્રમાણે આદિ રામાયણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૨૯ માને છે.
- (૨) ટોડ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૦૦ સ્વીકારે છે.
- (૩) વેન્ટલેય ઈ. સ. પૂર્વે ૯૫૦ ગણે છે.
- (૪) શ્લેગેલે અને ગૌરોસિયો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ કે ૧૩૦૦ પૂર્વે સિદ્ધ કરે છે.^{૩૮}
- (૫) ડૉ. ચાકોબી માને છે કે આદિ રામાયણ બુદ્ધ પૂર્વેનું છે. તે રામાયણના કાવ્યનો પ્રભાવ મહાભારત પર બતાવે છે. તેના મતાનુસાર

પ્રચલિત રામાયણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે છઠી તથા આઠમી સદીની વચ્ચેનો મૂકે છે. ^{૩૯} પોતાના મતની પુષ્ટિને માટે તેણે રામાયણના બાહ્ય અને આંતરિક પ્રમાણો નોંધ્યા છે.

- (૬) એમ. વિન્ટરનિટ્ઝ ડૉ. યાકોબીના આ મત સાથે સહમત છે કે પ્રચલિત રામાયણ મહાભારતથી પ્રાચીન છે. આ વિષયમાં તેનું કથન એવા પ્રકારનું છે કે જો ઈ. સ.ની ચોથી શતાબ્દીમાં જ મહાભારતને તેનું વર્તમાન રૂપ મળી ચૂક્યું હોય તો રામાયણને અંતિમ સ્વરૂપ ઓછામાં ઓછું કે કાળથી એક અથવા બે શતાબ્દીઓ પૂર્વે જ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું હશે. જો કે તેમણે મહાભારત ઉપર રામાયણની કાવ્યકલાનો પ્રભાવ છે. એવો ડૉ. યાકોબીનો મત સ્વીકાર્ય નથી.

આ સિવાય વિન્ટરનિટ્ઝ બૌદ્ધ ધાર્મિક ગ્રંથ ત્રિપિટકના સમયે રામાયણનો અભાવ માને છે. તેને પ્રચલિત રામાયણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે તૃતીય શતાબ્દી સ્વીકારેલ છે. ^{૪૦}

- (૭) એ. એ. મેકડોનલે રામાયણને મહાભારતથી પ્રાચીન સિદ્ધ કરવા માટે ડૉ. યાકોબી જેવો જ તર્ક પ્રસ્તુત કર્યો છે. તેણે આદિ રામાયણને બુદ્ધની પૂર્વે માનેલ છે. ^{૪૧} હંદ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પાલિ ગાથાઓ તથા રામાયણના શ્લોકોના તુલનાત્મક અધ્યયનના આધારે તેણે વર્તમાન રામાયણનો દ્વિતીય શતાબ્દી સ્વીકાર્યો છે. ^{૪૨}

- (૮) એ. બી. કીથ, ડૉ. યાકોબીના બધા તર્કોનું ખંડન કરતા આદિ રામાયણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ચતુર્થી શતાબ્દી સ્વીકારે છે. વર્તમાન રામાયણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે દ્વિતીય શતાબ્દી માને છે. ^{૪૩}

- (૯) કાદર કામિલ બુલ્કે વિન્ટરનિટ્ઝના પક્ષમાં પોતાનો મત આપી આદિ રામાયણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે તૃતીય શતાબ્દી સ્વીકાર્યો છે. ^{૪૪}

૬.૩.૨. ભારતીય વિદ્વાનોનાં મતો

ભારતીય વિદ્વાનોએ પણ રામાયણના કાળ પર વિચાર કર્યો છે.

- (૧) ચિંતામણી વિનાયક વૈદ્યનું માનવું છે કે જ્યારે યજ્ઞ કરવાનું આર્યોને વિશેષ અભિષ્ટ હતું. જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મની તેમને જાણકારી ન હતી.

જ્યારે ક્ષત્રિય જ્ઞાનમાં બ્રાહ્મણોને હરાવતા હતા અને બ્રાહ્મણ ધનુષ્ય વિદ્યામાં ક્ષત્રિયને તે કાળે રામાયણની રચના થઈ હતી.^{૪૫} તેમણે વર્તમાન રામાયણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે પ્રથમ શતાબ્દી અને આદિ રામાયણનો સમય બુદ્ધ પૂર્વેનો સ્વીકાર્યો છે.^{૪૬}

- (૨) એ. ડી. પુષ્પકર પ્રચલિત રામાયણની રચના ઈ. સ. પૂર્વે તૃતીય શતાબ્દીમાં થયેલી માને છે.^{૪૭}
- (૩) શ્રી કૃષ્ણકુમાર ઓઝા^{૪૮} તથા શ્રી રામાશ્રય શર્મા^{૪૯} અનેક પ્રમાણોના આધાર પર રામાયણનો રચનાકાળ બુદ્ધની પૂર્વે સિદ્ધ કરે છે.
- (૪) શ્રી વરદાચાર્યના મતે રામાયણ ઈ. સ. ૩૧૦૦ પૂર્વે મહાકાવ્યના રૂપમાં પ્રચલિત હતું^{૫૦} એમ સ્વીકારે છે.
- (૫) તિલકના મતે રામાયણ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીમાં ક્યારેક રચાયું હશે.
- (૬) બલદેવ ઉપાધ્યાય પ્રાકૃત જૈન રામાયણ ‘‘પડમચરિયમ્’’ વા. રા.ના આધારે ઈ. સ. છઠી સદીમાં રચાયું. તેથી પ્રચલિત રામાયણ તે પૂર્વે હશે એમ માને છે.
- (૭) ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા^{૫૧} આદ્ય રામાયણ અસલ વા. રા. કરતાં જુદી જ છે તેવું માને છે. રામાયણની પ્રચલિત આવૃત્તિનો કાળ ઈ. સ.ના ૪-૫ શતકથી ઈ. સ. ૧૦માં શતક સુધીમાં ગણાવી શકાય.તેમણે પૌરાણિક સંશોધન કરીને આદ્ય રામાયણને ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦નાં કાળમાં મૂક્યું છે. ઉપરાંત પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઈ. સ. ના પાંચમાં સૈકામાં અને ત્યાર પછી આ વિચારસરણી ઉદ્ભવી અને ધીરે-ધીરે આખા ભારતમાં અને ભારત બહાર પ્રસરી એવું તેમનું મંતવ્ય છે.

ઉપસંહાર

આવી રીતે વિદ્વાનોએ વિવિધ યુક્તિઓ દ્વારા રામાયણનો સમય નિર્ધારિત કરવાનો યથાસંભવ પ્રયાસ કરેલ છે. પરંતુ આ વિષયમાં સંપૂર્ણ પ્રતીતકર નિર્ણય કરવો દુષ્કર છે. તો પણ ભાસ, અશ્વઘોષ અને કાલિદાસ વાલ્મીકિ અને

રામાયણથી સુપરિચિત હતા. એટલું જ નહીં પણ તેનાથી ખૂબ પ્રભાવિત હતા એ સ્પષ્ટ છે. એટલે તેમની પૂર્વે ઓછામાં ઓછી એક - બે સદી અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીને વા. રા.ની ઉત્તરકાલીન સીમા ગણી શકાય.

૬.૪. વા. રા.ની કથાવસ્તુ

પ્રસ્તાવના

વિશ્વના મહાકાવ્યોમાં વા. રા.નું સ્થાન કેટલીક રીતે વિશિષ્ટ છે. રામનાં સંતાનો લવ-કુશને ઉછેરનાર, કેળવનાર જે વાલ્મીકિ એ જ એના સર્જક ગણાયા છે. લવ-કુશ દ્વારા રામાયણ સર્જનનો આસ્વાદ લેનાર પણ રામ જ ! સાહિત્યમાં વિરલ એવો કૌંચવધનો માર્મિક પ્રસંગ આ રામાયણની રચનાનું ઉદ્ગમબિંદુ બન્યો. નારદના મિલનથી વાલ્મીકિનું ધ્યાન રામ તરફ કેન્દ્રિત થયેલ. એકવાર મધ્યાહ્ન કર્મ કરવા માટે ગંગા સમીપ વહેતી તમસા નદીના તટે વાલ્મીકિ ઋષિ શિષ્યો સાથે ફરી રહ્યા હતા. ત્યાં કૌંચ મિથુનમાંથી એકનો વધ પારધિએ કર્યો. એ ઘટનાથી વ્યથિત વાલ્મીકિના મુખમાંથી શાપ શ્લોક રૂપે અનાયાસ સ્ફૂરે છે. વેદનામાંથી વહેતી થયેલી આ વાણીને બ્રહ્માએ કાવ્ય રૂપે પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા આપી. પછી રામના સમગ્ર ચરિત્રનું દર્શન કરી રામની રઘુવંશની કથાને કવિએ શ્લોકબદ્ધ રૂપ આપ્યું. વા. રા. ૭ કાંડમાં વિભક્ત છે. બા. કાં., અ. કાં., અર. કાં., કિ. કાં., સું. કાં., યુ. કાં. અને ૩. કાં. આપણે સંક્ષેપમાં રામાયણની કથા કાંડ પ્રમાણે જોઈએ.

૬.૪.૧. કથાવસ્તુ

બા. કાં.માં રામના બાલ્યકાળ એટલે જન્મથી માંડી લગ્ન સુધીની કથા છે. આરંભના ચારેક સર્ગમાં એના કવિ વાલ્મીકિ વિશે તથા રામાયણની ઉત્પત્તિની રસિક કથા આપેલી છે. (સર્ગ - ૧ થી ૪)

અયોધ્યાના ઈક્ષ્વાકુવંશીય રાજા દશરથને ૩ રાણીઓ હતી. કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકયી. ઉત્તરાવસ્થા સુધી તેઓ નિઃસંતાન હોવાથી ઘણાં ચિંતિત હતા. પરિણામે પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે તેમણે ઋષ્યશૃંગની અધ્યક્ષતામાં પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કર્યો હતો. તે દરમિયાન રાવણના ત્રાસથી પીડિત દેવતાઓ વિષ્ણુને મનુષ્ય રૂપમાં અવતાર લેવાની પ્રાર્થના કરે છે. વિષ્ણુ દેવતાઓને આશ્વાસન આપે છે. તથા દશરથના પુત્રોના રૂપમાં અવતરવાનું વચન આપે છે.

તદ્નુસાર દશરથે કરેલા યજ્ઞના ફળ રૂપે કૌશલ્યાથી રામ, કૈકયીથી ભરત અને સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્નનો જન્મ થયો હતો. વસિષ્ઠ તેમનાં નામકરણ અને ઉપનયન સંસ્કારો કરે છે. (સર્ગ - ૫ થી ૧૮)

ભરત નાનપણથી મોસાળમાં રહેતો હતો. કુમારો તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા ત્યારે ઋષિ વિશ્વામિત્ર યજ્ઞમાંથી રાક્ષસોના ત્રાસને દૂર કરવા, રામ-લક્ષ્મણની માંગણી કરવા દશરથ રાજા પાસે આવ્યા. દશરથ પ્રથમ પુત્રના મમત્વથી તે સ્વીકારવા ખચકાય છે. પરંતુ પછી વસિષ્ઠની સમજાવટથી સંમત થઈ વિશ્વામિત્ર સાથે બંને બાળકોને જવા દે છે.

વિશ્વામિત્ર તેમને બલા અને અતિબલા વિદ્યાઓ આપે છે. અસ્રકળા પણ શીખવે છે. તાટકા વનમાં તાટકાનો વધ કરી. રામ, લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્રના સિદ્ધાશ્રમમાં આવે છે. ત્યાં મરીચ અને સુબાહુનો પરાભવ કરે છે. માનવાસ્ત્રથી મારીચને ૧૦૦ યોજન દૂર સમુદ્ર કિનારે ફેંકે છે અને સુબાહુનો વધ કરે છે. (સર્ગ - ૧૯ થી ૩૦)

યજ્ઞ પૂરા થતાં વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણને લઈ જનક રાજાના આમંત્રણથી જનકપુર મિથિલાનગરી તરફ પ્રસ્થાન કરે છે. માર્ગમાં ગંગાવતરણની કથા કહે છે. રામ અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કરે છે. પછી તેઓ મિથિલા પહોંચે છે. ત્યાં તેમનો ભવ્ય સત્કાર કરવામાં આવે છે અને શતાનંદ રામને વિશ્વામિત્ર તથા વસિષ્ઠના સંઘર્ષની સર્વ વાત કરે છે. (સર્ગ ૩૧ થી ૬૫)

જનક વિશ્વામિત્ર પાસે શિવ ધનુષ્યની પ્રાપ્તિ તથા સીતાના અલૌકિક જન્મની કથા, વિવાહ વિષયક પ્રતિજ્ઞા તથા રાજાઓની અસક્ષ્ણતા અને તેમના આક્રમણ વગેરે આંતરકથાઓનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામ ધનુષ્ય ભંગ કરી સીતાને વરવાની પાત્રતા સિદ્ધ કરે છે. જનક દશરથને નિમંત્રણ મોકલે છે. તેઓ બધા આવે છે અને દશરથની અનુજ્ઞા પછી જ રામ અને સીતાનો તથા રામના બીજા ભાઈઓના પણ સીતાની પિતરાઈ બહેનો સાથે લગ્ન કરવામાં આવે છે.

ત્યાર બાદ અયોધ્યા પાછા ફરતાં માર્ગમાં પરશુરામ મળે છે. શિવ ધનુષ્ય ભંગથી રોષે ભરાઈ તે રામનો વધ કરવા તૈયાર થાય છે. રામ પરશુરામનો તેજોવધ કરે છે. પરશુરામ મહેન્દ્ર પર્વત પર ચાલ્યા જાય છે. રામ સપરિવાર અયોધ્યા પાછા ફર્યા પછી કૈકયીનો ભાઈ યુધામિત ભરત અને શત્રુઘ્નને પોતાની સાથે લઈ જાય છે (સર્ગ - ૬૬ થી ૭૬) આ કાંડમાં ૭૬ સર્ગો છે અને ૧૯૪૧ શ્લોકો છે.

અ. કાં.માં દશરથ દ્વારા નિર્ધારિત રામના રાજ્યાભિષેકમાં ઊભા થતાં વિઘ્નની તથા રામ, સીતા અને લક્ષ્મણના વનગમનની ઘટનાઓ નિરૂપાઈ છે. અયોધ્યા આવી દશરથે રામની લોકપ્રિયતા અને પ્રશંસા સાંભળી તેમને રાજ્યભાર સોંપવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. જ્યોતિષીઓએ બીજા જ દિવસનું મુહૂર્ત આપ્યું એટલે ઝડપથી તૈયારીઓ થવા લાગી. નગરજનોનો અસીમ હર્ષ અને નગર ઉત્સવનું વાતાવરણ જોઈ રામના રાજ્યાભિષેકની વાત જાણી લઈ કૈકયીની દાસી મંથરાએ કૈકયીના મનમાં દ્વેષ ઉપજાવ્યો અને દશરથે પહેલાં કબૂલેલાં બે વરદાન તે જ દિવસે માગી રામને વનવાસ અને ભરતને રાજ્યાભિષેકની માગણી કરવા સમજાવી. કૈકયીએ તેમ કર્યું તેમણે રાજા દશરથ પાસે બે વરદાન આપવાની હઠ કરી.

એક વખત અયોધ્યામાં સિંહાસન પર ભરતનો રાજ્યાભિષેક અને બીજું રામનો ૧૪ વર્ષનો વનવાસ. વચનબદ્ધ રાજા વ્યાકુળ બની ગયા. દશરથની તીવ્ર અનિચ્છાનો આઘાત છતાં રઘુકુળ રીત અનુસાર એ વરદાન આપે છે. કૈકયી દશરથ વતી રામને બોલાવી ૧૪ વર્ષ વનવાસનો આદેશ આપે છે. રામ તેનો સ્વીકાર કરી કૌશલ્યા પાસે રજા લેવા જાય છે. કૌશલ્યા તથા લક્ષ્મણ તેનો વિરોધ કરે છે. રામ બંનેને શાંત કરે છે. સીતા અને લક્ષ્મણ હઠ કરી સાથે જાય છે. કૈકયી ત્રણેયને વલ્કલ ધારણ કરવા આપે છે. વલ્કલ ધારણ કરી તેઓ રથમાં બેસી વન તરફ પ્રસ્થાન કરે છે. (સર્ગ - ૧ થી ૪૪)

અયોધ્યાની પ્રજા રામનું અનુગમન કરે છે. તમસા નદીને તટે રાત્રે સુતેલી પ્રજાને છોડી રામ, લક્ષ્મણ, સીતા અને સુમંત્ર શૃંગવેરપુરમાં ગુહને મળે છે. ત્યાંથી રામ સુમંત્રને પાછા મોકલે છે. ગંગા પાર કરી ભારદ્વાજ મુનિના પરામર્શથી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ચિત્રકૂટમાં રહેવા લાગે છે. (સર્ગ - ૪૫ થી ૫૬)

સુમંત્રને એકલા આવતાં જોઈ પુરવાસીઓ અતિ વિલાપ કરે છે. તે રામનો સંદેશો દશરથને આપે છે. કૌશલ્યા રામના વનવાસ માટે દશરથ પર આક્ષેપ મૂકે છે. દશરથ તેને શાંત કરવા અંધમુનિ, પુત્રવધૂની સમગ્ર ઘટના સંભળાવે છે. અંતે પુત્ર વિયોગી દશરથે દેહત્યાગ કર્યો. ભરતને મોસાળમાંથી તેડાવવામાં આવ્યા. આવીને સઘળો વૃત્તાંત જાણ્યો ત્યારે તેણે માતા પર ફિટકાર વરસાવ્યો અને નગરજનોને સાથે લઈ રામને પાછા બોલાવી લાવવા ચિત્રકૂટ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. માર્ગમાં તે ગૃહ અને ભારદ્વાજની શંકાઓનું નિવારણ કરતાં રામ પાસે

પહોંચે છે. પછી એને રાજ્યગ્રહણ કરવા આદેશ આપે છે, પણ રામ પિતાનું વચન પાળવા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે.

માત્ર ભરતના આગ્રહથી રાજ્યાસન પર મૂકવા પોતાની પાદુકાઓ આપે છે. પણ રાજ્યનો સ્વીકાર કરતા નથી. પાછા ફરી ભરતે અયોધ્યાની બહાર નંદીગ્રામમાં જ રહેવા માંડ્યું. તપસ્વીઓના તથા કુલપતિઓના પરામર્શથી રામ ચિત્રકૂટનો ત્યાગ કરી અત્રિ મુનિના આશ્રમેથી વન તરફ પ્રયાણ કરે છે. (સર્ગ - ૫૭ થી ૧૧૧) આ કાંડમાં ૧૧૧ સર્ગો છે અને ૩૧૬૦ શ્લોકો છે.

અર. કાં.માં રામના અરણ્ય નિવાસ તથા સીતાના હરણની કથા છે. ચિત્રકૂટ છોડી રામ દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ્યા. ત્યાં સીતાનું અપમાન કરનાર રાક્ષસ વિરાધનો વધ કરી તેઓ શરભંગ, સુતીક્ષ્ણ, અગસ્ત્ય વગેરે ઋષિઓને મળે છે. અગસ્ત્ય મુનિ તેને વૈષ્ણવ ધનુષ્ય, તલવાર અને અક્ષયભાથા આપે છે. રામને પંચવટી તરફ જતાં જટાયુ સાથે પરિચય થાય છે, તેઓ ત્યાં રહે છે. (સર્ગ - ૧ થી ૧૬)

એક દિવસ લંકાના રાજા રાવણની બહેન શૂર્પણખા કામ ભાવથી રામ પાસે આવે છે, તે સીતાને પોતાના ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિમાં બાધક જાણી તેને મારવા જાય છે. લક્ષ્મણે રામના આદેશથી તેના નાક-કાન કાપી લીધાં. આથી શૂર્પણખાના ભાઈઓ ખર, દૂષણ, ત્રિશિરસ તથા ૧૪ હજાર રાક્ષસો ઉશ્કેરાયા. તેમણે રામ પર આક્રમણ કર્યું, પણ રામે બધાને હણી નાખ્યા. (સર્ગ - ૧૭ થી ૨૭)

પોતાના મંત્રી અકંપન તથા બહેન શૂર્પણખાની ઉશ્કેરણથી સીતાનું અપહરણ કરવા રાવણ મારીચને સહાય કરવા ફરજ પાડે છે. મારીચ સુવર્ણમૃગ બની રામના આશ્રમે આવે છે. સીતાની તેના ચર્મ માટેની તૃષ્ણા જોઈ રામ તેને પકડવા જાય છે. રામ જેવા સ્વરમાં સહાયતાનો આર્ત પોકાર સાંભળી સીતા લક્ષ્મણને રામની સહાય માટે પરાણે મોકલે છે. એકલી પડેલી સીતાને ભિક્ષુક વેશે આવી રાવણ હરી જાય છે. પક્ષીરાજ જટાયુ રામનો હિતેચ્છુ હતો. તે વચ્ચે પડ્યો અને રાવણ સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો પણ મરણ તોલ રીતે ઘાયલ થયો. રાવણે તેની પાંખો કાપી નાખી અને પછી આકાશમાર્ગે લંકા પહોંચી સીતાને અશોકવાટિકામાં રાખી. (સર્ગ - ૩૧ થી ૫૬)

રામ-લક્ષ્મણ મૃગવેષી મારીચની હત્યા કરી પાછા ફરતાં પંચવટીમાં સીતાને ન જોતાં ખૂબ દુઃખી થઈ ગયા. રામ અત્યંત વિહ્વળતા અનુભવે છે. લક્ષ્મણ

તેમને મહાપ્રયત્ને સાન્ત્વના આપે છે . ત્યારબાદ સીતાની શોધમાં આગળ વધતા મરણોન્મુખ જટાયુ પાસેથી તે બંને સીતાના હરણની વાત જાણે છે .

રામ જટાયુના ઉચિત મૃત્યુ સંસ્કાર કરે છે . ત્યાર બાદ મળેલા કબંધ રાક્ષસનો વધ કરે છે અને દિવ્ય રૂપ ધારણ કરેલા તેની ભલામણથી બંને ભાઈઓ પંપાસરના માર્ગે મતંગ વનમાં પહોંચી શબરી આશ્રમે શબરીનું ભક્તિભર્યું આતિથ્ય સ્વીકારે છે . તેનો ઉદ્ધાર કરી તેઓ પંપા સરોવરે પહોંચે છે . પંપાસર પર રામ સીતા વિરહમાં તીવ્ર વ્યથા અનુભવે છે . (સર્ગ - ૫૭ થી ૭૧) આ કાંડમાં ૭૧ સર્ગો અને ૨૦૬૦ શ્લોકો છે .

કિ. કાં.માં રામ અને સુગ્રીવની મૈત્રી તથા સીતાની શોધમાં હનુમાનના પ્રયાણનું વર્ણન છે . વાલીથી ત્રાસ પામી ઋષ્યમૂક પર્વત પર રહેતો સુગ્રીવ પોતાના મંત્રી હનુમાન દ્વારા રામની મૈત્રી અગ્નિસાક્ષીએ સંપાદન કરે છે . પોતાની વિતક કથા કહે છે . અગ્નિની સાક્ષીએ રામ અને સુગ્રીવ વચ્ચે પરસ્પર સહકાર અને સહાયતાના કોલની આપ લે થાય છે . સુગ્રીવે રામને સીતાએ રથમાંથી ફેંકેલ અલંકારો બતાવ્યા . સુગ્રીવની પ્રતીતિ માટે રામ દુર્દુભિ અસ્થિ ફેંકે છે તથા સાત તાલ વૃક્ષોને એક જ બાણથી વીંધી નાખે છે . પછી વાલી વધની યોજના ઘડાય છે . રામ વાલીના કપટ-વધમાં સંડોવાય છે .

વાલી આ કાર્ય માટે રામની ટીકા કરે છે . રામ તેને શાંત કરે છે . વાલીના અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર પછી સુગ્રીવ રાજા બને છે . તેની પોતાની પત્ની રૂમા તથા વાલી પત્ની તારા સાથે રહેવા લાગે છે . વાલી પુત્ર અંગદને યુવરાજ પદે નિયુક્તિ કરવામાં આવે છે . (સર્ગ - ૧ થી ૧૭) પછી વર્ષાકાળે રામ-લક્ષ્મણ પ્રવર્ષણ પર્વત પર નિવાસ કરે છે .

સુગ્રીવ રાજ્ય મળતાં કેટલોક સમય ભોગવિલાસમાં ખોવાઈ જાય છે . લક્ષ્મણના કોપથી અને હનુમાનની સમયસરની હિતમૂલક સલાહથી સુગ્રીવ સેના સહિત રામ પાસે આવે છે . શરદ્ઋતુમાં ચારે દિશામાં સીતાની શોધ કરવા માટે વાનરોને મોકલે છે . હનુમાન, અંગદ વગેરે વાનરો દક્ષિણ દિશા તરફ થાય છે . રામ હનુમાનને વીંટી આપે છે . ભૂખ તરસથી વ્યાકુળ તેઓ સ્વયં પ્રભાની ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે . તેનો આતિથ્ય સત્કાર કરી પોતાના તપના પ્રભાવથી પછીથી તે બધાને સમુદ્ર તટે પહોંચાડી દે છે . ત્યાં જટાયુનો ભાઈ સંપાતિ હતાશ વાનરોને રાવણના નિવાસસ્થાન લંકા વિષે માહિતી આપે છે . હનુમાને

મહેન્દ્ર પર્વત પર ચડી સમુદ્ર પાર કરવા નિર્ણય કર્યો. (સર્ગ - ૨૭ થી ૩૬)
આ કાંડમાં ૬૬ સર્ગો છે અને ૧૯૮૪ શ્લોકો છે.

સું. કાં.માં હનુમાને લંકા જઈ સીતાની શોધ કરી, તેને મળી તેના સમાચાર લઈ આવ્યા તેવી કથા નિરૂપી છે. હનુમાને વિશાળ રૂપ ધારણ કરી, કૂદકો મારીને સમુદ્ર પાર કર્યો. માર્ગમાં સુરસા વિજય, સિંહિકા વધ તથા લંકાદેવીને પરાજિત કરી તે લંકામાં પ્રવેશ કરે છે. હનુમાને લંકા, રાવણનો ભવ્ય મહેલ, મહેલનો શયનકક્ષ તથા પાનભૂમિનું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કર્યું હતું. હનુમાનને રાવણના મહેલમાં અને એના અંતઃપુરમાં સીતાના દર્શન ન થતાં, અંતે ફરતાં ફરતાં અશોકવાટિકામાં સીતાની ભાળ મેળવી હતી. (સર્ગ - ૧ થી ૭)

તેમણે કામાતુર રાવણના પ્રયાસો સામે સીતાની દૃઢતા જોઈ હતી. પછી ત્રિજટાના સ્વપ્નથી સીતાને મળેલ આશ્વાસનના તેઓ સાક્ષી બની અને તેમને મળ્યા હતા. રામનો સંદેશો આપી, રામની વીંટી આપી, આશ્વાસન આપ્યું. સીતા પ્રત્યભિજ્ઞાનના રૂપમાં ચૂડામણિ પણ આપે છે તથા કાક કથા સંભળાવે છે (સર્ગ - ૧૮ થી ૪૦)

ત્યાર પછી હનુમાન થોડા સેના નાયકોને હણે છે તથા અશોકવાટિકાનો નાશ કરે છે. રાવણ પુત્ર અક્ષયનો વધ કરી પોતે આપ મેળે ઈન્દ્રજિતના બ્રહ્માસ્રથી બંધાયા. તેમણે રાવણને રામનો સંદેશો આપ્યો, રાવણના સેવકોએ બાળેલ પૂંછડે હનુમાને લંકાને આગ લગાડી, સીતાના દર્શન કરી, સમુદ્ર કૂદી તેઓ પાછા ફર્યા. (સર્ગ - ૪૧ થી ૫૬)

હનુમાન બધાને મળે છે. સીતાના સમાચાર સાંભળી આનંદમાં આવી ગયેલા વાનરો રસ્તામાં મધુવનમાં ભાંગફોડ કરી કિષ્કિન્ધા પહોંચ્યા. હનુમાને રામ પાસે જઈ તેમની આગળ સીતાની સ્થિતિનું નિવેદન કર્યું હતું. પોતાની સાથે લાવેલ સીતાનો ચૂડામણિ રામચંદ્રને આપ્યો. સીતાના ચૂડામણિને જોતાં રામ વિલાપ કરે છે. (સર્ગ - ૫૭ થી ૬૬) આ કાંડમાં ૬૬ સર્ગો અને ૨૪૮૭ શ્લોકો છે.

યુ. કાં. સેતુબંધ, રામ-રાવણ યુદ્ધ, રાવણ-વધ, સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા, રામનો અયોધ્યામાં પુનઃ પ્રવેશ તથા રાજ્યાભિષેકનું વર્ણન છે. હનુમાને આપેલા સમાચારથી સુગ્રીવ વાનરસેનાને દક્ષિણ સમુદ્રના કાંઠા સુધી દોરી લાવ્યો. આ બાજુ રાવણના ભાઈ વિભીષણે સીતાને પાછી મોકલી દેવાની રાવણને

સાચી સલાહ આપી તેથી ક્રોધિત થઈ તેણે વિભીષણને ધૂતકારી કાઢ્યો, ઈન્દ્રજિત અને રાવણે કરેલા અપમાનથી તે રામ-લક્ષ્મણને શરણે આવે છે. રામ તેને હનુમાનની સલાહથી મિત્ર બનાવે છે. વિભીષણની સલાહથી જ રામ સમુદ્ર તટે ઉપવાસ પ્રારંભ કરે છે. (સર્ગ - ૧ થી ૨૦)

૩ દિવસના ઉપવાસ પછી સમુદ્રની સલાહથી નલ નામના કુશળ વાનરની દેખરેખ નીચે સહુ વાનરોએ પાંચ દિવસમાં સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો. વાનરસેના લંકાને સીમાડે પહોંચી ત્યાં પડાવ નાખ્યો. લંકામાં રામનું માયાવી મસ્તક જોતાં, સીતાનો વિલાપ જોઈ સરમા રાક્ષસી સીતાને વાસ્તવિક સ્થિતિની જાણકારી આપે છે. મંત્રી માલ્યવાનની સલાહની અવગણના કરી, રાવણ સૈનિકોને યુદ્ધનો આદેશ આપે છે. (સર્ગ - ૨૧ થી ૩૬)

રામ અંગદને દૂત રૂપે રાવણ પાસે મોકલે છે, પણ તેની વિશિષ્ટ નિષ્ફળ જાય છે. પછી રણાંગણમાં યુદ્ધારંભ થાય છે. ઘનઘોર યુદ્ધમાં ઈન્દ્રજિત રામ-લક્ષ્મણને સર્પાસ્ત્રથી બાંધી દે છે. સીતાને આ દશ્ય બતાવવામાં આવે છે. તેથી તે રામ-લક્ષ્મણ માટે વિલાપ કરે છે. ગરૂડ આવી બંનેને મુક્ત કરે છે. (સર્ગ - ૩૭ થી ૫૦)

ધૂમ્રાક્ષ, વજ્રદંટ, અકંપન તથા પ્રહસ્તના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી રાવણ સ્વયં યુદ્ધ કરવા આવે છે. પણ રામથી પરાજિત થઈ લંકા પાછો ફરે છે. પછી ઈન્દ્રજિતના યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરી તેનો વધ કરે છે. રાવણ સીતાનો વધ કરવા જાય છે. પણ સુપાર્શ્વ મંત્રી આ કાર્યમાં તેને અટકાવે છે (સર્ગ - ૫૧ થી ૬૨)

રાક્ષસી સેનાનો સંહાર થયા પછી, રણક્ષેત્રમાં રામ અને રાવણ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. ઈન્દ્ર રામને માટે રથ મોકલે છે. અગસ્ત્ય રામને આદિત્ય મંત્રનો જપ કરવા કહે છે. અને પછી રામ-રાવણનો બ્રહ્માસ્ત્રથી વધ કરે છે (સર્ગ - ૬૩ થી ૧૦૮)

રામ લંકાની ગાદી પર વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક કરાવે છે. અશોકવાટિકામાંથી આવેલ સીતાનો રામે અસ્વીકાર કર્યો. તેથી સીતાએ અગ્નિ પ્રવેશ દ્વારા પોતાની પતિવ્રતાની ખાત્રી કરાવી. ઈન્દ્રના વરદાનથી મૃત વાનરોને નવજીવન મળે છે. રામ-સીતા અને લક્ષ્મણ પુષ્પક વિમાન દ્વારા અયોધ્યા આવે છે. અયોધ્યામાં રામનો રાજ્યાભિષેક થાય છે. (સર્ગ - ૧૦૯ થી ૧૧૬) આ કાંડમાં ૧૧૬

સર્ગો અને ૪૪૩૫ શ્લોકો છે .

રામાયણનો સાતમો ડ. કાં. રામને અવતાર રૂપે નિરૂપે છે . આ કાંડમાં રામના રાજ્યાભિષેક પછીના જીવનના પ્રસંગો વર્ણિત છે . લોકાપવાદને કારણે રામનો સીતાત્યાગ, અશ્વમેધ યજ્ઞ, તેમાં લવ-કુશની પ્રાપ્તિ અને સીતાના અંતિમ વિલયના પ્રસંગો કહેવાયા છે . રામ સિંહાસનારૂઢ થઈ ગયા પછી અગસ્ત્ય મુનિ તેમની પાસે આવી, રાવણ કુળની તેમ જ હનુમત્ ચરિતની કેટલીક કથાઓ કહે છે . (સર્ગ - ૧ થી ૩૬)

સીતા વિષેનો લોકાપવાદ જાણી, રામે કરેલી આજ્ઞાનુસાર લક્ષ્મણ સીતાને વનમાં મૂકી આવે છે . રૂઢન કરતી સગર્ભા સીતાને ઋષિ વાલ્મીકિ પોતાના આશ્રમે લાવે છે . પાછા ફરેલા લક્ષ્મણને રામ નૃગ-નિમિ તથા યયાતિની કથાઓ સંભળાવે છે . (સર્ગ - ૩૭ થી ૫૯)

મુનિઓની રક્ષા ખાતર રામના આદેશથી શત્રુઢન લવણાસુરનો વધ કરે છે . તે દરમિયાન વાલ્મીકિ આશ્રમમાં સીતાના બે પુત્રો લવ-કુશ જન્મ્યા . શત્રુઢન એમની પાસેથી રામાયણ શ્રવણ કરે છે . (સર્ગ - ૬૦ થી ૭૨)

નારઢના કહેવાથી રામ શંબુકનો વધ કરી, અગસ્ત્યાશ્રમથી અયોધ્યા પાછા ફરી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિર્ણય કરે છે . (સર્ગ - ૭૩ થી ૭૬ અને ૮૩ થી ૮૬)

ત્યાર બાદ રામે આરંભેલા અશ્વમેધ યજ્ઞમાં વાલ્મીકિ લવ-કુશને લાવે છે . તે બાળકો વાલ્મીકિ રચિત રામાયણનું ગાન સંભળાવે છે . તેથી ત્યાં સીતાને તેડાવવાનું આમંત્રણ અપાયાની કથા છે પરંતુ એની શુદ્ધિ અંગે રામે ફરી પ્રમાણ માગ્યું . તેથી સીતાએ પૃથ્વીને વિનંતી કરી, દેવી રૂપે પૃથ્વી જાતે પ્રગટ થઈ સીતાને બોળામાં બેસાડી પાછી ભૂમિમાં ઉતરી ગઈ . રામ વિલાપ કરે છે . ત્યારે બ્રહ્મા તેને સાંત્વન આપે છે . (સર્ગ - ૯૧ થી ૯૮) પછી રામની બધી માતાઓ મૃત્યુ પામે છે .

રામ પોતાના અને ભાઈઓના પુત્રોને ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોમાં નિયુક્ત કરે છે . રામ પાસે કાળ આવે છે . રામ તેના મનનું સમાધાન કરે છે . લક્ષ્મણ સરયૂ પ્રવેશ કરી, સ્વર્ગે જાય છે . (સર્ગ - ૯૯ થી ૧૦૬)

રામ પોતાના ભાઈઓના પુત્રોને રાજ્ય સોંપે છે . સુગ્રીવ આદિ અયોધ્યા

આવે છે. પછી બધા સરયૂના તટે પહોંચી સશરીર વિષ્ણુ રૂપમાં ભળી જાય છે. વાનર અને રીંછ પોત પોતાના દેવ રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. (સર્ગ - ૧૦૦) આ કાંડમાં ૧૦૦ સર્ગો અને ૨૬૮૯ શ્લોકો છે.

૬.૫. વા. રા.ની પાત્રસૃષ્ટિ

પ્રસ્તાવના

કુટુંબ ભાવના અને સમાજ ભાવનાના આદર્શને પ્રતિબિંબિત કરતી રામાયણની પાત્રસૃષ્ટિ ભારતીય સંસ્કૃતિની સ્ફટિક માલા છે. આદર્શ હોવા છતાં મનુષ્યના મનની સંકુલતાઓ અને માનવચિત્તના સમૃદ્ધ ઊંડાણોનું દર્શન પણ થયા વિના રહેતું નથી. તેના પાત્રો માનવ સહજ લક્ષણો ધરાવે છે, એટલે વધારે પ્રભાવશાળી અને પ્રેરક છે. તેથી શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સાચું જ કહ્યું છે કે, “ભારતવાસીઓને રામ-લક્ષ્મણ-સીતા જેટલા સત્ય લાગે છે. તેટલાં ઘરનાં માણસો પણ સત્ય લાગતા નથી.”^{૫૨}

વા. રા.નું પાત્ર નાનું હોય કે મોટું, ભરતનું હોય કે પછી ગુહનું, વાલ્મીકિની ભાવ નિરૂપણની કળા ઊંચા સ્તરે દેખાય છે. આ રામાયણમાં દેવ, દાનવ અને માનવની આ ત્રિવિધ સૃષ્ટિ સાથે વાનર, પક્ષીની સૃષ્ટિ પણ ઉમેરાઈ છે. તે પણ કવિની અનન્ય વિશેષતા છે. રામ, ભરત, સીતા અને હનુમાન વગેરે પાત્રો આપણા પરિવાર જેવા જ વાસ્તવિક લાગે છે. રામાયણમાં કથા સાથે સંબંધ ધરાવનારા ૩૩ મુખ્ય પાત્રો જોવા મળે છે. જેમાં ૧૫ મનુષ્યો, ૭ વાનરો, ૨ પક્ષીઓ તથા ૯ રાક્ષસોના પાત્રો છે. પ્રત્યેક પાત્ર સામાજિક સ્વરૂપ સાથે સમયાનુસાર જીવનની ભૂમિકા નિભાવે છે,

૬.૫.૧. રામ

વાલ્મીકિના રામ અવતારી છે. એવો ઉલ્લેખ હોવા છતાં પણ મુખ્યત્ત્વે એક માનવ તરીકે રજૂ કર્યા છે. તેવો શ્રી નિવાસ શાસ્ત્રી^{૫૩}નો મત છે. મૂળ રામાયણ કૃતિમાં રામ મનુષ્યરૂપે જ પ્રતિષ્ઠિત જણાય છે. અ. કાં.થી યુ. કાં. સુધીનો કથા પ્રવાહ આ વાતની સાક્ષી આપે છે. રામને નરપુંગવ તરીકે જોવાનો જ આદિકવિનો અભિમત લાગે છે. દશરથ આત્મજ રામ એક તરફ પરમ પિતૃભક્ત જોવા મળે છે. તો બીજી તરફ પિતાના વ્યવહાર તરફ અસંતોષ પણ વ્યક્ત કરે છે.^{૫૪} એક તરફ તેમને ભરતમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ દેખાય છે^{૫૫},

તો બીજી તરફ તેમને શંકા થાય છે. ^{૫૬}

એક તરફ સીતાને પ્રાણથીય વધારે પ્રેમ કરતાં જોવા મળે છે, તો બીજી તરફ તેમનો ભીષણ તિરસ્કાર કરતા દષ્ટિગોચર થાય છે. બીજા કેટલાક પ્રસંગોમાં પણ રામનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, પણ તેમાંના કોઈ પ્રસંગે તેમના ભાવમાં અસત્ય કે દ્વેષની છાયા જણાતી નથી. આમ રામના સુખદુઃખના પ્રસંગો આપી વાસ્તવિક સજીવ અને સુરેખ આલેખન કર્યું છે.

બા. કાં.માં રામની પરાક્રમશીલતાનો પ્રભાવ મળે એ માટે કવિએ તાટકા વધ, સુખાહુ-મારીચ પરાભવ તથા રામનો ધનુર્ભંગ વગેરે પ્રસંગો નિરૂપ્યા છે. અ. કાં.માં કૈકયી દશરથ પાસે પોતાના બે વરદાનો માગી રામને ૧૪ વર્ષનો વનવાસ અપાવે છે. રામ પણ એ વરદાન બરાબર પળાય એ માટે પૂરતી કાળજી રાખે છે.

રામનું વનગમન સત્યધર્મના પાલનનો જ એક વ્યવહાર છે. એ કારણે જ રામ અયોધ્યા છોડતાં, લેશ પણ ગ્લાનિ અનુભવતા નથી. ઉલટો એમનો ધર્માચરણનો ઉત્સાહ સતત ટકેલો જ દેખાય છે. કૈકયીની વાતથી લક્ષ્મણ ઉશ્કેરાઈ જાય છે, રામ નહીં.

રામાયણમાં રામ અનેક પ્રસંગે કુસુમથીય કોમળ છતાં ધર્મપાલનમાં તે વજ્રથીય કઠોર દેખાતા રહ્યાં છે. દેવ એમને વિષમ પરિસ્થિતિમાં મૂકે છે, ત્યારે પણ તેઓ લેશ પણ ધર્મવૃત્તિ ગુમાવતા નથી; ઉલટું દેવાધીનતાનો ખ્યાલ તેમની સ્વસ્થતા અને ધર્મદૃઢતાનો પરિપોષક બની રહે છે. રામની આ ઉત્કટ ધર્મનિષ્ઠા, ધર્મપ્રીતિ લક્ષ્મણ, સીતા વગેરેમાંય ધર્મોત્સાહનો સંચાર કરવામાં પ્રેરક બને છે. તેમનો આંતર બાહ્ય સમગ્ર આચાર વ્યવહાર સત્યધર્મના ધ્રુવથી અનુબદ્ધ છે. આવા રામનો પરિત્યાગ પિતા દશરથ માટે પશ્ચાતાપનું સીધું કારણ બની રહે છે.

રામના જીવનની ગતિનું પ્રેરક બળ જાણે ઋષિઓ હોય એવું વારંવાર આપણને લાગે છે. કારણ કે વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રથી માંડી કેટલાય ઋષિઓ પાસેથી તે અનુગ્રહ શક્તિ પામ્યા છે. કદાચ ઋષિઓના બળ વિના રામ રાવણ વિજયમાં કે રાક્ષસ સંહારમાં સફળ ન પણ થયા હોત ! રામને વનવાસ દરમિયાન ઋષિઓનું તપઃપૂત માર્ગદર્શન સતત મળતું રહ્યું છે.

અર. કાં. માં રામચંદ્રના દંડકારણ્ય તથા પંચવટીના નિવાસ સમયે શરભંગ, સુતીક્ષ્ણ, અગસ્ત્ય વગેરે ઋષિઓ આની સાક્ષી આપે છે. ગોદાવરી તીરે સીતાહરણથી રામનો ચિત્કાર સમગ્ર પ્રકૃતિમાં વ્યાપે છે. તેથી પંખા સરોવરની નિસર્ગ શ્રી રામને દાહક જ લાગે છે. રામને માટે સીતા વિયોગ અસહ્ય બને છે. એથી એમને માટે ધર્મપત્ની સીતા રહિત ક્યાંય સુખ નથી. સીતાને પાછી મેળવવી રાજકીય અને સામાજિક દષ્ટિએ પણ આવશ્યક છે. રાવણે સીતાને હરી લઈ જઈ, રામના પૌરુષને જ પડકાર આપ્યો હતો. તેથી રામ શાંત બેસી ન રહેતાં સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરે વાનરોની સહાયતાથી સમુદ્રને મહાત કરી લંકા પહોંચે છે.

યુ. કાં. માં રામ લક્ષ્મણને પણ મૂર્ચ્છિત કરે એવા પ્રહારો રાવણ આદિ કરે છે. રામચંદ્ર તો એક વખત વીરાચારને અનુસરી રાવણને જીવતદાન આપે છે,^{૫૭} તેમ છતાં પણ રાવણને સાન આવતી નથી. ઉલટું તે રામ પ્રત્યે વધુ કટ્ટર બને છે. છેવટે રામની સામે આવી જાય છે. રામ તેનો બ્રહ્માસૂત્રી વધ કરી સીતાને પાછી મેળવે છે.

રામે રાવણ વધ પછી સીતાને મળતાં તેની સાથે કઠોર વ્યવહાર કર્યો તે રામકથાની અને રામચરિત્રની સમગ્ર પરંપરામાં બંધ બેસે એવો નથી. રામે સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ બાદ અગ્નિ નારાયણના આદેશથી ‘અનન્ય હૃદયા’ સીતાનો સ્વીકાર કર્યો. જો કે સીતાની શુદ્ધિની પ્રમાણિકતાની ખાત્રી થઈ હોવા છતાં રામ બતાવે છે. કે તેણે લોકાપવાદથી દૂર રહેવા આવી વાત કરી હતી.^{૫૮}

આમ રામનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ઘરની બહાર રહેવામાં રામની ગંભીર સ્થિતપ્રજ્ઞતા અપહૃત સીતાને મેળવવા ઈચ્છુક અને પછી પુનઃમિલનની કોમળ ભાવના તે વાત પ્રગટ કરે છે કે તેનો સીતા તરફનો પ્રેમ સમાપ્ત નથી થતો. માનવ સહજ દુર્બળતા જોવા મળે છે, છતાં તે એક્ટર સમાન રણક્ષેત્ર છોડતા નથી.^{૫૯}

વાલ્મીકિના રામ ચરિત્રમાં નથી ફક્ત ધાર્મિક આદર્શવાદ કે નથી ફક્ત એકલો વ્યવહારિક લાભાન્વેષ. પરંતુ તેમના ચરિત્રમાં આ બંનેનું સુંદર સમાયોજન સધાયેલું જોવા મળે છે. એક તરફ તે શુદ્ધાન્તઃકરણવાદી અને અંતઃમુખી છે. તો બીજી તરફ વ્યવહારિક અને બહિર્મુખી રામના વ્યક્તિત્વનું આ સાંમજસ્ય જ તેના ચરિત્રના અંતિમ વિરોધનો જન્મ આપે છે, સાથો સાથ તેને માનવીય રૂપ પણ પ્રદાન કરે છે.

શૌર્ય, પરાક્રમ, વીરત્વ અને પાપસંહારક શક્તિના રજસ તત્ત્વોથી તૈયાર કરેલો રક્તનો પ્રવાહ જાણે કે રામના ભવ્ય વ્યક્તિત્વના કણેકણમાં તીવ્ર સંચાર કરી રહ્યો છે. પ્રજાવત્સલ સુશાસન, રાજ્યનું સર્વાંગ સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા તંત્ર, વ્યક્તિત્વલક્ષી ન્યાય તથા ‘સ્વ’ના ભોગે સમષ્ટિને પરમ સુખ આપવાનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ - આ બધાનો સમન્વય રામમાં થયો છે.

આદિ મહાકવિ વાલ્મીકિએ પોતાનો ભવ્ય કલ્પના વૈભવ, દિવ્ય આર્ષવાણી અને આદર્શ માનવીય ગુણોથી રામના પાત્રોને એવું તો વિભૂષિત કર્યું છે કે રામ માનવ જાતિ માટે સનાતન આરાધ્ય દેવ ઈશ્વર-ભગવાન વિષ્ણુના અવતાર બની ગયા.

૬.૫.૨. લક્ષ્મણ

લક્ષ્મણનું ચારિત્ર પણ ઉજ્જવળ છે. રામ સાથે લક્ષ્મણ હોય જ ! તે બંને જુદા હોય તેમ લાગતું જ નથી. રામનો પડછાયો એટલે જ લક્ષ્મણ. તો લક્ષ્મણના વિયોગે રામ પણ તદ્દન અસહાય. લક્ષ્મણે સરયૂ પ્રવેશ કર્યો કે રામે પણ સરયૂ પ્રવેશ કર્યો ને રામાયણની સમાપ્તિ થઈ. ઘણાંને એમ લાગે છે કે લક્ષ્મણનું પાત્ર પડદા પાછળ રહી ગયું છે, પરંતુ રામાયણના અભ્યાસીને એવું લાગ્યા વિના નહીં રહે કે, આ પાત્રની સહેજ પણ ઉપેક્ષા નથી થઈ.

વ્યક્તિત્વ અને વિભૂતિમત્વની પ્રતિભા, સાધકની કઠોર સાધના, અનુયાયીનું અસિધારા વ્રત તથા સ્વયંસેવકનો નેતા પરનો પ્રગટ પ્રેમ એ સર્વની સાક્ષાત્ મૂર્તિ એટલે લક્ષ્મણ. દીર્ઘ દષ્ટિ, વિચારશીલતા, તીવ્રમેઘા, સંયમશીલ, નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ તથા અસામાન્ય પૌરુષ એ સર્વને સાત્ત્વિક અહંકારથી પણ લોપાયમાન ન થવા દેતાં રામમાં એકરૂપ થતાં લક્ષ્મણનો ક્રોધ અન્યાય અને પ્રપંચના પ્રસંગોના વિરોધ વખતે ભડકી ઉઠે છે - જેમ કે, રામને વનવાસ આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેમનો ક્રોધ ભભૂકી ઉઠે છે. તે સમયે કૌશલ્યા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પણ લક્ષ્મણની વક્તૃત્વશક્તિ આગળ ‘દશરથને કેદ કરવો જોઈએ.’ એમ કબૂલ કર્યું. પણ રામની ‘ના’ હોવાથી દલીલો ખલાસ..... આમ જીવનના મૂલ્યો પોતાના દષ્ટિકોણથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ તેની ભાતૃભક્તિમાં ક્યારેય બાધક બનતા નથી. જ્યારે ભરત અને અયોધ્યાના નગરજનો સૈનિક સહિત રામ પાસે આવે છે, ત્યારે લક્ષ્મણને મનમાં એવું લાગે છે કે આનો ઉદ્દેશ્ય ખરાબ છે. તેથી લક્ષ્મણ ક્રોધમાં આવી ન કહેવાનું કહે છે. આ અવસરે રામ

ઉત્તેજિત નવયુવકને ઉપહાસ માત્રથી પુનઃ આશ્વાસન આપે છે. આમ લક્ષ્મણની પ્રકૃતિ ગંભીર અને ઉત્તેજનશીલ છે. તેનો સંવેગશીલ તથા બાલ સ્વભાવ સર્વ મુશ્કેલીઓનો સામનો સરળતાથી કરી શકે છે.

૬.૫.૩. ભરત

રામ પછી રામાયણના મહત્ત્વનું પાત્ર ભરત છે. સજ્જનતામાં ભરત પણ રામ સમાન છે. પરંતુ તેની પરીક્ષા કઠિન બની છે, કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ તેના ઉદ્દેશ્યોને પ્રથમ તો સંદિગ્ધ દષ્ટિથી જ જૂએ છે. મોસાળેથી આવ્યા પછી તે રામની માતા કૌશલ્યાને મળવા જાય છે. તે સમયે કૌશલ્યા દુઃખથી આશીર્વાદ દ્વારા વ્યંગ કરતા કહે છે કે તે રાજ્ય સુખેથી ભોગવે અને પોતાના પુત્ર રામને જંગલમાં શાંતિથી રહેવા દે. જ્યારે ભરત શુદ્ધ અંતઃકરણથી પોતાની ભૂલ સ્વીકારે છે, ત્યારે કૌશલ્યા તેને હૃદય સાથે લગાડે છે, પણ તેની પરીક્ષા સમાપ્ત થતી નથી. પછી ભરત રામને મનાવી લાવવા વનમાં જાય છે, ત્યારે ગુહ અને ભારદ્વાજને શંકા થાય છે. ભરત ક્યારેય કોઈના પર ક્રોધ કે શંકા કરતા નથી. રામને મળી તેની પાદુકા પ્રાપ્ત કરી રાજગાદી પર પ્રસ્થાપિત કરે છે.

રામના વનવાસની અવધિ સમાપ્ત થતાં, રાવણ આદિ વધ પછી રામ પ્રથમ હનુમાનને અયોધ્યા મોકલે છે. આ ઘટનાથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વયં રામ પણ ભરત પ્રત્યે સંદિગ્ધ ભાવથી વિચારે છે. આ કારણે ભરતનું વ્યક્તિત્વ ઉજ્જવળ બને છે અને રામાયણની વિસ્તૃત કથામાં તેની ભૂમિકા સીમિત હોવા છતાં પણ સમસ્ત કાવ્યમાં તેની મુદ્રા ઉપસી ઉઠે છે.

૬.૫.૪. દશરથ

વા. રા. માં દશરથનું વ્યક્તિત્વ તેજસ્વી અને પરાક્રમી છે, છતાં રામના તેજપુંજ આગળ ઝાંખુ પડી ગયેલું દેખાય છે. વિશ્વામિત્ર જ્યારે કિશોર રામને પોતાની સાથે યજ્ઞની રક્ષા માટે વનમાં મોકલાવાનું દશરથને કહે છે, ત્યારે પ્રથમ તો તે અનિચ્છા વ્યક્ત કરે છે. તેમાં ક્ષાત્રધર્મ ઉપર પિતૃવાત્સલ્યનો વિજય દેખાય છે.

આમ છતાં વાલ્મીકિએ દશરથને માટે વેદવેત્તા, ચતુર, બુદ્ધિમાન, દીર્ઘદષ્ટા, સત્યપ્રિય, સંસ્કારી વગેરે વિશેષણો આપ્યા છે. પરંતુ દશરથ પોતે જ પોતાના ગુણોના શિકાર બની જાય છે, તે જ તેની કરુણતા છે. તેણે કે કયીના પિતાને

વચન આપેલું કે હું કૈકયીના પુત્રને ઉત્તરાધિકારી બનાવીશ.^{૬૦}

દશરથની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી છે; પરંતુ સમય જતાં ભરતની અનુપસ્થિતિમાં રામને યુવરાજ પદે અભિવ્યક્ત કરવાનો નિર્ણય લે છે. ત્યારે તેના હૃદયની ભીરુતા અને આત્મબળની નિર્બળતાનું દર્શન થયા વિના રહેતું નથી. વૃદ્ધ દશરથ તરુણી કૈકયીના મોહમાં ગાઢ ડૂબેલા છે. તેનો કામ રાજ્યધર્મની મર્યાદા ઓળંગે છે. કૈકયીને તે કહે છે કે કહો કયા અવધ્યનો વધ કરવો છે ? કયા વધ્યને મુક્ત કરવો છે ? છતાં કામની વિભીષિકાનું ભાન થતાં કૈકયી પ્રત્યે તેનો રોષ ભભૂકી ઉઠે છે. પુત્રવત્સલ પત્નીની મોહબળને ભેદે છે, પણ લોકમર્યાદા અને કૂળવ્રતનું પાલન તેને અસહાય બનાવે છે.

૬.૫.૫. હનુમાન

હનુમાનનું પ્રભાવશાળી પાત્ર લોકજીવનમાં વણાઈ ગયેલું છે. તેના પરાક્રમો રામનિષ્ઠા અને પ્રચંડ આત્મબળે જનસમાજને ભારે વશીકરણ કર્યું છે. શિષ્ટ લોકસાહિત્યની સાથે સાથે લોકસાહિત્યમાં પણ તેનું સ્થાન અચલ છે. હનુમાનનું ચારિત્ર અનેક કવિઓ, સંતો, ભક્તો, વિદ્વાનો, તથા બહુસમાજે અનેક રીતે મૂલવ્યું છે.

રામાયણમાં તેમના સ્વભાવનું ઉઠાવદાર નિરૂપણ થયું છે. તેમની અલૌકિક બુદ્ધિમત્તા, અનુપમ દૂતકાર્ય, શીલ, દાસ્યભાવ, દૂરદર્શિતા, પરમ તેજસ્વીતા, વાક્યદ્રૂતા ઇત્યાદિ ગુણો એમના પાત્રમાં આપણી નજર સમક્ષ તરવરી રહે છે. સર્વ સંસ્કૃત રામાયણોના નાયક રામના જીવનમાં તેમણે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. તેનું સજીવ અને સુરેખ આલેખન કથામાં નવો તાજગીભર્યો રંગ લાવે છે.

કથા પ્રમાણે - તે કેસરીના મોટા પુત્ર તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થયા હતા.^{૬૧} ઋષ્યમૂક પર્વત પર સુગ્રીવ સાથે નિવાસ કરતા હતા તથા તેમના જ મંત્રીરૂપે પ્રથમ દષ્ટિગોચર થાય છે. તેઓ રામનો ભેદ જાણવા વાનર રૂપ છોડી, ભિક્ષુ રૂપ ધારણ કરી,^{૬૨} રામને પ્રશ્નો પૂછે છે, ત્યારે તેના પ્રવચનની સ્વયં રામે પ્રશંસા કરી છે.^{૬૩} સીતાની શોધ કરવા, હનુમાન લંકા તરફ પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે તેઓ રામને પ્રણામ તથા ચરણસ્પર્શ કરી વિદાય થાય છે. આ તેમનો સ્વાભાવિક વિનય આદ્યંત જોવા મળે છે.

માર્ગમાં ક્ષુધિત વાનરોને તેઓએ જ ગુફા બતાવી ત્યાં લઈ જઈ જીવતદાન

આપે છે. તેમાં તેમની અગાધ બુદ્ધિમત્તા તથા તેજસ્વિતાનું દર્શન થાય છે. સમુદ્ર પાર કરતાં અનેક આપત્તિઓનો સામનો કરી, લંકા પહોંચવાનું તેમનું દુષ્કર પરાક્રમ રોમાંચકારી બની રહ્યું છે. તેઓ લંકામાં જઈ રાવણના મહેલમાં તથા એના અંતઃપુરમાં સીતાના દર્શન ન થતાં ક્ષણવાર તો પ્રાયોપવેશનો વિચાર કરે છે. પરંતુ આંતર-ઉત્સાહે કાર્યોદ્યત થાય છે અને સીતાની શોધ કરતાં અંતે અશોકવાટિકામાં પહોંચી જાય છે. ત્યાં સીતાને ઓળખવામાં તે જરાયે વાર લગાડતા નથી. તેમાં જ એમની બુદ્ધિમત્તા અને દૂરદર્શિતા પ્રગટ થાય છે.

અશોકવાટિકાનો વિધ્વંસ કરી હનુમાન સ્વેચ્છાએ બ્રહ્માસથી બંધાઈ રાવણની સભામાં જાય છે, ત્યારે ત્યાં રાવણના પૂછવાથી જુસ્સાથી કહે છે કે - ‘રાક્ષસરાજના દર્શન માટે જ મેં અશોકવાટિકાનો નાશ કર્યો છે.’^{૬૪} આ પ્રસંગનું વર્ણન કરી તેમની મહાન વીરતાનું સુંદર નિરૂપણ કવિએ કરેલું છે. પછી બળતી પૂછથી લંકાને બાળી સીતાને આશ્વાસન આપી વાનરમિત્રો સાથે રામ પાસે પહોંચી જાય છે. અહીં તેમનો તેજસ્વી પુરુષાર્થ રત્નની જેમ ઝગમગી ઊઠ્યો છે. રામે હનુમાનને પૂછ્યું ‘તમે દુષ્કર અને કઠિન એવા લંકા ગઢમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કર્યો?’ તે અવસરે તે રામને એક ગુપ્તચર સમાન લંકાના દુર્ગ-ઉપરકોટ દ્વાર તથા તેમના પરના યંત્રોનું વર્ણન ખૂબ વિસ્તારથી આપે છે. ત્યાં તેમની યુદ્ધની વિશાળતા તથા સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કળા છતી થાય છે.

તદુપરાંત વિભિષણ પોતાના ભાઈ રાવણનો તિરસ્કાર કરી, રામ પાસે શરણાગતિ લેવા આવે છે. ત્યારે હનુમાને જ રામને ગૂઢ રાજનીતિના વચનો કહ્યાં છે.^{૬૫} જે તેમની રાજનીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો નિર્દેશ કરે છે. લક્ષ્મણની મૂર્છા ઉતારવા સુષેણના કહેવાથી ઔષધિ પણ તેઓ જ લઈ આવ્યા છે. તેઓ રણાંગણમાં ધ્રુમાક્ષનો વધ કરે છે. સ્વયં રાવણે પણ તેમના બળની પ્રશંસા કરી છે.

રામ તેમની પીઠ પર બેસી યુદ્ધ કરતાં જોવા મળે છે. રાવણ વધ પછી, જાનકીને વિજયના શુભ સમાચાર આપે છે. અયોધ્યામાં ભરતને રામના આગમનની જાણ પણ હનુમાન જ કરે છે. તેમણે સંદેશાઓનું આદાન-પ્રદાન ભારે કુશળતાથી કર્યું છે તે સ્પષ્ટ છે.

આમ હનુમાન ચરિત્રમાં અત્યંત વિનય, સદાચાર, પરમ તેજસ્વિતા, વીરતા, વાક્પટુતા તથા સર્વશાસ્ત્ર જ્ઞાતાનો સમન્વય થયો છે. ઉત્સાહ, પરાક્રમ, સાહસ તથા શ્રદ્ધાયુક્ત એવા પૌરુષમય જીવનનો પ્રત્યક્ષ સંદેશ આપતાં હનુમાન ભારતીય

પરંપરા ચિરંજીવી બનાવે તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

૬.૫.૬. સીતા

સીતાનું અલૌકિક સૌંદર્ય અને રામનું લોકોત્તર વ્યક્તિત્વ પરસ્પરમાં સમરસ થઈ દામ્પત્ય જીવનનું મંગલ સ્તોત્ર રચે છે. સીતાના સૌંદર્યની આગળ સ્થૂળ ઘરેણાં પણ ઝાંખા પડી જાય છે. સીતામાં કેવળ દેહ સૌંદર્ય જ નહીં પણ શીલ સૌંદર્ય પણ એટલું જ વિલસી રહ્યું છે. કુટુંબની પ્રત્યેક વ્યક્તિ તેના સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ મુગ્ધ બને તે તો શક્ય છે. તેના વનવાસ કાળમાં તપસ્વીઓ પણ તેના તરફ વાત્સલ્યભાવે જોતાં તે જ તેની મહાનતા !

સીતા સમસ્ત ભારતીય સાહિત્યમાં એક સર્વાધિક પવિત્ર નારી તરીકે આદર પામી છે. તેની પ્રધાન ભૂમિકાનો તેના સૌંદર્ય સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ જોવા મળે છે. આ રૂપને લીધે સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થયો. સીતાની સુવર્ણ દીપ્ત દહેલતા રામાયણમાં વિગ્રહને જન્માવે છે, રાઘવને પ્રેમ કરી, જાનકીએ વનવાસનું દુઃખ સહર્ષ સ્વીકાર્યું અને રાવણે વાસનાને કારણે તેને વેદના આપી.

સીતાનો પતિ પ્રત્યેનો ઋજુ પ્રેમ દર્પોન્મત રાવણ સામે કઠોર પ્રતિકાર બની ગયો. રાજકુલારી રૂપે સીતા રાજરાણીના આત્મગૌરવથી દીપ્તિ ઉઠે છે. તેને તો લોકોત્તર પતિ પ્રાપ્ત થયો છે તેનો જ આનંદ છે. સીતાના હૃદયમાં તે વખતે રામ માટે જે સાત્ત્વિક અભિમાન નિર્માણ થાય છે, તેના પ્રતિબિંબ રૂપે તેના મુખ પરના અદ્વિતીય ભાવોનું વર્ણન કરતાં વાલ્મીકિની વાણી પણ પ્રોજજવલ બને છે.

રામાયણની નાયિકા વસુંધરાના સિંહાસન પર આરૂઢ થઈને આવી છે અને તેવા જ પ્રકારે એનો અલૌકિક અંત કવિએ નિરૂપ્યો છે. જો કે સીતાના ત્યાગની ઉત્તરકાંડની કથા મહદ્ અંશે પ્રક્ષિપ્ત મનાય છે તે ભૂલવું ન જોઈએ. સીતાને કન્યા કે કુમારી ન બતાવતાં એકદમ યુવતી દેખાડી વાલ્મીકિએ સ્ત્રીના અસંકીર્ણ મત્ત યૌવનનું એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિક નિર્માણ કર્યું છે.

સીતાને ભારતીય જનજીવનના મનમાં ચિરંતન અને ચરિત્ર નાયિકાને શોભે તેવું સ્થાન મળ્યું છે. તેનો આદર્શ જાનકની પાલક પુત્રી, રામની પત્ની અને ભારતીય આર્યનારી તરીકે પ્રતીત થાય છે. તેનું જીવન બધી ક્ષિતિજોને સ્પર્શ કરતું સુખદુઃખને એક ગણી સદા ગંગા સમાન વહે છે.

રામાયણમાં સીતાની આઘોપાન્ત ભૂમિકા હોવા છતાં પણ તેના પાત્રની બે મુખ્ય વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. તેનો પતિ પ્રત્યેનો પૂર્ણ પ્રેમ અને આત્મદીપ્તિ.^{૬૬} ભાગ્યે તેની સાથે વધારે રમત કરેલી દેખાય છે. જ્યારે તેને ગંગા તટે લક્ષ્મણ મૂકીને ચાલ્યા જાય છે ત્યારે શીતળ જળમાં પોતાના જીવનને પૂરું કરી નાખવા ઈચ્છે છે, પણ પોતાના ઉદરમાં રામના વંશનું બીજ હોવાનું જાણી તે કાર્યને અયોગ્ય માને છે. એ પછી વાલ્મીકિ આશ્રમમાં જ સીતાના બે પુત્રો જન્મ્યા અને ઉછર્યા.

રામ અશ્વમેધ યજ્ઞ પ્રસંગે સીતાને આમંત્રણ આપે છે. રામ લોકાપવાદથી મુક્ત થવા સીતાની વિશુદ્ધિની જાહેરમાં પુનઃ ખાતરી ઈચ્છે છે અને વાલ્મીકિ તે આપે છે. એ રીતે તેજસ્વી આર્યનારી સીતા પતિની પ્રસન્નતા ખાતર આ વિશુદ્ધિ માટે વાલ્મીકિની વિનંતિથી ઉપસ્થિત જરૂર થાય છે અને છેલ્લીવાર માટે જ.

પૃથ્વી પુત્રી સીતા આત્મસમર્પણની પોતાની શક્તિ સાથે પધારે છે. સૌને પોતાના વિશુદ્ધિની પ્રતીતિ કરાવે એવી પ્રાર્થના દ્વારા પૃથ્વી પાસે તે સમાશ્રય યાચે છે. છતે નાથે, છતે પરિવારે સીતા તો પૃથ્વીની ગોદ જ અંતિમ શરણ બને છે. સીતા પૃથ્વીને સંબોધીને કહે છે કે, ‘જો મેં રાઘવ સિવાય અન્યનું મનથી પણ ચિંતન ન કર્યું હોય, તો હું પૃથ્વીમાતા ! તારે મને માર્ગ આપવો ઘટે.’^{૬૭}

આમ જીવનભર વિના વાંકે રામના દુઃખે દુઃખી થનારી અને એ દુઃખમાં ધૃતિ અને ધન્યતા માનનારી સીતાનું છેવટનું આશ્વાસન તો પૃથ્વી જ બને છે. સંયમ અને અનાસક્તિ, વેદના અને વ્યવહાર, માન અને અપમાન આ ભાવનાઓનાં દ્વંદ્વો વચ્ચે સૂક્ષ્મ સમતુલા સીતાના વ્યક્તિત્વમાં દેખાય છે. સીતાનું મન અતિશય કોમળ, આ કોમળ મનને કસોટીનો અગ્નિ સુવર્ણ કમળ બનાવે છે.

૬.૫.૭. કૌશલ્યા

વા. રા. માં કવિએ કૌશલ્યાનું ચરિત્ર અત્યંત પ્રેમાળ અને સરળ અંતઃકરણની સુશીલ રાજમહિષી તરીકે નિરૂપ્યું છે. તેના જીવનમાં સામંજસ્ય અને સહિષ્ણુતાના ગુણોની જોડી પ્રગટ થયા વિના રહેતી નથી. તે વિદુષી હતી અને ધર્મના મર્મની જાણકાર હતી. તેના ગુણો રામમાં ઉતર્યા હતા. તેનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ વાત્સલ્યથી ભરપૂર છે. તેના સમસ્ત જીવનનો આધારસ્તંભ માત્ર રામ જ છે.

રામ તરફ તેને અતિ અનુરાગ હોવાથી તે રામને વનવાસના આદેશનું ઉલ્લંઘન

કરવાની પ્રેરણા આપે છે.^{૬૮} પરંતુ રામની સત્યપાલનની તીવ્ર ઈચ્છાને અંતે અનુમોદન આપે છે. આવેશમાં આવી તે રાજા દશરથને પણ થોડા અજુગતાં શબ્દો સંભળાવે છે^{૬૯} અને ભરત તરફ પણ વ્યંગ્ય કરતી જોવા મળે છે.

આમ છતાં રાજા દશરથની વેદના જાણી પોતાના વચન પ્રહારો પર લજ્જિત થાય છે.^{૭૦} પછી ભરત પર પણ તેની મમતા નિર્બંધ વહે છે. આ કૌશલ્યા સ્ત્રી સહજ આવેગોથી યુક્ત હોવા છતાં સહિષ્ણુતા, ત્યાગ અને વાત્સલ્યથી ઊર્ધ્વીકૃત બની રહી છે.

૬.૫.૮. કૈકેયી

માનવ મનના જટીલ તાણાવાણાની ગૂંથણીને સાકાર કરતું અનેક દષ્ટિએ વિશિષ્ટ એવું પાત્ર તે કૈકેયી. આરંભે રામને ભરતથી પણ અધિક પ્રિય માનતી કૈકેયી નિર્મમતાથી તેને વનવાસ અપાવી શકે, પછી પરિતાપના અગ્નિમાં પ્રજ્વલ્યા કરે. આવું તેનું વ્યક્તિત્વ આધુનિક વિવેચકો માટે પણ પડકાર રૂપ બની રહે છે. મનોવિજ્ઞાનીઓને પણ આના અધ્યયનથી રસિક સામગ્રી પૂરી પાડી શકે તેમ છે.

કૈકેયીને કારણે સમગ્ર સૂર્યવંશમાં જે ઉલ્કાપાત પેદા થયો તેના ફળસ્વરૂપે તેને શું લાઘ્યું ? જેના માટે થઈને અયોધ્યાની ગાદી માગી તેને તો કોઈ પ્રકારે એ ખપતી નહોતી. તેને જે પ્રિય હતા તે રામને તો તેણે જ વનવાસ અપાવ્યો.

આ સિવાય રામાયણકાલીન સ્ત્રીઓ શિક્ષિત, ધર્મપરાયણ, રાજનીતિ કુશળ અને વિદુષી હતી. તેનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. તારા અને મંદોદરીમાં તેનું દર્શન થાય છે. મંદોદરી રાવણને સાચી સલાહ આપતી હતી. પરંતુ અભિમાની રાવણ ન માન્યો તેથી તેનું મૃત્યુ થયું. તારાએ પણ વાલીને જે રીતે સમજાવ્યો છે તેમાં તેની ઊંડી સમજણ પ્રતીત થાય છે.

૬.૫.૯. રાવણ

કવિની સાથે રામ પણ રાવણના કેટલાંક સારા તત્ત્વોને પારખી શક્યા છે. આના કારણે તેનું વ્યક્તિત્વ વધુ નિખરી ઉઠે છે. વિભીષણને રાવણના અંતિમ સંસ્કાર કરવામાં શંકા પ્રગટ થાય છે. ત્યારે સ્વયં રામ તેને કહે છે કે - ‘અન્યાય પૂર્ણ હોવા છતાં પણ તે યુદ્ધમાં સદાય ઉત્સાહપૂર્ણ પરાક્રમી અને સાહસી હતો. દેવતાઓ રાવણને જીતવા અસમર્થ હતા. ચૌદ લોકના

વિજે તા ઉદાર અને શક્તિશાળી હતા. મૃત્યુ અવસરે સમગ્ર શત્રુતા નાશ પામે છે, હવે તારે અને મારે બંને માટે તે સમાન છે.’ આવા પ્રતિભાવંત જાજલ્યમાન રાવણના નાશનું કારણ વિપરીત બુદ્ધિ છે.

એની મતિ જ એને ભરખી જવા માટે પાપથી વકરતી જાય છે. રાવણ પોતાના પક્ષના જ મારીય, વિભીષણ, મંદોદરી વગેરેની વાત કાને ધરતો નથી, એ જ એની મોટી ક્ષણતા છે. રાવણને અસત્ તત્ત્વોના પ્રતીક તરીકે ઓળખાવાય છે. રામ સાથે તેના યુદ્ધનો આરંભ અસત્ તત્ત્વનો સત્ તત્ત્વ સાથેના યુદ્ધનો આરંભ છે.

રાવણે પુલસ્ત્ય ઋષિ પાસેથી અવ્યંગ દેહ મેળવ્યો, પરંતુ માતા કૈકેયી પાસેથી મન લીધું લાગે છે. પિતાના ગુણને લીધે તો મયે મંદોદરી તેને આપી. રાવણ એટલે કામાંધ, કુટિલ અને અહંકારી. કામની સમક્ષ તેનો અહંકાર પણ વિલીન થઈ જતો દેખાય છે. તેથી તે રંભા સમક્ષ હાથ જોડી કામની ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે^{૭૧} તથા સીતાના સૌંદર્યની વાત સાંભળી તેનું હરણ કરે છે. એ જ તેના મરણનું કારણ બને છે.

રામાયણ એ મૂલ્યબોધનું કાવ્ય છે, તેથી તેના પાત્રો પોતાના સ્વીકૃત આદર્શની રક્ષા અને પૂર્તિ માટે સતત મથતા જોવા મળે છે. એમની મથામણોને કવિએ કલાત્મક રીતે નિરૂપી કાવ્ય અને દર્શનનું બેવડું પરિમાણ સિદ્ધ કર્યું છે.

૬.૬. વા. રા. આદર્શનું કાવ્ય

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે નરમાંથી નરોત્તમ થવાની માનવની સનાતન ઝંખનાનું પ્રતિબિંબ રામાયણમાં જોયું છે. આ મહાન આદર્શને સિદ્ધ કરવા ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઘડેલી આચાર સંહિતાને વાદમીકિએ જીવંતપાત્રો અને ઘટનાઓ દ્વારા પ્રગટ કરી છે. અહીં આદર્શની એક સાથે આદિમ, ચિર, પુરાતન અને ચિરનૂતન સામગ્રી છે. એ જ કારણે અનેક સદીઓથી શિક્ષિત હોય કે નિરક્ષર બધા ભારતવાસીઓ માટે રામાયણ એ જીવનનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહ્યો છે.

દિનેશચંદ્રે આમાં સંયુક્ત કુટુંબનું ‘આદર્શ’ ચિત્ર જોયું હતું^{૭૨} તો શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે રામાયણને ‘ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય’ કહ્યું હતું. આ સિવાય તેમણે એવું પણ નોંધ્યું છે કે, ‘મનુષ્યનો અંતિમ આદર્શ સ્થાપવા માટે ભારતના કવિએ મહાકાવ્ય રચ્યું છે અને ત્યારથી આજ પર્યંત મનુષ્યના એ આદર્શ ચરિત વર્ણનનો

ભારતના વાચકો પરમ ઉત્સાહપૂર્વક પાઠ કરતા આવ્યા છે.^{૭૩} સ્વામી વિવેકાનંદે પણ જણાવ્યું છે કે, રામ અને સીતા ભારતીય પ્રજા માનસના આદર્શો છે. સમગ્ર પ્રજા માટે સીતા સહનશીલતાની મૂર્તિ છે.^{૭૪} રામાયણમાં રામ માનવસુલભ ગુણો અથવા દુર્બળતાઓથી યુક્ત હોવાથી મર્યાદા-પુરુષોત્તમ છે.

રામકાવ્યના બધા જ પાત્રો માનવ સ્વભાવની જ સનાતન લીલા પ્રગટ કરતા દેખાય છે. અહીં ગુણો અને દુર્બળતાઓનું જાણે કે સમતોલ સંમિશ્રણ છે. તેમાં એક જ સ્થાને ભાતૃભક્ત ભાઈ, કૂર સપત્ની અને માતા, કર્તવ્યનિષ્ઠ પુત્ર, અલૌકિક પ્રેમી પતિ અને અલૌકિક શત્રુ પણ છે.

રામાયણ મુખ્યત્વે એક કુટુંબ કથા છે. તેનો વ્યાપ કમશઃ વિસ્તરતો જાય છે અને અંતે સમષ્ટિને આવરી લે છે. રામમાં રાજા, ભાઈ, મિત્ર અને પુત્રના સર્વ આદર્શ ગુણો વિદ્યમાન છે. તેમના આ આદર્શોને પરિણામે ‘રામરાજ્ય’ સુરાજ્યનું પ્રતીક બની ગયું, તેના પાત્રોએ સમાજ અને રાષ્ટ્રને માટે એક આદર્શ સ્થાપિત કરેલ છે.^{૭૫}

આમાં ભાઈ, સ્ત્રી, સેવક, મિત્ર સર્વના આદર્શ ચરિત્રની કથાઓ બોધરૂપે જોવા મળે છે. મનુષ્ય પૂર્ણ નથી, તેનામાં નિર્બળતાઓ પણ છે. ક્યારેક તે નિર્બળતા અન્ય ગુણોને ઢાંકી ઉપસી આવે છે. તે દષ્ટિએ કુંભકર્ણ, વાલી, સુગ્રીવ કુભ્રાતા છે. બહુ જ સહજતાથી શીલભ્રષ્ટ થતી વાલી પત્ની તારા છે. કદાચ આ બધા માનવેત્તર રાક્ષસ અથવા પશુવંશના છે એમ માનીએ. પરંતુ ઈક્ષ્વાકુવંશમાં જન્મેલા વૃદ્ધ દશરથ તરુણી પત્નીનું રૂસણું છોડાવવા પણ મોહાસક્તપણે બોલી ઉઠે છે, ‘કહો કયાં અવધ્યનો વધ કરવો છે ? કયાં વધ્યને મુક્તિદાન આપવું છે ?’^{૭૬}

આમ અન્ય રીતે આદર્શ ગણાતા ઉચ્ચ વંશના નૃપતિ પણ કામના વશમાં આવી કેવા ભીષણ સંકટને નોતરે છે, તેનો ચિતાર દશરથ અને કૈકેયી સંવાદમાં જોઈ શકાય છે. પરદારા લંપટ તથા અભિમાની પુરુષ રાવણ સરખો બળવાન હોય તો પણ પોતાના વિનાશને જાતે જ નિમંત્રે છે. આમ છતાં અંતે તો શીલ અને સદ્ગુણ જ વિજય પામે છે, તે આદર્શ કવિને ઈષ્ટ છે. પતિ, પત્ની, પુત્ર, ભાઈ, પ્રજા, રાજા, ગુરુ, શિષ્ય જેવા સંબંધોનું ગૌરવ જાળવી, જીવનને ઉન્નત કરવાનો માર્ગ વાલ્મીકિએ દઢપણે કંડાર્યો છે.

આમ રામકથા ગૃહસ્થ ધર્મના આદર્શોની કથા છે. સાથોસાથ વાલ્મીકિની મનુષ્યચિત્તનાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વલણો, એની તીવ્ર લાગણીઓ, ઊંડી ઝંખનાઓ, અને ઉદાત્ત આદર્શોને ઓળખવાની, તથા નિરૂપણ કરવાની અદ્ભૂત શક્તિનો પરિચય આ કાવ્યમાં સતત થયા કરે છે. આથી રામાયણ વિશ્વસાહિત્યમાં ઉન્નત સ્થાને બિરાજે છે, એટલે પરદેશી વિદ્વાનો પણ આને હોમર અને વર્ગિલના મહાકાવ્યોની તુલનામાં મૂકી ઊંચેરું માને છે^{૭૭} તથા ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો ચિરંતન આદર્શ ગ્રંથ માને છે.^{૭૮}

૬.૭. આર્ષ મહાકાવ્ય

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ સાહિત્યના બાહ્ય સ્વરૂપને આધારે ગદ્ય - પદ્ય અને મિશ્ર એવા પ્રકારો પાડેલા છે. એમાં વા. રા. દેખીતી રીતે જ પદ્ય પ્રકારનું છે, પદ્યના પેટા પ્રકારો મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મુક્તક વગેરે છે. વિદ્વાનોએ મહાભારત અને રામાયણ જેવા વિકાસશીલ મહાકાવ્યોને આર્ષકાવ્ય કહી તેનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે.^{૭૯}

વિશ્વનાથે સા. દ.માં (૬/૩૨૫)માં રામાયણ-મહાભારતને આર્ષકાવ્ય કહી તેમની પ્રાચીનતા તથા સ્વાભાવિક વિકાસશીલતા દર્શાવી છે. ઉત્તરકાલીન શિષ્ટ મહાકાવ્યો રઘુવંશ, કિરાત, માઘ, વગેરેથી તેમને અલગ પાડ્યા છે. આર્ષ મહાકાવ્ય ઋષિ પ્રણિત, પ્રાચીન સ્વયંસ્ફૂર્ત, સત્ય તથા આદિ ઈતિહાસનું કથન છે.^{૮૦} મહાકાવ્યોના લક્ષણોની ચર્ચા અગ્નિપુરાણ^{૮૧}, કાવ્યાદર્શ^{૮૨} અને સા. દ.^{૮૩}માં વિસ્તારથી કરેલ છે, તે બધા લક્ષણો રામાયણમાં સહેજે સિદ્ધ થાય છે.

રામાયણ પણ સર્ગબદ્ધ મહાકાવ્ય છે. તેના નાના વિભાગોને સર્ગ કહ્યાં છે. તેના નાયક રામ ઉત્તમ વંશમાં જન્મેલા ક્ષત્રિય છે, ઉદાત્ત છે. તેના ચરિત્રનું ઉદ્ગમન તેમાં છે. તેની આસપાસ આખું કથાયક ફરે છે. રામ અવતાર પુરુષ છે અને દેવકાર્ય કરે છે. રાવણ વધ સુધીના કાવ્યમાં વીરરસ મુખ્ય છે, અથવા અંગીરસ છે, તેથી પ્રા. સિદ્ધાર્થ રામાયણને વીરરસાત્મક કાવ્ય માને છે.^{૮૪} જ્યારે કુન્તક જેવા આલંકારિકો ડ. કાં. સાથેના રામાયણમાં શાંતરસ ખતાવે છે.^{૮૫} તો આનંદવર્ધન જેવા પ્રતિભાશાળી આચાર્યના મતે રામાયણનો અંગીરસ કડુણ છે, શાંત નહિ.^{૮૬}

રામાયણમાં અ. કાં.ના આરંભે જે સંઘર્ષ ઉભો થાય છે તેમાં કથાનકની

મુખસંધિ છે. અંતે રાવણ વધ અને સીતાની પુનઃપ્રાપ્તિ તથા રામનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે છે. તેમાં નિર્વહણ સંધિ બતાવી શકાય. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે વર્ગ આમાં જોવા મળે છે. યુ. કાં.ને અંતે રામને સીતા અને રાજ્ય (એટલે કે કામ અને અર્થ) રૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ તો પોતે સાક્ષાત્ છે.

વા. કાં.ના આરંભે સંપૂર્ણ રામાયણનો સંક્ષેપમાં વસ્તુનિર્દેશ કરેલ છે. લગભગ આખું રામાયણ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયું છે. છતાં સર્ગને અંતે એકાદ બે શ્લોકોના છંદ બદલાઈ ત્રિષ્ટુપ થતો હોય છે, એ પ્રકારની છંદ રચના છે.^{૬૭} ઘણુંખરું એ છેલ્લા બદલાયેલા છંદવાળા શ્લોકોમાં આવનારા સર્ગમાં કથાવસ્તુનું સૂચન હોય છે.

સંધ્યા, સૂર્ય, ચંદ્ર, રાત્રિ, અંધકાર, દિવસ, પર્વતો, ઋતુ, વનો, સાગરો, મૃગયા, સંભોગ, વિયોગ, ઋષિઓ, સ્વર્ગ, નર્ક, યજ્ઞ, રણપ્રયાણ, પાશ-બંધન, મંત્ર-પ્રયોગ, પુત્ર-જન્મ વગેરે લગભગ બધા જ વિષયોનાં પ્રસંગોપાત વિસ્તૃત વર્ણનો રામાયણમાં યથાસ્થાને ગૂંથીને ભવ્ય ભાવાનુભવનો આવિષ્કાર કરેલ છે. આ સિવાય કાવ્યનું નામ નાયકને અનુલક્ષીને છે. સર્ગોના નામ નથી, પણ કાંડોના નામ એના વિષયવસ્તુને અનુલક્ષીને પાડવામાં આવ્યા છે.

આમ સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યોનાં જે લક્ષણો કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ ગણાવ્યા છે, તેમાંના લગભગ બધાં જ લક્ષણો રામાયણમાં બતાવી શકાય તેમ છે. તેમ છતાં વિસ્તાર શૈલી અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યો (જેવા કે પ્રખ્યાત પાંચ મહાકાવ્યો રઘુવંશ, કુમારસંભવ, કિરાતાજુનીયમ્, શિશુપાલવધમ્, નૈષધિયચરિતમ્ વગેરે) કરતાં વા. રા. જુદું જ તરી આવે છે. આ ઉત્તરકાલીન કાવ્ય સાહિત્યનું ઉપજિવ્ય બન્યું છે.

આપણી પરંપરા એક તરફ વા. રા.ને મહાકાવ્ય તરીકે સ્વીકારે છે, તો બીજી તરફ ઇતિહાસ કાવ્ય તરીકે પણ ખિરદાવે છે. તે બાબતનો આચાર્યોએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી રામાયણના ઇતિહાસ કાવ્ય તરીકેનાં લક્ષણો પણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.^{૬૮} પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિકોણથી **Epics** તરીકે ‘ઈલિયડ’ અને ‘ઓડિસી’ને ગણવામાં આવ્યા છે. પશ્ચિમના વિવેચકોએ તેમના **Epic** માટે જે લક્ષણો આપ્યા છે, તે લક્ષણો પણ રામાયણમાં જોઈ શકાય છે.^{૬૯}

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રામાયણમાં ઇતિહાસ છે, એ પૌરાણિક પ્રકારના અર્થપ્રધાન સાહિત્યના વર્ગમાં મૂકાય છે. પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યોના લક્ષણો પણ આમાં બતાવી શકાય છે. જેમાં સમગ્ર રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય, રાષ્ટ્રના ભાવ અને અભાવો, આશા અને નિરાશાઓ, કે સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિઓને જે વ્યક્ત કરતું હોય, માનવ જીવનના અમૂલ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાઓને વ્યક્ત કરતું હોય, જેની સિદ્ધિઓ સ્થળ અને સમયની મર્યાદાઓથી પર રહી વિજય પતાકા લહેરાવતી હોય, તેને મહાકાવ્ય કહી શકાય. આ બધી બાબતો એક સાથે કયા કાવ્યને લાગુ પાડી શકાશે ?^{૯૦}

આમ છતાં ભારતના પ્રજા માનસને જગતના બીજા કોઈ મહાકાવ્યે એની પ્રજાને ન આપ્યો હોય, એવો કલ્યાણકારક અને ચિરંજીવ સંસાર આપ્યો છે. આ અર્થમાં વાલ્મીકિનું રામાયણ જગતના મહાકાવ્યોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ આર્ષ મહાકાવ્ય બન્યું છે. તેમજ રામકથાને પ્રતિષ્ઠિત અને ગૌરવપૂર્ણ બનાવવામાં પણ તેમનું યોગદાન અવિસ્મરણીય છે.

૬.૮. મૂલ્યાંકન

પ્રસ્તાવના

વિશ્વના મહાકાવ્યોમાં મુકુટમણિની જેમ ઝળહળી રહેતું વા. રા. આજે પણ તેજ કિરણ પ્રસરાવી રહ્યું છે. કોઈ મહાકાવ્યમાં ન હોય એવો કૌંચ-વધનો માર્મિક પ્રસંગ આરંભે મૂકીને સર્જન પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ કવિએ એને ઊંડું માનવીય પરિમાણ આપ્યું છે. કાલિદાસ અને આનંદવર્ધન આ કથામાં રસમૂલક કાવ્ય સ્વરૂપના સિદ્ધાંતનું નિદર્શન જૂએ છે. કેવળ માનવ ઉત્કાંતિનું પણ આ કાવ્ય છે.

આ કાવ્યમાં મુખ્ય કથાનો દોર તો અયોધ્યાના રાજા રામની આજુબાજુ ગૂંથાયો છે, પરંતુ તે તો માત્ર એક રાજવંશની ઐતિહાસિક કે રાજકીય દૃષ્ટિએ નિરૂપાયેલી કથા નથી, પરંતુ તે તો માનવ ધર્મની માનવ સંસ્કૃતિના મૂલ્યોની કથા છે. આમાં સત્ય ધર્મનો આદર્શ નિરૂપ્યો છે. તેમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિના મૂળભૂત તત્ત્વોનું આલેખન કર્યું છે. એ રીતે તે રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય પણ છે. એ જ એની સિદ્ધિ છે. રામાયણના કર્તૃત્વ સાથે એની ભૂમિકા, રચયિતા, રચનાકાળ વગેરે વિશે અગાઉના પેટા પ્રકરણોમાં જોવાઈ ગયું છે. અહીં તેની શૈલી વિષે વિચારીશું.

૬.૮.૧. વા. રા.ની શૈલી

રામાયણમાં મહાકાવ્યના સર્વસુલભ લક્ષણો, વિષયની ઉદાત્તતા, ઘટનાઓનું વૈવિધ્યપૂર્ણ વિન્યાસ અને ભાષાનું સૌષ્ઠવ જોવા મળે છે. વિદ્વાનોએ રચના શૈલી, વિચારોની મહાનતા તથા રમણીય દશ્યોના ચિત્રણને કારણે અલંકૃત શૈલીના કાવ્યોમાં રામાયણને પ્રથમ સ્થાન આપેલ છે.^{૬૧} આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રચલિત વા. રા.ના બા. કાં.થી ડ. કાં.માં રામકથા સિવાયની બા. કાં.માં લગભગ ૧૯ અને ડ. કાં.માં ૨૫ જેટલી ઉપકથાઓ ઉપાખ્યાયિકાઓ સમ્મિલિત છે.^{૬૨} એમાં પૌરાણિક પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. આમ છતાં બા. કાં.થી ડ. કાં. સુધીની ઘટનાઓમાં સજીવતા જોવા મળે છે તથા કથાનક સુદીર્ઘ છે. તેથી સંસ્કૃત રામકથાઓમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

બા. કાં.માં રામનું મહિમાગાન, કૌંચ વધ, અશ્વમેધ યજ્ઞ, તાટકા વધ, રામનો ધનુર્ભંગ વગેરે પ્રસંગોમાં કવિની શક્તિનો રામાયણને પરિચય થાય છે. અ. કાં.માં જ્યારે કૈકેયી દશરથ પાસે પોતાના બે વરદાનો માગે છે, ત્યારે દશરથ અનિચ્છાએ પણ રામ અયોધ્યા છોડી જે રીતે જાય છે, તે પ્રસંગનું વાલ્મીકિએ હૃદયસ્પર્શી સજીવ આલેખન કર્યું છે. તો વળી રામ ભરતનો મિલન પ્રસંગ વિશ્વસાહિત્યમાં આજેય અજોડ છે.

આમ રામકથા માનવસ્વભાવની ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓને સંતોષતી, વાચકની સૌંદર્યભૂખી ઈન્દ્રિયો અને તેના હૃદયને તૃપ્ત કરી, અનોખી ભાત પાડે છે. કથાના અરણ્યો અને ભારદ્વાજ, અત્રિ, અગસ્ત્ય, શબરી અને તેના ગુરુઓથી પુનિત તપોવનો અને યાત્રા સ્થળોનું સજીવ અને સુરેખ આલેખન કર્યું છે. અહીં ૮૫ મુનિઓ છે અને ૫ તાપસી સ્ત્રીઓ દષ્ટિગોચર થાય છે.

કાવ્યમાં કથા પ્રવાહ ધીર ગંભીર છે. ચિત્રાત્મક વર્ણનો એ પ્રવાહમાં ભળી જઈ કથાને નવો ઓપ આપે છે. યુ. કાં. માં યુદ્ધની ૨૪૫ કથાઓ આવે છે. સમર્ગ રામાયણનું વિહંગાવલોકન કરતાં અ. કાં.થી યુ. કાં. સુધીની રામકથા જૂજ અપવાદ સિવાય સુસંકલિત અને અવિચ્છિન્ન વહે છે. પાછળથી આસપાસની બીજી ત્રીજી ઘટનાઓના અનુપ્રવેશથી કવચિત્ એના મૂળકથા પ્રવાહમાં અત્ર તત્ર ફેરફાર થાય છે.

આ સિવાય વાલ્મીકિના વર્ણનો પણ ઉચિત સ્થળોએ ઉચિત માત્રામાં

ગૂંથાયા છે. કવિ જે દશ્યને ચિત્રિત કરવા ઈચ્છે છે, તેનું સ્વાભાવિકતાથી પૂરેપૂરું વર્ણન કરવા ઈચ્છે છે. જેમ કે, વનગમન માટે સીતાને રામ વનની મુશ્કેલીઓ સમજાવતાં કહે છે કે, જંગલમાં જંગલી પશુઓ મનુષ્ય પર હુમલો કરે છે. વનની નદીઓમાં કાદવ કીચડ અને જળચર પ્રાણીઓનો ડર લાગતો હોય છે. વનમાં ઝેરી સાપો, પ્રચંડ પવનયુક્ત તોફાનો^{૬૩} થયા કરે છે. આવા વર્ણનોમાં વૈદિક સાહિત્યની સરળતા પણ જોવા મળે છે.^{૬૪}

કિ. કાં.નો પ્રારંભ પંપાસરની કાવ્યાત્મક વર્ણનથી થાય છે. પ્રશિષ્ટ કાવ્યોમાં જેમ કાદંબરીના અચ્છોદ સરોવરનું તેમ આ પંપા સરોવરનું વર્ણન પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના સરોવર વર્ણનોમાં ઉલ્લેખનીય છે. વર્ષા અને શરદઋતુના વર્ણનોમાં અદ્ભુત પ્રકૃતિની તાજગી પ્રસરી ઉઠે છે. વાલ્મીકિનું વિશેષ ધ્યાન પ્રકૃતિના વિસ્તૃત વર્ણનમાં રમતું લાગે છે. અહીં પ્રકૃતિ અને માનવોચિત એકમેકના સુખદુઃખના સહભાગી બન્યા છે.

વાલ્મીકિએ રામ તથા તેના ભાઈઓનાં વિવાહનું વર્ણન ખૂબ સંક્ષેપમાં નિરૂપ્યું છે. છતાં પણ આ વર્ણન સંકલિત તથા સમ્યક્ રૂપથી આપેલ છે. વૈવાહિક વિધિનું તાદૃશ્ય ચિત્ર પણ રજૂ કર્યું છે.^{૬૫} રામ વનવાસથી આવ્યા પછી અભિષેકનું મનોહર વર્ણન ઘણું લાંબુ કરેલ છે^{૬૬}, છતાં તે નીરસ નથી. તેથી જ મેકડોનલે કહ્યું હશે કે વર્ણન કલામાં પણ પાછલાં સમયનાં સંસ્કૃત કાવ્યોની સાથે રામાયણનો ગ્રંથ કેટલીક રીતે સરખાપણું ધરાવે છે. ખરેખર પાછલા સમયના કાવ્ય સાહિત્યનો ઉષાઃકાળ તે રામાયણ વડે સૂચવાયો છે. વાલ્મીકિના ગ્રંથની કથા કરનારાઓ દ્વારા જે કળા ઉતરી આવેલી તે કાવ્યો દ્વારા આગળ વધેલી હોય એ પુરેપુરું સંભવિત છે.^{૬૭}

રામાયણ એટલે યાત્રાઓનું રસાળ કાવ્ય. અહીં ભિન્ન ભિન્ન યાત્રાઓ નિરૂપાઈ છે. તેમાં રામની વનવાસ યાત્રા, ભરતની ચિત્રકૂટ યાત્રા તથા હનુમાનની લંકા યાત્રા મુખ્ય છે. રામની વનયાત્રામાં પ્રકૃતિના વર્ણનો વિશેષ જોવા મળે છે. તો વળી હનુમાન આકાશમાં ઉડ્યા તેનું પ્રભાવક ચિત્ર અદ્ભૂત રસનો આસ્વાદ કરાવે છે.^{૬૮} યુ. કાં.ના વર્ણનોમાં કવિની કલ્પનાશક્તિનું ઉકયન છે. અયોધ્યા^{૬૯}, કિષ્કિન્ધા અને લંકા^{૭૦} વગેરે નગરીઓનું ચિત્રરૂપે વર્ણન સંતર્પક બન્યું છે. આ મહાકાવ્યમાં મનોરમ વર્ણનોથી કાવ્યની સુષમા સમગ્ર કથાને પણ આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

સીતાહરણ પ્રસંગે રાવણ - ભારીય સંવાદ, લંકામાં પ્રવેશ, પછી સીતા - હનુમાન સંવાદ તથા યુ. કાં. અને ડ. કાં.ની કથાવસ્તુમાં જે સંવાદો જોવા મળે છે તે બધા અતિ માર્મિક છે. તેમનાથી કથા ધારદાર બને છે. સંવાદોની સાથોસાથ ભાષા, છંદ અને કાવ્યાલંકારોનો ઉપયોગ પણ આમાં ઘણી કુશળતાપૂર્વક કર્યો છે.

ધ્વનિકાર આનંદવર્ધન આ કાવ્યનો પ્રધાનરસ કરુણ છે, તેમ દર્શાવ્યું છે. શરૂઆતમાં તથા અંતે^{૧૦૧} કરુણરસ છે. સાથોસાથ અન્ય રસોનો પણ અનુભવ થાય છે. સીતાહરણ પ્રસંગે વિપ્રલંભ શૃંગાર તો સું. કાં.માં હનુમાનનું લંકામાં પહોંચવું ત્યાં અદ્ભૂત અને વીર તથા યુ. કાં.માં વીરરસ પણ નિરૂપાયો છે. હાસ્ય (૨/૨૪/૨૬, ૭/૧/૧૯ તથા ૫/૫૯ વગેરે) બીભત્સ (૫/૪૭/૩૬) વીર, રૌદ્ર, અદ્ભૂતની સાથે કરુણરસની પ્રધાનતા છે. રામાયણ એ વીર રસાત્મક વીણાકાવ્ય છે, કારણ તેમાં રામનું ચરિત્ર વીરરસયુક્ત, કલ્પનારમ્ય અને ઉદાત્ત છે.

બીજું આ રામાયણમાં વિકસિત વીરયુગની પ્રધાનતાના દર્શન થાય છે. રામ-લક્ષ્મણ પ્રારંભથી જ અનેક રાક્ષસોનો વધ કરી, પોતાની વીરતા પ્રદર્શિત કરે છે. તથા અન્ય સહાયથી રાવણ પર વિજય મેળવે છે.^{૧૦૨} તેથી જ બલદેવ ઉપાધ્યાય વાલ્મીકિની કાવ્યશૈલીને ‘રસમય પદ્ધતિ’ કહે છે. સ્વાભાવિકતા એ તો કાવ્યનો પ્રાણ છે. કાલિદાસ જેવા મહાકવિ પણ આની શૈલીને અપનાવી યશભાગી બન્યા^{૧૦૩}, એ જ એની મહાનતા છે.

રામાયણમાં અર્થાલંકાર, શબ્દાલંકાર તથા ઉભયાલંકારોની પણ ઉણપ નથી. અમાં અનુપ્રાસ, યમક, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, અનન્વય, નિદર્શના, કાવ્યલિંગ, સ્વાભાવોક્તિ જેવા પ્રસિદ્ધ અલંકારો જોવા મળે છે. અહીં પણ ઉપમાઓ દિન દિન જીવનમાંથી સીધી આવી છે, તો કેટલીકમાં કવિકલ્પનાનો ઉન્મેષ પણ છે. ક્યારેક ભાવને વધુ ઘેરો બનાવવા કવિ માલોપમા પણ વાપરે છે. જેમ કે, રામના વનવાસ પછી, અયોધ્યાનો સૂનકાર ૧૬ શ્લોકોમાં ઉપમાના રસાયણમાં ઘુંટાયો છે.^{૧૦૪}

અશોકવનમાં બંદી બનેલી સીતાની ઉદાસીનતા બતાવવા એક સાથે ૧૯ ઉપમાઓ પ્રયોજાઈ છે^{૧૦૫} પણ આવા ઉદાહરણ વિરલ છે. સુ. કાં.ના

ચંદ્રવર્ણનમાં શબ્દાલંકારોનો પ્રયોગ કરેલ છે. અહીં કુલ ૧૪ વિવિધ છંદોનો ઉપયોગ કુશળતાથી કર્યો છે. જે નીચે મુજબ છે. (૧) અનુષ્ટુપ, (૨) ઉપજાતિ, (૩) વંશસ્થ, (૪) ઈન્દ્રવજા, (૫) ઉપેન્દ્રવજા, (૬) પુષ્પિતાગ્રા, (૭) પ્રહર્ષિણી, (૮) વૈશ્વદેવી, (૯) અપરવકત્ર, (૧૦) રુચિરા, (૧૧) વસંતતિલકા, (૧૨) માલિની, (૧૩) વિયોગિની અને (૧૪) ભુજંગપ્રયાત. તેથી વિન્ટરનિટ્ઝે પણ કહ્યું છે કે, ‘અલંકૃત કવિતાની આ તથા અન્ય વિશેષતાઓનો આરંભ સૌથી પહેલાં આપણને રામાયણમાં જોવા મળે છે. લોકપ્રિય ઈતિહાસ અને અલંકૃત કાવ્ય બંને એક સાથે જોવા મળે છે.’^{૧૦૬}

શૈલીનો વિચાર કરતાં પ્રાચીન સાદાં લોકગીતો કરતાં રામાયણની શૈલી ઘણી જ જુદી જણાઈ આવે છે. એ લોકગીતોમાં વાર્તાને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું હતું. જ્યારે અહીં અલંકાર અને વર્ણનોની મધુરવાટિકાઓ છે.^{૧૦૭} બીજું રામાયણની સામગ્રી આખ્યાનકારની છે, પણ નિરૂપણમાં એક કવિનું કાન્તદર્શન છે. લોકસાહિત્યના લક્ષણોને મઠારીને એમાં પ્રશિષ્ટ શૈલીની સંસ્કારી રસિકતા પ્રગટ કરી છે. અધ્યાયોને બદલે રામાયણમાં સર્ગો છે. પ્રત્યેક સર્ગમાં એક વિચાર કે ઘટનાના એક અંશને બરાબર વિકસાવીને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. સર્ગને અંતે છંદ બદલાય છે. એનાથી સર્ગમાં રજૂ થતાં ભાવનું એક પરિપૂર્ણ રૂપ બંધાય છે. એમાં ભાવિ સર્ગની કથાંશનું સૂચન હોય આવી સુગ્રથિત યોજનાનો અહીં પ્રથમ વખત જ પરિચય થાય છે.

જો કે પરંપરા પ્રેમીઓ તો રામાયણને એક ધર્મગ્રંથ તરીકે જ નિહાળે છે. છતાં પણ કવિ પરંપરાએ વાલ્મીકિને આદિકવિ સ્વીકારી ઉચિત અંજલિ અર્પણ કરી છે. આમાં મહાકાવ્યના કથાનકના વિસ્તૃત ક્ષેત્રને પૂર્ણ ગીત્યાત્મક અને કાવ્યરૂપ આપનાર વાલ્મીકિ પ્રથમ કવિ છે.^{૧૦૮} તેથી ‘જ્યાં સુધી પર્વત અને નદીઓ ભૂતલ પર છે, ત્યાં સુધી રામાયણ કથા સંસારમાં વ્યાપ્ત રહેશે.’^{૧૦૯} એ ભવિષ્યવાણી ગર્વોક્તિ નહીં પણ વાસ્તવિકતાનું કથન છે. વાલ્મીકિની આર્ષદૃષ્ટા તરીકે ની આ આગાહી આજે પણ સાચી જ બની રહી છે.

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પણ કહ્યું છે કે, ‘એટલું તો નક્કી કહી શકું કે ભારત વર્ષે રામાયણ અને મહાભારતમાં પોતાનું કાંઈ પ્રગટ કરવું બાકી રાખ્યું નથી.... તેથી સદીઓ વહી જાય છતાં રામાયણ અને મહાભારતનો સ્ત્રોત ભારત વર્ષમાં લેશમાત્ર પણ ક્ષીણ થતો નથી. દિન પ્રતિદિન, ગામેગામ

અને ઘેર-ઘેર તે વંચાય છે . ગાંધીની દુકાનથી માંડી રાજના પ્રાસાદ પર્યંત સર્વત્ર તેમને સરખું સન્માન મળે છે . ધન્ય છે . તે કળિયુગને, જે મના નામ, કાળના મહાઅરણ્ય મહીં લુપ્ત થઈ ગયાં છતાં જે મની વાણી અનેક કોટી નરનારીનાં દ્વારે આજ સુધી અજસ્ત્રધારા વહેવડાવે છે અને શત શત પ્રાચીન શતાબ્દીનો કાંપ સતત વહી લાવી ભારત વર્ષની ચિત્તભૂમિને આજે પણ ફળદ્રૂપ કરે છે .^{૧૧૦}

ઉપસંહાર

રામાયણની શૈલી સરળતા, ચિત્રાત્મકતા, દ્રઢતા, વેધકતા, ગંભીરતા, વૈવિધ્ય, મધુરતા, પ્રવાહિતા, લાલિત્ય, શિષ્ટતા, સંવાદિતા, રસિકતા, લોકપ્રિયતા વગેરે ગુણોથી રોચક બની છે . કવિની લોકપ્રિય કલાત્મક રજૂઆતથી પ્રભાવિત થઈ અનેક વિદ્વાનોએ આના પર ટીકાઓ લખી છે .^{૧૧૧} સમૃદ્ધ કથા સંદર્ભથી અનેક કવિઓ, સર્જકો અને ભાવિકો એમાંથી પ્રેરણા પામ્યા કરે છે .

રામકથાનું પોતાનું વંશવૃક્ષ ભારતીય તેમજ અન્ય સાહિત્યમાં સંસ્કૃત તેમજ અન્ય ભાષાઓમાં કેટલું વિસ્તર્યું છે તે રામાયણના અભ્યાસીઓ જ બરાબર જાણી શકે છે . આ બધાને કારણે તેના કર્તા મહાકવિ તરીકેની પદવી પ્રાપ્ત કરી, વિશ્વકવિનું બિરુદ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોય તો તેમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય નથી .

પાઠ નોંધ

૧. સ્વામીવિવેકાનંદ 'રામાયણ-મહાભારત અને સંતકથા' પૃ. - ૧
૨. બલદેવ ઉપાધ્યાય- 'સંસ્કૃત સુકવિ સમીક્ષા' - પૃ.-૧૦
૩. વેં. વરદાચાર્ય - 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ' અનુ. કપિલદેવ દ્વિવેદી -
પૃ.-૫૮-૫૯

૪. વાલ્મીકિ રામાયણ, સર્ગ - ૫ અને ૬

એક મત - વાલ્મીકિનો આશ્રમ તમસા તીરે સ્વીકારે છે. જેમ કે કાલિદાસ રઘુવંશ (૧૪-૫૨-૭૬) દિગ્ગનાગકૃત કુંદમાલા (અંક ૧, શ્લોક ૨) અહીં લક્ષ્મણ સીતાને ગંગા કાંઠે મૂકીને ચાલ્યા જાય છે. ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિત (અંક - ૧, પૃ. ૧૫૭) પદ્મપુરાણ (પાતાલખંડ-૬૬, પૃ. ૧૪૪ થી ૧૬૨) બૃહદ્ધર્મપુરાણ (પૂર્વભાગ અધ્યાય ૯) વગેરે.

બીજો મત વાલ્મીકિનો આશ્રમ ચિત્રકૂટ માને છે. જેમ કે અધ્યાત્મ રામાયણ (૨/૬/૪૩) રામચરિતમાનસ (૨/૧૦૬/૧૩૩) સુંદરવીર રઘુદ્રહસૂરિના અભિનવ રાઘવ વગેરે.

૫. મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતી સમાઃ ।
યત્કૌંચમિથુનાદેકમ અવધિઃ કામમોહિતમ્ ॥

૬. કાવ્યસ્યાત્મા સ એવાર્થસ્તથા ચાદિકવેઃ પુરા ।
કૌંચદ્વન્દ્વવિયોગોત્યઃ શોકઃ શ્લોકત્વમાગતઃ ॥

આનંદવર્ધન ધ્વન્યાલોક, પ્રથમ ઉદ્યોત, શ્લોક-૫

૭. અથવા કૃતવાગ્દ્વારે વંશેઽસ્મિન્પૂર્વે સૂરિભિઃ ।
મળૌ વજ્રસમુત્કીર્ણે સૂત્રસ્યેવાસ્તિ મે ગતિઃ ॥

૮. તારાચન્દ્ર પાણ્ડેય - 'વાલ્મીકિ રામાયણ' સંક્ષિપ્ત વાલ્મીકિય રામાયણ
વર્ષ-૧૪, અંક-૧, પૃ.-૨૩

૯. વેં. વરદાચાર્ય - 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ' અનુ - કપિલદેવ દ્વિવેદી પૃ.-૫૬

૧૦. દિગ્ગનાગ- 'કુંદમાલા નાટકમ્' - ૬/૧૪

૧૧. આનંદવર્ધન-ધ્વન્યાલોક, - પ્રથમ ઉદ્યોત, શ્લોક- ૫ કી ટીકા

૧૨. ચતુર્વિંશત્સહસ્રાણિ શ્લોકાનામુક્તાવાનૃષિઃ ।
તથા સર્ગશતાન્ પંચષટ્કાણ્ડાનિ તથોત્પરમ્ ॥
વા. રા. ૧/૪૧/૪ કી પાદટિપ્પણી
વડોદરા આવૃત્તિમાં સર્ગસંખ્યા ૬૦૬ અને શ્લોક સંખ્યા ૧૮૭૫૬ છે
૧૩. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર - ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ અનુવાદકો : મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ,
નરહરિ દ્રારકાદાસ પરીખ પૃ. ૪
૧૪. ડૉ. મંજુલા સહદેવ - ‘વાલ્મીકિ રામાયણ કા છંદ વિશ્લેષણ’ પૃ. ૫ સે ૧૦.
૧૫. મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત ‘તૈતરિય પ્રતિશાખ્ય’ સન્ ૧૯૩૦ માં ત્રણ
સ્થળો પર વાલ્મીકિનો ઉલ્લેખ છે. ૫/૩૬, ૯/૪, ૧૮/૬
૧૬. A. Webber - "On the Rāmāyaṇa" Page-17 note
૧૭. H. Jacobi - " Das Rāmāyaṇa" Page-66 note
૧૮. A. C. Das "Rigvedis India" Page-65 and 148
૧૯. ફાધર કામિલ બુલ્કે - ‘રામકથા’ - પૃ.-૩૩
૨૦. પ્રચેતસોઢહં દશમઃ પુત્રો રાઘવાનન્દન । વા. રા. - ૭/૮૭/૧૭
૨૧. પ્રચેતા તથા વરુણ એક છે. (કુમારસંભવ ૨/૨૧) ઋગ્વેદ (૬/૬૫ અને ૧૦
૧૬) માં ભૃગુનું નામ વારુણિ માનેલ છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં આનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ
છે કે ભૃગુવરુણનો પુત્ર છે. (૧૧/૬/૧/૧) ભાગવત પુરાણમાં કહેલ છે કે વરુણની
પત્ની અર્ષણીથી બે પુત્ર ભૃગુ તથા વાલ્મીકિ જન્મ્યા હતા. (૬/૧૮/૧)
૨૨. વાલ્મીકિરાદૌ ચ સસર્ગ પદ્યમ્ ।
જગન્ધ યન્ન ચ્યવનો મહર્ષિ ॥
અશ્વઘોષ - બુદ્ધચરિત ઈ. એ. જોન્સ્ટનનું સંસ્કરણ કલકત્તા - ૧૯૩૫ ઈ. બી.
કાવેલના સંસ્કરણમાં પાઠ આ પ્રકારે છે. વાલ્મીકિ નારદશ્ચ સસર્જ પદ્યમ્ ।
૨૩. સ્વચ્છન્દા ભારતી દેવી જિહ્વાગ્રે તે ભવિષ્યતિ ।
કૃત્વા રામાયણં કાવ્યં તતો મોક્ષં ગમિષ્યસિ ॥
૨૪. મદ્રાસ કેટલોગ (આર. ૩૮૧૪) માં જૈમિની રામાયણની પુષ્પિકા આ પ્રકારે છે.
इति जैमिनी रामायणे रामनाम महात्म्ये व्याघ्रस्य सप्तर्षि दर्शनम् ।

૨૫. અહં પુરા કિરાતેષુ કિરાતૈઃ સહ વર્ધિતઃ ।
જન્મમાત્રદ્વિજત્વં મે શૂદ્રાચારરત સદા ॥
અધ્યાત્મ રામાયણ, અયોધ્યા કાણ્ડમ્ - ૬/૧૫
૨૬. Indian Quarterly - Vol. 31, Page-35
૨૭. Mythology Das Hindu - Vol. 1, Page-178 આ વૃત્તાંતમાં વાલ્મીકિને બ્રહ્માનો અવતાર માનેલ છે.
૨૮. Triebs and crastam - Vol. 1, Page-262-263
૨૯. સ્વપચ ખલ ભિલ્લ - જમનાદિ હરિ લોકગત નામબલ । તુલસીદાસ વિનય પત્રિકા - ૪૬/૧
૩૦. R. C. Temple "The Legend of the Punjab" Bombay 1884, Vol. I, Page 429 અને Indian Antiquary Vol. 27, Page-112
૩૧. લાલબેટની ઉત્પત્તિ 'જનપદ' બનારસ, ભાગ ૧, અંક ૧, પૃ. - ૧૯ થી ૨૧
૩૨. અધ્યાય ૧૧૮/૮, ૧૧૯/૫, ૧૨૦/૫, ૧૧૮માં અધ્યાયમાં કહેલું છે કે વિદ્યાકામોઽથ વાલ્મીકિ વ્યાસં વાચ્યથ પૂજયેત ।
૩૩. ગૌરવસ્તુ કાર્યો વાલ્મીકિર્જ રામંડલદુર્દશઃ ।
તપસ્યભિરતઃ શાન્તો ન કૃશો ન ચ પીવરઃ ॥
૩૪. "Bulletin of the School of oriental studies" Vol. 28, Page-147
"Journal oriental Research", Page-117
૩૫. ફાધર કામિલ બુલ્કે - 'રામકથા' - પૃ.-૪૪
૩૬. "સાત મહાકાવ્યો" સંપાદક : ધીરુ પરીખ પૃ. - ૧૮૪
૩૭. એમ. વિન્ટરનિટ્ઝ 'પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય' પ્રથમ ભાગ, દ્વિતીય ક્ષંડ, પૃ.-૧૮૪
શાંતિકુમાર નાનુરામ વ્યાસ 'રામકાલીન સમાજ' - પૃ.-૯
ફાધર કામિલ બુલ્કે 'રામકથા' - પૃ.-૩૦
૩૮. The Rāmāyaṇa of Valmiki (Trgo - I, T. H. Griffith) Vol. 1 Introduction Page-14
૩૯. Dr. Jacobi - "Das Rāmāyaṇa" Page - 54 to 84

૪૦. એમ. વિન્ટરનિટ્ઝ 'પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય' પ્રથમ ભાગ, દ્વિતીય ઁંડ, પૃ.-૧૭૧-૧૮૪
પ્રા. વોર્ડર, રામાયણની રચના વાલ્મીકિએ પાટલીપુત્ર (કે મગધ સામ્રાજ્યમાં)
ઈ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીમાં કરી.
૪૧. A. A. Macdonell "History of Sanskrit Literature" Page-251 to 258
૪૨. ફાધર કામિલ બુલ્કે - 'રામકથા' - પૃ.-૨૧
૪૩. A. B. Keith "The Date of the Rāmāyaṇa" Journal of the Royal Asiatic Society (1915) Page-318 - 328
૪૪. ફાધર કામિલ બુલ્કે - 'રામકથા' - પૃ.-૩૨
૪૫. C. V. Vaidya - "The Riddle of the Rāmāyaṇa" Meharchand Lachaman Dass 1972, Page-56
૪૬. I bid Page-20 / 55 / 56
૪૭. A. D. Pusalkar - "Studies in Epic and Purans of India" - Bhartiya Vidya Bhavan, Chaupaty, Bombay 1967 Page-11
૪૮. શ્રી કૃષ્ણકુમાર ઓઝા - 'વાલ્મીકિ કી ઁતિહાસિકતા' - નાગરી પ્રસારિણી સંવત ૨૦૨૬, વર્ષ-૭૪, અંક-૩, પૃ.-૧૪-૧૫
૪૯. Rāmāsharya Sharma - "A Socio - Political Study of the Valmiki Rāmāyaṇa" - Motilal Banarasidass, Delhi 1972, Page-4
૫૦. વેં. વરદાચાર્ય - 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ' - અનુવાદક : ડૉ. કપિલદેવ દ્વિવેદી - પૃ.-૬૬
૫૧. ડૉ. હસમુખ ધી સાંકળિયા - 'આદ્ય રામાયણ' - કુમાર વર્ષ-૫૦, અંક-૧૯૭૩, પૃ.-૩૩૬-૪૦૦
૫૨. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર 'પ્રાચીન સાહિત્ય', અનુ. મહાદેવદેસાઈ અને નરહરિ પરીખ, પૃ. ૧૦
૫૩. V. S. Srinivas Shastri "Lecturers on the Rāmāyaṇa" by R. T. Hon, Lec.1.
૫૪. કો દ્યવિદ્રાનપિ પુમાન્પ્રમાદયાઃ કૃતે ત્યજેત્ ।
છન્દાનુવર્તિનં પુત્રં તાતો મામિવં લક્ષ્મણ ॥

૫૫. ન સવૈ ભ્રાતસ્તાત ભવન્તિ ભરતોપમઃ । વા. રા. ૬/૧૮/૧૫
૫૬. એતચ્છુત્વા મમાકારઃ ભજતે ભરતસ્તતઃ ।
સ્વ તે વેદિતવ્યઃ સ્યાત્ સર્વે યચ્ચાપિ માં પતિ ॥
૫૭. વા. રા. - ૬/૬/૫૯
૫૮. કૃષ્ણ ચૈતન્ય 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા નવીન ઇતિહાસ' અનુ. વિનયકુમાર રાય પૃ. - ૨૨૦
૫૯. ડૉ. જગદીશ શર્મા 'વાલ્મીકિ રામાયણ ઓર રામચરિતમાનસ કા તુલનાત્મક અધ્યયન' પૃ. - ૧૩૫
૬૦. વા. રા. - ૨/૧૦૭/૩
૬૧. યથાહં રાઘવાદન્યં મનસાપિ ન ચિન્તયે ।
તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાતુમર્હતી ॥
૬૨. વા. રા. - ૪/૩/૨
૬૩. એજન - ૪/૩/૨૬ થી ૨૯
૬૪. એજન - ૫/૫૦/૧૪ થી ૧૯
૬૫. એજન - ૬/૧૭/૫૬ થી ૬૪
૬૬. ડૉ. જગદીશ શર્મા - 'વાલ્મીકિ રામાયણ ઓર રામચરિતમાનસ કા તુલનાત્મક અધ્યયન' - પૃ. - ૧૫૦
૬૭. એવં પશ્ય પુરાદ્રષ્ટં વાનરં પુનરાગતમ્ ।
જ્યેષ્ઠઃ કેસરિણઃ પુત્રો વાતાત્મજઃ ઇતિ શ્રુતઃ ॥
વા. રા. - ૬/૧૯ ૧૦.૧/૨ એવમ્ ૧૧.૧/૨
૬૮. વા. રા. - ૨/૨૧/૨૫ સે ૨૮
૬૯. એજન - ૨/૬૧/૨૨ થી ૨૬
૭૦. એજન - ૨/૬૨/૧૨
૭૧. એજન - ૬/૮/૨૬ - ૨૭
૭૨. શ્રી દિનેશચંદ્ર સેન 'રામાયણ કથા' જિજ્ઞાસા, કલકત્તા, સંપાદક બંગ વર્ષ
૧૩૭૬ જુઓ રવીન્દ્રનાથ લિખિત ભૂમિકા તથા 'રામાયણ અને સમાજ' નિબંધ.

એ ભૂમિકા કંઈક પરિવર્ધિત રૂપે ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’માં લેવામાં આવી છે.

૭૩. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ અનુ. મહોદેવભાઈ દેસાઈ તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ પૃ. - ૭

૭૪. સ્વામી વિવેકાનંદ ‘રામાયણ મહાભારત સંતકથા’ પૃ. - ૧૩

કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે કે ‘વાલ્મીકિએ રાજકીય અને કૌટુંબિક વ્યવસ્થાનો આદર્શ પણ અત્યંત મનોહરપણે ચીતર્યો છે.... કુટુંબ અને રાજ્યનો કર્તા પુરુષ સત્યનિષ્ઠ, ધાર્મિક, નિઃસ્વાર્થી, શૂર અને પ્રેમાળ હોય તો કેવો આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે એ રામચરિતનો બોધ છે.’ ‘રામ અને કૃષ્ણ’ પૃ. ૫૪ થી ૫૬ વાર્ડરે પણ કહ્યું છે કે આ કથામાં કવિએ કૌટુંબિક સંબંધોના આદર્શોનું લાગણી અને એષણાઓથી ધબકતું તથા માનવ સ્વભાવની જટિલ તથા વિષમ સંકુલિતાઓવાળું ભવ્યોદાત્ત જીવનદર્શન મઢી લીધું છે.

૭૫. ડૉ. કેશવરાવ મુસલગાવકર: - ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય કી પરંપરા’ - પૃ. - ૧૬૪

૭૬. વા. રા. - ૨/૧૦/૩૩

૭૭. ડૉ. જયકિશનપ્રસાદ ખંડેલવાલા તથા શ્રી વેળીમાધવ સદાશિવ શાસ્ત્રી - ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય કી પ્રવૃત્તિયાં’ - પૃ. - ૧૧

૭૮. ચંદ્રશેખર પાળડેય - ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય કી રૂપરેખા’ - પૃ. - ૧૫

૭૯. ડૉ. કેશવરાવ મુસલગાવકર: - ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય કી રૂપરેખા’ - પૃ. - ૧૨૪-૧૨૫

૮૦. E. Hopkins - "The Great Epic of India" - Page-64 - - .

૮૧. અગ્નિપુરાણ - ૩૩૭/૨૪ સે ૩૨

૮૨. દંડી - કાવ્યાદર્શ - ૧/૧૪ સે ૧૯

૮૩. વિશ્વનાથસિંહ - ‘સા. દ.’ (૬-૩૧૫) ભામહ ‘કાવ્યાલંકાર’ (૬/૧૯ સે ૨૪) અને ભોજ ‘સરસ્વતી કણ્ઠાભરણ’ (૧૨૮) વગેરેમાં મહાકાવ્યોના લક્ષણોની ચર્ચા છે.

૮૪. Prof. N. K. Sidhant - "The Heroic age of India" - London 1920

Page-89 - 90

૮૫. કુન્તક કારિકા 17મી વૃત્તિ.

૮૬. આનંદવર્ધન - ‘ધ્વન્યાલોક’ - પ્રથમ ઉદ્યોત, શ્લોક-૫

૮૭. Yet, if this is the case in the regular thristubh still more striking is the difference between the two epics in respect of the catelectic, hypermetric, and other irregular tristubhas, which are antique and found in the Bharata but are unknown to the Ramayana. But before talking up these three classes as they appear in the great epic, I have a few words to say in regard to the final amphibrach or scolius. E. W. Hopkins - "The great Epic of India" Page-277

૮૮. આ મહાનિબંધમાં 'વિભાગ ૧' પ્રકરણ ૪ 'રામકથાની ઐતિહાસિકતા'

૮૯. Dr. S. N. Dasgupta and S. K. De, "History of Sanskrit Literature" Vol. 1, Page-26 to 29

૯૦. 'મહાકાવ્યના અનેક માનવ પ્રકૃતિઓમાં રસ લેવાની સમાજની હલકાથી ઊંચા બધા ઘરોના જીવનમાં રસ લેવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોવી જોઈએ,' રામનારાયણ પાઠક 'અર્વાચીન કાવ્ય, ઇતિહાસના વહાણો' પૃ. - ૧૫૯

૯૧. ચંદ્રશેખર પાણડેય - 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કી રૂપરેખા' - પૃ.-૧૪

૯૨. ડૉ. મંજુલા સહદેવ - 'વાલ્મીકિ રામાયણ કા છંદ વિશ્લેષણ' - પૃ.-૨ સે ૪

૯૩. વા. રા. - ૨/૨૮/ ૮ સે ૧૦, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧

૯૪. કૃષ્ણ ચૈતન્ય - 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા નવીન ઇતિહાસ' - અનુ. વિનયકુમાર રાય - પૃ.-૨૦૫-૨૦૬

૯૫. વા. રા. - ૧/૭૩/ ૨૦ સે ૨૯

૯૬. એજન - ૬/૧૨૮ સર્ગ

૯૭. એ. એ. મેકડોનલ 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ભાષાંતર કર્તા મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે પૃ. - ૩૮૨

૯૮. વા. રા. - ૫/૧/૧૭૨

૯૯. એજન - ૧/૫/૧૦-૧૧

૧૦૦. એજન - ૫/૪/૧૦-૧૧, ૫/૧૫/૨૦

૧૦૧. ધ્વન્યાલોક - ૧/૧૫

૧૦૨. ડૉ. કેશવરાવ મુસલગાવકર - 'સંસ્કૃત મહાકાવ્ય કી પરંપરા' - પૃ.-૧૬૨
૧૦૩. બલદેવ ઉપાધ્યાય - 'સંસ્કૃત સુકવિ સમીક્ષા' - પૃ.-૧૧
૧૦૪. વા. રા. - ૨/૪૧/ ૫ સે ૨૦
૧૦૫. ઁજન - ૨/૫/૧૫ - ૧૯ થી ૩૭
૧૦૬. વિન્ટરનિટ્ઝ 'પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય' પ્રથમ ભાગ, દ્વિતીય ખંડ પૃ.-૧૫૦
૧૦૭. પ્રો. મેકડોનલ 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' અનુ. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે પૃ.-૩૮૨
૧૦૮. કૃષ્ણ ચૈતન્ય - 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા નવીન ઇતિહાસ' - અનુ. વિનયકુમાર રાય - પૃ.-૨૧૬-૨૧૭
૧૦૯. યાવત્ સ્થાસ્યતિ ગિરયઃ સરિતશ્ચ મહિતલે ।
તાવદ્ રામકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥
૧૧૦. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર 'પ્રાચીન સાહિત્ય' અનુ મહોદેવ દેસાઈ અને નરહરિ પરીખ પૃ.-૫
૧૧૧. ડૉ. સૂર્યકાન્ત 'સંસ્કૃત વાઙ્મય કા વિવેચનાત્મક ઇતિહાસ' પૃ.-૧૧૨ એવમ્
વેં. વરદાચાર્ય 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ' અનુ. ડૉ. કપિલદેવ દ્વિવેદી
પૃ.-૭૧-૭૨

વિભાગ - ૩

સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં રામકથા પર
આધારિત પ્રશિષ્ટ રૂપકોનું નિરૂપણ

પ્રકરણ - ૭

સંસ્કૃત નાટ્ય ઉત્પત્તિ, વિકાસ, લક્ષણો અને પ્રકારો

પ્રસ્તાવના

પૃથ્વી પરની સમસ્ત જીવ સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય એ સર્વોપરિ સંસ્કરણ છે. અન્ય જીવો કરતાં મનુષ્યમાં બુદ્ધિ અને ભાષાનું તત્ત્વ સર્વાધિક છે. મનુષ્યમાં અનુભૂતિની સંભાવના અને અભિવ્યક્તિની ઘટના અનવરત આવિષ્કાર પામતી રહે છે. ત્યારે જે શબ્દ રૂપે નિર્માણ પામે છે તેને “કાવ્ય” કહેવાય છે. અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ બુદ્ધિપૂર્વક અને ચોક્કસ ભાષામાં થાય ત્યારે તે પોતાના સહિત બધાને આનંદ આપનારું “કાવ્ય-સર્જન” “સાહિત્ય સર્જન” બની જાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓને આ કાવ્યને “અભિનેય” અથવા “દશ્ય” અને “અનભિનેય” અથવા “શ્રાવ્ય” એમ બે વિભાગમાં વિભાજિત કરે છે. આ બંનેમાં “સર્જન” અને “કલા”નો સુભગ સમન્વય થાય છે.

અનભિનેય શ્રાવ્યકાવ્યમાં ગદ્યપદ્યાત્મક કથા, આખ્યાયિકા અને ચંપૂ તથા મુક્તકથી માંડીને મહાકાવ્ય સુધીના સ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે. અભિનેય અથવા દશ્યકાવ્ય જેને સામાન્ય અર્થમાં “નાટક” કહીએ છીએ તેને સંસ્કૃત માટે કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ “રૂપક” એવી નાટ્યશાસ્ત્રીય સંજ્ઞા પ્રયોજે છે.

૭.૧. રૂપક : સ્વરૂપ :

કાવ્ય રૂપી અભિવ્યક્તિનું દશ્ય સ્વરૂપ તે “રૂપ” અથવા નાટકમાં નટ ઉપર જુદાં જુદાં પાત્રોનું આરોપણ થતું હોવાથી “રૂપક” એવું પદ પ્રચલિત થયું.^૧ રૂપકમાં પરિસ્થિતિઓની એવા પ્રકારની રજૂઆત છે કે જે પ્રેક્ષકોને નાયક અને જે તે પાત્રો સાથે એક પ્રકારના તાદાત્મ્યનો અનુભવ કરાવે છે. એટલે જેનું ચરિત્ર દર્શાવવાનું છે તે ચરિત્રને નટ પોતાનામાં આરોપિત કરીને પ્રદર્શિત કરે છે.^૨ સાહિત્યદર્પણકાર પણ આગળ જણાવેલા ૧૦ રૂપકકારના મતને અનુસરે છે.^૩

રૂપકના સ્વરૂપ અને પ્રકાર વિશે ભારતીય નાટ્ય તત્ત્વવિચારણાના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન શ્રી ડૉલરરાય માંકડ રૂપકના વિકાસમાં જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ જેવી કે

નૃત્ત, નૃત્ય અને નાટ્યનો પારસ્પરિક અનુબંધ દર્શાવે છે. “નૃત્ત” અને “નૃત્ય” એ નૃત્ત ધાતુમાંથી તથા નાટ્ય એ નટ્ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા છે.^૪ નૃત્ત અને નટ્ એ બેમાંથી કયો ધાતુ પ્રાચીન હશે તે અંગે વિદ્વાનોમાં મતૈક્ય નથી. ડૉ. શ્રી રમેશ શુક્લ, શ્રી ડોલરરાય માંકડનો “કાવ્ય તત્ત્વ વિચાર”^૫ વિશે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટતા કરે છે કે નૃત્ત ધાતુ પ્રાચીન છે. જેનો અર્થ “નર્તન” સૂચવાય છે. નટ્ ધાતુમાં અભિનયનું સૂચન થયું છે. નાટ્ય જે નૃત્યથી ભિન્ન છે તે ધાતુ નટ્ ધાતુમાંથી ભિન્ન સર્જાયો. તે પહેલાં પ્રચારમાં આવ્યા હશે. સંભવ છે કે નટ્નો પ્રથમ અર્થ નર્તન હશે અને પછીથી અર્થાન્તરણ થઈ અભિનયનો અર્થ રૂઢ થયો હશે.

ના. શા. પછી દ. રૂ. સુધીમાં આ સંજ્ઞાઓની સમજમાં એકસૂત્રતા આવી ગયેલી જણાય છે. પ્રતાપરૂઢ્રીય^૬માં એક સ્પષ્ટતા આ પ્રમાણે કરી છે. નાટ્યં રસાશ્રયમ્ । ભાવાશ્રયમ્ તુ નૃત્યં, નૃત્તં તાલલયાશ્રયમ્ । અહીં નૃત્તને ગાત્રવિક્ષેપ માત્ર, નૃત્યને પદાર્થાભિનય અને નાટ્યને વાક્યાર્થાભિનય પ્રકાર તરીકે ઓળખાવ્યું છે.^૭

આ ઉપરથી એક નિષ્કર્ષ ઉપર આવી શકાય છે કે નૃત્ત એ મૂળ પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે. તેમાં અભિનય અને મુદ્રાઓનો વિકાસ થયો ન હતો અને માત્ર અંગવ્યાપારથી મનોરંજન થતું હતું. તેમાં માત્ર તાલ અને લય પ્રધાન હતા. સમય જતાં સામાજિકના ચિત્તમાં ભાવ જગાડનારું અભિનયનું તત્ત્વ ઉમેરાયું. આમાંથી નૃત્યનો પ્રકાર વિકસ્યો. નૃત્ય એ મૌન પ્રકાર છે. તેમાં સંવાદનું તત્ત્વ ઉમેરાયું અને રસાશ્રિત ત્રિવિધ અભિનયવાળા નાટ્યનો વિકાસ થયો. આપણને નાટ્યતિ, રૂપયતિ, અભિનયતિ જેવાં રૂપો અમુક સ્થિતિ અથવા સંવેદનને દર્યાત્મક સ્વરૂપે દર્શાવવા યોગ્યતાં હશે તેવું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. “નાટ્ય” માટે રૂપક સંજ્ઞાનો પ્રયોગ “દ. રૂ.” પછી થયો છે. ના. શા.માં પણ રૂપક એવી સંજ્ઞાનો પ્રયોગ નથી.

અભિવનગુપ્ત અને તેનાં સમકાલીન ધનંજય રૂપક એવી સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરે છે. પૂ. આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય અને ત્યાર પછી શારદાતનયના સમયમાં રૂપક અને ઉપરૂપક વિશે સ્પષ્ટતા થયેલી જણાય છે. જે આ પ્રમાણે છે. (૧) રૂપકો નાટ્ય ભેદો છે, ઉપરૂપકો નૃત્ય ભેદો છે. (૨) રૂપકો વાક્યાર્થાભિનયાત્મક છે, ઉપરૂપકો નૃત્ય ભેદો છે. (૩) રૂપકો પાઠ્ય છે, ઉપરૂપકો ગેય છે. (૪) રૂપકો રસાત્મક છે, ઉપરૂપકો ભાવાત્મક છે. (૫) રૂપકોમાં સાત્ત્વિક અને અન્ય પ્રકારના

અભિનેય અપેક્ષિત છે. ઉપરૂપકોમાં મુખ્યત્વે કાયાભિનય હોય છે.

૭.૨. નાટ્ય વિષે વિવિધ મતો

નાટ્યના સ્વરૂપ વિષે ના. શા. પછી રચાયેલા ગ્રંથોમાં કેટલાક પુરાવાઓ મળે છે. પ્રો. એ. એ. મેકડોનલ્ડ માને છે કે નટ્ અને નાટક એ શબ્દો નટ્ ધાતુ, જે સંસ્કૃત નૃત્ત એટલે નાચવું તેનું પ્રાકૃત રૂપ છે તેના પરથી ઉત્પન્ન થયા છે. નૃત્યને માટે ‘‘નાચ’’ એ શબ્દ હાલ હિન્દુસ્તાનમાં વપરાય છે. તે અંગ્રેજ લોકોના સાંભળવામાં ઘણીવાર આવ્યા વગર રહ્યો નહીં હોય. ખરેખર નાચથી જ ઘણું ખરું હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો ભજવવાનો આરંભ થયો હશે. પ્રથમ કંઈપણ શબ્દ બોલ્યા વગર નૃત્યની શારીરિક હાલચાલો સાથે હાથના અને મુખના હાવભાવો કરવામાં આવતા હશે. એની સાથે ખચીત ગાયન પણ છેક પ્રાચીન સમયથી જોડવામાં આવ્યા હશે. ગાયન ઉપરાંત સંવાદને પણ દાખલ કરવામાં આવ્યા અને નાટકના વિકાસક્રમનું છેલ્લું પગથિયું હતું. સંગીતની વ્યાખ્યામાં ‘‘નૃત્ત’’ એટલે ‘‘નાચવું’’ થાય એ સ્પષ્ટ છે -

નૃત્તં ગીતં एवं वाद्यं त्रयं संगीतमुच्यते ।

પૂ. આચાર્ય નન્દિકેશ્વરે પોતાના નાટ્ય વિષયક ગ્રંથ ‘‘અભિનય દર્પણ’’માં લખે છે કે બ્રહ્માએ નાટ્યવેદનું નિર્માણ કરી તેને અભિનય કરવા માટે સૌ પ્રથમ આચાર્ય ભરતને આપ્યું. આચાર્ય ભરતે ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓ સાથે નાટ્યવેદને નાટ્ય, નૃત્ત અને નૃત્ય આ ૩ સ્વરૂપોમાં પ્રસ્તુત કર્યું.

સંસ્કૃતમાં નટ્, નૃત્ અને નાટ્ એમ ૩ ધાતુઓ મળે છે. જેમાંથી કમશઃ નાટ્ય, નૃત્ત અને નૃત્ય શબ્દોની નિષ્પત્તિ થઈ છે. પાણિનિના એક સૂત્ર નટાનાં ધર્મ આમ્નાયો વા નાટ્યમ્ (અધ્યાય ૪/૩/૧૨૮) જેમાં નટ્ પરથી નાટ્ય શબ્દ ઉતરી આવ્યો હશે તેવું સૂચિત થાય છે.

સિદ્ધાંતકૌમુદીમાં બે વાર નટ્ ધાતુનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ વિષે શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે -

नट नृतौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वपठितस्य नाट्यमर्थः यत्कारिषु नट व्यपदेशः, वाक्यार्थभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्र विक्षेपमात्रं नृत्तम् । (सि. कौ.)

વાત્સાયન કામસૂત્રની જયમંગલા^{૧૦} ટીકામાં નાટ્ય વિશેના ઉલ્લેખ મળે છે. તેમાં નૃત્યની વ્યાખ્યા આપી તેના બે ભેદ પાડે છે. નાટ્ય અને અનાટ્ય. સ્વર્ગલોક, મૃત્યુલોક અને પાતાળમાં રહેનારાઓના કાર્યનું અનુકરણ જે નાટ્યથી ઈતર છે તે નર્તક ઉપર આધાર રાખનારું અનાટ્ય કહેવાય છે. નાટ્યની બાબતમાં આચાર્ય ભરતે ના. શા.માં ત્રણ સ્લોકમાં^{૧૧} વિસ્તૃત સમજૂતી આપી છે. જે નાટ્યના વિવિધ મતોના સારરૂપે કહી શકાય તેવી છે.

૭.૩. નાટ્યકલા એક સ્વતંત્ર કલા

સાહિત્યની સમગ્ર કલા માનવ મનને રંગીન અને તરંગિત કરે છે. એની બધી કલાઓમાં નાટ્યકલા જીવન અને સમાજનાં વિવિધ સ્વરૂપો અને ભાવોની યથાર્થ તેમજ સજીવ અભિવ્યક્તિ કરનારી કલાથી શ્રેષ્ઠ છે. આ કલામાં મનુષ્યની એકાધિક ઈન્દ્રિયોને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેને દશ્યકલા અથવા ચાક્ષુષ કલા કહી છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસે તેને કાન્તં ક્રતું ચાક્ષુષમ્ કહી છે. આ કલાની એટલી બધી સર્વગ્રાહિતાને ધ્યાનમાં લઈ નાટ્યની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે, નાટ્યં ભિન્નરૂચેર્જનસ્ય બહુધાડ્યેકં સમારાધનમ્.^{૧૨} નાટ્યમાં કાવ્યનાં બધાં તત્ત્વોનો સમારોપ થઈ જાય છે. અન્ય કલાઓની અપેક્ષાએ નાટ્યકલામાં સંગીત, અભિનય વગેરેનું તત્ત્વ થોડું અલગ અને વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે.

દશ્યકાવ્યમાં કલ્પના પર વધારે આધાર રાખવો પડતો નથી. દર્શકોને દેખાય જ છે કે તેઓ એક વાસ્તવિકતા જોઈ રહ્યા છે. અહીં નાટ્યમાં “મૂર્ત”નો પ્રભાવ હોય છે.^{૧૩} નાટ્યકારની ભાષામાં જો કોઈ ઉણપ રહી જતી હોય તો તે નટોના અભિનય દ્વારા પુરાય છે. તેથી જ તેની પ્રભાવોત્પાદકતા વધુ હોય છે. નાટ્ય વાચિક, આંગિક, સાત્ત્વિક અને આહાર્ય અભિનય દ્વારા પ્રદર્શિત કરાય છે તેમાં પણ આંગિક અભિનયનું વિશેષ મહત્ત્વ હોય છે. આ અંગે શ્રી સુરેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રી^{૧૪}ના વિધાન એના જ શબ્દોમાં જોઈએ તો -

This physical action is absolutely demanded on the stage and it will be found that those plays which most frankly embrace the physical action are likely to be most popular.

નાટ્યકલા જનમાનસની કલા છે, સામૂહિક પ્રદર્શન અને સામૂહિક આસ્વાદનનો તથા અનેક કલાઓનો સમન્વય થવાથી શિક્ષિત-અશિક્ષિત બધાં સ્તરના લોકો

માટે આ નાટ્યકલાને સાર્વવર્ણિક કહેવામાં આવે છે. આચાર્ય શ્રી વામન નાટ્યની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે કે, “તે ચિત્રપટની જેમ સર્વ વિશિષ્ટતાઓથી પૂર્ણ હોવાને કારણે આનંદપ્રદ - આસ્વાદ્ય છે.”^{૧૫}

પાશ્ચાત્ય નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ સાહિત્યની અન્ય કલાની તુલનાએ નાટ્યને ખૂબ વિશિષ્ટ અને મોહક વિદ્યા માને છે. નાટ્ય એક એવું દર્પણ છે જેમાં સ્વાભાવિકતા પ્રતિબિંબિત થાય છે. નાટ્ય એક સામાજિક કલા છે. જેમાં મનુષ્યના સંકલ્પનિષ્ઠ સંકલ્પને પ્રદર્શિત કરાય છે. નાટ્યકલા રંગમંચ પર જીવંત અભિનય કરીને દર્શકો ભ્રમમાં પડી જાય એવી બધી કલાઓનો સરવાળો છે. ડૉ. મીરાં દ્વિવેદી^{૧૬} કહે છે કે નાટ્યકલા એવી સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ છે જેમાં સંવાદમૂલક કથા નટ દ્વારા તેમજ કલાનિપુણ નાટ્યવિદોની મદદથી રંગમંચ પર દર્શકો સમક્ષ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે એવી કથા સંવાદમૂલક કે નૃત્યમૂલક પણ હોય છે.

૭.૪. નાટ્યનો ઉદ્ભવ

આજે આ સાહિત્યસ્વરૂપ પૂર્ણ વિકસિત બની ગયું છે. પણ કુતૂહલજન્ય પ્રશ્ન એ થાય કે તેનું આદિમૂળ કયું હશે ? આ નાટ્ય ગંગાનો આદિપ્રવાહ ક્યાંથી અને કેવી રીતે આરંભાયો હશે ? તે એક અત્યંત વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. સંસ્કૃત નાટકોની ઉત્પત્તિ અંગે વિવેચકોમાં અનેક વિચારસરણી પ્રચલિત છે. આચાર્ય શ્રી ભરતથી માંડી પૂર્વ અને પશ્ચિમના અનેક આધુનિક વિદ્વાનોએ આ બહુશાખાવાળા નાટ્યવૃક્ષના પ્રથમ ઉદ્ગમને શોધવા પ્રયત્નો કર્યા છે. આ બધા જ પ્રયત્નોમાં નાટકનાં મૂળ વેરવિખેર પડેલાં આપણે જોઈ શકીશું. તે બધાં ભેગાં કરીએ તો નાટકને વિદ્રઢ્જનો કેટલી વિભિન્ન રીતે જુએ છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે.

૭.૪.૧. હિંદુ પરંપરા મત

ભારતીય નાટ્ય વિશે વિવેચન કરનાર આદિ અને આધારગ્રંથ છે. ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર તેમાં નાટકના ઉદ્ગમથી માંડી તેની સર્વદેશી ચર્ચા મળે છે. તેમાં દર્શાવ્યાનુસાર, ત્રેતાયુગમાં દેવો બ્રહ્મા પાસે ગયા અને આંખ તથા કાનને એક સરખો આનંદ આપે તેવું ક્લિડનકમ્ આપવા વિનંતી કરી. બ્રહ્માએ ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્ય, સામવેદમાંથી સંગીત, યજુર્વેદમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદમાંથી રસ લઈ નવો પંચમ નાટ્યવેદ બનાવ્યો.^{૧૭} પછીથી વિશ્વકર્માએ રંગભૂમિ બનાવી.

ભરતે દિગ્દર્શન કાર્ય કર્યું. શિવે રૌદ્રતાંડવ નૃત્ય અખ્યું પાર્વતીએ કોમલ લાસ્ય. વિષ્ણુએ ચતુર્વિધ વૃત્તિઓ આપી. આમ અનેક દેવી પુરુષાર્થના પરિણામરૂપે નાટ્ય સ્વરૂપ પ્રગટ્યું. ત્રિપુરદાહ અને સમુદ્રમંથન સમવકાર અને ડિમ જેવાં આદ્ય નાટકો ભજવાયા.^{૧૮}

આ સાંપ્રદાયિક કથામાં તથ્ય કેટલું હશે એ તો બ્રહ્મા જ જાણે. પણ એટલું તો ચોક્કસ કે નાટકનું કોઈક સ્વરૂપ અવિકસિત રીતે ઘણાં પ્રાચીન સમયથી અસ્તિત્વમાં હશે જ !

૭.૪.૨. સંવાદસૂક્તો

નાટકના મુખ્ય અંગો સંવાદ, સંગીત અને નૃત્ય તેમ જ અભિનય છે. અનેક વિદ્વાનોએ ઋગ્વેદના સંવાદ સૂક્તોને નાટકના બીજ રૂપ માન્યા છે. વૈદિકકાળમાં આ સ્વરૂપો એક અથવા બીજી રીતે અસ્તિત્વમાં હતા. ઋગ્વેદમાં આશરે પંદરેક સંવાદ-સૂક્તો આવે છે. યમ - યમી સંવાદ (૧૦/૧૦), પુરુરવા - ઊર્વશી સંવાદ (૧૦/૬૫), ઈન્દ્ર વસુક (૧૦/૨૮), સરમા - પણિ (૧૦/૧૦૮), વિશ્વામિત્ર નદી સંવાદ (૩/૩૩) વગેરે સૂક્તોમાં નાટકનું અનિવાર્ય તત્ત્વ “સંવાદ” અસરકારક છે. આવા સૂક્તોનો ઉપયોગ યજ્ઞ વખતે મરુતોના માનમાં મુખપાઠમાં કરવામાં આવતો. બે વિભિન્ન પક્ષો અલગ - અલગ પાઠ લઈ નાટક જેવી ભજવણી કરતા હશે એવી પ્રો. મેક્સમુલર^{૧૯} કલ્પના કરે છે. પ્રો. લેવિ^{૨૦} આ કલ્પનાને ટેકો આપે છે અને વેદકાળમાં ધાર્મિક પ્રકારનાં નાટ્યદૃશ્યો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે એમ ઉમેરે છે.

પ્રો. વર્ના શ્રોએડર અને પ્રો. હર્ટલ આ સંવાદસૂક્તોમાં દેવલીલાનાં બીજ જુએ છે.^{૨૧} તેઓ એમ માને છે કે વેદનાં સંવાદસૂક્તો હંમેશા ગવાતાં હતાં. બે ભિન્ન ભિન્ન ગાયકો દ્વારા નાટ્ય સ્વરૂપે રજૂ થતાં સંવાદસૂક્તોની આ સમજૂતી નાટકની ઉત્પત્તિ બોજમાં અપાતતઃ સ્વાભાવિક લાગે છે. પણ જરાક જુદી રીતે જોઈએ તો ઋગ્વેદનાં પ્રત્યેક સૂક્તો યજ્ઞ વિધિ માટે જ રચાયેલાં કલ્પવાં અનિવાર્ય લાગતા નથી. ઋગ્વેદમાં જેમ દેવોની સ્તુતિવાળાં સૂક્તો છે, તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરતાં સૂક્તો છે તેમ માનવ જીવનની કેટલીક ચિરસ્થાયી અનુભૂતિઓને વ્યક્ત કરતાં કાવ્યસૂક્તો પણ છે. ઉક્ત સંવાદસૂક્તોનો વિનિયોગ ધર્મ સાથે જોડવાને બદલે કવિતાની દૃષ્ટિએ તેને મૂલવવામાં આવે તો દૂરાધ્ય અર્થનો નિરર્થક પ્રયત્ન બચી જાય.

૭.૪.૩. વૈદિક કર્મકાંડ અને નાટક

પ્રો. શ્રોએડર^{૨૨} અને પ્રો. હિલ્લેબ્રાન્ટને વૈદિક કર્મકાંડની ધાર્મિક વિધિમાં નાટકનાં બીજા જડી આવે છે. દેવોની સ્તુતિઓ કે મંત્રોચ્ચાર ઉપરાંત યજ્ઞોમાં નાટ્યતત્ત્વયુક્ત કેટલીક ક્રિયાવિધિ થતી જેમાં સંસ્કૃત નાટકનાં બીજા જોઈ શકાય તેમ છે. આના સમર્થનમાં આ વિદ્વાન સોમયોગ માટે કરવામાં આવતા સોમકયના વિધિને આગળ ધરે છે. આ ક્રિયામાં માર ખાનાર સોદાગાર ‘ઉવિલ’ જેવું પાત્ર છે તેમ પ્રો. હિલ્લેબ્રાન્ટ માને છે. પણ કીથ જણાવે છે તેમ આ વિધિમાં રહેલા નાટ્યાંશને બધું મોટું રૂપ આપવા જેવું નથી. તેમાં નાટ્યતત્ત્વ છે પણ ‘નાટક’ નથી.

૭.૪.૪. ધાર્મિક યાત્રાઓ

પ્રો. સ્ટેઈન કોનો નાટકની ઉત્પત્તિ જનસામાન્યમાં પ્રિય બનેલા તદ્દન સામાન્ય પ્રકારના અભિનયમાં જુએ છે. નાટક સંબંધિત નૃત્ય-ગીત જેવી પ્રવૃત્તિઓ હલકા પ્રકારની ગણાતી અને તે શુદ્ધો જેવી નીચલા વર્ગની જાતિની મનાતી. આથી ધાર્મિક યાત્રાઓ કે ઉત્સવોમાં થતી વિનોદપ્રધાન ક્રિયાઓ ચેષ્ટાઓ સંસ્કૃત નાટકનું મૂળ હશે એમ આ વિદ્વાનનું માનવું છે.^{૨૩} સંસ્કૃત નાટકનું સ્વરૂપ અને ધ્યેય જોતાં તેનું મૂળ આવી સ્થૂળતામાં સ્વીકારવું અશક્ય લાગે છે.

૭.૪.૫. વીરકાવ્યો

પ્રો. હિલ્લેબ્રાન્ટ રામાયણ અને મહાભારત જેવાં વીર કાવ્યોમાં સંસ્કૃત નાટકનું મૂળ જૂએ છે. તેમાં નટ અને નર્તન શબ્દો પ્રયુક્ત છે. કુશીલવ કે જે શબ્દ ક્યારેક નટના અર્થમાં વપરાય છે. તે કુશ અને લવ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો હશે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. પ્રો. કીથ કહે છે તેમ અહીં પ્રયુક્ત નટ કે નર્તક શબ્દો ‘અભિનય કરનાર’ના અર્થમાં વાપરવાને બદલે નર્તકના અર્થમાં વિશેષ યોગ્ય છે. હરિવંશમાં નાટક યોજનાર નટોની માહિતી મળે છે ખરી, પણ ત્યાં તો (ઈ. સ. ત્રીજા સૈકા સુધીમાં) સંસ્કૃત નાટક પરિપક્વ બની ગયું હતું.

૭.૪.૬. પુત્તલિકાવાદ

જર્મન વિદ્વાન ડૉ. પિશેલ નાટકનો ઉદ્ભવ કઠપુતળીના ખેલમાંથી થયો

હશે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ડૉ. તપસ્વી નાન્દી કહે છે તેમ આ મત ધાર્મિક ઉત્પત્તિના સૂચનના પ્રતિભાવ રૂપે તેના બિનસાંપ્રદાયિક મૂળને વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્નરૂપ છે. મહાભારતમાં આવતા પુત્રિકા કે પુત્તલિકા જેવા શબ્દોનો આધાર લઈને ડૉ. પિશલ પોતાના દુરાગ્રહી મત સાબિત કરવા યત્ન કરે છે. પણ ડૉ. નાન્દી યોગ્ય રીતે જ આને રદિયો આપે છે કે, “પુત્રિકા અથવા પુત્તલિકા નામમાં જે કંઈ અસ્વાભાવિક બનાવટી તત્ત્વ સૂચવાય છે. તેમાં જ જ્યારે અનુકરણની ગંધ છે ત્યાં તેનું અનુકરણ એ સંસ્કૃત નાટક છે. એમ માનવું કેટલું તર્કશુદ્ધ હોઈ શકે ?”^{૨૪} આમ કઠપુતળી ખેલના સ્વરૂપ પહેલાં નાટ્યતત્ત્વનું અસ્તિત્વ તેની પૂર્વવર્તી સંભાવનાના છેદ ઉડાડી દે છે.

૭.૪.૭. છાયાવાદ

પતંજલિના મહાભાષ્યમાં આવતા શૌભિકો છાયાખેલ બતાવતા અને તેની સમજૂતી પ્રેક્ષકોને આપતા હતા. એવો મહાભાષ્યના ગદ્યાંશોનો (૩/૧/૨૬) અર્થ કરી પ્રો. લ્યુડર્સ તેમનો ઉક્ત છાયાવાદ રજૂ કરે છે. સંસ્કૃત નાટક પુતળી ખેલ અને છાયાનાટકમાંથી ઉદ્ભવ્યું હોવાનો મત ડૉ. પિશલ, પ્રો. લ્યુડર્સ અને પ્રો. સ્ટેનો કોન ધરાવે છે. પ્રો. કોનો આ વિચારને સમર્થન આપતા ઉમેરે છે કે સંસ્કૃત નાટક માટે વપરાતું રૂપક પદ આ છાયા પ્રયોગોને અભિવ્યક્ત કરે છે. ડૉ. પિશલ છાયાનાટક તરીકે દૂતાઙ્ગદમ્નું ઉદાહરણ આપે છે. કઠપુતળી ખેલની જેમ આ છાયાવાદમાં પણ સૂત્રધાર અને સ્થાપના પદોનો તેમના સમર્થનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ડૉ. કીથ ઉક્ત છાયાવાદનું તાર્કિક રીતે નિરસન કરે છે.

પ્રો. લ્યુડર્સે મહાભાષ્યના એ ગદ્યાંશોનો ખોટો અર્થ આપ્યો છે, કે જેમાંથી તે “શૌભિકો મૂક નાટ્યકલાકારોનું કામ કરતાં” એવો અર્થ તારવવા મથે છે. ડૉ. નાન્દી સાહેબના જણાવ્યા મુજબ “છાયા નાટક” શબ્દનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ થતો નથી. એ જ રીતે પ્રો. કોનોએ કરેલા સમર્થનમાં પણ કંઈક વજૂદ નથી. રૂપક પદ છાયાવાદને સમર્થિત નથી કરતો પણ નાટકના સૂત્ર કાવ્યત્વને અભિવ્યક્ત કરે છે. (રૂપં દશ્યતયોચ્યતે) વળી દૂતાઙ્ગદમ્ રૂપકમાં આવેલો છાયા નાટક શબ્દ “છાયાની સ્થિતિમાં નાટક” એવો થઈ શકે તેમ છે, તેના પરથી આ છાયાનાટક છે એવું સિદ્ધ કરવું કઠિન છે. આજ રીતે તેમના સમર્થનમાં વપરાતાં સૂત્રધાર કે સ્થાપના પદો આપણે કઠપુતળીવાદના ખંડન વખતે જોયું

તેમ નાટકનું પૂર્વવર્તી સ્વરૂપ સિદ્ધ કરે છે નાટકનું નહીં.

પ્રો. વેબર સંસ્કૃત નાટકોનો મૂળસ્રોત ગ્રીસ સંસર્ગમાં જુએ છે. પરંતુ ડૉ. કીથ તેમનો મત ફગાવી દે છે અને ગ્રીક તથા સંસ્કૃત નાટકોની તુલના કરતાં કહે છે કે સંસ્કૃત નાટકો સુખાન્ત હોય છે, શૃંગારલક્ષી હોય છે. જે ગ્રીક નાટકોમાં નથી.^{૨૫} ડૉ. મનમોહન ઘોષ, ડૉ. ઈન્દુશેખરે ભારતમાં નૃત્ય અથવા નાટ્યની પરંપરાના મૂળમાં આર્યેત્તર દ્રવિડોની દેન માનતા સંસ્કૃત નાટકના સ્વરૂપમાં મહાકાવ્યોના વિશિષ્ટ પ્રકારના યોગદાન પર ભાર મૂકે છે.^{૨૬}

આ રીતે અનેક મતો જોતાં સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ ચોક્કસ રીતે ક્યારે અને કેવી રીતે થઈ તે કહી શકાય નહીં. તેના બીજા વેદ સુધી લંબાય છે અને તેના ઘડતરમાં અનેક પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો છે, એટલું ચોક્કસ કહી શકાય.

૭.૫. રૂપકો

ના. શા. અનુસાર રૂપકના ૧૦ પ્રકારો પડે છે. (૧૮/૨ અને ૩) ધનંજય, (દ. રૂ. ૧/૮) શારદાતનય, (ભા. પ્ર. ૭ / પૃ. ૧૮૦) શિંગભૂપાલ, (ર. સૂ. ૩/૩) તથા વિશ્વનાથ (સા. દ. ૬/૩) રૂપકોના ભેદ નિરૂપણમાં ભરતનું અનુસરણ કર્યું છે. નાટ્યદર્પણકારે મુખ્ય ૧૦ રૂપકોમાં “નાટિકા” અને “પ્રકરણી” ઉમેરીને કુલ ૧૨ પ્રકારનાં રૂપકો ગણાવે છે. (ના. દ. ૧-૩ અને ૪) આચાર્ય ભરતના ૧૦ રૂપકોમાં પૂ. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે બીજા બે “નાટિકા” અને “સદૃક” ઉમેરીને કુલ ૧૨ રૂપક પ્રકારો ગણાવે છે. (કાવ્યાનુશાસન ૮/૩) આચાર્ય ભરતના મતે ૧૦ રૂપકો આ પ્રકારે છે.

૧. નાટક, ૨. પ્રકરણ, ૩. અંક, ૪. વ્યાયોગ, ૫. ભાણ, ૬. સમવકાર, ૭. વીથી, ૮. પ્રહસન, ૯. હિમ, ૧૦. રૂપકમૃગ.

૭.૫.૧. નાટક

પ્રસ્તાવના

૧૦ રૂપકોમાં સૌથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન નાટકનું છે. ના. શા.માં આચાર્ય ભરતે નાટકની વ્યાપક પરિકલ્પના પ્રસ્તુત કરી છે.^{૨૭} તેમાં નાટકનું ચિત્ર અત્યંત મહનીય તેમજ વિરાટ પ્રસ્તુત કર્યું છે. ભરતે પ્રતિપાદિત કરેલું નાટકનું આ પ્રશિષ્ટ અને વિસ્તૃતરૂપ તેના પરવર્તી નાટ્યશાસ્ત્રીઓ અને લગભગ બધા જ નાટ્યકારો

માટે અનુકરણીય આદર્શ બની રહ્યું છે. ભરતની દષ્ટિ અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે નાટકના મૂળમાં મનુષ્યમાત્રની સુખ - દુઃખાત્મક સંવેદનાઓ વર્તમાન રહે છે.

વસ્તુ : નાટકની વસ્તુ (ઈતિવૃત્ત) પ્રખ્યાત હોવી જોઈએ એટલે કે નાટકમાં આવતી ઘટનાઓ પુરાણો, ઈતિહાસ કે લોકકથામાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવી જોઈએ. “પ્રખ્યાત” શબ્દ પ્રયોગથી લોકપ્રિયતાનું સૂચન થાય છે તથા દર્શકો પણ એવી કથાવસ્તુમાં રુચિ રાખતા હશે. તેથી આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ અને બૃહત્કથા વગેરેમાંથી કથાવસ્તુ લીધેલી હોવી જોઈએ. કથાવસ્તુ પ્રખ્યાત હોય એટલે સાથે સાથે કથાનાયક પણ લોકપ્રસિદ્ધ હોવાનો એ સ્વાભાવિક છે. નાટ્યદર્પણકાર^{૨૮} “‘હયાતાદ્યરાજચરિત’” એમ રજૂ કરી “પ્રાચીન સમયના રાજાઓનું ચરિત્ર પ્રદર્શિત કરનારું અભિનય કાવ્ય નાટક કહેવાય છે” એવી સ્પષ્ટતા કરે છે. રજૂઆતના દષ્ટિકોણથી નાટ્યવસ્તુ મુખ્ય અંગભૂત તથા પ્રાસંગિક હોય છે. વળી તે સૂચ્ય, પ્રયોજ્ય, અભ્યુદય અને ઉપેક્ષ્ય એમ ૪ પ્રકારની હોવી જોઈએ.

નાયક : નાટકમાં કથાવસ્તુની જેમ નાયક પણ લોક પ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા પ્રસિદ્ધ નાયકનું જ ચરિત્ર વર્ણવાયું હોવું જોઈએ વર્તમાનમાં થયેલાં ચરિત્રો નાટકમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવતાં નથી. જો વર્તમાનમાં થઈ ગયેલા રાજાઓનું ચરિત્ર નાટકમાં વર્ણવીએ તો નાટ્યદર્પણકાર^{૨૯}ના મતે રસહાનિ થાય છે, પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા પણ જાગે છે.

નાટકનો નાયક રાજર્ષિ હોવો જોઈએ એટલે તેનામાં સમતુલા ધાર્મિકતા, સાત્ત્વિકતા વગેરે ઋષિ જેવા ગુણો હોવા જોઈએ. “રાજા” શબ્દ દ્વારા અહીં ક્ષત્રિય માત્રનું ગ્રહણ સમજવાનું છે, ફક્ત જેનો અભિષેક થયો હોય તે જ વ્યક્તિ એવું નહીં. નાગાનંદ, મ. ચ. અને વ્યાસનાં મહાભારત પર આધારિત રૂપકો વગેરેમાં અનેક સ્થળે નાયક ક્ષત્રિય છે પણ રાજા નથી. રાજાનું કાર્ય કરતો મંત્રી પણ આમાં આવી શકે. આથી જ ભરતનો મર્મ સમજતાં સાગરનંદી^{૩૦} પોતાના ગ્રંથમાં નોંધે છે કે દેવો, માનવો કે રાજાઓ જે ખરેખર કાર્યથી મહાન છે તેથી તેઓનો સમાવેશ થઈ શકે. જો કે મુખ્યત્ત્વે રાજાઓ જ નાયકનું સ્થાન પામ્યા છે.

ભરત પોતે પણ પછી જણાવે છે કે રાજવંશીના જ ચરિત્રને નાટકનું વસ્તુ બનાવવું. નાટકનો નાયક ધીરોદ્રત, ધીરોદાત્ત, ધીરશાન્ત અને ધીરલલિત એમ ચારેય પ્રકારના સ્વભાવવાળો હોવો જોઈએ. નાટ્યકારોના પ્રયોગો પણ

ભરતના આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને નાયકોના એવા સ્વભાવો મૂક્યા છે. જેમ કે, ડ. રા. ચ.નો નાયક ધીરોદાત્ત છે, વેળીસંહારનો નાયક ભીમ ધીરોદ્ધત છે. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્નો નાયક ધીરલલિત છે અને નાગાનન્દનો નાયક જીમૂતવાહન ધીરશાન્ત છે. અભિનય ભારતીયમાં અભિનવગુપ્તની^{૩૧} દૃષ્ટિએ “ઉદાત્ત” શબ્દનો પ્રયોગ ખૂબ જ અર્થપૂર્ણ છે જે નાટકમાં નાયકમાં વીરરસની યોગ્યતા સૂચવે છે. જ્યારે વિશ્વનાથ, શિંગભૂપાલ અને મંદારમરન્દકાર શ્રીકૃષ્ણકવિના મતે નાયક ધીરોદાત્ત પ્રકારના સ્વભાવનો જ માત્ર હોવો જોઈએ.

ઉદાત્ત સ્વભાવના નાયકમાં વીરતા કે શૌર્ય હોય એ સ્વાભાવિક જ છે પરંતુ તે તેનો એક માત્ર ગુણધર્મ (પૂરતો) નથી. તેથી ઉપરના ત્રણ આચાર્યોથી વિચાર પ્રણાલિ ચલાવી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં ડૉ. તપસ્વી નાન્દી^{૩૨} યોગ્ય જ માને છે. નાટ્યદર્પણકાર^{૩૩} સ્પષ્ટપણે રાજાઓને ચારેય પ્રકારના સ્વભાવવાળા હોવાનું સ્વીકારે છે. તે તો એમ પણ સૂચવે છે. કે એકનો એક નાયક જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં ચારેય પ્રકારનાં સ્વભાવ લક્ષણો ધરાવે છે.

ખીજી એક વિચાર પરંપરા પ્રમાણે નાટકના નાયકનો સ્વભાવ ફક્ત ધીરલલિત પ્રકારનો જ હોવો જરૂરી છે. આ રીતે સાગરનન્દી^{૩૪} માને છે કે ધીરોદ્ધત નાયક કાં તો દેવ અથવા અતિમાનવીય જ હોવો જોઈએ. ધીરલલિત તે રાજા છે અને ધીરોદાત્ત તે મંત્રી અથવા સેનાપતિ છે. ધીરશાન્ત તે બ્રાહ્મણ અથવા વૈશ્ય છે. નાટકમાં ફક્ત રાજા જ નાયક હોય. તેથી તેમાં નાયક ધીરલલિત જ હોય. વિશ્વનાથનો મત છે કે જે નાટકનો નાયક ધીરોદાત્ત જ હોય તેનાથી સાગરનન્દીનો મત તદ્દન વિરોધી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સાગરનન્દીનો મત સ્વીકાર્ય જણાતો નથી, કારણ કે ડ. રા. ચ., અ. દ., માલવિકાગ્નિમિત્ર, અવિમારક, બા. રા. વગેરેમાં ધીરોદાત્ત નાયકો છે. ભરતે દેવોને ધીરોદ્ધત, રાજાઓને ધીરલલિત કહ્યા છે પણ આ સામાન્ય સૂચના જ છે. જ્યારે ભરતનું પહેલું વચન એક વિશેષ સૂચન છે જેમાં નાટકના નાયકનો જ સંદર્ભ છે. આથી જ નાટ્યદર્પણોનો જે ઉકેલ આપ્યો છે તે સર્વોત્તમ જણાય છે.

પૂ. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પણ સાગરનન્દીની માફક ભરતના આ સામાન્ય તથા વિશેષ કથનનો મર્મ પકડવામાં થાપ ખાઈ ગયા છે. તેઓ કાવ્યાનુશાસનની વિવૃત્તિમાં^{૩૫} ભરતનાં સૂચનો વચ્ચેનો દેખીતો વિરોધાભાસ ગમે તે રીતે સમજાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમને મતે ધીરોદાત્ત વગેરેનો ભરતના વિધાનમાં જે ઉલ્લેખ

છે તે જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં એકના એક નાયકનો છે. પૂ. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે અહીં ‘‘અવલોક’’માંના ધનિકના મંતવ્યથી દોરવાયા જણાય છે. ^{૩૬}

ફળપ્રાપ્તિ

આચાર્ય ભરત પ્રમાણે નાટકના પ્રધાન ફલરૂપે નાયકને ઉદ્દિષ્ટ એવા ધર્મ, કામ અને અર્થ રહેલા છે. આમ નાટકને અભિપ્રેત આ ‘‘ત્રિવર્ગ પ્રાપ્તિ’’ હોવી જોઈએ એવું પરોક્ષ સૂચન છે. મોક્ષરૂપી ચોથો પુરુષાર્થ ધર્મના ફળરૂપે અંદર સમાવિષ્ટ થઈ જ જાય છે. જો કે નાટ્યદર્પણ એને સ્વતંત્ર ફળરૂપે નિરૂપે છે. મંદારમરન્દ અને રસાર્ણવ-સુધાકરના રચયિતાઓ પણ તેમ કહે છે. ^{૩૭} ‘‘નાનાવિભૂતિભિઃ’’ પદનો અર્થ એવો છે કે નાટકમાંનું કાર્ય નાયકના ઐહિક લાભ તથા સુખ સાથે સંકળાયેલું રહે. જેને ઐશ્વર્ય પણ કહી શકાય. આથી જ ના. શા. પછીના નાટ્યશાસ્ત્રીઓ ખાસ કરીને સાગરનંદી ભરતને જ અનુસર્યા છે. તેઓએ પણ નાટકનું ઉદ્દિષ્ટ ફળ નાયકને ધર્મ, કામ અને અર્થનો લાભ થાય એવું દર્શાવ્યું છે.

વિશ્વનાથે ‘‘નાનાવિભૂતિભિઃ’’નો અર્થ મહાસહાયમ્ અર્થાત્ નાયક જેવા મહાનીય ચરિત્રવાળા સહાયકોનું ચરિત્ર ચિત્રણ એવો કર્યો છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો વિશ્વનાથ નાયક તરીકે દેવને સ્વીકારે છે ત્યારે તેને પોતાના જેવા ચરિત્રવાળા અન્ય સહાય - મોટી સહાયની શી જરૂર પડે ? ભરતે નાનાવિભૂતિ-યુક્તમ્ની પહેલાના જ શ્લોકમાં દિવ્યાશ્રયોપેતમ્ એવું સ્પષ્ટ ‘‘દિવ્ય આશ્રયવાળું’’ કહી દીધું જ છે ત્યારે ‘‘વિભૂતિ’’નો વિશ્વનાથે જે અર્થ કર્યો છે તે અર્થ લેવાની તેને જરૂર ન હતી. ^{૩૮} ભરતના મતે આમ નાનાવિભૂતિભિઃ યુક્તમ્નો અર્થ ચાર પુરુષાર્થોને ગણી શકાય. જેમાં કામ અને અર્થની સમૃદ્ધિ મનુષ્ય નાયક માટે કદાચ મુખ્ય હોય. આથી જ ભરત નાટકમાં ઋદ્ધિ અને વિલાસનાં તત્ત્વોને ઈષ્ટ માને છે. તેથી અભિનવ ભારતીની ટીકા પ્રમાણે ઋદ્ધિ એટલે ‘‘રાજ્યલાભ’’ શત્રુવિજય’’ વગેરે છે. વિલાસ એટલે ‘‘બધાં ઈન્દ્રિય ભોગસુખ તથા કલા વગેરેની સાધના’’ જેવું કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં પણ સમર્થન છે.

રસ

નાયકને ઉદ્દિષ્ટ ફળની ચર્ચા અહીં રસની વિગત તરફ દોરી જાય છે જે નાટકનો કેન્દ્રવર્તી વિષય છે. જ્યાં અર્થ અને કામ પ્રધાન ફળ તરીકે રહેલા હોય ત્યારે વીર અને શૃંગાર રસ સ્વાભાવિક રીતે જ કેન્દ્રમાં રહે છે. બીજા

રસ ભાવ વગેરે ગૌણ રીતે જરૂર રહી શકે. ભરત પ્રમાણે નાટકમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ હોવાથી તેને વિવિધ રસ તથા ભાવોથી યુક્ત કહ્યું છે.^{૩૯} આનાથી અભિનયની અનેક છટાઓ વૃત્તિઓને અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. આને અનુસરીને અનુગામી નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ વીર અથવા શૃંગારને નાટકનો પ્રધાનરસ તથા બાકીના રસભાવાદિ ગૌણ રીતે આવતા હોવા જોઈએ એમ (ભરત) સ્વીકારે છે.^{૪૦}

રસ નાટ્યકૃતિનો આત્મા છે. ભરત રસવાદી - રસાત્મવાદી આચાર્ય છે. જેના સ્થાયીભાવ પર નાટ્યમાં નાયકની લક્ષ્ય સિદ્ધિનો આધાર રહેલો હોય છે જે નાટ્યનું કેન્દ્રબિંદુ હોય છે. તેથી નાટકમાં કોઈ એક કેન્દ્રબિંદુ રૂપ રસ મુખ્ય તથા અન્ય (બે) રસો ગૌણ રસ તરીકે લેવામાં આવે છે. નાટકમાં તો કોઈપણ રસને અભિવ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા હોય જ છે. જે રસ ભાવ નાટકમાં નાયકની ઉદ્દેશ્યસિદ્ધિ વિશેષ ગુણ બનતા હોવાથી તથા પ્રત્યેક પ્રકારની ઉદ્દેશ સિદ્ધિમાં સહાયક રહેવાને કારણે પ્રત્યેક પ્રકારની નાટ્યકૃતિમાં કોઈને કોઈ સ્વરૂપે વીર રસને જરૂર પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

આમ નાટકમાં કોઈ એક જ રસને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. નાટકમાં તે રસ કાં તો શૃંગાર હોય છે અથવા વીર. મંદારમરન્દકાર^{૪૧} એમ કહે છે કે ધર્મ, કાળ અને અર્થ પ્રેરિત કેવળ શૃંગાર જ નાટકનો મુખ્ય રસ હોઈ શકે ત્યારે તે અર્ધસત્ય જ કહે છે. શારદાતનય^{૪૨} તો પૂર્ણ નાટકને વિવિધ રસો અને અલંકારોથી યુક્ત માને છે. નાટ્યદર્પણકાર^{૪૩} નાટકને ધર્મ, કાળ અને અર્થ રૂપી વાસ્તવિક ફળવાળું માને છે. ધનંજયથી માંડી મંદારમરન્દકાર શ્રીકૃષ્ણકવિ નાટકમાં રસનિષ્પત્તિની દષ્ટિએ સમાનતા ધરાવે છે.

વૃત્તિયોજના

નાટકની અખિલાઈ માટે તેમાં વૃત્તિઓની યોજના પણ રસને અનુકૂળ થયેલી હોવી જોઈએ. આ વૃત્તિઓ યોજવી જોઈએ. આ વૃત્તિઓને નાટ્યની જનની માનવામાં આવે છે. નાટકમાં જો હોય તો બધી જ^{૪૪} ચારેય વૃત્તિઓ યોજવી જોઈએ. એમ શક્ય ન બને તો પણ કોઈ હાનિ થતી નથી.

નાટકની કથાવસ્તુનાં અંગ, પ્રભાવ તથા ઉદ્દેશ્યની દષ્ટિએ એ ૫ સંધિઓ ૬૪ અંગો, ૩૬ લક્ષણો, ગુણ અને અલંકારોથી શોભતું હોય, જુદા જુદા પ્રયોગો વડે રમણીય હોય, સુખની અનુભૂતિ કરાવનારું અને સુંદર રચના કૌશલ્યવાળું

હોવું જોઈએ. તેથી રૂપકના બધા પ્રકારોમાં નાટકને સર્વશ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. ^{૪૫} સાગરનંદી, ^{૪૬} ચતુર્વિધ વૃત્તિ સહિત કુલ ૨૩૩ જુદાં જુદાં અંગો હોય તેને નાટક કહે છે. જેમાં ૫ અવસ્થા, ૫ અર્થપ્રકૃતિ, ૬૪ સંધ્યંગ, ૪ વૃત્તિઓ, નાયકના ગુણ અને રસ ૮, ૨૧ અંતર સંધિઓ, ૩૬ નાટક લક્ષણો તથા ૯૦ અંગો એટલે ૩૩ નાટ્યાલંકાર, ૨૭ શિલ્પકાંગો, ૧૦ ભાણનાં અંગો, ૧૩ વીથીના અંગો તથા ૭ ભાણિકાનાં અંગો એમ કુલ ૯૦ અંગો વળી સાગરનંદી પહેલાં થઈ ગયેલા શારદાતનયના “ભાવપ્રકાશ”માં આવી ૪ કારિકા મળે છે. જેમાં થોડા ઘણા ફેરકાર સાથે સાગરનંદીએ નાટકનાં અંગોની સમાન સંખ્યા સ્વીકારી હોય તેમ બને.

શારદાતનય ભાવપ્રકાશમાં જે મનો ઉલ્લેખ કરે છે તે સુબન્ધુના ^{૪૭} મતે નાટક ૫ પ્રકારનું અને તે દરેકનું બંધારણ જુદું જુદું છે. સુબન્ધુ પ્રમાણે ૧) પૂર્ણ, ૨) પ્રશાન્ત, ૩) ભાસ્વર, ૪) લલિત અને ૫) સમગ્ર, એમ પંચવિધ છે. “પૂર્ણ”માં પાંચેય સંધિઓ હોય છે. બીજાં “પ્રશાન્ત” પ્રકારમાં ૫ સંધિઓ હોય છે પણ તેનો પ્રકાર વિશિષ્ટ હોવાથી તેમને મુખાદિ સંધિ ન કહેતાં ન્યાસ, સમુદ્ભેદ, બીજોક્તિ, બીજદર્શન અને અનુદૃષ્ટિ સંહાર કહે છે. આનું ઉદાહરણ તેમના મતે સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ છે. અહીં શૃંગાર મુખ્ય છે, છતાં નૈરાશ્યનો ભાવ લાંબો ચાલતો હોવાથી સુબન્ધુએ તેને પ્રશાન્ત પ્રકારનું માન્યું છે. ત્રીજા “ભાસ્વર” પ્રકારમાં પણ ૫ સંધિઓ છે. જેમ કે માલા, નાયકસિદ્ધિ, ગ્લાનિ, પરિક્ષય અને માત્રાવિશિષ્ટ સંહાર. આનું ઉદાહરણ રાજશેખરનું “બા. રા.” છે. ચોથો પ્રકાર તે “લલિત” જેનું ઉદાહરણ કાલિદાસકૃત “વિક્રમોર્વશીયમ્” છે. લલિતની સંધિઓ અનુક્રમે વિલાસ, વિપ્રલંભ, વિશોધન અને ઉપસંહાર છે. પાંચમું “સમગ્ર” પ્રકારનું નાટક નાટ્યકલાનું સંપૂર્ણ ઉદાહરણ છે અને નાટ્યકલાનાં બધાં જ લક્ષણો ધરાવે છે. હનુમાન કવિનું મહાનાટક આનું ઉદાહરણ છે. સુબન્ધુએ ભલે સંધિઓનાં વિશેષ નામ આપ્યાં પણ નાટક સરવાળે પંચસંધિયુક્ત છે જ. આમ નાટકમાં બધાં ભાવો, રસો, કર્મો અને પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ એમ કહેવાયું છે.

અંક વિભાજન

આચાર્ય ભરતના મતે નાટકનું વસ્તુવિભાજન અંકોમાં ^{૪૮} હોવું જોઈએ. આ અંક સંખ્યા પથી ઓછી કે ૧૦થી વધુ ન હોવી જોઈએ. ૧૦ અંક યુક્ત

તેવું નાટક મહાનાટક કહેવાય છે. નાટકની એકવાર રચના ગોપુરછના અગ્રભાગ જેવી એટલે કે તેના અંક ઉત્તરોત્તર નાના હોવા જોઈએ.

દશ્ય યોજના - મંચ યોજના

નાટકમાં રંગમંચ પર નાયકના પરિચારકો અથવા પરિવારજનોની સંખ્યા ૪ કે ૫ સુધીની હોવી જોઈએ. રંગમંચ પર હાથી, ઘોડા તથા વિમાન (મહેલ)નું સ્થાપન કરવું જોઈએ નહીં, પરંતુ કોઈ પાત્ર દ્વારા તે તે પ્રાણીઓની આકૃતિ તથા તેની શારીરિક ચેષ્ટા કે ચાલ દ્વારા અનુકરણ કરી તેને દર્શાવવા જોઈએ. હાથી, ઘોડા, વિમાન, પર્વત કે કોઈપણ વાહનના એવા જ નાના નમૂનાઓ બનાવી તેવી હળવી વસ્તુઓ પ્રસ્તુત કરી શકાય છે. વળી જો મંચ પર સોનાનું દશ્ય બતાવવું પડે તેમ હોય તો પાંચ કે છ વ્યક્તિનો જ પ્રવેશ કરાવવો જોઈએ. મંચ પર સૈન્ય કે યુદ્ધના રાજનીતિ વિષયક બધા નિયમોના પાલનને દર્શાવી ન શકાય તેથી કેટલીક બાબતો રંગમંચ પર વર્જિત ગણાવી છે. યાત્રાના દશ્યો (પ્રસંગો), વધ (મરણ), યુદ્ધ, રાજ્ય અને દેશની ક્રાંતિ, નગરીને ચારે બાજુ ઘેરો ઘાલવો, ભોજન, સ્નાન, સુરતક્રિયા, અંગલેપન વગેરે તથા વસ્ત્ર પરિધાન આવી બાબતો રંગમંચ પર દર્શાવવી નિષિદ્ધ છે.^{૪૯} આ અંગે ખાસ કરી રંગભૂમિ પર મરણનાં દશ્યો ન દર્શાવવાના નિયમો ભાસે **ઊરુભંગ**માં ભંગ કર્યો છે તેની કરુણાન્ત નાટ્ય રચનાના સંદર્ભે પ્રા. એ. બી. કીથે^{૫૦} પોતાના ગ્રંથમાં વિશદ્ ચર્ચા કરી છે તે અહીં ઉલ્લેખનીય છે.

નાટકના અંકમાં કથાવસ્તુની એવી યોજના હોવી જોઈએ કે જેમાં એક દિવસની ઘટનાનું વર્ણન કરવામાં આવે. જેનું પ્રયોજન નાટ્યરચનાના બીજ રૂપ બાબત સાથે જોડાયેલું હોય તથા જે વર્ણનને કારણે મુખ્યપાત્રની દિનચર્યા (ભોજન વગેરે)નાં કાર્યોમાં કોઈ વિરોધ ઉભો થતો ન હોવો જોઈએ.

આચાર્ય ભરત પછીના આચાર્યોએ પોતાના લક્ષણ ગ્રંથોમાં નાટકની જે વિભાવના આપી છે તે ભરતાનુસરી જ છે અર્થાત્ ભરતની મૂળ વિભાવનાઓની પુનરાવૃત્તિ માત્ર છે.

૭.૫.૨. પ્રકરણ

પ્રસ્તાવના

થોડા ઘણાં ફેરફારો બાદ કરતાં ‘‘પ્રકરણ’’ નાટક સાથે મળતો એવો

રૂપક પ્રકાર છે.^{૫૧} ભરતે ના. શા.માં પ્રકરણના કથાસ્વરૂપ વિશે માહિતી આપી છે. સાથે સાથે તેની વ્યાખ્યાત્મક સમજૂતી પણ આપી છે. નાટ્યકાર પોતાની કવિપ્રતિભાથી એવી કલ્પિત કથાવાળી રૂપક રચના કરે છે. જેમાં કથાવસ્તુ નેતા (નાયક)નું નિરૂપણ મૌલિક (ઔત્પત્તિક) હોય. નાટ્યદર્પણકાર^{૫૨} “પ્રકરણ” શાબ્દિક અર્થને સમજાવતાં કહે છે કે “જેનો નાયક ક્ષણ કે આખ્યાન વસ્તુ અલગ રીતે કે એક સમાન રીતે કલ્પિત હોય તે પ્રકરણ છે.”

વસ્તુ

પ્રકરણની કથાવસ્તુ કવિકલ્પિત અથવા ઉત્પાદ્ય હોય છે. પ્રકરણની કથાવસ્તુ લૌકિક હોય છે. ભરતના મતે પ્રકરણનું કથાનક લોકપરંપરાશ્રિત ગ્રંથોમાં વણાયેલી કથાના આધારે રચેલું હોવું જોઈએ. તેથી પુરાણ, ઈતિહાસ, રામાયણ, મહાભારત જેવા આખ્યાનક ગ્રંથો સિવાય ‘બૃહત્કથા’ જેવી કૃતિઓમાંથી લેવામાં આવેલું હોવું જોઈએ. આ ઉપરાંત પ્રાચીન નાટકોમાંથી કથાવસ્તુ લઈ શકાય જેમાં નવીન કાલ્પનિક ઘટનાઓ પણ ઉમેરી શકાય. આમ પ્રકરણની કથાવસ્તુ અનાર્થ એટલે કે ઉત્પાદ્ય છે. વસ્તુ, નેતા અને ફલ એમ બંને કે ત્રણેય કલ્પિત હોય તે રીતે પ્રકરણના કુલ ૭ પ્રકારો પડે છે.

નાયક

પ્રકરણનો નાયક ધીરપ્રશાંત પ્રકૃતિનો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, મંત્રી, પુરોહિત, સચિવ (અમાત્ય), વેપારી કે સેનાપતિમાંથી કોઈપણ એક પ્રકારનો હોવો જોઈએ.^{૫૩} ધીરોદાત્ત પ્રકારનો કે દિવ્ય ગુણોવાળો નાયક ન હોવો જોઈએ. તેમાં રાજવિહારની કથા ન હોવી જોઈએ. પ્રકરણનાં પાત્રો રાજના અંતઃપુરની બહાર રહેનારા દાસ, ભિક્ષુ વગેરે હોવા જોઈએ. પ્રકરણમાં નાયક વિશે ધનંજય, રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર અને વિશ્વનાથ પોતાના લક્ષણ ગ્રંથોમાં લગભગ સમાન રીતે ભરતની પ્રકરણની વિભાવનાને અનુસર્યા છે. આમ નાયકને ભરતે નાટકના નાયકથી જુદો - સામાન્ય મનુષ્યગત મર્યાદાવાળો અને મધ્યમચરિતનો દર્શાવ્યો છે. જે તેને અર્ધદેવી પાત્રો જેવાં કે દુષ્યન્ત કે પુરુરવાથી જુદો પાડે છે. નાયકનો પરિવાર પણ દુષ્યન્ત વગેરેની સરખામણીમાં મધ્યમ કક્ષાનો હોવો જોઈએ ખલ, વિટ, ચેટ, વારાંગના, જુગારીઓ, દાસજનો વગેરેનો પ્રયોગ પ્રકરણમાં વિદૂષકને બદલે વિટને સ્થાન આપવું હોય તો આપી શકાય એમ આચાર્ય અભિનવગુપ્ત

માને છે. પરંતુ મૃચ્છકટિકમ્ એવું પ્રકરણ છે કે જેમાં વિદૂષક અને વિટ બંનેની ભૂમિકાઓ છે. કંચુકીને બદલે એક અનુચર સહાયક તરીકે રાખી શકાય. પ્રકરણનો નાયક ધર્મ, અર્થ તથા કામની પ્રાપ્તિમાં તત્પર રહી અનેક વિધનો અને બાધાઓનો સામનો કરતા ઉદ્દિષ્ટ મનોરથોની સિદ્ધિ કરતો દર્શાવવો જોઈએ.

નાયિકા

પ્રકરણમાં નાયિકા અદ્વિજવર્ણા કુલજા અથવા વૈશ્યા તો કેટલાક પ્રસંગોમાં કુલકન્યા અથવા કુલીન કન્યાને નાયિકા તરીકે રાખી શકાય. મૃચ્છકટિકમ્ જેવા પ્રકરણમાં કુલ સ્ત્રી અથવા પાણ્યાંગના કે વૈશ્યા એમ બંને નાયિકાઓ જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે જો કથાવસ્તુ ગૃહસ્થોચિત હોય તો નાયિકા કુલસ્ત્રી રાખવી. જ્યારે તેનાથી વિપરીત કથાવસ્તુ હોય તો પાણ્યસ્ત્રી અથવા વૈશ્યા નાયિકા તરીકે રાખી શકાય. જો (નાયક તરીકે) પારિવારિક સ્વભાવના ૭ પ્રકારના નાયકો જેવા કે - વિપ્ર, વણિક, સાર્થવાહ, અમાત્ય (સચિવ), પુરોહિત, અધિકારી તથા વિટ આ બધાનાં ઘર પર વૈશ્યા પ્રકારની નાયિકાની ઉપસ્થિતિ બતાવવી ન જોઈએ. આ સિવાય કુલની અને વૈશ્યા નાયિકાની એક સ્થાને ઉપસ્થિતિ અથવા અનુરાગાદિની સ્થિતિ રાખવી જોઈએ નહીં. આચાર્ય અભિનવ ગુપ્તના મતે કોઈ કારણોસર જો એક દૃશ્યમાં કુલની અને વૈશ્યા એમ બંને દર્શાવવા પડે તો બંનેની ભાષા અને વ્યવહાર તથા સ્વભાવમાં અંતર હોય તેમ દર્શાવવા પડે.

નાટ્ય દર્પણ^{૫૪} અનુસાર નાયિકાઓની ભિન્નતાને આધારે તથા નાયક, વસ્તુ અને ફળના અલગ અલગ હોવાને લીધે પ્રકરણના અવાંતર ૨૧ પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે. નાટ્યદર્પણની વૃત્તિમાં આ પ્રકારોને સવિસ્તાર સમજાવવામાં આવ્યા છે.

પ્રકરણમાં નાયિકાઓના સમાવેશની દૃષ્ટિએ ૩ પ્રકાર પડે છે. શુદ્ધ, વિકૃત અને સંકીર્ણ (મિશ્ર.) જે પ્રકરણની નાયિકા કુલકન્યા હોય તે શુદ્ધ, જે પ્રકરણની નાયિકા ગણિકા હોય તે વિકૃત તથા જેની નાયિકા કુલકન્યા અને ગણિકા (પાણ્ય સ્ત્રી) બંને હોય તો તેને સંકીર્ણ પ્રકરણ માનવામાં આવે છે. આ પ્રકારની માન્યતાનો સ્વીકાર કરી તેનો વિસ્તાર માત્ર રામચંદ્ર ગુણચંદ્ર નાટ્યદર્પણમાં આપે છે. જેથી તેના કુલ ૨૧ અવાંતર પ્રકાર પડે. કુલસ્ત્રી, પાણ્યસ્ત્રી (ગણિકા) અથવા બંને સાથે હોય ત્યારે તે દૃષ્ટિએ વિચારતા કુલ ૨૧ પ્રકરણ થાય. ગૃહસ્થોચિત વૃત્તમાં (કથાવસ્તુમાં) કુલસ્ત્રી તેનાથી વિપરીત

કથાનકમાં પણ્યસ્ત્રી અને વિટ પતિ રૂપે હોતાં કુલસ્ત્રી અને વૈશ્યા એમ બંને નાયિકાઓ સંભવે (આમ ૨૧ પ્રકારો થાય.) પુષ્પદૂતિકા પ્રકરણમાં વણિક વગેરે નાયક માટે કુલસ્ત્રી નાયિકા છે. જ્યારે તરંગદત્ત પ્રકરણમાં ગૃહસ્થ ધર્મને ઉચિત પુરુષાર્થના વર્ણનના અભાવમાં પણ્યસ્ત્રી નાયિકા હોય છે. વિટ એટલે ગીત, નૃત્યવાદ્ય વગેરે કળાઓમાં નિપુણ, વેશ્યાદિના સેવનમાં તત્પર એવા મૂલદેવ વગેરે નાયક હોતાં બંને નાયિકાઓ જોવા મળે છે. નાયક ધૂર્ત હોવાથી જ વેશ્યા અહીં પ્રધાન નાયિકા છે. જ્યારે કુલસ્ત્રી સાથેનાં લગ્ન કુટુંબની પરંપરાથી થયેલાં હોય છે. વિટ નાયક હોય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વણિક, બ્રાહ્મણ વગેરેમાંથી જ કોઈક તે રૂપે જણાય છે એમ નાટ્યદર્પણ માને છે. વેશ્યા અને કુલજા પ્રકરણમાં આવતાં હો તો તે પ્રકરણ સંકીર્ણ કહેવાય છે. આ ભેદ શુદ્ધ ન હોતાં અશુદ્ધ મનાય છે. માત્ર કુલની કે પણ્યસ્ત્રી નાયિકા હોય ત્યારે શુદ્ધ ભેદો પ્રાપ્ત થાય છે. નાટ્યદર્પણકાર નોંધે છે કે - “વણિક વગેરે નાયકવાળું પ્રકરણ પણ ધૂર્તાદિથી યુક્ત હોય તો તેને સંકીર્ણ અર્થાત્ અશુદ્ધ પ્રકારનું માનવું.” જેમ કે મૃચ્છકટિકમ્ સાગરનન્દી^{૫૫} ભરતના મતને અનુસરીને નોંધે છે કે, “પ્રકરણ બે પ્રકારનું હોય, એક શુદ્ધ અને બીજું સંકીર્ણ જો કુલજા નાયિકા હોય તો શુદ્ધ પ્રકરણ બને છે અને જો વેશ્યા નાયિકા હોય તો તેને સંકીર્ણ-મિશ્ર પ્રકરણ સમજવું જોઈએ.” તેમણે શુદ્ધ પ્રકરણના ઉદા. તરીકે પુષ્પદૂતિકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને સંકીર્ણ પ્રકરણના ઉદાહરણ તરીકે મૃચ્છકટિકમ્નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દ. રૂ. , ભા. પ્ર. અને ર. સુ.માં ૩ પ્રકારની નાયિકાઓના આધારે પ્રકરણના ૩ ભેદો આપ્યા છે જે એક સમાન છે.

રસ

પ્રકરણનો અંગી કે પ્રધાનરસ શૃંગાર હોય છે. આચાર્ય વિશ્વનાથ અને શિંગભૂપાલ પ્રકરણમાં શૃંગારરસની પ્રધાનતાને ભરતની જેમ સ્વીકારે છે.^{૫૬} આ સિવાય પ્રકરણમાં શૃંગારરસની પ્રધાનતાની દૃષ્ટિએ નાટ્યદર્પણકાર^{૫૭} પોતાનો મત રજૂ કરતાં કહે છે કે પ્રકરણમાં નાટકની જેમ શૃંગારરસ પ્રધાન ન હોવો જોઈએ, કારણ કે પ્રકરણમાં કૌશિકીવૃત્તિ જેનું કારણ છે તેવા સંઘર્ષ - કલેશ વગેરે વધુ પ્રમાણમાં આવતાં હોય છે. તેથી જ્યાં પ્રકરણમાં સંઘર્ષ - કલેશ આવ્યા હોય ત્યાં શૃંગારરસ અને હાસ્યના અવસરો ઓછા આવે એ સ્વાભાવિક છે તેથી પ્રકરણમાં જો કૌશિકીવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય નહીં હોય તો જ શૃંગારરસને

અવસર મળશે. માલતીમાધવમાં ભવભૂતિએ કૌશિકીવૃત્તિનો વધુ પ્રયોગ કર્યો છે. તે ભરત વગેરે આચાર્યો સંમત એવા વૃદ્ધ સંપ્રદાયના મતને અનુકૂળ નથી.

પ્રકરણનાં અન્ય લક્ષણો નાટકનાં લક્ષણોની જેમ સમાન રીતે યોજવા તેવું ભરતનું વિધાન છે.^{૫૮} નાટ્યદર્પણકાર^{૫૯} કૌશિકીવૃત્તિ વિના નાટકનાં લક્ષણો જેવાં જ પ્રકરણનાં હોય તેમ સ્વીકારે છે. ૧૦ રૂપકકાર^{૬૦} પણ સંધિ, પ્રવેશક તથા રસાદિનો સમાવેશ નાટકમાં થાય તેવો જ થયેલો હોવો જોઈએ તેમ માને છે.

૭.૫.૩. ભાણ

પ્રસ્તાવના

ભાણ એ રૂપકનો એકોક્તિ અને એકાંકી પ્રકાર છે. ભાણ શબ્દ સંસ્કૃતમાં भण् ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. જેનો અર્થ “કહેવું” કે “બોલવું” થાય છે. भण् ધાતુને ધજ્ પ્રત્યય લગાડતાં ભાવવાચક અને “કથન” અથવા “વક્તવ્ય” થાય છે. भण્નું જિણન્ત રૂપ ભાણિ થતાં તેનો અર્થ “કહેવડાવવું” કહી શકાય કારણ કે “ભાણ”માં કવિ એકપાત્રની એકોક્તિ દ્વારા સમાજને કશુંક કહેવડાવે છે. આ ઉપરાંત અભિધાન કોશમાં ભાણિ ધાતુને “કોઈ ખાસ અવાજનું અનુકરણ કરવું” એવો અર્થનો ઘોતક ગણવામાં આવે છે.

આચાર્ય અભિનવગુપ્તે^{૬૧} ના. શા.ની ટીકામાં એક સ્થાને તેણે ભાણિમાંથી ભાણ શબ્દ ઉતરી આવ્યો છે એમ જણાવ્યું છે. સમય જતાં ભાણના નટોના વર્ગને “ભાણ” અથવા “ભાણક” કહેવામાં આવતો જેનો વ્યવસાય પછી હાસ્ય અને અભિનય સાથે લોકરંજક વાર્તાઓ સંભળાવવાનો અને તે રીતે ધન કમાવવાનો થઈ ગયો.

ગ્રામિણ સમાજમાં “ભાંડ” નામનું “લોકનાટક” મનોરંજનનું માધ્યમ ગણાતું. એને મોટાભાગના વિદ્વાનો “ભાણ”નું આદિમ સ્વરૂપ માને છે. ભાણની વ્યુત્પત્તિપરક વ્યાખ્યા નાટ્યદર્પણમાં આપી છે. તે મુજબ “જેમાં નાયક અન્ય કોઈ પાત્ર રંગભૂમિ પર ઉપસ્થિત ન હોવાને લીધે આકાશોક્તિ દ્વારા પોતાની અને બીજાની કથા વાત કહે કે પ્રકાશિત કરે તેને ભાણ કહે છે.”^{૬૨}

ભાણના લક્ષણો

આચાર્ય ભરતથી માંડી વિશ્વનાથ સુધીના બધા નાટ્યમીમાંસકોએ પોતાના

લક્ષણગ્રંથોમાં “ભાણ”નાં લક્ષણો તેમજ તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ચિત્રાંકન લગભગ સમાન રીતે કરેલું છે. પરંતુ પ્રાચીન અને નવીન નાટ્ય આલોચકોએ ભાણના રસપ્રયોગની બાબતમાં મતભેદ દર્શાવ્યા છે. આચાર્ય ભરતે શૃંગારરસની ઘોતક કૌશિકીવૃત્તિને ભાણમાં સ્વીકારી નથી. આ ઉપરાંત ભરતે એ પણ દર્શાવ્યું નથી કે આઠમાંથી કયા રસનો પ્રયોગ ભાણમાં કરવો ? ભાણના વિષયવસ્તુ વિશે પણ ખાસ કોઈ સ્પષ્ટતા કરી હોય તેમ જણાતું નથી. અભિનવગુપ્તે ભાણ વિષે ના. શા. ઉપર ટિપ્પણ આપતાં કહ્યું છે કે - “વિટનું ચરિત્ર હાસ્યોચિત હોવું જોઈએ.” તેના મતે ભાણ અને પ્રહસનમાં ઘણું સામ્ય છે. ભાણમાં વિસ્મય કે અદ્ભુત રસ મુખ્ય હોય છે. આમ અભિનવગુપ્તે ભાણમાં શૃંગારનો સ્વીકાર કર્યો નથી.

બીજા પાત્રો કાલ્પનિક હોય એમ તથા તેની ગેરહાજરીમાં ભાણનો નાયક વિટ કે ધૂર્ત કિં બ્રવીષિ ? “તેં શું કહ્યું ?” એમ કહી ગેરહાજર પાત્રની ઉક્તિ નાયક જ બોલે છે, ભાણે છે, આથી જ આ રૂપક પ્રકારને ભાણ કહેવાય છે.

ભાણનું કથાનક કાલ્પનિક હોય છે. તે એક અંકનું રૂપક છે. તેથી માત્ર મુખ અને નિર્વહણ સંધિ જ છે. ચોર કે જુગારી હોવાથી નાયક વિટ કે ધૂર્ત હોય છે. વેશ્યા, કુલટા, કુટિની, દૂતી વગેરેનાં ચરિત્રોને અથવા પોતાના ચરિત્રને રંગમંચ પર ન પ્રવેશેલા બીજા પાત્રનાં વચનોનો અનુવાદ કરી આકાશભાષિત દ્વારા નાયક રજૂ કરે છે. અંગ વિકારો દ્વારા તે પ્રેક્ષકોને સમજાવે છે. ભાણમાં વાગ્યવ્યાપારનું પ્રાધાન્ય રહેતું હોવાથી ભારતી વૃત્તિનો પ્રયોગ કરાય છે. શૃંગારરસને પણ સ્થાન છે. વાચિક અભિનય સાદ્યંત જણાય છે. વિટ વગેરેનું ચરિત્ર બીજાને છેતરી જનારું હોય છે. તેથી ભાણનો એ ઉદ્દેશ બને છે કે જનસમાજમાં આવી છેતરપિંડી ન થાય અને વિટ વગેરેથી કેમ બચી શકાય. એની કથાવસ્તુ ઉત્પાદ્ય હોવાથી એકાંકી અને નટપ્રધાન આ ભાણ સમાજમાં જોવા મળતાં એવા કેટલાયે વ્યક્તિઓનાં હૃદયનાં પ્રરંજન રહસ્યો, પાખંડો અને માયા અને ધૂર્તતા વગેરેને રજૂ કરી હાસ્યકટાક્ષનું વાતાવરણ સર્જે છે. ભાણમાં ૧૦ લાસ્યાંગો પ્રયોજાય છે. ભાણના બે પ્રકારો છે. ૧) આત્માનુભૂતશંસી, ૨) પરસંશ્રયવર્ણનાવિશેષ: ।^{૬૩} જેમાં પોતાના અનુભવો વર્ણવવામાં આવ્યા હોય તે પ્રથમ પ્રકારનું અને જેમાં અન્ય પાત્રની બાબતોનું વર્ણન હોય તે બીજા પ્રકારનું. બંને પ્રકારમાં દર્શકોને એક સિવાય કોઈ અન્ય પાત્ર જોવામાં

આવતું નથી કે અન્ય પાત્રની વાણી સંભળાતી નથી. રંગમંચ પરનો એકમાત્ર નાયક પ્રેક્ષકો માટે આ દૃશ્ય અને પોતાને માટે અદૃશ્ય પણ દૃશ્ય હોય તેમ સામેના પાત્ર વિષે અને સામેના પાત્રવતી કથનો કરતો દર્શાવવામાં આવે છે. કથનો અને પ્રતિકથનોમાં અંગાભિનય અને પ્રતિકથનોમાં અંગાભિનય અને પ્રતિકથનોમાં અંગાભિનય અને ચેષ્ટાઓ દ્વારા દોહરાવવામાં આવે છે.

ભાણનો નાયક સ્વભાવે દુષ્ટ અને પરસ્થજીવી હોય છે. પોતે પૂર્વે કરેલાં કાર્યો અને કરતૂતોનું ઉચિત ભાવો દ્વારા સંપૂર્ણ વર્ણન કરે છે.

ધનંજય ૧૦ રૂપકોમાં^{૬૪} ભાણના લક્ષણો દર્શાવતાં કહે છે કે ભાણ દ્વારા સૌભાગ્ય અને શૌર્યનું વર્ણન કરી શૃંગાર તથા વીરરસનું સૂચન કરવામાં આવે છે. તેમાં ભારતીવૃત્તિની પ્રધાનતા જોવા મળે છે. તથા એક જ અંકની યોજના કરવામાં આવે છે. તેની કથાવસ્તુ કલ્પિત હોય છે. મુખ અને નિર્વહણ સંધિ તથા આ બે સંધિનાં અંગો તેમજ ૧૦ લાસ્યાંગોની યોજના કરવામાં આવેલી હોય છે.^{૬૫} સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથે^{૬૬} સંભવિત રીતે ભાણમાં શૃંગારની પ્રધાનતા જોઈ તેમાં ભારતીવૃત્તિની સાથે કૌશિકીવૃત્તિનો સમાવેશ કરવાનું ગર્ભિત રીતે સૂચવ્યું છે. જે ભરતના મતથી વિરુદ્ધ છે. રામચંદ્ર ગુણચંદ્ર ભાણની વિશેષ તરફેણ કરતાં કહે છે કે ભાણ શૃંગાર તથા વીરરસ પ્રધાન રૂપકોમાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય લોકાનુરંજક છે. શારદાતનય^{૬૭} ભાણને “શૃંગારસૈકાશ્રયમ્” કહીને “ભાણ્યમ્ મુક્ત-પ્રત્યુક્તમેવ ચ” જેવા શબ્દપ્રયોગથી ઉક્તિ પ્રયુક્તિનું પ્રાયુર્ય છે તેવું દર્શાવવા માગે છે જેને ભાણ્યમ્ શબ્દ (ભાણ) “ભાણને યોગ્ય” એવો પ્રયોગ ઉચિત જણાય છે.

પાશ્ચાત્ય નાટ્ય સ્વરૂપ Monoacting સાથે એકાભિનય રૂપ ભાણને ઘણું સામ્ય છે. આનાં અન્ય નામો પણ મળે છે. જેવા કે, સ્વગત, ભાષણ, એકપક્ષીય સંવાદ અને એકપાત્રી રૂપક.

૭.૫.૪. વ્યાયોગ

વ્યાયોગની કથાવસ્તુ પુરાણ અથવા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ હોય છે. વ્યાયોગમાં એક અંક હોય છે. પુરુષ પાત્રો વધારે અને સ્ત્રીપાત્રો કે જેમાં નાયિકાઓ ન હોય માત્ર દાસીઓ જ હોય છે. બધાં મળી વધુમાં વધુ ૧૦ પાત્રો હોય છે. વ્યાયોગમાં શસ્ત્રયુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, ઈર્ષા, વિદ્રતા વગેરેનું પ્રદર્શન હોય છે. યુદ્ધ

થતું હોય તો તે સ્ત્રી પ્રાપ્તિને કારણે થતું હોતું નથી. કથાવસ્તુની ઘટના એક દિવસમાં પૂરી થાય તેવી હોય છે.

વ્યાયોગનો નાયક ધીરોદ્ધત હોય છે અને વૃત્તિ સાત્વતી હોય છે. પ્રતિનાયકની વૃત્તિ આરભટી હોય છે. તેમાં ગર્ભ અને વિમર્શ એ ૨ સંધિઓ સિવાયની ૩ સંધિઓ જોવા મળે છે. વ્યાયોગમાં ડિમની જેમ હાસ્ય અને શૃંગાર સિવાયના ૬ રસો હોય છે. મોટે ભાગે વીર અથવા રૌદ્રરસનું કથાનક હોય છે. તેને અનુકૂળ વૃત્તિ અર્થાત્ કૌશિકી સિવાયની વૃત્તિ હોય છે. વ્યાયોગનાં લક્ષણો બાબતમાં કેટલાક આચાર્યો વિભિન્ન મતો ધરાવે છે. આચાર્ય વિશ્વનાથના^{૬૮} મતે વ્યાયોગનો નાયક પ્રસિદ્ધ, રાજર્ષિ અથવા દેવ હોવો જરૂરી છે. હાસ્ય, શૃંગાર અને શાંત એમ ૩ રસ સિવાયના અન્ય રસ અંગી હોવા જોઈએ. સાગરનંદી^{૬૯} વ્યાયોગમાં પ્રણયકથા અંતર્ગત કોઈ તાપસનું ઋષિકન્યા સાથે લગ્ન કરવામાં આવતું હોય તેવો મત પ્રદર્શિત કરે છે.

૭.૫.૫. સમવકાર

પ્રસ્તાવના

સમવકાર શબ્દ સમ + અવ એ ઉપસર્ગને કૃ ધાતુના યોગથી બને છે. દશ રૂપકકાર^{૭૦} સમવકારની વ્યાખ્યા આપે છે કે - “જેમાં કાવ્યનાં પ્રયોજનોને વિસ્તારવામાં આવ્યાં છે તે સમવકાર છે.” નાટ્યદર્પણમાં^{૭૧} વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે કે - “ક્યાંક ભેગા મળેલા તો ક્યાંક છૂટા એવા ત્રિવર્ગ ધર્મ, અર્થ અને કામના પૂર્વ-પ્રસિદ્ધ ઉપાયોથી જોડાયેલ હોય તે સમવકાર છે.” સાહિત્યદર્પણકાર^{૭૨} પણ ઉપરની વ્યાખ્યાને સમર્થન આપતાં કહે છે કે - “જેમાં જાતજાતના અર્થો ગુંથાયેલા-જોડાયેલા હોય તે સમવકાર છે.”

કથાવસ્તુ

સમવકારની કથાવસ્તુ સંસ્કૃત નાટકોના પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા તેની પ્રારંભિક સ્થિતિનું સૂચન કરતું હોવાથી આ પ્રકારનું રૂપક વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. સમવકારની કથાવસ્તુ “નાટક” કે “પ્રકરણ”ની જેમ શૃંગલાબદ્ધ હોતી નથી. કથાવસ્તુ ૩ અંકોમાં વિભાજિત હોય છે. પ્રત્યેક અંકની કથાવસ્તુ એક સ્વતંત્ર રૂપક જેવી છે. તેના પ્રત્યેક અંકમાં કથાવસ્તુ લગભગ સમાપ્ત થઈ જાય છે. નવા અંકમાં અન્ય નવી કથાવસ્તુ રહેલી હોય છે. આમ કથાવસ્તુની વિકીર્ણતાને કારણે આ

રૂપક પ્રકારને સમવકાર કહ્યો છે. સમવકારની કથાવસ્તુ દેવતાઓ અને દૈત્યોને લગતી હોય છે. અહીં દેવયાત્રા વગેરેનાં દશ્યો હોય છે. તેથી શ્રદ્ધાળુ ભક્ત દર્શકો આવી રજૂઆતથી પ્રભાવિત થાય છે તેથી સમવકારનો નાટ્યપ્રયોગ દેવ પ્રતિષ્ઠા જેવા ઉત્સવો વખતે કરવામાં આવે છે. આનાથી સ્ત્રીદર્શકો અને બાળકો પણ આનંદિત થાય છે. આમ તેની કથાવસ્તુ પ્રખ્યાત - ખ્યાતાર્થ હોય છે.

સમવકારનો પ્રથમ અંક હાસ્યથી પ્રારંભ થાય છે. તેમાં ૩ પ્રકારના શૃંગાર ધર્મશૃંગાર, અર્થશૃંગાર અને કામશૃંગાર રજૂ કરવામાં આવે છે. તેમાં ૩ પ્રકારનાં કપટ - સ્વાભાવિક, દૈવી અને કૃત્રિમની યોજના કરાયેલી હોય છે. આ ઉપરાંત ૩ અનર્થો - ચેતનકૃત, અચેતનકૃત તથા ચેતનઅચેતનકૃત રહેલા છે. ચેતનાકૃત અનર્થ એટલે મનુષ્ય દ્વારા કરાયેલા અનર્થ. જેમ કે શત્રુના નગરને ઘેરી લેવું. અચેતન એટલે જળ, વાયુ અને અગ્નિથી થતા અનર્થ અને ચેતનાચેત એટલે હાથી વગેરે દ્વારા થતા અનર્થ વગેરેનું વર્ણન રજૂઆત કરાય છે. આ ઉપરાંત લૌકિક ઉપાયોથી સિદ્ધ ન થઈ શકે તેવાં માયા ઈન્દ્રજાળ, કૂંદવું, ઊછળવું, શત્રુનાં પૂતળાં વગેરેને ગબડાવવાં જેવાં વર્ણનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ ત્રણેય અંકોમાં એક એક પ્રકારના શૃંગાર - કપટ અને અનર્થની રચના કરાયેલી હોય એમ અહીં અભિપ્રેત છે.

સમવકારની કથાવસ્તુ ૩ દિવસની ઘટનાનું વર્ણન કરે છે. તેના પ્રત્યેક અંકોની ભજવણીનો સમય પણ નિશ્ચિત છે. પ્રથમ અંક ૧૨ નાડિકા અર્થાત્ ૬ મુહૂર્તનો, દ્વિતીય અંક ૪ નાડિકા એટલે કે ૨ મુહૂર્ત અને ત્રિતીય અંક ૨ નાડિકા એટલે કે ૧ મુહૂર્તની અવધિવાળો હોય છે. આ નાટ્ય પ્રકારમાં વિમર્શ સિવાયની ૪ સંધિઓ હોય છે. પ્રથમ અંકમાં મુખ અને પ્રતિમુખ સંધિઓ, બીજા અંકમાં ગર્ભસંધિ અને ત્રીજા અંકમાં નિર્વહણ સંધિની રચના થાય છે. સમવકારમાં સાત્ત્વતી અને આરભટી વૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. જ્યારે કૌશિકીવૃત્તિ નહિવત્ પ્રયોજાય છે. ભારતીવૃત્તિ પણ પ્રયોજાય છે. બધા અંકો પોતપોતાની રીતે સ્વતંત્ર હોવાથી આમાં “ખિંદુ” તથા “પ્રવેશક” વગેરેનો અભાવ હોય છે. નાટકમાં પ્રયોજાય છે તેનાથી વધુ વીચ્છેદ તથા પ્રહસનાંગો અહીં જોવા મળે છે.

નેતા

સમવકારનો નાયક દેવ અથવા દાનવ જ હોય છે. દેવો કે દાનવો ધીરોદ્રત પ્રકારના હોય છે, પણ પોતપોતાના વર્ગમાં ધીરોદાત્ત હોવા જરૂરી છે. સમવકારમાં

૧૨થી વધુ નહીં તેટલા નાયકોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક નાયકને જુદું જુદું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. નાટ્યદર્પણકાર ભરતથી જુદો મત પ્રદર્શિત કરતાં કહે છે કે - “પ્રત્યેક અંકમાં એક નાયક, બે પ્રતિનાયક તથા એ બંનેના સહાયકો એમ એક અંકમાં ૪ અને કુલ ત્રણે અંકમાં મળી ૧૨ નાયકોની યોજના કરાય છે.” આમ કરવાથી બધા અંકમાં નાયકની સંખ્યા સરખી એટલે ૪ - ૪ની રહે છે. આમ સંતુલન જળવાય છે.

રસ

સમવકારમાં વીરરસ અંગી તરીકે અને અન્ય રસ અંગ તરીકે આવે છે. ક્યારેક મુખ્યરસ રૌદ્ર પણ જોવા મળે છે. પણ એવાં સમવકારોની સંખ્યા ઓછી છે. પ્રથમ અંકમાં કામશૃંગારની રચના કરાય છે. આ રચનાથી મનોરંજકતા સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરાંત સમવકારમાં લાંબા પદોની યોજના હોવાથી સ્ત્રગ્ધરા કે શાર્દૂલવિકીડિત જેવા છંદો પ્રયોજાય છે. જ્યારે ગાયત્રી છંદના અક્ષરો ઓછા હોવાથી તેવા છંદો પ્રયોજાતા નથી. સમવકારનો શૃંગાર કોઈ ઝઘડાના મૂળ તરીકે જ નિરૂપાય છે. એકંદરે આ પ્રકાર ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ દૈવી - અર્ધદૈવી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરતો સુંદર મનોરંજક પ્રકાર છે.

નાયકની બાબતમાં નાટ્યદર્પણકાર^{૭૩} વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે - “તેમાં ૧૨ નાયકો હોય છે. પ્રત્યેક અંકમાં ૧૨ નાયકો હોય છે. એવો પણ એક મત છે. અથવા પ્રત્યેક અંકમાં ૧ નાયક, ૨ પ્રતિનાયક અને એ બંનેના સહાયકો એમ પ્રત્યેક અંકમાં ૪ - ૪ નાયક હોવા જોઈએ આ મધ્યમ માર્ગ છે પણ જો કોઈ અંકમાં ઓછા કે વધુ નાયકો હોય તો દોષ થતો નથી.”

વિશ્વનાથ^{૭૪} ત્રિવિધ શૃંગારની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે - “ધર્મશૃંગારનો અર્થ શાસ્ત્રાનુકૂળ શૃંગાર, અર્થશૃંગાર એટલે અર્થલાભાર્થક શૃંગાર, કામશૃંગાર એટલે પ્રહસનાત્મક શૃંગાર.”

૭.૫.૬. ડિમ

પ્રસ્તાવના

ડિમ શબ્દ ડિમ - સંઘાતે અર્થાત્ ડિમ્ “ઈજા કરવી” એવા અર્થમાં

પ્રયોજાય છે. “ડિમ” શબ્દ અંગે દશ રૂપકકાર^{૭૫} કહે છે કે “જેમાં ઘાત - પ્રતિઘાત કરવામાં આવે તે ડિમ છે. નાયકનો સંઘાત વ્યાપાર હોય તેવું રૂપક ડિમ કહેવાય છે.”

અભિનવગુપ્ત “ડિમ”ની વ્યુત્પત્તિ સમજાવતાં કહે છે કે “ડિમ એટલે વિદ્રવ અથવા ઉત્પાત. જે રૂપક પ્રકારમાં ઉત્પાત વર્ણનનું બાહુલ્ય હોય તે ડિમ છે.”

ડિમનાં લક્ષણો

ડિમની કથાવસ્તુ પ્રખ્યાત હોય છે, ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ હોય છે. “નાટક” જેવાં જ લક્ષણો હોય છે. એ સિવાય ડિમમાં ૪ અંકો હોય છે. તેમાં ૧૬ નાયકો હોય છે. બધા એક - એકથી વધુ ઉદ્ધત હોય છે. તેઓ મુખ્યત્વે દેવો, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો, પ્રેતો વગેરે હોય છે. આ ઉપરાંત નાગ, અસુર, ગંધર્વ તેમજ દિવ્ય પ્રભાવવાળા “મહારાજ” જેવાં પાત્રો હોય છે. ડિમ રૌદ્રરસ પ્રધાન રૂપક છે. તેમાં હાસ્ય કે શૃંગારને સ્થાન નથી. ક્યારેક શાંત અને શાંતના કારણ રૂપ કરુણરસને પણ સ્થાન નથી અપાતું.

ડિમમાં ઉલ્કાપાત, ભૂકંપ, સૂર્ય તથા ચંદ્રગ્રહણ, લેખ્ય તથા પાતળા કાચના પડથી બનાવેલી વસ્તુ તથા ચામડાં, વસ્ત્ર અને લાકડાનાં પૂતળાં વગેરે દર્શાવાય છે. માયાનો પ્રયોગ વધુ પ્રમાણમાં કરાય છે. માયાના પ્રયોગમાં પણ દશ્ય ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ડિમમાં બાહુયુદ્ધ - બલાત્કાર, (બળજબરી) તથા પરાભવ વગેરે દર્શાવાય છે. વિમર્શ સંધિ સિવાયની ૪ સંધિઓ હોવાથી ૪ દિવસની વસ્તુ તે ધરાવે છે. ૪ દિવસમાં જ ઘટી જતી ઘટનાઓ સમવકાર જેવી અલગ નહીં પણ સંગઠિત અને સુસંબદ્ધ હોય છે. તેમાં પ્રવેશક અને વિષ્કંભક ન આવતાં હોવાથી કથાનકમાં સૂર્યશોને પ્રગટ કરવાનો અવસર મળતો નથી. પરંતુ યુદ્ધ વગેરે સંઘર્ષ વખતે ચૂલિકા તથા અંકમુખ બંનેનો પ્રયોગ કરાય છે. બધા જ નાયકોના સ્થાયી અને વ્યભિચારી ભાવનું પરસ્પર જુદું જુદું વર્ણન કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત રંગભૂમિ ઉપરના પ્રયોગ વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ આ પ્રકાર ખૂબ નોંધપાત્ર છે. સાત્ત્વતી અને આરભટી વૃત્તિઓ આવતી હોવાથી પાત્રો અને નાયકો ધીરોદ્ધત સ્વભાવના હોય છે.

આચાર્ય ભરતે વૃત્તિઓની યોજના વિષે સ્પષ્ટ માહિતી આપી છે કે સાત્ત્વતી અને આરભટી એમ બે જ વૃત્તિઓ પ્રયોજવી. જ્યારે દશ રૂપકકાર^{૭૬} કહે છે કે

કૌશિકી સિવાયની બાકીની ૩ વૃત્તિઓ ડિમમાં હોવી જોઈએ. જ્યારે મોટાભાગના આચાર્યો વિમર્શ સિવાયની ૪ સંધિઓ પ્રયોજવી જોઈએ તેમાં એકમત ધરાવે છે.

૭.૫.૭. ઈહામૃગ

શબ્દાર્થ અને વ્યાખ્યા

ઈહ = ઈચ્છા કરવી, મેળવવાની ચેષ્ટા કરવી, કામના કરવી. મૃગ = હરણ (ની જેમ) અર્થાત્ “જેમાં મૃગની જેમ માત્ર સ્ત્રી માટે - નાયિકા માટે (તેને મેળવવા) ચેષ્ટા કરવામાં આવે તે ઈહામૃગ છે.” દશ રૂપકકારમાં^{૭૭} વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે કે “જેમાં નાયક હરણની જેમ કોઈ અલભ્ય નાયિકાને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરતો હોય તે ઈહામૃગ.” નાટ્યદર્પણમાં^{૭૮} પણ દશ રૂપકકાર પ્રમાણે જ વ્યાખ્યા આપેલી છે. સાહિત્યદર્પણમાં^{૭૯} પણ ૧૦ રૂપકોની વ્યાખ્યાનો જ પ્રતિસાદ જોવા મળે છે.

ઈહામૃગના લક્ષણો

ઈહામૃગમાં ૧ અથવા ૪ અંક હોય છે. કવિ કથાવસ્તુનો સંક્ષેપ કરવા ઈચ્છે તો ૧ અંકમાં કરી શકે છે જ્યારે કથાવસ્તુનો વિસ્તાર કરવા ઈચ્છે તો ૪ અંક પણ યોજી શકે છે. આમ કવિ અંકોની સંખ્યાની બાબતમાં સ્વતંત્ર છે. ૧ અંક હોય તો એક જ દિવસમાં પૂર્ણ થાય તેવી કથાવસ્તુ હોવી જોઈએ. જો ૪ અંક યોજે તો ૪ દિવસમાં કથાવસ્તુ પૂરી થતી હોવી જોઈએ. ૧ અંકની કથાવસ્તુ કરતાં ૪ અંકની કથાવસ્તુ વધારે લોકપ્રસિદ્ધ હોવી જરૂરી છે. ૪ અંકની કથાવસ્તુ હોય તો તેનું કથાનક પરસ્પર સંબંધ જોડાયેલું હોય છે. ઈહામૃગની કથાવસ્તુ પ્રસિદ્ધ અને ઉત્પાદ - કલ્પિત એમ મિશ્રિત પ્રકારની હોય છે. તેમાં મુખ, પ્રતિમુખ અને નિર્વહણ એમ ૩ સંધિ તથા ભારતી, આરભટ્ટી અને સાત્વતી એમ ૩ વૃત્તિની યોજના રહેલી છે. તેમાં અંગી રસ તરીકે વીર અથવા રૌદ્ર હોય છે.

ઈહામૃગનો નાયક દિવ્ય અથવા માનવ હોય છે. નાયક ધીરોદ્રત પ્રકારનો હોય છે. પાત્રોની કુલ સંખ્યા ૧૨ની હોય છે. દિવ્ય સ્ત્રી - નાયિકા માટે જેમાં સંગ્રામનું નિરૂપણ હોય, પરસ્પર વિશ્વાસરહિત, પરસ્પર હરીફાઈ, સ્ત્રીનું અપહરણ, સ્ત્રીનો રોષ જેવી ઘટનાઓની કથાસૂત્રને આગળ ધપાવવામાં આવે છે. જુદા જુદા સંઘર્ષોને કોઈ બહાનાથી કે કોઈ અવસરને લઈ શાંત કરી દેવામાં આવે છે. નાયકો અને પ્રતિનાયકો વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. તેમાં પ્રતિનાયકના વધની

સ્થિતિ ઊભી થવા છતાં વધને દર્શાવવામાં આવતો નથી.

ઈહામૃગના લક્ષણ વિશે આચાર્યોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. સાગરનંદી^{૬૦} ઈહામૃગને ૪ અંકનું સ્વીકારે છે અને ૧૨ પાત્રોને સ્થાને ૬ પાત્રોની યોજનાવાળું તથા શૃંગારરસયુક્ત માને છે. નાટ્યદર્પણકાર^{૬૧} ઈહામૃગને એકાંકી કે ૪ અંકવાળું તથા પ્રસિદ્ધ અથવા અપ્રસિદ્ધ કથા પર આધારિત માને છે. તો રૂપગોસ્વામી^{૬૨} ઈહામૃગમાં મિશ્ર કથાવસ્તુની યોજના સ્વીકારે છે.

૭.૫.૮. અંક - ઉત્સૃષ્ટિકાંક

શબ્દાર્થ અને વ્યાખ્યા

उत् + सृज > सृष्टिका + अंक જેવા શબ્દથી “ઉત્સૃષ્ટિકાંકે” પદ ઊતરી આવ્યું છે. નાટ્યદર્પણમાં^{૬૩} એની વ્યાખ્યા આપેલી છે. જેની સૃષ્ટિ અથવા જીવન ઉત્ક્રમણોન્મુખ હોય એવી શોકગ્રસ્ત સ્ત્રીઓ ઉત્સૃષ્ટિકા કહેવાય છે. તેનાથી અંકિત અથવા એનું નિરૂપણ કરનારું રૂપક તે “ઉત્સૃષ્ટિકાંક” કહેવાય છે. સાહિત્યદર્પણમાં^{૬૪} ઉત્સૃષ્ટિકાંકની વ્યાખ્યા એવા મળે છે. જેની વસ્તુરચના વગેરે ઉત્કાન્ત અથવા અન્ય રૂપક પ્રકારોથી ઉલટી હોય તે ઉત્સૃષ્ટિકાંક કહેવાય છે.

ઉત્સૃષ્ટિકાંકનું લક્ષણ

આ રૂપક પ્રકાર એકાંકી હોય છે. કરુણરસ પ્રધાન હોય છે. તેમાં કથાવસ્તુ પ્રખ્યાત તથા કલ્પિત બંને પ્રકારની રાખવામાં આવે છે. તેમાં કેવળ માનુષ પાત્રો આવે છે. મુખ્ય રસ કરુણ હોય છે. જે યુદ્ધની સમાપ્તિ થતાં દુઃખપીડિત સ્ત્રીના વિલાસપૂર્ણ સંવાદોને કારણે ઉદ્દીપ્ત થાય છે. આ રૂપક પ્રકારનું નામકરણ તેની એવી ઘટનાને આધારે જ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં માત્ર વાગ્વ્યાપાર હોવાથી ભારતીયવૃત્તિનો પ્રયોગ થાય છે તથા ભાણી જેમ જ મુખ અને નિર્વહણ સંધિનો પ્રયોગ કરાયો હોય છે. આમાં દિવ્ય પાત્ર કોઈ રાખવામાં આવતું નથી. પરંતુ કથાવસ્તુને લીધે દિવ્યપાત્ર રાખવામાં આવે તો તે ભારતવર્ષનું જ હોવું જોઈએ તેમ આચાર્યો માને છે. અહીં એકાંકી હોવાને લીધે એક દિવસની ઘટનાનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે. યુદ્ધ અને વધને કારણે વિયોગનું નિરૂપણ કરાય છે. મુખ્ય રસ તથા કથાવસ્તુની બાબતમાં મતૈક્ય છે, પરંતુ ઉત્સૃષ્ટિકાંકની અંક સંખ્યા બાબતે મતભેદ છે. શારદાતનય^{૬૫} દ્વારા ઉલ્લેખ પામેલા તેના પૂર્વાચાર્ય

કોહલાચાર્ય તથા આંજનેય વ્યાસના મતે ઉત્સૃષ્ટિકાંકમાં ક્રમશઃ ૨ અને ૩ અંક હોવાનું સ્વીકારાયું છે .

૭.૫.૬. વીથી

શબ્દાર્થ અને વ્યાખ્યા

વીથીનો અર્થ સામાન્ય રીતે વ્યાવહારિક ભાવોમાં ‘માર્ગ’ કે ‘‘પંક્તિ’’ થાય છે . નાટ્યદર્પણકારે^{૬૬} તેની વ્યાખ્યા આપી છે કે - વક્રોક્તિમાર્ગેણ ગમનાદ વીથીવ વીથી । અર્થાત્ ‘‘વક્રોક્તિ વગેરેથી યુક્ત એવા ૧૩ વીથ્યંગો નાટક વગેરે રૂપકોમાં યોજતાં હોવાથી તેને વીથી કહેવામાં આવે છે .’’ તેના પ્રયોગની રીતિ વક્ર અર્થાત્ વાંકી હોવાથી વીથીનો વાંકીચૂકી ગલી તરીકેનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે .

વીથીનું લક્ષણ

વીથીમાં ૧ અંક હોય છે . તેમાં પાત્રો ૧ કે ૨ જ હોય છે . ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ. ત્રણેય પ્રકૃતિનાં પાત્રો રાખી શકાય છે . તેની વસ્તુ કવિ કલ્પિત-ઉત્પાદ્ય હોય છે . સામાન્ય રીતે મુખ્ય રસ શૃંગાર હોય છે . પણ વિષય વસ્તુ અનુસાર કોઈપણ અન્ય રસ પણ યોજી શકાય . તેમાં માત્ર મુખ અને નિર્વહણ એમ બે જ સંધિ પ્રયોજાય છે . છતાં બીજ, બિંદુ વગેરે પાંચેય અર્થપ્રકૃતિઓથી યુક્ત હોય છે . તેમાં પ્રસ્તાવના હોય છે અને ઉદ્ઘાત્યક નામના વીથ્યંગથી તેની શરૂઆત થાય છે . જો પાત્ર ૧ હોય તો આકાશભાષિત દ્વારા ઉક્તિ કરવામાં આવે છે , ૨ પાત્ર હોય તો ઉક્તિ-પ્રયુક્તિ દ્વારા નાટકીય કથોપકથન કરાય છે . ૧ દિવસની ઘટનાવાળી વસ્તુ હોય છે . વીથીમાં કૌશિકીવૃત્તિ હોય છે . તેમાં ૧૩ વીથ્યંગોનો અપેક્ષાનુસાર પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તથા ૧૦ લાસ્યાંગોનો પણ પ્રયોગ કરાય છે .

વીથી બાબતે લગભગ બધા આચાર્યોનો એક મત છે કે તેમાં (બધાં) ૧૩ વીથ્યંગોનો વિનિયોગ અનિવાર્યપણે થયેલો હોવો જોઈએ . આ ૧૩ વીથ્યંગો નીચે મુજબ છે .

૧) ઉદ્ઘાત્યક, ૨) અવલગિત, ૩) અવરુપન્દિત, ૪) અસત્પ્રલાપ, ૫) પ્રપંચ, ૬) નાલિકા, ૭) વાકકેલિ, ૮) અધિબલ, ૯) છલ, ૧૦) વ્યાહાર, ૧૧) મૃદવ, ૧૨) ત્રિગત, ૧૩) ગંડ.

વીથીને નાટ્યદર્પણકારે^{૯૭} સર્વલક્ષણસંપન્ના સર્વસ્વામી, રસા કહી છે. વીથી સર્વ રૂપકોનો સાર છે - વીથીમાં અધમ પ્રકૃતિનો નાયક ન હોવો જોઈએ તેમ શંકુક માને છે. જેનો વિરોધ અભિનવગુપ્તે કર્યો છે. તેના સમર્થનમાં નાટ્યદર્પણમાં રામચંદ્ર ગુણચંદ્રની પુષ્ટિ છે. કારણ કે શંકુક એક બાજુ એમ માને છે કે વીથીમાં અધમ પ્રકૃતિનો નાયક ન હોય અને બીજી બાજુ ભાણ અને પ્રહસનમાં અધમ પ્રકૃતિના વિટ વગેરેને નાયક બનાવવાનું વિધાન કરે છે. આ બે બાબતો પરસ્પર વિપરીત છે. તેથી તેનું કથન તેને સ્વીકાર્ય નથી. તેથી વીથીમાં અધમ પ્રકૃતિના નાયક હોવાની વાત કરી છે તે પણ અનુચિત છે. શિંગભૂપાલ^{૯૮} વીથીની નાયિકા વિશે એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે “તે સામાન્યા હોય કે પરકીયા હોય પરંતુ તે અનુરાગિણી (પ્રેમિકા) હોવી જરૂરી છે. વીથીની કથાવસ્તુમાં કુલસ્ત્રી નાયિકા નથી હોતી.”

૭.૫.૧૦. પ્રહસન

હાસ્ય જેનું ઉપાદાન છે તેવો આ પ્રહસન શબ્દ હસ્ ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યય લાગતાં હાસ શબ્દ બને છે. જ્યારે એ હસ્ ધાતુને ણ્યત્ પ્રત્યય લાગતાં હાસ્ય શબ્દ બને છે તથા પ્ર+હસ્ ધાતુને લ્યુટ્ પ્રત્યય લાગતાં પ્રહસન શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે.

પ્રહસન શબ્દના બે અર્થ “મેદિનીકોશ”માં આ પ્રમાણે આપ્યા છે.

૧) પ્રહાસઃ ઇતિ પ્રહસનમ્ । અને ૨) પ્રકર્ષેણ હસ્યતે અનેન ઇતિ પ્રહસનમ્ ।

આચાર્ય ભરતે પ્રહસનનાં લક્ષણો આપતાં પહેલાં તેનાં પ્રકારો આપ્યો છે. તેમ જ પરવર્તી આચાર્યોએ પણ આચાર્ય ભરતની જેમ મોટે ભાગે પ્રહસનનાં લક્ષણો આપ્યા છે.

આચાર્ય ભરતે^{૯૯} પ્રહસનના પ્રકારો આપતાં કહ્યું છે કે - પ્રહસન ૨ પ્રકારનાં છે. ૧) શુદ્ધ અને ૨) સંકીર્ણ. આ પછી આચાર્ય ભરત પહેલાં શુદ્ધ પ્રહસનનાં પછી સંકીર્ણ પ્રહસનમાં લક્ષણો આપે છે. ભરતે આપેલાં લક્ષણોમાં પ્રહસનનું સામાન્ય લક્ષણ નથી પણ પ્રકારો દ્વારા પૃથક્ - પૃથક્ લક્ષણો આપી દીધાં છે. ત્યારે આપણને પ્રશ્ન થાય કે ભરતે સામાન્ય લક્ષણો શા મોટે ન આપ્યાં ? આની સ્પષ્ટતા નાટ્યશાસ્ત્રના ટીકાકાર આચાર્ય અભિનવગુપ્તે^{૯૦} પોતાના ટીકાગ્રંથ “અભિનવ ભારતી”માં ભરતના પ્રહસનનાં વિશેષ લક્ષણોમાં

જા ૩ સામાન્ય લક્ષણો આપીને કરી છે .

૧) શુદ્ધ પ્રહસનનાં લક્ષણો

શુદ્ધ પ્રહસનમાં કોઈ મિથ્યાચારી અને લોકનિર્દિષ્ટ પાત્રના જીવનને પ્રદર્શિત કરાય છે . આથી તેના નાયક કોઈ શૈવગુરુ (ભગવત્), તપસ્વી, ભિક્ષુ, શ્રમણ તથા બ્રાહ્મણ માંહેથી કોઈ એક હોય છે . આ બધામાં મિથ્યાચારી અને દંભી જીવન પ્રદર્શિત થાય છે પણ તેમાં નાયક - નાયિકા સમાજનાં ધાર્મિક કૃત્યોને પોતાના વિવેક દ્વારા સૂક્ષ્મતાનું સપરિહાસ નિરૂપણ કરતાં હોય છે . આ પ્રકારનાં પાત્રો શિષ્ટ ભાષા સંસ્કૃતનો પ્રયોગ કરતાં હોય છે .

૨) સંકીર્ણ પ્રહસનનાં લક્ષણો

જેમાં વેશ્યા, ચેટ, નપુસંક, વિટ, ધૂર્ત તથા રક્ષિતા સ્ત્રી વગેરેનો અસભ્ય વેશ તેમજ ચેષ્ટાઓ હોય ત્યારે તેવું પ્રહસન સંકીર્ણ ગણવામાં આવે છે , જે હાસ્યપ્રધાન સંવાદોવાળું હોય છે . સંકીર્ણ પ્રહસનમાં પાત્રોનાં આત્મસંયમના ગુણોનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય છે . તેથી ધાર્મિક દંભ, પાખંડ, વેશ્યા સાથેના સ્વૈરાચાર વગેરે દર્શાવાય છે . તેથી વિકૃત વેષ અને વિકૃત ભાષાવાળા હાસ્યોત્પાદક સંવાદો બોલાય તે સ્વાભાવિક છે .

દશ રૂપકકારના^{૯૧} મતે પ્રહસન ૩ પ્રકારનું હોય છે . ૧) શુદ્ધ, ૨) વૈકૃત અને ૩) સંકર . મોટાભાગના બધા આચાર્યો ભરતનાં પ્રહસનનાં લક્ષણોનું જ ઉપબૃંહણ કરે છે .

પ્રહસનની કથાવસ્તુ ઉત્પાદ્ય હોય છે તથા મુખ્ય રસ હાસ્ય હોય છે . તેમાં આવશ્યકતા અનુસાર વીથીનાં અંગો રાખવામાં આવે છે . શાસ્ત્રકારોના મતાનુસાર જો શુદ્ધ પ્રકારનું પ્રહસન હોય તો ૧ અંક રાખવામાં આવે છે અને સંકીર્ણ પ્રકારનું હોય તો ૨ અંકો રાખવામાં આવે છે . પરંતુ મોટાભાગના આચાર્યો પ્રહસન ૧ અંકનું હોવું જોઈએ તેની તરફેણમાં છે .

પ્રહસનમાં મુખ તથા નિર્વહણ એમ ૨ સંધિઓ હોય છે તથા આરભટી વૃત્તિનો નિષેધ હોય છે . ભારતીવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે . હાસ્ય રસની પ્રધાનતા હોવા છતાં તેમાં કૌશિકીવૃત્તિ યોજવામાં આવતી નથી . પ્રહસનનું પ્રયોજન દુરાચારી, પાખંડી, ધૂર્ત જેવા લોકોની સાચી ઓળખ થાય તથા તેનાથી દૂર રહી જીવન નિર્વાહનો મંગલ સંકેત આપે તે હોય છે . જેથી સામાન્ય માનવી

તેવા લોકોની ચુગલમાં ફસાઈ પડે. આમ પ્રહસન સમાજ સુધારકની પણ ભૂમિકા અદા કરે છે. તેની લોકપ્રિયતાનું કારણ પણ આ જ બની જાય છે.

અંક બાબતમાં ખાસ મતભેદ નથી પરંતુ પ્રહસન-પ્રકાર કે પ્રહસન-ભેદોની ચર્ચા લક્ષણકારોએ કરી છે ત્યાં આચાર્ય ભરત અને પછીના કેટલાક નાટ્યસમીક્ષકો વચ્ચે પ્રહસનના ભેદો બાબતમાં મતભેદ દેખાય છે કે આચાર્ય ભરત શુદ્ધ અને સંકીર્ણ એમ પ્રહસનના બે ભેદ માને છે. તેને અનુસરનારા પણ કેટલાક આચાર્યો છે. જેમ કે રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર, સાગરનંદી વગેરે. પરંતુ જેઓ ‘‘વૈકૃત’’ નામનો પ્રહસનનો ત્રીજો ભેદ દર્શાવે છે. જેની આચાર્ય વિશ્વનાથે^{૬૨} સ્પષ્ટતા કરી છે કે ‘‘ભરત મુનિએ ત્રીજો (વૈકૃત નામનો) ભેદ દર્શાવ્યો નથી કે તેનું નિરૂપણ કર્યું નથી કારણ કે પ્રહસનના બીજા ‘‘સંકીર્ણ’’ નામના ભેદમાં જ ત્રીજા ‘‘વૈકૃત’’ પ્રકારનો અંતર્ભાવ - સમાવેશ થઈ જાય છે.’’

૭.૬. ઉપરૂપકો

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રમાં દશ્ય કાવ્યના રૂપક અને ઉપરૂપક એમ ૨ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. નાટ્ય પર આધારિત રસપ્રધાન પ્રેક્ષ્ય કાવ્યને રૂપક કહેવામાં આવે છે. જ્યારે નૃત્ય અને નૃત્પર આધારિત અભિનવ પ્રધાન કાવ્યને ઉપરૂપક કહેવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રસાશ્રયી નાટ્ય (રૂપક)ને વાક્યાર્થાભિનયાત્મક કહેવામાં આવે છે. જ્યારે ભાવશ્રયી નૃત્યપ્રધાન ઉપરૂપકને પદાર્થાભિનયાત્મક કહેવામાં આવે છે. આચાર્ય ભરતે ના. શા.માં ઉપરૂપકોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે ભરતના સમયના ભારતમાં નૃત્યપ્રધાન આ ઉપરૂપકોનો વિકાસ થયો નહીં હોય. નાટ્યપરંપરામાં ઉપરૂપકો વિશેનો સર્વ પ્રથમ ઉલ્લેખ કોહલ દ્વારા થયેલો છે તેવું અભિનવગુપ્ત^{૬૩} માને છે. આ પછી આચાર્ય ધનિક^{૬૪} ૭ ઉપરૂપકોનો ઉલ્લેખ કરી તેને નૃત્યના પ્રકારો ગણે છે.

ભરતની જેમ ધનંજયે ઉપરૂપકોનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી.

રૂપક (નાટ્ય)ની સાથે ધીમે ધીમે નૃત્ય પ્રધાન ભાવાશ્રયી એવાં ઉપરૂપકોનો વિકાસ થવા લાગ્યો. ૧૧મી સદીમાં થઈ ગયેલા ભોજના^{૬૫} ‘‘શૃંગારપ્રકાશ’’માં ૧૨ ઉપરૂપકોનું વર્ણન મળે છે. જ્યારે અગ્નિપુરાણમાં (શ્લોક - ૧ થી ૪) નાટકનિરૂપણ નામના ૩૩૮ અધ્યાયમાં રૂપક - ઉપરૂપક એવા પ્રકારો પાડ્યા

વિના ૧૦ રૂપકો સાથે ૧૭ જેટલાં ઉપરૂપકોનો નિર્દેશ થયેલો જાવા મળે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાના “કાવ્યાનુશાસન” માં અભિનવગુપ્તે નિર્દેશેલાં ઉપરૂપકોમાં શ્રીગદિત અને ગોષ્ઠીને ઉમેરીને કુલ ૧૧ ઉપરૂપકો ગણાવ્યાં છે. જોકે અભિનવગુપ્તે આ બધા પ્રકારોને ‘ઉપરૂપક’ એવી સંજ્ઞા દર્શાવી નથી.

નાટ્યદર્પણમાં^{૬૬} ૧૦ રૂપકોને બદલે ૧૨ રૂપકો ગણાવી તેનું સવિસ્તર નિરૂપણ છે. જ્યારે ઉપરૂપકને બદલે અન્યાનિ રૂપકાણિ એવા શબ્દ પ્રયોગ સાથે ૧૩ ઉપરૂપકોને તેનાં લક્ષણો સહિત દર્શાવ્યાં છે. શારદાતનયે મા. પ્ર.માં^{૬૭} ઉપરૂપકોની સંખ્યા સૌથી વધારે કુલ ૨૦ દર્શાવી છે. તેના લક્ષણો પણ વિગતવાર આપ્યાં છે. તેમણે આ રૂપકોને “નૃત્યભેદ” કહ્યા છે. તેમણે ઉપરૂપકોના ૨૦ પ્રકારો ગણાવ્યા છે. સાગરનંદીએ “ના. લ. ર. કો.” માં રૂપક ભેદો સાથે ઉપરૂપકોના પ્રભેદોને તેનાં લક્ષણો તેમ જ ઉદાહરણો સહિત નિરૂપ્યા છે. આ ૧૭ પ્રભેદોમાં સાગરનંદી નાટિકા અને તોટકને નાટકના પ્રભેદ તરીકે દર્શાવે છે. આ બંને પ્રભેદો તત્કાલીન વર્ણનકલાના વિકાસના અગ્રદૂત તરીકે સ્થાન ધરાવતાં હશે તેવું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તેના પરવર્તી આચાર્યો સ્વીકારે છે. રૂપકના ૧૦ પ્રભેદોને “રૂપક” એવી સંજ્ઞા આપવાનું સૌ પ્રથમ શ્રેય જેમ ધનંજયને મળે છે. તેમ “ઉપરૂપક” એવી સંજ્ઞા સૌ પ્રથમવાર વિશ્વનાથ પ્રયોજે છે.^{૬૮} તેમજ ભાવપ્રકાશકારની જેમ તેનાં લક્ષણોને વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે.

સાહિત્યદર્પણમાં ૧૮ ઉપરૂપકોનો નિર્દેશ કરેલો છે જે આ પ્રમાણે છે.

૧) નાટિકા, ૨) ત્રોટક, ૩) ગોષ્ઠિ, ૪) સદ્ક, ૫) નાટ્યરાસક, ૬) પ્રસ્થાનક, ૭) ઉલ્લાખ, ૮) કાવ્ય, ૯) પ્રેક્ષણક, ૧૦) રાસક, ૧૧) સંલાપક, ૧૨) શ્રીગદિત, ૧૩) શિલ્પક, ૧૪) વિલાસિકા, ૧૫) દુર્ભલિક, ૧૬) પ્રકરણિકા, ૧૭) હલ્લીશા તથા ૧૮) ભણિકા.

આમ ઉપરૂપકોની ખાસ સંજ્ઞા આપી વિશ્વનાથે તેનું મહત્ત્વ પ્રદર્શિત કર્યું છે. આગળ જતાં સાગરનંદી અને વિશ્વનાથે જેટલાં ઉપરૂપકો ગણાવ્યા છે તેને લગભગ બધા આચાર્યોએ ઉપરૂપકની માન્યતા આપી દીધી છે.

૭.૬.૧. નાટિકા

આચાર્ય ભરત, ધનંજય તથા સાગરનંદી “નાટિકા”ને રૂપક ભેદ માને છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ^{૬૯} પણ નાટિકાને રૂપક ભેદ માને છે. “નાટિકા”નું

નિરૂપણ કરતો ના. શા.નો એ મૂળ અંશ છે કે પ્રક્ષિપ્ત એ વિશે કંઈ નિશ્ચિત રીતે કહી શકાતું નથી. તેમ છતાં નાટિકા એ ભરતના ના. શા.નો મૂળ અંશ ન હોય તો પણ તેને અત્યંત પ્રાચીન રૂપક ભેદ સ્વીકારવો પડે તેમ છે.

આચાર્ય ભરતે^{૧૦૦} નાટિકાને “નટિ” એવા નામાભિધાન સાથે તેનો ઉલ્લેખ કરી તેની ઉત્પત્તિ નાટક અને પ્રકરણના યોગથી થયેલી માની છે. અર્થાત્ એ બંનેના મિશ્ર લક્ષણોથી નાટિકાની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. નાટિકાની કથાવસ્તુ ઉત્પાદ અર્થાત્ કાલ્પનિક હોય છે. તેમાં ૪ અંકોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય, તેમાં સ્ત્રી પાત્રોનું બાહુલ્ય રહેલું હોય છે તથા મુખ્ય રસ શૃંગાર હોય છે. તેનો નાયક ધીર-લલિત એવો કોઈ રાજા હોય છે. શૃંગારરસની પ્રધાનતાને લીધે કૌશિકીવૃત્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય છે. તેની નાયિકા અંતઃપુર સાથે સંકળાયેલી, રાજવંશની તેમ જ ગીત, સંગીત, નૃત્યકળામાં પ્રવિણ એવી કન્યા હોય છે. તેમાં હાસ્યનું પણ પ્રાચુર્ય રહેલું હોય છે. તેમાં સ્ત્રી પાત્રોમાં દેવી, દૂતી, સખી, ચેટી તથા કન્યા જેવા પાત્રોનો પ્રયોગ કરાય છે. ક્યારેક દેવી તથા કન્યા એમ બંનેને એક સાથે જ નાયિકા બનાવવામાં આવે છે. નાયિકામાં દેવી કે મહારાણીના ભયથી રાજાનો કન્યા પ્રત્યેનો પ્રેમ વિદ્વિત થાય છે. રાજાની પ્રથમ પત્ની મહારાણીની કૃપામાં જ રાજા તેની પ્રેમિકા કન્યા મુગ્ધા નાયિકા સાથે મિલન યોજી શકતો હોય છે. નાટિકામાં કોઈ એક સંધિ તેનાં અલ્પ અંગો સાથે પ્રયોજાય છે. દેવીનું પાત્ર વયોવૃદ્ધ, માનિની, દક્ષ અને ચતુર પ્રકારનું હોય છે. કન્યાને મુગ્ધા કે અપૂર્વ સુંદરી તરીકે રજૂ કરાય છે. દશ રૂપકકાર^{૧૦૧} ધનંજયે ભરતને અભિપ્રેત છે તેવાં જ નાટિકાના લક્ષણો આપ્યાં છે. નાટ્યદર્પણકારે^{૧૦૨} નાટિકાના પ્રકારો દેવી અને કન્યાના ગુણોને આધારે વર્ણવ્યા છે.

- ૧) દેવી અપ્રસિદ્ધા કન્યા પ્રસિદ્ધા
- ૨) દેવી અપ્રસિદ્ધા કન્યા અપ્રસિદ્ધા
- ૩) દેવી પ્રસિદ્ધા કન્યા અપ્રસિદ્ધા
- ૪) દેવી પ્રસિદ્ધા કન્યા પ્રસિદ્ધા

સાગરનંદીના મતે જેમાં કૌશિકીવૃત્તિનાં બધાં અંગો હોય, શૃંગાર રસના બંને સંયોગ અને વિપ્રલંભ પ્રકારનો સમાવેશ થતો હોય, ૪ અંકો હોય તેમ જ નાટકની જેમ હાસ્ય પરિહાસયુક્ત ઘટનાઓ હોય તેને “નાટિકા” ગણવી

જોઈએ. નાટક તથા પ્રકરણનાં મિશ્ર લક્ષણોથી નાટિકાની રચના થાય છે. પ્રકરણની જેમ તેમાં કથાવસ્તુ ઉત્પાદ્ય એટલે કે કવિકલ્પિત હોય છે. તો નાટકની જેમ તેમાં નાયક ક્ષત્રિય તેમ જ પ્રખ્યાત હોય છે. અંતઃપુરમાં રહેલી કોઈ સંગીતવિદ્ કન્યાના ચરિત્રને અનુલક્ષીને નાટિકાની રચના કરવામાં આવે છે. આમાં સ્ત્રી પાત્રોનું બાહુલ્ય હોય છે. ૪ અંકો હોય છે. લલિત અંગ વિન્યાસોથી પૂર્ણ અભિનવ આમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. તેમાં રાજકીય આચાર વ્યવહાર તથા કીડા વિહારોનું નિરૂપણ થાય છે. સાથે સાથે નાયકની દૂતી મહારાણી તથા એની દાસીઓ વગેરે સાથે જોડાયેલી ઘટનાઓથી તે પૂર્ણ હોય છે.

સાગરનંદી^{૧૦૩}ના મતે નાટિકામાં કૌશિકીના ૪ પ્રકારો એટલે કે બધા જ પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. ૧) નર્મ, ૨) નર્મગર્ભ, ૩) નર્મસ્ફોટ, ૪) નર્મસ્ફંજ (સાગરનંદી ‘‘નર્મસ્ફંજ’’ શબ્દ પ્રયોજે છે જ્યારે ધનંજય ‘‘નર્મસ્ફિજ’’ પ્રયોજે છે તો અન્ય આચાર્યો ‘‘નર્મસ્ફુર્જ’’ શબ્દ પ્રયોજે છે) નાટિકાની સમાપ્તિ પણ મુખ્ય નાયિકા મહારાણી ‘‘હવે હું તમારા માટે અન્ય ક્યું પ્રિય કે ઈષ્ટતમ કાર્ય કરું ?’’ વગેરે પોતાના સ્વામીના અભ્યુદયાર્થે કહેલા કથનોથી થાય છે. અભિનવગુપ્તે નોંધ્યું છે કે રતિ સંભોગ વગેરેની યોજના તો કન્યા માટે હોય છે, જ્યારે ક્રોધ, પ્રમાદ અને દંભ વગેરેની યોજના શ્રેષ્ઠ દેવીને માટે હોય છે. શારદાતનય^{૧૦૪} ભરતની નાટિકાનાં લક્ષણોને સ્વીકારીને નાટિકા વિષેની વિભાવનાને સુંદર રીતે સવિસ્તર રજૂ કરે છે. તે ઉમેરે છે કે નાટિકાને સદૃક નામ પ્રયોજાય છે, જ્યાં પ્રવેશક કે વિષ્કંભકનો પ્રયોગ થતો નથી, અંકને સ્થાને ૪ યવનિકાઓનું વિધાન કરાય છે તથા માત્ર પ્રાકૃત ભાષાનો જ પ્રયોગ થાય છે.

વિશ્વનાથ^{૧૦૫} પણ ભરતનાં નાટિકાનાં લક્ષણોને સ્વીકારે છે. શિંગભૂપાલે^{૧૦૬} તેના ર. સુ.માં રૂપકના પ્રમુખ ૧૦ ભેદોનો જ સ્વીકાર કર્યો છે. નાટિકાની તેણે અલગ વ્યાખ્યા કરી નથી. ‘‘નાટિકા’’ને રૂપક પ્રકારોમાં ગણાવી તેનું ચોક્કસ કારણ પણ આપ્યું છે. મન્દારમન્દચંપૂના રચયિતા શ્રીકૃષ્ણકવિ^{૧૦૭} એ તેના આ ગ્રંથમાં રૂપક પ્રકારોમાં જ નાટિકાને ગણી લીધી છે. શ્રીકૃષ્ણકવિએ નાટિકાને ખ્યાતવૃત્તવાળી અને ભારતીવૃત્તિયુક્ત દર્શાવી છે.

૭.૬.૨. ત્રોટક

ત્રોટકમાં ૫-૭-૮ કે ૯ અંક હોય છે. તેનો નાયક ઉદાત્ત હોય છે.

અર્થાત્ તેમાં દેવતા તથા મનુષ્ય બંનેનું વર્ણન આવતું હોવું જોઈએ. વિદૂષકની ઉપસ્થિતિ બધા અંકોમાં આવશ્યક માનવામાં આવે છે. ત્રોટકમાં મુખ્યરસ શૃંગાર તથા કૌશિકી અને ભારતીવૃત્તિ હોય છે. બધા લક્ષણશાસ્ત્રીઓ ત્રોટકમાં મર્ત્ય નાયક અને દિવ્ય નાયિકા હોવી જોઈએ એવા સમાન મતો ધરાવે છે. જ્યારે આચાર્ય શારદાતનય હર્ષનો મત દર્શાવતાં કહે છે કે ત્રોટક એ નાટકો જ એક પ્રભેદ છે, એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. આચાર્ય નખકુટ્ટ માને છે કે “દિવ્ય અને માનવ પાત્રોનું મિશ્રણ કે સંયોગ થવો એ જ ત્રોટક છે. કારણ કે આ સિવાય આ ત્રોટકનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ‘નાટક’ જેવું જ હોય છે.”

સાગરનંદી^{૧૦૮} આચાર્ય બાદરાયણનો મત નોંધતા કહે છે કે “દિવ્ય તથા માનવ પાત્રના સંયોગ થવાને જ તોટક કહે છે.” સાગરનંદીએ દર્શાવેલાં આ લક્ષણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દિવ્ય નાયિકાની સાથે માનવ નાયકનું મિલન જ તોટકની વિશેષતા છે, મુખ્ય લક્ષણ છે. આ જ તેની પ્રમુખ વિશેષતા છે પ્રત્યેક અંકમાં વિદૂષકને રાખવો એ તોટકની મુખ્ય વિશેષતા નથી જેમ કે વિક્રમોર્વશીયમ્ તોટકના દરેક અંકમાં વિદૂષકની ઉપસ્થિતિ નથી. જો અશ્મકુટ્ટના^{૧૦૯} મતે વિદૂષકની હાજરી અનિવાર્ય ગણવામાં આવે તો મેનકાનહુષને તોટકનું ઉદાહરણ માનવું જોઈએ.

શારદાતનય^{૧૧૦} ભા. પ્ર.માં હર્ષના મતને રજૂ કરતાં કહે છે કે “તોટક નાટકનો જ પ્રકાર છે. તેમાં દેવતા અને મનુષ્યનો સંયોગ થાય છે. તેના પ્રત્યેક અંકમાં વિદૂષક હોતો નથી નાટકમાંથી ઉત્પન્ન નાટકના ભેદ એવા આ તોટકમાં ૯-૮-૭ કે ૫ અંકો હોય છે. તેવું તેણે નોંધ્યું છે. દિવ્યો અને મનુષ્યોના સંયાગવાળા, નાટકાનુગામી તોટકનાં શારદાતનય ઉદાહરણો આપે છે કે, મેનકાનહુષ ૯ અંકવાળું, મદલેખ ૮ અંકવાળું તથા વિક્રમોર્વશીયમ્ ૭ અંકવાળું તોટક છે. સાહિત્ય દર્પણકાર^{૧૧૧} ‘તોટક’ને બદલે “ત્રોટક” એવું નામ આપી તેનું લક્ષણ આપે છે. કે “૭-૮-૯ અથવા ૫ અંકોવાળું હોય તથા દેવતા અને મનુષ્યોના આશ્રિત દશ્ય કાવ્યને ત્રોટક કહે છે. તેમાં દરેક અંકમાં વિદૂષક હોય છે તથા વૃત્તિમાં ઉમેરે છે કે પ્રત્યેક અંકમાં વિદૂષકની હાજરી હોવાથી ત્રોટકમાં શૃંગારરસ મુખ્ય હોય છે. તેઓ ૭ અંકવાળા ત્રોટકનાં ઉદાહરણ તરીકે સ્તંભિતરંભક અને ૫ અંકવાળું ત્રોટકના ઉદાહરણ તરીકે વિક્રમોર્વશીયમ્ માને છે.

૭.૬.૩. ગોષ્ઠી

ગોષ્ઠી એકાંકી ઉપરૂપક છે. ૧૦ પુરુષ પાત્રો તથા ૫ કે ૬ સુંદર સ્ત્રી પાત્રો હોય છે. બધાં પાત્રો સાધારણ કક્ષાના હોય છે. ગર્ભ અને અવમર્શ સંધિ હોતી નથી. કૌશિકીવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે, લલિત શૃંગાર અથવા કામ શૃંગારનું પ્રાધાન્ય હોય છે. તેમાં ઉદાત્ત વચનો - સંવાદોની યોજના હોતી નથી. છતાં યુદ્ધ, સંઘર્ષ વગેરેનાં દશ્યો દર્શાવતાં નથી. નાટ્યદર્પણકાર^{૧૧૨} ભોજના મતે “ગોષ્ઠીમાં વિહાર કરનાર કૃષ્ણના રિષ્ટાસુરવધ વગેરે જેવા વ્યાપારોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે તેને ગોષ્ઠી કહેવામાં આવે છે.” શારદાતનય^{૧૧૩} મા. પ્ર.માં વધુ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ગોષ્ઠીમાં કથા કલ્પિત હોય છે. એક અંક હોય છે. શિથિલ શૃંગાર હોય છે અને રૂપ સૌંદર્યવતી ૫-૬ નાયિકાઓ હોય છે. ૯ અથવા તો ૧૦ પ્રાકૃત પુરુષ પાત્રો હોય છે. ગર્ભ અને વિમર્શ સંધિ હોતી નથી. મૃદુ કૌશિકી વૃત્તિ હોય છે. શૃંગાર સિવાય અન્ય રસ હોતા નથી કારણ કે કેળ હાથીઓના સમૂહના આઘાતને લાયક ન હોય શકે. ગોપીપતિ કૃષ્ણની વિહાર કરતી બાલગોષ્ઠી તથા યમલાજીન વગેરે દાનવોના વધ જેવા વ્યાપારોને ગોષ્ઠી કહેવામાં આવે છે. સાગરનન્દીએ^{૧૧૪} ગોષ્ઠીની ચર્ચા કરી છે. સાહિત્યદર્પણમાં^{૧૧૫} વિશ્વનાથે પણ ગોષ્ઠીનું લક્ષણ આપી તેના ઉદાહરણ તરીકે રૈવતકમદનિકાનો ઉદલેખ કર્યો છે.

૭.૬.૪. સદ્દક

સદ્દકનું સ્વરૂપ નાટિકાને મળતું આવે છે આ ઉપરૂપક વિષ્કંભક કે પ્રવેશક વિહીન છે. તેની ખાસ વિશેષતા એ છે કે સદ્દક પ્રાકૃત ભાષામાં જ હોય છે. બધા પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત હોવાથી નાયક રાજા હોય તો પણ તેની ભાષા સંસ્કૃત હોય છે. માત્ર નાટ્યનિર્દેશ સંસ્કૃત ભાષામાં કરાય છે. સદ્દકમાં કૌશિકવૃત્તિ હોય છે, યવનિકા દ્વારા મધ્યાન્તર થાય છે. આ મધ્યાન્તર અંક જેવા હોય છે. તેથી અંકને બદલે “યવનિકાન્તર” નામ આપવામાં આવે છે. જે નાટિકાની જેમ ૪ અંકો હોય છે. આમાં નાયક રાજા હોય છે જે શૌરસની પ્રાકૃત ભાષામાં તથા અન્ય પાત્રો માગધી વગેરે પ્રાકૃત ભાષામાં સંવાદ કરે છે. આ એક નૃત્યભેદાત્મક રૂપક છે. જેમાં છેદન, સ્ખલન તથા ભ્રાન્તિ વગેરે સ્થાન પામતા નથી. સદ્દકમાં અદ્ભુત રસની યોજના હોય છે. સદ્દકનું સર્વપ્રથમ વ્યવસ્થિત લક્ષણ ભોજ

શૃ. પ્ર.માં^{૧૧૬} આપ્યું છે. હેમચંદ્રાચાર્ય તથા રામચંદ્ર ગુણચંદ્ર ભોજના સદ્ગુણ લક્ષણને મહદ અંશે અનુસરે છે. નાટ્યદર્પણકારે^{૧૧૭} એક જ કારિકામાં યસ્તવેકભાષયા શબ્દપ્રયોગ દ્વારા કેટલીક સ્પષ્ટતા કરી છે કે સંસ્કૃત બોલનાર પ્રાકૃત સિવાયની ભાષા પ્રયોજે તથા પ્રાકૃત બોલનાર અહીં સદ્ગુણમાં સંસ્કૃત રહિત ભાષા પ્રયોજે. શૌરસેની યોજે તેવું અર્થઘટન છે. શારદાતનયે^{૧૧૮} સદ્ગુણ સંવિસ્તૃત લક્ષણ આપ્યું છે તથા ના. લ. ર. કો.માં^{૧૧૯} સદ્ગુણની ભાષા શૌરસેની પ્રાચ્યા કે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત હોય તેવું નોંધ્યું છે. વિશ્વનાથે સા. દ.માં^{૧૨૦} પ્રાકૃતશેષપાઠ્યમ્ શબ્દપ્રયોગ દ્વારા આ ઉપરૂપક આરંભથી અંત સુધી સંપૂર્ણ પ્રાકૃત ભાષામાં જ બધાં પાત્રોનો સંવાદ થાય તેવું સ્પષ્ટ સૂચવે છે.

૭.૬.૫. નાટ્યરાસક

નાટ્યરાસક એક સુંદર ઉપરૂપક છે. તેમાં તાલ અને લયનો સુંદર વિનિયોગ હોય છે. આ નૃત્યપ્રધાન ઉપરૂપકમાં ઉદાત્ત નાયક તથા ઉપનાયક પીઠમર્દ હોય છે. હાસ્યરસની પ્રધાનતા તથા વિપ્રલંભ શૃંગારની અલ્પતા હોય છે. હાસ્યનાં દસેય અંગોમાં નાટ્ય કે અભિનયનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. તેમાં નાટકની જેમ કથાવસ્તુની ગૂંથણી થઈ શકે છે, વળી નૃત્યનું તત્ત્વ હોવાથી તેમાં તેને અનુરૂપ રસાસ્વાદન તો થાય જ છે. શૃંગારપ્રકાશકાર ભોજના^{૧૨૧} મતે આનો પ્રયોગ નર્તકીઓ દ્વારા થાય છે. નાટ્યદર્પણકારના^{૧૨૨} મતે નાટ્યરાસકમાં વસંત વગેરે ઉન્માદક ઋતુઓ આવવાથી સ્ત્રીઓ, નાયિકાઓ રાગને કારણે રાજાઓની ચેષ્ટાનું (ચરિત્રનું) નૃત્ય કરે છે. સાહિત્યદર્પણકાર^{૧૨૩} નાટ્યરાસકને પૂર્વસૂરિઓના મતને અનુસરી બીજાથી અલગ પડતી એક વિશેષતા નોંધે છે. રસાભિવ્યંજના એ નાટ્યરાસકનું એક વિલક્ષણ અંગ છે.”

૭.૬.૬. પ્રસ્થાનક

“પ્રસ્થાન” શબ્દ જ તેમાં રહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. તેમાં પ્રિયતમના પ્રવાસગમનથી વિપ્રલંભનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ અનુરાગ અને શૃંગાર રજૂ કરાય છે. પ્રસ્થાનક ૨ અંકોનું ઉપરૂપક છે. ભારતી અને કૌશિકી વૃત્તિની યોજના હોય છે. આ રૂપકમાં નાયક હીન કે દાસ કોટિનો હોય છે તથા વિટ ઉપનાયક હોય છે, દાસી નાયિકા હોય છે. મુખ તથા નિર્વહણ સંધિની યોજના હોય છે. આ નૃત્ય રૂપક તાલ અને લયબદ્ધ નૃત્ય દ્વારા સંપન્ન થાય છે. અંતે

વીરરસ પણ નિષ્પન્ન થાય છે. આમ આ નૃત્ય સ્વરૂપનું ઉપરૂપક સુકુમાર તથા ઉદ્ધત એમ બંને પ્રકારનું છે. વર્ણિત વિષયની સમાપ્તિ વખતે પાત્રો મદિરાપાનનો આનંદ મેળવતાં હોય છે.

દશ રૂપકના ટીકાકાર ધનિક^{૧૨૪} પ્રસ્થાનકનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેને તે નૃત્ય રૂપક તરીકે સ્વીકારે છે. નાટ્યદર્પણકારના^{૧૨૫} મતે “આમાં ૪ અવસર (નૃત્યચિન્ન ખંડ) હોય છે અને પ્રથમ અનુરાગ માન પ્રવાસ શૃંગારરસ સભર વર્ષા અને વસંતઋતુનાં વર્ણનોથી શૃંગારનો ઉત્કર્ષ કરવામાં આવે છે, અંતે વીરરસનું વર્ણન હોય છે.” ભાવપ્રકાશકાર^{૧૨૬} પ્રસ્થાનકનું સર્વમાન્ય લક્ષણ આપે છે.

વિશ્વનાથ કવિરાજ^{૧૨૭} પ્રસ્થાનકના લક્ષણમાં સાગરનંદી કરતાં એક બાબતમાં અલગ પડે છે કે પ્રસ્થાનકમાં કૌશિકી ઉપરાંત ભારતી વૃત્તિની યોજના હોય છે.

૭.૬.૭. ઉલ્લાખ્ય

કેટલાક આને “ઉલ્લાખ્યક” તો કેટલાક આને “ઉલ્લોખ્યક” કહે છે. આ એકાંકી રૂપક છે. નાટ્યદર્પણકારે “૧૨ રૂપકો” કે “અન્ય રૂપકો” એવા પ્રભેદોમાં “ઉલ્લાખ્ય”ને સ્થાન નથી આપ્યું જ્યારે અગ્નિપુરાણ (અધ્યાય-૩૩૮) ઉલ્લાખ્યક એવા નામથી ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે. ભા. પ્ર.માં^{૧૨૮} શારદાતનયે તેના લક્ષણો આપ્યા છે. જેમાં એક અંક હોય, જે અવમર્શ સંધિ રહિત હોય અને જેમાં નિષ્પ્રવૃત્તિ વિધાન હોય છે તથા જેમાં “શિલ્પક” ઉપરૂપકનાં અંગો હોય, હાસ્ય, શૃંગાર તથા કરુણરસવાળું હોય છે. સાગરનંદીએ^{૧૨૯} ના. લ. ર. કો.માં સંક્ષેપમાં આના લક્ષણો આપ્યા છે.

કેટલાક આચાર્યોના મતે ઉલ્લાખ્યમાં ૪ નાયિકાઓનું ચિત્રણ કરાયું હોય છે તથા ૩ અંકવાળું હોય છે.

૭.૬.૮. કાવ્ય

“કાવ્ય”નાં લક્ષણો વિશે સૌ પ્રથમ અભિનયભારતીમાં ના. શા.ના ટીકાકાર અભિનવગુપ્ત^{૧૩૦} કોહલનો મત આપી નોંધે છે. કોહલાચાર્ય ના. શા.ના કાવ્યને “રાગ વિશેષ” ગણાવી તેને સંગીતના પ્રાધાન્યવાળું

નૃત્યાત્મક રૂપક માને છે. અભિનવગુપ્ત કાવ્યને “રાગકાવ્ય” કહે છે. આ સંપૂર્ણ ગેય રૂપકમાં એક કથા પૂરી હોય છે તેથી તેને “નૃત્ય પ્રબંધ” પણ કહેવામાં આવે છે. આમ ગીત પ્રધાન ઉપરૂપકમાં આરંભથી અંત સુધી એક પાત્ર એક કથાની શૃંખલાબદ્ધ ગૂંથણી કરે છે. કાવ્યનું ગાન એક રાગમાં થાય. લય અને તાલ એક જ રહે છે. તેમજ રસ પણ એક જ રહે છે. ભોજ શૃ.પ્ર.માં^{૧૩૧} આ કાવ્યને સંગીત પ્રધાન કૃતિ એવા શ્રાવ્યકાવ્યની વધુ નિકટનું સ્વરૂપ માને છે.

ભાવપ્રકાશનકાર^{૧૩૨} કહે છે કે કાવ્યમાં હાસ્ય તથા શૃંગારરસ હોય છે. બધી વૃત્તિઓ જોવા મળે છે. ભગ્નતાલ, દ્વિપદિકા તથા ખંડમાત્રા નામનાં ગીતો જેમાં આવતાં હોય છે. ગર્ભ અને અવમર્શ સંધિઓ નથી હોતી, એકાંકી હોય છે. ક્યાંક હાસ્યનૃત્ય જોવા મળે છે. એમાં વિટ અને ચેટી હોય છે. નાયિકા કુલાંગના હોય છે તથા નાયક લલિત અને ઉદાત્ત પ્રકૃતિનો હોય છે. કાવ્યમાં વિપ્ર, અમાત્ય તથા વણિકના પુત્ર અને પુત્રી નાયક અને નાયિકા હોય છે. વચ્ચે વચ્ચે કાવ્ય મુદિત પ્રમદાની ભાષા કે ચેષ્ટાઓવાળું વિટ, ચેટ વગેરેના વેશ તથા ભાષાવાળું હોય છે.

૭.૬.૯. પ્રેક્ષણક

પ્રેક્ષણક શબ્દ પ્ર + ઇક્ષ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. તેનાં “પ્રેક્ષણ” “પ્રેક્ષણિકા” અને “પ્રેક્ષણીયક” એવાં અન્ય નામો પણ જોવા મળે છે. કામસૂત્રમાં^{૧૩૩} મળતાં વર્ણન અનુસાર પ્રેક્ષણક રાજમાર્ગ પર જનસમુદાયમાં, ચોરે ચોટે તથા દેવમંદિરોના પ્રાંગણમાં ઘણાં પાત્રો દ્વારા તેને પ્રદર્શિત કરાય છે. આને લોકનાટ્ય પરંપરા સાથે મૂળ સંબંધ છે. આ પ્રકારમાં ભાવનું પ્રાધાન્ય હોય છે. ગુજરાતના લોકપ્રિય લોકનાટ્ય “ભવાઈ” સાથે પ્રેક્ષણક ઘણું સામ્ય ધરાવે છે.

આ એવું ઉપરૂપક છે જેમાં લયપૂર્વક ગીત દ્વારા લોકપ્રસિદ્ધ કથાઓને સાભિનય રજૂ કરવામાં આવે છે. તેમાં નાયક ઉત્તમ કે મધ્યમ કોટિનો હોય છે. તેમાં સૂત્રધાર વિષ્કભંક કે પ્રસ્તાવના નથી હોતી. નેપથ્યમાંથી જ નાંદી કે પ્રરોચના સંપન્ન કરવામાં આવે છે. વિપત્તિ તેમજ ચિંતાગ્રસ્તતા તથા દ્રંદ્રયુદ્ધને પણ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે પરંતુ પૂર્વરંગના એક અંગ ‘પરિવર્તક’ને સાવધાનીથી સ્થાન આપવામાં આવે છે. આમાં બધી વૃત્તિઓનો પ્રયોગ કરાય

છે. ભોજ તેનાં શૃં. પ્ર.માં^{૧૩૪} નર્તનક અને પ્રેક્ષણક એમ બંનેના લક્ષણોને દર્શાવતાં કહે છે કે “જ્યાં સુંદર લય સાથે નર્તકી સભામાં પદાર્થોનો અભિનય શમ્યા લાસ્ય તથા દ્વિપદીના સમાવેશ સાથે કરે તે ‘નર્તનક’ કહેવાય છે. જ્યારે બધાં પ્રકારનાં પાત્રો દ્વારા શેરી, સમાજ, ચોક, (ચોરે ચૌટે) તેમજ મંદિરાલયમાં કામદહન જેવા વિષયોને લઈને અભિનય કરવામાં આવે તેને ‘પ્રેક્ષણક’ કહેવાય છે.”

નાટ્યદર્પણકાર^{૧૩૫} ભોજના શૃં. પ્ર.નાં પ્રેક્ષણકનાં લક્ષણોને પૂરેપૂરાં અનુસર્યા હોય તેમ જણાય છે. ભોજે જ્યાં ‘નર્તનક’ એવો જે પ્રેક્ષણકનો ભેદ ગણાવ્યો છે. તે હકીકતમાં “શમ્યા”નાં લક્ષણોને મળી આવે તેવા અન્ય પ્રકારના ઉપરૂપક ભેદને રજૂ કરાયો છે. રામચંદ્ર ગુણચંદ્રના મતે “શમ્યા”નાં લક્ષણો અલગ છે તેમજ પ્રેક્ષણક અંતર્ગત નર્તનકનાં લક્ષણો અલગ છે.

શારદાતનયના^{૧૩૬} મતે જ્યાં નર્તકી સુંદર લય સાથે જે પદાર્થોનો અભિનય કરે છે તેને નર્તનક કહેવાય છે. વળી નર્તનકમાં સમરથ્યાયુક્ત ૨ પ્રકારનું લાસ્ય હોય છે અને કમશઃ સુતાલ તથા ચતુરશ્ર તાલનું પ્રવર્તન હોય છે. પ્રેક્ષણકમાં ગર્ભ અને અવમર્શ સંધિ સિવાય અન્ય ૩ સંધિઓ હોય છે. તેમાં બધી વૃત્તિઓ જોવા મળે છે. એમાં માગધી અને શૌરસેની ભાષાનો ખૂબ પ્રયોગ થાય છે. તે રસ અને ભાવયુક્ત હોય છે. કૌશિકી સિવાયની વૃત્તિઓમાં ખાસ કરી ભારતી અને આરભટી વૃત્તિઓનું બાહુલ્ય હોય છે. તેમાં પૂર્ણ નેપથ્ય પાઠ કે નાંદીની યોજના કરાય છે. ક્યારેક ગર્ભ અવમર્શ સંધિ તો ક્યારેક ચારેય વૃત્તિઓ જોવા મળે છે, ક્યારેક નેપથ્ય વાક્યનો પ્રયોગ કરાય છે. ‘સૂત્રધાર’ ક્યારેય હોતો નથી. આવાં લક્ષણો પ્રેક્ષણકનાં હોય છે.

વિશ્વનાથ^{૧૩૭} પ્રેક્ષણકને “પેંખણ” સંજ્ઞા આપે છે. તેના મતે જેમાં નાયક હીન હોય, ગર્ભ વિમર્શ સંધિઓ ન હોય એને પેંખણ કહેવાય છે. એમાં સૂત્રધાર, વિષ્કંભક અને પ્રવેશક નથી હોતા અને ૧ અંક હોય છે. યુદ્ધ સંકેત અને વૃત્તિઓ હોય છે. નાંદી તથા પ્રરોચના નેપથ્યમાં જોવા મળે છે. આમ વિશ્વનાથે પ્રેક્ષણકનાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે મહદ્ અંશે સાગરનંદીને અનુસરે છે.

૭.૬.૧૦. રાસક

ડૉ. વીરબાલા શર્મા^{૧૩૮} પોતાના ગ્રંથમાં સ્ત્રી-પુરુષો સાથે હાથ ફેલાવી

મંડલાકારમાં જે નૃત્ય કરે છે તેને રાસ કહેવાય એવો ઉલ્લેખ કરે છે. ડૉ. ડી. આર. માંકડ^{૧૩૯} પોતાના ગ્રંથમાં અલગ મત આપતાં કહે છે કે રસ ધાતુમાંથી નહીં રાસ ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. જેનો અર્થ “મોટેથી કીકીયારી કરવી” એવો થાય છે. જે નૃત્યનું એક પ્રાચીન સ્વરૂપ ગણાતું હશે. પછી તેનો કલાત્મક રીતે પ્રયોગ થવો શરૂ થયો હશે. ભોજરાજે શૃં. પ્ર.માં^{૧૪૦} સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જ્યારે “હલ્લીશ” પ્રકારના નૃત્યમાં કોઈ વિશેષ તાલમાં નર્તન કરવામાં આવે ત્યારે તે “રાસ”માં પરિણમે છે. ભોજ રાસને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્ત્રીઓનું નૃત્ય માને છે. જેમાં ૧૬-૧૨ કે ૮ નર્તકીઓ ભાગ લઈ શકે છે. નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં રાસકના ૩ પ્રકારો પડે છે. તાલ રાસક, દંડ રાસક અને મંડલ રાસક. ભોજરાજ ઉપરાંત શુભંકર^{૧૪૧} પોતાના “ભરતકોષ”માં રાસકનાં લક્ષણોને રજૂ કરે છે. જેમાં રાસકને અનેક નર્તકીઓ દ્વારા પ્રયોજન તથા જુદા જુદા તાલ લયવાળું, ૪ કે ૬ યુગલોવાળું, સૂત્રધાર વિનાનું, ૧ અંકવાળું શ્રેષ્ઠ નાંદી સ્તુતિવાળું કૌશિકી અને ભારતી વૃત્તિવાળું તથા ગોપ લોકોના નૃત્યવાળું રાસક (નૃત્ય) હોય છે તેવું વર્ણવ્યું છે.

૭.૬.૧૧. સંલાપક

સંલાપક વિશે સૌ પ્રથમ ભા. પ્ર.માં શારદાતનયે^{૧૪૨} વિસ્તૃત રીતે સમજાવે છે. તે સલ્લાપ અને સંલાપક એમ બંને શબ્દ પ્રયોગ કરે છે. તેમના મતે સંલાપકની કથાવસ્તુ ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ હોય છે. તેમાં વીર તથા રૌદ્ર રસ અંગી હોય છે. શૃંગાર અને હાસ્યરસ હોતા નથી. એનો નાયક મોટેભાગે શાંત, શત્રુ, ક્રોધી કે પાખંડી હોય છે. તેમાં દેવ તથા શત્રુજન્ય કપટ, યુદ્ધ નગરાવરોધ અને વિદ્રવ વગેરેને સ્થાન અપાય છે. સાત્વતી અને આરભટી વૃત્તિઓ જોવા મળે છે. તેમાં ૩ અંકો હોય છે. પહેલા અંક વિદ્રવયુક્ત હોય છે. બીજા અંકમાં તાલ પ્રચૂરતા હોય છે. ત્રીજા અંકમાં કપટ હોય છે. સંલાપકમાં પ્રતિમુખ સંધિ સિવાય અન્ય ૪ સંધિઓ હોય છે.

૭.૬.૧૨. શ્રીગદિત

શ્રીગદિત એક પ્રકારનું એકાંકી ઉપરૂપક છે. અગ્નિપુરાણ અધ્યાય-૩૩ (શ્લોક-૨)માં તેનો ઉલ્લેખ થયો છે પછીથી ધનિકે^{૧૪૩} તેને નૃત્યનો એક ભેદ માન્યો છે. શ્રીગદિત નામકરણ વિશે ભોજરાજે પોતાના શૃં. પ્ર.માં^{૧૪૪}

કહ્યું છે કે “નાયિકા લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને કંઈક ગાય છે અથવા બોલે છે અથવા આની નાયિકા શ્રી અર્થાત્ લક્ષ્મીના જેવી વિરહિણી સ્ત્રીની જેમ પોતાના પ્રિયતમની પ્રશંસામાં કે સ્મૃતિમાં પોતાની સખીની સામે કરુણ ભાવમાં ગાય છે તેથી તેને “શ્રીગદિત” કહે છે.”

શ્રી ગદિતમાં નાયક અને નાયિકા પ્રખ્યાત હોય છે, તેમાં ગર્ભ તેમજ વિમર્શ સંધિ સિવાયની બાકીની સંધિઓ રાખવામાં આવે છે. એમાં ભારતી વૃત્તિનું બાહુલ્ય હોય છે. તેમાં આકોશ, પ્રશંસા અને નિંદાનો સમન્વય થાય છે. નાટ્યદર્પણકાર,^{૧૪૫} ભાવપ્રકાશકારે^{૧૪૬} પણ આના લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે. ભાવપ્રકાશકાર શ્રીગદિતના ઉદાહરણ તરીકે રામાનન્દનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૭.૬.૧૩. શિલ્પક

શિલ્પક રૂપકનો એક ગહન પ્રકાર લાગે છે. કારણ કે તેમાં ૪ અંકો તથા ૪ વૃત્તિઓ હોય છે. બ્રાહ્મણ નાયક તથા હીન દરજ્જાનો ઉપનાયક હોય છે. સ્મશાન વગેરેનું વર્ણન હોય છે. તથા શાંત અને હાસ્ય સિવાયના રસોનું નિરૂપણ હોય છે. તદુપરાંત તેમાં આશંકા, તર્ક વગેરે ૨૭ પ્રકીર્ણ અંગો હોય છે. લક્ષણો નોંધીને વિશ્વનાથે^{૧૪૭} તેના ઉદાહરણ તરીકે કનકાવતીમાધવનો નિર્દેશ કર્યો છે. મા. પ્ર.માં^{૧૪૮} શારદાતનયે શિલ્પકની નાયિકા વિશે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે કે શિલ્પકમાં નાયિકા પુનર્વિવાહિતા કન્યા અથવા સચિવ કે બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન કન્યા હોવી જોઈએ. રસની બાબતમાં આચાર્યોમાં મતભેદ જોવા મળે છે.

૭.૬.૧૪. વિલાસિકા

આનો સૌ. પ્રથમ ઉલ્લેખ સા. દ.માં^{૧૪૯} જ થયેલો જોવા મળે છે. તેને કેટલાક “વિનાયિકા” પણ માને છે, તેને ૧ અંક હોય છે. કેટલાક આચાર્યો તેને “દુર્મલિકા”માં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે તેવું પણ માને છે. વિલાસિકા શૃંગારપ્રધાન એકાંકી છે. તેમાં ૧૦ લાસ્યાંગોની યોજના આવશ્યક ગણી છે. તેમાં વિદૂષક, વિટ અને પીઠમર્દ જેવા પાત્રો હોય છે. ગર્ભ અને વિમર્શ સંધિ હોતી નથી. તેનો નાયક પ્રકૃતિનો હોય છે. કથાવસ્તુનું પ્રમાણ ઓછું પણ વેશભૂષા પર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. વિશ્વનાથે આનું કોઈ ઉદાહરણ આપ્યું નથી.

૭.૬.૧૫. દુર્મલિકા

ભા. પ્ર.માં^{૧૫૦} દુર્મલિકાનું વ્યવસ્થિત લક્ષણ આપતાં કહ્યું છે કે, દુર્મલિકાની પ્રૌઢ અને ચતુર (નાગર) નાયિકા હોય છે. તેમાં ૪ અંકો હોય છે. ગર્ભ સંધિ સિવાયની ૪ સંધિઓ હોય છે. પ્રથમ અંકનો સમયાવધિ ૩ નાડિકાઓનો તથા વિટની કીડા સાથે પૂરો થાય છે. બીજો અંક ૫ નાડિકાઓનો તથા વિદૂષકની કીડાથી પૂર્ણ થાય છે. ત્રીજો અંક ૭ નાડિકાઓનો તથા પીઠમર્દની વિલાસ લીલાવાળો હોય છે જ્યારે ચોથો અંક ૧૦ નાડિકાઓનો તથા તેમાં વિટ વગેરેની ૩ ગણી કીડાઓ હોય છે.

૭.૬.૧૬. પ્રકરણિકા

આ ઉપરૂપકનો ઉલ્લેખ લક્ષણ સાથે અભિનવભારતીમાં^{૧૫૧} થયો છે. તે પ્રમાણે “પ્રકરણિકા સાર્થવાહ (શેઠ) નાયકવાળી તથા કૌશિકીવૃત્તિ પ્રધાન હોય છે.” નાટ્યદર્પણકાર^{૧૫૨} પ્રકરણી એવો શબ્દ કરે છે. તેના મતે નાટિકાની જેમ અહીં ઘણું જોવા મળે છે.

૭.૬.૧૭. હલ્લીશ

શારદાતનય^{૧૫૩} તથા સા. દ.ના^{૧૫૪} મતે હલ્લીશમાં ૧ અંક હોય છે. ૭ અથવા ૧૦ સ્ત્રીઓ તથા નાયિકાઓ હોય છે. ઉદાત્ત વાણીવાળો એક પુરુષ નાયક હોય છે. કૌશિકી વૃત્તિ હોય છે. મુખ અને નિર્વહણ સંધિ તથા તાલ લયની અતિશયતા હોય છે.

૭.૬.૧૮. ભાણિકા

સાગરનંદીને^{૧૫૫} મતે મધુર વસ્ત્રરચનાવાળું મુખ અને નિર્વહણ સંધિ, કૌશિકી તથા ભારતી વૃત્તિહીન પુરુષ અને ઉદાત્ત નાયિકાવાળું એકાંકી ઉપરૂપક ભાણિકા કહેવાય છે. ઉપન્યાસ, વિન્યાસ, વિરોધ, સમર્પણ, નિવૃત્તિ અને સંહાર એ તેના અંગો છે.

૭.૬.૧૯. અન્ય ઉપરૂપકો

અન્ય ઉપરૂપક ભેદોમાં રામાકીડ જેમાં શૃંગારગર્ભિત નાટ્યની યોજના કરેલી હોય છે. પ્રેરણ કે જેમાં પ્રહેલિકાના પ્રયોગથી હાસ્યયુક્ત દશ્યો રજૂ

થાય છે. ડોમ્બી એ એકાંકી છે. નર્તનક જેમાં શમ્યા, લાર્ય, છલિત તથા દ્વિપદીની યોજના હોય છે. કલ્પવલ્લી, પારિજાતક લતા, શમ્યા, વગેરે ૧૮ ઉપરૂપકો કરતાં પણ વધુ ૨૫ થી ૨૮ જેટલા પ્રાપ્ત થયા છે. ભારતની અન્ય ભાષામાં આટલી સંખ્યામાં અને આટલા પ્રકાર વૈશિષ્ટ્યી આટલું વિપુલ સાહિત્ય રચાયું નથી. એ જ સંસ્કૃત ભાષાની વર્તમાન પ્રાસંગિકતા તેમજ ઉપર્યુક્તતાને પુરવાર કરનારી ઘટના છે.

૭.૬.૨૦. રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકો અને ઉપરૂપકો

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસોમાં રામ સંબંધી રૂપકોનો ઉલ્લેખ થયો છે.^{૧૫૬} જેમાંના મોટાભાગનાં શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં હસ્તપ્રતોમાં નોંધાયેલા છે. રામકથા પર આધારિત ૧૬૭ પ્રશિષ્ટ રૂપકોને કાળક્રમાનુસાર ૧૦ પ્રકરણોમાં ગોઠવ્યા છે.

- ૧) ઈ. સ.ની પાંચમી સદી સુધીનાં તેમજ તે પહેલાંના પ્રશિષ્ટ રૂપકો.
- ૨) ઈ. સ.ની છઠ્ઠીથી આઠમી સદી સુધીનાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો.
- ૩) ઈ. સ.ની નવમી અને દસમી સદી સુધીનાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો.
- ૪) ઈ. સ.ની અગીયારમી સદીથી પંદરમી સદી સુધીનાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો.
- ૫) ઈ. સ.ની સોળમી સદીમાં રચાયેલાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો.
- ૬) ઈ. સ.ની સત્તરમી સદીમાં રચાયેલાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો.
- ૭) ઈ. સ.ની અઠારમી સદીમાં રચાયેલાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો.
- ૮) ઈ. સ.ની ઓગણીસમી સદીમાં રચાયેલાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો.
- ૯) ઈ. સ.ની વીસમી સદીમાં રચાયેલા પ્રશિષ્ટ રૂપકો.
- ૧૦) રામ વિષયક અજ્ઞાત પ્રશિષ્ટ રૂપકો.

રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં બા. રા. અને હનુ. (મહાનાટક) ૨ મહાનાટક છે. પ્ર. ના., અભિ., યજ્ઞફલમ્, કુન્દમાલા, ડ. રા. ચ., મ. ચ., અન. રા., આ. ચૂ., મૈથિલીકલ્યાણમ્, ર. વિ., પ્ર. રા., અ. દ., જાનકી-પરિણય, સીતારાઘવમ્, આ. ર., મંજુલમંજીરમ્, સીતાહરમ્ વગેરે ૩૫ નાટકો છે. આદિકાવ્યોદય પ્રકરણ છે. તો વળી શાર્દૂલ-સમ્પાત, કૈલાસનાથ વિજય, લક્ષ્મણ વ્યાયોગ એ ૩ વ્યાયોગ છે.

શ્રી રામનામ દાતવ્ય ચિકિત્સાલયમ્, રામલીલા, અયોધ્યાકાણ્ડમ્, પ્રહસન છે. અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્, નારી જાગરણનાટકમ્, લક્ષ્મણ વ્યાયોગ, અયોધ્યાકાણ્ડમ્ એ સામાજિક રૂપકો છે.

રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ ઉપરૂપકોમાં ઉન્મ. રા. ૧) અને ૨), તથા અમોઘરાઘવમ્ પ્રેક્ષણક છે. હનુ., દૂતાઙ્ગદમ્, ઉ. રા., પવનદૂતમ્ જેવા છાયાનાટક છે. તો વળી, રામાવતાર, વિશ્વામિત્રયોગમ્, શૂર્પણખાભિસારઃ વગેરે ગીતિનાટ્યોની પણ રચના થઈ છે. યૌવરાજ્યમ્, વિદ્યુન્માલા, પુરશ્ચરણકમલમ્, આદિકવિઃ, દસ્યૂરત્નાકર જેવા એકાંકી રૂપકો અને અશોકકાનને જાનકી જેવા લઘુ એકાંકી જેવા રૂપકો પણ રચાયા છે. આલોકિનીઃ, કૌત્સ ગુરુદક્ષિણા, સીતાત્યાગઃ જેવા ધ્વનિરૂપકો છે. આમ વર્તમાન સમયના રૂપકોમાં નાના નાના કથાનકવાળા એકાંકી રૂપકોનું સર્જન સવિશેષ જોવા મળે છે.

જન્મ રામાયણસ્ય જેવા રેડિયો રૂપકોની સંખ્યા પણ ઘણી છે. પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં સર્વે રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પાઠ નોંધ

૧. ડૉ. તપસ્વી નાંદી - “ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રની પરંપરાઓ” - પૃ. - ૭૩
૨. રૂપકં તત્સમારોપત્ । ધનંજય - દ. રૂ. - ૧.૭
૩. તદ્પારોપાત્તુ રૂપકમ્ । વિશ્વનાથ - સા. દ. - ૬/૧
૪. Dr. D. R. Mankad- "The Types of Sanskrit Drama" Page-4 to 6
૫. ડૉ. રમેશ શુક્લ - “ડોલરરાય માંકડનો કાવ્યતત્ત્વવિચાર” - પૃ. - ૩૪
૬. એજન - પૃ. - ૩૫
૭. યદ્યદ્રસાત્મકં તત્તદવાકયાર્થાભિનયાત્મકમ્ ।
યદ્યદ્ભાવાત્મકં તત્તત્પદાર્થાભિનયાત્મકમ્ ॥
શારદાતનય - ભા. પ્ર. - અધિકરણ-૭/૮
૮. Macdonell and Keith Vedic Index (Vol. I, P.-77-78)
૯. ર. છો. પરીખ - “સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય” - પૃ. - ૧૨
૧૦. વાત્સાયન કામસૂત્ર (જયમંગલા ટીકોપેતમ્) પૃ. - ૩૩
૧૧. આચાર્ય ભરત - ના. શા. - ૧/૧૨૦ થી ૧૨૨
૧૨. કાલિદાસ - “માલવિકાગ્નિમિત્રમ્” - ૧/૪
૧૩. T. G. Mainkar. "Sanskrit theiory of Drama and Dramaturgy"
Page-18
૧૪. Surendra Nath Shastri "Law and Practice of Drama" Introduction
૧૫. વામન - કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિ - ૧/૨/૩૧
૧૬. મીરાં દ્વિવેદી - “આધુનિક સંસ્કૃત મહિલા નાટ્યકાર” - પૃ. - ૨
૧૭. ભરતમુનિ - ના. શા. - ૧/૧૭, ૧/૧૫
૧૮. એજન - ૪/૩૧, ૪/૧૦
૧૯. Keith "Sanskrit Drama" Page-15
૨૦. એજન - Page-15-16

૨૧. એજન - Page-16-17
૨૨. એજન - Page-16
૨૩. એજન - Page-182
૨૪. ડૉ. તપસ્વી નાન્દી - “સંસ્કૃત નાટકોનો પરિચય” - પૃ. - ૨૨ - ૨૩
૨૫. ગૌતમ પટેલ, વિનોદ મહેતા “સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચયાત્મક ઇતિહાસ”
(નાટ્યવિભાગ) પૃ. - ૪ - ૫
૨૬. ડૉ. મૂલચન્દ્ર પાઠક - “સંસ્કૃત નાટક મેં અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વ” - પૃ. - ૬૬
૨૭. ભરતમુનિ - ના. શા. - અધ્યાય-૧, શ્લોક - ૧૧૨ સે ૧૨૩
૨૮. રામચન્દ્ર-ગુણચન્દ્ર - ના. દ. - પૃ. - ૧૭
૨૯. એજન - પૃ. - ૧૯
૩૦. સાગરનન્દી - ના. લ. ર. કો. - પૃ. - ૨૭
૩૧. ઉદાત્ત ઇતિ વીરસયોગ્ય ઉક્તઃ । તેન ધીરલલિતધીરપ્રશાંતધીરોદ્ભૂતધીરોદાત્તઃ
ચત્વારોઽપિ ગૃહ્યન્તે । અભિનવ ભારતી ભા. - ૨, પૃ. - ૪૧૧
૩૨. ડૉ. તપસ્વી નાન્દી - “ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રની વિચાર પરંપરાઓ” - પૃ. ૭૫
૩૩. રામચન્દ્ર - ગુણચન્દ્ર - ના. દ. સૂત્ર - ૬ - પૃ. - ૨૭
૩૪. સાગરનન્દી - ના. લ. ર. કો. - પૃ. - ૨૭
૩૫. હેમચન્દ્ર - “કાવ્યાનુશાસનમ્ - પૃ. - ૩૭૦ પંક્તિ-૫
૩૬. ધનંજય - દ. રૂ. - ૨/૫ પર કી ધનિક કી ટીકા પૃ. - ૮૫ સે ૮૭
૩૭. અ - નાનાવિભૂતિયુક્તમ્ ઋદ્ધિવિલાસાદિર્ભિગુણૈશ્ચવ । ના. શા. - ૨૦/૧૧ પૃ. - ૬
બ - ય્યાતાદ્યરાજચરિતં ધર્મકામાર્થસત્ફલમ્ । ના. દ. ૧/૪ કારિકા - ૫ પૃ. - ૧૭
ક - મન્દારમરન્દચમ્પૂ - પૃ. - ૬૮ અંતિમ પંક્તિ
ડ - રસાર્ણવસુધાકર - તૃતીયો વિલાસ - પૃ. - ૧૫૬
૩૮. ડૉ. રમેશ શુક્લ - “ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રની વિચાર પરંપરાઓ” - પૃ. - ૭૮
૩૯. ભરત મુનિ - “ના. શા.” - ૨૦/૧૧

४०. सा. द. तथा र. सु. - ३/१३१
४१. मन्दारमरन्दचम्पू - ७
४२. शारदातनय - भा. प्र. - ८/१२
४३. भरतमुनि - ना. शा. - १/४ कारिका पृ.-१७
४४. अेजन - २०/७ (उत्तरार्ध) पृ.-५
४५. अेजन - २१/ ११.५ थी ११.८
४६. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-१८१
४७. डॉ. रमेश शुक्ल - “भारतीय नाट्यशास्त्रनी विचार परंपराओ” - पृ.-७६
४८. भरतमुनि - ना. शा. - २०/१९ पृ.-९
४९. अेजन - २०/१६ थी २२
५०. अे. पी. डीथ - “संस्कृतनाटक” - अनु. न. ओ. पुरोहित - पृ.-५०७ थी ५०८
५१. भरतमुनि - ना. शा. - २/४९ - पृ.-१७
५२. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - २/६६ - पृ.-२०३
५३. भरतमुनि - ना. शा. २/५३ - पृ.-२०३
५४. रामचंद्र - गुणचंद्र - ना. द. २/६८ - पृ.-२०९ एवं उनकी वृत्ति
५५. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-२६३
५६. शृङ्गारोऽङ्गी सा. द. - ६/२२४ पूर्वार्ध
५७. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - २/६९ पर की वृत्ति पृ.-२१२
५८. भरतमुनि - ना. शा. - २०/५१
५९. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - २/६९
६०. धनंजय - द. रू. ३/४० - पृ.-१६९
६१. भरतमुनि - ना. शा. अभिनवभारती टीका - पृ.-४४९
६२. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - २/८१ की वृत्ति - पृ.-२२९

५३. भरतमुनि - ना. शा. - २०/१०९
५४. धनंजय - द. रू. - ३/५०-५१
५५. विश्वनाथ - सा. द. - ६/२२९-२३०
५६. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - २/८१-८२
५७. शारदानतनय - भा. प्र. अष्टम - अधिकार - पृ.-२४५
५८. प्रख्यातस्तत्रनायकः । राजर्षिरथ दिव्यो वा विश्वनाथ - सा. द. - ६/२३२-२३३
५९. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-२६५
७०. धनंजय - द. रू. - ३/६३ की टीका
७१. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - २/७६ की वृत्ति
७२. विश्वनाथ - सा. द. - ६/२४० की वृत्ति
७३. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - २/७६ की वृत्ति
७४. विश्वनाथ - सा. द. - ६/२४० की वृत्ति
७५. धनंजय - द. रू. - ३५८ पृ. १७०
७६. अेजन - ३/५७
७७. अेजन - ३/७५ की टीका
७८. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - २/९१ की वृत्ति
७९. विश्वनाथ - सा. द. - ६/२९ की वृत्ति
८०. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-२७०
८१. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - २/९०
८२. नाटकचन्द्रिका - पृ.-५
८३. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - पृ.-२३७
८४. विश्वनाथ - सा. द. - ६/२५२ की वृत्ति
८५. शारदानतनय - भा. प्र. अष्टमो अधिकारः - पृ.-३७०

८५. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - द्वितीय विवेक ९३ की वृत्ति - पृ.-२४०-२४१
८७. ओशन - पृ.-२४०-२४१
८८. शिंगभूपाल - रसार्णवसुधाकर - ३/२६७
८९. भरतमुनि - ना. शा. - २०/१०३ - पृ. ४३४ - भा.-३ - पृ.-१७३
९०. भरतमुनि - ना. शा. (अभिनव भारती) - अध्याय २०-१०३ पर की टीका
९१. धनंजय - द. रू. - ३/५४ और ५५
९२. विश्वनाथ - सा. द. - ६/२२८ - पृ.-५३१
९३. भरतमुनि - ना. शा. - (अभिनव भारती) - पृ.-४३६
९४. धनंजय - द. रू. - १/८ - पृ.-५
९५. भोज - शृङ्गारप्रकाश - ११ - पृ.-४६६
९६. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - पृ.-४०४ थी ४०८
९७. शारदातनय - भा. प्र. - ९ - पृ.-२५६
९८. विश्वनाथ - सा. द. परिच्छेद - ६ ३/६ - पृ.-५३२
९९. विष्णुधर्मोत्तरपुराण - ३/१७/१९ - पृ.-२३४
१००. भरतमुनि - ना. शा. - २०/६२-६३
१०१. धनंजय - द. रू. - ३ - पृ.-४४ से ४८
१०२. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. ७०/७१ - पृ.-२६०
१०३. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-२५१ से २५३, २६०
१०४. शारदातनय - भा. प्र. - अष्टमोऽधिकारः - पृ.-३५८ से ३६०
१०५. विश्वनाथ - सा. द. - षष्ठ परिच्छेद - पृ.-२६९, २७२, पृ. ५३२
१०६. शिंगभूपाल - र. सु. - तृतीय विलास - पृ.-२१७ से २१९ एवं २१९ से २२३
१०७. मन्दारमरन्दचम्पू - सप्तम नर्तनबिन्दु - पृ.-७३
१०८. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-२६२

१०८. मेनकानहुषं तु प्रत्यङ्गविदूषकत्वात् अश्मकुट्टमतानुगताम् सिद्धमिति ।

ना. ल. र. को. - पृ.-२६२

११०. शारदातनय - भा. प्र. - ८ - पृ.-११३ से ११५

१११. विश्वनाथ - सा. द. - ६/२७३ एवं उनकी वृत्ति - पृ.-५३३

११२. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - चतुर्थ विवेक कारिका - २११ - पृ.-४०६

११३. शारदातनय - भा. प्र. अधिकार-९ - पृ.-३८९

११४. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-२८७

११५. विश्वनाथ - सा. द. - षष्ठः परिच्छेदः - पृ.-२७४ - २७५

११६. भोज - श्रृंगारप्रकाश - पृ.-५४०, ५४१

११७. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. चतुर्थ विवेक पृ.-४०४

११८. शारदातनय - भा. प्र. - ९/५७ - पृ.-३९४-९५

११९. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-३०४

१२०. विश्वनाथ - सा. द. - षष्ठम परिच्छेद - पृ.-५३४

१२१. भोज - श्रृंगारप्रकाश भाग - २ - पृ.-४२५

१२२. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - चतुर्थ विवेकः - पृ.-४०७

१२३. विश्वनाथ - सा. द. - षष्ठम परिच्छेद - पृ.-५३५

१२४. धनंजय - द. रु. - १/८ पर की धनिक की टीका

१२५. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - चतुर्थ विवेकः - पृ.-४०५

१२६. शारदातनय - भा. प्र. - नवम अधिकार - पृ.-३८९

१२७. विश्वनाथ - सा. द. - षष्ठम परिच्छेद - पृ.-५३६

१२८. शारदातनय - भा. प्र. - नवम अधिकार - पृ.-३९०

१२९. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-३०५

१३०. भरतमुनि - ना. शा. - (अभिनव भारती) चतुर्थोऽध्यायः - पृ.-१७२

१३१. भोज - श्रृंगारप्रकाश - पृ.-५४९

१३२. शारदातनय - भा. प्र. - नवम अधिकार - पृ.-३८४ - ३८५

१३३. कामसूत्रम् - १/४; १५; १६; - पृ.-१३

- १.३४. भोज - श्रृंगारप्रकाश - (एकादश प्रकाश) - पृ.-४६८
- १.३५. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - चतुर्थ विवेकः - पृ.-४०६
- १.३६. शारदातनय - भा. प्र. - ९/३० - पृ.-३८५-३८६
- १.३७. विश्वनाथ - सा. द. - षष्ठम उच्छवास - पृ.-५३८
- १.३८. डॉ. वीरबाला शर्मा- “संस्कृत में एकांकी रूपक” - पृ.-३००
- १.३९. Dr. D. R. Mankad - "The types of Sanskrit Drama" - Page-143
- १.४०. भोज - श्रृंगारप्रकाश- एकादश प्रकाश - पृ.-४६८
- १.४१. डॉ. वीरबाला शर्मा- “संस्कृत में एकांकी रूपक” - पृ.-३०२
- १.४२. शारदातनय - भा. प्र. - नवम अधिकार - पृ.-३७६
- १.४३. धनंजय - द. रू. - धनिक की टीका - पृ.-५
- १.४४. भोज - श्रृंगारप्रकाश - एकादश प्रकाश - पृ.-४६६
- १.४५. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - चतुर्थ विवेक सूत्र २९९ - पृ.-४०४
- १.४६. भोज - श्रृंगारप्रकाश - नवम अधिकार - पृ.-३७८-३७९
- १.४७. विश्वनाथ - सा. द. - षष्ठम परिच्छेद - पृ.-५४१
- १.४८. शारदातनय - भा. प्र. - नवम अधिकार - पृ.-३७६-३७७
- १.४९. विश्वनाथ - सा. द. - षष्ठम परिच्छेद - पृ.-५४२
- १.५०. शारदातनय - भा. प्र. - नवम अधिकार - पृ.-३९१
- १.५१. भरतमुनि - ना. शा. - (अभिनव भारती) भाग-२ - पृ.-२४६
- १.५२. रामचन्द्र - गुणचन्द्र - ना. द. - द्वितीय विवेकः कारिका ७४ एवं वृत्ति २१७
- १.५३. शारदातनय - भा. प्र. - नवम अधिकार - पृ.-३९०
- १.५४. विश्वनाथ - सा. द. - षष्ठम परिच्छेद - पृ.-५४४
- १.५५. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-३००
- १.५६. A. B. Keith. - "History of Sanskrit Literature"

अे. बी. कीथ- ‘‘संस्कृत नाटक’’ हिन्दी. अनु. उदयभानुसिंह

A Webber "The History of Sanskrit Literature"

M. Winternitz- "History of Indian Lit."

Author Macdonell "A History of Sanskrit Literature"

S. N. Dasgupta" History of Sanskrit Lit."

M. Krishnamachariar- "History of Classical Sanskrit Lit."

आचार्य बलदेव उपाध्याय - संस्कृत साहित्य का इतिहास

डॉ. रामजी उपाध्याय - आधुनिक संस्कृत नाटक और मध्यकालीन संस्कृत नाटक

डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर - अर्वाचीन संस्कृत साहित्य का इतिहास

डॉ. हीरालाल शुक्ल - आधुनिक संस्कृत साहित्य

फाधर कामिल बुल्के - रामकथा आदि

પ્રકરણ - ૮

ઈ. સ.ની પાંચમી સદી સુધીનાં તેમજ તે પહેલાનાં પ્રસિદ્ધ રૂપકો

૮.૧. બાલિવધ:

એમ. કૃષ્ણમાચાર્યરએ કંસવધ અને બલિવધ આ બંને રૂપકોના રચયિતા પાણિનિ છે, એવું નોંધે છે.^૧ ટીકાકાર કેચ્ચટ અને નાગેશની વ્યાખ્યાનુસાર આ બંને રૂપકો પાણિનિના જ છે એવું જાણી શકાતું નથી.^૨ આમ છતાં પણ એ. બી. કીથ પોતાના "Sanskrit Drama" નામના ગ્રંથમાં બલિને બદલે બાલિ શબ્દ મૂકે છે.^૩ ડૉ. સતીશ જૈરથ^૪ પોતાના અપ્રકાશિત શોધ પ્રબંધમાં કહે છે કે, રામકથા પર આધારિત આ રૂપકની રચના પાણિનિએ કરી છે.

બાલિવધમાં રામ પોતાના ભાઈની પત્નીની સાથે દુરાચાર વર્તનને લીધે વાલીનો વધ કરે છે. પરંતુ પતંજલિ મહાભાષ્યમાં^૫ બાલિ નહીં પરંતુ બલિ વધ અને આ રચના પાણિનિની સ્વીકારતા નથી. બાલિવધ રૂપક જરૂર રચાયું હશે એમાં બે મત નથી. આ રૂપકનો નિર્દેશ ના. લ. ર.^૬ કો, ભા. પ્ર.^૭ તથા સા. દ.^૮માં પણ જોવા મળે છે. તેઓએ બાલિવધનો પ્રેક્ષણક અથવા પેંચળ નામના ઉપરૂપકના લક્ષણ, ઉદાહરણ રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલું તો નોંધવું જરૂરી છે કે પૂર્વવર્તી અલંકારશાસ્ત્રીઓએ આની નોંધ કરી નથી.

૮.૨. પ્રતિમાનાટકમ્

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત નાટ્યકારોએ ભાસ નામના અતિપ્રાચીન અને સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકારનું ખૂબ ગૌરવભર્યું અને મહત્ત્વનું સ્થાન છે. મહાકવિ કાલિદાસે^૯ તેને પોતાના પુરોગામી અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ નાટ્યકારોમાં અગ્રસ્થાન આપી “પ્રથિતયશસ્” એવું વિશેષણ આપેલ છે. સમર્થ મૂર્ધન્ય ગદ્યકાર બાણભટ્ટે^{૧૦} તેને સૂત્રધારથી આરંભાતાં અનેક ભૂમિકાવાળાં, પતાકાયુક્ત અનેક નાટકો દ્વારા યશ મેળવનાર કહેલ છે. વાક્યપતિરાજે^{૧૧} તેને “જલણમિત્ત” એવાં બિરૂદ વડે વિશિષ્ટ રીતે

નવાજેલ છે. જયદેવે^{૧૨} જેને કવિતાકામિનીના “હાસ” તરીકે બહુમાન આપેલ છે તેવા નાટ્યકાર ભાસના નાટકચક્રનો નિર્દેશ જલ્દણે^{૧૩} સૂક્તિમુક્તાવલિમાં ટાંકેલા રાજશેખરના પ્રસિદ્ધ શ્લોકથી થયો છે.

આવા મહાન નાટ્યકારના ૧૩ નાટકો ઈ. સ. ૧૯૧૨માં ત્રિવેન્દ્રમના મહામહોપાધ્યાય ટી. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ મલયાલમ લિપિમાં હસ્તપ્રત રૂપે શોધી પ્રકાશિત કર્યા હતાં. ત્રિવેન્દ્રમ નાટકો તરીકે જાણીતાં આ ૧૩ નાટકો જ “ભાસનાટકચક્ર” કહેવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પૂનાથી શ્રી સી. આર. દેવધરે આ ૧૩ નાટકોને એક જ ગ્રંથ રૂપે પ્રકાશિત કરી તેને “ભાસનાટકચક્ર” એવું શીર્ષક આપ્યું.

આ નાટકોનાં કર્તૃત્વ અંગે ભારે વિવાદ જાગ્યો હતો. કારણ કે તેની પ્રસ્તાવનામાં લેખકનાં નામનો નિર્દેશ નથી. આથી આ બધા નાટકોને ભાસ રચિત ગણનાર અનુકૂળ પક્ષ,^{૧૪} તેનો ઉગ્ર વિરોધ કરનાર પ્રતિકૂળ પક્ષ^{૧૫} અને ઉપલબ્ધ પુરાવાને આધારે વિવેકપુર:સર અમુક નાટકોના કર્તા તરીકે ભાસને સ્વીકારનાર તથા બાકીનાં નાટકોનું કર્તૃત્વ પૂરવાર થાય ત્યાં સુધી ઉતાવળ નહીં કરનાર તટસ્થ પક્ષ એમ ૩ પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયા. ભારે ઉહાપોહ થયા બાદ ડૉ. એ. ડી. પુસળકરે^{૧૬} એવો નિષ્કર્ષ તારવ્યો છે કે આ ૧૩ નાટકોનો એક જ કર્તા ભાસ છે. તે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીમાં થયો હતો. આની વિગતોમાં ઉતરવાનું અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી ભાસના ૧૩ રૂપકોની નામાવલી આ પ્રમાણે જોવા મળે છે.

૧) રામાયણ પર આધારિત રૂપકો:

૧) અભિષેકનાટકમ્, ૨) પ્રતિભાનાટકમ્

૨) મહાભારત પર આધારિત રૂપકો:

૩) મધ્યમવ્યાયોગ, ૪) પञ्चराત્ર, ૫) દૂતવાક્યમ્, ૬) દૂતઘટોત્કચમ્,
૭) કર્ણભારમ્, ૮) ઊરુભઙ્ગમ્

૩) હરિવંશ પર આધારિત રૂપકો:

૯) બાલચરિતમ્

૪) ઉદયન કથા પર આધારિત રૂપકો:

૧૦) પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણમ્, ૧૧) સ્વપ્નવાસવદત્તમ્

૫) લોકકથા પર આધારિત રૂપકો:

૧૨) અવિમારક, ૧૩) ચારુદત્તમ્ અથવા દરિદ્ર ચારુદત્તમ્

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કોઈપણ રૂપકકાર કરતાં વધુમાં વધુ રૂપકો લખવાનું બહુમાન ભાસને ફાળે જાય છે. તેમના ૧૩ રૂપકો પૈકી ૧) પ્ર. ના. અને ૨) અભિ. આ બંને રૂપકો રામકથા પર આધારિત છે. બંને રૂપકો મોટા છે. પ્રથમ પ્ર. ના. ના ૭^{૧૭} અંક છે અને અભિ.ના ૬^{૧૮} અંક છે.

પ્ર. ના. સપ્તાંકી નાટક છે. તેનું વસ્તુ રામના અભિષેકની તૈયારીથી આરંભાઈ તેમાં આવેલાં વિઘ્નને કારણે તેમણે ભોગવેલા વનવાસને આવરી લઈ અંતે અભિષેકની પૂર્ણ સિદ્ધિ સુધી વિસ્તરે છે. અભિ.ની ઘણી વિગતો આમાં સમાઈ જતી હોવાથી અહીં પુનરુક્તિ જણાતી નથી. પુરાણકથાને સંવાદમાં મઢવાથી રૂપક સાકાર થતું નથી. કવિને વસ્તુ, પાત્રો અને રસનું ઊચિત સંઘટન વિચારવું પડે છે તથા તેને બીજ, અંકુર, ફલ ન્યાયથી જીવંત રીતે એકરૂપ કરી બતાવવાં પડે છે - સ્થૂલ કથાપ્રવાહ શક્ય હોય તે રીતે જાળવીને કવિએ તો પુનઃ સર્જન કરવું જરૂરી છે. ભાસ આ સઘળું સાધી શકે છે. રામાયણ કથાને નાટ્યદેહ આપતી ભાસની પ્ર. ના. અને અભિ. બંને કૃતિઓ સુંદર છે. ગણપતિશાસ્ત્રી સા. દ.માંનાં એક ઉદ્ધરણના અનુસંધાનમાં રામનાં બાલચરિત્ર અંગે સ્વતંત્ર નાટક હોવાની કલ્પના કરે છે. અને ૨. છો. પરીખ આવી જ રીતે કદાચ રામના ઉત્તરચરિતની પણ કોઈ કૃતિ હોઈ શકે એવી સંભાવના વ્યક્ત કરે છે.^{૧૯} પણ વાસ્તવમાં રામકથા ઉપર આધારિત આ બે કૃતિઓ જ આપણને સુલભ છે. ભાસની સરુપના^{૨૦} મતે અભિ. કરતાં પ્ર. ના. શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે. શ્રી ઐયર^{૨૧} અને ઉપાધ્યાયનો^{૨૨} મત પણ આવો જ છે.

૮.૨.૧. કથાવસ્તુ

પ્ર. ના.ની શરૂઆતમાં સૂત્રધાર સામાજિકોને વિશે આશીર્વાચન ઉચ્ચારી નટીને શરદઋતુને અનુરૂપ ગાવાનું સૂચવે છે. સાથે નદીના રેતાળ પદમાં વિહરતી હંસીનું વર્ણન કરી હંસીને નરેન્દ્રભવનમાં ‘‘આનંદથી ત્વરાથી જતી પ્રતિહારી’’ સાથે સરખાવી વાત પૂરી કરે છે. આમ પ્રતિહારી પ્રવેશ સૂચવાય છે. પ્રતિહારી કંચૂકીને બોલાવી દશરથની આજ્ઞાથી રામના થનારા અભિષેકની તૈયારી માટે સૂચવે છે. કંચૂકી જણાવે છે કે યોગ્ય તૈયારી થઈ ચૂકી છે. આમ અંકની શરૂઆતમાં આનંદનાં પૂર ઉછળતાં

જણાય છે. લોકો નવા રાજાને અભિનંદવા અધીરાં બન્યાં છે.

આ ટાણે બીજીબાજુ એક અવદાતિકા નામે દાસી વલ્કલ સાથે પ્રવેશે છે. પોતે પ્રતિહાસ કાજે આ વલ્કલ છાનીમાની લાવી છે. મરકરીમાં જ આણેલી વસ્તુ પણ છાનીમાની લાવવાથી એનું મન અસ્વસ્થ છે. સાચે જ પરધનનું હરણ કરનારાને કેટલો ભય લાગતો હશે ? એવામાં સીતા પ્રવેશે છે. અવદાતિકાના ગભરાટ વિષે સીતા પૂછ્યા કરે છે. રેવાની મરકરી કરવા આણેલા વલ્કલને સીતા પરત કરી દેવા સૂચવે છે. અવદાતિકા જતી હોય છે. ત્યાં કોઈ અજ્ઞાત કુતુહલથી એને રોકી સીતા વલ્કલ પોતાને કેવું લાગે એમ વિચારી પહેરી જુએ છે.

દર્પણ મંગાવી પોતાની પ્રતિકૃતિ નીરખે છે. એવામાં દાસી પાસેથી રામના અભિષેકની વાત સાંભળી સીતા બક્ષીસમાં બધાં આભરણ એને આપે છે. આનંદપટલ સંભળાય છે - અને થોડીવારમાં જ અચાનક બંધ પડે છે. સીતાને આશ્ચર્ય થાય છે. પણ રાજકુળમાં તો ઘણાય બનાવો બનતા રહે “**बहुवृत्तान्तानि रघुकुलानि नाम**” એમ વિચારી સીતા મન વાળે છે.

કોઈ કહે છે કે સાંભળવા પ્રમાણે અભિષેક પૂર્ણ કરી દશરથ વનમાં જવાના છે. સીતા જણાવે છે કે તો અભિષેકનું જલ અભિષેકનું મટી શોક દૂર કરવાનું મુખોદક જેવું જ ગણવું રહ્યું ! કવિ ખૂબ સંવદનસભર રીતે ભાવી બનાવો અંગે વ્યંજનાઓ કરતા રહે છે.

એવામાં રામ સાધારણ કપડા પહેરીને ત્યાં આવે છે અને રામની ઉક્તિ એમની સરળતા વ્યક્ત કરે છે. “**ढोल वागवा मांज्युं गुरुजनो डिभा थया हुं** ભદ્રાસન ઉપર ચડ્યો અભિષેક અર્થે ખભો ઊંચો કરી મોઢું નમાવ્યું અને એના ઉપર ઘડામાંથી પાણી પડવા માંડ્યું એટલામાં રાજાએ મને આસન ઉપરથી ઉતરવાનું કહ્યું લોકો મારા ઘૈર્યથી વિસ્મિત થયા પણ પુત્ર પિતાનું કહ્યું કરે એમાં વિસ્મય પામવાનું શું ?”^{૨૩}

રામ હળવાશ અનુભવે છે “**सद्भाज्ये हुं** એ જ રામ રહ્યો ને દશરથ મહારાજ રહ્યા.” પછી મૈથિલીને મળવા જાય છે અને જણાવે છે કે કૈકયીએ મંથરાની સૂચના મુજબ અભિષેક બંધ રખાવ્યો છે. મૈથિલી વિગત જણાતાં રામ જેવા જ ભાવ વ્યક્ત કરી બંને કેવા “**तुल्य गुण वधु वर**” છે - એનો ખ્યાલ આવે છે.

સીતા અલંકાર વગરની જણાતાં રામ તેને અલંકાર પહેરવાનું સૂચવી

દર્પણ ધરે છે. ત્યાં તો તેણે પહેરેલા વલ્કલ તરફ ધ્યાન જતાં તે અંગે પૂછે છે અવદાતિકા સમજાવે છે કે કુતુહલથી વલ્કલનું સીતાએ પરિધાન કર્યું છે. રામ કહે છે “મૈથિલી ! આ શું ? ઈશ્વાકુઓના ઘડપણના અલંકાર તેં પહેર્યા છે ? મને ગમે છે લાવ.” રામની આ ઈચ્છામાં સીતાને અમંગલ જણાતાં તેનું હૃદય ભયભીત થાય છે. રામ હળવા વિનોદ સાથે વલ્કલ પહેરે છે.

એવામાં નેપથ્યમાંથી ચીસ સાંભળતાં રામ આશ્ચર્ય પામે છે. કંચુકી પ્રવેશી મહારાજને બચાવવા જણાવે છે. રામને કૈકયીના વચનની વિગત ખ્યાલમાં આવે છે. આખી પરિસ્થિતિ પામીને પણ રામ ગુણદર્શન જ કરે છે. પડદા પાછળના હાવભાવના અનુસંધાનમાં કુપિત લક્ષ્મણ પ્રવેશે છે, જેને રામ ઠંડો પાડે છે. ૧૪ વર્ષના વનવાસની વિગત પણ ધીરજથી સાંભળી રામ જવા તૈયાર થતાં સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે જાય છે. લોકોને ખાલી, દશરથને દૂરથી પરિહરી આ ત્રણે જણ વન વિષે વિદાય થાય છે.

અભિષેકની તૈયારીથી આરંભાયેલો પ્રથમ અંક વનગમન સાથે પૂરો થાય છે. આનું તાત્કાલીન વિષમ પરિણામ દ્વિતીય અંકમાં પુત્રવિરહમાં થતા દશરથના મૃત્યુમાં આવે છે. ઉભા થઈ થઈને વળી પડતા અને જે દિશામાં રામ ગયા છે તેને જોયા કરતા દશરથનું ચિત્ર સાચે કરુણા જન્માવે છે. સુમંત્ર રામ વગેરેને મૂકીને એકલો જ રથ સાથે આવ્યાનું સાંભળી દશરથ મૂર્ચ્છિત થાય છે. શુદ્ધિમાં આવતાં કરુણવચનો લવે છે. - “જો રથ શૂન્ય જ આવ્યો હોય તો મારા મનોરથો ભાંગી જ ગયા. ખરેખર એ તો કાળે દશરથને લેવા માટે મોકલેલો રથ છે.” દશરથ ધીમે ધીમે સહેજ ભાનમાં આવતાં-દશરથ તેમના પિતૃઓ દિલીપ, રઘુ અને અજ દેખાય છે. તેઓ પોતાને લેવા માટે આવેલા છે. એમ માનતા દશરથ “ભો પિતરઃ અયં અહં આગચ્છામિ ।” એમ કહી હંમેશ માટે મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. પરલોક પ્રયાણ કરે છે.

ત્રીજા અંકના પ્રવેશકમાં દશરથ વગેરે મૃત રાજાઓની પ્રતિમાઓ જ્યાં રખાઈ છે તેવા પ્રતિમાગૃહનો ઉલ્લેખ આવે છે. પ્રથમ અંકના વલ્કલ સંબંધી પ્રસંગ જેમ દશરથની પ્રતિમાનું દર્શન નૂતન ઉદ્ભાવના છે. નાટકનું શીર્ષક આ પ્રસંગ પર આધારિત છે. અહીં પ્રતિમાગૃહમાં કૌશલ્યા વગેરે આવવાના છે. તેની જાણ કરવામાં આવે છે.

મુખ્ય દૃશ્યમાં આપણને અયોધ્યા આવવા નીકળેલો ભરત અને તેનો સારથિ

જોવા મળે છે. વર્ષો સુધી મોસાળમાં રહીને ભરત પાછો આવતો હતો. દશરથના નિધન અને રામના વનવાસ વગેરેની એને જાણ નથી. અયોધ્યા પાસે આવતું જણાતાં સ્વજનોને મળવાનું ભરતનું ઔત્સુક્ય વધતું જાય છે. સારથિ સઘળું જાણતો હોવા છતાં અનિષ્ટ વિગતો પોતે શા માટે જણાવવી એમ મૌન સેવે છે.

ગુરુજનોની સૂચના લઈને આવેલા એક ભટના સૂચના પ્રમાણે યોગ્ય મુહૂર્તે નગર પ્રવેશ કરવાની વાતમાં ભરત સંમત થાય છે અને થોડો સમય ક્યાં ગાળવો એ વિચારે છે, તથા નજીકમાં દેવકુલ જણાતાં ત્યાં જઈ પૂજન વગેરે કરી વિશ્રામ લેવાનો વિચાર કરે છે. ભાસ ખૂબ કલાત્મક આયોજનથી ભરતને બધી વિગતોથી ધીમે ધીમે સજાણ કરે છે - તે આ પ્રમાણે છે.

ભરત દેવકુળમાં પ્રવેશતાં ત્યાંની તૈયારીઓ જોઈ તેને થાય છે કે - “આજે કંઈ પર્વ છે. એટલે આ તૈયારી છે કે તે હંમેશનો રિવાજ છે ?” કોઈ ચિહ્ન ન જણાતાં આ ક્યાં દેવનું સ્થાન હશે એ પણ ભરત નક્કી કરી શકતો નથી. અંદર પ્રવેશીને “પાષાણોનું કિયામાધુર્ય” જોઈ ચકિત થાય છે. એનો પ્રતિમાઓ જોઈ જાણે એવો ભાવ થાય છે કે “દેવને ઉદેશીને કરેલી છે છતાં આ પ્રતિમાઓ માનુષતાનો વિશ્વાસ કરાવે છે.” નાટ્યકાર સમયે સમયે નાટ્યમય વક્તાનો પ્રયોગ કરતા રહે છે. તે સમયે સમયે નાટ્યમય વક્તાનો પ્રયોગ કરતા રહે છે તે પ્રમાણે કરવા જાય છે. ત્યાં જ દેવકુલિન દાબલ થાય છે અને સૌ પ્રથમ તો પ્રતિમાઓ સાથેના આ ઉભેલા પુરુષનું સાદૃશ્ય જોઈ પ્રભાવિત થાય છે.

પ્રતિમાને નમસ્કાર કરવા જતા ભરતને રોકીને તે જણાવે છે કે - આ તો દેવોની નહીં પણ ક્ષત્રિયોની પ્રતિમાઓ છે. ધીમે ધીમે ભરતને ખ્યાલ આવે છે કે આ તો તેના જ વડવાઓ ઈક્ષ્વાકુઓ છે અને દિલીપ, રઘુ, અજ વગેરેને ઓળખે છે. છેલ્લી પ્રતિમા દશરથની હતી. ફરી ફરીને એ પ્રતિમા વિષે પૂછતો રહે છે. છેવટે ભરત પૂછે છે કે “જીવતાઓની પણ પ્રતિમા સ્થપાય છે ?” જવાબ મળે છે “નહિ, અતિકાંતોની જ.” આમ દશરથના નિધનના સમાચાર ભરતને પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી ર. છો. પરીખ નોંધે છે તે પ્રમાણે “આ પ્રસંગના નિરૂપણમાં કવિની અદ્ભુત કળાનું તેમજ ચિત્તવ્યાપારના સૂક્ષ્મ ગ્રહણનું દર્શન થાય છે, અને આ ઈક્ષ્વાકુઓ છે જાણી પોતાને દર્શન માટે ધન્ય માને છે. દરેકનાં નામ જાણે છે પણ ચોથી પ્રતિમા જોતાં પિતાજીની માંદગીના જ્ઞાનના સંસ્કારોથી અનિષ્ટ દુઃખકારક

જ્ઞાન તરફ જતા ચિત્તને રોકે છે. ચિત્તના આવા વ્યાપાર સ્પષ્ટ ભાનથી થતા નથી; પણ સંસ્કારના કાર્યના પરિણામ પ્રમાણે ચિત્ત પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. અનિષ્ટ તરફ જવાની મન કેવી ના પાડે છે તેનું આમાં સુરેખ દર્શન થાય છે. પિતાજીના વિચારની આજુબાજુ ચિત્ત ખેલ્યા કરે છે - એ ભરત જે રીતે “આ પિતાજીના પ્રપિતામહ” એમ દરેકને ઓળખે છે. એ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. પિતાજીને મળવાની ઊત્કટ અભિલાષા અનિષ્ટ જ્ઞાનના ગ્રહણમાં અન્તરાયરૂપ થાય છે. પણ બીજી બાજુ બાહ્ય પરિસ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થનારા જ્ઞાનની સંભાવના અને તેને ગ્રહણ કરવાના મનના પ્રયત્નના વિરોધમાંથી શંકા રૂપે એક આશા પેદા થાય છે અને ભરત છેવટનો સવાલ પૂછે છે. પણ અતિકાંતોની જ પ્રતિમા થાય છે એ ખબર મળ્યા પછી એનું મન પાછું પડે છે. ચિત્ત આંધળું થઈને આ છેવટના આઘાતને જવાબ આપે છે - ભરત દેવકુલિકને આગળ પૂછ્યા વિના જ રજા માગે છે. પણ આથી તો દેવકુલિકનું આશ્ચર્ય વધે છે અને એ યુવાનને ઊભો રાખી પૂછે છે - “જેણે પ્રાણ અને રાજ્ય સ્ત્રી શુલ્ક માટે ત્યજી દીધા છે એ દશરથની પ્રતિમા વિષે તું કેમ પૂછતો નથી?” ભરત, “હા તાત!” કહી બેભાન થઈ પડે છે. આ રીતે જે અનિષ્ટ જ્ઞાનથી ચિત્ત દૂર નાસવા ફાંફાં મારતું હતું તે અનિષ્ટ બીજાં ધોરતર અનિષ્ટો સાથે તેના ઉપર આઘાત કરે છે અને ચિત્તને વિહ્વળ કરી મૂર્છિત કરે છે. ૨૪

પુનઃ ભાનમાં આવતો ભરત એ જાણે સાવ બદલાઈ ગયેલો જણાય છે - “શુલ્ક” શબ્દનો આઘાત એને ખૂબ વસમો લાગે છે. દેવકુલિક (પૂજારી) એને હવે ઓળખે છે. અને “આપ કૈકેયીના પુત્ર તો નહિ ને?” એમ પૂછતાં પોતે “દશરથ પુત્ર” હોવાનું સ્વીકારે છે. “કૈકેયી પુત્ર” નહિ. રજા લેવા દેવકુલિકા પાસેથી રામના વનગમન સુધીનો વૃત્તાંત ભરત જાણે છે. અંતે ભરતને થાય છે કે પ્રજાજનો પણ પોતાને ફિટકાર આપતા હશે. એ પુનઃ બેશુદ્ધ થાય છે.

એટલામાં કૌશલ્યા વગેરે માતાઓ પ્રતિમાગૃહમાં આવે છે. ભરતને ઓળખી માતાઓ તેની પાસે જાય છે. શુદ્ધિમાં આવતાં ભરત રોષે ભરાઈ પોતાની માતા કૈકેયીને બીજી ગંગા અને યમુના સમી બે માતાઓ વચ્ચે પ્રવેશી ગયેલી કુનદી સાથે સરખાવે છે. તે કૈકેયીને માતા ગણવા પણ તૈયાર નથી.” અમને અપયશથી યુક્ત કર્યા.” એવું ભાન તેનામાં બહુ તીવ્ર બને છે. કૈકેયી ભરતને ઠંડો પાડવા પ્રયાસ કરે છે. મહારાજને સત્યવચની ઠેરવવા જ પોતે આ કર્યું હતું - વગેરે કહે છે. પણ ભરત શાંત નથી થતો ત્યારે “યોગ્ય સ્થળે અને સમયે જણાવીશ”

એમ કહી મૌન લે છે .

સુમંત્ર ભરતને અભિષેક અંગેનું સૂચન કરે છે - કારણ પ્રજા રાજા વિનાની ન રહેવી જોઈએ. ભરત કહે છે કે પ્રજા ભલે તેને અનુસરે અભિષેકના ઊલ્લેખ માત્રથી તેનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠે છે અને અભિષેક કે કચીને ઉદ્દેશીને “આ બાઈ સાહેબનો કરો.” એમ કહી પોતે તો જ્યાં રાઘવ છે ત્યાં જવાનું કરે છે , કારણ જ્યાં રાઘવ છે ત્યાં જ અયોધ્યા છે . રાઘવ વગરની અયોધ્યા અયોધ્યા નથી. નાયોધ્યા તં વિનાયોધ્યા સાયોધ્યા યત્ર રાઘવઃ ।^{૨૫} એમ કહી ભરત રામને મળવા સીધા જ વનમાં જાય છે અને ત્રીજો અંક પૂરો થાય છે .

નાટકનું નામાભિધાન આ અંકના પ્રતિમાગૃહના દૃશ્ય ઉપરથી અપાયું છે . એ નોંધવું જરૂરી છે . જે ઉદ્દેશ્યથી આ બધું આરંભાયું તે બાજુ પર રહી જતાં નાટકનું આખું કાર્ય જાણે કોઈ અગમ્ય દિશામાં વળે છે . આ પ્રસંગના પરિણામે ભરત જાણે પોતાના સંકલ્પબળથી વિધિનો લેખ ઉઘુક્ત થાય છે . શ્રી ર. છો. પરીખ નોંધે છે તેમ “આ રીતે કવિ આ પ્રસંગ દ્વારા નાટકના પ્રવર્તનમાં જીવનના જેટલી જટિલતા દાખલ કરી પોતાના પ્રયોજનને સાધવાની પણ તૈયારી કરે છે . તેનું દર્શન આ પ્રસંગમાં થાય છે . પણ એને જોતાં એમ જ થાય છે કે કૈકેયી આ ન હોય તેથી આ બધી ઉથલપાથલના સાચા પ્રયોજનની ગૂઢતા વિષે કુતૂહલ થાય છે . એ ગૂઢતા ઉપર “સત્ય વચનની ખાતર” આદિથી કાંઈક પ્રકાશ પડે છે . પણ વિજયના ચમકારાની જેમ કાંઈક પ્રકાશ કરી તે પાછું બધું ઢાંકી દે છે . તેથી પરિણામે કુતૂહલ જ વધે છે અને નાટકનું પ્રયોજન વધારે ગંભીર તત્ત્વોમાં શોધવાની અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે . આ રીતે પ્રતિમાગૃહનો પ્રસંગ સાધારણ રીતે અપેક્ષિત દિશામાંથી નાટકના કાર્યને ફેરવી ગૂઢતા અને પારમાર્થિક પ્રયોજન તરફ વાળે છે . આમાં એનું મહત્ત્વ છે .”^{૨૬}

ચોથા અંકમાં સુમંત્રને સાથે લઈ ભરત વનમાં જાય છે અને પોતાના આગમનની રામને જાણ કરતું નિવેદન કરે છે . પરિચિત અવાજથી રામ-લક્ષ્મણને નવાઈ લાગે છે . લક્ષ્મણ જાય છે અને દશરથને મળતી આકૃતિ પરથી ભરતને ઓળખે છે . સુમંત્ર લક્ષ્મણને ખાતરી કરાવે છે ત્યારે તે ભરતને મળે છે . પછી ભરત રામનો મિલાપ થાય છે . રામ સાથે રહેવા પોતાની ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે . રામ તેને પિતૃવચન પાલક બનવાનું કહી પાછા જવાનું કહે છે . રામની સંમતિથી જાય છે .

આમ સંકલ્પબળથી એ પોતાના ઉપર આવેલું કલંક ધુએ છે. નાટકના કાર્યની દષ્ટિએ રામનાં રાજ્ય સ્વીકારતાં અંતરાયો દૂર થાય છે તથા તે ન્યાય્ય બને છે. કેકેયીએ સૂચવેલું રહસ્ય હજી ગુપ્ત જ હોવાથી નાટક અહીં જ પૂરું કરવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો જ નથી.

પાંચમા અંકમાં તપોવનવાસી રામ અને સીતા વગેરે જણાય છે. ભરત એકલો શી રીતે રાજ્યધુરા વહન કરતો હશે તેની રામને ચિંતા છે. વિનોદ માટે રામ સીતા પાસે જાય છે. સીતાએ લીધેલી વૃક્ષોની સંભાળનું નિરીક્ષણ કરે છે. સીતાને રામ મળે છે ત્યારે રામના મુખપરના ભાવો જોઈ સીતા તે અંગે પૂછતાં રામ જણાવે છે કે આવતીકાલે પિતાજીનું વાર્ષિક શ્રાદ્ધ છે. પિતાજી અને રામને અનુરૂપ વિધિ થવો જોઈએ. સીતા જણાવે છે કે ભરત સમૃદ્ધિથી એ કાર્ય કરશે પણ રામે આશ્રમને અનુરૂપ ફલોદકથી કામ પતાવવું - એવામાં પરિવ્રાજકને વેશે રાવણ પ્રવેશે છે.

અતિથિરૂપે આવેલાનો સત્કાર સીતા અને રામ કરવા જતાં રાવણ વચન સત્કારથી જ પોતાનો સંતોષ વ્યક્ત કરે છે. વાતવાતમાં રાવણ પોતે ઘણી વિદ્યાઓ ભણ્યાનું જણાવી “પ્રાયેતસનું શ્રાદ્ધકલ્પ” પણ પોતે ભણ્યાનું જણાવે છે.

રામને શ્રાદ્ધની વાતમાં તો રસ હતો જ. એ અંગે પૂછતાં રાવણ પહેલાં તો “શ્રદ્ધાથી આપેલું તે શ્રાદ્ધ” એમ કહે છે. પછી વધારે વસ્તુઓ ગણાવે છે. હિમાલયના સાતમા શૃંગમાં કાંચનપાર્શ્વ નામના મૃગનો અહીં ઉલ્લેખ થાય છે રામના ઉત્સાહને રાવણ સંકોરી તેને મૃગ માટે જવા પ્રેરે છે. કાંચનપાર્શ્વ આટલામાં જ હોવાનું પણ વીજળી જેવા થયેલા ચમકારાથી અનુમાન થાય છે. રામ-લક્ષ્મણને કાંચનપાર્શ્વ મૃગનો સત્કાર કરવા મોકલવાનું જણાવે છે. પણ સીતા યાદ આપે છે કે લક્ષ્મણને તો રામે જ તીર્થયાત્રામાંથી પાછા ફરતા કુલપતિને સામે લેવા મોકલ્યા છે. લક્ષ્મણની ગેરહાજરી કવિએ જુદી રીતે મૂકી છે. આથી રામ મૃગ લેવા જાય છે. પણ મૃગ રાઘવની પૂજાની ઉપેક્ષા કરી દોડ્યો જાય છે. રામ તેની પાછળ પડે છે.

રામ દૂર જતાં રાવણ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે અને એકલી પડેલી સીતાને ઉપાડી જાય છે. સીતાના આકંઠ કે શાપને ગણકાર્યા વિના જ રાવણ તેને ઉપાડીને ચાલતો થાય છે. પોતાનું કાર્ય રામને જણાવવા જનસ્થાનના તપોવનવાસીઓને જણાવે છે. વચ્ચે જટાયુ મળે છે. તેનો સામનો કરે છે.

છઠ્ઠા અંકના વિષ્કંભકમાં જટાયુને રાવણે કેવી રીતે યુદ્ધમાં માર્યો તેનું વર્ણન આપી તેની ખબર રામને કરવા બે વૃદ્ધ તાપસો જાય છે. મુખ્ય દશ્ય અયોધ્યામાં આગળ ચાલે છે. ભરત જનસ્થાન જઈ આવેલા સુમંત્રને મળે છે અને દુઃખી એવા એમની પાસેથી સીતાહરણના સમાચાર મેળવે છે. આ સાંભળી ધૂવાંપૂઆં થયેલો ભરત કૈકેયી પાસે જઈ તેને ખૂબ તીખાં વચનોમાં સઘળું કહી સંભળાવે છે. કૈકેયીને થાય છે કે “કહેવાનો કાળ” આવ્યો છે. તેથી આખીય વાતનો ઘટસ્ફોટ કરે છે.

દશરથ કેવી રીતે શાપ પામ્યા અને તેના અનુસંધાનમાં પોતાની જાતને અપરાધમાં મૂકી કૈકેયીએ આ કર્યું તે સઘળું સ્પષ્ટ થતાં ભરત પૂછે છે કે પુત્ર વિયોગની વાત હતી તો રામને બદલે પોતાને કેમ ન મોકલ્યો ? કૈકેયી જણાવે છે કે લાંબા સમયથી તું મોસાળે હતો તેથી તારો વિયોગ સહ્ય હતો. વળી ચૌદ દિવસ બોલવા જતાં ૧૪ વર્ષ બોલાઈ ગયું. ૨૭ એ વિધિવિલસિત જ ! છેવટે ભરત પૂછે છે કે, વસિષ્ઠ વામદેવ વગેરે ગુરુજનોને તે વિદિત છે ? સુમંત્ર એનો જવાબ વાળતાં જણાવે છે કે વિદિત અને અનુમત પણ છે. આ બધું સાંભળી ભરતનો રોષ ઊતરી જાય છે. આ પછી રામની મદદ માટે મોટી સેના તૈયાર કરવાનું તે જણાવે છે. સીતાહરણના સમાચારથી મૂર્છિત થયેલાં કૌશલ્યાને આશ્વાસન આપવા સૌં જાય છે. અને આ અંક પૂરો થાય છે.

આ અંકમાં કૈકેયી ઉપરનું આળ દૂર થાય છે. અને રામની તેનામાં મૂકાયેલી શ્રદ્ધા સાચી પડે છે. આખી ઉથલપાથલનું મૂળ ક્યાં છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. વળી એ ગૂંચ ઉકેલવામાં પાંચમા અંકનો સીતાહરણનો પ્રસંગ નિમિત્ત બની આખા કાર્ય સાથે વધુ સુગ્રથિત રીતે જાણે ગોઠવાય છે. લોકાપવાદ વહોરીને કૈકેયીએ આ સઘળું રાજ્ય દશરથને નિઃશાપ કરવા કર્યું છે. અને આ રીતે આખા નાટકના કાર્યનું મૂળ ઈક્ષ્વાકુ કુળને સત્યનિષ્ઠ રાખવામાં જ છે.

સાતમા અંકમાં રામના લંકાવિજયનો ખ્યાલ આવે છે. બે તાપસોના જણાવ્યા પ્રમાણે અગ્નિવિશુદ્ધ સીતા સાથે બંને ભાઈઓ અયોધ્યા પાછા વળતાં જનસ્થાનમાં રોકાય છે. ત્યાં સીતા તાપસીઓને મળે છે અને તેમનું બહુમાન પ્રાપ્ત કરે છે. આશ્રમના પૂર્વપરિચિત પ્રદેશો જૂએ છે. કાંચનમૃગની યાદ તાજી થતાં કંપી ઉઠેલી સીતાને રામ શાંત કરે છે. એટલામાં મોટા સૈન્ય સાથે રામનું સ્વાગત કરવા ભરત આવી પહોંચે છે. લક્ષ્મણ ભરતના રામને આગમનની જાણ

કરે છે કે માતાઓ સાથે ભરત આવે છે. કુટુંબમિલન થતાં કૈકેયી રાજ્ય રામને આપે છે. શત્રુદ્ધન આવે છે, સૌને મળે છે અને વસિષ્ઠ વામદેવ વગેરે પ્રકૃતિઓ સાથે અભિષેક લઈને આવી રહ્યા છે એમ ખબર આપે છે. કૈકેયીની આજ્ઞાથી રામનો અભિષેક વનમાં જ થાય છે. અને તેના અભિષેક ની નેપથ્યમાં ઘોષણા થાય છે, આ પછી રામ આવે છે. કૈકેયીએ આ અભ્યુદય અયોધ્યામાં જોવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતાં રામ પણ પુષ્પક વિમાન મંગાવે છે અને તેમાં બેસી બધા અયોધ્યાગમન કરે છે. ભરત વાક્ય સાથે નાટક પૂરું થાય છે.

૮.૨.૨. મૂલ્યાંકન

પ્ર. ના. માં કવિએ અભિષેક તરફ ઊન્મુખ બનેલા રામનો વનવાસ અને છેલ્લે રાજ્યારોહણની વિગત સુંદર રીતે નિરૂપી છે. તેમાં અપ્રસ્તુતની સારી એવી સફાઈ કરીને યુદ્ધના પ્રસંગો આ કૃતિમાંથી ગાળી નાખી નવીન રીતે વસ્તુગૂંચન સિદ્ધ કર્યું છે. મુખ્ય વસ્તુને પોષે અને ભાવકના ચિત્ત સમક્ષ તે સ્પષ્ટ રહે એ રીતે બીજા પ્રસંગો ગોઠવાય રામના વનવાસને આવરી લેવાયો હોવા છતાં ઘણા પ્રસંગો અયોધ્યામાં જ બને છે. મુખ્ય વસ્તુને નાટ્યોચિત વ્યવસ્થિતતા આપવા માટે કવિએ આખા વસ્તુ ઉપર રાજરહસ્ય શાપનું રહસ્યની ગૂઢતાનો ઓપ ચડાવ્યો છે. અને તેનો કાલે યોગ્ય સમયે સ્ફોટ કર્યો છે.

આમ નાટકમાં સમગ્રતા સિદ્ધ કરી છે. પ્રસંગોમાં સાંધો જણાય નહીં એ રીતે કવિએ સાંધી દીધા છે. વલ્કલ ધારણ કુતૂહલ ખાતર થયું અને વનગમન સાથે સંધાઈ ગયું ! એનું આગળનું પરિણામ તે દશરથનું નિધન અશ્વથી કાર્યનું ગૂઢ પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં હવે બધાં બળો એ રહસ્યસ્ફોટ તરફ વળે છે, પણ પ્રગટ રીતે ઉદ્દિષ્ટ પ્રયોજનમાં ઘાતક નિવડે છે અને વધુ જટિલ થતાં દોર છેક છઠ્ઠા અંક સુધી લંબાય છે.

રાવણ સાથેનો વિગ્રહ અને વનવાસના પ્રસંગોને આમાં કવિ ભેળવતા નથી પણ તેમને અલગ તારવી એક અલગ કૃતિ અભિષેક નાટક તે અર્થે રચે છે. વળી સાતેય અંકોમાં જે તે પ્રસંગ દ્વારા ઉચિત રસનિષ્પત્તિ પણ સંધાઈ છે. શ્રી. ર. છો. પરીખ નોંધે તેમ “પ્રસંગે પ્રસંગે નાટક કરુણ રસથી ટપકે છે. પણ આખા કાર્યના પરામર્શથી ઉત્પન્ન થતો રસ વધારે ગંભીર છે, જીવનના રહસ્ય દર્શનમાંથી નિષ્પન્ન થતો હોઈ અનિર્દેશ્ય છે.”^{૨૮}

શ્રી ધ્રુવ અને પુસાળકર આ નાટકને કરુણરસ પ્રધાન નાટક માને છે . શ્રી ગણપતિ શાસ્ત્રી આ નાટકમાં કરુણમિશ્રિત ધર્મવીર રસ જૂએ છે . શ્રી પુરોહિત અહીં Pure sentiment of love, devotion and sincerity in domestic life. હોવાનું માને છે . પોતાના અંગત હિતોનું બલિદાન આપીને નાટકના બધાં જ પાત્રો પોતાના ધર્મ (કર્તવ્ય)નું પાલન કરવાની વીરતા બતાવે છે તેથી નાટકમાં ધર્મવીર રસ સર્વત્ર દેખાય છે .

દશરથ વિલાપનો પ્રસંગ સંસ્કૃત સાહિત્યના કરુણ રસના પ્રસંગોમાં અદ્વિતીય બન્યો છે . એકાએક વીજળી પડતી હોય તેવું લાગે છે અને કાંચનમૃગ દેખાય ત્યાં અદ્ભુત રસ છે . ત્રીજા અંકના પ્રવેશમાં સુધાકર અને ભટના સંવાદમાં હાસ્યરસ છે .

શ્રી પિશોરોટીએ આ નાટકના બીજા અંકને સર્વ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં “એકમાત્ર વિશુદ્ધ દુઃખાન્ત ચિત્ર” કહ્યું છે .^{૨૯} વેલ્સે અભિષેકથી વિપરિત એક અતિશય સંવેદનાત્મક અથવા સંગઠિત કાવ્ય નાટક માન્યું છે .^{૩૦} આ નાટક એકંદરે ભાસની પ્રતિભા બતાવે છે .

૮.૩. અભિષેક

૮.૩.૧. પ્રસ્તાવના

ભાસના અભિ.માં પત્નીના અપહરણ સરખા દુઃખવાળા સુગ્રીવને માટે વાલી સાથે રામે કરેલા યુદ્ધથી થાય છે . રાવણ-વધ, વિભીષણનો અભિષેક સીતાની અગ્નિપરીક્ષા અને રામના અભિષેક સાથે નાટક પૂરું થાય છે .

પ્ર. ના. નાટકના સાતમા અંકમાં વિષ્કંભકમાં સીતાની શુદ્ધિ સુધીની વિગત આવે છે . તેમાં રામના દેવોએ કરેલા અભિ. નો ઉલ્લેખ નથી . આ કૃતિમાં ૩ અભિષેકો થાય છે . સુગ્રીવનો કિષ્કિન્ધામાં, લંકામાં વિભીષણનો અને છેલ્લે રામનો દિવ્ય અભિષેક છેલ્લા અંકમાં સિદ્ધ થયો છે . આમ અભિ. નાટકનું મુખ્ય વિષયવસ્તુ હોવાથી શીર્ષકમાં એ નામ જ પસંદ કર્યું જે સાર્થક છે .

નાટકનું મુખ્ય કાર્ય રામને થતી સીતા અને રાજ્યની પુનઃપ્રાપ્તિનું છે . એ માટે રાવણ સાથે સંગ્રામ ખેલાય છે . ઉપાયમાં સુગ્રીવની મૈત્રી કામમાં આવે છે . ડૉ. પુસળકરનું^{૩૧} માનવું છે કે આ નાટકની રચના જલ્દી કરી હશે . કારણ અહીં ભાસને રામાયણના નવીન પ્રસંગો પ્રગટ કરવાનો સમય નથી મળ્યો . આ

નાટક “સ્થિતિઓની માલા” છે. વિકસિત ઘટનાઓની શ્રૃંખલા નહીં.^{૩૨}

રામાયણના ક્વિ. કાં.ની કથાને ભાસે ૧લા અંકમાં સમાવી દીધી છે સુંદરકાંડીય રામાયણ કથાનું ભાસ અવલંબન કરી, આ નાટકના બીજા અને ત્રીજા અંકમાં તેનું ગૂંફન કર્યું છે તથા અભિ. ના અંક ૪, ૫, અને ૬નું કથાવસ્તુ રામાયણના લં. કાં. ઉપર આધારિત છે. અંકાનુસાર કથાવસ્તુ અને મહત્ત્વ વિચારીએ.

૮.૩.૨. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં રામ પાસેથી હિંમત પ્રાપ્ત કરી સુગ્રીવ વાલીને પડકારે છે. તારાના અનુનયો તિરસ્કારી વાલી એ આહ્વાન ઝીલે છે. વાલીના પરાક્રમથી રામ ચકિત થાય છે. પછી હનુમાનના સૂચનથી વાલીનો રામ વધ કરે છે. વાલી મરતા પહેલાં રામે આચરેલા દગા વિષે રામને પૂછે છે - છળથી કરેલા વધને રામ સમજાવતાં કહે છે જાળમાં ફસાયેલ મૃગ(રાની પશુ)ને છૂપાઈને જ મારી નાખવામાં આવે છે. તું વધને લાયક હોવાથી અને શાખામૃગ (વાનર) હોવાથી તને સંતાઈને માર્યો છે - છેવટે વાલી પોતાના “કુલપ્રવાલ” અંગદને સુગ્રીવના હાથમાં સોંપે છે. પોતાની “હેમમાલા” પણ આપે છે અને હનુમાન પાસે પાણી મંગાવ્યા પછી મૃત્યુ પામે છે.^{૩૩}

રામ વાલીના સંસ્કાર કરવાની સુગ્રીવને આજ્ઞા કરે છે. અને લક્ષ્મણને સુગ્રીવના અભિષેક માટે તૈયારી કરવાનું સૂચવે છે - આમ પ્રથમ અંકમાં સુગ્રીવના અભિષેકથી આ નાટકમાં સિદ્ધ થતી “અભિષેકત્રયી”નો પ્રારંભ થાય છે. વાલીનું ચરિત્ર નિરૂપણ કવિએ ખૂબ સુંદર રીતે ઉપસાવ્યું છે - અને મોતમાં વધુ મહાન લાગતા આખીય જીંદગી જતન કરી વૈરને પોષી અંતે અવૈરનો સંદેશો આપતા **ઝરુભંગના** દુર્યોધનની અહીં સ્વાભાવિક યાદ આવી જાય છે. રામનો વાલી વધ નૈતિક રીતે ભીમે કરેલા દુર્યોધન વધની માફક જ અસમર્થનીય જણાય છે.^{૩૪} પ્રથમ અંકમાં જ કાર્યનું બીજા અને એ માટે થતા પ્રયત્નનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

બીજા અંકની કથાવસ્તુમાં ધીમે ધીમે નાટકીય વેગ મળી રહ્યો છે - શરૂઆતમાં વિષ્ણુલકમાં કુકુભ અને બિલમુખ નામના વાનર પાત્રો દ્વારા આપણને માહિતી મળે છે કે અંગદની આગેવાની નીચે સીતાની શોધ કરવા નીકળેલા બધા વાનરો નિરાશ થઈને પાછા આવી ગયા છે. જટાયુના મોટાભાઈ સંપાતિ પાસેથી સીતાને

લંકા તરફ ઉપાડી જવામાં આવી હોવાથી ત્યાં જાય છે .

મુખ્ય દશ્યમાં રાક્ષસીઓથી વીંટવાયેલી સીતાને હનુમાન જૂએ છે . બે શ્લોકમાં કવિએ દોરેલ એ ચિત્ર એક પ્રેષિતભતૃકા નારીનું છે .^{૩૫} અશોકવૃક્ષ પર ચડીને હનુમાન વિચારે છે કે આ સ્ત્રી કોણ હશે ? સીતાનું દર્શન કર્યા પછી શું કરવું ? એવો વિચાર કરવાનો અવકાશ હનુમાનને મળતો નથી કારણ ત્યાં જ રાક્ષસરાજ રાવણને આવતો જૂએ છે .

રાવણને ઓળખતાં જ હનુમાનને પેલાં તો તેને મારીને તરત કાર્યસિદ્ધ કરવાનો વિચાર આવે છે પણ પછી કદાચ એ પોતાને (હનુમાનને) માટે તો મૂળ કાર્ય જ નાશ પામશે એ વિચારે રોકાઈ જાય છે . સીતા રાવણના અનુનયોને તિરસ્કારે છે અને સપ્તોડસિ “તું શાપ પામીશ.” એવા સીતા વચનોના પ્રભાવથી તે અંજાય છે . રાવણ જતાં હનુમાન લાગ જોઈ સીતાને મળે છે અને વીંટી દર્શાવી રામ વગેરે સાથેનો તેઓના મેળાપનું વૃત્તાંત કહે છે . રામને અહીં લાવવાની ખાત્રી આપી હનુમાન જાય છે . પણ જતાં જતાં લંકામાં રાવણને પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા ઈચ્છા છે અને આ ઈચ્છાની સાથે બીજો અંક પૂરો થાય છે .

આ અંકમાં કવિએ આપણને સીતાનું દર્શન કરાવ્યું છે . સીતાના પ્રસંગ સાથે રાવણનું અને કાર્યના પ્રસંગથી હનુમાનનું દર્શન પણ થયું . હનુમાને સીતાની કરેલી શોધ કવિએ જે કુશળતાથી દર્શાવી છે તે સ્પષ્ટ છે .

ત્રીજા અંકની શરૂઆતમાં “અશોકવાટિકા ભંગાઈ”ના સમાચારથી રાવણ આશ્ચર્ય પામે છે . અને શંકુકર્ણને તે વાનરને પકડી લાવવા ફરમાવે છે . હનુમાન તેને પકડવાના પ્રયત્નોને ધૂળમાં મેળવી રાવણને ઊત્તરોત્તર વધુ નુકશાન કરે છે તેનો ખ્યાલ અપાય છે . છેવટે ઈન્દ્રજિતે વાનરને બાંધ્યો છે . એવા બબર મળે છે શ્રી ૨. છો. પરીખ નોંધે છે . “આ કવિ મોટે ભાગે આવા પ્રસંગો રંગ ઉપર ન બતાવતાં તેની માહિતી આપીને જ રસ જમાવે છે . આજના નાટકવાળાઓ આવા પ્રસંગોને રંગ ઉપર બતાવી પ્રેક્ષકોને ખૂશ કરવા પ્રયત્ન કરે કલાની ચતુરાઈ તેમાં છે .”^{૩૬}

“ઈન્દ્રજિતે શાખામૃગ (વાનર)ને પકડ્યો તેમાં શું નવાઈ ?” એવો ગર્વોક્તિ કહી રાવણ વિભીષણને બોલાવે છે . દરમિયાન થોડી ક્ષણો એકલો પડતાં વિચારે છે કે “અહો કષ્ટ ! દેવ અને દાનવો મનથી લંકાનો વિચાર સરખો પણ ન કરી

શકે ! તે લંકામાં દશગ્રીવનો અભિભવ કરી વાંદરો પેઠો !” પછી પાર્વતી અને નંદીએ આપેલા શાપની વાત યાદ આવતાં એ શાપ જ આ વાંદરો તો નહીં હોય એમ મનમાં વિચારે છે. બાલચરિત્મના કંસની માફક રાવણના હૃદયને કંપનની લહેરી સ્પર્શી જાય છે. રાવણની મનોદશા સુંદર રીતે અહીં નિરૂપિત થઈ છે.

એવામાં વિભીષણ પ્રવેશે છે. તેને રાવણની વિપરીત મતિ વિષે શંકા નથી. રાવણને સમજાવવા જતાં રાવણ એને એ વાત બંધ કરી વાનરને પ્રવેશ આપવાનું ફરમાવે છે. રાવણ અને હનુમાન વચ્ચે ટપાટપી થાય છે અને યુદ્ધના આહ્વાન સાથે રાવણ હનુમાનને વિદાય કરે છે અને દૂત હોવાથી અવધ્ય લેખી ફક્ત પૂંછડું સળગાવી છોડી મૂકવાનું જણાવે છે. વિભીષણના નીતિવચનોથી ગુસ્સે ભરાઈ રાવણ તેને કાઢી મૂકે છે. વિભીષણ રામ પાસે જવાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે તથા તેના ગયા પછી નગરરક્ષાની તૈયારી કરવાના રાવણના વિચાર સાથે ત્રીજો અંક પૂરો થાય છે.

બીજો અને ત્રીજો અંક રાવણ રોકે છે. હવે દીયતાં મે રણો મહાન્^{૩૭}નું જેને કહેણ મોકલવામાં આવ્યું છે તેવા રામનો પ્રયત્ન ચોથા અંકમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ચોથા અંકના વિષ્કંભકમાં વાનરસેનાની કૂચ અંગે સૂચન થાય છે. રામ વગેરે અંકની શરૂઆતમાં સમુદ્રને કિનારે આવે છે. એવામાં લંકાથી વિભીષણ આવતાં તેનો હનુમાન પરિચય આપે છે, અને રામ તેનો સ્વીકાર કરે છે. અને કહે છે કે “અદ્યપ્રભુતિ મદ્વચનાલ્લંકેશ્વરો ભવ”^{૩૮} આજથી માંડીને મારા વચનથી તું લંકેશ્વર થા.”

પછી સાગરતરણના ઉપાય વિષે પૂછતાં વિભીષણ રામને દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાનું સૂચવે છે. આથી વરુણ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈ માર્ગ દર્શાવે છે. સાગર પાર કરી સામે કાંઠે સુબેલ પર્વત ઉપર રામનું લશ્કર છાવણી નાખે છે. લંકાથી આવેલા શુક અને સારણ નામના બે ગુપ્તચરો પકડાતાં વિભીષણ તેમને ઓળખી બતાવે છે. તેમને શિક્ષા ન કરતાં રામ રાવણ ઉપર યુદ્ધનો સંદેશ તેમના દ્વારા પાઠવે છે. ચોથો અંક સૂર્યાસ્ત^{૩૯} વર્ણન સાથે પૂરો થાય છે.

પાંચમા અંકના વિષ્કંભકમાં વિગ્રહવાર્તા આગળ ચાલે છે. એક બાજુ સંહાર ચાલે છે. બીજી બાજુ રાવણની આજ્ઞાથી વિદ્યુન્નિજહ્ન નામનો શિલ્પી રાક્ષસે રામ-લક્ષ્મણનાં બનાવટી મસ્તકો તૈયાર કરીને લાવવાનાં છે. એના

અનુસંધાનમાં પાંચમાં અંકમાં ફરી રાવણ અને સીતાનું દશ્ય આવે છે. આ દશ્ય પાછળનો કવિનો હેતુ કદાચ રાવણની કામાંધતાને ઘેરી રીતે વ્યંજિત કરી તેના વિનાશનો હેતુ પુનઃ સૂચવવાનો હોઈ શકે. રામ અને લક્ષ્મણના મૃત્યુના ખોટા સમાચાર જાણવાથી સીતા પણ મરવા તૈયાર થાય છે. રાવણ કહે છે કે “સ્પષ્ટ રીતે ઈન્દ્રજિત વડે યુદ્ધમાં ભાઈ લક્ષ્મણ સહિત એ નરાધમ (રામ) હણાતાં તું કોનાથી છોડાવાઈશ ?”^{૪૦} એવામાં જાણે જવાબમાં ન હોય તેમ નેપથ્યમાંથી ગભરાયેલો અવાજ આવે છે. “રામેણ રામેણ” રામ વડે, રામ વડે.”

નાટ્યકાર ભાસ આવાં પતાકાસ્થાનકો ઘણીવાર પ્રયુક્ત કરે છે. સીતા પણ પુલકિત થઈ બોલી ઉઠે છે - “ચિરં જીવ” રામ વડે ઈન્દ્રજિત વધ થયાની ખબર અનુચર લાવે છે. રાવણ મૂર્છિત થાય છે. છેવટે રાવણ રણે ચડવા નીકળે છે. જતાં પહેલાં કામનિદ્રામાંથી ઊઠીને જાણે રાવણ ફરી દ્વૈષ નિદ્રામાં ફસાય છે. રાવણ સીતાને મારવા જાય છે પણ છેવટે મારતો નથી અને યુદ્ધ કરવા ઉપડે છે.

સંવાદ પ્રિય અને રાવણની કામુક્તાનું મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે ચિત્ર દોરવામાં કુશળ એવા ભાસે રાવણ અને સીતાના સંવાદમાં જ પાંચમાં અંકનો સારો એવો ભાગ રોક્યો છે, કારણ આ પ્રસંગ રાવણની દષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવે છે કે સીતા જીતાય જાય તો અડધું યુદ્ધ જીતાય જાય. એ પછીના પાંચમાં અંકનો અંતિમ ભાગ ઈન્દ્રજિતનું મરણ સાંભળી રાવણે કરેલા વિલાપમાં રોક્યો છે. આ વખતે પુત્રશોકથી પરિપીડિત દશરથના ઉદ્ગારો રામના વિરહથી પરિપીડિત દશરથના ઉદ્ગારો જેવા છે.^{૪૧}

છઠ્ઠા અંકની શરૂઆતના ૧૮ શ્લોકના બનેલા વિષ્કંભકમાં ૩ વિદ્યાધરો રામ અને રાવણના યુદ્ધનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ આપી રહ્યા છે એ સમયે આપણને ઉરુભંગના ભીમ-દુર્યોધનની ગદાયુદ્ધની યાદ અપાવે છે. રાવણનો વધ થતાં. છઠ્ઠા અંકના મુખ્ય દશ્યમાં રામ પ્રવેશીને કહે છે કે “આજે રણમાં રાવણને હણ્યો, વિભીષણને લંકાપતિ કર્યો, પ્રતિજ્ઞા પાર પડી અને સીતાને આશ્વાસન આપવા બંધુ સહિત લંકા તરફ જાઉં છું.”^{૪૨} તે રામ સીતાને સ્વીકારતાં ખચકાય છે. લક્ષ્મણ સીતાના અગ્નિ પ્રવેશની વાત લાવતાં રામ તે માટે અનુમતિ આપે છે. ધર્મ અને સ્નેહ વચ્ચે લક્ષ્મણ ઝોલાં ખાય છે. લક્ષ્મણ રામની આજ્ઞા સીતાને પહોંચાડવા જતાં ખચકાય છે. ત્યાં સીતા અગ્નિના સંપર્કમાં આવીને

હેમખેમ બહાર નીકળ્યા છે. એવા સમાચાર હનુમાન લાવે છે.

અગ્નિ પોતે સીતાને લાવીને રાઘવને સોંપે છે. એ વખતે રામ કહે છે કે “પોતે સીતાની પવિત્રતા જાણતા હતા, પણ લોકોનો વિશ્વાસ પડે એ માટે એમણે આ પગલું ભર્યું હતું.”^{૪૩} સમસ્ત દેવોથી પરિવેષિત રામનો લંકામાં જ અભિષેક થાય છે. એ વખત ભરત-શત્રુઘ્ન અને અયોધ્યામાં રહેલ પ્રધાન મંડળ લંકામાં જ ઉપસ્થિત થયેલ છે. પછીથી વિભીષણ વગેરેની અનુમતિ લઈ સપરિવાર મિત્રમંડળ સાથે પુષ્પકમાં બેસીને અયોધ્યા આવે છે. છેલ્લે અયોધ્યામાં આવતાં એમનો અભિષેક થાય છે. અને ભરતવાક્ય સાથે આ નાટક પૂરું થાય છે.

અભિ. નાટકમાં વીરરસ પ્રધાન રસ છે. સાથે અહીં કરુણરસ પણ છે. રાવણના ઈન્દ્રજિત પ્રત્યેના પ્રેમમાં વાત્સલ્યરસ છે. **અભિ.** મહદ અંશે લં. કાં. ઉપર આધારિત હોવા છતાં સેતુબંધની ઘટના, વાનર-રાક્ષસોનું યુદ્ધ, સેનાપતિઓના વધની હકીકત, સીતાના કલ્પિત મૃત્યુનું નિદર્શન, લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા, હનુમાન અંગદની વીરતા વગેરે પ્રસંગો નાટ્યોચિત ન હોવાથી ભાસે પડતા મૂક્યા લાગે છે. ભાસની મૌલિકતા ખાસ મળતી નથી નાટ્યકાર રામાયણની કથાને જ વફાદાર રહ્યા છે. વાલી વધનું કોઈ વ્યાજબી કારણ નાટ્યકાર આપી શક્યા નથી એથી ગૌરવવંતુ બન્યું નથી.

૮.૩.૩. ભાસની નાટ્યકલા

વાલ્મીકિ રામકથાને આધારે પ્રા. ના. અને અભિ. ભાસનું સુંદર સર્જન છે. નાટ્યકાર તરીકે ભાસની પ્રતિષ્ઠા એટલી તો છે જ કે કાલિદાસ જેવા પણ તેનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. એમના મોટાભાગનાં રૂપકોનું કથાવસ્તુ ઈતિહાસ પુરાણમાંથી લેવાયું છે. તેમ છતાં નાટ્યાત્મક પ્રયોજન માટે ભાસ દરેક ઠેકાણે પ્રગલ્ભ પરિવર્તનો કરતાં પણ અટકાતો નથી. પ્ર. ના. વા. રા. ના અ. કા. તથા અર. કાં.ની કથાવસ્તુનો ૭ અંકોમાં સંકેત છે, જ્યારે અભિ.માં કિ. કા., સુ. કા. અને યુ. કા.ની ઘટનાઓનું નાટ્યાત્મક નિરૂપણ છે.

કથાવસ્તુ અને સંવાદોની યોજનામાં ભાસના આ બંને નાટકો રંગમંચની દૃષ્ટિએ અત્યંત સફળ નીવડે છે, આ સફળતાનું ઉપકરણ છે ભાસનાં પતાકાસ્થાનકો. જેમ કે અભિ.માં “કેન ત્વં મોક્ષયિષ્યસે” એમ સીતાને પૂછતાં રાવણના પ્રશ્નનો જવાબમાં “રામેણ રામેણ” એમ બૂમો પાડતો આવે છે. નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ

ભાસની આ પ્રકારની નાટ્યસિદ્ધિનું બીજું એક મહત્ત્વનું સાધન છે .

ભાસના નાટકોનું બીજું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે , નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોનું ઉલ્લંઘન મૃત્યુ કે યુદ્ધ કે પ્રતિજ્ઞા માટેનું જળ આણવા જેવી ઘટનાઓ આ નાટકમાં વારંવાર નિરૂપાય છે . નાટ્યદૃષ્ટિએ ઘણીવાર નિષ્ક્રમ્ય પ્રવિશ્ય જેવાં રંગસૂચનોમાં અણઘટતી ઉતાવળ વારંવાર દેખાય છે . જેમ કે , અભિ.માં તો હનુમાન સામે હજાર રાક્ષસોને મોકલવાની આજ્ઞા લઈને ગયેલો શંકુકર્ણ હનુમાને એ બધાને મારી નાખ્યા છે એ સમાચાર લઈને આવે છે . એ આખીય ઘટના કે વળ નિષ્ક્રમ્ય - પ્રવિશ્ય દ્વારા જ સૂચવાઈ છે . ભાસના નાટકોમાં ઠેક ઠેકાણે અતિશય લાંબા વર્ણનો દેખાય છે . જેમ કે , અભિ.માં રામ-રાવણના યુદ્ધનું વર્ણન આનું ઉદા. છે . પ્રશિષ્ટ કાળનાં મહાકાવ્ય વર્ણનોની શૈલીની અસર આવા અંશો ઉપર દેખાય છે .

સંસ્કૃત નાટક મુખ્યત્વે કાવ્ય નાટક છે . Elizabethan કાળનાં નાટકોની જેમ સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ રંગ સજાવટના અભાવને કારણે નાટકના વર્ણનાત્મક અંશોમાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યકલાની અપેક્ષા રહેતી. ખાસ ખાસ કરીને, પ્રકૃતિનું આલેખન કરતાં એના વર્ણનાત્મક અંશોમાં અલંકારોનો ભારણ વિનાની સરળ-ઉત્તમ-વર્ણનકળા પ્રગટ કરે છે અને એ વર્ણનીય અંશો ક્યારેય નાટ્યાત્મક પ્રયોજન વિનાના નથી હોતા એ ભાસની નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતા છે . પ્ર. ના.માં વૃક્ષોને સીંચતી સીતાનું આલેખન પ્રકૃતિ પ્રત્યેની મનુષ્યની સંવેદના શીલતાનો એક નવો જ ગંભીર કોમળ અંશ પ્રગટ કરે છે . ભાસનો પ્રકૃતિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય એ એની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ શક્તિ તેમજ કલાત્મક નિરૂપણ શક્તિ. સીતા નજીકમાં જ હોવાનો અણસાર મેળવતા રામના નીચેના વર્ણનમાં વ્યક્ત થાય છે . “વૃક્ષોના ક્યારામાં રહેલું ફીણવાળું પાણી ગોળ ફરે છે , તરસને લીધે નીચે આવેલા આ પક્ષીઓ ડહોળું પાણી પીતા નથી. દૂર પાણીથી ભરાઈ જવાથી ભીની થયેલ કીડાઓ કોરી જમીન તરફ જાય છે અને મૂળ ઉપર સુકાઈ ગયેલા પાણીની રેતીથી વૃક્ષો જાણે નવાં વલય પહેરેલાં હોય તેમ જણાય છે .”^{૪૪}

હૃદયમાં થતાં સંઘર્ષનાં પણ મનોવૈજ્ઞાનિક ચિત્ર દોરવામાં કવિ ચૂક્યા નથી.^{૪૫} પ્ર. ના.માં સીતાની અગ્નિપરીક્ષાના સમયે રામની સામે ઊભા રહેલ લક્ષ્મણના હૃદયમાં ધર્મ અને સ્નેહ વચ્ચે ઝોલા ખાતી બુદ્ધિનું સૂક્ષ્મ દર્શન કરાવ્યું છે . ચિત્રાત્મક વર્ણનો આપવાની ભાસની શક્તિ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે . આલેખ્ય વિષયોની વિવિધ વિગતોનું ભાસ સ્પષ્ટ આલેખન કરે છે અને આ વિગતોના

સમુદાયથી એક વિગતપૂર્ણ સમગ્ર ચિત્ર ઉભું થાય છે. ઉદા. + તરીકે સમુદ્રનું વર્ણન બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કર્યું છે જેમ કે -

क्वचिद्फेनोद्गारी क्वचिदपि च मीनाकुलजलः
क्वचिच्छञ्खाकिर्णः क्वचिदपि च नीलाम्बुदनिभः ।
क्वचिद्विचिमालः क्वचिदपि च नऋप्रतिभयः
क्वचिदभीमावर्त क्वचिदपि च निष्कम्पसलिलः ॥

અર્થાત્ “ક્યાંક ફીણ ઉભરાવતો, કોઈઠે કાણે માછલાંથી ભરપૂર જળવાળો, કોઈ જગ્યાએ શંખોથી છવાયેલો, કોઈ સ્થાને શ્યામ મેઘ જેવો, ક્યાંક મોજાંની હરોળવાળો, કોઈ જગ્યાએ મગરોને લીધે ભયાનક, કોઈઠે કાણે ભયંકર વમનવાળો, તો કોઈક બાજુ એ સ્થિર જળવાળો છે.” તદુપરાંત સૂર્યાસ્તનું વર્ણન, ^{૪૭} લંકાની સુંદરતાનું વર્ણન, તેમની કલા માટે પ્રશંસક પૂરવાર રૂપ બની રહે છે.

ભાસના સંવાદો સંક્ષિપ્ત ઝડપી અને લક્ષ્યવેધી છે. એની ગાઢ અસર ભાવોની નિબિડતાને વ્યક્ત કરવામાં રહેલી છે - સંવાદો હંમેશા કાર્યસાધક નિવડે છે. આ સંવાદોમાં અનેક સૂક્તિઓ પણ દૂધમાં માખણની જેમ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી છે - જેમ કે પ્ર. ના. માં -

का नाम माता पुत्रकस्यापराधं न मर्षयति । (અંક - ૬)
(કઈ માતા વહાલ પુત્રના અપરાધને માફ ન કરે.)

न व्याघ्रं मृगशिशवः घर्षयन्ति । (૫/૧૮)
(હરણાના બચ્ચા વાઘ પર હમલો કરી શકતા નથી.)

सर्वं शोभनियं सुरुपं नाम । (અંક - ૧) વગેરે
(સુરૂપને બધું જ શોભે છે.) અને અભિ. માં

अदण्डयो नैव दण्ड्यते । (અંક - ૧)
(દંડ કરવા લાયક ન હોય તેને દંડ દેવામાં આવતો નથી.)

सर्वापराधेष्यवध्याः खलु दूताः (અંક - ૩) વગેરે
(દરેક પ્રકારના ગુનાઓ કર્યા હોવા છતાં દૂતોનો વધ કરી શક્ય નહીં)

જેવા વાક્યો એનાં નાટકોને સર્વકાલીન મૂલ્ય અર્પે છે. સંવાદોનું ગદ્ય ભાગ્યે જ કંટાળાજનક કે ભારેખમ હોય છે. અર્થસભર ઉક્તિઓનું મહત્ત્વ ભાસ

જાણે છે અને તેથી એનાં વાક્યોની સરળ અર્થગર્ભિતા ઘણીવાર કાલિદાસની ઉક્તિઓની તુલનામાં બેસે છે. એના સંવાદોનું ગદ્ય અસરકારક વાસ્તવદર્શી તીવ્ર વક્તાના નિગૂઢ ચિત્તપ્રવાહોને વ્યક્ત કરતું અને છતાં સમજવામાં સરળ પ્રસાદગુણવાળું હોય છે. નાટ્યકારની આ એક મોટી સિદ્ધિ છે.

ભાસના નાટકોની સંવિધાનકલા પણ એના કર્તાની ઉત્તમ નાટ્યકલાનો પરિચય કરાવે છે. જેમ કે પ્ર. ના.માં રામાયણના પ્રસંગોમાં કરાયેલાં પરિવર્તનો પ્રસંગ યોજનામાં શિથિલતા હોવા છતાં કેકેયીના પાત્ર પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ થોડીક એકસૂત્રતા પામી શકે છે. અભિષેક.માં પ્રસંગોનું સંવિધાન એકાગ્રતા વિનાનું હોવા છતાં ઓછામાં ઓછું લક્ષ્ય તરફ ગતિ તો કરે જ છે.

નાટકકાર તરીકે ભાસની સૌથી મોટી સિદ્ધિ છે. નાટ્યાત્મક ક્ષણ પકડવાની એની સૂઝ. પ્ર. ના.માં વલ્કલધારણ પ્રસંગ કે પ્રતિમા ગૃહના પ્રસંગની પણ નાટ્યાત્મકતા આકર્ષક છે.

ભાસના નાટકોમાં પાત્ર વૈવિધ્ય વિપુલ પ્રમાણમાં છે. પરંતુ વ્યર્થ આડંબર દેખાતો નથી. કથોપકથનમાં પણ એ પાત્રો જો અલ્પ શબ્દોથી પ્રયોજન સરતુ હોય તો અધિક બોલવા પ્રયત્ન કરતાં નથી. સરળ ભાષા અને સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં હૃદયગત અભિપ્રાયને દર્શાવવાની તેનામાં શક્તિ છે. એ પાત્રોનું અન્તર્દ્રન્દ્ર પણ સફળતાપૂર્વક કવિએ રજૂ કર્યું છે. અભિ.માં વરુણ અને અગ્નિ દિવ્ય પાત્રો છે. નાયક રામને દેવ તરીકે નિરૂપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. વાલી અને રાવણ પ્રેક્ષકોનો દિલ જીતી લે તેવા છે. ભાસનો વાલી નાનકડું પાત્ર ગૌણ હોવા છતાં મેદાન મારી જાય છે.

અલંકારોનો પણ ઉચિત ઠેકાણો યથાયોગ્ય સન્નિવેશ કરવામાં આવ્યો છે. યુદ્ધ અને તેના ઉપકરણો, સમુદ્ર, સમુદ્રમાં આવેલા જળ તરંગ અને મકરો - રજનીચરશરીરની^{૪૮}માં સુંદર પૂર્ણોપમા દ્વારા બતાવ્યો છે. તો સમુદ્રની વાસ્તવિકતા તથા વિવિધતા સબલજલધરેન્દ્રમાં^{૪૯} ઉપમા અને રૂપકની સહાયતા લઈને બતાવી છે. સ્વાભાવોક્તિ,^{૫૦} અપ્રસ્તુતપ્રશંસા,^{૫૧} ઉત્પ્રેક્ષા^{૫૨} વગેરે નોંધપાત્ર છે. કુલ ૧૫૭ અને અભિ.માં ૨૫૪ શ્લોકો છે. ભાસને વસંતતિલકા, ઉપજાતિ, શાર્દૂલવિકીડિત માલિની, વગેરે છંદો અધિક પ્રિય છે. જે યથાયોગ્ય સ્થળે પ્રયોજ્યા છે.

વાલ્મીકિની રામકથાને આધારે આકાર પામેલ પ્ર. ના. અને અભિ. બંને

ભાસનાં સુંદર નાટકો છે. એકંદરે જોઈએ તો ભાસનાં નાટકોમાં સાદાઈ છે. સરળ ભાષાનો નિર્બંધ પ્રવાહ અને કાર્ય ત્વરિત ગતિ છે. તીરની જેમ તેનાં નાટકોની ક્રિયા ધાર્યા નિશાન તરફ જ અભિમુખ થાય છે. તેમની ભાષા મંજુલ, કોમલ અને પરિષ્કૃત ન હોવા છતાં ભાવાભિવ્યક્તિ કરવા સમર્થ છે.

પ્ર. ના.માં પ્રતિભાગૃહનું દશ્ય તેના નાટ્યગત મહત્ત્વ ઉપરાંત તત્કાલીન શિલ્પ અને સ્થાપત્યની માહિતી માટે અત્યંત મહત્ત્વનું છે. અભિ. નાટકમાં ભાસે ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો કરીને નવીનતા પ્રગટ કરી છે. રામાયણની કથાના પ્રસંગોને તખ્તાલાયકીવાળા બનાવ્યા છે જે પ્રશંસાને પાત્ર છે

૮.૪. યજ્ઞફલમ્

૮.૪.૧. ભૂમિકા

ગોંડલવાસી શ્રી જીવરામ કાલિદાસ એક મહાપંડિત અને અનેક શાસ્ત્રવિદ્ છે. તેમણે યજ્ઞફલમ્ નામે સપ્તાંકી નાટક પ્રગટ કરીને તેનું નૂતન પ્રદાન સંસ્કૃત જ્ઞાનગિરાને કર્યું.^{૫૩} સાથે સાથે આ નાટક ત્રિવેન્દ્રમમાંથી ટી. ગણપતિશાસ્ત્રીને મળેલાં અને તેમણે ભાસને નામે પ્રગટ કરેલા ૧૩ નાટકો પૈકીનું એક નથી છતાં નાટક ભાસનું છે. એવો પોતાનો મત પ્રગટ કર્યો તેનું પ્રતિપાદન સાહસભર્યું છે.

તેના સંક્ષિપ્ત “વાગ્વક્તવ્ય”માં તેમણે નાટકની ઉપલબ્ધિ અને તે ભાસનું હોવા બાબત મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે જે આ પ્રમાણે છે. અમારો પોતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે આ નાટકો ભાસનાં રચેલાં છે કે નહીં તે ખરેખર વ્યર્થ છે. (તેમાં ઉતરવાથી કોઈ લાભ નથી)^{૫૪}

આના અનુસંધાને “ભાસનાટકચક્ર” બાબત પ્રવર્તમાન મુખ્ય મતોનો ઉલ્લેખ કરીને આગળ કહે છે કે “આ વિચારણા ઊંડી કિલ્લ અને ચર્ચા કરીએ તો અતિ વિસ્તાર માગી લે તેવી છે.” આ પછી તેઓ ઉમેરે છે કે “અનેકવિધ વિભિન્ન આગમોની શાખાઓમાં રચાયેલાં સંસ્કૃત ગ્રંથો હસ્તપ્રતો નજરે પડેલી હતી. આ બંનેય પ્રતોની ભાષા અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃત છે તેના વસ્તુની કલ્પના શ્રેષ્ઠ છે. તેનાં રસ-ભાવ-અલંકાર-નાટ્યાંગો અતિ મનોહર છે. તે કારણે અને વળી બાણ વગેરેએ વર્ણવેલાં અનેક ભાસનાં નાટકો સાથે તેમનું સામ્ય છે આ કારણોસર અમારી દૃઢ માન્યતા બંધાઈ છે કે આ નાટક ભાસનું રચેલું છે.”^{૫૫}

આ નાટક યજ્ઞફલમ્ અથવા યજ્ઞફલનાટકમ્. આ નાટક તેમની નજરે

કેવળ પરમેશ્વરની કૃપાથી ચક્ર્યું, તેનાથી તેનું ચિત્ત અત્યંત પ્રસન્ન થયું તેથી વિદ્વાનોના દર્શનાર્થે આજે આ પ્રગટ કર્યું છે.^{૫૬} શાસ્ત્રીજીના આ હિંમતભર્યા વિધાનમાં પોતે આ નાટકને ભાસનું રચેલું શા માટે માને છે. તે બાબત તેમણે આટલી દલીલો કરી છે.

- ૧) તેમણે મળેલી બંને હસ્તપ્રતોની ભાષા અતિ પ્રાચીન છે.
- ૨) તેની કથાવસ્તુ શ્રેષ્ઠ છે.
- ૩) રસ, ભાવ, અલંકાર અને નાટ્યાંગોનું તેમાં અત્યંત મનોહર નિરૂપણ છે.
- ૪) બાણ વગેરેએ જેની પ્રશસ્તિ કરી છે તે ભાસનાં અનેક સામાન્ય નાટકો સાથે આ નાટક સંવાદી છે.

પોતાના આ મતને દઢ કરવા માટે તેમણે આ પછી કેટલીક આડકતરી દલીલો આપી છે.^{૫૭} શાસ્ત્રીજીના મત પર વિદ્વાનોએ ઠીક ઠીક લખ્યું છે.^{૫૮} ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ આ કૃતિ ભાસની હોવાના પક્ષપાતી છે. ડૉ. પુસલકર અનેક વિદ્વાનોની યુક્તિઓનું ખંડન કરીને આ કૃતિ ભાસની નથી એવું સિદ્ધ કર્યું છે. તેમના મતે આ કાલિદાસ, દંડી, અથવા શક્તિભદ્ર પછીના સમયની હોઈ શકે તેવું સાબિત કરે છે.^{૫૯}

બીજી બાજુ એ સંસ્થામાં શાસ્ત્રી તરીકે સેવાઓ આપતા અને પછી છૂટા થયેલા પંડિત શ્રી ગોપાલશાસ્ત્રીએ આ કૃતિના કર્તા તરીકે પોતાનો દાવો જાહેર કર્યો છે અને તેમાં પોતાના નામના પ્રથમાક્ષરને વિશેષ રીતે ગોઠવ્યા હોવાનું દર્શાવ્યું છે. જો ખરેખર આમ બન્યું હોય તો આ કૃતિને ગુજરાતમાં આવીને વસેલા શ્રી ગોપાલ શાસ્ત્રીની નાટ્યકૃતિ તરીકે સૂચવી શકાય.^{૬૦} પરંતુ આ બધી વિગતોમાં ઊતરવાને બદલે ગુજરાતના એક ગ્રંથભંડારમાંથી મળેલી હસ્તપ્રતોને આધારે અથવા ગુજરાતમાં આવીને વસેલા પંડિત દ્વારા સર્વ પ્રથમ ગુજરાતમાંથી જ આ કૃતિનું પ્રકાશન થયું છે તેથી ગુજરાતને ગૌરવ અપાવે એવું છે.

અહીં શાસ્ત્રીજીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે તેમના હસ્તગ્રંથ ભંડાર તેમને વારાણસી અને અન્ય સ્થળોએથી મળેલી પ્રતોથી સમૃદ્ધ થયો છે, પરંતુ તેમણે ઉપયોગમાં લીધેલી પ્રસ્તુત બે હસ્તપ્રતો તેમના ભંડારની હતી કે બહારની તેની સ્પષ્ટતા કરી નથી. પ્રતોનો લેખનકાળ અનુક્રમ વિ. સં. ૧૭૨૭ અને ૧૮૫૯ છે. આથી ખાસ વિશેષ પ્રકાશ તેમણે પાડ્યો નથી.

૮.૪.૨. કથાવસ્તુ

આ કૃતિ ૭ અંકની છે છતાં ષષ્ટાંક પછી સાતમાં અંકને અંતે ઉલ્લેખ આવે છે કે **इति निर्वहणांङ्कः ।** અને ષષ્ટાંક તો છે જ **इति षष्ठाङ्क ।** તેથી આ કૃતિ ૭ અંકની છે એ બાબત સંપાદકે માન્ય રાખી છે. આ કૃતિના ૬ અંકો વત્તા ષષ્ઠઃ નિર્વાહણાંઙ્ક અથવા સપ્તાંકની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ અંકમાં દશરથને ૪ પુત્રોની પ્રાપ્તિથી પ્રસન્નતા દર્શાવી છે. વૃદ્ધ છતાં યુવાન અને તેજસ્વી રાજા દશરથ પોતાની પ્રજાને સર્વ રીતે પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્નશીલ છે. તેની ત્રણેય રાણીઓને સમાન આદરભાવ સાથે એકી વખતે મળવાનું નક્કી કરે છે. ત્યાં કૌશલ્યાની દાસી મંથરા કૈકેયીને વિશેષ આદર મળવાનો નથી, તેથી નારાજ છે. આમ સંઘર્ષનું અહીં એક બીજ રોપાય છે.

બીજા અંકમાં પ્રથમાંકના અનુસંધાનમાં રાજા દશરથ તેમની ૩ રાણીઓ સાથે વાતચીત કરે છે અને ત્યારે જ તેમના મનની મૂંઝવણ વ્યક્ત કરે છે. તેમની મૂંઝવણ એ છે કે તેમણે ત્રીજી રાણીની સાથે વિવાહ કર્યા ત્યારે તેને વચન આપ્યું હતું કે તેમના પછી તેમના રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી કૈકેયીનો પુત્ર બનશે. બીજી બાજુ સો ગુણો જોતાં તેમને શ્રેષ્ઠ પુત્ર રામ જ સર્વશ્રેષ્ઠ અને તેમના રાજા તરીકે ઉત્તરાધિકારી થયા યોગ્ય જણાય છે. કૌશલ્યાની તમન્ના પણ એવી છે કે તેનો પુત્ર રામ રાજા બને સુમિત્રા સૂચન કરે છે કે રાજ્યના બે ભાગ કરી એક રામને અને એક ભરતને સોંપવામાં આવે સાથે તે ઉમેરે છે કે, તેના બે પુત્રો લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન બેઉ રાજાના રક્ષણહાર બનશે.

રાજા વચનબદ્ધ હોવા છતાં કૈકેયી સૂચના કરે છે કે દશરથ રાજા તેમને જ શ્રેષ્ઠ લાગે તેને જ ઉત્તરાધિકારી તરીકે નક્કી કરે. સાથે તે પોતાના મનોકામનાને પણ વાચા આપી દે છે. રાજાને રાજ્ય માટે રામ જ સર્વશ્રેષ્ઠ જણાય છે. તેમને અતિપ્રિય છે. છતાં પોતે વચનબદ્ધ છે તે બાબતે તેઓ જ્યારે મૂંઝવણ અનુભવે છે. આ જ સમય દરમિયાન રાવણ પ્રવેશ કરે છે. તેને પોતાના ભાવિની ચિંતા છે, તેથી તે રામનું બૂરું કરવા તત્પર છે. રાજા કોને બનાવવા ? તે બાબત વસિષ્ઠની સલાહ માગે છે. આખું વાતાવરણ અતિ ગંભીર છે, તેની વચ્ચે વિદૂષકની મોદકપ્રિયતાના ઉલ્લેખો હળવાશનું વાતાવરણ ઊભું કરે છે.

ત્રીજા અંકના આરંભે વિષ્કંભકમાં બે ગંધર્વોની વાતચીતમાં પ્રશ્ન બંનેને થાય છે કે રાવણ ત્યાંનો ત્યાં શા માટે ફરી રહ્યો છે ? તેમને શંકા જાય છે

તેથી તે કશુંક રામના રાજ્યાભિષેકમાં અનિષ્ટ ન આચરે તે માટે રાણીને નિવેદન કરવા તેઓ સંકલ્પ કરે છે. ત્યાર પછી ઉલ્લેખ થાય છે કે રાવણને જોઈને અને તે અદૃશ્ય થઈ કપટ ન કરે તે માટે અદૃશ્ય થયેલા તેને વિશ્વામિત્ર પણ નિહાળી રહ્યા છે. આજ સમયે ચારેય રાજકુમારો પ્રવેશે છે. ચારેય પોતાની શસ્ત્રવિદ્યા પ્રગટ કરે છે. વસિષ્ઠ પણ આવે છે અને બંને ઋષિઓ રામના અનન્ય સર્વાતિશાસ્ત્ર વ્યક્તિત્વનું મુગ્ધકર વર્ણન કરે છે.^{૬૧}

આ બધું અદૃશ્યરૂપે રાવણ નિહાળી રહ્યો છે. રામ તેને જોઈ જાય છે. અને તેના પર કદાચ કુપિત પણ થાય તો પોતે ત્યાં ઉભો રહેવા તૈયાર નથી. અને વિશ્વામિત્ર પણ તેને રાવણના ભયનો પ્રથમાવતાર કહે છે અને તે જાય ત્યાં લગી તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

ત્યાં જ એક નવું દૃશ્ય ઉમેરાય છે. ભોળી કૈકેયીની દાસી મંથરા પ્રવેશે છે. તે તેના ઘોર અભિમાન અને ઘમંડ સાથે પોતાનો સંકલ્પ વ્યક્ત કરે છે કે કોઈપણ ભોગે તે રાણી કૈકેયીની સહાય કરવાની નથી, તે સહાય કરે તેનો અર્થ એ જ થાય છે કે રામ રાજ્યથી વંચિત થાય અને ભરત રાજા બને તો એવું માને છે કે તેની હાર એટલે કૈકેયીની હાર બે દિવસ પછી વિશ્વામિત્ર અયોધ્યા આવી રહે છે તે માહિતી સાથે આ અંક પૂરો થાય છે.

ચોથા અંકના પ્રવેશકની ૪ વૈતાલિકોની વાતચીત દ્વારા ગંભીર બાબતો રજૂ થાય છે કે વિશ્વામિત્ર અયોધ્યા પધાર્યા છે. ૪ વૈતાલિકો પણ તેમના દર્શન કરવા પ્રસ્થાન કરે છે. આ સાથે વિશ્વામિત્ર રંગભૂમિ પર પ્રવેશ કરે છે. તેઓ તેમના યજ્ઞની રક્ષાને માટે રાજા પાસે રામની માગણી કરવા આવ્યા છે. પરંતુ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે સુપાત્ર તરીકે પોતાની શસ્ત્રવિદ્યાના શ્રેષ્ઠ રહસ્યો અને શસ્ત્રો રાજાને આપવાનો. ૪ રાજકુમારોના શિક્ષણ બાબત વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચે સંવાદ થાય છે. વિદ્યાદાન વસિષ્ઠે કર્યું છે. તેથી તેઓ વિશ્વામિત્રને ૪ કુમારોની પરીક્ષા લેવા વિનંતી કરે છે.

સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ સાથે રામની પ્રખર શસ્ત્રવિદ્યામાં હજી કંઈક ખૂટે છે એવો મત આપતા ઋષિ વિશ્વામિત્ર પોતાના રામને આપવાના શસ્ત્રો અને શસ્ત્રવિદ્યાની આગાહી કરી દે છે. તે પછી ઋષિ વિશ્વામિત્ર દશરથ રાજા સમક્ષ રામને સાથે લઈ જવાની માગણી રજૂ કરે છે.

દશરથ રામને મોકલવા રાજી નથી. તેથી વિશ્વામિત્ર અને દશરથ વચ્ચેનો

સંવાદ રસપ્રદ બને છે. મૂંઝાયેલા દશરથ રાજ વસિષ્ઠની સલાહ લે છે. અને તેમની અનુમતિ મેળવી રામ તથા લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્રની સાથે વનમાં મોકલે છે.

પાંચમા અંકના આરંભે વિષ્કંભકમાં ૩ શિષ્યો પ્રવેશે છે. જાણવા મળે છે કે વિશ્વામિત્રને કોધે ભરાઈને શાપ આપતા કરવા માટે રાવણે રાક્ષસોને મોકલ્યા છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે વિશ્વામિત્ર, કે પાપિષ્ઠ થઈ રાક્ષસોને શાપ આપે તો તેમના બ્રહ્મર્ષિત્વનો નાશ થાય. પરંતુ યજ્ઞમાં થતાં વિઘ્નોનો નાશ ક્ષત્રિયોને હાથે થાય તેમને કોધે ભરાઈને શાપ ન આપવો પડે તે માટે તો તેઓ રામને અને લક્ષ્મણને લઈ આવ્યા છે. યજ્ઞ નિર્વિઘ્ને પૂરો થાય અને પોતે પોતાનાં દિવ્યાસ્ત્રોનું રામને પ્રદાન કરે એવો એમનો સંકલ્પ છે.

રાક્ષસો અને રાક્ષસી તાટકાનો વધ રામ અને લક્ષ્મણ કરે છે. તેમને વિશ્વામિત્ર દિવ્ય શસ્ત્રોનું પ્રદાન કરે છે. પૂરી પ્રસન્નતા સાથે આના અનુસંધાને વિશ્વામિત્ર રામ અને લક્ષ્મણ સાથે પ્રવેશ કરે છે. અહીં કવિ નાટકકાર મટી જાણે થોડા સમય માટે વનની વનશ્રી અને શોભાના નિરૂપણ દ્વારા પોતાનામાં રહેલા કવિને મુક્તિવિહારનો અવસર આપે છે. વનની શોભા પવિત્રતા અને કુટિલતા ઉપરાંત વનવાસીઓનાં નિર્મળ પવિત્ર સરળ જીવનનું વર્ણન ત્રણેય પાત્રોના વાર્તાલાપ દ્વારા જાણે એક અત્યંત મનોરમ નિરૂપણ કરી કવિ ધાર્યું વાતાવરણ ખડું કરી દે છે. આ ચેતનામય વર્ણન પાછળ રામ-લક્ષ્મણ અને વિશ્વામિત્ર જનકપુરીમાં મિથિલામાં પ્રવેશ કરે છે.

છઠ્ઠા અંકના આરંભે ૩ સૈનિકો પ્રવેશે છે અને તેમના સંવાદ દ્વારા ઘટનાક્રમ નાટકકાર આગળ વધારે છે. શિવધનુષ્ય ઉપાડીને તેની પણ છ ચડાવી શકનારને પોતાની કન્યા સીતા પરણાવવાનો જનકનો દૃઢ સંકલ્પ છે. આની ભૂમિકામાં જ રામ એકાન્તમાં સીતાને જૂએ છે, અને તેના અપૂર્વ સૌંદર્યથી પ્રસન્નમુગ્ધ થઈ તેને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપી દે છે. આ જ રીતે સીતા તેની બે સખીઓ સાથેના સંવાદમાં પોતાની અસ્વસ્થતા ચિંતા પ્રગટ કરે છે. તેણે પણ પ્રથમ દર્શને જ રામને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપી દીધા છે. તેની અને રામની પ્રણયોન્મત્તતા આપણને કાલિદાસના “શાકુન્તલ”ના તૃતીયાંકનું સ્મરણ કરાવે છે.

રામ અને સીતાએ કેવળ પ્રથમ દર્શને જ પરસ્પરના પરિચય વિના જ હૃદયમાં સ્થાન આપી દીધું છે. રામ તે સ્થળે એકાકી પ્રવેશ કરે છે. બંનેની પરસ્પર ઓળખાણ થાય છે. બંને આશ્વસ્થ થાય છે. સીતાની સખીઓ મધુરિકા

અને ચંદ્રકલા રામને જનકરાજની પ્રતિજ્ઞાનો ખ્યાલ આપે છે. ત્યાં જ જનકરાજ આવે છે. રામ ચાલ્યા જાય છે. જનક રાજ આવે છે અને સીતાને ધીરજ આપે છે તથા ઊંડી આશા વ્યક્ત કરે છે કે તેમનો સંકલ્પ ફળદાયી બનશે. સીતાના વિવાહ યોગ્ય પાત્ર સાથે થશે અને પિતા તરીકે ની જવાબદારી પૂર્ણ થશે. પૂરા વિશ્વાસ સાથે દૂત મોકલીને જનકરાજએ દશરથરાજને સહકુટુંબ આવવાનું આમંત્રણ આપી દીધું છે.

સાતમાં અંકનો ઉઘાડ દશરથ રાજ, તેમના પુત્રો, જનક અને તેમનો પરિવાર, ભગવાન વસિષ્ઠ, શતાનંદ અને મંત્રીઓ, પરિજનો સાથે થાય છે. રામે ધનુષ્ય ઉપાડી તોડી નાખીને પોતાનું પરાક્રમ સિદ્ધ કર્યું છે. રામ અને તેમના ૩ ભાઈઓના વિવાહ સીતા અને તેની બહેનો સાથે નક્કી થાય છે. આવા પ્રસન્નતાભર્યા વાતાવરણમાં ક્રોધેભર્યા પરશુરામ પ્રવેશે છે. રામના પરાક્રમની વાત જાણે છે. રામ જેટલા પ્રચંડબળ છે તેટલા જ વિનમ્ર અને સંસ્કારસંપન્ન છે તે જાણી ખુશ થાય છે. પાપી રાક્ષસોને મારવાનું કામ આજ સુધી તેમણે કર્યું હતું તે આ દશરથપુત્ર કરી શકશે તેની પ્રતીતિ તેમને થાય છે. પરશુરામ રામને ઓળખી જાય છે. રામ એ તો સ્વયં વિષ્ણુના અવતાર છે વિષ્ણુ જ છે તેમ જણાવી પોતાનું ધનુષ્ય રામને સોંપે છે.

ધર્મ સત્ય અને નીતિના પાલક રામને આ રીતે પોતાના કર્તવ્યના વારસદાર બનાવી પરશુરામ તપોમાર્ગે ગતિ કરી મોક્ષની સાધનાનો પોતાનો સંકલ્પ જાહેર કરે છે તથા યજ્ઞના ફલરૂપ રામને સીતા સોંપે છે. પછી વિશ્વામિત્ર જનક તથા દશરથને શુભાશિષો આપે છે તે સાથે નાટક પૂરું થાય છે. આ નાટકનું નામ ‘‘યજ્ઞફલમ્’’ કઈ રીતે સાર્થક થયું તેની વિચારણા સાથે પડદો પડે છે.

૮.૪.૩. મૂલ્યાંકન

આ નાટકના વસ્તુનો ૭ અંકોમાં જે વિસ્તાર થયો છે તેમાં ક્રમબદ્ધતા-સાતત્ય અને સ્વાભાવિકતા જળવાયાં છે. દશરથે પોતાનો ઉત્તરાધિકારી કોને બનાવવો એ પ્રશ્ન સાથે નાટકનો પ્રારંભ થાય છે, અને તે પૂરું થાય છે.

આનું કથાનક વા. રા.ના બા. કાં. પર આધારિત છે. છતાં પણ નવીનતા દેખાયા વિના રહેતી નથી. અહીં રામની બાલસુલભ કીડાઓ અને સીતાની સાથે એમના પૂર્વાનુરાગનું વર્ણન ધ્યાનાકર્ષક છે. રામ તથા તેના ત્રણેય ભ્રાતાઓના જનકપુરીમાં વિવાહ સાથે શીર્ષક યજ્ઞફલ છે તો યજ્ઞનું ફળ કોનું ? કેવું ?

દેખીતી રીતે યજ્ઞ વિશ્વામિત્ર કરે છે . રામ તેનું રાક્ષસોથી રક્ષણ કરે છે . યજ્ઞ સફળ થાય છે તેથી યજ્ઞનું ફળ વિશ્વામિત્રનું એમ કહી શકાય .

બીજી બાજુ આ યજ્ઞનું રક્ષણ કરીને પ્રસન્નચિત્ત વિશ્વામિત્ર પાસેથી રામ-લક્ષ્મણ શસ્ત્રવિદ્યા અને જૃંભકાસ્ત્રો પ્રાપ્ત કરે છે . તેથી તેનું ફળ પણ ગણી શકાય.^{૬૨} આ યજ્ઞની પાછળ રામ અને તેના ભ્રાતાઓ જનકના દરબારેથી પત્નીઓ પામે છે તે પણ એવું જ યજ્ઞફળ છે .^{૬૩} આ યજ્ઞ પાછળ રામ અને ભ્રાતાઓ ધર્મ-સત્ય અને ન્યાયના આદર્શ ક્ષત્રિય સંરક્ષકો બને છે , અને તેમના હાથમાં જગતના લોકો સલામત છે . એવાં સલામત કે પરશુરામ જેવા મહાનુભાવ પૂરા વિશ્વાસ સાથે પોતાનું ધનુષ્ય રામને આપીને તપોનિષ્ઠ થવાનું પસંદ કરે છે . આમ યજ્ઞના ફળ અનેક લોકો ભાગી બને છે . જનક રાજાના સંકલ્પનો યજ્ઞ ગણીએ તો તેમને પોતાને દશરથને રામને સૌને તેનું ફળ ભોગવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે . આમ આ શીર્ષક અનેક દૃષ્ટિએ સાર્થક બની રહે છે .

વળી આ નાટકનો કેન્દ્રીય ભાવ રામના વીર તથા તે પછી શૃંગારના નિરૂપણનો છે . રામની વીરતા વિશ્વામિત્રના આદેશથી પ્રેરાઈ છે . પરંતુ રામનો સીતા માટેના સ્નેહ પ્રથમ દૃષ્ટિએ હૃદયના ઊંડાણમાંથી જાગેલો પ્રણયભાવ સ્વયંભૂ છે . સીતા પ્રત્યેના રામના પૂર્વાનુરાગનું વર્ણન (અંક - ૪ , પૃ. - ૨૨૧) જ્યાં કર્યું છે ત્યાં શાકુન્તલ તૃતીય અંકના નિરૂપણનું સ્મરણ કરાવે છે . આમ છતાં રામની પ્રતિભાનું ગૌરવ જરા પણ ઝાંખુ ન પડે તેની નાટ્યકારે પૂરેપૂરી કાળજી લીધી છે . વિશ્વામિત્રે મનથી રામનો સીતા સાથે પરણાવવાનો સંકલ્પ કરી લીધો છે . છતાં રામ હૃદયનો પ્રીતિભાવ સ્વયંભૂ છે આવું તેમના પ્રતિ હૃદયથી ખેંચાતાં સીતાનું પણ છે જ . ‘‘શાકુન્તલ’’ના પ્રથમ દ્વિતીય અને તૃતીયાંકને સમાંતર વાતાવરણ કવિ ઉભું કરે છે . પરંતુ રામ અને સીતાના ગૌરવને નાટકકાર જરા પણ ઝાંખુ પડવા દેતા નથી . આ રીતે જોઈએ તો વીર અને શૃંગાર આ નાટકના કેન્દ્રવર્તી રસો છે .

ઉપર બતાવ્યું તેમ ‘‘યજ્ઞફળ’’નો અર્થ અનેક થાય છે . તે પ્રેક્ષકો સામાજિકો રામનો વીર અને શૃંગારથી અને સીતાના શૃંગારથી પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે . રામને વિષ્ણુના અવતાર (અંક - ૭ , પૃ. ૨૦૫) કહી તેના વ્યક્તિત્વમાં અહીં ઉમેરો કર્યો છે . (અંક - ૨ , શ્લોક - ૩૦) રામની અહીં માતૃભક્તિ (અંક - ૨ , પૃ. ૫૩) ગુરુભક્તિ (અંક - ૩ , પૃ. ૬૭ - ૬૮) પણ જોવા મળે છે .

આમ તો આ નાટકની પાત્રસૃષ્ટિ ઘણી મોટી છે . અને છતાં પ્રત્યેક પાત્રના

નિરૂપણની અહીં નાટ્યકારે સમુચિત કાળજી લીધી છે. ઉપરાંત વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, પરશુરામ મંથરા રાણીઓમાં પણ ખાસ કરીને કૈકેયીનાં ચરિત્ર-ચિત્રણની નાટકકાર પૂરી કાળજી લે છે. સાથે આ પાત્રોનો પ્રવેશ તેમની પ્રવૃત્તિ અને તેમની વિદાય પણ સોદેશ બની રહે તે લેખકે જોયું છે.

નાટ્યકાર વિશાળ પાત્ર જગત ઉભું કરે ત્યારે કોઈક પાત્રને અન્યાય થવાનો પણ ભય રહે છે. પરંતુ પાત્રોને કલાકાર રમાડે છે અને પાત્રોને વ્યવહાર કવિની સર્જન શક્તિનું ઘોતક કરનાર બની રહે છે. આ ઉપરાંત નાટ્યકારે પ્રવેશક અને વિષ્કંભકનો જે ઉપયોગ કર્યો છે તેનાથી કથાસૂત્ર સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્કાન્ત થાય છે. આ નાટકમાં નાટકકારનું નાટ્યકલા પ્રભુત્વ એકદમ દેખાઈ આવે છે. નાટ્યકલાના ઉપયોગમાં તે સ્વસ્થ આત્મવિશ્વાસુ કલાકાર તરીકે પોતાને સિદ્ધ કરે છે.

આ નાટકમાં નૈસર્ગિક પ્રકૃતિ નિરૂપણ પણ ધ્યાન ખેંચે છે.^{૬૪} શ્લોકની સંખ્યા અહીં ઘણી છે. કુલ ૨૯૧ શ્લોકો છે. તે અંકવાર ક્રમશઃ ૨૯-૪૪-૫૪-૪૮-૫૨-૪૨ અને ૨૨ છે. ઉપરાંત નાટકકારે મોટાભાગે પ્રસિદ્ધ લગભગ તમામ છંદોનો પ્રયોગ કરીને છંદોવૈવિધ્ય જાળવ્યું છે.^{૬૫} સંવાદો ઓછા અને પદ્યો વધારે એવી સ્થિતિને કારણે નાટકમાં છંદોના પ્રયોગોની ઔચિત્ય બાબતે માન્ય સિદ્ધાંતો ઓછા જળવાયા છે.

અને કેટલીકવાર એવું પણ લાગે છે કે શ્લોકોના પ્રયોગના નાટ્ય પરંપરાએ માન્ય કરેલા વિલક્ષણ તત્ત્વો તેમાં નથી સચવાતાં ઘણીએ વખત સંવાદના ગદ્યને સ્થાને પદ્યપ્રયોગ થયાં છે એમ પણ લાગે છતાં આ પ્રયાગોમાં ક્ષુલ્લક અને કૃત્રિમ પદ્યો ઘણાં ઓછાં છે સંભવ છે કે અહીં પણ કાલિદાસના “શાકુન્તલ” નો પ્રભાવ હોય. સંસ્કૃત નાટકમાં હાસ્ય એક નબળું તત્ત્વ છે માત્ર વિદૂષણની ભોજનપ્રિયતાનો ઉપયોગ હાસ્ય જન્માવવા માટે સામાન્યતઃ નાટકકારો કરે છે પરંતુ ફરી એકની એક રીતે આ વાત આવે ત્યારે તે હાસ્યરસ નથી રહેતો. આ નાટકમાં આ એક નોંધપાત્ર ખામી છે મર્યાદા છે. નાટકના સંવાદો સહજ જણાય છે. તેનાથી વસ્તુવિકાસ સરસ રીતે, કલાત્મક રીતે થાય એવા પ્રભાવોત્પાદક આ સંવાદો છે, અને ક્યું પાત્ર સંસ્કૃતમાં બોલે અને ક્યું પ્રાકૃતમાં બોલે તે બાબતની પરંપરા જાળવી રાખવા છતાં નાટકકારે જરૂરિયાત જણાઈ છે તે મુજબ સંસ્કૃત આશ્રિત્ય એ રંગસૂચન સાથે ઘણાં ઘણી કક્ષાના પાત્રોને સંસ્કૃતમાં

વાર્તાલાપ કરતા બતાવ્યાં છે. ૬૬

‘‘શાકુન્તલ’’ના આરંભે નટીના અતિ મધુર ગાનથી સૂત્રધાર દૂર દૂર ખેંચાઈ ગયો, તેને મમ્મટના શબ્દોમાં ‘‘વિગલિતવૈદ્યાન્તરં આનંદ’’ એવી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થઈ. જે સંગીતના રસ અને માધુર્યને લાગુ પડે છે. આ દષ્ટિથી વિચારીએ તો આપણે સ્વીકારી લઈએ કે નાટક સમગ્રપણે સારી એવી જમાવટ કરી શક્યું છે.

સામાજિક આ નાટકને રંગભૂમિ પર ભજવાતું જોઈને ક્યાંય કંટાળો નહીં અનુભવે સમગ્રપણે તેની એકાગ્રતા અકબંધ જળવાઈ રહેશે. જો કે આપણે એ પણ કહેવું ઘટે કે કાલિદાસ અને ભવભૂતિની સફળતા આ નાટકના રચયિતાને પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ ઓછો છે. છતાં સમગ્રપણે સામાજિક રસવૃત્તિને જળવી રાખતા આ નાટકમાં ક્યાંય પણ કંટાળો આવે નાટકકાર નાટ્યકલા અને કાવ્યકલાની સિદ્ધિમાં અત્યંત નિમ્ન કક્ષાએ ઉતરી ગયો છે. એવો અનુભવ ખાસ થતો નથી.

૮.૪.૪. ઉપસંહાર

સમગ્રપણે વસ્તુ, તેનું સંકલન, નાટ્યકલા, સંવાદકલા તમામ બાબતોમાં નાટકકારે પોતાની સર્જક તરીકેની મૌલિકતા જળવી રાખી છે. કથાવસ્તુ, પાત્રો નાટ્યકલા દશ્ય સંયોજન સ્વતંત્ર જણાય છે. સંસ્કૃતના કાલિદાસ, ભવભૂતિને બાદ કરતાં આ કૃતિનો રચયિતા તેની વિલક્ષણ રીતે નવી ભાત પાડે છે.

ગુજરાતમાં સચવાઈ રહેલી હસ્તપ્રતોની મદદથી આ નાટક ઉપલબ્ધ થયું છે. અન્યત્ર નહીં તે જોતા આ નાટક કાલિદાસના પુરોગામી ભાસનું રચેલું છે. એવો સંપાદકનો દાવો ન સ્વીકારીએ તો પણ અનામી નાટકકારની આ નાટ્યકૃતિ ગુજરાતની છે. ગુજરાતની સંપત્તિરૂપ છે એટલું તો જરૂર સ્વીકારવું પડે એમ છે.

૮.૫. કુન્દમાલા

૮.૫.૧. રચયિતા

ઈ. સ. ૧૯૨૩માં મદ્રાસથી કુન્દમાલા નું સર્વપ્રથમ પ્રકાશન થયું. ત્યારથી જ તેના કર્તા વિશે વિદ્વાનોમાં ચર્ચા થતી રહી છે. પ્રકાશિત કૃતિની પ્રસ્તાવના પ્રમાણે કુન્દમાલા દિગ્નાગની રચના છે. દિગ્નાગસ્ય કૃતિ: કુન્દમાલા નામ..... પરંતુ તાંજોરથી પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતના અંતે તેના કવિનું નામ ધીરનાગ જણાવ્યું છે. અનૂપરાધસ્ય ક્વેર્ધીરનાગસ્ય....। વળી નાટ્યદર્પણમાં તેનો ઉલ્લેખ વીરનાગ

(૧-૩૩-૩૫ની વૃત્તિ) તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત બર્નેલ અને આઉફ્ટ નાગખ્યને કુન્દમાલાકાર તરીકે ઓળખાવે છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે કર્તાના નામમાં આ જે મતભેદ ઉભો થયો છે તેનું એક કારણ લલિયાઓની ભૂલ હોવાનો સંભવ છે.

દિઙ્નાગ નામે એક બૌદ્ધ ધર્માચાર્ય પણ પ્રસિદ્ધ છે. “કુન્દમાલા” ના લેખક દિઙ્નાગ અને બૌદ્ધ દાર્શનિક એ બંને એક વ્યક્તિ છે કે કેમ ? તે વિષે પણ ખૂબ જ ચર્ચા થયેલી છે. મહાકવિ કાલિદાસના “મેઘદૂત” કાવ્યના ચૌદમા શ્લોકની પંક્તિ “દિઙ્નાગ પથિ પરિહરન્ સ્થૂલહસ્તાવલેપાન્ ।”ની ટીકા કરતાં મલ્લિનાથ એમ કહે છે કે દિઙ્નાગાચાર્ય કાલિદાસનો પ્રતિપક્ષી હતો મલ્લિનાથની પૂર્વેના દક્ષિણાવર્તનાથ પણ આમ જ કહે છે. અલબત્ત મેઘદૂતના પ્રાચીન ટીકાકાર વલ્લભદેવ એમ કહેતા નથી. વળી એક તાર્કિક બૌદ્ધ નૈયાયિક “મેઘદૂત” જેવી સાહિત્યિક કૃતિમાં દૂષણો દર્શાવે તે અસંગત લાગે છે.

કાલિકુમાર દત્ત સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે કુન્દમાલાના કર્તા દિઙ્નાગ સ્પષ્ટ રીતે બૌદ્ધ દાર્શનિક દિઙ્નાગથી ભિન્ન છે. “કુન્દમાલા”ના આરંભથી ગણેશ-શિવની સ્તુતિ પૌરાણિક ધર્મ પ્રત્યે વિશ્વાસ, વેદોનો મહિમા દર્શાવતા વિચારો તેના કર્તા હિન્દુ હોવાનો નિશ્ચિત પુરાવો છે. વળી બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગ કાંચી નજીકના સિંહવક્ત્રના રહેવાસી હતા જ્યારે “કુન્દમાલા”માં કવિનો નિવાસ અરારાલપુર કે અનૂપરાધમાં હતો એમ દર્શાવ્યું છે દિઙ્નાગાચાર્યનો સમય ઈ. સ.ની ચોથી પાંચમી સદી છે.^{૬૭} જ્યારે “કુન્દમાલા”નો ઉલ્લેખ ઈ. સ.ની સાતમી સદીના ભવભૂતિ પૂર્વેના સાહિત્યમાં ક્યાંય જોવા મળતો નથી. ટૂંકમાં આ બંને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ છે. એક તર્ક પ્રમાણે દિઙ્નાગ હિન્દુ હતા પણ પાછળથી તેમણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારેલો પણ આનો કોઈ આધાર ન હોવાથી તે સ્વીકારી શકાય નહીં.

સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત કવિઓના જીવનની માહિતી સરળતાથી ઉપલબ્ધ થતી નથી. ઘણા ઓછા કવિઓએ પોતાના વિશે કંઈક જાણકારી આપી છે. અહીં તો કવિના ખરા નામ વિષે જ જ્યાં મતભેદ છે. ત્યાં તેના જીવન વિષે સાચી હકીકત ક્યાંથી મેળવવી એ જ એક મહાપ્રશ્ન છે. પરંતુ વિદ્વાનોએ તેની કૃતિના અભ્યાસ ઉપરથી તેના જીવન વિષે કેટલાંક અનુમાનો કર્યા છે.

કવિ દિઙ્નાગ રૂપકની પ્રસ્તાવનાનુસાર અરારાલપુર નગર અથવા અનૂપરાધ

નગરના નિવાસી હતા.^{૬૮} શ્રીલંકાના અનુરાધાપુરને જ વિદ્વાનો અનૂપરાધ માને છે. અરારાલપુર નામે કોઈ ગામ જાણમાં આવ્યું નથી. રૂપકમાં જે વાતાવરણ તથા નાટકની શૈલી અને વર્ણનો જોવા મળે છે તે પરથી દિગ્નાગ સુંદર દક્ષિણ પ્રદેશ અથવા શ્રીલંકાના નિવાસી હશે, એમ જણાય છે. રૂપકમાં ગ્રીષ્મઋતુનું મુખ્ય વર્ણન હોવાથી ગ્રીષ્મપ્રધાન દક્ષિણ દેશનું જ સૂચન થાય છે.

રૂપકના આરંભમાં ગણેશ અને શિવની સ્તુતિ તથા તેનો મહિમા વિશેષરૂપે જોવા મળતો હોવાથી તે શૈવ પ્રાક્ષણ હોવો જોઈએ. સામવેદનો વારંવાર ઉલ્લેખ તેના પરથી તેની પ્રીતિ સૂચવે છે. ઉપરાંત સામવેદના ઉપવેદ ગાંધર્વવેદનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. નાટકમાં યતા સન્ધ્યા-અગ્નિહોત્ર-અતિથિપૂજા આદિના વિશેષ ઉલ્લેખો તેના કર્મકાંડીપણાને સૂચવે છે. દિગ્નાગ સંગીતનો શોખીન જણાય છે. સામવેદ ગંધર્વવેદ નારદીય શિક્ષા તથા વીણાવાદનમાં તેની રુચિ વિશેષ જણાય છે. નાટકમાં પણ અનેક સ્થળે સંગીતના મોહક પ્રભાવનું વર્ણન છે.

દિગ્નાગે વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, દર્શન, આયુર્વેદ, નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રનું તલસ્પર્શી અધ્યયન કર્યું જણાય છે. જેનાં અનેક પ્રમાણો નાટકમાં અત્ર તત્ર જોવા મળે છે. કવિએ નાટકમાં હંમેશા વનો આશ્રમો અને તપસ્વીઓના સરળ જીવનનું વર્ણન કર્યું છે. રાજસી ઠાઠમાઠ કે ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું નથી. તેના પરથી લાગે છે કે તેનું જીવન શાંત, એકાંતપ્રિય અને સરળ તથા ધર્મપ્રધાન હતું. તે બૌદ્ધધર્મી હોવાનો આછો અણસાર પણ કૃતિમાં જોવા મળતો નથી.

૮.૫.૨. રચનાકાળ

કવિઓના સમયનું નિર્ધારણ કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. કવિ દિગ્નાગના સમય વિશે પણ વિદ્વાનોમાં ભારે મતભેદ પ્રવર્તે છે. “કુન્દમાલા”ના બાહ્ય અને આંતરિક પુરાવાઓના આધારે તેના સમયની ચર્ચા વિદ્વાનોએ કરેલી છે.

સુભાષિતાવલી, શૃંગારપ્રકાશ, હનુ., દ.રૂ. ની રૂપદીપિકા ટીકા, ભા. પ્ર., ના. દ., સદુક્તિકર્ણમૃતમ્, ના. લ. ર. કો. વગેરે ગ્રંથોમાં દિગ્નાગ કે કુન્દમાલાના ઉલ્લેખો ઉદ્ધરણો વગેરે જોવા મળે છે. સર્વ પ્રથમ દસમી સદીના સાગરનંદીએ કુન્દમાલામાંથી અવતરણો આપ્યાં છે.

કેટલાક વિદ્વાનો “કુન્દમાલા”માં ભવભૂતિનું અનુકરણ જૂએ છે. તેઓ

ઈ. સ. ૭૦૦ થી ઈ. સ. ૧૧૦૦ના ગાળામાં દિઝ્નાગ હોવાનું માને છે જેમ કે ડૉ. દાસગુપ્તા,^{૬૯} પ્રા. એ. સી. બૂદનર,^{૭૦} ભટનાગર, સુબ્રહ્મણ્યમ અચ્ચર, ગોપાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી, જાગીરદાર વગેરે આ મતના સમર્થક છે. બલદેવ ઉપાધ્યાય^{૭૧} અગિયારમી સદી અથવા બારમી સદીની મધ્યમાં માને છે.

જ્યારે અન્ય વિદ્વાનો નાટકનો આરંભ ભાષા, શૈલી, વર્ણનો વગેરેમાં મહાકવિ ભાસની સ્પષ્ટ અસર જૂએ છે. મહાકવિ કાલિદાસના ‘‘શાકુન્તલ’’ની છાપ પણ વર્તાય છે. પરંતુ ભવભૂતિની અસર હેઠળ ‘‘કુન્દમાલા’’ લખાયું હોય તેમ માનતા નથી. કૃષ્ણમાચેરીયર,^{૭૨} વરદાચારી, રામકૃષ્ણ કવિ, જયચંદ્ર શાસ્ત્રી, શરણદાસ ભાનોટ, વેદવ્યાસ વગેરે પાંચમી શતાબ્દીથી અગિયારમી સદી વચ્ચેનાં મતને સ્વીકારે છે.^{૭૩}

પી. વી. રામાનુજ સ્વામી પણ નાટકના પ્રાકૃત ઉપરથી તેનો સમય ઈ. સ.ની છઠી કે સાતમી સદી કહે છે. ‘‘કુન્દમાલા’’માં થયેલા દશરથની પ્રતિમાના ઉલ્લેખ પરથી તે ભાસના પ્ર. ના. લઈને થયો હશે એમ માની ડોલરરાય માંકડ દિઝ્નાગને ઈ. સ.ની પાંચમી સદીમાં મૂકે છે. યોગાનુયોગે ખૌદ્રદાર્શનિક દિઝ્નાગ પણ ઈ.સ.ની પાંચમી સદીના જ મનાય છે. આથી મલ્લિનાથ ઉલ્લિખિત દિઝ્નાગાચાર્ય જ ‘‘કુન્દમાલા’’ના કર્તા હોવાની આશંકા ઉભી થાય છે. કારણ કે આ દિઝ્નાગ ખૌદ્ર જ હતા. એમ મલ્લિનાથની ટીકામાંથી ફલિત થતું નથી. એટલું નિશ્ચિત કહી શકાય તેમ છે કે કોઈ દિઝ્નાગ નામે કવિ જરૂર હતો જે કાલિદાસનો સમકાલીન અને પ્રતિસ્પર્ધી હતો. કદાચ આ ‘‘કુન્દમાલા’’કાર દિઝ્નાગ તે હોવાનો સંભવ સાવ કાઢી નાખવા જેવો નથી. ટૂંકમાં ભાસ, કાલિદાસ પછી પણ ભવભૂતિની પૂર્વે થયો હોવો જોઈએ.

૮.૫.૩. કથાનક

દિઝ્નાગની એકમાત્ર ઉપલબ્ધ કૃતિ ‘‘કુન્દમાલા’’ નાટક છે. ગ્રંથોમાં તેમના નામે મળી આવતા શ્લોકોમાંથી કેટલાક કુન્દમાલામાં જોવા મળતા નથી. આથી એવું અનુમાન કરી શકાય ખરું કે દિઝ્નાગે કુન્દમાલા સિવાય અન્ય ગ્રંથ પણ રચ્યો હશે. જે હજી આપણે મેળવવાનો બાકી છે. મહર્ષિ વા. રા.ના. ડ. કાં. પર આધારિત કુન્દમાલા ૬ અંકનું એક સુંદર નાટક છે.

પ્રથમ અંકમાં કવિ આવશ્યકતાનુસાર મૂળકથામાં પરિવર્તન કરી પ્રસ્તુત

નાટક અને કર્તાનો પરિચય આપે છે. એટલામાં પડદા પાછળથી લક્ષ્મણના શબ્દો સંભળાય છે અને સૂત્રધાર માહિતી આપે છે કે રાવણને ત્યાં લંકામાં સીતાને લાંબા સમય સુધી નિવાસ કર્યો હોવાથી લોકોમાં તેના ચારિત્ર્ય વિષે નિંદા ફેલાઈ છે.^{૭૪} આથી રાજા રામે પ્રજાવિરોધ અને અપકીર્તિના ભયથી સગર્ભા સીતાનો પરિત્યાગ કર્યો છે તથા રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણ તેને વનમાં મૂકી આવવા લઈ જઈ રહ્યો છે. અહીં પ્રસ્તાવના જેને કવિ સ્થાપના કહે છે તે પૂરી થાય છે.

અયોધ્યાથી નીકળેલા રથમાં સીતા અને લક્ષ્મણ ગંગાતટનાં અરણ્યોમાં પ્રવેશ કરે છે. દુર્ગમ માર્ગ હોવાથી પગે ચાલતાં ધીમે ધીમે તેઓ આગળ વધે છે. પરંતુ સગર્ભા હોવાને કારણે સીતા જલ્દી થાકી જઈ એક વૃક્ષની છાયામાં આરામ કરવા બેસી જાય છે. આ સમય ઉપર્યુક્ત છે એમ સમજી લક્ષ્મણ રામે કરેલા તેના પરિત્યાગથી સીતાને સૂચિત કરે છે. વજ્રપાત સમા આ સમાચાર સાંભળતાં સીતા મૂર્છિત થઈ જાય છે. થોડીવારમાં ગંગા પરથી આવતા શીતળ પવનોથી જાગ્રત થાય છે. અને પોતાના અકારણ પરિત્યાગનો વિરોધ કરતાં આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થાય છે.

લક્ષ્મણ આશ્વાસન આપતાં જણાવે છે કે રાવણને ત્યાંના તેના લાંબા નિવાસને કારણે થતી લોકનિંદાથી નિષ્કંલક રઘુકુળના રક્ષણ માટે રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે. સીતાની પવિત્રતા વિશે તેમને જરા પણ સંદેહ નથી. સીતા વનવાસ દરમિયાન રામ રાજમહેલમાં પણ વનવાસીની જેમ રહેશે તથા બીજા લગ્ન પણ નહીં કરે રઘુવંશના સાતત્ય માટે પણ સીતાને આત્મહત્યા ન કરવા તે વિનવે છે. સીતા માની જાય છે, અને રામને સંદેશો મોકલે છે કે તેઓ પ્રજા પ્રત્યેના કર્તવ્યમાં સદા સાવધાન રહે તથા પોતાનું સ્વાસ્થ્ય જાળવે દુઃખી રામની જાળવણી લક્ષ્મણને કરતાં અયોધ્યાને વંદન પાઠવે છે. આ પછી લક્ષ્મણ વનદેવતાઓ, ઋષિઓ, લોકપાલો, પર્વતો તથા ગંગાને પ્રાર્થના કરી સીતાનું રક્ષણ કરવા કહી વિદાય લે છે. હવે ઘોરવનમાં એકલી પડેલી સીતા મુંઝાય છે. શિલ્પો પાસેથી કોઈક ત્યજાયેલી સગર્ભા સ્ત્રી વિષે સાંભળી મહર્ષિ વાલ્મીકિ ત્યાં આવી પહોંચે છે. સીતા પાસેથી માહિતી મેળવી રામ વડે ત્યજાયેલીને પોતે કેવી રીતે રક્ષે એમ વિચારતાં પોતાની યોગશક્તિના આશ્રયથી સીતાની શુદ્ધતાની ખાત્રી થતાં પોતાના આશ્રમમાં તેને લઈ જાય છે. સીતા ભાગીરથીને પ્રાર્થે છે કે જો તેને સકુશલ પ્રસવ થઈ જશે તો પોતાના હાથે ગૂંથેલી કુંદમાલા તે રોજરોજ

અર્પણે. સીતાની આ પ્રતિજ્ઞા જ આ નાટકના શીર્ષકનું મૂળ રહ્યું છે.^{૭૫} બીજા અંકના આરંભના પ્રવેશક દ્વારા જાણ થાય છે કે સીતાએ લવ અને કુશ નામે બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે. અને તે હવે ૧૦ વર્ષના થાય છે તથા વાલ્મીકિ રચિત ‘‘રામાયણ’’નો અભ્યાસ કરે છે. બીજી બાજુ એ રામે નૈમિષ વનમાં અશ્વમેધ યજ્ઞની તૈયારીઓ કરવા માંડી છે. જેમાં વાલ્મીકિ અને અન્ય ઋષિઓને આમંત્ર્ય છે.

આશ્રમ નિવાસ દરમિયાન સીતા સદા શોકમગ્ન અને દુઃખી હોય છે. તેની સખી વેદવતી આશ્વાસન આપતાં રામને ‘‘નિર્દય’’ કહે છે. ભગ્નહૃદય હોવા છતાં સીતાથી તે સહન ન થતાં રામનો બચાવ કરતાં તે વેદવતીને પ્રતિવાદ કરે છે. યજ્ઞ માટે રામ અન્ય સ્ત્રીનો પાણિગ્રહણ કરશે તો ? એવા વેદવતીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સીતા અત્યંત કરુણપૂર્ણ શબ્દો બોલે છે કે તેનો અધિકાર માત્ર રામના હૃદય પર છે, હાથ પર નહીં. વેદવતી સાન્ત્વન આપતાં જણાવે છે કે, હવે તેને માટે રામના મિલનની ઘડી નજીક આવી રહી છે કારણ કે યજ્ઞ માટે આમંત્રણ લઈ રામનો દૂત આવ્યો છે અને સહુ આશ્રમવાસીઓ નૈમિષ વનમાં જવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે. આથી સીતા પણ લવ અને કુશના પ્રસ્થાનમંગલ માટે જાય છે.

ત્રીજા અંકના આરંભમાં પણ પ્રવેશક છે. જે દ્વારા જાણવા મળે છે કે લવ-કુશ સાથે સીતા નૈમિષ વનમાં આવી પહોંચી છે. બીજી બાજુ રામ અને લક્ષ્મણ પણ આવી ગયા હોય છે. તેઓ ગોમતી (ગંગા)ને કિનારે વાલ્મીકિના આશ્રમ તરફ જઈ રહ્યા છે.

સીતાના અકારણ પરિત્યાગથી રામ અત્યંત દુઃખી છે. લક્ષ્મણ તેમના ચિત્તને શાંત કરવા નદીના મનોરમ દશ્ય તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચે છે. બંનેની દૃષ્ટિ એકસાથે જ નદીના પ્રવાહમાં વહી આવતી કુન્દ પુષ્પોની માળા પર પડે છે. રામ કુન્દમાલાની ફૂલગૂંથણી જોઈને તે સીતાએ જ ગૂંથેલી હોવાનું અનુમાન કરે છે. આથી જે દિશામાંથી માળા આવતી હતી તે દિશામાં સીતા હશે એમ માનીને તેઓ જવા માંડે છે. વેદધ્વનિ અને યજ્ઞ ધૂમ પરથી નિકટમાં આશ્રમ હોવાનું જણાય છે. થોડે દૂર જતાં લક્ષ્મણની દૃષ્ટિ કોઈ સ્ત્રીનાં પદચિન્હો પર પડે છે. પગલામાં અભિવ્યક્ત થતાં લક્ષણોથી એ સીતાનાં જ પગલાં છે એમ રામ સહર્ષ અનુમાન કરે છે, અને તેનું અનુકરણ કરે છે.

કઠોરભૂમિ આવતાં પગલાં અદૃશ્ય થાય છે અને તેઓ ખંને થાક દૂર કરવા નજીકના લતાકુંજમાં જઈને બેસે છે. બીજી બાજુ સીતા પ્રવેશે છે. તેણે નિત્યપૂજા કર્યા બાદ ગોમતીને કુંદમાલા અર્પણ કરે છે. હવે ફૂલ વીણવા લતા વનમાં પ્રવેશે છે. ત્યાં રામનો અવાજ કાને પડતાં સીતા તરત ઓળખી જાય છે અને વૃક્ષોની ઓથે રહી તેમનો વાર્તાલાપ સાંભળે છે.

પોતાને માટે અત્યંત દુઃખ અનુભવતા રામને જોઈ સીતા ઘણી મુશ્કેલીએ પોતાની જાતને સંભાળી શકે છે. રામ સીતા સાથેના અનેકાનેક ભાવમય પ્રસંગોથી ઉભરાતા વનવાસને સ્મરે છે. તેની યાદથી રામનું હૃદય શોકાવેગથી વ્યથિત થાય છે. સીતા ક્ષણભર ધન્યતા અનુભવે છે. જેને માટે પ્રિયજન આવો શોક કરે તે સ્ત્રી ખરેખર અશોચનીય છે. એટલામાં વાલ્મીકિએ મોકલેલ ઋષિ બાદરાયણ રામ-લક્ષ્મણને શોધતાં ત્યાં આવી પહોંચે છે. સીતા પણ બીજા માર્ગે ત્યાંથી જતી રહે છે.

ચોથા અંકની શરૂઆત યજ્ઞવેદી અને વેદવતીના વાર્તાલાપથી થાય છે. અહીં આ પ્રવેશકથી જાણવા મળે છે કે તિલોત્તમા (અપ્સરા) સીતાનું રૂપ ધારણ કરી રામ પાસે જઈ સીતા વિષેની તેમની લાગણી ચકાસશે. પરંતુ આ વાત રામનો મિત્ર હસિત જે આ નાટકનો વિદૂષક છે. તે લતાકુંજમાં ધૂપાઈને સાંભળી જાય છે. આથી તિલોત્તમાને આ પ્રયોગમાં રોકવામાં આવે છે. એ ખંનેના સંવાદ દ્વારા એની પણ જાણ થાય છે કે વાલ્મીકિના દિવ્યપ્રભાવથી આશ્રમની વાવડી પર રહેલી સ્ત્રીઓને પુરુષો દેખી શકશે નહીં. આથી રામની નજરથી બચવા સીતા વાવડી પર જ પોતાનો મોટા ભાગનો સમય પસાર કરે છે. લવ-કુશ બાલ્યભાવને કારણે માતાને પણ નામથી ઓળખતા નથી. એટલે રામની ઓળખનો તો પ્રશ્ન જ નથી. રામ તપોવનમાં પ્રવેશ્યાની માહિતી પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

અંકના આરંભે યજ્ઞસેની અને સીતાનો સંવાદ છે. સીતાએ જે ઉપવસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે તે ચિત્રકૂટની વનદેવતા માયાવતીએ ભેટ આપેલું છે, જેની સાથે રામ અને તેનાં અનેક સ્નેહ સંભારણાં જડાયેલાં છે. પોતાના દુઃખોનું સ્મરણ કરી વિલાપ કરતી સીતાને તે શાંત કરે છે તથા નજીકમાં જ દેખાતાં કીડામગ્ન રાજહંસ યુગલ તરફ જોઈ મનોવિનોદ કરવા કહી ત્યાંથી જતી રહે છે. એટલામાં પેલી બાજુએથી રામની સાથે એમના બાળપણનો સાથી કણ્વ વાલ્મીકિના આદેશથી

વન સૌંદર્ય દર્શાવી રામનું મનોરંજન કરવા આવી પહોંચે છે. તે પણ તે સન્ધ્યાસમય થતાં પોતાનાં નિત્યકર્મ માટે રામને એકલા મૂકી જતો રહે છે. એટલામાં યજ્ઞના ધૂમાડાથી રામની આંખો બળવા માંડતા તે નજીકની વાવડીમાં મુખ ધોવા જાય છે. પણ ન જોતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે. ત્યાં પાણીમાં પ્રતિબિંબિત સીતાની છાયા જોતાં તેને શોધવા પ્રયત્ન કરે છે પણ ન જોતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે.

હંસમિથુન જોવામાં રોકાયેલી સીતાને પોતાની છાયા રામ જોઈ ગયા છે એમ જણાતાં ત્યાંથી ખસી જાય છે. પરંતુ રામને અચેતન પડેલા જોઈ દુઃખી થઈ તેને ભેટી પડે છે. સીતા સ્પર્શથી રામ તત્કાળ સચેત થાય છે અને તેઓ વૈદેહિને ઉદ્દેશીને જે કંઈ બોલે છે તેનો સીતા રામ ન સાંભળે તેમ પ્રત્યુત્તર પણ આપે છે. રામ તેને ચારિત્ર્યશીલ માને છે તે જાણી તેના હૃદયનું શલ્ય નીકળી જાય છે પણ સીતાનો પ્રત્યક્ષ ઉત્તર ન મળતાં રામ ફરી મૂર્છા પામે છે. આ વખતે સીતા પોતાના ઉપવસ્ત્રથી તેમને પવન નાખે છે.

ભાનમાં આવતાં રામ તરત પેલું વસ્ત્ર ખેંચી લે છે. જેને તે ઓળખી જાય છે, અને આદરપૂર્વક ઓઢે છે. રામ પોતાનું ઉત્તરીય ત્યાં છોડી દે છે. જેને સીતા લઈ લે છે. આમ પ્રાવારકની અદલા-બદલી દ્વારા અન્યોન્યના પ્રેમભાવની ખાતરી થાય છે. એટલામાં સાયંકાલ થતાં સીતા આશ્રમમાં જતી રહે છે. આ બનાવ વિષે રામ વિચારતાં હોય છે ત્યાં વિદૂષક આવી પહોંચે છે. સવારે વેદવતી અને તિલોત્તમા વચ્ચે થયેલી વાત તેણે છુપાઈને સાંભળી હતી તે રામને કહે છે. આથી રામને લાગે છે કે પોતે હમણા જે કાંઈ અનુભવ્યું તે તિલોત્તમાની વંચના જ હતી. કારણ કે મનુષ્ય સ્ત્રી અદૃશ્ય શી રીતે રહી શકે ? વાલ્મીકિના પ્રભાવથી તો રામને ખબર હતી જ નહીં. આમ રામને વિશ્વાસ ખેસી જાય છે. કે તેમની સાથે તિલોત્તમાએ ઉપહાસ કર્યો છે.

પાંચમા અંકનો આરંભ વિદૂષકના પ્રવેશથી થાય છે તે તપસ્વીઓના એકઠા થવાના સમયની જાહેરાત કરે છે અને રામને સભામંડપમાં લઈ જાય છે. રામ હજી ગઈકાલે બનેલા બનાવો વિષે જ વિચારમાં હોય છે. એમનું મન એ બધી બાબતોને વંચના માનવા તૈયાર નથી કારણ કે સીતાનું પ્રતિબિંબ જોવાથી સીતા ત્યાગથી મૃતઃપ્રાય બનેલું એમનું મન નવી ચેતના પામ્યું છે. રામની આ અન્યમનસ્કતા દૂર કરવા વિદૂષક પ્રયત્ન કરે છે. તે રામને એમ પણ કહે છે કે તેઓ માત્ર વાણીથી જ સીતાને ચાહે છે, હૃદયથી નહીં. અન્યથા સીતાનો

ત્યાગ શા માટે કરે ? રામ પોતાનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ દર્શાવી પોતાની જાતને નિર્દોષ સિદ્ધ કરે છે. વિદૂષક વાત વાતમાં પૂછે છે કે સીતાને રામ તેના ગુણોથી યાદ કરે છે કે દોષથી ? ત્યારે રામ કહે છે કે બીજા સ્ત્રી પુરુષોની જેમ તેઓનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ કારણોથી નથી. તે ગુણ કે દોષની અપેક્ષા વિના નિર્વ્યાજ સિદ્ધ જ છે.

રામના સીતા વિષયક અનુરાગથી વિદૂષક પ્રભાવિત થાય છે. અને સીતાને ખરેખર સ્મરણયોગ્ય ગણે છે, ત્યારે રામ પૂછે છે કે સીતાનો ત્યાગ કરતાં તે મને કેમ ન રોક્યો ? વિદૂષક સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે ભાઈ ! રાજાઓનો શો વિશ્વાસ ! સેવકો પ્રસન્ન મનવાળા સ્વામીને પણ ભાગ્યે જ વિનંતી કરી શકે ત્યાં રાજા રોષે ભરાયો હોય ત્યારે વાત કરવાની કોની હિંમત ચાલે ? એટલામાં તપોધનોને મળવાનો સમય નજીક જણાતાં રામ વિદૂષકને જણાવે છે કે દ્વારપાળોની વ્યવસ્થા બરાબર છે કે કેમ તે જોઈ લે. વિદૂષક આવીને સમાચાર આપે છે કે દ્વાર પર બિલકુલ રામ-લક્ષ્મણ જેવી આકૃતિવાળા બે તપસ્વી બાળકો ઉભા છે અને વાલ્મીકિ રચિત ‘‘રામાયણ’’ રામને સંભળાવવા આવ્યા છે. રામ તરત જ તેઓને અંદર લઈ આવવા આજ્ઞા કરે છે.

કુશ તથા લવ અંદર પ્રવેશ કરે છે. તેમને જોતાં જ રામના મનમાં વિચિત્ર ભાવોનો ઉદય થાય છે, તેમનાં નેત્રો છલકાય છે. બાળકો પણ પ્રવેશતાં જ રામ તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ અનુભવે છે. સીતાએ લવને રાજાને પ્રણામ કરવાનું તથા કુશળ સમાચાર પૂછવાની આજ્ઞા આપી છે. સ્વાભિમાની કુશને આ પ્રણામ કરવાનું ગમતું નથી. પરંતુ રામની સામે પહોંચતાં જ તે બંનેનાં શિર ઝૂકી જાય છે. રામને તેમનો પરિચય ન હોવાથી પહેલાં તો તેમને બ્રાહ્મણ બાળકો માની બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયને વંદન કરે તે વિગતથી અકળાય છે તથા તેમણે કરેલા પ્રણામ તેમના ગુરુનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરી દે છે.

ત્યાર બાદ રામ બંને બાળકોને સિંહાસન પર પોતાના ખોળામાં બેસાડી સ્નેહપૂર્વક ભેટે છે. એમના સ્પર્શથી રામને પુત્રસ્પર્શ જેવો આનંદ થાય છે. તેઓ વિચારે છે કે જો સીતાને સકુશલ પ્રસવ થયો હોય અને એના બાળકો જો જીવતાં હોય તો અત્યારે આ ઉંમરનાં જ હોય. એટલામાં વિદૂષક ગભરાટમાં પડી જઈ બંને બાળકોને સિંહાસન પરથી એકઠમ નીચે ઉતારી દેવા રામને જણાવે છે, કારણ કે, રઘુવંશનો ન હોય એવો જે કોઈ આ સિંહાસન પર બેસે તેના

મસ્તકના ટુકડે ટુકડા થઈ જાય છે. રામ તત્કાળ તે બંનેને નીચે ઉતારી દે છે. પણ જૂએ છે કે રાજસિંહાસન પર બેસવા છતાં એમને કાંઈ થયું નથી.

કદાચ તપના પ્રભાવને કારણે એમ થયું હશે એમ માની તેમને પોતાના પુત્રો માનતાં રામ ખચકાય છે. પ્રશ્ન પૂછતાં તેઓ બંને જોડકા ભાઈ છે અને સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય છે એમ જાણ થાય છે. એમના ગુરુ તરીકે તેઓ વાલ્મીકિને ઓળખે છે. પિતાનું નામ પૂછતાં તેમની માતા તેને “નિર્દય” કહે છે અને માતાને વાલ્મીકિ “વધૂ” તથા આશ્રમવાસીઓ એને “દેવી” કહી બોલાવે છે એમ જણાવે છે. આ બધું સાંભળીને રામના મનની શંકા વધુ દઢ થાય છે અને તેઓ અત્યંત વ્યાકુળ થાય છે. એટલામાં નેપથ્યમાંથી જાહેરાત થાય છે કે કુશ-લવ “રામાયણ” ગાનની શરૂઆત કરે છે. રામ પણ મિત્રો, સંબંધીઓને રામાયણ સાંભળવા માટે સભામંડપમાં એકત્ર થવા સંદેશ મોકલે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં રામ સભામંડપમાં પ્રવેશતા જણાય છે. રામની આજ્ઞાથી સભા સમક્ષ કુશ તથા લવ દશરથના વિવાહથી માંડી સીતા ત્યાગ સુધીની રામકથા સંભળાવે છે. વાલ્મીકિનું કાવ્ય તેમનાં કુટુંબની જ કથા નિરૂપે છે. તે જાણી રામ નવાઈ પામે છે. સીતાત્યાગ પાસે કથા અટકતાં રામને સંદેહ થાય છે કે કદાચ સીતાનું મૃત્યુ થતું હોવાથી કવિએ આગળની કથાનો તે અપ્રિય પ્રસંગ રચ્યો નહીં હોય. બાળકોને પૂછતાં તેઓ આગળની કથા જાણતાં નથી. એમ કહે છે. આથી રામ પોતાના બાળમિત્ર કણ્વને બોલાવે છે. અને તે ૩ શ્લોકમાં આગળની કથા પૂર્ણ કહે છે કે આ કુશ-લવ તેમનાં જ સંતાન છે.

આ જાણતાં હર્ષાતિરેકથી રામ, લક્ષ્મણ, કુશ, લવ મૂર્છિત થઈ જાય છે. આથી કણ્વ અકળાય છે. અને વાલ્મીકિને બોલાવે છે. તેઓ સીતા સાથે પ્રવેશે છે અને તેઓ બંને બધાને ભાનમાં લાવે છે. વાલ્મીકિ સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ થઈ હોવા છતાં કેટલાક ઉચ્છૃંખલ લોકોના કહેવાથી તેનો ત્યાગ કરવા માટે રામને કડક શબ્દોમાં ઠપકો આપે છે તથા સીતાને પોતાનું સરચારિત્ર પ્રમાણિત કરવા આજ્ઞા કરે છે.

ભર સભામાં સીતા સર્વ દેવતાઓ, ઋષિઓ, લોકપાલો તથા રઘુવંશ પ્રવર્તક સૂર્યદેવને સંબોધી શપથપૂર્વક કહે છે કે તે પોતે સંપૂર્ણ રીતે ચારિત્ર્યયુક્ત છે. અને પૃથ્વીદેવીને પ્રાર્થે છે કે તેઓ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈ સર્વની સામે જાહેર કરે છે કે સીતાનું મન સર્વથા પવિત્ર છે. સીતાના પાતિવ્રત્ય પ્રભાવથી ભગવતી

વસુંધરા સદેહે પ્રગટ થાય છે અને જણાવે છે કે સીતાનું ચારિત્ર્ય સર્વથા પવિત્ર અને નિષ્કલંક છે. તેણે મનથી પણ રામ સિવાય અન્ય પુરુષનું ચિંતન કર્યું નથી. આમ કહી પૃથ્વી દેવી અંતર્ધાન થઈ જાય છે. લોકો આ વાત સ્વીકારી લે છે અને વાલ્મીકિની આજ્ઞાથી ધર્માચરણ માટે રામ સીતાનો સ્વીકાર કરે છે. અંતે રામ કુશને સમ્રાટના પદ પર તથા લવને યુવરાજ પદ પર અભિષિક્ત કરે છે અને આનંદપૂર્ણ વાતાવરણમાં નાટક પૂર્ણ થાય છે.

૮.૫.૪. નાટ્યકલા

દિડ્નાગની એક માત્ર નાટ્યકૃતિ ‘‘કુન્દમાલા’’ ઉપલબ્ધ છે. વા. રા. ના. ઉ. કા.ના સીતા પરિત્યાગના પ્રસંગને લક્ષ્યમાં રાખી કવિએ છ અંકમાં તેની રચના કરી છે. લોકનિંદાને કારણે સીતાત્યાગ, સીતાનો વાલ્મીકિ આશ્રમમાં નિવાસ, રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો, કુશ લવનું રામાયણ ગાન વગેરે પ્રસંગોનું મૂળ રામાયણમાં જોઈ શકાય છે. જ્યારે વાલ્મીકિના પ્રભાવથી સીતા-રામ અને અન્ય વ્યક્તિઓથી અદશ્ય રહે છે તે સભાગૃહમાં પૃથ્વીનું સ્વયં પ્રગટ થઈ સીતાની પવિત્રતાની ખાતરી આપવી, સીતા રામનું પુનર્મિલન વગેરે પ્રસંગો કવિની પોતાની રચના છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ નાટ્યકારો પોતાની કૃતિને વાસ્તવિક બનાવવા મૂળ કથાવસ્તુમાં આવશ્યકતાનુસાર પરિવર્તન પરિવર્ધન કરતા હોય છે. જેમાં કેટલીકવાર પૂર્વસૂરિઓના પડછાયા પણ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે જેમ કે -

આ નાટકના પ્રથમ અંકમાં કાલિદાસના શાકુન્તલના ચોથાનો અને પાંચમા અંકનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે તથા રઘુવંશના સીતાસંદેહ સાથે ‘‘કુન્દમાલા’’ના સંદેશને ખૂબ સામ્ય છે.^{૭૬} કાલિદાસની સીતાના સંદેશની મર્મભેદી વાણીનો તો આમાં અંશ પણ નથી પણ કાલિદાસની સીતા જેમ પોતાના સંદેશનો પ્રારંભ પોતાની સાસુઓને પ્રણામ કહાવીને કરે છે તેમ ‘‘કુન્દમાલા’’ની સીતા પણ ‘‘મારી સાસુઓનાં પાયવંદન કરી પ્રાર્થના કરજે, હિંસક જાનવરોથી ઉભરાતા વનમાં અરક્ષિત વસતી સીતા ઉપર તમે બધાં વડીલો હૃદયથી અનુગ્રહ કરજો.’’^{૭૭} કહીને જ પોતાના સંદેશાનો પ્રારંભ કરે છે. દિડ્નાગની સીતા^{૭૮} પ્રેમાળ ગૃહિણી તરીકે ઉજ્જવળ છબી ઉપસાવે છે.

રામને માટે સીતા જેમ કાલિદાસની સીતા ‘‘આર્યપુત્ર’’ કે એવો કોઈ

શબ્દ પ્રયોગ ન કરતા ‘‘રાજા’’નો સાભિપ્રાય પ્રયોગ કરે છે તેમ કુન્દમાલાની સીતા પણ મમ વચનાત્ તં જનં વિજ્ઞાપય માં જન શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. સંદેશના આરંભમાં વસ્તુમાં અને અંતિમ પ્રાર્થનામાં અજબ જેવું સામ્ય દેખાય છે.^{૭૯}

કાલિદાસ પર તો તેની અસર બહુ સામાન્ય પ્રકારની માત્ર સંદેશની યોજના પૂરતી જ છે. પણ ભવભૂતિ પર તેની અસર વધારે ઊંડી અને વ્યાપક છે. એ અસર નાટકના ઇતિવૃત્તની સૂચનાથી શરૂ થઈને આલેખન નિરૂપણ અને વર્ણનોનાં સાદૃશ્ય સુધી પહોંચે છે. ડ. રા. ચ. ના ત્રીજા અંકમાં ભવભૂતિ તેના આ પૂર્વકવિનું અનુકરણ જ કરી રહ્યો છે.

‘‘કુન્દમાલા’’ના ફિક્કા પડી ગયેલા અને વીખરાઈ ગયેલા વાળવાળા ચહેરાથી મારા વિશે દીર્ઘવિયોગ ખેદ જણાવતી સો સો મનોરથો પછી માંડ નજરે પડેલી સીતા ફરીને મને એકલો મૂકી કોણ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ ?^{૮૦} એ વર્ણનનો ધ્વનિ ‘‘ડ. રા. ચ.’’નાં આ વર્ણનમાં યથાતથ નથી સંભળાતો ? ‘‘અહો ! દર્શન થયાં એટલે પરિતોષ ચિરવિયોગને લીધે ક્રોધ; શરીર સાવ સુકાઈ ગયું છે તેથી ઉદ્વેગ; નિરનુકોશતાને કારણે અભિમાન; ચિરપરિચિત છે. એટલે અનુરાગ દર્શનીય છે. કુશ-લવના તાત એટલે કુટુંબીજનોનો સદ્ભાવ અપરાધ ઢોળ્યો એટલે લજ્જા મને ખરેખર ખબર નથી પડતી કે આર્યપુત્રના દર્શનથી હું કંઈ દશા અનુભવીશ.’’^{૮૧} ‘‘કુન્દમાલા’’ના આ ઉદ્ગારો ડ. રા. ચ.ના અંક - ૩ના ૧૪માં શ્લોકથી જાણી શકાય છે.

હમણાં પોતાની દૃષ્ટિને ક્યાં નાખતી હશે ! કોના આધારે પોતાના ચિત્તને આશ્વાસન દેતી હશે ? હિંસક પ્રાણીઓથી ભરેલા વનમાં આશા વગરની સીતા કેમ કરીને જીવતી હશે ?^{૮૨} ‘‘કુન્દમાલા’’ના રામની આ મૂંઝવણ ‘‘ડ. રા. ચ.’’માં ૩ / ૨૭ અને ૩ / ૨૮માં વાસન્તી અને રામની પ્રશ્નોત્તરીમાં વિસ્તૃતરૂપે મળી આવે છે. વનદર્શન કરતા રામ તલાવડીને કાઠે આવી ચડે છે અને તલાવડીમાં સીતાની છાયા જૂએ છે. હંસ મિથુનના દર્શનમાં ભાન ભૂલેલી અહીં ઓચિંતા આવી આર્યપુત્રની મને ખબર પણ ન રહી અને એ રોકાઈ રહી^{૮૩} જ હંસકુતુકે ગોદાવરી સૈકતે । (ડ. રા. ચ.-૩/૧૭) વચ્ચે મળી આવશે.

કુન્દમાલા અને ડ. રા. ચ.નું સામ્ય ઉઘાડું છે. બંનેમાં સીતા પરિત્યાગ એ વિષય છે. બંને સુખાંત છે. બંનેમાં રામ ન જાણે એ રીતે સીતાને રામનું

મનોગત જાણવા મળે છે. અને સીતાના સાનિધ્યની ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રતીત થાય છે. જે પરિસ્થિતિવશાત્ ભ્રમમાં ઘટાવવી પ્રાપ્ત થાય છે. અને ઉદ્ગારોનું સામ્ય પણ તરત ધ્યાન ખેંચે છે.

છાયા એ ‘‘કુન્દમાલા’’માં સાચી છાયા છે. ત્રીજા અંકનું નામ છાયા અંક છે. અને ત્રીજા અંકની સીતાને પણ છાયા સીતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. છાયાના પ્રશ્ન ઉપરથી જ બંને નાટકો વચ્ચેનો એક મુખ્ય ભેદ સ્ફૂટ થયો હશે. ‘‘કુન્દમાલા’’માં સીતા જીવતી છે. એવી ઉત્તરોત્તર પ્રતીત રામને થતી આવે એવો ક્રમ છે. સીતા મૃત્યુ પામી છે એમ સૂચવવાનો કે દઢાવવાનો પ્રશ્ન જ નથી. એટલે એ નાટકનો મધ્યવર્તી આશ્રય મૃત્યુ પછી પ્રેમ અમૃત રહે છે એ પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો હોય એને અવકાશ જ નથી.

આમ બંને નાટકમાં ઘણું બાહ્ય સામ્ય હોવા છતાં બંને કૃતિઓમાં મૂળગત ભેદ છે. બંને તદ્દન ભિન્ન અનુભૂતિઓનો સાકાર કરવાના ઉદ્દેશ્યથી પ્રેરાયેલી છે. ‘‘કુન્દમાલા’’કારે છાયાનો ચારુ કલાવિન્યાસ યોજ્યો છે અને સુવર્ણ પ્રતિમાની વિગત પણ ઉપયોગમાં લીધી છે તેમ છતાં એણે એની મદદથી કોઈ ગહન જીવન રહસ્ય સાચવવા પ્રવૃત્ત થવાને બદલે રામ સીતા ફરીથી મળી શકે અને સાથે રહી શકે એવો નાટકનો સુખાન્ત સાધવાથી જ સંતોષ માન્યો છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર નાટક સુખાન્ત હોવું જોઈએ તે પ્રમાણે પરિત્યક્તા સીતા અને રામના જીવનનો સુખાન્ત કેમ યોજી શકાય તે પ્રશ્નનો ‘‘કુન્દમાલા’’કારે રસિક ઉકેલ નિરૂપ્યો છે.^{૮૪}

આ ઉપરાંત સાદૃશ્ય સીતાના અને રામના મિલન નિરૂપણમાં અને ‘‘કુન્દમાલા’’ના છઠ્ઠા અંકની રામાયણ કથા અને ‘‘ઉ. રા. ચ.’’નાં ચિત્રદર્શનો વચ્ચે પણ ઘણું સામ્ય તરવરી રહ્યું છે. ઉમાશંકર જોશીએ અને આચાર્ય લોકમણિ દાહલે ઉ. રા. ચ.ની પ્રસ્તાવનામાં અને કુન્દમાલાની પ્રસ્તાવનામાં આની વિશદ ચર્ચા કરી છે. આમ કવિ ભવભૂતિ પોતાના પુરોગામી કવિ દિગ્નાગની છાયા ઘણે સ્થળે ઝીલી રહ્યો છે. લાગણીના સૂક્ષ્મ નિરૂપણમાં એ દિગ્નાગને ઘણે સ્થળે પાડી દે છે પણ આલેખન સંયોજનની સમગ્ર દૃષ્ટિએ તો દિગ્નાગ તેનાથી ચડી જાય છે.

નાટકના પાત્રોના આલેખનમાં દિગ્નાગની કુશળતા અછતી રહેતી નથી. નાટકમાં ૧૧ પુરુષ પાત્રો અને ૫ સ્ત્રી પાત્રો મળી કુલ ૧૬ પાત્રો જોવા મળે

છે. તદુપરાંત અન્ય સૂચિત પાત્રોની સંખ્યા પણ નોંધપાત્ર છે. પ્રત્યેક પાત્રને પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ છે. નાટકનાં પાત્રો કોઈ વર્ગવિશેષનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા નથી. કવિએ તેમની આંતરબાહ્ય મનઃસ્થિતિઓનું કુશળતાપૂર્વક ચિત્રણ કર્યું છે. ખાસ કરીને માનવ સ્વભાવના મનોવૈજ્ઞાનિક નિરૂપણમાં કવિ પૂર્ણ રીતે સફળ થયા છે. રામ સીતાના પાત્રો આપણાં આદર્શ પાત્રો હોવા છતાં કવિએ તેમનામાં રચેલી માનવીય નિર્બળતાઓને ઢાંકી નથી. સીતાના પાત્રાલેખનમાં ભવભૂતિ કરતાં દિગ્નાગ ભિન્ન જણાય છે. ભવભૂતિની સીતા મૌન રહી બધું સહન કરી લે છે જ્યારે અહીં તે વિરોધ કરતી જણાય છે. અને રામને માટે નિર્દય નિરનુકોશ જેવો કઠોર શબ્દો પણ પ્રયોજે છે. છતાં પતિનિન્દા સાંભળવા સીતા તૈયાર નથી. એક આદર્શ પત્નીની જેમ તેને તેના આદર્શપતિ પર પૂરો વિશ્વાસ છે.

સાધારણ રીતે સંસ્કૃત રામ નાટકોમાં વિદૂષક જણાતો નથી. પણ અહીં કૌશિક (વિદૂષક) તે જોઈ શકાય છે. અલબત્ત અન્ય નાટકોની જેમ તે હાસ્યરસનો પ્રણેતા નથી. પણ માત્ર રામના શુભચિંતક આદર્શમિત્ર તરીકે જોવા મળે છે.

પાત્રાલેખન જેટલો જ વિજય દિગ્નાગે સંવાદોની કળામાં મેળવ્યો છે. સંવાદ નાટકનો આત્મા મેળવ્યો છે. સંવાદ નાટકનો આત્મા છે. દિગ્નાગે અહીં પ્રયોજેલા સંવાદો ખરેખર આકર્ષક અને યોગ્ય છે. નાટકના આરંભથી અંત સુધી ક્યાંયે સંવાદોમાં વિશેષ લંબાણ, સમાસપ્રચૂર શબ્દો કે જટિલતા નથી. સંવાદો સાદા, સરળ, ટૂંકાટૂંકા વાક્યોમાં પ્રયોજિત અને સુંદર ઉક્તિઓથી ભરપૂર છે. પ્રત્યેક પાત્રને તેના સંવાદો દ્વારા એક ઉઠાવ મળ્યો છે. કવિએ સમાજમાં પ્રચલિત બોલચાલની ભાષાનો પ્રયોગ કરી સંવાદોને રોચક બનાવ્યા છે. ઉદાહરણ રૂપે બીજા અંકના આરંભમાં પ્રવેશકમાં આવતો સીતા અને વેદવતીનો સંવાદ^{૯૫} ખરેખર ભાવપૂર્ણ છે. પાંચમા અંકનું દશ્ય અભિજ્ઞાન દશ્ય પણ આકર્ષક છે.

સંવાદોની આવી સ્વાભાવિકતાને અને ચાતુર્યને આપણે દિગ્નાગની કલાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ ગણી શકીએ આ સ્વાભાવિકતા અને ચાતુર્ય ઉપરાંત એમાં કવિત્વ નથી એવું નહીં આવી સ્વાભાવિકતાની વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે કવિત્વથી ચમકતી ઉક્તિઓ આવે છે ત્યારે સંવાદોની શોભા શતગુણી વધે છે.

પ્રકૃતિના સ્મરણીય દશ્યો, વનના વર્ણનોમાં કવિની કુશળ પ્રતિભાના દર્શન થયા વિના રહેતા નથી. સમુદ્રનું વર્ણન પણ કવિની કલ્પનાશક્તિનું એક

સુંદર ઉદાહરણ છે. પ્રકૃતિનાં સાદાં અને સરલ ચિત્રો તેણે આપ્યાં છે.^{૬૬} કવિમાં કોમળ કલ્પના અને પ્રૌઢ વર્ણન શક્તિનો અભાવ છે. અલખત્ત છઠ્ઠા અંકમાં પ્રકૃતિનું ભયાનક વર્ણન, પૃથ્વીનું ભયાનક વર્ણન અને પૃથ્વીનું પાતાળમાં પ્રગટી ઉપર આવવું જેવાં દશ્યો જરૂર આકર્ષક છે. દિડ્નાગનાં વર્ણનો મોટેભાગે રૂઢિગત અને મધ્યમ કક્ષાનાં છે. તેમાં મૌલિકતા તથા નવીનતાનો અભાવ છે. ભવભૂતિના જેવી માર્મિકતા કે મધુરતા તેમાં નથી.

કુન્દમાલા કરુણરસનું નાટક છે. લક્ષ્મણ દ્વારા સીતાનો વનમાં ત્યાગ ગમે તેવા કઠોર હૃદયને પણ પીગળાવી દે તેવો છે. વનમાં પક્ષી પણ સીતાની દશા જોઈ શોકાકુલ થઈ ઉઠે છે.^{૬૭} ત્રીજા અંકમાં છાયા દશ્યમાં પણ કરુણરસનો પરિપોષ થયેલો છે.^{૬૮} રામ સીતાના કથોપકથનમાં તેની માર્મિક અભિવ્યંજના જોઈ શકાય છે. રામનું પુત્રો સાથેના મિલનનું દશ્ય પણ ધ્યાનપાત્ર છે. ખરેખર દિડ્નાગ કરુણરસપૂર્ણ પ્રસંગ નિરૂપણ કે વર્ણનોમાં સિદ્ધહસ્ત છે. તદ્દુપરાંત વિપ્રલંભ શૃંગાર તથા લવ-કુશ તરફ રામનો વાત્સલ્યરસ^{૬૯} પણ અનુભવાય છે. પ્રકૃતિના ભયાનક ચિત્રણમાં અને પૃથ્વીના પ્રવેશમાં ભયાનક તથા નાટ્યકારે નાટ્યશાસ્ત્ર ની પરંપરાને અનુસરવા નાટકને સુખાંત બનાવવા નિર્વહણ સન્ધિમાં અદ્ભુત રસની પ્રભાવશાળી યોજના બનાવી છે. દિડ્નાગની શૈલી પ્રસાદિક અને સરળ છે. તેની ભાષામાં દુર્બોધતા નથી. ભાષા સુગમ હોવાની સાથે પ્રભાવોત્પાદક પણ છે. કવિએ દીર્ઘ સમાસો, લાંબા વર્ણનો અને શ્લેષયુક્ત શબ્દો ટાળ્યા છે. અન્ય કવિઓના જેવી કૃત્રિમતા તેમાં જણાતા નથી. છંદો, અલંકારો, શબ્દશક્તિઓના પ્રયોગમાં કવિ સિદ્ધહસ્ત જણાય છે. અનુષ્ટુપ વસંતતિલકા, પુષ્પિતાગ્રા, શિખરિણી, શાર્દૂલવિકીડીત, ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઉપજાતિ, માલિની, સ્ત્રગ્ધરા, મેરુરુપા, આર્યા, મંદાકાન્તા, રથોદ્ધતા, વંશસ્થ અને આર્યા એમ ૧૬ છંદો^{૭૦} કુશળતાથી અહીં વાપર્યા છે. ખાસ કરીને તેમની ઉપમાઓ હૃદયદ્રાવક છે.^{૭૧} ઉપરાંત ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક, નિદર્શના, દષ્ટાંત, અર્થાન્તરન્યાસ આદિ અલંકારો પણ યથાયોગ્ય પ્રયોજાયા છે.^{૭૨}

સરળતા નાટકની ભાષાનું મુખ્ય લક્ષણ હોવા છતાં કવિએ કેટલેક સ્થળે અતિ સરળ શબ્દોનાં પ્રયોગ અસાધારણ અર્થમાં પણ કર્યા છે. જેમ કે **વિષાદ** ને ઉદ્દેગ, **નિયુક્ત** ને પ્રાર્થના, **નિષ્કાન્તમ્** ને મૃત્યુ, **મહાર્ધમ** ને ભીષણના અર્થમાં પ્રયોજેલાં છે. સમગ્ર નાટકમાં ગદ્યવાક્યો સરળ અને ભાસના નાટકોની ભાષાનું

સ્મરણ કરાવે તેવાં છે. ૯૩ શ્લોક રચના દુરાન્વયના દોષોથી રહિત અને મોટે ભાગે વૈદર્ભી શૈલીમાં થયેલી છે. તેમાં જણાતું ભાષા સૌષ્ઠવ અને ભાવસૌંદર્ય કવિની શક્તિનો પરિચય કરાવે છે.

૮.૫.૫. ઉપસંહાર

“કુન્દમાલા” રૂપકનો અભ્યાસ કરતાં એનું કથાનક, સંયોજન, પાત્રાલેખન, સંવાદો અને કવિતાની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ છે. એક સુંદર નાટક છે. એ દૃષ્ટિએ દિગ્નાગ આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યનું એક મૂલ્યવાન રત્ન બની રહે છે.

કાલિદાસ જે વાને પણ તેજોદ્વૈષ થાય એવી પ્રતિભા તેનામાં ભરી છે. કાલિદાસને એ પ્રેરે છે. ભવભૂતિને એ દોરે છે. અને છતાં સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યના આ બે સર્વોત્તમ કવિવરોની વચ્ચે પણ એ પોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી રહ્યો છે.

પાઠ નોંધ

૧. M. Krishnamachariar - "History of classical Sanskrit literature"
Page-753
૨. પતંજલિ - મહાભાષ્ય - પ્રદીપ - તથા ઉદ્યોગ ટીકા ૩/૧-૨
૩. એ. બી. કીથ. “સંસ્કૃત નાટક” (હિન્દી) અનુ. ડૉ. ઉદયભાનુસિંહ - પૃ.-૨૨
૪. ડૉ. સતીશ જૈરથ- “સંસ્કૃત પ્રમુખ નાટકો કા શાસ્ત્રીય અધ્યયન” (અપ્રકાશિત શોધપ્રબંધ) પૃ.-૨૯
૫. પ્રત્યક્ષં કંસં ધાતયન્તિ પ્રત્યક્ષં ચ બલિં બન્ધયન્તીતિ । પતંજલિ મહાભાષ્ય ૩/૧-૨
૬. સાગરનન્દી - “ના. લ. ર. કો.” - પૃ.-૩૦
૭. શારદાતનય - “ભા. પ્ર.” - (નવમોડધિકારઃ) - પૃ.-૨૬૩
૮. વિશ્વનાથ- “ભા. પ્ર.” - (પરિ. ૬) - પૃ.-૪૫૪
૯. જુઓ - માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ (અંક-૧, પ્રસ્તાવના પૃ.-૨) પ્રથિતયશસાં
ભાસક વિપુત્રસૌમિલ્લકાટિનાં પ્રબન્ધાનતિક્રમ્ય વર્તમાનકવેઃ કાલિદાસસ્ય
કથાં કથો પરિષદો બહુમાનઃ
(The Malvikagnimitra of Kalidas Ed. by M. R. Kane 3rd Edn.-
1933 AD.)
૧૦. જુઓ- હર્ષચરિત (પ્રાસ્તાવિકા શ્લોક-૧૫, પૃ.-૨)
સૂત્રધાર કૃતારમ્ભૈર્નાટકૈર્બહુભૂમિ કૈઃ ।
સપાતાકૈર્યશો લેભે ભાસો દેવકુલૈરિવ ॥
૧૧. જુઓ - ગડગવહો - (ગા.-૮૦૦)
ભાસમ્મિ જલણમિત્તે કન્તીદેવે અ જસ્સ રુહુઆરે ।
સોબન્ધવે અ બન્ધમ્મિ હારિયન્દે અ આણન્દો ॥
૧૨. જુઓ- પ્ર. રા. (અંક-૧, પ્રસ્તાવના શ્લોક-૨૬)
યસ્યાશ્ચોરશ્ચિકુરનિકરઃ કર્ણપૂરો મયૂરો
ભાસો હાસઃ કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

१३. शुभो - भासनाटकचक्रेडपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाङ्कोडभून्न पावकः ॥

१४. बलदेव उपाध्याय- “भासनाटकचक्रम्” - पृ.-१६

A. D. Pusalkar - "Bhasa a study" Page-62

ए. बी. कीथ - “संस्कृत नाटक” - (हिन्दी अनु. पृ.-८५-८६)

१५. S. N. Dasgupta - "History of Sanskrit literature" Vol. I, PP-102-16.

१६. A. D. Pusalkar - "Bhasa a study" - (2nd revised Edn. 1968) (Ch. I PP-23 and Ch. II pp 24-62 Ch. III PP-66-84) आस करीने पृ.-७२
"The cumulative effect of all the factors considered under
"Internal evidence" is therefore to place the period of these
plays between the fifth and fourth century- B.C."

१७. प्र. ना. - “भासनाटकचक्र” - पृ.-२४९-३२०

१८. अभि. - “भासनाटकचक्र” - पृ.-३२१-३७२

१९. र. छो. परीष् - “संस्कृत नाटक साहित्य” - पृ.-११२

२०. बुलनर व सरुप - “त्रिवेन्द्रम् प्लेज” - भाग - २, पृ.-१४४

२१. A. S. P. Aiyar - "Bhasa" - Page-155

२२. बलदेव उपाध्याय द्वारा संपादित भासनाटकचक्र - भाग १, पृ.-९८

२३. प्र. ना. - १/५

२४. र. छो. परीष् - “संस्कृत नाटक साहित्य” - पृ.-१२२

२५. प्र. ना. - ३/२३

२६. र. छो. परीष् - “संस्कृत नाटक साहित्य” - पृ.-१३५

२७. चतुर्दश दिवसा इति वक्तृकामया पर्याकुलहृदया चतुर्दश वर्षाणि त्युक्तम् ॥
भासनाटकचक्र - पृ.-३०९ ।

૨૮. ૨. છો. પરીખ - “સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય” - પૃ. - ૧૩૮
૨૯. A. D. Pusalkar - "Bhasa a study" - Page-262
૩૦. Henri W. Wels - "The classical Drama of India" - Page-26
૩૧. A. D. Pusalkar - "Bhasa a study" - Page-222
૩૨. De and Dasgupta - "A study of Sanskrit literature" Page-114
૩૩. વાગુરાચ્છન્નમાશ્રિત્ય મૃગાણામિષ્યતે વધઃ ॥
વધ્યાત્વાચ્ચ મૃગાત્વાચ્ચ ભવાઞ્ચચન્નેવ દણ્ડિતઃ ॥ અભિ. - ૧/૧૯
૩૪. સી. એલ. શાસ્ત્રી, ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા, સુરેશ દવે અને ગૌતમ પટેલ સંપાદિત
“ભાસ નાટક ચક્ર” માં રામાયણ નાટકો પૃ. ૬૦ અને ૬૧
૩૫. અભિ. - ૨/૮ અને ૨/૯
૩૬. ૨. છો. પરીખ - “સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય” - પૃ. - ૧૪૬
૩૭. અભિ. - ૩/૧૮
૩૮. એજન - અંક ૪-૫-૫૦
૩૯. અસ્તાદ્રિમસ્તકગતઃ પ્રતિસંહતાંશુઃ
સન્દ્યાનુરજ્જિજતવપુઃ પ્રતિભાતિ સૂર્યઃ ।
રક્તોજ્જ્વલાંશુકવૃત્તે દ્વિરદસ્ય કુમ્ભે
જામ્બૂનદેન રચિતઃ પુલકો યથૈવ ॥
અર્થાત્ અસ્તાચ્છલના શિખર ઉપર ગયેલો કિરણોને સંકેલી લેતો, સંધ્યાથી
રંગાયેલા શરીરવાળો સૂર્ય પ્રકાશે છે. રાત્રી ઉજ્જ્વલ વસ્ત્રથી ઢંકાયેલા હાથીના
કુંભ ઉપર જેમ સુવર્ણનો પુલક (શોભે તેમ)” અભિ. - ૪/૪
૪૦. વ્યક્તમિન્દ્રજિતા યુદ્ધે હતે તસ્મિન્નરાધમે ।
લક્ષ્મણેન સહ ભ્રાત્રા કેન ત્વં મોક્ષયિષ્યસે ॥ અભિ. ૫/૧૦
૪૧. હા વત્સ ! સર્વજગતાં જ્વરકૃત કૃતસ્ર । અભિ. - પૃ. ૫/૧૩ આ સાથે સરખાવો
હા વત્સ ! રામ જગતાં નયનાભિરામ ॥ પ્ર. ના. ૨/૪
૪૨. અભિ. - ૬/૧૯

૪૩. જાનતામપિ ચ વૈદેહ્યાઃ શુચિતાં ધૂમકેતના ।
પ્રત્યયાર્થં હિ લોકાનામેવમેવં મયા કૃતમ્ ॥ અભિ. ૬/૨૯
૪૪. પ્ર. ના. - ૫/૨
૪૫. ધર્મસ્નેહાન્તરે ન્યસ્તા બુદ્ધિદોલાયતે મમ્ । અભિ. ૬/૨૩
૪૬. અભિ. - ૪/૧૭
૪૭. એજન - ૪/૨
૪૮. એજન - ૬/૨
૪૯. એજન-૪/૨૩
૫૦. એજન - ૨/૧
૫૧. એજન - ૬/૩
૫૨. એજન - ૧/૨૨
૫૩. મહાકવિ શ્રી ભાસપ્રણીત - “યજ્ઞફલમ્” નામક નાટકમ્ રાજવૈદ્ય જીવરામ કાલિદાસ શાસ્ત્રી વિરચિતેન પ્રકાશનં-સ્થાનં : રસશાલા ઔષધાલય, ગોંડલ, કાઠીયાવાડ, પ્રથમ આવૃત્તિ, વિ. સં. ૧૯૯૧, સન ૧૯૪૧ નવેમ્બર
૫૪. વયં તુ તાનિ સન્તિ - ઉત ન વા ભાસકૃતાનીતિ પ્રકૃતાનુપયોગી સમ્પ્રતિ પ્રતિમઃ
- વાગ્વક્તવ્યમ્ - પૃ.-૧
૫૫. વાગ્વક્તવ્યમ્ - પૃ.-૨
૫૬. તચ્ચ યજ્ઞનાટકં યજ્ઞફલનાટકં વેત્તિ પરમેશ્વરકૃપયા અસ્માભિરવાપીતિ પ્રાસીદશ્ચેતસો
વયં વિદુષાં દર્શનાયાદ્ય પ્રકાશયમઃ ।
આના પરથી એ ફલિત થાય છે કે એક હસ્તપ્રતમાં આ નાટક યજ્ઞનાટકં તરીકે
જાણીતું છે. બીજીમાં યજ્ઞફલં તરીકે - આ બંને નામો તેમને માન્ય છે. જો
કે તેઓ સમગ્ર નાટક યજ્ઞફલ તરીકે નિર્દેશ છે.
૫૭. વાગ્વક્તાયમ્ - પૃ. ૩
૫૮. યજ્ઞફલમ્ નાટકમ્ - સમ્પાદક- ડૉ. સુધાકર માલવીયઃ કૃષ્ણદાસ સંસ્કૃત
સીરીઝ-૧૦૨- વારાણસી-૧૯૮૮ “દો શબ્દ” માં તેમણે પ્રા. ઝાલાનો મત

નોંધી આ ભાસ સિવાય અન્ય કોઈએ રચી છે તેવું જણાવીને સ્વયં ખોતે અહીં દઢપણે નોંધે છે કે ભાસના રામકથા વિષયક પ્રતિમા અને અભિષેક પહેલાનું આ યજ્ઞફલમ્ નાટક છે. પૃ. ૫ અને ૬.

૫૯. A. D. Pusalkar - "Bhasa a study" - Page- 509-529

૬૦. ડૉ. વાસુદેવ વિ. પાઠક - “ગુજરાતના સંસ્કૃત નાટ્યકારો” - પૃ. - ૧૯૩

૬૧. યજ્ઞફલમ્ ૩/ ૮ થી ૧૫

૬૨. એજન-૫/૧૧

૬૩. એજન- ૭/૪

૬૪. એજન ૫/ ૩૨ - ૨/ ૩૩ વગેરે તથા રામે કરેલું તપોવનની રમણીયતાનું વર્ણન પણ અદ્ભુત છે.

શસ્યાનિ વૃક્ષાઃ મલિનાઃ સરાંસિ ચ
દૃષ્ટાનિ પૂર્વ નગરાન્તિકે મયા ।
તાન્યેવ સાનન્દમદૃષ્ટપૂર્વવત્
પશ્યામિ રમ્યાણિ તપોવનેઽધુના ॥

૬૫. શાર્દૂલવિકીટીત-૧/૯, ૨/૧, ૨/૨૭, અનુષ્ટુભ-૧/૩, ઉપજ્ઞાતિ-૧/૧ વગેરે

૬૬. રમેશભાઈ ખેટાર્ઠ - “ભાસના નામે ચડેલી કૃતિ યજ્ઞફલમ્” પૃ. ૨૯૪ “સ્વાધ્યાય”
વિ. સં. ૨૦૫૧-૫૨ પુસ્તક- ૩૩

૬૭. Kalikumar Dutta "Kundmala" Introduction- Page-115

૬૮. તત્ર ભવતોડરારાલપુરવાસ્તવ્યસ્ય કવેર્યિન્દ્રનાથસ્ય કૃતિઃ કુન્દમાલા નામ ।
કુન્દમાલા- પૃ.-૫

૬૯. S. N. Dasgupta - "History of Sanskrit literature" - Vol. I, Page-464

૭૦. A. C. Woolner - "The Jasmine garland" - Introduction - Page-13 to 14

૭૧. બલદેવ ઉપાધ્યાય - “સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ” - પૃ.-૬૨૦

૭૨. M. Krishnamacharier - "History of Sanskrit literature" - Page-604

૭૩. ત્રિવેણીદત્ત ત્રિપાઠી શાસ્ત્રી કુન્દમાલા “પ્રસ્તાવના” - પૃ- ૪૧ સે ૪૫

૭૪. કુન્દમાલા - ૧/૩
૭૫. ભગવતિ ભગીરથિ યદ અહં સ્વસ્ત્યા ગર્ભં અભિનિવર્તયામિ - તદા તવ દિને દિને સુષ્ટુ - ગ્રથિતમ્- કુન્દમાલાયાપહારં કરોમિ । કુન્દમાલા - પૃ-૫૫
૭૬. અગ્નિત ઠાકોર “કાવ્યાર્થ” રઘુવંશ અને કુંદમાલામાં સીતાત્યાગ પૃ.-૧૩૯ થી ૧૪૬
૭૭. શ્વશ્રૂણાં પુનર્મમ વચનાત્પાદવન્દનં કૃત્વા વિજ્ઞાપય એવમહં નીરક્ષા શ્વાપદસમકીર્ણે વને પ્રતિવસન્તી ચ સર્વથા હૃદયેનાર્યાભિરનુગૃહીતવ્યેતિ । કુન્દમાલા-અંક-૧, પૃ. ૩૧
૭૮. મનસુખલાલ ઝવેરી - “થોડા વિવેચન લેખો” - પૃ.-૪૩ થી ૫૫
૭૯. અગ્નિત ઠાકોર “કાવ્યાર્થ” રઘુવંશ અને કુંદમાલામાં સીતાત્યાગ પૃ.-૧૩૯ થી ૧૪૬
૮૦. અપાણ્ડરેણ મયિ દીર્ઘ - વિયોગ - ખેદં
લમ્બાડલકેન વદનેન નિવેદયન્તી ।
એષા મનોરથ - શતૈઃ સુવિચારેણ દૃષ્ટા
ક્વાપિ પ્રયાતિ પુનર્ એવં વિહાય સીતા ॥
૮૧. કુન્દમાલા - અંક-૩, પૃ.-૪૧
૮૨. પાતયતિ સા ક્વ દૃષ્ટિં કસ્મિન્ના સાદ્ય ચિત્તમ્ આશ્વસિતિ ।
જીવતિ કથં નિરાશા શ્વાપદ-ભવને વને સીતા ॥ કુન્દમાલા - ૩/૪
૮૩. કુન્દમાલા - પૃ.-૫૫
૮૪. ઉમાશંકર જોશી “શ્રી અને સૌરભ” “અમૃતા આત્મની કલા” (ઉ. રા. ચ.)
પૃ.-૧૭૩ થી ૧૭૭.
૮૫. સીતા-કથં સ નિરનુક્રોશઃ ? (એ નિરક્રોશ કેમ ?)
વેદવતી-યેન પરિત્યક્તાડસિ ? (તારો પરિત્યાગ કર્યો તેથી)
સીતા- કિં અહં પરિત્યક્તા ? (શું મને ત્યાગી છે ?)
વેદવતી- (વિહસ્ય) (વેર્ણીં પરિમાર્જયતિ) એવં લોકોભણતિ સત્યં પરિત્યક્તા ।
(લોકો એમ વાતો કરે છે કે તારો સાચો જ ત્યાગ કર્યો છે.)
સીતા અહં શરીરેણ - ન પુનર્-હૃદયેન । (શરીરથી કદાચ કર્યો હશે પણ હૃદયથી નહીં)
વેદવતી કથં તસ્ય હૃદય જાનાસિ ? (પારકાના હૃદયની તને શી ખબર ?)
સીતા - કથં તસ્ય હૃદયં સીતાયાઃ પરકીયં ભવિષ્યતિ । (એનું હૃદય સીતા માટે કેમ પારકાનું બનશે ?)

વેદવતી - અહો અપરિત્કતાડનુરાગતા । (અહો પ્રણયની અપરિત્યક્તા !)

સીતા - કથં સમમોપરિ પરિત્કતાડનુરાગઃ યેન અતિપ્રસિદ્ધ એવ મમ્ । અઘન્યામ્
 ઉદિદશ્યાડર્ચપુત્રેણાડનુભૂતઃ સેતુ-બન્ધાદિ પરિશ્રમઃ ? (એનો મારા
 ઉપર અનુરાગ નથી. એ હું કેમ માની શકું ? મારા જેવી અઘન્યા માટે
 આર્યપુત્ર સેતુબન્ધાદિ પરિશ્રમો કર્યા તે ક્યાં કોઈથી અજાણ્યું છે ?)

વેદવતી - આત્મશ્લાઘિનિ-ક્ષત્રિયાણાં સમુચિત ણ્ણો રાવણસ્ય ઉપરિરોપો -
 ન સીતાયા ઉપરિ અનુરાગઃ । (આત્મશ્લાઘીન ! એ તો ક્ષત્રિયોને સમુચિત
 એવું રાવણ ઉપર વેર લેવાને સીતા ઉપરના અનુરાગને લીધે નહીં.)

સીતા - એતદ્ અપરં ન પ્રેક્ષસે ? (આ બીજા વિશે શું કહીશ ?)

વેદવતી - કિમ્ એતદ્ અપરમ્ ? (એ વળી શું છે ?)

સીતા - એતદ્ । (આ)

વેદવતી - કિમ્ એતદ્ । (એટલે શું ?)

સીતા - યત્ - સપત્ની - જન નિઃશ્વાસાડનુપવિદ્ધે રામ-વક્ષઃ સ્થલે અતિચિર
 સંભાવિતાઽસ્મિ ।
 (સપત્નીઓના નિઃશ્વાસથી જેનું વક્ષઃસ્થળ વીંધાયું નથી તેવા રામના
 હૃદયે માત્ર ચિરકાળ સુધી સંભાવના કરી તેનું શું ?)

વેદવતી - સખી મા ઉતામ્યઃ સમાસન્નો રામસ્ય યજ્ઞ-દીક્ષા સમય । (સખી
 ઉતાવળી થા મા. રામનો યજ્ઞદીક્ષા સમય નજીક જ છે.)

સીતા - તતઃ કિં ? (તેનું શું ?)

વેદવતી - નનુ તત્ર અવશ્યસ્ય સહ-ધર્મ-ચારિણ્યાઃ પાણિ ગ્રહો નિર્ધર્યયિતવ્યઃ ।
 (યજ્ઞાદિકની ધર્મક્રિયા માટે એને અન્યનું પાણિગ્રહણ કર્યા સિવાય
 કંઈ છૂટકો છે ?)

સીતા - આર્યપુત્રસ્ય હૃદય પ્રજાવામિ ન પુનર્-હસ્તે । (મારો અધિકાર તો
 આર્યપુત્રના હૃદય ઉપર છે - પાણી ઉપર નહીં)

વેદવતી - (આત્મગતમ્) અહો અસ્ય દૃઢાડનુરાગતા । (મનમાં) (અહો !
 આનો અનુરાગ કેટલો દૃઢ છે !)

કુન્દમાલા પૃ. ૬૧-૭૦

૮૬. કાન્તિલાલ ભરતીયા - “સંસ્કૃત નાટકકાર” - પૃ. - ૧૧૧

૮૭. એતે રૂદન્તિ હરિણા હરિતં વિમુચ્ચ
હંસાશ્ચ શોકધુરાઃ કરૂણં રૂદન્તિ ।
નૃતં ત્યણતિ શિખિનોડપિ વિલોક્ય દેવી
તિર્યગ્ગતા વરમમીનપરં મનુષ્યાઃ ॥ કુન્દમાલા- ૩/૧૮
૮૮. કુન્દમાલા ૩/૩
૮૯. કુન્દમાલા - ૫/૧, પૃ.-૧૮-૮૦-૧૫ વગેરે
૯૦. અનુષ્ટુપ - ૬/૧ થી ૧૪, પુષ્પિતાગ્રા - ૧/૩, ૨/૨ વગેરે
શિખરિણી - ૧/૭, ૫/૭ વગેરે, શાર્દૂલવિક્રીડિત - ૩/૭, ૪/૪ વગેરે
૯૧. કુન્દમાલા - ૧/૭, ૨/૧ વગેરે.
૯૨. ઉત્પેક્ષા - ૧/૫ રૂપક - ૧/૧ વગેરે.
૯૩. પ્રા. એલ. આર. જોશી “સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચયાત્મક ઇતિહાસ” નાટ્યવિભાગ
પૃ.-૮૮ થી ૯૯

પ્રકરણ - ૯

ઈ.સ.ની છઠીથી આઠમી સદી સુધીનાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો

૯.૧. મહાવીરચરિતમ્

૯.૧.૧. ભવભૂતિ જીવન

ભવભૂતિના ૩ નાટકોની પ્રસ્તાવનામાંથી એમને વિષે ઘણી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આ માહિતી સૌથી વધારે વિસ્તૃત છે. તેની પ્રથમ કૃતિ મ.ચ.^૧માં આના પરથી જાણી શકાય છે કે - ભવભૂતિ અને એમના પૂર્વજો દક્ષિણાપથના પદ્મપુર નગરના નિવાસી હતા. આ પદ્મપુર નગર વિદર્ભ દેશમાં હોવાનો કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં ઉલ્લેખ છે. નાટકો ભગવાન કાલપ્રિયનાથના મેળામાં ભજવવાનાં હોવાનો સૂત્રધાર ઉલ્લેખ કરે છે. આ કાલપ્રિયનાથ તે જ ઉજ્જયનીના મહાકાલેશ્વર એવું માનીએ તો આ હસ્તપ્રતોનો, પદ્મપુર વિદર્ભમાં આવેલું હોવાનો નિર્દેશ સાચો મનાય કારણ કે ઉજ્જયિનીની દક્ષિણે વિદર્ભ રાજ્ય આવેલું છે. ઈ. સ. ૧૧૬૫માં લખાયેલી સૌથી જૂની હસ્તપ્રતમાં પદ્મપુરના પ્રાન્ત વિષે કોઈ ઉલ્લેખ નથી. હાલના ગ્વાલિયરથી ૨૦ માઈલ દૂર આવેલું નિર્વાર તે જ પદ્મપુર એવું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. નિર્વાણ નજીક આવેલા પવાયાને પણ કેટલાક વિદ્વાનો પદ્મપુર હોવાનો મત ધરાવે છે.

પદ્મપુરમાં કાશ્યપ ગોત્રના કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈતરીય શાખાના ઉદુમ્બર નામ ધારણ કરતા બ્રાહ્મણ કુળમાં ભવભૂતિનો જન્મ થયો હતો. આ કુળના બ્રાહ્મણો ભવભૂતિના પૂર્વજો પ અગ્નિઓની ઉપાસના કરતા હતા. તેમણે સોમયજ્ઞ કર્યો હતો. અને તેઓ બ્રહ્મવિદ્યામાં પારંગત હતા. આ પૂર્વજોમાં મહાકવિએ વાજપેય યજ્ઞ કર્યો હતો. મહાકવિથી પાંચમી પેઢીએ ભવભૂતિ થયા. તેઓ ભદ્ર ગોપાલના પૌત્ર અને નીલકંઠના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ જાતુકર્ણી હતું. ભવભૂતિનું મૂળ નામ શ્રીકંઠ હતું. વ્યાકરણ મીમાંસા અને તર્કશાસ્ત્રમાં તેઓ પારંગત હતા. તેમના ગુરુનું નામ જ્ઞાનનિધિ હતું.^૨ ભવભૂતિને નટો સાથે મૈત્રીનો ઉલ્લેખ તો તે પોતે જાતે જ કરે છે અને પોતાના નાટકોને રંગભૂમિને અનુકૂળ કરવા તેણે કરેલા સુધારાનો પુરાવો તેના ગ્રંથોમાંથી શોધી કાઢવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપરાંત કેટલીક કથાઓ હકીકતના આધાર વિનાની ભવભૂતિના નામ આસપાસ ગૂંથાયેલી છે. એક કથા કાલિદાસ ભવભૂતિ, બાણ, મયૂર અને અન્ય કેટલાક કવિઓને રાજ ભોજના આશ્રિત માને છે - અને એ રીતે સમકાલીન બનાવે છે. બીજી કથા કાલિદાસ પાસે પોતાનું ડ. રા. ચ. લઈને જતા ભવભૂતિને ઉલ્લેખ છે અને એ રીતે એ બેને સમકાલીન બનાવે છે. આ અને આવી કથાઓ ગમે તેવી રોમાંચક હોય તો પણ વાસ્તવિકતાના આધાર વિનાની એટલે કે કલ્પિત માત્ર ગણાય.

૯.૧.૨. ભવભૂતિનો સમય

જુદા જુદા પૂરાવાઓને આધારે ભવભૂતિને આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મૂકી શકાય. કલ્હણની રાજતરંગિણીમાં ભવભૂતિ કનોજના રાજ યશોવર્માનાં આશ્રિત હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^૩ આશરે ઈ. સ. ૭૩૬માં કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે યશોવર્માનો પરાજય કર્યો હતો. યશોવર્માના આશ્રિત વાક્પતિરાજે ગૌડવહો કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં ભવભૂતિની કવિતાનો ઉલ્લેખ છે.^૪ વળી આ કાવ્યમાં વાક્પતિરાજ ઈ. સ. ૭૩૩માં થયેલા એક ગ્રહણનો ઉલ્લેખ કરે છે. એટલે ઈ. સ. ૭૪૦ની આજુબાજુ ગૌડવહો કાવ્ય લખાયું હશે એમ માની શકાય. વાક્પતિરાજ અને ભવભૂતિ બંને યશોવર્માના આશ્રિત હતા. એટલે ત્રણેને સમકાલીન ગણીએ તો ઈ. સ. ૭૦૦ની આજુબાજુ ભવભૂતિનો જીવનકાળ નક્કી કરી શકાય આ ધારણાના સમર્થનમાં કેટલાક ઉલ્લેખો સાંપડે છે.

બાણ પોતાનાં હર્ષચરિતમાં ભાસ, કાલિદાસ, પ્રવરસેન વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે. આમાં ભવભૂતિનું નામ નથી. ભવભૂતિ બાણના સમકાલીન હોય અને એમનું નામ બાણ સુધી પહોંચ્યું ન હોય આ બે કારણો ભવભૂતિ વિષેનાં બાણના મૌનને માટે સંભવિત ગણી શકાય. બાણનો સમય ૭મી સદીનો પૂર્વાર્ધ છે. એટલે ભવભૂતિને ઈ. સ.ના ૭મા શતક પહેલાં મૂકવા યોગ્ય નહીં ગણાય.

રાજશેખર પોતાના બા. રા. નાટકમાં પોતાને વાલ્મીકિ ભર્તૃહેષ્ઠ અને ભવભૂતિનો અવતાર ગણાવે છે. વળી રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં માલતીમાધવમાંથી ઉદ્ધરણ લેવાયું છે. રાજશેખર કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલના ઉપાધ્યાય હતા. રાજા મહેન્દ્રપાલના કેટલાક અભિલેખો ઈ.સ. ૯૦૩ અને ૯૦૭માં લખાયા હતા. એટલે રાજશેખરને નવમા સૈકાના અંતમાં કે દસમા સૈકાના પ્રારંભમાં ગણી શકાય. ઉપર નક્કી કરેલા સમય અનુસાર રાજશેખર ભવભૂતિના ઉત્તરવર્તી

હોવાથી ભવભૂતિના અવતાર હોવાનો એમનો દાવો સમયની દૃષ્ટિએ ન્યાયી ઠરે.

વામનનાકાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિમાં મ. ચ. અને ડ. રા. ચ. ના શ્લોકો ઉદાહરણ રૂપે ટાંકવામાં આવ્યા છે. વામનનો સમય ઈ. સ. ૮૦૦નો છે. આ જ પ્રમાણે ક્ષેમેન્દ્રના ગ્રંથોમાં ધનંજયના દ. રૂ..માં ભોજના મસરસ્વતીકણ્ઠાભરણમ્માં ભવભૂતિનાં નાટકોના શ્લોકો ઉદાહરણરૂપે આપવામાં આવ્યા છે. તે પરથી પણ ઉપલા નિષ્કર્ષને સમર્થન મળે છે.

માલતીમાધવની એક હસ્તપ્રતમાં ઉમ્બેક માલતીમાધવના કર્તા હોવાનો ઉલ્લેખ છે. ભવભૂતિનાં બીજાં બે નાટકોનો હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓમાં પણ આવો ઉલ્લેખ છે. અને ઉમ્બેક કુમારિલસ્વામીનો શિષ્ય હોવાનો પણ ઉલ્લેખ છે. મીમાંસાશાસ્ત્રના પ્રખર આચાર્ય કુમારિલસ્વામીનો સમય ઈ. સ. ૬૫૦ - ૭૦૦નો મનાયો છે અને ભવભૂતિ તેમના શિષ્ય હોય અને ઉમ્બેક તે જ ભવભૂતિ હોય, તો ઉપર નિશ્ચિત કરેલા સમયને સમર્થન મળે છે.

આમ ભવભૂતિ અને ઉમ્બેક એક જ હતા એવું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. આ વિદ્વાનોમાં શ્રી એસ. પી. પંડિત, શ્રી એમ. વી. લેલે, મહામહોપાધ્યાય પી.વી.કાણેનો સમાવેશ થાય છે. ડૉ. આર. જી. ભાંડારકર, મહામહોપાધ્યાય વી. વી. મિરાશી જેવા વિદ્વાનો આ વિદ્વાનો સાથે સંમત થતા નથી.

૬.૧.૩. ભવભૂતિની કૃતિઓ

અત્યારે તો આપણી પાસે ભવભૂતિની ૩ કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે. આ ૩ કૃતિઓ છે. ૧) મ. ચ., ૨) માલતીમાધવ અને ૩) ડ. રા. ચ. મ. ચ. અને ડ. રા. ચ. રૂપકો નાટક છે. જ્યારે માલતીમાધવ પ્રકરણ છે. શાઙ્ગધરપદ્ધતિ, સદુક્તિકર્ણામૃતલમ સૂક્તિમુક્તાવલી જેવા કાવ્યસંગ્રહોમાં ભવભૂતિના ઘણાં શ્લોકો ટાંકવામાં આવ્યા છે. પરંતુ એમાંથી ઘણા ભવભૂતિનાં નાટકોમાં નથી. આ ઉપરથી એવું અનુમાન શક્ય છે કે ૩ નાટકો ઉપરાંત ભવભૂતિની બીજી પણ સાહિત્યકૃતિઓ હશે પરંતુ ઘણા સમયથી તે અપ્રાપ્ય બની હશે.

મ. ચ. પ્રથમ માલતીમાધવ દ્વિતીયા અને છેલ્લે ડ. રા. ચ.^૫ લખાયું એવી માન્યતા છે. ભવભૂતિના રામકથા પર આધારિત બે નાટકોનો અહીં વિચાર કરીએ.

૬.૧.૪. કથાવસ્તુ

મ. ચ. ભવભૂતિની આ પ્રથમ કૃતિ છે. અહીં વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં

શિક્ષણથી પ્રારંભ કરીને રાવણ વધ અને રાજ્યાભિષેક સુધીની રામકથા નિરૂપી છે. સપ્તઅંકીય સુધીની રામકથા નિરૂપી છે. સપ્તઅંકીય મ. ચ.નું કથાવસ્તુ સંક્ષેપ અંકાનુસાર આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ અંક : યજ્ઞનો આરંભ કરનારા વિશ્વામિત્ર દશરથ પાસે જઈને રામ-લક્ષ્મણને લઈને પોતાના તપોવનમાં પાછા ફર્યા છે. વિશ્વામિત્રે જનકરાજને યજ્ઞમાં નિમંત્ર્યા છે પણ તેઓ પોતે જ યજ્ઞમાં દીક્ષિત હોવાથી પોતાના ભાઈ કુશધ્વજને અને ઉર્મિલાને મોકલે છે.

વિશ્વામિત્ર કુશધ્વજને સત્કારવા સામે જાય છે. રામ અને સીતા તથા લક્ષ્મણ અને ઉર્મિલા પરસ્પર આકર્ષણ અનુભવે છે. આશ્રમમાં શિલામાં પરિવર્તન પામેલી અહલ્યાનો રામના તેજથી ઉદ્ધાર થાય છે. રાવણે મોકલેલો સર્વમાય નામનો દૂત આવીને રાવણ માટે સીતાના હાથની માંગણી કરે છે. એટલામાં ત્યાં આવેલી તાટકા નામની રાક્ષસીનો રામ વધ કરે છે.

વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણને દિવ્યાસ્ત્રોનું દાન કરે છે^૭ મિથિલાનગરીમાં રહેલા માહેશ્વર ધનુષ્યને વિશ્વામિત્રના કહેવાથી કુશધ્વજ ધ્યાન ધરીને રામની સમક્ષ ઉપસ્થિત કરે છે અને જેવી રીતે હાથીનું બાળ પર્વત પર પોતાની સૂંઢ મૂકે તેમ રામે હાથ મૂકીને ધનુષ્યને પણ છ ચઢાવીને તોડી નાખ્યું.^૮ કુશધ્વજે સીતાનું રામ સાથે અને ઉર્મિલાનું લક્ષ્મણ સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું અને વિશ્વામિત્રે માંડવી અને શ્રુતકીર્તિની ભરત-શત્રુઘ્ન માટે માંગણી કરી. વિશ્વામિત્રે પોતાના પુત્ર શુન:શેપને આ ઘટનાઓ દશરથ રાજને જણાવવા અને ત્યાંથી બધાને મિથિલાનગરી બોલાવી લાવવા આદેશ આપ્યો રાવણનો દૂત ઉપર્યુક્ત બધા સમાચાર સાથે પાછો ફરે છે.

બીજો અંક : માલ્યવાન નામનો રાવણનો મંત્રી સર્વમાય રાક્ષસ પાસેથી વિશ્વામિત્રના સિદ્ધાશ્રમ વૃત્તાન્તની જાણકારી મેળવીને વ્યથિત થાય છે. અગસ્ત્યે પણ બીજું મહેન્દ્ર ધનુષ્ય લગ્નપ્રસંગે ભેટ આપ્યું એવા સમાચાર તે શૂર્પણખા પાસેથી જાણે છે. રામની વધતી જતી શક્તિથી ચિન્તિત થાય છે. તેવામાં પરશુરામનો સંદેશવાહક આવે છે અને જણાવે છે કે વિરાધ, કબન્ધ વગેરે રાક્ષસો દંડકારણ્યમાં રહેલા ઉપાસકોને ત્રાસ પહોંચાડે છે. તો તેમને રોકો અને આપણા બે વચ્ચેની માહેશ્વરપ્રીતિનું રક્ષણ કરો.

આ ઘટનાએ માલ્યવાનને એક નવો વિચાર આપ્યો. માલ્યવાને શિવધનુષ્ય તોડનાર રામની સામે પરશુરામને ઊશ્કેરવાનું નક્કી કર્યું. પરશુરામ રામને હણશે

અને જો પરશુરામનું દમન થશે તો રામ વિશ્વનો સ્વામી બનશે તેમાં કોઈ શંકા નથી. આ વિચારથી માલ્યવાન પરશુરામ પાસે મહેન્દ્રદ્વિપ પર જાય છે અને શિવનું ધનુષ્ય ભાંગવા માટે રામને જવાબદાર ગણાવીને પરશુરામને ઉશ્કેરે છે.

ઉશ્કેરાયેલા પરશુરામ રામને શોધતા જનકપુરીમાં આવે છે. રામ સામેથી પરશુરામને મળે છે. રામના મનોહારી સ્વરૂપને જોઈને પરશુરામને “શું આવા મનોહર રાજકુમારને હણવો પડશે ?” એ વિચારથી દયા ઉપજે છે.

તથાપિ નામ ધિગહો વીરવ્રતક્રૂરતામ્ ।^૯

ત્યાં રાજા જનક અને તેમનો પુરોહીત શતાનન્દ આવે છે. રામને લગ્નવિધિ પૂરી કરવા માટે ત્યાંથી જવાનું થાય છે. જનક શતાનન્દ અને પરશુરામ વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર પાસે જાય છે.

ત્રીજો અંક : વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર જનક અને છેવટે દશરથ પરશુરામને “શુષ્કકલહ” ન કરવાનું કહે છે. પણ પરશુરામ અતિ ગર્વિષ્ઠ છે - પોતાના શૌર્યના અતિદર્પમાં દરેકનું અપમાન કરે છે. પરશુરામનો ગુસ્સો શમતો નથી. એટલામાં રામ આવે છે. અને બંને વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે.

ચોથો અંક : પરશુરામનો પરાજય થાય છે. પરશુરામ રામને ધનુષ્ય સોંપી દે છે. વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ જાય છે. રામ કેવી રીતે દંડકારણ્યમાં જઈને રાક્ષસોને દમન કરવા એમ વિચારે છે એટલામાં માલ્યવાને ઘડેલા કાવતરા પ્રમાણે કૈકેયીની દાસી મંથરા પ્રવેશે છે. મંથરામાં શૂર્પણખા પ્રવેશેલી છે. એક તરફ યુધાજિત અને ભરત રામને એકદમ યુવરાજ બનાવવાની પેરવીમાં પડ્યા છે. તો બીજી બાજુ મંથરાના શરીરમાં પ્રવેશેલી શૂર્પણખા દશરથ રાજાને કૈકેયીને પહેલા આપેલાં બે વરદાન માગે છે.. કૈકેયીનો પત્ર રામને આપે છે. એક વરદાનથી ભરતને યુવરાજ બનાવવાનો અને બીજાથી જરાપણ વિલંબ કર્યા વિના દંડકારણ્યમાં જવાનું છે. રામ તૈયાર થાય છે. સાથે સીતા અને લક્ષ્મણ પણ આવે છે. મૈથિલી નગરીમાંથી જ રામ સીતા અને લક્ષ્મણ વનમાં જાય છે. રામના પ્રતિનિધિરૂપે ભરત રાજ્ય કરે એવું નક્કી થાય છે.

પાંચમો અંક : રાવણ પરિવ્રાજકના વેશમાં આવીને સીતાનું અપહરણ કરે છે. રસ્તામાં જટાયુ અને સંપાતિ નામના બે વૃદ્ધ ગીધોના સંવાદ પરથી રામે વનમાં કરેલા પરાક્રમો અને રાક્ષસોના નાશની હકીકત મળે છે. સીતા માટે

રામ અને લક્ષ્મણ અત્યંત વ્યગ્ર બની શોધ કરે છે. રામ પાસે વિભીષણનો શરણું માગતો સંદેશો લઈને શ્રમણા નામની તાપસી રામ પાસે આવે છે. રામ તેને મળે છે. શ્રમણા સુગ્રીવ, વિભીષણ, હનુમાન વગેરેને મળેલું સીતાનું ઉત્તરીય પણ રામને આપે છે.

માલ્યવાનથી ઉશ્કેરાયેલો વાલી રામને રસ્તામાં રોકે છે. રામ સામે યુદ્ધ કરે છે. અને ધવાઈને ધારાશાયી થાય છે. પોતાની જગ્યાએ સુગ્રીવને અને સુગ્રીવની જગ્યાએ અંગદને સ્થાપી સુગ્રીવ અને પોતાના અનુયાયીઓ અને રામ બંને વચ્ચે પરસ્પર મૈત્રીના શપથ લેવડાવીને વાલી પંચત્વને પામે છે.

છઠ્ઠો અંક: સર્વતોભદ્ર નામના મહેલ પર ચઢીને સીતાને જ્યાં રાખવામાં આવેલી છે તે અશોકવન તરફ જ દષ્ટિ સ્થિર રાખી રાવણ બેઠો છે. મંદોદરી તેને ભાનમાં લાવવા પરિસ્થિતિની ગંભીરતા તરફ ધ્યાન દોરતા કહે છે. સાગર પર સેતુ બાંધ્યો છે. અંગદનો દૂત તરીકે જતાં રાવણ અંગદને પકડવા જાય છે પણ નિષ્ફળ જાય છે. રામ રાવણનું યુદ્ધ થતાં રાવણ પરાજિત થઈ મૃત્યુ પામે છે.

સાતમો અંક સીતાની અગ્નિપરીક્ષા બાદ વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે છે. પુષ્પક વિમાનમાં રામ સીતા અને લક્ષ્મણ અયોધ્યા પાછા ફરે છે. કૈકેયી પોતાના કુટુંબ પર આવેલી આપત્તિ માટે પોતાને નિમિત્ત માનતી ક્ષોભ અનુભવે છે. પણ અરુન્ધતી માલ્યવાનનું આ કાવતરું હતું એમ કહી તેનો ક્ષોભ દૂર કરે છે. વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠ રામનો રાજ્યાભિષેક કરે છે. નાટકનો સુખદ અંત આવે છે.

૯.૧.૫. મૂલ્યાંકન

રામાયણ કથાવસ્તુનો આધાર લઈને રચાયેલા આ નાટકમાં ભવભૂતિએ પોતાની વિશિષ્ટ વિભાવના અને નાટ્યસ્વરૂપની માંગ અનુસાર રામાયણની મૂળકથામાંથી ફંટાઈને કેટલાંક મૌલિક પરિવર્તનો કરી નાટકને સુંદર રૂપે આપ્યું છે. મ. ચ. માં નિરૂપાયેલ રામના વિવિધ જીવનના પ્રસંગોને એકસૂત્ર બાંધી તેને કલામય રૂપ આપવાનો ભવભૂતિનો પ્રયાસ પ્રશસ્ય છે.

૧) વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં રામ અને લક્ષ્મણનું થયેલું સીતા અને ઉર્મિલાનું પ્રથમ દર્શન અને પ્રથમ દર્શને અનુભવાયેલો પ્રેમ ભવભૂતિની પોતાની કલ્પના છે.

૨) સીતા સમક્ષ નાટકાનો વધ અને શિવધનુષ્યનો ભંગ થતો દર્શાવી ભવભૂતિએ સીતાના પ્રેમને વધુ સ્પષ્ટ રીતે વિકસતો બતાવ્યો છે.

૩) ભવભૂતિએ અહલ્યા ઉદ્ધાર, તાટકાનો વધ, દિવ્ય અસ્ત્રોનું રામનો દાન, શિવધનુષ્ય ભંગ, રામ-સીતા અને લક્ષ્મણ ઉર્મિલાનું લગ્ન, સુબાહુ અને મારીચ વધ^{૧૦} વગેરે પ્રસંગો વિશ્વમિત્રના સિદ્ધાશ્રમમાં બનતા દર્શાવ્યા છે.

૪) ભરત અને યુધાજિત રામના રાજ્યાભિષેકની સૂચના કરે છે તે દર્શાવી ભરતને વધુ ઉદાત્ત દર્શાવ્યા છે.

૫) કૈકેયીના પાત્રમાં સૂચવેલાં વરદાનોને પૂર્ણ કરવામાં રામની તત્પરતા દર્શાવી ભવભૂતિએ રામને વધુ ઉદાત્ત દર્શાવ્યા છે.

૬) મંથરાએ આપેલા પત્રની પાછળ માલ્યવાનનો દુષ્ટ આશય અને પ્રેરણા દર્શાવી ભવભૂતિએ કૈકેયીને દુષ્ટતાના કલંકમાંથી મુક્ત કર્યા છે.

૭) પરશુરામના યુદ્ધની પાછળ માલ્યવાનની પ્રેરણા દર્શાવી ભવભૂતિએ સમગ્ર નાટકમાં રામને પડતી વિપત્તિઓમાં માલ્યવાનને જવાબદાર ઠેરવ્યા છે. તેમાં પણ વિશિષ્ટ નાટ્યસૃષ્ટિ રહેલી છે.

૮) રામ-મિથિલાથી સીધા વનમાં જાય છે તથા રામ વાલીને છુપાઈને નહીં પણ સામે જ યુદ્ધમાં હણે છે.

આમ ભવભૂતિએ આ પ્રથમ નાટ્યકૃતિમાં ઠીક ઠીક સૂઝ અને મૌલિકતા દર્શાવ્યાં છે.

મહાવીરોના પરાક્રમોનું નિરૂપણ કરવાનો આ નાટકમાં મૂળ ઉદ્દેશ હોવાથી શીર્ષક યોગ્ય ઠરે છે. અહીં એકલા રામ જ નહીં પરંતુ પરશુરામ, વાલી, રાવણ, હનુમાન, જટાયુ અને વિશ્વામિત્રનાં વીર ચરિત્રોનું નિર્માણ ભવભૂતિએ કર્યું છે. અહીં ૨૦૦ વખત “વીર” શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. આ બધા કારણોને લઈને મ. ચ. શીર્ષક ઉચિત ગણી શકાય.

સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રૌઢિ અને ગાંભીર્ય ગૌરવ અને દબ્બદબો, ભાવભંગીઓ અને સંસ્કૃત ભાષાની અભિવ્યક્તિઓની તાકાતનો ભવભૂતિ મ. ચ. માં ઠીક ઠીક ક્યાસ કાઢે છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ મ. ચ. એક નોંધપાત્ર કૃતિ છે.

एष तावहोँकार सकलराक्षससंहारनिगमाध्ययनस्य ।^{૧૧}

(સમસ્ત રાક્ષસોનાં સંહારના વેદાધ્યયનનો આ ઓંકાર) જેવાં વાક્યો કે - કુઠારઃ કુમ્બુકણ્ઠસ્ય કાષ્ઠં કણ્ઠે પતિષ્યતિ ।^{૧૨} (અરે ! સુંદર ગ્રીવાવાળાના

કંઠ પર આ પરશુ ઝીંકાશે !) જેવી રમણીય પંક્તિઓ કે ઉપરોદ્ધૃત વસિષ્ઠના મુખમાં મુકાયેલો ગદ્યખંડ ભાષાના સર્જનાત્મક વિનિયોગનાં અસંખ્યમાંના થોડાક ઉદાહરણો છે .

ભવભૂતિની કવિપ્રતિભાનાં કેટલાંક સમુજ્જ્વલ સ્ફુલ્લિંગોથી મ. ચ. ચમકે છે . ભવભૂતિની મ. ચ. ની કવિતામાં કમનીય કરતાં ઉદાત્તતા વધુ જોવા મળે છે . વળી મ. ચ. ‘વીરરસ’નું નાટક હોવાથી ‘‘કોમલકાન્ત પદાવલિ’’ને સ્થાન ન હોઈ તે સમજી શકાય તેમ છે . તેને બદલે ગંજાવર બૃહદ્ ફલકમાં રાચતી ભવ્ય અને ઉદાત્ત કલ્પનાનાં ઉકયનો જોવા મળે છે . ‘‘મોટી મોટી પાંખોના વારંવાર ફેલાવા અને સંકોચાવાથી દિશાઓ એક ક્ષણે દેખાય છે . તો બીજી ક્ષણે અદૃશ્ય થઈ જાય છે . હિમકણમાં પરિવર્તન પામેલા મેઘોથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી સતત ચળક્યા કરે છે .’’^{૧૩} જટાયુના ઉકયનનો ખ્યાલ આવે છે .

રાવણના પ્રબળતમ શક્તિના વર્ણનમાં પણ ચમત્કૃતિ છે . ‘‘બે બાહુઓથી યુદ્ધમાં એક સાથે દિશાઓના હાથીઓના ઢાંતોને પકડીને બીજા ચાર હાથથી દિશા સ્વામીઓને પણ રોકી રાખ્યા હતા . અને વક્ષઃસ્થળની ચામડી સ્વર્ગીય વજ્ર વગેરે ભયંકર શસ્ત્રોના પ્રહારથી ખોદાઈ ગઈ હતી .’’^{૧૪}

‘‘સમુદ્રને ગાયના પગલાની જેમ ઓળંગી જતા હનુમાનના પૂંછડાના ઝટકાથી નક્ષત્રના સમૂહો અસ્તવ્યસ્ત બની જાય છે .’’ આ વર્ણનની ચમત્કૃતિ આસ્વાદ્ય છે . રામ વાલીના યુદ્ધમાં વાલીનું વર્ણન નોંધપાત્ર છે . ‘‘સતત મેઘગર્જના કરતા મેઘોની જેમ તીક્ષ્ણ અને ગંભીર ગર્જના કરતા તેના ગુંજાફળ જેવા રાતા અને જૃમ્ભાથી પહોળા મુખમાં દિશાઓનો સમૂહ પ્રવેશ કરે છે . વેગને કારણે ઉત્તુંગ થયેલી અને સ્થિર થયેલી પૂંછડી બીજ જેવી ચમકે છે અને તે પતાકા સમાન લાગે છે . સમસ્ત ગગનોત્સંગમાં પોતાની કાયાને વિસ્તારીને ધ્રુજાવે છે .’’^{૧૫}

યુદ્ધના વર્ણનોમાં યુદ્ધની વિભીષિકા રુદ્રતા અને જુગુપ્સા કવિથી ઉચિત પસંદગી પામલા શબ્દસંઘાતો વ્યક્ત કરી શકે છે .

હન્મર્મભેદિપતદુત્કટકઙ્કપત્રસંવેગત ત્ક્ષણકતસ્ફુટદઙ્ગમઙ્ગા ।

નાસાકુટીરકુહરદ્વયતુલ્યનિર્યદુદ્બુદ્ધવનદસૃક્પ્રસરા મૃતૈવ ॥^{૧૬}

‘‘હૃદયના મર્મને ભેદનારાં ફેંકાતાં તીક્ષ્ણ બાણોના વેગથી તરત જ અંગવિચ્છેદ પામેલી અને નાસિકાઓની ગુફામાંથી એક સાથે બુડબુડ અવાજ સાથે વહેતા

લોહીવાળી તે મરી જ.’’ શિવધનુષ્યના અવાજનું વર્ણન પણ આસ્વાદ્ય છે. બે બાહુદંડથી ખેંચાયેલા શિવધનુષ દંડના ભંગથી ઉત્પન્ન થયેલો ટંકારધ્વનિ એ આર્યના બાલ પરાક્રમોની પ્રસ્તાવનાનો દન્દુભિ નાદ છે. ઉપર નીચે ગોઠવાયેલા કપાલના સંપુટથી મર્યાદિત બ્રહ્માંડના પાત્રોદરમાં ભમીને એકત્ર થયેલો ટંકાર હજુ પણ અરે શમતો નથી.’’^{૧૭} સહસ્રબાહુ કાર્તવીર્યના બાહુઓ કપાઈ જવાથી શાખા વગરના કેવળ થડ જેનું બાકી રહ્યું છે તે વૃક્ષ જેવા કાર્તવીર્યનું^{૧૮} ચિત્ર કે ‘‘ભાલામાંથી વીંધાયેલા શૂરવીરોના પ્રચૂર રુધિરસિક્તમાંસ ખાવાની ઈચ્છાથી ઘસતાં ગીધડાઓની મોટી પાંખોની છાયામાં સૈનિકો તડકાથી ખચતા હતા.’’^{૧૯} નું ચિત્ર કે ‘‘કાન પકડીને દિગ્ગજોને ખેંચીને તેમને લડાવવા’’ કે પૂંછના પ્રહારથી સમુદ્રનું પાણી ચીરીને પાતાલમાં કૂદકો મારતા’’ વાનરાઓનું ચિત્ર ભવ્ય અને આસ્વાદ્ય છે.

પ્રકૃતિનું આલેખન ક્યાંક જ છે. વાયુયાન પુષ્પકમાં બેઠેલાં રામ-સીતા અને લક્ષ્મણ સ્મૃતિની પાંખો ઉડે છે. નીચે દૂર દેખાતી જીર્ણ કંદારાને જોઈને લક્ષ્મણે કરેલું વર્ણન પ્રકૃતિનાં ભવભૂતિની કલમે દોરાયેલાં ઉત્તમ ચિત્રોમાંનું એક છે. ‘‘દિશાઓ ગર્જનાઓથી જર્જરિત થઈ ગઈ હતી. મેઘના કડાકાઓથી બહેરા થઈ ગયેલા આકાશમાં અત્યંત વેગીલો વાયુ વાદળોનાં ટોળાં સાથે ભમી રહ્યો હતો. દષ્ટિને અંધ બનાવતાં વૃક્ષોના અંધકારમાં વાંસથી લક્ષિત થતા ધોધમાર વરસાદમાં પ્રવેશીને રાત્રિ વિતાવી.’’^{૨૦}

ગર્જાજર્જરિતાસુ દિક્ષુમાં ‘‘જર્જરિત’’ શબ્દ ઉચ્ચતમ સર્જક ચેતનાનું પરિણામ છે. આ પદ્ય કોઈક અનિર્વચનીય સૌંદર્ય નિષ્પન્ન કરે છે. પ્રકૃતિનાં આ ચિત્રની રહસ્યમયતા અને માયાવીપણું અનોખું છે, એવી વૃક્ષોના અંધકારથી આવેષિત ગુફામાં વરસતી અને ગરજતી રાત વિતાવવાની તલસન જગાવવાની ક્ષમતા આ પદ્ય ધરાવે છે.

એક વ્યક્તિમાં યુગપત્ ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિરોધી ભાવોનું આલેખન કરવામાં ભવભૂતિ નિપુણ છે. વિશ્વામિત્રના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતા આ ભાવોનું આલેખન ચમત્કારિક છે. પણ એક સમયે તે ક્ષત્રિય યોદ્ધા હતા એટલે તે સંસ્કાર પણ જાગૃત થાય છે. જમણો હાથ શાપોદક શોધવા માટે ચંચળ બન્યો છે. તો પૂર્વસંસ્કારવશ ડાબો હાથ ધનુષ્ય શોધે છે.^{૨૧}

રામના દ્વૈધીભાવનું વર્ણન પણ આકર્ષક છે. પરશુરામ યુયુત્સાપૂર્વક આવી રહ્યા છે. તો રામના હાથ નવી જ શીખેલી ધનુર્વિદ્યાની ચકાચણીનો અવસર

આવ્યો માનીને ધનુષ્ય માટે તલસી રહ્યા છે. તો સાથે સાથે વિદ્રાનો અને તપસ્વી પરશુરામનો ચરણસ્પર્શ કરવા પણ ઉત્સુક છે.^{૨૨} તપપરાક્રમનિધિ અને ગર્વિષ્ઠ એવા પરશુરામના આગમનથી એક તરફ સત્સંગનો લોભ અને વીરરસનો ઉન્માદ મને ખેંચી રહ્યો છે, તો બીજી તરફ વૈદેહીનું હરિચન્દનથી શીતળ અને સ્નિગ્ધ આનંદજનક ચૈતન્યને લુપ્ત કરનારું આલિંગન રોકી રહ્યું છે.^{૨૩}

છંદની બાબતમાં મ. ચ. માં શ્લોકોનો ધૂટથી ઉપયોગ થયો છે. અને વીરકાવ્યને આધારે રચાયેલા નાટકોમાં તે અભિનંદનીય છે. ૧૨૯ શ્લોકોમાં શાદુલવિકીડીત(૭૫) વસન્તતિલકા (૩૯) શિખરિણી, માલિની, આર્યા, ગીતિ વગેરે કવિએ કુશળતાથી પ્રયોગ કર્યો છે.^{૨૪}

થોડાક શબ્દગુચ્છોથી નિરૂપિત મ. ચ. નું રાવણનું પાત્ર પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આલેખાયેલાં રાવણનાં પાત્રોમાં વિશિષ્ટ છે. શૂર્પણખાએ આંકેલુ ચિત્ર આમ છે. “થોડીક ઢળેલી આંખોથી નજર ટાળતો નીચે મુખ રાખીને રહે છે. એટલે મને એમ સમજાય છે કે હૃદયમાં કોઈ દારુણ દુઃખ છે જે મટતું નથી.” છઠ્ઠા અંકમાં રાવણ પોતાની પરાક્રમ શક્તિથી સભાન છે. તે પોતે ધારે તો કરી શકે એમ છે પણ છતાં તેને કોઈક અપૂર્વ પ્રમાદ વળગ્યો છે. આ રાવણની પોતાની થવાની સંભાવ્યતાને સૂચવી જાય છે. સર્વતોભદ્ર નામના મહેલ પર ચઢીને સીતાને જ્યાં રાખવામાં આવી છે તે અશોકવન તરફ જ તાકી રહેતા રાવણના પાત્રમાં રહેલું વૈફલ્ય કુણજનક છે.

૯.૧.૬. ઉપસંહાર

આમ મ. ચ. કેવળ રામાયણ પર આધારિત નાટકોમાં જ નહીં, પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉત્તમ નાટકોમાંનું એક ગણી શકાય તેમ છે. ભવભૂતિની શક્તિસંપન્નતામાં મ. ચ. નો અમૂલ્ય ફાળો છે. ભવભૂતિએ ડ. રા. ચ. માં જે ઉચ્ચ નાટ્યકલા દર્શાવી તેની ભૂમિકા આ નાટકમાં ભવભૂતિએ સિદ્ધ કરી છે. એ જરૂર નોંધવું ઘટે તેમ છે.

૯.૨. ઉત્તરરામચરિતમ્

૯.૨.૧. ભૂમિકા

ઉત્તરે રામચરિતે ભવભૂતિવિશિષ્યતે ॥

(ઉ. રા. ચ. નાટકમાં ભવભૂતિ બધાં કરતાં ચડી જાય છે.) એવું જેના વિષે કહેવાતું આવ્યું છે તે ભવભૂતિ અને તેનું નાટક ઉ. રા. ચ. સંસ્કૃત સાહિત્ય ભંડારમાં અણમોલ રત્ન છે. કરુણરસની પ્રતિષ્ઠા જેટલી ભવભૂતિ કરી શક્યા છે. તેટલી બીજું કોણ કરી શકે ?

આ નાટક સંસ્કૃત નાટ્ય જગતનું એક સર્વોત્તમ નાટક છે. ગૃંગારરસના આલેખનમાં જેમ કાલિદાસનું શાકુન્તલ તેમ કરુણરસના આલેખનમાં ભવભૂતિનું ઉ. રા. ચ. શ્રેષ્ઠ છે. શીર્ષકમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે મુજબ રામના ઉત્તર જીવનનું ચરિત્ર સીતાત્યાગના કરુણ પ્રસંગથી તે આરંભાય છે અને સીતાના પુનર્મિલનના પ્રસંગથી તેનો સુખદ અંત આવે છે. બાર વર્ષની ઘટનાઓને નાટ્યાત્મક રૂપે દર્શાવીને સાત અંક અને ૨૫૫ શ્લોકયુક્ત આ નાટકની કથાવસ્તુ અંકાનુસાર સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

૯.૨.૨. કથાવસ્તુ

પહેલા અંકમાં નાટકની પ્રસ્તાવનામાં નાન્દીમાં દેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કર્યા બાદ ભવભૂતિ સંક્ષિપ્તમાં પોતાનો પરિચય આપી સીધા કૃતિના મૂળભૂત પ્રસંગનો કલાત્મક ઈશારો સૂત્રધાર અને નટના સંવાદથી કરી દે છે. સીતાનો પ્રસવકાળ નજીક હોવાથી સીતાને લીધા સિવાય વસિષ્ઠ અને રામની માતાઓ રાણીઓ અને અરુંધતી સાથેનો તમામ વડિલવર્ગ દશરથના જમાઈ ઋષ્યશૃંગના બારવર્ષ સુધી ચાલનાર યજ્ઞસત્રમાં હાજરી આપવા ગયા છે. અને સીતાના વિનોદન માટે રામને સાથે લઈ ગયા નથી.

જનક રાજા પણ થોડા દિવસો અહીં રોકાઈ સ્વદેશ વિદેહ પાછા ફર્યા છે. એથી એકલતા અનુભવતી સીતાનું મન આનંદમાં રહે એ માટે રામ પ્રયત્નશીલ છે. એવામાં અષ્ટાવક ઋષિ ઋષ્યશૃંગ આશ્રમમાં સમાચાર અને સંદેશ લઈને અયોધ્યા આવી પહોંચે છે.

અરુંધતીએ સીતાની નાજુક સ્થિતિમાં તેનો કોઈપણ ગર્ભદોહદ વિના વિલંબ પૂરો કરવાનો રામને આદેશ આપ્યો છે. વસિષ્ઠ રામને પ્રજ્ઞના અનુરંજનમાં લાગેલા રહેવાનું કહ્યું છે. અને રામ સંદેશાના જવાબમાં એક ઉદાત્ત રાજવીને છાજે તે પ્રમાણેનો પ્રત્યુત્તર વાળો છે કે -

સ્નેહં દયાં ચ સૌખ્યં ચ यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥^{૨૫}

સીતા ગર્ભમન્થરા છે. અને રામે સીતાને અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવાની ફરજ પાડી છે તો પણ લોકો સીતાની નિન્દા કરી રહ્યા છે. તેની બાબતમાં શંકાશીલ છે. આ ભૂમિકા પર પ્રથમાંક તેના આલેખ્યદર્શન સાથે ઉઘડે છે. રામના ચરિત્રને લગતાં ચિત્રો લક્ષ્મણ બતાવતા જાય છે. સાથે દેખાય છે કે રામ સીતાના સમારાધન માટે તત્પર છે. મહેલની દીવાલો પર ચિત્રાવલી ચીતરી છે. જેમાં જાંભકાસો મિથિલાવૃત્તાંત, રામવિવાહ, પરશુરામ વિવાહ, અયોધ્યા આગમન વગેરેથી શરૂ કરીને સીતાની અગ્નિમાં શુદ્ધિ થઈ ત્યાં સુધીના પ્રસંગો આલેખ્યા છે.

અગ્નિપરીક્ષાની આઘાતજનક અસર સીતાના હૃદયપર પડી છે. અને તેના મનનું સમાધાન થતું નથી. રામ તો કરી શક્યા નથી. રામને તેના પર કેટલો પ્રેમ છે, તે જાણવાં છતાં તેના હૃદયનો ડંખ દૂર થયો નથી. રાવણ ઉપાડી ગયો ત્યારે રામ કેવી ઊંડી વ્યથામાં ડૂબી ગયા હતા, તેની પ્રતીતિ તેને થોડીક ક્ષણ આશ્વાસક બને છે. અને પ્રજાપાલન તત્પર રામ લોકારાધન માટે સીતાને છોડવા પણ તત્પર છે. તે જાણી સીતા તેને અભિનંદન આપે છે.

ગર્ભમન્થરા અને તેથી માનસિક રીતે અતિ કોમળ અવસ્થામાં રહેલાં સીતા અને તેને પ્રસન્ન કરવા તત્પર રામને ખબર નથી એવી વિધિની વક્તા તેમની સામે આવીને ઉભી રહે છે. સીતા રામ બાહુનો આધાર લઈ નિદ્રાધીન થાય છે. તેની સામે મુગ્ધતા સહ જોઈ રહેતાં નયનો અને હૃદયથી પીડાતાં રામ સીતા તેમને માટે શું છે તે વ્યક્ત કરે છે. રામને સીતાનું બધું પ્રિય છે. સિવાય કે માત્ર વિરહ અને ..વિરહ^{૨૬} આવીને ઉભો રહે છે. **इयं गेहे लक्ष्मीः** નું દામ્પત્યસ્તોત્ર રામ ઉચ્ચારે છે. ત્યાં આ ઉક્તિમાં અંતિમ શબ્દ “વિરહ” છે.

સીતાના વિયોગની હવે સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નથી અને દુર્મુખ ગુપ્તચરના મોઢેથી સીતાની લોકનિન્દાનો દારુણ વજ્રઘાત રામ અનુભવે છે ! અને અંતે “નૂતન રાજ રામ” લોકોને ખુશ રાખવા માટે નિષ્કંલક સીતાનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કરી લે છે અને લક્ષ્મણને આદેશ આપે છે કે સીતાને તેનો દોહદ પૂર્ણ કરવાના બહાને વનમાં મૂકી આવવી. સીતા આ નિર્ણયથી અજાણ છે. એ તો એમ જ સમજે છે કે રામે પોતાનો દોહદ પૂરો કરવાનો આદેશ આપીને પ્રિય કર્યું છે.

નૈપથ્યમાંથી “ગજબ થયો - ગજબ થયો.” અવાજ આવે છે. યમુના કિનારે રહેનારા ઋષિઓ, રાક્ષસોના ત્રાસમાંથી પોતાને બચાવવા માટે સહાય

માગવા આવ્યા છે . રામ નિદ્રાધીન સીતાને ધૂટા પડતાં પહેલાં માતા વસુંધરાને સીતાની કાળજી રાખવાની પ્રાર્થના કરે છે . રામ શત્રુદ્ધનને મોકલવા જાય છે . સીતા જાગી જાય છે . “દુર્મુખ રથ તૈયાર છે . આપ બેસો” એમ જણાવીને જાય છે . ગર્ભ ફરકતો હોવાથી સીતા ધીમે ધીમે ચાલે છે . અહીં “ચિત્રદર્શન” નામનો પહેલો અંક પૂરો થાય છે .

બીજા અંકમાં શરૂઆતમાં આવતો લાંબો વિષ્કંભકથી આપણને મળે છે . બાર વર્ષના ગાળા પછીનું ચિત્ર . આ સમય દરમિયાન સીતા વિનાની અયોધ્યામાં રામની માતાઓ આવી નથી . આરંભમાં આત્રેયી નામની તાપસીનો વનદેવતા વાસન્તી સાથેનો સંવાદ છે . તે પરથી ખબર પડે છે કે રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે અને કોઈક દેવીએ સોંપેલા બે જોડિયા પુત્રો લવ અને કુશ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં ઉછરે છે . હૃદયના ટૂકડા જેવા બે લાડલાને મૂકી સીતાને પૃથ્વી માતા સાથે વસવાનું બન્યું છે ! વિધિવશ સીતા પાતાળમાં એકલાં છે અને રામ પોતાના મહેલમાં છે . વાલ્મીકિના આશ્રમમાંથી દંડકવનમાં આવેલી આત્રેયી અને વનદેવતા વાસન્તીની વાતચીત પરથી વધારામાં એવી માહિતી મળે છે કે દંડકવનમાં શમ્બૂક નામનો શુદ્ર મુનિ ધર્મવિરુદ્ધ તપ કરે છે . તેનો વધ કરવા માટે રામ ત્યાં આવે છે . શમ્બૂકનો રામ વધ કરે છે . અને તે પાપ મુક્ત બનેલો દિવ્યપુરુષ ધારણ કરેલો શમ્બૂક પોતાના ઉપર અનુગ્રહ કરનારા રામને દંડકારણ્ય પંચવટી અને જનસ્તાનના ચીર પરિચિત પ્રદેશો બતાવે છે . સીતા વિનાના રામને આ પ્રદેશોનું દર્શન અત્યંત દુઃખદાયક બને છે . શમ્બૂક રામને અગસ્ત્ય મુનિના આશ્રમમાં સૌને મળવા લઈ જાય છે .^{૨૭} અહીં “પંચવટી પ્રવેશ” નામનો બીજો અંક પૂરો થાય છે .

ત્રીજા અંકમાં તમસા અને મુરલા નામની બે નદીનો સંવાદ છે . માહિતી મળે છે કે રામ દંડકારણ્યમાં આવ્યા છે . જૂના સ્મરણો જાગતાં વિરહવિધુર રામની વેદના અસહ્ય બની જતાં તેમને સીતા જ આશ્વાસક બની શકશે એ ખ્યાલે વડિલોએ સીતાને ગંગા અને ગોદાવરી બે મૂર્તિમંત નદીઓ સાથે ત્યાં મોકલી છે . અદૃશ્ય રૂપે રામના આશ્વાસક સીતાને બનવાનું છે . પછી ભલેને તે “કરુણાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ “કે” શરીરધારી વિરહવ્યથા” હોય .

જૂનાં સંસ્મરણો જાગતાં રામ અતિ વ્યથામાં મુક્તકંઠે રુદ્ધન કરે છે .^{૨૮} વારંવાર મૂરછા પામે છે . અનેક મૃદુતાભર્યા અને ઉષ્માભર્યા સ્મરણોના આઘાત વખતે અદૃશ્ય રૂપે સીતાનો પ્રેમાળ મૃદુ સ્પર્શ તેમને આશ્વાસન આપે છે . સચેત

થાય છે. છેવટે રામને મૂકીને બેભાન જેવી દશામાં સીતા ત્યાંથી ચાલી જાય છે. અહીં રામની અસહ્ય વિરહવેદના તથા પ્રિયતમાં માટેની ઝંખનાનાં સાક્ષી બનેલાં સીતાના હૃદયમાંથી “પરિત્યાગની લજ્જાનો કંટક” દૂર થઈ જાય છે. ઉખડી જાય છે. રામનો કરુણરસ વિપ્રલંભ શૃંગાર આમ વિજયી બને છે.

પરંતુ અહીં પુનર્મિલન સંભવતું નથી. સીતાનું મનઃ સમાધાન અંત માટે પૂરતું નથી. રામે લોકનિંદાને કારણે સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે. રામે પોતાના પ્રેમનો પ્રજારંજનના વ્રત અને પ્રજાના સંતોષ સાથે સુભગ સમન્વય સાધવાનો છે. રામ અને સીતા તેમના પુત્રો લવ અને કુશના સાંનિધ્યમાં મળે એવું વાતાવરણ ઉભું કરવાનું છે. આ બધું હવે કવિ યોજવાના છે.

છાયારૂપે રહીને સીતા રામના વિચારો અને અનન્ય પ્રેમ અનુભવે છે. પતિએ કરેલા ત્યાગનું કારણ પણ સમજાય છે. વિયોગમાં પણ રામનો અનુરાગ વધુ દૃઢ બન્યો છે તેની ખાત્રી થાય છે. આપ “છાયાસીતા” નામનો ત્રીજો અંક પૂરો થાય છે.

અંક ચોથો વાલ્મીકિના બે શિષ્યો સૌઘાતકિ અને દાણ્યાયનથી જાણવા મળે છે કે વસિષ્ઠ અરુંધતી અને રામની કૌશલ્યાદિ માતાઓ તેમજ રાજ્ય ત્યજીને વૈખાનસ(તપસ્વી) બનેલા જનક આદિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં વૃદ્ધજનોના સૌહાર્દ અને પાવિત્ર્યતાનું આલેખન કરીને ચોથો અંક શરૂ થાય છે.^{૨૯}

રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો તેને લીધે યોગીની પ્રતિભા ધરાવતા રાજા જનક પણ ચલિત થઈ ગયા છે. માતા કૌશલ્યાની વેદના અપાર અકથ્ય છે. વર્ષો બાદ આ બંનેના મિલન સાથે વાલ્મીકિના આશ્રમનું બાળકોની રમતોનું વાતાવરણ જોડી દેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં આપણને લવ-કુશનો પરિચય થાય છે. રામના યજ્ઞને અશ્વ રક્ષિત સૈનિકોની સાથે ત્યાં આવી ચઢે છે. લવ તેના સોબતીઓ પાસે જઈ પહોંચે છે. પણ તેમની માફક તે રામનું સાર્વભૌમપણું પ્રતિપાદન કરતી ઘોષણાથી ડરી જતા નથી. ઉલટો એનો વિરોધ કરે છે. ઘોડો બાંધે છે.^{૩૦} ચોથા અંકનું નામ “કૌશલ્યા જનક યોગ” છે.

અંક પાંચમો સુમંત્ર દ્વારા હંકારાતા રથમાં બેસીને લક્ષ્મણ પુત્ર ચન્દ્રકેતુ આશ્રમમાં આવી પહોંચે છે. તે લવને પોતાના સૈનિકો સાથે પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરતા નિહાળે છે. પોતાના સૈનિકોનો નાશ થતા નિહાળીને ચન્દ્રકેતુ લવને પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવા પડકારે છે. ચન્દ્રકેતુ સાથે લવ-કુશનું યુદ્ધ થાય છે. વાગ્યુદ્ધમાંથી

ભયાનક શસ્ત્રાયુદ્ધ જામે છે. જેમાં લવ-કુશ જૃંમ્ભકાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને રામના સૈન્યને નિદ્રામાં પોઢાડી દે છે.^{૩૧}

સુમંત્રને લવમાં રામની પ્રતિકૃતિ દેખાય છે. અને આશ્ચર્ય થાય છે.^{૩૨} કે આ જૃંમ્ભકાસ્ત્ર દિવ્ય આયુધો હતા અને કુશાશ્વ ઋષિ પાસેથી વિશ્વામિત્રને મળ્યાં હતાં. વિશ્વામિત્રે રામને આપ્યાં હતાં અને રામ પાસેથી જ લવ-કુશને તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે જ વરદાન રૂપે મળ્યાં હતાં અને આ દિવ્ય જૃંમ્ભકાસ્ત્ર જ રામને માટે લવ-કુશની ઓળખાણનું નિમિત્ત બન્યા પાંચમાં અંકનું નામ “કુમારવિક્રમ” છે.

અંક છઠો શરૂઆતનો મિશ્ર વિષ્કંભક યુદ્ધની રજૂઆત તખ્તા ઉપર થતી ટાળવાના પ્રયાસ રૂપ છે. વિમાનમાં બેસીને પસાર થતાં એક વિદ્યાધર અને તેમના દિવ્ય અસ્ત્રોનું વર્ણન કરે છે. રામ આવી ચઢતાં યુદ્ધ અટકે છે.^{૩૩} તે લવની બહાદુરીની પ્રશંસા કરે છે. ચન્દ્રકેતુ તેને મુક્તકંઠે વખાણે છે. પૂછપરછ કરતાં જૃંમ્ભકાસ્ત્ર લવને સ્વતઃસિદ્ધ હોવાનું રામ જાણે છે. એવામાં વાલ્મીકિના કાવ્યને નાટકમાં ઉતારવાના હેતુથી ભરતને આશ્રમે ગયેલો કુશ પાછો આવે છે. રામ આ બે શૂરવીર કુમારોની પ્રશંસા કરે છે. તેને ખબર નથી કે તેઓ તેના પુત્ર છે. છઠા અંકનું નામ “કુમાર પ્રત્યાભિજ્ઞાન” છે.

અંક સાતમો સાતમો અંક અનેક રીતે વિશિષ્ટ છે. રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો અને લક્ષ્મણ એને તપોવનમાં મૂકી આવ્યા પછી જે ઘટનાઓ બની તેને રામ-લક્ષ્મણ અને સમગ્ર લોકસમુદાય પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે એવી એક અદ્ભુત નાટ્યયુક્તિ ભવભૂતિએ કરી છે. એ છે ગર્ભાંકનો પ્રયોગ.

ગર્ભાંક એટલે નાટકની અંદર નાટક. (A play within a play) અંગ્રેજી સાહિત્યમાં શેક્સપિયરે તેનો સફળ પ્રયોગ કર્યો છે. પરંતુ વિશ્વ સાહિત્યના રંગમંચ ઉપર આવો પ્રયોગ હર્ષવર્ધન પછી ભવભૂતિએ જ કર્યો છે.

ગંગાકિનારે પ્રેક્ષાગૃહ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. અને વાલ્મીકિ આ નાટકનો પ્રયોગ કરે છે. રામ-લક્ષ્મણ સાથે બધા જ પ્રેક્ષકો આ નાટક જોવા બેસી જાય છે અને દશ્ય શરૂ થાય છે.

એકલી અને પ્રસવ વેદનાથી દુઃખી થતી સીતા આર્યપુત્રને યાદ કરીને ગંગામાં ઝંપલાવે છે.^{૩૪} રામ આ ભજવાતા નાટકને સાચું માની લે છે અને

આવેગથી બોલી ઉઠે છે. “અરે ! દેવી સીતા ! તમે લક્ષ્મણની સામું તો જુઓ.” રામની પાસે બેઠેલાં લક્ષ્મણ તરત જ કહે છે. “આર્ય ! આ તો નાટક છે.” પછી પૃથ્વી અને ગંગા પ્રવેશે છે. સીતાએ તેમનો ટેકો લીધો છે. સીતાના જન્મેલા બે બાળકોમાંથી એક એક બંનેના હાથમાં છે. પૃથ્વી સીતાની માતા છે. તેથી રામચંદ્ર તેની ઉપર કરેલા અન્યાયની તે નિંદા કરે છે. પરંતુ સીતા તો આર્ય પુત્રનું સ્મરણ કરે છે. તો પૃથ્વી ક્રોધથી કહે છે.

આ: કસ્તવ આર્યપુત્ર: । (ઉ. રા. ચ. પૃ. ૧૯૮) (આ તે કેવો તારો આર્યપુત્ર ?) તો ભગવતી ભાગીરથી જે રઘુવંશની લોકમાતા છે તે રામનો બચાવ કરે છે કે - “મારો પુત્ર બિચારો કરે શું ? સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ લંકામાં થઈ હતી. અયોધ્યામાં લોકો તેને માનતા ન હતા અને પ્રજાની આરાધના કરવી એ ઈક્ષ્વાકુવંશનું કુલવ્રત હતું. આ સંજોગોમાં રામને સીતાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે.”

ગર્ભાકનો પ્રયોગ આગળ ચાલે છે. સીતા ધરતીમાં સમાઈ જવા માગે છે. પરંતુ ભાગીરથી અને ગંગા એકી સાથે બોલી ઉઠે છે. “તું તો આખા જગતનું મંગળ કરનારી છે. તારા પાવન સંગથી તો અમે પવિત્ર બન્યા છીએ.” આ સંવાદ સાંભળી લક્ષ્મણ રામને કહે છે. “આર્ય સાંભળો” ત્યારે રામ સ્વયં સીતાની પવિત્રતા જાણે છે. તરત જ કહે છે, “લોકો સાંભળો” રામનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સીતાના ચારિત્ર્યની લોકોએ શંકા કરી હતી અને સીતાત્યાગનું કારણ પણ લોકોની ઈચ્છા છે માટે સીતાની પવિત્રતાની આ સાબિતી લોકોએ જાણવાની છે.

આ પછી અસ્ત્ર દેવતા જૃમ્ભકાસ્ત્રોની લવ-કુશ ઉપર કૃપા, વાલ્મીકિ પાસે બંનેના ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર, સીતાની વ્યથા જીવન ત્યાગ કરવાની સીતાની તૈયારી, બંને પુત્રો સ્તનપાન ત્યજે ત્યાં સુધી જીવવાનું સમજાવતી પૃથ્વીનો આદેશ વગેરે પ્રસંગો રજૂ થાય છે. અને અંતે સીતા પૃથ્વી સાથે ચાલી નીકળી છે. તે દૃશ્યથી અત્યંત વ્યથિત થયેલા રામ પ્રેક્ષાગૃહમાં ઢળી પડે છે. અને ગંગાના જળમાંથી પ્રગટ થયેલી સીતા ખરેખર બહાર આવે છે. અરુંધતી સીતાને લઈને એકદમ રામ પાસે પહોંચે છે. અને મૂર્છિત થયેલા આર્યપુત્રને અમૃતમય સ્પર્શથી સીતા તેને સજીવન કરે છે. લોકો સીતાનો સત્કાર કરે છે. અને વાલ્મીકિ રામના બે પુત્રો કુશ અને લવને તેમની સમક્ષ રજૂ કરે છે પુત્રો સાથે સીતા રામને સોંપે

છે. રામ ભગવતી પૃથ્વી ભગવતી ગંગાનો આભાર માને છે.^{૩૫} નાટકના અંતમાં ભરતવાક્ય^{૩૬} સાથે સંમેલન નામનો સાતમો અંક અને કથા સમાપ્ત થાય છે.

૯.૨.૩. મૂળસ્રોત અને ભવભૂતિએ કરેલાં મૌલિક પરિવર્તનો

મ. ચ. અને ડ. રા. ચ. બંને રામાયણમૂલક નાટકો છે. આમ છતાં ભવભૂતિએ એમાં અનેક મૌલિક પરિવર્તનો કરી નાટકોને અતિ સુંદર રૂપ આપ્યું છે. મ. ચ.નો મુખ્ય રસ વીર છે તો ડ. રા. ચ.નો મુખ્ય રસ કરુણ છે. ડ. રા. ચ.માં ભવભૂતિની નાટ્યકલા સિદ્ધિને શિખરે પહોંચી છે.

ડ. રા. ચ.માં રામાયણના ડ. કા.ની મૂળકથામાં રામ અને સીતાનો ચિર વિયોગ અને સીતાનો ધરતીમાં વિલય થતો દર્શાવ્યો છે. ભવભૂતિને આ માન્ય નથી. એમણે ડ. રા. ચ.માં પ્રજાની અનુમતિ મળતાં રામે પુનઃ સીતાનો સ્વીકાર કર્યો એવું દર્શાવી નાટકનો અંત સુખમય દર્શાવ્યો છે.

૧) પ્રથમ અંકમાં ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાં જવાને કારણે વસિષ્ઠ અરુંધતી અને માતાઓની ગેરહાજરી ચિત્રવિધીનો પ્રસંગ અને જામ્ભકાસ્ત્રોનો પ્રસંગ ભવભૂતિએ સોદેશ્ય કરેલું મૌલિક પરિવર્તન છે.

૨) જામ્ભકાસ્ત્રો પ્રસંગ નાટકના પછીના અંકોમાં લવ-કુશનાં પ્રત્યભિજ્ઞાન વખતે નિર્ણાયક બની રહે છે.

૩) નદીઓનું પાત્ર તરીકે કામ કરવું એ પણ ભવભૂતિની મૌલિક પ્રતિભા છે.

૪) રામાયણમાં સીતા-લવ-કુશ સાથે વાલ્મીકિ આશ્રમમાં રહે છે તો ડ. રા. ચ.ના બીજા અંકથી જાણવા મળે છે. કે સીતા પાતાળમાં અને લવ-કુશ એકલા વાલ્મીકિ આશ્રમે રહેવાનો નિર્દેશ સાંપડે છે.

૫) સીતા અદશ્ય રહીને ત્રીજા અંકમાં રામની વેદનાની સાક્ષી બને છે. તે પ્રસંગમાં પણ ભવભૂતિએ રામ અને સીતાનાં પુનર્મિલન માટે માનસિક રીતે સીતાને તૈયાર કરી છે.

૬) ડ. રા. ચ.ના ચોથા અંકમાં ભવભૂતિ વસિષ્ઠ, અરુંધતી, કૌશલ્યા અયોધ્યા ન જતા વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જ રહે છે.

૭) લવ અને ચન્દ્રકેતુનું યુદ્ધ પાંચમા અને છઠ્ઠા અંકમાં અશ્વને કારણે થયું છે. જે મનોરંજક ઘટના બની રહે છે.^{૩૭}

૯) સાતમા અંકનું ગર્ભનાટકનું સીતાને પૃથ્વીએ આપેલો આશ્રય અરુંધતી અને વાલ્મીકિએ મેળવેલી લોકોની અનુમતિ અને પરિણામે રામ-સીતા લવ અને કુશ મિલન આ સઘળાં ભવભૂતિએ કરેલાં મૌલિક પરિવર્તનો છે .

પ્રત્યેક પરિવર્તનની પાછળ નાટકના અંતને સુખદ બનાવવાનો ઉદ્દેશ્ય છે . ભવભૂતિની પૂર્વે ભાસે પોતાનાં નાટકોમાં અને કાલિદાસે રઘુવંશ^{૩૮} મહાકાવ્યમાં રામચરિતનું નિરૂપણ કર્યું હતું પરંતુ રામચરિતને નિરૂપવામાં રામાયણથી તેઓ જુદા પડ્યા નથી. રામાયણના દુઃખદ અંતને સુખદ અંતમાં પલટી નાખવામાં ભવભૂતિએ અભિનવ સૌંદર્યદષ્ટિ દાખવી રામકથાને નવો ઓપ આપ્યો છે .

કાલિકુમાર દત્તનું માનવું છે કે ભવભૂતિએ છાયા સીતાની કલ્પના કરવી અસ્થાને છે .^{૩૯} તે તો ડૉ. મૂલચંદ પાઠક પોતાના સંશોધન ગ્રંથમાં છાયાસીતા પ્રસંગમાં કુંદમાલાનો પ્રભાવ માનતા નથી.^{૪૦} ડ. રા. ચ.ના ત્રીજા અંકમાં ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તમાં ઉદયન-વાસવદત્તાનો સ્પર્શ ઓળખી કાઢે છે . તેમ અહીં પણ ઓળખી લે છે . કાલિદાસના શાકુન્તલ ની છાયા પણ ભવભૂતિના નાટકમાં જણાય છે . બંને નાટકોમાં પુત્રમિલન પ્રસંગ એ જ પ્રિય મિલન પ્રસંગ બને છે .

નાટકમાં માત્ર પ્રસંગોની પરંપરા યોજવાની નથી હોતી. નાટકની અંતે થતી અનુભૂતિ જેટલી ગહન અને સુંદર તેટલી નાટકની ગુણવત્તા વધે. માત્ર પ્રસંગોના આયોજનની દષ્ટિએ જોઈએ તો પણ ડ. રા. ચ. સંસ્કૃત નાટ્ય સાહિત્યમાં સર્વોત્કૃષ્ટ નાટકોની પંક્તિમાં આવે ગૌરવપૂર્ણ ગહન ઉદાત્ત પ્રણયનું નિરૂપણ કરી સહૃદયોના મનને અત્યંત સુકુમાર અને ઉદાત્ત સૌંદર્યમય અનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ભવભૂતિ સમર્થ થયા છે .

૯.૨.૪. ભવભૂતિની નાટ્યકલા

રસ અને રસની અનુભૂતિની આજુબાજુ નાટકનાં સમગ્ર અંગોની ગૂંથણી થઈ હોય છે . જેમ કે મ. ચ.નો મુખ્ય રસ વીર છે . પણ સાથે અદ્ભુત શાંત પણ છે . ડ. રા. ચ.નો પ્રધાન રસ કરુણ છે . છતાંય બીજા રસો વિપ્રલંભ શૃંગાર શાંત ભયાનક અદ્ભુત વગેરે અહીં આસ્વાદ્ય બન્યા છે .

મહાકવિ ભવભૂતિએ સાહિત્યશાસ્ત્રની પરંપરાની વિરુદ્ધ કરુણ રસને પ્રાધાન્યતા આપીને એક ક્રાંતિકારી પરિવર્તન કર્યું છે . નાટકની પ્રસ્તાવનામાં જ તેમણે કરુણરસનું બીજા દુર્મુખ નામના ગુપ્તચરની વાણીમાં થયું છે . જે સીતાત્યાગનું

કારણ બને છે. જેની ધારા સાતમા અંક સુધી વહે છે. એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.^{૪૧} પરંતુ થોડાંક વિદ્વાનો આ નાટકનો અંત રામ સીતાના મિલન હોવાને કારણે વિપ્રલંભ શૃંગારને મુખ્ય માને છે.^{૪૨} પરંતુ સ્વયં ભવભૂતિએ જ કરુણરસને એક માન્યો છે. અને બીજા રસો એને અનુરૂપ સ્વીકાર્યા છે.^{૪૩} અને સૌં કાવ્યપ્રેમીઓએ સ્વીકાર્યું છે. તેમ ડ. રા. ચ. એ કરુણરસનું કાવ્ય છે.

પ્રથમ અંકમાં ચિત્રદર્શન પ્રસંગમાં શૃંગારરસ^{૪૪} બીજા અંકનો કરુણ મિશ્રિત વિપ્રલંભ શૃંગાર અંક ૪-૫ અને ૬માં વીરરસ^{૪૫} લવ ચન્દ્રકેતુના યુદ્ધમાં અદ્ભુત રસ,^{૪૬} શમ્બૂકના વર્ણનમાં ભયાનક રસ, ગર્ભાંકમાં કરુણ અને અદ્ભુત રસનું મિશ્રણ આહ્લાદક છે. લક્ષ્મણ પ્રત્યેની ‘‘વત્સ ઇયમેષ્વરા કા’’ માર્મિક ઉક્તિ હાસ્યનો ચિરંજીવ કણ બની રહે છે.^{૪૭}

રસના જેવી જ કુશળતા કથાવસ્તુના ગૌણ કે મુખ્ય પ્રસંગોના આયોજનમાં જળવાવી જોઈએ. રૂપકોમાં નાટક કે પ્રકરણ જેવા વિસ્તૃત રૂપક પ્રકારોમાં ગૌણ અને મુખ્ય કથાવસ્તુઓને સમાન્તર રાખવા અને વચ્ચે વચ્ચે તેમને ગૂંથી લઈ કૃતિની સુશ્લિષ્ટતા જાળવી રાખવામાં ખૂબ સમતોલ આયોજન કરવાનું રહે છે. આમાં ભૂલ થાય તો એકસૂત્રતા જળવાતી નથી. નાટકમાં નાના મોટા પ્રસંગોને મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સાથે સાંકળવા જોઈએ જેમ કે મ. ચ.માં માલ્યવાનના છળ પ્રપંચને રામ પરશુરામ યુદ્ધ રાજ્ય નિર્વાસન વગેરે સાથે સાંકળી ભવભૂતિએ એકસૂત્રતા જાળવી છે. ડ. રા. ચ.માં શમ્બૂક વધ, લવ ચન્દ્રકેતુ યુદ્ધમાં ગર્ભ નાટક વગેરે પ્રસંગો રામ સીતાના પુનર્મિલનની તૈયારીરૂપે યોજ્યા છે.

આમ ભવભૂતિ રસનિષ્પત્તિ રસના ગુણપ્રધાન ભાવ અને પ્રસંગોના આયોજનમાં ભવભૂતિએ કુશળતા મેળવી છે. મ. ચ.માં આ ગુણો ઓછા પ્રમાણમાં છે. ડ. રા. ચ.માં આ ગુણો પરાકાષ્ટામાં છે. રસ નિષ્પત્તિનું પ્રમુખ કારણ છે. કવિની પોતાની હૃદયપૂર્વકની સાચી સંવેદના કવિની કૃતિમાં સંવેદનાની સચ્ચાઈ ન હોય તો ભાવકમાં રસની અનુભૂતિ ન થાય. સંવેદનાની આવી સચ્ચાઈ ભવભૂતિના ડ. રા. ચ.માં સર્વત્ર છે.

પાત્રનિરૂપણમાં પાત્રોનો ઉક્તિઓમાં તથા પ્રકૃતિચિત્રણમાં સંવેદનનો રણકો ઊઠ્યા કરે છે. આ સંવેદનશીલતા જ ભવભૂતિની કવિતાનું સિદ્ધિ શિખર છે.^{૪૮} જે ભવભૂતિની પાસે રામાયણના દુઃખદ ચિરવિયોગને પલટાવી સુખદ

પુનર્મિલન યોજાવે છે . રામાયણ જે વા ઇતિહાસની પરંપરાની વિરુદ્ધ જઈ રામ અને સીતાના પુનર્મિલનને કેન્દ્રમાં રાખીને જ. ડ. રા. ચ. રચાયું છે . પરંપરાની વિરુદ્ધ જતાં હોવાથી આ પુનર્મિલન પ્રતીતિકર નીવડે તે માટે ભવભૂતિએ પહેલેથી સાવધાન રહી જાંમ્ભકાસ્ત્રો, અદશ્ય સીતા અને ગર્ભનાટકની યોજના કરે છે . આ યોજના એટલી કુશળતાપૂર્વક થઈ છે કે ઇતિહાસ વિરુદ્ધ જવા છતાં ભવભૂતિની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સૌ વિવેચકોએ મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે .

રામનાં જીવનપ્રસંગોની આજુબાજુ આ. ચૂ., અનર્ધરાઘવમ્, પ્ર. રા., બા. રા., અ. દ. વગેરે જે વાં અનેક નાટકોની રચના ભવભૂતિ પછી થઈ છે . પરંતુ ડ. રા. ચ. માં જે ગહન ઉદાત્ત અનુભૂતિ જન્માવે છે તેવી અનુભૂતિ આ નાટકો જન્માવી શકતાં નથી.

ભવભૂતિની નાટ્યકલાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમણે યોજેલા પ્રસંગો કલાની દૃષ્ટિએ ઘણા ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ કરે છે . જેમ કે જાંમ્ભકાસ્ત્રોનો નાટકોમાં ચમત્કૃતિ તો લાવે જ છે . પ્રથમ દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના ન લાગતા આ પ્રસંગો નાટકની વસ્તુવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે . પરિણામે નાટકનો કાર્યવેગ જળવાઈ રહે છે અને નાટકમાં સતત ગતિશીલતા અનુભવાય છે . સૌઘાતકિ દાણ્ડાયનનો વાર્તાલાપ હળવાશ આપે છે . ચમત્કૃતિ વસ્તુવિન્યાસ નર્મની કે વિનોદની નિષ્પત્તિ આવા ત્રિવિધ હેતુઓ એક જ પ્રસંગથી સિદ્ધ કરવામાં ભવભૂતિની કલા પ્રકાશે છે .

રામ-સીતા જે વા વંદનીય પાત્રોથી માંડી અઘોરઘંટ કે કપાલકુંડલા જે વાં દુષ્ટ આશયના પાત્રોના નિરૂપણમાં ભવભૂતિ માનવસ્વભાવનું નિરીક્ષણ પ્રતિબિંબિત થાય છે . પ્રજા રંજનને ખાતર સીતાનો ત્યાગ કરી આદર્શ કર્તવ્યપાલન કરતા અને સાથે આજીવન એક પત્નીવ્રત લઈ આદર્શપ્રેમ દાખવતા રામ ધીરોદાત્ત નાયક છે . રામની નિષ્ઠુરતાથી વરસો સુધી સંતાપ અનુભવતી અને રામના પ્રેમ અને વેદનાની પ્રતીતિ થતાં અત્યંત દ્રવિત થઈ ઉઠતી સીતાનું ગંભીર રૂપે વિશેષ દર્શન થાય છે .^{૪૬}

તદુપરાંત વાસંતી અને આત્રેયી જેવી સમભાવ ધરાવતી સખીઓ મહારાજને બદલે “રામભદ્ર” બોલી જતો કંચુકી, કુશ અને ચન્દ્રકેતુ જે વા તેજસ્વી પરાક્રમી કિશોરો, સૌઘાતકિ અને દાણ્ડાયન જે વા અનધ્યાય પ્રિય શિષ્યો આ સઘળાં ભવભૂતિના સર્જન છે .

આ વિશાળ પાત્રસૃષ્ટિની પાછળ સમાજ અને માનવના મનનું ઊંડું નિરીક્ષણ

છે. વસિષ્ઠ, વિશ્વમિત્ર, વાલ્મીકિ જેવા ઋષિઓ પરશુરામ જેવા ઉદ્ધત પ્રકૃતિના ઋષિ અરુંધતી, પૃથ્વી, ગંગા જેવી રામ અને સીતાનું કલ્યાણ વાંછતી દિવ્ય કે અર્ધદિવ્ય સ્ત્રીઓનું પાત્રાલેખન પણ કુશળતાથી થયું છે.

તમસા અને મુરલીની ઉક્તિઓમાં જળનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો ઉલ્લેખ સૌઘાતકિ અને દાણ્ડાયનની ન્યાયની પરિભાષાવાળી દલીલબાજી પાત્રના સ્વભાવની પરિપાક બને છે. રામના જીવનને જરા ઝાંખપ આપતા તાટકા વધ કે વાલિવધ લવના મુખે જ નિર્દેશાય તેમાં સૂચક નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ (Dramatic Irony) રહેલી રામવિરહનો ઉલ્લેખ કરતા હોય ત્યાં જ **उपस्थितः** કહી રામને ચોંકાવી દેતા પ્રતિહારી ઉદ્ગારમાં રહેલું પતાકાસ્થાનક નજીકમાં રહેલા ભવિષ્ય તરફ ઈશારો કરી દે છે. ભવભૂતિની પાત્રસૃષ્ટિ વૈવિધ્યસભર અને સુરેખ છે.

સચોટ ભવ્ય પ્રકૃતિવર્ણનોને ભવભૂતિની વિશિષ્ટતા ગણાવી શકાય.^{૫૦} પ્રકૃતિનાં સૌંદર્ય જૂએ છે. અને નિરૂપે છે. ઉત્તુંગ પર્વતો વનપ્રદેશોનાં શ્યામ ઘટાદાર વૃક્ષો જળપ્રવાહો અને નદીઓના સંગમોને વર્ણવવામાં ભવભૂતિનો પ્રકૃતિપ્રેમ વ્યક્ત થાય છે.

પ્રકૃતિ પ્રત્યેની અહોભાવભરી સૌંદર્યદષ્ટિ વિસ્તૃત પ્રકૃતિવર્ણનો આખ્યા વગર ભવભૂતિને આગળ વધવા દેતી નથી. પ્રકૃતિવર્ણનોમાં ભવભૂતિ કોઈ મર્યાદા સ્વીકારી શકતા નથી. પરિણામે કાર્યવેગ કેટલીક વખત સ્થગિત થઈ જાય છે. જેમ કે બીજા અને ત્રીજા અંકમાં દંડકારણના વર્ણનમાં થયેલા લંબાણને કારણે નાટકની ગતિ રુંધાઈ જાય છે અને શિથિલ બની નાટકનો વેગ મંદ પડી જાય છે.

માનવભાવોના વર્ણનમાં પણ ભવભૂતિએ કુશળતા દર્શાવી છે. સીતાના વિયોગથી સંતપ્ત રામની ઉક્તિ ભવભૂતિના ભાવનિરૂપણમાં સૂક્ષ્મતાનાં ઉદાહરણ પૂરાં પાડે છે. વળી મૈત્રી દામ્પત્ય વાત્સલ્ય પ્રેમ જેવા માનવજીવનને પ્રસન્ન બનાવવા ભાવોના આલેખનમાં પણ ભવભૂતિ અત્યંત નિપુણ છે. **उ. रा. च.**માં રામ અને સીતાનું આદર્શ રામની નિષ્કૃરતા પ્રત્યે અકળાઈ ઉઠેલી વાસંતીની^{૫૧} ઉક્તિઓમાં માનવભાવોનું આલેખન અત્યંત સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે છે. ભવભૂતિને અતિશયોક્તિમાં સરી પડવાની ટેવ છે, પરંતુ **उ. रा. च.**માં પાત્રો જ્યારે ભાવના આવેગમાં આવીને બોલતા હોય છે ત્યારે તેમના ઉદ્ગારો માનવસહજ હોય છે. લવ ચન્દ્રકેતુની સાથે દલીલ કરે છે ત્યારે પણ એની વાણી વિવેકભરી અને સંસ્કારી હોય છે.

સામાન્ય રીતે વિસ્તાર કરવાની ટેવ હોવા છતાં ભવભૂતિ લાઘવ પણ દર્શાવી શકે છે. રામના હિરણ્યમયી સીતાપ્રકૃતિ: એવા કે પ્રતિહારીના ઉપસ્થિત: એવા એક જ શબ્દમાં ઘણું સામર્થ્ય રહેલું છે. હિરણ્યમયી સીતાપ્રકૃતિ: શબ્દ સાંભળતાં જ સીતાનો વર્ષોથી સંચિત થયેલો રોષ સાવ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તો ઉપસ્થિત: શબ્દને પોતાની ઉક્તિના ‘‘વિરહ’’ શબ્દની સાથે જોડતાં રામ વ્યાકુળ થઈ ઊઠે છે. વ્યંજનાનો યશ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાલિદાસને જ અપાયો છે. પરંતુ ભવભૂતિ પણ અત્યંત કલામય વ્યંજના આપી શકે છે. માનવભાવનાં સુંદર ચિત્રોમાંનું સ્નેહં દયાં ચ સૌખ્યં...(ઉ. રા. ચ. ૧/૧૨) કર્તવ્ય પરત્વે અત્યંત જાગૃત રામ-વસિષ્ઠ પ્રજાનું રંજન કરવામાં તત્પર રહેવાનો સંદેશો આપે છે. ત્યારે ઉપરના શબ્દો બોલે છે. એમની કર્તવ્ય પરાયણતા જોઈ સીતા પણ તરત જ પ્રસન્ન થઈ કહે છે.

અત એવ રાઘવકુલધુરંધર આર્યપુત્ર: । (ઉ. રા. ચ. પૃ. ૧૦) પરંતુ સીતાને બહુ નજીકના ભવિષ્યમાં ત્યજી દેવાની છે એટલે રામની ઉક્તિ અને સીતાનો પ્રતિભાવ બંને અત્યંત સૂચક બની રહે છે.

૯.૨.૫. ભવભૂતિની શૈલી:

ભવભૂતિની શૈલી ગૌડી શૈલી છે. સમાસપ્રચૂરતા, દીર્ઘવાક્ય રચના, અનુપ્રાસો તથા બીજા શબ્દાલંકારોનો વ્યાપક ઉપયોગ એનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. ભવભૂતિની શૈલીમાં માધુર્ય સાથે ઓજસ ગુણ પણ પ્રગટ થાય છે. ઉ. રા. ચ.માં યુદ્ધના પ્રસંગે ઓજસગુણવાળી દીર્ઘ સમાસયુક્ત ગૌડી શૈલી પણ છે. જે મ કે -

પાંચમાં અંકમાં લવ અને ચન્દ્રકેતુના યુદ્ધમાં ગૌડી શૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે.^{૫૨} છઠ્ઠા અંકના મિશ્રવિષ્કંભકમાં વિદ્યાધર વિદ્યાધરીના વાર્તાલાપમાં ગૌડી શૈલીમાંથી પરિણમતો ઓજસગુણ અનુભવાય છે. પદ્યમાં કઠોરવર્ણોનો અનુપ્રાસને કારણે ભવભૂતિ ઓજસગુણ ઉત્પન્ન કરી શક્યા છે.^{૫૩} ઉચિત હોય ત્યાં ભવભૂતિ કર્કશને બદલે કોમળ વર્ણોના અનુપ્રાસનો પ્રયોગ કરી શકે છે.^{૫૪}

સામાન્ય રીતે ઓજસગુણવાળી ભવભૂતિની શૈલીમાં પ્રસંગોપાત માધુર્ય ગુણની અનુભૂતિ પણ કરી શકાય છે. શૃંગાર, વિપ્રલંભ શૃંગાર કે કરુણ જેવા નાજુક રસોની નિષ્પત્તિમાં સરળ શૈલીનાં લક્ષણો પણ દેખાય છે. દા. ત. ઉ. રા. ચ.ના ત્રીજા અંકમાં સીતાનો સ્પર્શ અનુભવતા રામ કહે છે -

સ્પર્શઃ પુરા પરિચિતો નિયતં સ એવ

સઙ્ગીવનશ્ચ મનસઃ પરિતોષણશ્ચ ।

સન્તાપજાં સપદિ યઃ પરિહૃત્ય મૂર્છર્ષા

માનન્દનેન જડતાં પુનરાતનોતિ ॥૩.રા. ચ. ૩/૧૨

ગદ્યમાં પણ ભવભૂતિ અત્યંત ટૂંકા અને સરળ વાક્યોનો પ્રયોગ કરી શકે છે. રસને અનુરૂપ શૈલીનો પ્રયોગ કરતા હોવા છતાં એકંદરે ભવભૂતિ ગૌડીય શૈલીનો પ્રયોગ વધુ કરે છે. એમ કહી શકાય. કઠોર અને કોમળ અનુપ્રાસો, ઓજસ અને માધુર્યગુણ પરથી ભવભૂતિનું અભિવ્યક્તિકૌશલ્ય સ્પષ્ટ થાય છે.

ભવભૂતિએ અપનાવેલ શૈલીમાં અલંકારોનો પ્રયોગ પણ છૂટથી થયો છે. તેમના કેટલાક સુંદર અર્થાન્તરન્યાસો કહેવતરૂપ બની ગયા છે. દા. ત.

નૈસર્ગિકી સુરભિણઃ કુસુમસ્ય સિદ્ધા ।

મૂર્ધ્નિ સ્થિતિર્ન ચરણૈરવતાડનાનિ ॥૩.રા. ચ. ૧/૧૪

(સુગંધિત પુષ્પ મસ્તક પર હોય એ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. તેને ચરણો નીચે રગદોળવાનું ન હોય.)

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદુનિ કુસુમાદપિ ।

લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો નુ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥૩.રા. ચ. ૨/૭

(વજ્રથી પણ કઠોર અને પુષ્પથી કોમળ એવા અસાધારણ પુરુષોનાં ચિત્તને ખરેખર કોણ જાણી શકે છે ?) તદુપરાંત અલંકારોમાં અનુપ્રાસ,^{૫૫} યમક, ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા^{૫૬} ચિત્રદર્શન પ્રસંગે થાકેલી સીતા રામના ગોદમાં આરામ કરી રહ્યા છે. ત્યારે રામ તેમની સામે જોઈને એક સાથે ચાર રૂપકોનો પ્રયોગ કરે છે.^{૫૭} સ્વાભાવોક્તિ,^{૫૮} તુલ્ય યોગિતા,^{૫૯} આક્ષેપ,^{૬૦} સંદેહ,^{૬૧} કાવ્યલિંગ^{૬૨} વગેરે નોંધપાત્ર છે.

અલંકારોની જેમ ભવાભૂતિએ ૩. રા. ચ.માં ૧૦૦ જેટલા શ્લોકોમાં લગભગ અનુષ્ટુપ છંદનો ઉપયોગ કર્યો છે. શિખરિણી છંદ ૩૦ વખત, ક્ષેમેન્દ્ર પણ ભવભૂતિના શિખરિણી છંદની પ્રશંસા કરી છે. તદુપરાંત ઉપજાતિ, વસંતતિલકા અને શાર્દૂલવિકોડિત કમશઃ ૨૫-૩૦ અને ૨૬ વખત કુશાળતાથી પ્રયોગ કર્યો છે. માલિની, મંદકાન્તા પણ પ્રયોજ્યો છે.

૯.૨.૬. ખામીઓ

ભવભૂતિની કૃતિઓની ગુણવત્તા સાથે એમની ખામીઓ પણ જણાય છે. જેમ કે -

૧) ભવભૂતિ અભિધાના કવિ છે. તેને વ્યંજના સાચવતા આવડતી નથી. આથી તેઓ બધું જ શબ્દોમાં મૂકી દે છે.

૨) ૪-૫-૬ અકોનું બીનજરૂરી લંબાણ દેખાઈ આવે છે.

૩) વધુ પડતી લાગણીના ઉદ્વેગોને લીધે સંયમનો સતત અભાવ જણાય છે.

૪) ભવભૂતિ ક્યાંક ક્યાંક પોતેજ પોતાના વખાણ કરવા બેસી જાય છે. અહો સંવિધાનમ્ । એમને જ કેવું પડે છે.

૫) પાત્રોના દીર્ઘ સંવાદોને લીધે સર્જતી અસ્વાભાવિકતા નજરે ચડે છે.

૬) ભવ ચન્દ્રકેતુના યુદ્ધનું બીનજરૂરી લંબાણ તથા વિસ્તારને લીધે અટકી જતો કાર્યવેગ.

૭) હાસ્યરસનો અભાવ વર્તાય છે.

૮) રામ-સીતા ત્યાગનો નિર્ણય લે છે. એ રાજા તરીકે વ્યાજબી લાગતું નથી તેમને સીતાના ચારિત્ર્ય અંગે ખાતરી હોવા છતાં માત્ર લોકોની નિંદા સાંભળીને તેમણે સીતાનો ત્યાગ કર્યો એમાં સીતાને અન્યાય થયો હોય એવું જરૂર લાગે છે.

૯) ભવભૂતિ નાટકને જરૂરી એવો સંઘર્ષ કાર્યવેગ, સ્થળ, સમય અને કાર્યની એકતા જાળવી શક્યા નથી.

૧૦) પુનરુક્તિઓ કરવાની ટેવ પણ નાટકમાં ન ગમે એવી છે.

૧૧) ભવભૂતિની દીર્ઘ પદાવલીઓ તથા લાંબા વાક્યો સંવાદોની અસરકારકતા ઘટાડે છે. સીતા-માલતી જેવાં સ્ત્રીપાત્રો દીર્ઘવાક્યો બોલે છે.

૧૨) ક્યાંક ક્યાંક પાત્રોમાં લાગણીવેડા કંટાળો આપે તેવાં છે. જેમ કે રામની મૂર્છાવસ્થા -

૯.૨.૭. ઉપસંહાર

ભવભૂતિની અનેક મર્યાદાઓ હોવા છતાં તેમની શક્તિઓ ઘણીબધી વધારે છે. તેમની પ્રતિભાએ ડ. રા. ચ. જેવું સર્વોત્તમ નાટક સર્જ્યું છે. તેમણે

રામાયણની કથામાં અનેક પરિવર્તનો કરીને સંસ્કૃતિના શૃંગારરસમાં રુચિ લેનાર વાચકો તથા પ્રેક્ષકોને કરુણ, બીભત્સ, ભયાનક, રૌદ્ર વગેરે રસોનો રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે.

તેમનાં પાત્રોમાં વૈવિધ્ય છે. રસમાં નાવીન્ય અને તાજગી છે. તેમનું જીવનદર્શન ઊંડું તથા ગહન છે. તથા પ્રેમની ગાઢ અનુભૂતિઓમાં હૃદયસ્પર્શિતા છે આથી જ.

કારુણ્યં ભવભૂતિરેવ તનુતે ।

ઉત્તરે રામચરિતે ભવભૂતિર્વિશિષ્યતે ।

કહેવાયું છે ભવભૂતિ કાલિદાસ પછી સંસ્કૃતનું એક બીજું ઉત્તુંગ સાહિત્ય શિખર છે.

૯.૩. રામાખ્યુદયમ્ (૧)

કલ્હણે જેમને ભવભૂતિ અને વાક્પતિરાજના આશ્રયદાતા તરીકે ઓળખાવ્યા છે તે કનોજના રાજા યશોવર્માએ રામાખ્યુદયમ્ નામે એક નાટકની રચના કરી હોવાનું જણાવ્યું છે, જેથી એમનો સમય ૭મી - ૮મી શતાબ્દીની મધ્યમાં જ મૂકી શકાય. યશોવર્માનું નાટક રામાખ્યુદયમ્ આજે ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ આનંદવર્ધને ધ્વન્યાલોક^{૬૪}માં, સાગરનંદીએ પોતાના ના. લ. ર. કો.^{૬૫}માં, ભોજે શૃંગારપ્રકાશ^{૬૬}માં, રામચંદ્ર ગુણચન્દ્રના ના. દ.^{૬૭}માં શારદાતનયે ભા. પ્ર.^{૬૮}માં આના પદો ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

ડૉ. વી. રાઘવને ઉપર્યુક્ત અલંકારગ્રંથો તેમજ સુભાષિત સંગ્રહોમાંથી રામાખ્યુદયમ્ની માહિતી એકત્ર કરીને આખું નાટક પૂરું કરવા અથાક્ પ્રયત્ન કર્યો છે.^{૬૯} શૂર્પણખાના વિરુપણથી આરંભ કરીને રામરાજ્યાભિષેક સુધીની રામાયણની કથાને છ અંકોમાં આવરી લીધી છે.

વા. રા. માં રાવણ સમુદ્ર પાર કરીને, મારીયને મળીને સીતાહરણની યોજના ઘડે છે. જ્યારે રામાખ્યુદયમ્ કથા મુજબ સ્વયં રાવણ મારીયને લંકામાં બોલાવીને સભામાં સીતાહરણની યોજના ઘડે છે. યશોવર્માના રામાખ્યુદયમ્નું સંસ્કૃત રૂપકોમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. કરુણરસથી યુક્ત આ રૂપકમાં ડ. રા. ચ. ની જેમ જ કરુણરસ દર્શાવ્યો છે.

પાંચમાં અંકમાં^{૭૦} રાવણ વડે માયાસીતાનું નિર્માણ અને શિરચ્છેદ તથા છઠ્ઠા અંકમાં^{૭૧} સીતાનો અગ્નિપ્રવેશ તથા અગ્નિદેવતાનો પ્રાદુર્ભાવ એ બંને અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વો વા. રા. પર આધારિત છે. સંક્ષેપમાં રામાખ્યુદયમ્ શીર્ષક પરથી જ લાગે છે. કે આ નાટક રામકથાનું હશે, એમાં બે મત નથી.

૯.૪. ઉદાત્તરાઘવમ્

જહ્લાણની સૂક્તિમુક્તાવલી માં રાજશેખરનો એક શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ, ઉદાત્તરાઘવમ્ ના કર્તા માયુરાજ એક કલચૂરિ રાજવી હતા. ધનંજયે દ. રુ.^{૭૨}માં, કુન્તકે વ. જી.^{૭૩}માં, ભોજે શૃંગારપ્રકાશ^{૭૪}માં રામચંદ્ર ગુણચંદ્ર ના. દ.^{૭૫} માં તથા વિશ્વનાથે સા. દ.^{૭૬}માં આના પદો યથાસ્થાને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ઉદાત્તરાઘવમ્ના રચયિતા માયુરાજનો નિશ્ચિત સમય ઈતિહાસકારો હજુ સુધી નક્કી કરી શક્યા નથી. આમ છતાંય કીથ^{૭૭} રાજશેખરના પૂર્વવર્તી અને કૃષ્ણમાચાર્ય૨૨^{૭૮} મુરારિના પૂર્વવર્તી સ્વીકારે છે. બલદેવ ઉપાધ્યાયે^{૭૯} આનો સમય આઠમી શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ માને છે. કૃષ્ણમાચાર્ય૨૨^{૮૦} અને બલદેવ ઉપાધ્યાયે^{૮૧} તો “તાપસ વત્સરાજ”ના રચયિતા અનંગહર્ષ પાત્રરાજ માયુરાજને એક જ વ્યક્તિ માને છે. સંક્ષેપમાં ઉપર્યુક્ત બાબતમાંથી જાણી શકાય છે કે એ સમયનું આ રામકથા વિષયક રૂપક અતિ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હશે. એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

૯.૫. અનર્ધરાઘવમ્

૯.૫.૧. પ્રસ્તાવના

રામાયણપર આધારિત સર્વે રૂપકોમાં મુરારિના અન. રા.નું સ્થાન મહત્ત્વપૂર્ણ અને ઉલ્લેખનીય છે. દરેક રૂપકોની એક અલગ અલગ વિશેષતાઓ છે. મુરારિની એક માત્ર કૃતિ અન. રા.નો અહીં આદર્શવાદનો પ્રભાવ પ્રતીત થયો છે. વાલિ વધ વગેરે ઘટનાઓમાં પરિવર્તન કરીને એક નવીન પરિપાટી રજૂ કરી છે.

૯.૫.૨. રચયિતા

સાત અંકના વિશાળ “અન. રા.” નાટકની પ્રસ્તાવનામાં તેના રચયિતા કવિ મુરારિ પોતાનો પરિચય આપે છે. તે મૌદગલ્ય ગોત્રના શ્રી વર્ધમાનકનો પુત્ર હતો. તેની માતાનું નામ તંતુદેવી^{૮૨} હતું પોતે મહાકવિ હોવાનો અને “બાલ-

વાલ્મીકિ'ની શૈલીનું અનુકરણ કરવાનો સગર્વ દાવો કરે છે.^{૬૩} લેખક વિશે આથી વિશેષ માહિતી સાંપડતી નથી.

૯.૫.૩. રચનાકાળ

મુરારિનો સમય અનિશ્ચિત છે. ભવભૂતિના ડ. રા. ચ. માંના બે શ્લોકો^{૬૪} મુરારિના નાટકમાં^{૬૫} પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભવભૂતિ પછીનો એનો સમય સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. એના સમય વિશેનું બીજું સૂચન કવિ રત્નાકરે તેના ‘‘હરવિજય’’માં મુરારિનો નાટ્યકાર તરીકે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરીને પૂરું પાડ્યું છે.^{૬૬} રત્નાકર નવમી સદીના મધ્યભાગે (ઈ.સ. ૮૫૦ લગભગ) થયેલ હોવાથી મુરારિ તે પૂર્વે થયો હશે એમાં શંકા નથી.

પ્રા. કોનો કહે છે કે મંખ કવિએ એના ‘‘શ્રીકંઠચરિત’’માં મુરારિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે એમ સૂચવે છે કે મંખ અને રાજશેખરનો પુરોગામી માનતો હતો. ડૉ. હુલ્તઝે એને ઘણો પાછળથી થયેલ માન્યો છે. તે હેમચંદ્રના શિષ્ય રામચંદ્રના ‘‘કૌમુદીમિત્રાણંદ’’માંના ત્રીજા શ્લોકના આધારે એ એવું અનુમાન તારવે છે કે મુરારિ રામચંદ્રનો સમકાલીન હતો, પરંતુ આ શ્લોકમાંથી તો મુરારિનું અવસાન થઈ ગયાનું સૂચન મળે છે. એટલે એ પુરાવો સ્વીકારી શકાય એવો નથી. વળી મંખકવિએ જેનો ઉલ્લેખ ‘‘શ્રીકંઠચરિત’’માં કર્યો હોય એ રામચંદ્રનો સમકાલીન હતો એમ કહેવામાં કાલ-વિપર્યય સિવાય બીજું શું છે ? વળી જયદેવ કવિએ ‘‘પ્ર. રા.’’માં મુરારિનું અનુકરણ કરેલ સ્પષ્ટ દેખાય છે.^{૬૭} કીથ^{૬૮} મુરારિનો સમય નવમી શતાબ્દી પહેલા સિદ્ધ કરે છે. બલદેવ ઉપાધ્યાય^{૬૯} આઠમી શતાબ્દી ઉત્તરાર્ધમાં ગણે છે. એસ. એન. દાસગુપ્તા^{૭૦} તથા જુથિકા ઘોષ^{૭૧} નવમા શતકના અંતમાં અને દશમા શતકના પ્રારંભમાં સ્વીકારે છે. કૃષ્ણમાચાર્યર^{૭૨} આઠમી શતાબ્દીનો અન્ત અને નવમી શતાબ્દીનો પ્રારંભ માને છે. આના પરથી મુરારિનો સમય ૮૦૦ ઈ. સ.નો લગભગ સ્વીકારી શકાય.

૯.૫.૪. જન્મસ્થાન

આ કવિના જન્મસ્થાન કે પ્રવૃત્તિસ્થાન વિષે અન્ય કોઈ માહિતી મળતી નથી. કલચુરી વંશની રાજગાદી માહિષ્મતીમાં હોવાનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. કલચુરી વંશના કોઈ રાજાનો એ આશ્રિત હશે.^{૭૩} હાલમાં નર્મદાને કાંઠે આવેલા માન્ધાતામાં રહેતો એમ જણાય છે.

૯.૫.૫. કથાનક

અવતરણો પરથી જણાય છે કે મુરારિએ બીજા ગ્રંથો પણ લખ્યા હશે પરંતુ આપણને તો અન. રા.^{૬૪} એ એક જ નાટક પ્રાપ્ત છે. આ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કવિ જાહેરાત કરે છે કે ભયાનક, બીભત્સ અને રૌદ્ર જેવા ઉગ્ર રસોથી કંટાળેલા પ્રેક્ષકોને એ ઉદાત્ત વીરરસપૂર્ણ અને ઉચ્ચત્તમ ભાવોના આલેખનથી પ્રસન્ન કરવા માગે છે. રામકથાનો વિષય પસંદ કરવાનાં આલેખનથી કવિની રચનામાં ઉદાત્તતા અને સૌષ્ઠવ આવે છે. ઉપરાંત રામનું પાત્ર કવિની કૃતિમાં ઉચ્ચાદર્શોનો ઉમેરો કરે છે. માટે આવા ભવ્ય કથાવસ્તુનો ઉપયોગ ન કરવો એ ભૂલભરેલું ગણાય. આમ ગર્વોક્તિ કર્યા પછી કવિની આત્મશ્રદ્ધા બહુ ડૂળી હોય એમ લાગતું નથી.

ડૉ. કીથ કહે છે કે - “ભવભૂતિએ રામના જીવનનું જે વિસ્તાર અને ઉંડાણથી નાટ્યરૂપે આલેખન કર્યું, ત્યારબાદ કોઈ સાધારણ કવિ એની બરોબરી કરે એ શક્ય નહોતું અને મુરારિ પોતે માને છે કે એવો “મહાકવિ” તો નથી જ.”^{૬૫} અન. રા. સાત અંકમાં રચાયેલું દીર્ઘ નાટક છે. એમાં રામકથાનું આલેખન કવિએ પોતાની આગવી કાવ્યકલાને આધારે મૂળકથામાં થોડાં પરિવર્તનો સહિત કર્યું છે. કથાસાર અંકાનુસાર આ પ્રમાણે છે.

પહેલા અંકમાં વસિષ્ઠ અને વામદેવ રાજા દશરથ સાથે વાત કરી રહ્યા છે, ત્યાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ પધાર્યાની એમને જાણ કરવામાં આવે છે, વિશ્વામિત્ર સાથે પરસ્પર પ્રશંસાત્મક સંવાદ બાદ ઋષિ રાજાને જણાવે છે કે પોતાના આશ્રમમાં રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ વધી ગયો હોવાથી રામને સહાયાર્થે તેડી જવા આવ્યો છું. રાજા પ્રિય અને હજી “બાળક” રામને આવા ભયંકર કામમાં મોકલતાં ક્ષોભ અનુભવે છે, પરંતુ ઋષિ એને ધર્મનું આચરણ કરવાની ફરજ પાડતાં દશરથ રામ અને લક્ષ્મણની ઋષિને સોંપણી કરે છે અને દશરથ પુત્ર વિયોગનું દુઃખ અનુભવે છે. આ અંકમાં ૫૯ શ્લોકો છે.

બીજા અંકના પ્રારંભમાં વિશ્વામિત્રના બે શિષ્યો શુન:શેષ અને પશુમેદ્ધ વચ્ચેના લાંબા સંવાદ દ્વારા વાલી, રાવણ, રાક્ષસો, જંબુવાન, હનુમાન અને તાડકાના ઈતિહાસ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ મુખ્ય દર્શ્યમાં રામ-લક્ષ્મણનો પ્રવેશ થાય છે. તેઓ આશ્રમનું અને આશ્રમવાસીઓના કાર્યોનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરે છે. વચ્ચે મધ્યાહ્નની ગરમીનું વર્ણન આવે છે. ત્યારબાદ ઓચિંતા જ ઘોર સંધ્યાનું વર્ણન આવે છે. વિશ્વામિત્ર પ્રવેશ કરીને આ બે બાળકો

સાથે સૂર્યાસ્ત વિષે વાતચિત કરે છે , ત્યાં જ નેપથ્યમાંથી સંભળાતી ચીસ દ્વારા રાક્ષસી તાટકાનું આગમન સૂચવાય છે . સાથે સુબાહુ અને મારીચ એ સ્ત્રી હોવાથી રામ એનો વધ કરતાં સંકોચ અનુભવે છે . પરંતુ આવશ્યક ધર્મ તરીકે ગુરુ આજ્ઞાથી છેવટે એ સૌનો વધ કરવા જાય છે . લક્ષ્મણ રંગભૂમિ પરથી યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે . રામ કામ પતાવી પાછા આવી ચંદ્રોદયનું વર્ણન કરે છે . એ પછી વિશ્વામિત્ર એમને જનક રાજની મિથિલા નગરીની મુલાકાત લેવા સૂચવે છે . એમાં તે નગરી અને એના શાસકોનું વર્ણન કરવાની તક કવિ ઝડપી લે છે . આ અંકમાં ૮૭ પદ્યો છે .

ત્રીજા અંકમાં જનકનો કંચુકી સીતાની ચેટી કલહંસિકા સાથે વાતચિત કરતાં આપણને જાણ થાય છે કે સીતા હવે વિવાહ યોગ્ય થઈ છે અને રાવણે તેના હાથનું માગું કર્યું છે . પછી મુખ્ય દૃશ્યમાં રાજા જનક શતાનંદ સાથે મળી રામનું સ્વાગત કરે છે , પણ રામ જેવા બાળકને શિવધનુષ્ય પર પણ છ ચડાવવા જેવી કપરી કસોટીમાં મૂકતાં ક્ષોભ અનુભવે છે .^{૬૬} રાવણનો દૂત શૌષ્કલ સીતાના હાથની માગણી કરવા આવી પહોંચે છે . એનો સ્વામી ધનુષ્ય ચઢાવે એવી શરત એને અપમાનજનક લાગતાં એ ઉદ્ગતાઈથી એમ કરવાનો ઈન્કાર કરે છે . એ રાવણની પ્રશંસા કરે છે . ત્યારે રામ તેના અવગુણો કહી સંભળાવે છે . અંતે રામને પ્રયત્ન કરવાની છૂટ અપાય છે . રામ નેપથ્યમાં જાય છે અને રંગભૂમિ પરનાં પાત્રો રામે કરેલા શિવધનુષ્યભંગના આશ્ચર્યજનક કાર્યનું વર્ણન કરે છે . જનક કહે છે કે હવે આ સીતા રામને સોંપાય છે અને અન્ય (રાજકુમારી) કન્યાઓનું પણ દશરથના પુત્રોને કન્યાદાન કરવામાં આવે છે .^{૬૭} રાવણ દૂત શૌષ્કલ વેર વાળવાની ધમકી આપી ચાલ્યો જાય છે . આ અંકમાં ૬૧ શ્લોકો છે .

ચોથા અંકમાં રાવણનો મંત્રી માલ્યવાન સીતા મેળવવાની એની યોજના નિષ્ફળ જતાં એને દુઃખ થાય છે . એવામાં વિદેહથી આવી પહોંચેલી શૂર્પણખા રામ-સીતાનાં લગ્ન થયાની વાત કરે છે . રાવણનો મંત્રી માલ્યવાન મુત્સદી છે . માલ્યવાન વિચારે છે કે , રાવણ રામ અને સીતાના યુગલને છૂટું પાડવાનો આગ્રહ કરશે . તેથી શૂર્પણખાને મંથરાનો વેશ લઈ અયોધ્યા જઈ કૈકેયીને ત્યાં દાસી તરીકે રહેવાની અને રામને વનવાસ મળે એવી બાજી ગોઠવવાની સલાહ આપે છે . કારણ કે રામ વનમાં હોય તો એના પર પ્રહાર કરવાનું સરળ બને . પરશુરામ મિથિલા પહોંચ્યાના સમાચાર પણ શૂર્પણખા આપે છે . માલ્યવાનને તે સાંભળી આનંદ થાય છે .

પછીના દશ્યોમાં રામ અને પરશુરામ વાગ્ધ્યુજ્ઞમાં જોડાયેલા દેખાય છે . મુરારિએ ‘‘મ. ચ.’’માંથી અનુકરણ કર્યું છે , તે અહીં દેખાઈ આવે છે . પણ મ. ચ. ના રામ કરતાં આ રામ વધુ નમ્ર લાગે છે . રામના મિત્રો નેપથ્યમાંથી થોડી ટીકા ટિપ્પણ કર્યા કરે છે . રામ એમના પ્રતિસ્પર્ધિ પરશુરામને ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી મેળવેલો ધ્વજ ચઢાવી લેવા પડકાર ફેંકે છે . પરિણામે તેઓ લડી લેવા તૈયાર થાય છે . લડાઈ નેપથ્યમાં યોજાય છે . અને પડદા પાછળના અવાજથી પ્રેક્ષકોને ખબર પડે છે કે સીતાને ડર લાગે છે કે કદાચ રામ ખીજી કન્યા જીતવા ધનુષ્ય ખેંચતા ન હોય પછી પ્રતિસ્પર્ધિઓ ઓચિંતા મનમેળ સાંધી લે છે . પરશુરામ રામની વિદાય લઈ અદશ્ય થઈ જાય છે . ત્યાર બાદ દશરથ અને જનક પ્રવેશે છે . મિથિલામાં જ દશરથ રામને ખાતર હવે ગાદી છોડીને સંન્યાસી બનવા માગે છે . એટલામાં લક્ષ્મણ કૈકેયીનો સંદેશ લઈને આવેલી મંથરા સાથે પ્રવેશ કરે છે . કૈકેયીએ મંથરા દ્વારા રામ-લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે ચૌદ વર્ષ વનમાં રહે અને ભરતના રાજ્યાભિષેકના બે વરદાન ફૂટપત્રથી માંગ્યાં છે . રાજા દશરથ સાંભળીને મૂર્છા પામે છે અને રામની કાર્યદક્ષતાના દર્શન સાથે અંક પૂરો થાય છે . આ અંકમાં ૬૯ પદ્યો છે .

પાંચમા અંકમાં રામે વનમાં આવીને જે પરાક્રમો કર્યા એની જાણ જાંબવાન અને શ્રમણા નામની તાપસીના વાર્તાલાપ દ્વારા કરવામાં આવે છે . આ પથિકોને સારો આવકાર આપવાનું શ્રમણા સુગ્રીવ પાસે આવે છે . ગીધ જટાયુ રાવણ અને મારીચને અરણ્યમાં જોયાના ગંભીર સમાચાર લઈને આવે છે . જાંબવાન, જટાયુ સીતાનું અપહરણ થતું જોઈ પીછો પકડે છે અને યુદ્ધમાં ઘવાય છે . સીતાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર હનુમાને લઈ લીધેલું . તે વસ્ત્ર સુગ્રીવને મળવા ગયેલ નિષાદરાજને ભેટ રૂપે આપેલું ગુહે આ સમાચાર રામને આપ્યા ત્યારબાદ શોકાતુર રામ-લક્ષ્મણ નિષાદરાજ સુગ્રીવને મળવા સીતાની શોધમાં ફરતા દેખાય છે . એટલામાં એક ચીસ સંભળાય છે . કબંધ રાક્ષસે એમના મિત્ર નિષાદરાજ ગુહ પર હુમલો કર્યો હતો, તે જોઈને લક્ષ્મણ કબંધનો વધ કરે છે . એક વૃક્ષ પર દંદુભિનું કંકાલ લટકતું હતું . લક્ષ્મણ કબંધ સંઘર્ષણમાં તે વૃક્ષ તૂટી પડતાં પેલું હાડપિંજર જમીન પર પડી જાય છે . આથી વાલી ઉત્તેજિત થઈ એક લાંબા સંવાદ બાદ રામને યુદ્ધ માટે લલકારે છે . રંગભૂમિ પરથી લક્ષ્મણ અને ગુહ દ્રન્ધ્ર યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે . એ અવસરે સુગ્રીવ અને હનુમાન પણ પહોંચી જાય છે . અંતમાં રામ વાલીનો વધ કરે છે અને નેપથ્યમાંથી આવતા અવાજો દ્વારા

સુગ્રીવના અભિષેકની અને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થયાની તથા સુગ્રીવ દ્વારા સીતા-શોધમાં રામને સાથ આપવાની જાહેરાતની જાણ થાય છે. ગુહ અને લક્ષ્મણ પોતાના માણસો સાથે જોડાવા રંગભૂમિ પરથી વિદાય થાય છે. આ અંકમાં ૫૫ શ્લોકો છે.

છઠ્ઠા અંકમાં સારણ અને શુક નામના બે ગુપ્તચર માલ્યવાનને માહિતી આપે છે કે રામની સેના સમુદ્ર પર સેતુબંધ રચીને લંકામાં પ્રવેશી ચૂકી છે. નેપથ્યના અવાજો પરથી કુંભકર્ણ અને મેઘનાદ યુદ્ધ માટે વિદાય થતાં અને થોડીવાર બાદ એમનાં મૃત્યુ વિષે જણાવાય છે. રંગભૂમિ પર મૃત્યુ ન દર્શાવી શકાય તે ભરત નિયમનું લેખકે પાલન કર્યું લાગે છે. પણ રંગભૂમિમાં મૃત્યુના ભયને કારણે ચીચાચીસ કરતા યોદ્ધાઓની ગર્જનાઓ ચોક્કસ સંભળાય છે. કુંભકર્ણ અને મેઘનાદ જેવા સ્વજન અને યોદ્ધાઓના મૃત્યુથી શોક સંતપ્ત રાવણ હવે રણભૂમિ પર આવી પહોંચે છે. માલ્યવાન તેને અનુસરે છે. બે વિદ્યાધરો રત્નચૂડ અને હેમાંગદના નીરસ અને કંટાળાજનક સંવાદ દ્વારા રામ - રાવણના અંતિમ સંઘર્ષનું અને રાવણના વિનાશનું વર્ણન કરે છે. તે સાથે ૮૪ પદ્યોવાળો આ અંક પૂરો થાય છે.

સાતમા અંકમાં રાવણ વધ પછી રામ-સીતાનું પુનર્મિલન યોજાય છે. ત્યારબાદ રામ-સીતા-લક્ષ્મણ-વિભીષણ અને સુગ્રીવ કુબેરના પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા જવા નીકળે છે. પરંતુ યાત્રાનો માર્ગ સીધો સાદો ન રહેતાં યાત્રિકોને સુમેરુ પર્વતનું ચારે બાજુથી નિરીક્ષણ કરવા અને ચંદ્રલોકનું દર્શન કરવા સ્વર્ગીય પ્રદેશોમાં લઈ જવામાં આવે છે. એ પુરું થયા પછી જ તેમની પૃથ્વી પરના પ્રદેશોની મુસાફરી શરૂ થાય છે. સિંહલ દેશના વર્ણનથી એનો પ્રારંભ થાય છે. પછી મલયપર્વત, અરણ્યો, પર્વતો, નદીઓ પાર કરતા અયોધ્યા પહોંચે છે. જ્યાં તેમની માતાઓ વસિષ્ઠ સાથે તેમનું હાર્દિક સ્વાગત કરે છે અને રામના રાજ્યાભિષેક પછી ૧૫૨ શ્લોકવાળો આ અંક અંતિમ પૂરો થાય છે.

૯.૫.૬. મૂલ્યાંકન

મુરારિએ નાટ્ય રચનાનું ચાતુર્ય દર્શાવવા મૂળ કથાનકને વા. રા. પર આધારિત દર્શાવીને^{૯૯} કેટલાંક પરિવર્તનો કર્યા છે, આમાં મુખ્ય ફેરફારો આ પ્રમાણે છે.

૧) પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર બનેલા રામના ધનુષ્યનો ટંકાર

સાંભળી સીતા એક વિચિત્ર છતાં નવીન કલ્પના કરે છે .

૨) મંથરા સ્વરૂપે શૂર્પણખા જ કૈકેયીને ત્યાં મોકલવાની વાત રામાયણ કરતાં જૂદી છે .

૩) કૈકેયી અહીં રામ-સીતા અને લક્ષ્મણને માટે વનવાસ માગે છે .

૪) રામાયણ પ્રમાણે રામે છૂપાઈને વાલીનો વધ કર્યો, તેથી એમનો યશ કલંકિત થઈ રામને યુદ્ધ માટે પડકાર ફેંકે છે . આમ વાલી સુગ્રીવ યુદ્ધને બદલે રામ વાલી યુદ્ધનું વર્ણન અહીં થયું છે .^{૯૯}

૫) ગુહના રક્ષણને માટે લક્ષ્મણનું કબંધ સાથેનું યુદ્ધ પણ મુરારિની પોતાની કલ્પના છે .

૬) સાતમાં અંકની રામચંદ્રની વિમાનયાત્રાનું વર્ણન અદ્ભૂત અને રુચિર છે .

મુરારિએ ભવભૂતિના મ. ચ.નું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે . પણ એમાં બહુ સફળતા મળી નથી . નાટકનું કથાનક અનાવશ્યક વિસ્તાર પામ્યું છે . મુરારિએ પોતાના દરેક પ્રસંગમાં અતિપ્રાકૃતિક તત્વનો સમાવેશ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે^{૧૦૦} કવિનું પૌરાણિક જ્ઞાન અને એમની શબ્દસૂઝ એમને ગૌરવતા અપાવે છે . સંવાદ રચનામાં મુરારિની કોઈ આવડત દેખાતી નથી તેથી ડૉ. એ. ડી. શાસ્ત્રી કહે છે તે સાચુ લાગે છે કે “આવું નાટક રચવાને બદલે એમણે મહાકાવ્ય લખ્યું હોત તો સારું થાત.” નાટક માટે આવશ્યક સંઘટના અને સંયમનો પણ મુરારિમાં અભાવ છે .^{૧૦૧} લખવું તો હતું મહાકાવ્ય જ પણ લખાઈ ગયું નાટક .^{૧૦૨}

કવિ મુરારિએ જાતે પાંડિત્યનો ગર્વ દર્શાવ્યો છે , અને કેટલાક અનુગામી આલોચકોએ એને ભવભૂતિ કરતાં પણ ઉચ્ચ કક્ષાનો કવિ કહ્યો છે . મુરારિના નાટકની ઘણી હસ્તપ્રતોમાં એની ગર્વોક્તિનો શ્લોક જોવા મળે છે .^{૧૦૩} શાઙ્ગઘર-પદ્ધતિમાં એને ભવભૂતિ કરતાં ઊંચું સ્થાન અપાયું છે .^{૧૦૪} કેટલાક દેવી આલોચકોએ એની માઘ સાથે સરખામણી કરી છે .^{૧૦૫} પરંતુ મુરારિ સ્વયં અથવા અનુગામીઓએ તેની જે પ્રશંસા કરી છે તેનું કારણ એની કૃતિમાં કેટલાક ભાષાકીય ગુણો છે . એની રચનામાં નાદ સૌંદર્ય અને ભાવ પ્રકાશનની ક્ષમતા દર્શનીય છે .^{૧૦૬} ભાષા પર એને અસાધારણ પ્રભુત્વ છે . જેથી વ્યાકરણ વિષયક પાંડિત્ય પ્રદર્શનનો

સારો અવકાશ મળ્યો છે . સિદ્ધાંતકૌમુદીના લેખક ભટ્ટોજી દીક્ષિત કવચિત વપરાતાં રૂપોનાં જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે . તેવાં અજાણ્યાં રૂપો વાપરવાની એના પ્રેમે એને કીર્તિ અપાવી છે . આધુનિકોએ એને માટે જે ભાવ દર્શાવ્યો છે તેમાં એની અભિવ્યક્તિની શક્તિ પણ નકારી શકાય એમ નથી.^{૧૦૭} આપણે ઉદાહરણ જોઈએ .

દૃશ્યન્તે મધુમત્તકોકિલવધૂનિર્ધૂતચૂતાંકર
પ્રાગ્ભારપ્રસરત્પરાગસિકતાદુર્ગાસ્તટીભૂમયઃ ।
યાઃ કૃચ્છ્રાદતિલઙ્ગય લુબ્ધકભયાત્ તૈરેવ રેણુત્કરે-
ધારાવાહિભિરસ્તિ લુપ્તપદવીં નિઃશઙ્કમેળીકુલમ્ ॥

અર્થાત્ “વસંતથી મસ્ત બનેલ કોકિલાએ હલાવેલ આમ્રવૃદ્ધની મંજરીમાંથી ઉડેલ પરાગરજથી બનેલા જાણે રેતીના હોય એવા ઢગલાવાળી ભૂમિ દેખાય છે . હરણીઓનો સમૂહ શિકારના ડરને લીધે એમને મુશ્કેલીથી ઓળંગી જતા . ઉડાડેલી તેજ ધારાવાહી રજના સમૂહથી તેમના પદ્મચિહ્નનો છુપાવી નિઃશંક બને છે .”^{૧૦૮}

કવિ શૃંગાર પ્રેમી લાગે છે . શૃંગારનું વર્ણન કરતો નીચેનો શ્લોક સુંદર કલ્પના રજૂ કરે છે .

અનેન રંભોરુ ભવન્મુખેન તૃષારભાનોસ્તુલયા ધૃતસ્ય ।
અનસ્ય નૂનં પ્રતિપૂરણાય તારા સ્ફુરન્તિ પ્રતિમાનખણ્ડાઃ ॥

અર્થાત્ “હે રંભોરુ ! જ્યારે ચંદ્રને તારા મુખ સાથે તોલવા ત્રાજવામાં મૂક્યો ત્યારે તેનામાં રહેલી ઘટને પૂરવા જ નાનાં વજનિયાં જેવા તારાઓ ચમકી રહ્યા છે .”^{૧૦૯} લંકાથી અયોધ્યા પાછા ફરતા રામે સીતાને દરેક સ્થાનો બતાવ્યાં કે જ્યાં તેની સાથે સુરતકીડાઓ કરી હતી . નાયિકાના મુખની પ્રશંસાનું પરિશ્રમપૂર્વક આલેખાયેલું છતાં સુંદર ઉદાહરણ નીચેના શ્લોકમાં કર્યું છે .

ગોત્રે સાક્ષાદ્જનિ ભગવાનેષ યત્પદ્મયોનિઃ
શય્યોત્થાય યદ્દાખિલમહહ પ્રિણયન્તિ દ્વિરેફાન્ ।
एकाग्रं यद् दधाति भगवत्युष्णभानौ च भक्तिं
तत्प्रास्ते सुतनु वदनोपम्यमभ्रभोरुहाणि ॥

અર્થાત્ “આ ભગવાન પદ્મયોનિ એમના ગોત્રમાં જન્મ્યા છે - તેથી શય્યામાંથી

ઉઠેલા બધા ભમરાઓને એ આનંદ આપે છે. અને ભગવાન સૂર્ય પ્રત્યે એકાગ્ર ભક્તિ ધરાવે છે તેથી આ કમળોને હે સુતનુ તારા મુખની ઉપમા પ્રાપ્ત કરો.”^{૧૧૦}

તદુપરાંત^{૧૧૧} ચતુર્થ અંકના આરંભમાં લંકાપુરીનું પ્રાતઃકાલીન વર્ણન જે કર્યું છે તે અનપેક્ષિત છે. તેમાં કવિની શૃંગારિક અભિરુચિ પ્રગટ થાય છે.

મુરારિએ ઉપમા તથા અતિશયોક્તિ અલંકારોનો પ્રયોગ કુશળતાથી કર્યો છે. મુરારિની ભાષા સૂક્તિઓ અને લોકોક્તિઓથી સ્પષ્ટ ચિત્રમય અને પ્રભાવક દષ્ટિગોચર થાય છે.^{૧૧૨} જેમ કે -

૧) ગુણો હિ વિજિગીષૂણામુદાત્તતા ।

૨) અનર્થશંકીનિ બન્ધુહૃદયાનિ ભવન્તિ ।

૯.૫.૭. ઉપસંહાર

મુરારિના અન. રા. પછીના રામકથા વિષયક રૂપકો રચનાર મુરારિના અનુયાયિઓમાં રાજશેખરનું વા. રા. પ્રથમ છે. કથા કરતાં વર્ણનોનું ભારણ જોવા મળે છે. મુરારિના અન. રા.ની જેમ જ તેમણે અંતિમ અંકમાં વિમાનયાત્રાનું લાંબુ વર્ણન કર્યું છે. જેમાં ૧૦૦થી વધુ પદ્યો જોવા મળે છે. બીજું રૂપક છે. જયદેવનું પ્ર. રા. જેમાં પણ મુરારિનો પ્રભાવ દેખાય છે.

પાઠ નોંધ

૧. અસ્તિ દક્ષિણાપથે પદ્મપુરં નામ નગરમ્ । તત્રકેચિતૈતિરીયાઃ કાશ્યપાશ્ચરણ-
ગુરવઃ પક્તિપાવનઃ પઞ્ચાગ્નેયો ધૃતવૃત્તાઃ સોમપીથીનઃ ઉદુમ્બરનામોનો બ્રહ્મવાદિનઃ
પ્રતિવસન્તિ । તદામુષ્યાયણસ્ય તન્નભવતો વાજપેયયાજિનો મહાકવેઃ પઞ્ચમઃ
સુગ્રહીતનામ્નો ભટ્ટગોપાલસ્ય પૌત્રઃ પવિત્રકીર્તેર્નીલકણઠસ્યાત્મસમ્ભવઃ શ્રીકણ્ઠપદલાચ્છનઃ
પદવાક્યપ્રમાણજ્ઞોઃ ભવભૂતિર્નામ જાતુકર્ણીપુત્રઃ મ. ચ. અંક-૧, પૃ.-૪ સે ૬
૨. મ. ચ. - ૧/૫ તથા માલતીમાધવ - ૧/૧
૩. કવિવાક્પતિરાજભવભૂત્યાદિસેવિતઃ ।
જિતૌ યયૌ યશોવર્મા તદ્ગુણવસ્તુ તિવન્દિતામ્ ॥
કલ્હણ - રાજતરંગિણી - ૪/૧૪૪
૪. ગડડવહો - ગાથા સં - ૭૯૯
૫. S. K. Belvalkar - "Rama's Later History of Uttr - V ramchari"
Vol- I, Page- 61 to 63
૬. મ. ચ. - અંક - ૧
૭. તસ્યાઃ પાપ્મના શરીરમન્ધતમિસ્રમભ્યાત્ ।
સેયમદ્ય રામભદ્રતેજસા તસ્માદેનસો નિરમુચ્યત્ ॥
રાજા - ભગવન્ ! કા પુનરિયં દેવતા ? મ. ચ. પૃ.-૨૪ તથા ૨૫
૮. મ. ચ. - ૧/૫૩
૯. એજન - ૨/૩૨
૧૦. એજન - ૧/૩૫
૧૧. એજન - અંક પૃ. ૩૯
૧૨. એજન - ૨/૪૬
૧૩. એજન - ૫/૧
૧૪. એજન - ૬/૧૧
૧૫. એજન - ૫/૫૩

૧૬. એજન - ૧/૩૯
૧૭. એજન - ૧/૫૪
૧૮. મ. ચ. - ૨/૧૬
૧૯. એજન - ૬/૩૩
૨૦. એજન - ૭/૧૨
૨૧. એજન - ૩/૪૩
૨૨. એજન - ૨/૩૦
૨૩. એજન - ૨/૨૨
૨૪. કીથ - “સંસ્કૃત નાટકો” અનુવાદક નર્મદાશંકર પુરોહિત - પૃ. - ૨૮૩
૨૫. ડ. રા. ચ. - ૧/૧૨
૨૬. કિમસ્યા ન પ્રેયો યદિ પરમસહ્યસ્તુ વિરહઃ । ડ. રા. ચ. ૧/૩૮
૨૭. ડ. રા. ચ. - અંક ૨, પૃ. - ૫૦
૨૮. હા દેવિ દણ્ડકારણ્યવાસપ્રિયસખિ વિહેહરાજપુત્રી । (ઇતિ મૂર્છિતિ)
ડ. રા. ચ. અંક-૩ પૃ. - ૫૯
૨૯. દાણ્ડાયનઃ-સંપ્રતિ ન પ્રિયસુહૃદં ભગવન્તં પ્રાચેતસં દષ્ટુમ્ ।
ડ. રા. ચ. અંક - ૪ પૃ. - ૯૧
૩૦. યોડ્યમશ્વઃ પતાકેયમથવા વીરઘોષણા ।
સપ્તલોકૈકવીરસ્ય દશકણ્ડકુલદ્વિષઃ ॥ ડ. રા. ચ. ૪/૨૭
૩૧. અતિશયિતસુરાસુરપ્રભાવં શિશુમવલોક્ય તથૈવ તુભ્યરુપમ્ ।
કુશિકસુતમખદ્વિષાં પ્રમાથે ધૃતધનુષં રઘુનન્દનં સ્મરામિ ॥ ડ. રા. ચ. ૫/૪
૩૨. ડ. રા. ચ. - ૫/૧૫
૩૩. એજન - ૬/૧૪
૩૪. સૂત્રધારઃ - વિશ્વમ્ભરાત્મજા દેવી રાજાત્યક્તાં મહાવને ।
પ્રાપ્તપ્રસવાત્માનં ગઙ્ગાદેવ્યાં વિમુચ્યતિ ॥ ડ. રા. ચ. ૭/૨

૩૫. રામ:- કૃ તાપરાઘો ડ પિ ભગવતિ ।
ત્વયાનુકમ્પયિતવ્યો રામઃ પ્રણમિ । ડ. રા. ચ. પૃ.-૧૬૧
૩૬. પાપ્મભ્યચ્ચ પુનાતિ વર્ધયતિ ચ શ્રેયાંસિ સેયં કથા
મઙ્ગલ્યા ચ મનોહરા ચ જગતો માતેવ ગઙ્ગેવ ચ ।
તામે વ પરિભાવયન્ત્વભિન્યસ્તરુપાં બુધાઃ
શબ્દબ્રહ્મવિદઃ કવેઃ પરિણતાં પ્રાજ્ઞસ્ય વાગિભિયામ્ ॥ ડ. રા. ચ. ૭/૨૧
૩૭. કાન્તિકિશોર ભરતિયા - “સંસ્કૃત નાટકકાર” - પૃ.-૧૩૧
૩૮. પ્રાપ્તાનિ દુઃખાન્યપિ દણ્ડકેષુ સંચિન્ત્યમાનાનિ સુખાન્યભૂયન । રઘુવંશ - ૧૪/૨૫
૩૯. Kundmala of દિઙ્ગનાગ Vol. I, Page-200
૪૦. ડૉ. મૂલચંદ પાઠક - “સંસ્કૃત નાટકા મેં અતિ પ્રાકૃતિક તત્ત્વ” -
પૃ.-૩૨૧ સે ૩૨૨
૪૧. ડૉ. મિરાશી - “મહાકવિ ભવભૂતિ” - પૃ.-૨૮૬
અયોધ્યાપ્રસાદ સિંહ - “ભવભૂતિ ઓર ડનકી નાટ્યકલા” - પૃ.-૨૧૨ - ૨૧૩
કપિલદેવ દ્વિવેદી - “ઉત્તરરામચરિત” - ભૂમિકા વગેરે.
૪૨. આર. ડી. કરમાકર - “ભવભૂતિ” - પૃ.-૫૮
ઁ. ઁસ. ડાંગે ઓર ઁસ. ઁમ. ડાંગે
“ક્રિટિકસ ઑન સંસ્કૃત ડ્રામાસ” પૃ.-૧
શિવબાલક દ્વિવેદી - “મહાકવિ ભવભૂતિ કે નાટકો મેં ધ્વનિતત્ત્વ” -પૃ. -૧૬૫
૪૩. ઁકો રસઃ કરુણ ઁવ નિમિત્તભેદા-
દિભિન્નઃ પૃથગ્પૃથગિવ શ્રયતે વિવર્તાત । ડ. રા. ચ.-૩/૪૭
શ્રી ડમાશંકર જોશી - “શ્રી અને સૌંદર્ય” - પૃ.-૧૫૦ થી ૧૫૭
૪૪. ડ. રા. ચ. - ૧/૩૫
૪૫. ઁજન - ૪/૨૭/૪/૨૧
૪૬. ઁજન - ૬/૬
૪૭. ડૉ. શ્રદ્ધા શુક્લા - “વાલ્મીકિ રામાયણ તથા ઉત્તરરામચરિત કા તુલનાત્મક
અધ્યયન” - પૃ.-૧૫૬ સે ૧૭૧

૪૮. ઉમાશંકર જોશી - ઉ. રા. ચ. - પાદટીપ પૃ. - ૪૦ અને ૪૧
૪૯. શિવલાલ દ્વિવેદી - “મહાકવિ ભવભૂતિ” - પૃ.-૩૦
 વ્રજવલ્લભ શર્મા - “ભવભૂતિ કે નાટક” - પૃ.-૧૩૩
૫૦. ડૉ. તપસ્વી નાન્દી - “સંસ્કૃત નાટકોનો પરિચય” - પૃ.-૩૨૮ થી ૩૩૨
૫૧. ઉ. રા. ચ. - ૩/૨૬ તથા ૨૭
 દેવ ! તથા એતેનૈવ લોકોત્તરેણ ધૈર્યેણ
 સંસ્તમ્ભયાતિભૂમિં ગતમાત્માનામ્ । પૃ.-૮૫
૫૨. ઉ. રા. ચ. - ૫/૧૪
૫૩. એજન - ૨/૨૯
૫૪. એજન - ૧/૩૦
૫૫. એજન - ૨/૩૦
૫૬. કરુણસ્ય મૂર્તિરથવા શરીરિણી વિરહવ્યર્થવ વનમેતિ જાનકી ॥
 ઉ. રા. ચ. ૩/૪, ૫/૧૫, ૬/૯, ૩/૩૯ વગેરે
૫૭. ઉ. રા. ચ. - ૧/૩૮
૫૮. એજન - ૨/૧૪/૨૬ વગેરે
૫૯. એજન - ૪/૨૨
૬૦. એજન - ૩/૨૬
૬૧. એજન - ૩/૧૧
૬૨. એજન - ૨/૧૦
૬૩. ભવભૂતોઃ શિખદિણી નિરર્ગલતરંગિણી ।
 રુચિરા ધનસન્દભ યા મયૂરીવ નૃત્યતિ ॥ ક્ષેમેન્દ્ર “સુવૃત્તતિલક”
૬૪. આનંદવર્ધન - “દધ્વન્યાલોક” - (ઉદ્યોત-૩) - પૃ.-૭૧૧-૭૨૨
૬૫. સાગરનન્દી - ના. લ. ર. કો. - પૃ.-૨૯૬
૬૬. ભોજ - “શૃંગારપ્રકાશ” - (દ્વાદશ પ્રકાશ) - પૃ.-૪૯૩ - ૫૦૩

૬૭. રામચન્દ્ર - ગુણચન્દ્ર - ના. દ. - પૃ.-૮૪/૫૦
૬૮. શારદાતનય - “ભા. પ્ર.” - (સપ્તમોડધિકારઃ) - પૃ.-૨૧૨ - ૨૩૨ - ૨૩૭
૬૯. Dr. V. Raghavan "Some old lost Rama plays" PP. 1-25
૭૦. નાટ્યદર્પણકારે આ સ્થળે સીતાના વધરૂપ વિઘ્નથી ઉત્પન્ન અવમર્શ સંધિ સ્વીકારી છે.
 “અત્ર રાવણેન યન્માયારૂપસીતાવ્યાપાદનં
 તદ્ રૂપેણ સીતાપ્રાપ્તિવિઘ્નજોવિમર્શઃ ।” ૧-૩૧ - ૪૭ ની વિવૃત્તિ -
૭૧. અહીં નાટ્યદર્પણકારે નિર્વહણ સંધિનું ઉપબ્રૂહણ નામનું અંગ માન્યું છે. “તતઃ
 પ્રવિશતિ પટાક્ષેપેણ સીતામાદામ્ બૂહિ નઃ । સર્વં દૃષ્ટ્વા સસંભ્રમમુત્થાય આશ્ચર્યમ્
 નમો ભગવતે હુતાશનાય ઇતિ પ્રણમન્તિ ।” અત્રાગ્નિપ્રવિષ્ટ સીતાપ્રત્યુજ્જીવનાદ
 અદ્ભુતપ્રાપ્તિઃ । ૧-૬૪-૧૧૩ની વિવૃત્તિ
૭૨. ધનંજય - દ. રૂ. (૩-પ્રકાશ) - પૃ.-૬૦-૬૩-૮૧-૮૭
૭૩. કુન્તક - વ. જી. (૨ પ્રકાશ) - પૃ.-૧૮૭
૭૪. ભોજ - શૃંગારપ્રકાશ (૧૪ પ્રકાશ) - પૃ.-૧૮૯
૭૫. રામચન્દ્ર - ગુણચન્દ્ર-ના. દ. - પૃ.-૫૮-૧૭૩
૭૬. વિશ્વનાથ - (તૃતીય તથા ષષ્ઠ પરિ.) - પૃ.-૨૩૨-૩૩૧-૩૯૮
૭૭. એ. બી. કીથ - “સંસ્કૃત નાટક” - (હિન્દી અનુ.) - પૃ.-૨૩૭
૭૮. M. Krishnanamachariar "History of Sanskrit Literature" Page - 632
૭૯. બલદેવ ઉપાધ્યાય - “સંસ્કૃત સાહિત્યકા ઇતિહાસ” - પૃ.-૫૨૩
૮૦. M. Krishnanamachariar "History of Sanskrit Literature" Page - 632
૮૧. બલદેવ ઉપાધ્યાય - “સંસ્કૃત સાહિત્યકા ઇતિહાસ” - પૃ.-૫૨૩
૮૨. અસ્તિ મૌદગલ્યગોત્રસંભવસ્ય મહાકવેભટ્ટ શ્રીવર્ધમાનતનૂજન્મસ્તન્તુમતીનન્દનસ્ય
 મુરારેઃ કૃતિરભિનવમનર્ઘરાઘવં નામ નાટકમ્ । અન. રા. અંક-૧, પૃ.-૧૧
૮૩. અસ્ય હિ મૌદગલ્યાનાં બ્રહ્મણીનાંમન્વયમ્ધર્મસ્ય મુરારિનામધેયસ્ય બાલવાલ્મીકિ-
 વાઙ્મયમૂર્ત- વિન્દુનિજ્પન્દિ કનદલયતિ કૌતુકં મે ॥ અન. રા. અંક - ૧, પૃ.-૨૪
૮૪. ડ. રા. ચ. - ૬/૩૦ ઓર ૩૧

८५. अन. रा. - १/६ और ७

८६. हरविजय - ३८/६८

८७. प्र. रा. - २/३४

८८. अ. पी. डीथ - “संस्कृत नाटको - पृ. - ३१८

८९. बलदेव उपाध्याय - “संस्कृत साहित्यका इतिहास” - पृ. - ५२६

९०. S. N. Dasgupta "History of Sanskrit Literature" Vol - I, Page - 449

९१. Dr. Juthika Ghosh "Epic Sources of Sanskrit Literature" Page - 164

९२. M. Krishnanamachariar "History of Sanskrit Literature" Page - 638

९३. १) इयं करचुलिनरेन्द्र साधारणाग्रमहिषी माहिष्मती नाम चेदिमण्डलमुण्ड-
माला नगरी ।

२) यः काश्चिद्विक्रमोऽयं स खलु करचुलिक्षत्रसाधारणत्वादन्तर्मन्दायमानो
विजितभृगुपतिं त्वामजित्वा दुनोति । अन. रा. ५/५०

९४. काव्यमाला - ५ श्रीमुरारिकविवरचितम् । “अनर्धशघव” - निर्णयसागर
प्रेस पञ्चमी, आवृत्ति शाक - १८५८, सन - १९३७

९५. अ. पी. डीथ - “संस्कृत नाटको” - पृ. - ३२०

९६. अन. रा. - ३/२४

९७. इयमात्मगुणेमैव क्रीता रामेण मैथिली ।

स्वगृहव्यवहारस्तु लक्ष्मणायोर्मिलास्तु नः ॥ अन. रा. पृ. - ३/५६

९८. अहो सकलकविसार्थ - साधारणी खल्वियं वाल्मीकिया सुभाषितनीवी -
अन. रा. पृ. - १८

९९. कान्ति किशोर भरतिया “संस्कृत नाटककार” हिन्दी समिति ग्रंथमाला पृ. - १८७

१००. डॉ. मूलचन्द्र पाठक - “संस्कृत नाटक में अतिप्राकृत तत्त्व” - पृ. - ३३९
तथा ३४२

१०१. डॉ. अ. डी. शास्त्री - “संस्कृत साहित्यनो परिचय” - पोप्युलर प्रकाशन,
सुरत, १९५७, पृ. - ६१

૧૦૨. રામજી ઉપાધ્યાય - “મધ્યકલ્લિન સંસ્કૃત નાટક” - પૃ.-૬૩
૧૦૩. અન. રા. - પૃ.-૧ કી ટીકા
૧૦૪. ભવભૂતિમનાહત્ય નિર્વાણમતિના મયા ।
મૂરારિપદચિન્તાયામિદસાધીયતે મનઃ ॥
૧૦૫. મુરારિપદચિન્તા ચેતદા માઘડરાપ કુરુ ।
મુરારિપદચિન્તા જેતદા માઘઘેરતિં કુરુ ॥ વગેરે.....
૧૦૬. ડૉ. ભોલાશંકર વ્યાસ - “સંસ્કૃત મહાકવિ દર્શન” - પૃ.-૪૨૫
૧૦૭. એ. બી. કીથ - “સંસ્કૃત નાટકો” - પૃ.-૩૨૫
૧૦૮. અન. રા. - ૫/૬
૧૦૯. એજન - ૭/૮૭
૧૧૦. એજન - ૭/૮૨
૧૧૧. એજન - ૩/૭, ૭/૧૦૭ વગેરે
૧૧૨. એજન - ૫/૩૫; ૬/૬; ૬/૧૨ વગેરે

પ્રકરણ - ૧૦

ઈ. સ.ની નવમી અને દસમી સદી સુધીનાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો

૧૦.૧. આશ્ચર્યચૂડામણિ:

૧૦.૧.૧. જીવન - કવન અને સમય

મહાકવિ શક્તિભદ્ર વિરચિત “આ.ચૂ.” નામનું નાટક - રમા - માલતી - સંસ્કૃત હિન્દી વ્યાખ્યા સાથે પંડિત રમાકાન્ત જાએ વિદ્યાભવન વારાણસીથી ઈ. સ. ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત કર્યું છે. એની પહેલાં પણ ઈ. સ. ૧૯૨૬માં મદ્રાસથી પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે. શક્તિભદ્ર કૃત આ “આ.ચૂ.” ને દક્ષિણ ભારતનું સૌથી પ્રાચીન નાટક માનવામાં આવ્યું છે.^૧ કીથ તેને “આશ્ચર્ય મંજરી” એવું ભ્રમથી નામ નોંધે છે,^૨ જે ખરેખર કુલશેખર વર્મા રચિત એક કથા છે.^૩ ડૉ. પુસળકર પણ આશ્ચર્ય મંજરી શક્તિભદ્ર રચિત છે. એવું સ્વીકારવા તૈયાર નથી.^૪ આમ છતાં પણ આ નાટકની પ્રસ્તાવનાનુસાર શક્તિભદ્ર ઉન્મત્તવાસંવદતા વગેરે કાવ્યો રચ્યા છે, પરંતુ જે આજે ઉપલબ્ધ નથી.^૫

શક્તિભદ્રના સમયમાં કોઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, શક્તિભદ્રે અહીં પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે તેઓ દક્ષિણપથના છે.^૬ અને મલખારમાં એવી પરંપરા છે કે શક્તિભદ્ર શંકરાચાર્યના શિષ્ય હતા; જેનો સમય ૭૮૮ થી ૮૨૦ મનાય છે. એથી ભક્તિભદ્રનો કાળ ૮મી સદી ગણી શકાય.^૭ આમ છતાંય બહુ આધારભૂત ન લેખી શકાય. તેવા પુરાવાઓને બળે આ કૃતિને ૯મી સદીમાં મૂકવામાં આવી છે.

૧૦.૧.૨. કથાનક

આ.ચૂ.ના ૭ અંકોમાં રામાયણની ઘટનાઓને નાટ્યદેહ આપ્યો છે. અહીં ભવભૂતિનાં નાટકોની ચોખ્ખી અસર દેખાયા વિના રહેતી નથી. અહીં કેટલાક સુંદર શ્લોકો અને ઉત્કૃષ્ટ ગદ્યઅંકો આવેલા છે. પણ નાટક તરીકે તેનું સંવિધાન ખૂબ કથળેલું દષ્ટિગોચર થાય છે. નાટકનું નામકરણ અપાયું છે. એ યુક્તિ સિવાયની અન્ય કોઈ ચમત્કૃતિ આ રૂપકમાં જોવા મળતી નથી સીતાના મસ્તક પર રહેલો મણિ આ.ચૂ. ઓળખ માટેનું સાધન બની શીર્ષકની સાર્થકતા સિદ્ધ

કરવા સફળ બને છે. કથાનકનું મૂળ રામાયણ છે. યુ. કા. માં આ.ચૂ.નાં શૂર્પણખા વિરૂપણથી પ્રારંભ કરીને સીતાના અગ્નિપ્રવેશ સુધીની કથાને નાટકીય રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. કથાનક સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

પહેલા બે અંકોમાં શૂર્પણખાના વાતનો ઉલ્લેખ છે. તે રામ-લક્ષ્મણની સમીપ આવીને પ્રણયની માગણી કરે છે. પણ સફળતા મળતી નથી. એથી શૂર્પણખા રામ-લક્ષ્મણને ખાઈ જઈને સીતાને રાવણના ઉપહારરૂપે આપવા ઈચ્છા રાખે છે. એ આકાશમાં ઉડે છે લક્ષ્મણને આકાશમાં લઈ જાય છે. લક્ષ્મણ તેના તલવારથી નામ કાન કાપે છે.

અંક ૩ અને ૪માં રામના છદ્મવેશે પર્ણિકૂટિમાં જઈને રાવણ સીતાનું અપહરણ કરે છે. પાંચમાં અંકમાં રાવણ અશોકવાટિકામાં સીતા તરફ પ્રેમાચાર કરતો હોય છે. એજ સમયે મંદોદરી હાજર થાય છે. સીતા વડે રાવણ અપમાનિત થાય છે.

છઠ્ઠા અંકમાં રામની વીંટી સાથે હનુમાન લંકાની અશોકવાટિકામાં સીતાને મળે છે. રામની વીંટી તેમને આપે છે અને બદલામાં ચિહ્ન તરીકે સીતાનો મુગુટમણિ લઈ જાય છે. છેલ્લા સાતમા અંકમાં સીતાની અગ્નિપરીક્ષાનો પ્રસંગ રામ સીતાનું શુભ મિલન સાથે કથા પૂરી થાય છે.

૧૦.૧.૩. મૂલ્યાંકન

મહામહોપાધ્યાય કુપ્પુ સ્વામી શાસ્ત્રીના મતાનુસાર આ. ચૂ., ૩. રા. ચ. પછીનું સર્વોત્કૃષ્ટ રમણીય રૂપક છે. વા. રા. અને અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ માં પણ ચૂડામણિ અને અંગુલીયકનો ઉલ્લેખ છે. જે અહીં પ્રેરણાદાયક બન્યો હોય તેવું શક્ય છે. પણ જે કવિએ રજૂઆત કરી છે તે નાટ્યક્ષમ અને અસરકારક નથી. વાસ્તવમાં તો ખરેખર કેટલાંક સુંદર શ્લોકોવાળું આ રૂપક એક વર્ણનકાવ્ય બની રહે છે. અને રાવણ રામ વેશે આવે છે. તે વિગત કદાપિ કવિની મૌલિક કલ્પનાનો અંશ લેખી શકાય જો કે ભવભૂતિના મ. ચ.માં મંથરાના વેશે આવતી શૂર્પણખાની વિગત પ્રેરણાસ્થાન હોઈ શકે.‘

ભાસના રૂપકોની સમાન જ શક્તિભદ્રની આ આ. ચૂ.ની પ્રસ્તાવના જોવા મળે છે. જેમ કે અહીં નાન્દી અથવા મંગલાચરણ પૂર્વજ નાન્દ્યન્તે (તતઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ) એવો પ્રયોગ કર્યો છે.‘ રામાયણમાં ન હોય એવી ઘટનાઓને અહીં

મૂકી છે. જેમ કે -

મારીચ રામ-લક્ષ્મણને દૂર લઈ જઈને સીતાને એકલી બનાવી દે છે. પછીથી રાવણ અને સારથિ કમશ: રામ-લક્ષ્મણ રૂપે પર્ણકૂટિમાં સીતાની નજીક પહોંચી જાય છે. અને સીતાને કહે છે કે મેં સમાધિથી જાણી લીધું છે કે ભરતને અયોધ્યામાં વિપત્તિ આવી પડી છે. એટલે આપણે બંનેએ આ મોકલેલ રથમાં બેસીને એમને મદદ કરવા જવું જોઈએ^{૧૦} આમ રાવણ છળકપટ કરીને સીતાનું હરણ કરવામાં સફળતા મેળવે છે.

મૃગને મારીને પાછા ફરતા રામને શૂર્પણખા માયાસીતા રૂપે પર્ણકૂટિમાં બેઠેલી છે. પરંતુ તે માયાજાળનો ઘટસ્ફોટ થઈ છે. રામ ઉપર આકાશમાં જૂએ છે. તો સીતા માયા રામ (રાવણ) સાથે વાતચીત કરી રહ્યા છે. નીચે દર્પણમાં શૂર્પણખા સીતા રાવણ (રામ)ને મૂળ સીતા બતાવે છે. જે યોજના ‘‘પારિજાતમંજરી’’માં જોવા મળે છે. અહીં ૩ રામ એક સાથે ભેગા થઈ ગયા છે.

૧. વાસ્તવિક રામ

૨. માયારામ (મારીચ)

૩. માયારામ (રાવણ) સુંદર છાયાનાટક બને છે.

શૂર્પણખાએ લક્ષ્મણને પકડી લીધા અને આકાશમાં ઉડી એ સમયે લક્ષ્મણ એકદમ તલવાર કાઢીને શૂર્પણખાને વિરૂપિત કરે છે જે કવિનો મૌલિક વિચાર છે. ખર-દૂષણનો વધ કરીને લક્ષ્મણ પાછા ફરી રહ્યા છે ત્યારે પ્રસન્નચિત્ત ઋષિઓએ તેમને ૩ વસ્તુઓ ભેટરૂપે આપી છે.

૧. કવચ

૨. એક મણિ

૩. અંગુઠી(વીંટી)

આ ત્રણેય અદ્ભુત રત્નો છે. કવચ લક્ષ્મણ માટે છે. મણિ અને અંગુઠી કમશ: રામ-અને સીતા માટે છે. લક્ષ્મણ આ બંને રામને આપે છે. આ બંનેને સ્પર્શ કરવાથી કોઈ માયાવી હોય તો તે મૂળરૂપે પ્રગટ થઈ જાય.^{૧૧} આ મણિ અને અંગુઠી એ અદ્ભુત અંજ્ઞલીયકમ્ જેનો ક્રિયાત્મક પ્રભાવ ત્રીજા અને ચોથા અંકમાં દર્શાવ્યો છે.

રામે ચૂડામણિ સીતાના મસ્તકના અંબોડામાં લગાવી દીધી અને વીંટી

પોતે હાથમાં પહેરી લીધી હતી. જે રામ સીતારૂપધારી શૂર્પણખાની આંખમાં આંસુ લૂછવા તેને અડકે છે એટલે તે મૂળ રાક્ષસીરૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે.^{૧૨} અને કામુક રાવણ જ્યારે સીતાનું હરણ કરીને જ્યાં સીતાના કેશગુંફનમાં હાથ નાખવા જાય છે ત્યાં ચૂડામણિના પ્રભાવે તે મૂળ રાવણરૂપે રજૂ થાય છે.^{૧૩}

આ. ચૂ.માં પુરુષોની માયાત્મકતાનું નિરૂપણ કર્યું છે - જેમ કે ત્રીજા અંકમાં લક્ષ્મણ જેને રામ સમજે છે તે મારીચ હોય છે. રામ જેને સીતા રૂપે જૂએ છે તે શૂર્પણખા હોય છે. સીતા જેને રામ માની બેસે છે તે રાવણ છે. ફરીથી આશ્ચર્ય ચૂડામણિ અને અંજુલીયકમ્ના મહત્ત્વનું સ્મરણ આ રૂપકની છેલ્લા અંક સાતમામાં કરાવ્યું છે.^{૧૪} આવા પ્રકારની યોજના સંસ્કૃત રૂપકોમાં જવલેજ જોવા મળતી હોય છે. એકબીજા એકબીજા છેતરાઈ જાય છે.^{૧૫}

રામાયણની કથા મુજબ રાવણ પરિવ્રાજક રૂપે સીતાની સમીપ જઈને તેની સાથે વાતચીત કરીને પછી વાસ્તવિક રૂપે સીતાનું અપહરણ કરે છે, જ્યારે અહીં તેના સારથિ રૂપ લક્ષ્મણ સ્વયં રામ રૂપે ભોળી સીતાને રથમાં બેસાડીને લઈ જાય છે. અહીં અતિરંજીત રૂપે આ પ્રકારની યોજના ઘડી છે. તેને આ પ્રકારની યોજના ભવભૂતિના મ. ચ.માંથી મળી હોય કે જ્યાં શૂર્પણખા મંથરા રૂપે દશરથ અને રામને છેતરે છે.^{૧૬}

નાટકમાં ગીતનું આયોજન અંતિમ અંકના નેપથ્યમાં કરેલું છે. આ દિવ્યગંધર્વગાન બે પદ્યોમાં છે.^{૧૭} આ.ચૂ.માં શક્તિભદ્રે અદ્ભુતરસનો વિશેષ પ્રયોગ કર્યો છે. જેમ કે સીતાની અગ્નિપરીક્ષા પ્રગટ થયેલા અગ્નિમાંથી સીતા સાથે અગ્નિદેવનું પ્રગટ થવું^{૧૮} વગેરે કોઈક વિદ્વાનો આ રૂપકનો મુખ્ય રસ આશ્ચર્ય માને છે. અહીં વૈદર્ભી શૈલી દષ્ટિગોચર થાય છે. ભાષા સરળ સ્વાભાવિક અને આડંબર રહિત અને સારગર્ભિત છે. પદ્યોમાં પ્રસાદ અને માધુર્યનો રોચક વિનિયોગ કવિએ કર્યો છે. જેમ કે -

દુર્ગમ વનમાં સુંદરી વેશમાં શૂર્પણખાને જોઈને લક્ષ્મણ કહે છે કે “ક્યાં આ વનવાસીઓને માટે પણ દુર્ગમ એવું ઘોર વન અને ક્યાં આ કમળોની શોભાનેય ચોરનારી નેત્રોથી યુક્ત એવી રમણી ? અરે ! ભલા ! એવો કોણ વિશ્વાસ કરે કે સ્વર્ણકમળોના મકરન્દ રસને પાન કરનારી કલહંસી શું ખારા સમુદ્રમાં રહી શકે ! (અર્થાત્ ન રહી શકે)^{૧૯}

न समाधि स्त्रीषु लोकज्ञः

आर्ये किं स्नेहस्तुलयति गुणदोषान्

कथमौष्ण्यमंग्नेश्छाद्यते वगेरे विधानોमां अर्थगंभीर जेवा भजे છે. ^{૨૦}

આ.ચૂ.માંના સંવાદો હૃદયસ્પર્શી છે જેમ કે અંક - ૧માં રામ લક્ષ્મણ વચ્ચેનો સંવાદ આ રહ્યો.

રામ : મનુષ્યનો સ્વભાવ હોય છે કે ઘણા પુત્રોમાંથી એક તરફ વિશેષ પક્ષપાત હોય છે. શું તારો સર્વ ભાઈઓ પ્રત્યે એક સમાન પ્રેમ છે ?

લક્ષ્મણ : વધારે શું કહેવું ? પિતાજીના મરણનું તે એક જ કારણ બન્યું છે.

રામ : ના ના પિતાનું એ કારણ માતાને નિરપરાધી સાબિત કરે છે. ^{૨૧} પ્રેક્ષકોના નેત્ર અને મનને પરિતૃપ્ત કરવા શક્તિમાન છે. તદુપરાંત અંક ૫માં નો મંદોદરી દાસી વચ્ચેનો સંવાદ રાવણ મંત્રી વચ્ચેનો સંવાદ વગેરે ચોટદાર અને સચોટ છે.

આ.ચૂ.ની ૪ મુખ્ય ઘટનાઓ ૧) શૂર્પણખા વિરુપણ, ૨) જાનકીહરણ, ૩) હનુમાનનો સંદેશ અને ૪) સીતા અગ્નિપ્રવેશ મુખ્ય ગણવી શકાય. કથામાં શિથિલતા ન આવે એથી અનાવશ્યક પ્રસંગો છોડી દીધા છે. જેમ કે રામવિલાપ, યુદ્ધવર્ણન વગેરે સૂચ્યરૂપે જ દર્શાવ્યા છે. અહીંની એકોક્તિઓ નોંધપાત્ર છે. જેમ કે બીજા અંકનાં આરંભમાં રંગમંચ પર એકલી શૂર્પણખા પોતાની મનોદશા સંભળાવે છે કે “હું રામને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કરીશ. લક્ષ્મણ તો મૂઢ છે. મને અભાગણિને બધી રીતે દુઃખ જ મળ્યું !” ^{૨૨}

પાંચમાં અંકમાં બધા પાત્રો એક સાથે રંગમંચ પરથી દૂર ચાલ્યા જાય છે. પછી એકલી અટૂલી સીતા જ રહે છે. અને બોલી રહ્યા છે કે “હવે હું આર્યની ચિંતા કરતી મરી જઈશ. રાક્ષસે મારા મસ્તક પર સ્પર્શ કર્યો છે. મારો પગ પણ અપવિત્ર થઈ ગયો. પુષ્કરિણીમાં એને ધોઈને પવિત્ર કરીશ.” ^{૨૩} આજ પ્રકારે છઠા અંકમાં હનુમાનની એકોક્તિ પણ જોવા મળે છે. વાટિકામાં સીતાને ન જોતા તે મૂર્છિત થાય છે. પછી જાગૃત થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાનાં પરાક્રમો વર્ણવે છે. શું રાક્ષસ વડે તે મરાઈ ગઈ ? અથવા પોતે જ આપ મેળે પ્રાણ છોડી દીધા હશે ? મારું સમુદ્ર કૂદવું વ્યર્થ થયું. ^{૨૪} અહીં હનુમાનની ઉક્તિ સાભિપ્રાય છે.

આ.ચૂ.માં કુલ ૨૧ પાત્રોમાં નાયક રામ છે. તે ધીરોદાત્ત પ્રકૃતિથી દિવ્યાતિદિવ્ય રૂપે ચિત્રિત કર્યા છે. અહીં સર્વ પ્રથમ પિતાની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણ અને પત્ની સીતા સાથે પ્રથમ અંકમાં ગોદાવરી નદીના કિનારે લક્ષ્મણ જ્યારે પંચવટીમાં રામ માટે પર્ણિકૂટિ બનાવી રહ્યા છે ત્યારે રામને જંગલમાંય મંગલની અનુભૂતિ કરતા દર્શાવ્યા છે.^{૨૫} એક પત્નીવ્રત ધારી^{૨૬} શરણાગતને અભયદાન આપનાર^{૨૭} એવા નાયક રામ સાથો સાથ ઉત્સાહી ઉત્તમ કોટીના સાહસિક અને અગાઉથી નિર્ણય કરનાર બુદ્ધિમાન માનવ છે. અહીં રામનું ચરિત્ર માનવ માટે અનુકરણીય થઈ પડે એવું છે.

આ નાટકની નાયિકા સીતા સ્વકીયા પ્રકારની આદિ લક્ષ્મી છે. પતિ પરાયણ ધર્મપત્નીની સાથો સાથ તેઓમાં ઉદારતા ભરી છે. પ્રતિનાયક રાવણ કામી, અહંકારી, લંપટ કોટિનો છે. શૂર્પણખા રામવધ ન કરવા પાછળના બે કારણો દર્શાવ્યા છે એક રામની પ્રાપ્તિ બીજું પોતાના અપમાનની પ્રતિશોધ સીતાહરણ અને સમગ્ર રાવણકુળના વધનું એ બીજરૂપ બની છે. અહીં મંદોદરીને બદલે મળ્ડોદરી નામ નોંધ્યું છે. જે રાવણની પટરાણી અને દૂરંદર્શી નારી છે. તદુપરાંત રાવણનો સ્વામીભક્ત મંત્રી ચિત્રબોધી જટાયુ હનુમાન વગેરેનું ચરિત્ર ચિત્રણ ઉત્તમ રીતથી રજૂ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

કથાના ભાવિ પ્રસંગોની સૂચના ક્યાંક ક્યાંક પાત્રો દ્વારા કરવામાં આવી છે. જેમ કે લક્ષ્મણ સ્વર્ણમૃગ જોઈને રામને કહે છે કે -

अपि नामेयं राक्षसी माया न स्यात् । तथा अपशकुन भावि विपत्तिओना प्रतीक છે. જેમ કે -

અહીં સીતાહરણ સમયે સીતાની ડાબી આંખ ફરકે છે તથા પાંચમા અંકમાં મંદોદરીની સ્વપ્નકથામાં પણ ભાવિ પ્રસંગોની સૂચના સહેજે સહેજે મળી જતી હોય છે.^{૨૮}

આ.ચૂ.ની ઘટનાઓ અને પાત્રો બંનેમાં અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વોનો પ્રયોગ શક્તિભદ્રે કર્યો છે. જેમ કે, પ્રથમ અંકમાં રાક્ષસી શૂર્પણખા રામ તરફ આકર્ષિત કરવા સુકુમાર રૂપ ધારણ કરે છે. પણ તેની યાચનાનો અસ્વીકાર કરે છે. ત્યારે ભયંકર ક્રૂર રાક્ષસી રૂપે પ્રગટ થાય છે તેનું વર્ણન અહીં કર્યું છે.^{૨૯} લક્ષ્મણ આકાશમાં જઈને તલવારથી તેના નાક કાન કાપે છે તે ચિત્કાર કરતી નીચે

પડે છે. લક્ષ્મણનું અહીં આકાશમાં ઉડવું, અદશ્ય થવું એ શક્તિભદ્રની પોતાની કલ્પના છે.^{૩૦}

આરંભમાં કથા પ્રવાહ ચાલે છે. કોઈ કાર્ય બીજા અરંમાં જોવા મળતું નથી. સૂર્યાંશને અર્થોપક્ષેપકો સિવાય સ્વગતમાં દર્શાવ્યા છે. બીજા અંકમાં સીતા સ્વગતથી કહે છે કે અનસૂયાએ મને જે વસ્ત્રો ભેટરૂપે આપ્યા છે તે અલંકારરૂપ તમારા શરીર ઉપર બની જશે. એ વરદાનને કારણે સીતા રામને વનમાં પણ અલંકૃત દેખાતી હતી. અયોધ્યામાં રામે જે રૂપે તેને નહોતા દેખાયા તેથી પણ વિશેષરૂપે રામનેય આશ્ચર્ય થયું હતું^{૩૧} જેનો ખુલાસો સીતા ત્યાં કરે છે. આમ અહીં પ્રકૃતિ, અવસ્થા અને સંધિઓ કથાનકમાં યથાસ્થાને દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આ નાટકમાં પ્રયોગતિશય નામનું આમુખ અને ભારતીવૃત્તિનો પ્રયોગ કુશળતાથી કર્યો છે. નાટકમાં યત્ર-તત્ર નીતિ-વિષયક ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમ કે મારીચ આશ્રમમાં ઋષિ દૃષ્ટાંત વડે ખલ સ્વભાવનું સુંદર નિરૂપણ કરે છે.^{૩૨}

ક્યાંક ક્યાંક વર્ણ વિપર્યય અને લિંગ વિપર્યયનાં ઉદાહરણો પણ નજરે પડે છે. જેમ કે મંગલશ્લોકમાં મરકતની જગ્યાએ મરતક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેમજ પાંચમાં અંકના ૩૧મા શ્લોકમાં કરાણિ શબ્દનો પ્રયોગ લિંગ વિપર્યયનું દૃષ્ટાંત બની રહે છે. કોષાદિ માં કર શબ્દ પુલિંગ છે. પરંતુ અહીં નપુસકલિંગમાં પ્રયુક્ત થયો છે. એવા જ પ્રકારે મંદોદરી ને બદલે મળ્ડોદરી નામ નોંધ્યું છે. પાઠભેદ પણ હોઈ શકે.

૧૦.૧.૪. ઉપસંહાર

અંતમાં અલંકારોનાં વિચાર કરતાં અહીં ગદ્ય પદ્ય બંને ભાગોમાં વિશેષ રૂપથી ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, સંદેહ અને અર્થાન્તરન્યાસનો યથાસ્થાને પ્રયોગ કરેલો જોવા મળે છે. શક્તિભદ્ર અહીં પ્રસિદ્ધ છંદો ઉપરાંત કાલ^{૩૩}ભારિણી અને નર્દટક વગેરે જેવા અપ્રચલિત છંદોનો પ્રયોગ વારંવાર કર્યો છે. તથા અહીંની લોકોક્તિઓ અને સદુક્તિઓ^{૩૪} આ રૂપક વિશેષ રમણીય બન્યું છે.

૧૦.૨. બાલરામાયણમ્

૧૦.૨.૧. ભૂમિકા

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓના સાહિત્યકારોમાં કવિરાજ તરીકેથી વિભૂષિત

એવા રાજશેખરનું સ્થાન અત્યંત ઊંચું છે. સંસ્કૃત વાજ્ઞમયના લક્ષમણ ગ્રંથોના કર્તાઓમાં પણ કાવ્યમીમાંસાકાર એ રાજશેખરની પ્રધાન ગણના થાય છે.

રાજશેખર સર્વતોમુખી પ્રતિભાવાળો વિદ્વાન હોઈ પોતાની વિદ્વતાનું અભિમાન પણ ખૂબ હતું. રામકથા પરક બા. રા.માં પોતાને એણે વાલ્મીકિ, ભત્રમેણ્ડ અને ભવભૂતિનો અવતાર દર્શાવ્યો છે.^{૩૫} શરૂઆતમાં તે પોતાને બાલકવિ તરીકે ઓળખાણ આપી પણ પાછળથી કવિરાજની પદવી ધારણ કરી હતી.

પ્રાચીન વિદ્વાનો અને કાવ્યમર્મજ્ઞોએ રાજશેખરની રચનાઓની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. જેમ કે વ. જી., સુવૃત્તતિલક અને ઔચિત્યવિચારચર્ચા, યશસ્તિલકચમ્પૂ, દ. રૂ. અવલોકન, કાવ્યપ્રકાશ, સા. દ., શાઙ્ગર પદ્ધતિ, સૂક્તિમુક્તાવલિ વગેરે ગ્રંથોમાં આના સદર્ભો સાંપડે છે. એ રાજશેખરનાં જીવન કવન અને એમનાં રામકથા વિષયક બા. રા. રૂપકનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

૧૦.૨.૨. રચયિતા અને રચનાકાળ

બા. રા.ના રચયિતા રાજશેખરનો જન્મ પ્રસિદ્ધ એવા મહારાષ્ટ્રના યાયાવર બ્રાહ્મણ વંશમાં થયો હતો. યાયાવર વંશ કવિઓના પ્રસવને માટે જાણે કલ્પતરુ હતો. એ વંશમાં અકાલજલદ, સુરાનંદ, તરલ વગેરે કવિઓ થયા હતા.^{૩૬} રાજશેખર પોતે “બા.રા.”ની પ્રસ્તાવનામાં પોતાના પ્રપિતામહ અકાલજલદને “મહારાષ્ટ્ર ચૂડામણિ”^{૩૭} તરીકે અને “સૂક્તિમુક્તાવલી”ના કવિ વર્ણનમાં પોતાના પૂર્વજ સુરાનંદને “ચેદિમંડલમંડન” તરીકે ઉલ્લેખ્યા છે. શ્રી આપ્ટે સુરાનંદને રાજશેખરના પિતામહ માને છે.^{૩૮} ધનપાલકૃત “તિલકમંજરી” વગેરે અન્ય ગ્રંથોમાં પણ એ યાયાવર વંશમાં અનેક કવિરત્નો થઈ ગયાનો નિર્દેશ સાંપડે છે.

રાજશેખરના પિતાનું નામ દુર્દુક હતું. અને માતાનું નામ શીલવતી હતું. રાજશેખર કનોજધિપતિ મહેન્દ્રપાલ અને એના પુત્ર મહીપાલનો રાજ્યગુરુ હોઈ “ઉપાધ્યાય” પદવી ધરાવતો હતો. એવું એણે પોતે જ “કર્પૂરમંજરી” અને “બા.રા.”માં પણ જણાવ્યું છે. એથી એ બ્રાહ્મણ હોવાનું જ પ્રતીત થાય છે. જો કે રાજશેખર પોતે જ એની પત્ની અવન્તિસુંદરી ચૌહાણકુલોત્પન્ના ક્ષત્રિય લલના હતી. એવું કર્પૂરમંજરીની પ્રસ્તાવનામાં^{૩૯} નોંધ્યું છે. ડૉ. કીથ વગેરે કેટલાક વિદ્વાનો પણ એને ક્ષત્રિય કન્યા હોવાનું અનુમાને છે. પણ જે ઠાલાલ છો. શાહ લખે છે કે, “બ્રાહ્મણનું ક્ષત્રિયકન્યા સાથેનું લગ્ન શાસ્ત્રસંમત અને

પુરાણપ્રસિદ્ધ હોઈ એના સમયમાં એ પ્રથા સમાજદૂષિત અથવા નિંદનીય નહીં મનાતી હોઈ એથી તથા અવન્તિસુંદરી ક્ષત્રિયકન્યા હોવા છતાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંનેની પંડિતા હોઈ એની વિદ્વતા અને રસજ્ઞતા પર મુગ્ધ રહીને જ રાજશેખરે એની સાથે અસવર્ણ લગ્ન કર્યું હશે !”^{૪૦} મનુસ્મૃતિ અનુસાર એ અનુલોમ વિવાહ થયા ગણાય.

રાજશેખરે પોતાના કાવ્યમીમાંસા ગ્રંથમાં અવન્તિસુંદરીના અભિપ્રાયો નોંધ્યા છે. તથા કર્પૂરમંજરી ગ્રંથની રચના કરી છે. એથી અવન્તિસુંદરીના વિદ્વષિપણાની ખાતરી થાય છે જ ! હેમચંદ્રાચાર્યે દેશીનામમાલામાં અવન્તિ સુંદરી કૃત “દેશી-શબ્દકોશ” ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૪૧} એના દ્વારા કેટલાય શબ્દોના જે નવા અર્થો પ્રયોજાયા હતા એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સંક્ષેપમાં અવન્તિસુંદરી સંસ્કૃતજ્ઞ હતી. વિદ્વષી એવી એણે સંસ્કૃતના ગ્રંથો રચ્યા હશે પણ અત્યારે જો કે એક પણ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી.

રાજશેખરને એક બીજી રીતે પણ બ્રાહ્મણ માનવો પડે એમ છે. “કર્પૂર-મંજરી”માં એણે પોતાના નામની વ્યુત્પત્તિ “રજનીવલ્લભશિખણ્ડઃ” એમ કરી છે. “રજનીવલ્લભ” એટલે ચંદ્રોખર અથવા રાજશેખર નામ શિવવાચક થતું હોઈ નામ બ્રાહ્મણનું હોઈ શકે. આ રીતે યાયાવરીય મુનિઓની શાખામાં થયેલા રાજશેખરનું બ્રાહ્મણ હોવું જ વિશેષરૂપે પ્રમાણિત થાય છે. એના હરવિલાસ ગ્રંથથી તે શૈવ અનુમાન થઈ શકે એમ છે. છતાં પણ કાવ્યમીમાંસામાં એક પરમ વૈષ્ણવની જેમ જ એણે વિષ્ણુની પણ સ્તુતિ કરી હોઈ તે ત્રિદેવોપાસક હોવાનું જણાય છે. સોમદેવના યશસ્તિલકચંપૂથી તો જણાય છે કે તેણે જરૂર પડે જિનની પણ સ્તુતિ કરી છે.

રાજશેખર મહારાષ્ટ્ર સંભવતઃ વિદર્ભનો નિવાસી હતો. ક્ષેમેન્દ્ર વિરચિત “ઔચિત્યવિચારચર્ચા”ના એક શ્લોક^{૪૨} પરથી એની જન્મભૂમિ દક્ષિણ ભારતમાં હોવાનું જણાય છે. રાજ્યાશ્રય અર્થે વતન છોડીને તે કનોજ ગયો હતો. પોતાના બા. રા. વગેરે ગ્રંથોમાં પોતાને કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલના રાજ્યગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.^{૪૩} આ મહેન્દ્રપાલ રાજા કનોજના પ્રતિહારવંશી ઈ. સ. ૮૯૩ થી ઈ. સ. ૯૧૭માં કનોજ રાજ કરતો હતો. સ્યોદાનીના શિલાલેખથી એ બંને રાજાઓનો સમકાલીન રાજશેખર પણ નવમા શતકના અંતમાં કે દશમા શતકની શરૂઆતમાં થઈ ગયા છે.^{૪૪}

કૃષ્ણમાચાર્ય૨૨^{૪૫} રાજશેખરનો સમય નવમ શતક માને છે. બલદેવ ઉપાધ્યાય^{૪૬} તથા દાસગુપ્ત^{૪૭} નવમ શતકના અંત તથા દસમાના પ્રારંભમાં સ્વીકારે છે. રાજશેખરે ઉદ્ભટ (ઈ. સ. ૮૦૦) અને આનંદવર્ધન (ઈ. સ. ૮૫૦) નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે એ બેના અને બીજી બાજુ યશસ્તિતિલકચંપૂ (ઈ. સ. ૯૫૬) તિલકમંજરી (ઈ. સ. ૧૦૦૦ની લગભગ) અને વ્યક્તિ વિવેક (ઈ. સ. ૧૧૫૦) માં રાજશેખરનો ઉલ્લેખ કરે છે. એટલે એ ગ્રંથોના કર્તાઓના પહેલા ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૯૨૦ સુધીમાં રાજશેખર થઈ ગયો હશે. એવું આપણે સ્વીકારી શકીએ.

૧૦.૨.૩. કવિની કૃતિઓ

રાજશેખરે સંભવતઃ ૬-૭ ગ્રંથો રચ્યા હોવાનું જણાય છે. એણે પોતે ષટ્ પ્રબન્ધોનો નિર્દેશ કર્યો છે.^{૪૮} ખૂબીની વાત એ છે કે આ છ એ પ્રબંધોમાં અલગ અલગ ૬ ભાષાઓનો પ્રયોગ કર્યો છે. દૈવીભાષા (સંસ્કૃત) ૩ પ્રાકૃત (મહારાષ્ટ્ર, શૈરસેની અને માગધી) અપભ્રંશ અને પૈશાચી. રાજશેખરના ૪ નાટકો અને ૧ આલંકાર શાસ્ત્રનો એમ ૫ ગ્રંથો પ્રકાશિત થયેલા છે. રાજશેખરના ગ્રંથોનો રચનાક્રમ અને કાળ નક્કી કરવા પણ ઘણા પ્રયત્નો થયા છે.^{૪૯} એમના આ ગ્રંથોમાં ૧) કર્પૂરમંજરી, ૨) વિદ્વશાલભંજિકા, ૮) બાલરામાયણ, ૪) વાલ મહાભારત, ૫) કાવ્યમીમાંસા

૧) કર્પૂરમંજરી : ગ્રંથ ૪ જવન્તિકાન્તરોમાં પૂર્ણ થતી નાટિકા છે. પરંતુ કેવળ પ્રાકૃત ભાષામાં નિબંધ હોવાને કારણે એ સદૃક કહેવાય છે. એનું કથાનક રતનાવલીના જેવું જ છે. એમાં રાજા ચંડપાલ અને કુંતલા રાજકુમારી કર્પૂરમંજરીની પ્રણયકથા વર્ણવી છે. એનું કથાનક જો કે લઘુ છે અને ચરિત્ર ચિત્રણ પણ વિશદ નથી. તો પણ અનેક દૃષ્ટિએ આ નાટક મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ભારતીય સાહિત્યમાં આદ્યોપાન્ત પ્રાકૃતમાં જ રચિત એવું મહત્ત્વ ધરાવતું એક માત્ર નાટક એ જ છે.

ભાષાવિજ્ઞાન પુરાતત્ત્વ અને ગ્રામગીતોને માટે પણ એ નાટકમાં પર્યાપ્ત સામગ્રી છે. નાટકના પદ્યોમાં મહારાષ્ટ્રી અને ગદ્યમાં શૈરસેની પ્રાકૃત પ્રયુક્ત થઈ છે. નાટકમાંના લોકોક્તિઓના થયેલા પ્રયોગો પણ અતીવ સુંદર છે. તેમ તત્કાલીન સામાજિક જીવન સંબંધી રોચક વાતો પર એમાં સરસ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

૨) વિદ્વશાલભંજીકા : ગ્રંથ માત્ર ૪ અંકોવાળી નાટિકા છે એનું કથાનક અત્યંત રોચક છે. ખાસ કરીને એમાંના વિદૂષક ચારાચણમાં કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ

પ્રતીત થાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાંના વિદૂષકોની જેમ એ પણ ભોળો અને ખીજથી છેતરાય એવો તો છે જ તો પણ તેનામાં પાકટ સામાન્ય બુદ્ધિ વિશેષ છે.

૩) **બાલભારત** : અથવા **પ્રચંડપાંડવ** ગ્રંથ મહાભારતની કથાનું નાટકીયરૂપ છે. પરંતુ એ ગ્રંથના આરંભના બે જ અંકો ઉપલબ્ધ છે. એમાં દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણની ઘટનાઓ વર્ણિત છે.

૪) **કાવ્યમીમાંસા** : ગ્રંથ તો સંસ્કૃત સાહિત્ય લક્ષણગ્રંથોમાં અપૂર્વ રત્ન સમાન છે. એની ગણના ભરત રચિત નાટ્યશાસ્ત્ર વાત્સાયન વિરચિત કામસૂત્ર અને અભિનવદર્પણ જેવા ઉચ્ચ કોટિના ગ્રંથો સાથે થાય છે. એ ગ્રંથોમાં કેવળ કાવ્ય વિષયક નિબંધોનું જ વર્ણન છે એમ નહીં પરંતુ પ્રાચીન ભારતનું ભૌગોલિક વૃત્ત, ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં રહેતા લોકોની ખોલીઓ, તત્કાલીન કવિઓની સમૃદ્ધ દશા અને સાહિત્ય પ્રેમ પ્રાચીન સાહિત્યિક રાજાઓનું ઈતિવૃત્ત અને સ્ત્રીશિક્ષણનો પણ એમાં કવિરાજે સમાવેશ કર્યો છે. ૧૮ અધિકરણોમાં એ ગ્રંથ વિભક્ત છે. એ ગ્રંથના પ્રથમ અધ્યાયના અધ્યયનથી જ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ગ્રંથકારે પાતાના ગ્રંથ દ્વારા એક મોટું સાહિત્યક કાર્ય કરવાનું ખીડું ઝડપ્યું હતું.

રાજશેખરના પ્રગટ થયેલા ગ્રંથો ઉપરાંત ‘‘હરવિલાસ’’ નામનું એક પ્રબંધકાવ્ય રચ્યું હોવાનું પણ જણાય છે. પૂ. શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના **કાવ્યાનુશાસન**માં^{૫૦} એ ગ્રંથમાંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે. વળી કાવ્યમીમાંસામાં રાજશેખરે પોતે પોતાના ‘‘**ભુવનકોશ**’’ નામના એક ભૌગોલિક ગ્રંથનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ગ્રંથ પણ ઉપલબ્ધ નથી. ‘‘**રત્નમંજરી**’’ નાટિકા અને ‘‘**અષ્ટપત્રદલકમલ**’’ નામના બે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પણ આંધ્ર પત્રિકા વાર્ષિક અંક (૧૯૩૦) માં કરેલ છે.^{૫૧} સૂક્તિસંગ્રહોમાં પણ રાજશેખરના નામથી એના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં નથી એવાં કેટલાંક પદ્યો પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજશેખર એની બહુમુખી પ્રતિભાને કારણે જ **કવિરાજ** કહેવાતો હતો. પરંતુ પ્રતિભા અને અભિરુચિ એકંદરે નાટ્યાનુકૂલ ન હોઈ પ્રબંધકાવ્યને અનુકૂળ હોવાનું વિશેષ પ્રતીત થાય છે.

૧૦.૨.૪. કથાનક

બા. રા. ૧૦ અંકનું **મહાનાટક** છે. એમાં રામની પ્રસિદ્ધ કથાને કવિરાજે તેમાં ઉચિત પરિવર્તનો કરીને અને ક્યાંક ક્યાંક મૌલિક ઘટનાઓ ઉમેરીને ભવ્ય

નાટ્યદેહ આપ્યો છે. એનું કથાનક ૧૦ અંકોમાં વિભક્ત છે. આ નાટકમાં એક પ્રકારની નવીનતા છે. અને એ કે કવિરાજ રાવણના પ્રેમને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

પ્રથમ અંકની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે પોતાના વિશે વિસ્તારથી માહિતી આપી છે. એમાંનો કેટલોક વિસ્તાર અનાવશ્યક પ્રતીત થાય છે. પ્રસ્તાવના જ પૂરા એક અંકની છે. પ્રારંભમાં શુન:શેષથી જાણવા મળે છે કે - વિશ્વામિત્ર રાક્ષસોના વધ અને યજ્ઞ રક્ષા માટે રામને તેડવા અયોધ્યામાં જાય છે. બીજી તરફ સીતાના સ્વયંવરમાં પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને રાવણ પ્રહસ્ત સાથે જનકપુરીમાં આવે છે. શતાનંદ જનક તેનું સ્વાગત કરે છે. ધનુષ્ય બતાવે છે. ક્રોધ કરીને ધનુષ્ય તો ઉપાડે છે પણ વાળવાની ના પાડે છે. શિવધનુષ્યનું અપમાન કરે છે. જનક તેને શાપ આપવા ઈચ્છે છે પણ શતાનંદ તેને શાંત કરે છે. અને સીતાને પરણનારને જોઈ લેવાની ધમકી આપી કે જો કોઈ ધનુષ્ય તોડશે તો ચંદ્રહાસ તલવારથી એને મારી નાખીશ એમ કહીને રાવણ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે.

બીજા અંકમાં સીતાને જોઈને રાવણ કામ વિહ્વળ બને છે. પરશુરામને સીતાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરીને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેમાં તે અપમાનીત થાય છે. મિત્રો વચ્ચે પડે છે તેથી યુદ્ધ અટકે છે.

ત્રીજા અંકમાં રાવણની કામપીડા હળવી કરવા ભરત પ્રણીત સીતાસ્વયંવર નાટકનો પ્રયોગ એની આગળ રજૂ કરવામાં આવે છે. જેમાં રામ-લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્રના આશ્રમે યજ્ઞ પ્રસંગે તાટકાનો વધ કરી સીતા સ્વયંવરમાં પહોંચે છે. સીતાસ્વયંવરમાં હાજર રહેલા રાજાઓની સન્મુખ ધાત્રી જાહેરાત કરે છે કે જે શિવધનુષ્યભંગ કરશે તેને સીતા વરશે. શિવ ધનુષ્યમાં અસફળ રાજાઓની રાવણ મરકરી કરે છે. અંતે રામ ધનુષ્યભંગ કરી સીતાને વરે છે. રાવણ ગુસ્સે થાય છે પણ પ્રતિહારી રાવણને શાંત કરવા સમજાવે છે કે આ તો નાટક છે.

ચોથા અંકમાં રાજા દશરથ ઈન્દ્રને યુદ્ધમાં મદદ કરવા ગયેલ ગુપ્તચરથી જાણ્યું કે પરશુરામ યુદ્ધ કરવા મિથિલા ગયા છે એટલે તૂર્ત જ ઈન્દ્રના રથમાં બેસીને મિથિલા પહોંચે છે. ત્યાં અતિપ્રાકૃત તત્ત્વ^{૫૨} જોવા મળે છે. રામ પરશુરામ વચ્ચે ઢંઢયુદ્ધ થાય છે અને એના વૈષ્ણવી ધનુષ્યને ઉપાડનાર લક્ષ્મણને ઉર્મિલા આપવી એવું કહીને ચાલ્યા જાય છે. વા. રા.માં^{૫૩} રામ વૈષ્ણવ ધનુષ્ય ઉપાડીને તોડે છે. પરંતુ અહીં લક્ષ્મણ એ કાર્ય કરે છે.

પાંચમા અંકમાં જાણવા મળે છે કે પરશુરામ પરાજિત થઈ ચાલ્યા ગયા છે. પણ લંકામાં રાવણ સીતામાં આસક્ત છે એથી એનું હરણ કરવા વિચારે છે. પણ તેને શાંત કરવા અહીં બીજો બેહુદો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે કે - રાવણનું મનોરંજન કરવા મોંમાં પોપટ મૂકેલી પુતળીઓને સીતા અને તેની સખી તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે. રાવણ તેને આલિંગન આપવા જાય છે. પરંતુ હાથમાં લાકડું આવતા સુધી છે તરાય છે. વ્યાકુળ બનીને રાવણ પ્રકૃતિના પદાર્થો પાસે પ્રિયાની માગણી કરે છે પણ એટલામાં રામ પર આક્રમણ કરવા જતાં ઘાયલ થયેલી નાકટી શૂર્પણખા આવે છે. તમારે માટે સીતા અપહરણ કરતા તેણે મારા નાક કાન કાપ્યા છે તેથી તેનામાં પુરુષોચિત ક્રોધ ભભૂકી ઉઠે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં જાણવા મળે છે કે શૂર્પણખા અને માલ્યવાન પૂર્વ યોજનાનુસાર કૈકેયી અને દશરથ જ્યારે ઈન્દ્રલોકમાં ગયેલા ત્યારે પાછળથી માલ્યવાન દશરથ રૂપે અને શૂર્પણખા કૈકેયી રૂપે અને શૂર્પણખાની દાસી મંથરા રૂપે^{૫૪} બે વરદાનોથી રામને વનમાં મોકલી દે છે. સ્વર્ગલોકથી આવેલા દશરથ અને કૈકેયીને જાણ થતાં જ સુમંત્રને રામ પાછળ મોકલે છે. પણ તે નર્મદા તટ સુધીના રામના સમાચાર જાણીને પાછા આવે છે. પછીથી દશરથને સીતાહરણ, જટાયુ મરણ વગેરે ઘટનાઓ સંભળાવે છે. વિલાપ કરતા પ્રસંગોનું પુનરાવર્તન છે.

સાતમા અંકમાં દધિત્ય અને કપિત્ય નામના બે વાનરો રામ આગળ સેતુબંધનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. સેતુબંધમાં વિઘ્ન નાખવા રાક્ષસીસેના આવે છે પણ યુદ્ધમાં રામસેના તેને હરાવે છે. માલ્યવાન કપટયુક્ત યોજના કરે છે. યુદ્ધભૂમિમાં રામને રાવણ રથમાં બેસીને સીતાનું ઘડથી જુદું થયેલું મસ્તક સાગરકાંઠે ફેંકીને જતો રહે છે. રામ દુઃખી થાય છે. પણ એના ગળામાં બેઠેલી સારિકા રામને બતાવે છે કે આ જાનકીનું વાસ્તવિક મસ્તક નથી. ખરેખર તો આ માથું બોલતી પૂતળીનું છે. દગો પકડાઈ જાય છે.^{૫૫} પછી મંદોદરી પુત્ર સિંહનાદ યુદ્ધમાં આવે છે.

આઠમા અંકમાં દુર્મુખ અને સુમુખ નામના બે રાક્ષસોના સંવાદથી જાણવા મળે છે કે રાવણ પુત્ર સિંહનાદ યુદ્ધમાં મરાયો છે અને આમ આવતી આફતોના સમાચાર રાવણને અપાય છે. તે કુંભકર્ણને લડવા મોકલે છે. રામના માયાવી શસ્ત્રો આગળ તે નાઈલાજ બને છે. મેઘનાદ અને કુંભકર્ણનો વધ આ અંકમાં દર્શાવ્યો છે.

નવમા અંકમાં ઈન્દ્ર રામ રાવણના ઘોર યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે. આગ્નેયાસ્ત્ર,

વારુણાસ્ત્ર, તામિસ્ત્રાસ્ત્ર, ચાન્દ્રમાસ્ત્ર, રાહવીયાસ્ત્ર, વૈષ્ણવાસ્ત્ર, પાષ્પકેતનાસ્ત્ર તથા ખાંડપારશવાસ્ત્ર આ શસ્ત્રોનો આશ્ચર્યપૂર્ણ પ્રભાવનું કવિએ ચિત્રમય વર્ણન કર્યું છે. છેવટે રાવણનું અવસાન થાય છે. અંતિમ દસમા અંકમાં લંકા અને અલકા બે પુરીઓનો વાર્તાલાપ યોજ્યો છે. સીતા અગ્નિમાં શુદ્ધ બની અનસૂયાની માળા ધારણ કરી બહાર નીકળે છે. રામ-લક્ષ્મણ-સીતાની વિમાનયાત્રામાં હિમાલય, માનસરોવર, મેરુપર્વત, ચંદ્રલોક, સિંહલદ્વિપ વગેરે સ્થળો જઈને અયોધ્યા આવે છે રાજ્યાભિષેક વગેરે ઘટના પરંપરાગત આવે છે.

૧૦.૨.૫. મૂલ્યાંકન

રામ રાજ્યાભિષેક સુધીની વાત આલેખતા રાજશેખરના આ મહાનાટક ગણાતા ‘‘બા. રા.’’માં લાંબુ તેના કદ અને રજૂઆતથી કહેવાતા નાટ્યક્ષેત્રે તે ભારે દુઃસાહસ કરે છે. સમગ્ર નાટક પદ્યોથી છવાઈ ગયું છે. નાટકના વસ્તુ ઉપરાંત આ શ્લોકો કવિની ઉત્તમ કવિત્વ શક્તિનો પરિચય આપે છે અને પોતે સ્વીકારેલા ‘‘કવિરાજ’’ પદવીને સાર્થક કરે છે. બા. રા. ના ૧૦ અંકોમાં ૭૨૦ પદ્યો છે. કવિએ અહીં ૨૨ છંદોનો પ્રયોગ કર્યો છે દરેક અંક સરેરાશ ૭૦ શ્લોકવાળો એક તો ૧૦૦ શ્લોકવાળો એક સ્વતંત્ર નાટક જેવો બની રહે છે. શાર્દૂલવિકીડિત ૨૦૮, વસન્તતિલકા ૧૨૩, અનુષ્ટુભ ૧૨૮, સ્ત્રગ્ધરાઃ ૯૪, મંદાકાન્તા ૬૯, માલિની ૩૮, આર્યા ૧૬, પૃથ્વી ૭, વંશસ્થ ૧૩ તથા ઈન્દ્રવજ્ર ૯ રાજશેખરનો વિશિષ્ટ છંદ શાર્દૂલવિકીડિત છે. એથી એના માટે કહેવાયું છે કે -

શાર્દૂલ વિક્રીડિતેરેવ પ્રખ્યાતો રાજશેખરઃ ।

શિખરીવ પરં વક્રૈઃ સોલ્લેખૈરુચ્ચશેખરઃ ॥(સુવૃત્તતિલક)

આવું નાટક કેમ ભજવાય ? વળી કવિ પોતે તેને ગૌરવથી વાંચવાનું ફરમાવે છે.

રાવણની સીતા માટેની કુબુદ્ધિ ઝઘડાનું કારણ છે. ઝઘડો ભવભૂતિની માફક જમાવવાનો પ્રયાસ થયો છે. થોડા ફેરફાર સાથે માલ્યવાનના દાવપેચ પણ ભવભૂતિથી જ લેવાયાં છે - અહીં મંથરાની સાથે કૈકેયી અને દશરથના વંશમાં રાક્ષસો પણ ઘૂસી જાય છે અને રામનો દેશનિકાલ કરે છે.

શ્રી હર્ષ અને ભવભૂતિ પરથી કલ્પના મેળવી ત્રીજા અંકમાં ગર્ભનાટક પ્રયોજ્યું છે. સીતા બાબતની નિષ્ફળતાથી દુઃખી રાવણની ખુશી માટે સીતા

રામના પરિણયનું નાટક તેની આગળ રજૂ થાય છે. દશ્ય અસરકારક નથી. પણ પાંચમાં અંકમાં એનાથી પણ વધુ બરછટ પ્રયોગ જણાય છે. જેમાં રાવણને ખુશ કરવા સીતાની અંદર પોપટ બોલતી પુતળીનો પ્રયોગ આવે છે. આ વિચાર લેખકને બહુ ગમ્યો લાગે છે કારણ કે ફરી માલ્યવાનની યુક્તિ તરીકે દુશ્મનને ભયભીત કરવા આવી જ બોલતી પુતળીનો પ્રયોગ થયો છે.

રાવણના વિરહમાં **વિક્રમોર્વશીયમ્**ના પુરુરવાના વિરહનું બિનઅસરકારક અનુકરણ છે. તે કંટાળાજનક અને બિનજરૂરી છે. પછી માત્ર વર્ણનાત્મક કહી શકાય તેવી વાતમાં ભાગ્યે જ કાર્યવેગ છે. મુરારિની માફક લગભગ ૧૦૦ શ્લોકવાળા છેલ્લા અંકમાં રાજશેખર રામનું અયોધ્યા સુધીનું ઉકયન વર્ણવે છે. તેમાં ચંદ્રલોકની પણ મુલાકાત લેવાય છે.

રાજશેખરમાં મુરારિ કરતાં નવસર્જનની વૃત્તિ વધારે છે. પણ મુરારિ માફક એની શૈલી પણ ગૂંચવણભરી રીતે કાવ્યમય છે. બુદ્ધિપુરઃસર નાટ્યાત્મક નથી જ. કંઈક આગવા વ્યક્તિત્વ સાથે પણ તે મુખ્યત્વે અનુકરણ જ કરે છે. તેનામાં હર્ષ ભવભૂતિ અને મુરારિનાં સ્પષ્ટ પગલાં વર્તાય છે. કેટલાક પ્રસંગો બાદ કરતાં તેનું “રામનાટક” બધા જ અર્થમાં અતિરેક છે.

અયોગ્ય લંબાણના પોતાના દોષને રાજશેખર જાણે છે. તે અભિવ્યક્તિના સૌંદર્યને વધારે માન આપે છે. પણ હકીકતમાં આ સૌંદર્ય ચાતુર્યમય શૈલીની કસરતમાં પરિણમે છે. અને તેમાં પ્રમાણ તથા યોગ્યતાના ભાનને સાવ દેશવટો અપાયો છે. રાજશેખર પાસે નાટ્યાત્મક રચનાનો ગુણ નથી. શૈલી માટેનો તેનો પ્રમાણરહિત પ્રેમ બધી જ વાસ્તવિકતા ભૂંસી નાખે છે તથા તેના પ્રયત્નોને વૈવિધ્યશૂન્ય બનાવે છે.

તેના હાથે જીવંતપાત્રો સર્જ્યા નથી. નાયક-નાયિકા રૂઢિગત છે. રાવણ અસરકારક નથી. ન્યાય ખાતર એટલું કહી શકીશું કે રાજશેખર સુંદર ચમત્કૃતિવાળાં પદ્યો રચી શકે છે. ચવાઈ ગયેલા તેના શબ્દભંડાર વિપુલ છે. છંદપ્રભુત્વને માટે ક્ષેમેન્દ્રે તેને વખાણ્યો છે તે યોગ્ય જ છે. તેના પદ્યોમાં ખૂબ સમાનતા વર્તાય છે. તે વાંચવા ગમે તેવા હોવા છતાં ભાગ્યે જ સ્પર્શી જાય તેવા છે. સાચા કાવ્ય તત્ત્વને બદલે અલંકાર અને છંદની કરામત જ તેનો ગુણ છે. સ્વધરા અને શાર્દૂલવિકીરિત જેવાં દીર્ઘકાય છંદોના પ્રયોગમાં તે કુશળતાપૂર્વક યોજી શકે છે. તેના પદ્યોમાં રમણીય ગીત, સૌંદર્ય, ચારુવિન્યાસ અને ધ્વન્યાર્થક અનુપ્રાસ

દર્શનીય છે .

રાજશેખરના બા. રા.માં આમ તો વાલ્મીકિની રામકથા મૂળસ્રોત રૂપે લીધી છે . છતાંય એમાં નવીન દષ્ટિ જોવા પણ મળે છે જે મ કે -

- જાનકી સ્વયંવરમાં રાવણની હાજરી અને રાવણે ધનુષ્યનું કરેલું અપમાન
- રાવણે સીતાને વરવા ધનુષ્યભંગ કરનારને મારી નાખવા આપેલી ધમકી
- વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં યજ્ઞપ્રસંગે રામે કરેલો તાટકા વધ અને મિથિલ જતા વચ્ચે સુબાહુને અને મારીચને પરાસ્ત કર્યાની ઘટના
- દશરથ અને કૈકેયીની અનુપસ્થિતિમાં જ રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસની યોજના
- વનવાસ વખતે ભરતનું અયોધ્યામાં હોવું
- રામ વનગમન પછી દશરથ કૈકેયીનું આગમન
- સુમંત્ર રામને નર્મદા તટ સુધી મૂકી આવે છે . શૂર્પણખાનું અયોધ્યામાં નામ કપાવવું
- સેતુબંધમાં રાવણનો વિક્ષેપ
- લાકડાના પુતળીની સીતા યોજના
- રાવણનો સીતાથી વિરહ
- રામ-રાવણ યુદ્ધ પાંચ દિવસમાં પૂરું કર્યું જે કવિની મૌલિક ઉદ્ભાવના છે .
- રામ વનવાસમાં દશરથ કૈકેયીને નિર્દોષ ઠેરવવા
- સીતાહરણ ઘટના શૂર્પણખાના નાક કપાવાને લીધે નહીં પણ રાવણનો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ દર્શાવ્યો છે .
- ત્રિજટાએ સીતાની સાથે અયોધ્યા સુધી યાત્રા કરી હતી.
- ત્રેતાયુગના પ્રારંભવર્ષે કારતક કૃષ્ણ પક્ષના પ્રારંભના પાંચ દિવસે યુદ્ધ થયું તેવી નોંધ છે .
- રામ સંબંધી પ્રસંગોને છોડીને રાવણ સંબંધી ઘટનાઓનો સમાવેશ કર્યો છે .^{૫૬}

બા. રા.માં મનુષ્યો, રાક્ષસો, વાનરો, પશુપક્ષીઓ, દેવતાઓ, ઋષિઓથી

ભરપૂર કુલ ૬૭ પાત્રોથી યુક્ત નાટક છે. નાટકનો નાયક રામ સર્વ આદર્શ ગુણોથી સંપન્ન છે. વિષ્ણુના અવતારરૂપે ધીરોદાત્ત છે.^{૫૭} વામદેવની અનુમતિ ન હોવા છતાંય પિતાની આજ્ઞાથી વનમાં જાય છે.^{૫૮} રાક્ષસોની રક્ષા માટે ઔષધરૂપ છે. વિનમ્રતાથી સમુદ્ર પાસે રસ્તાની યાચના કરે છે. અને એ જ રામ એને આશ્રય ન આપતા તેને અગ્નિબાણથી બાળવા તૈયાર થાય છે. સંક્ષેપમાં રામના ચરિત્ર ચિત્રણમાં વિનમ્રતા, ધીરતા, સહિષ્ણુતા, પરદુઃખભંજક વગેરે ગુણો જોવા મળે છે.

નાટકની નાયિકા સીતા આદર્શ પતિપરાયણ સ્ત્રી છે. એના અનુપમ સૌંદર્યથી રાવણ અનાર્ય કર્મ કરી મૃત્યુને વશ થાય છે. સીતા આદર્શ સાધ્વી છે. રામનો પ્રતિપક્ષી રાવણ અત્યંત પરાક્રમી અભિમાની છે. શિવભક્ત હોવા છતાં તે પાર્વતીને પ્રણામ નથી કરતો કારણ તે સ્ત્રી છે. તે કોઈની સાથે પણ શીલતાથી વર્તન દાખવતો જ નથી. અસત્ય તેના રગરગમાં ભર્યું છે. તદુપરાંત જમદગ્ન રામ ઉદ્ધત રૂપે, દશરથ નિર્દોષ રૂપે, જનક શાન્તદાન્ત બ્રહ્મચારી રૂપે, વિશ્વામિત્ર રાક્ષસોના વિનાશક અને અશેષ વિદ્યાઓના જ્ઞાતા રૂપે, વસિષ્ઠ વામદેવ દશરથના પુરોહિત ઋષિ છે. સિંહનાદની કલ્પના કવિની છે. નારદને કલહ રૂપે રજૂ કર્યા છે.

રાજશેખરે બા. રા.માં વીર અને અદ્ભુત રસોનું નિરૂપણ વિશેષ રૂપે કર્યું છે.^{૫૯} રાજશેખરના જનક સંન્યાસી હોવા છતાંય પણ રાવણ સન્મુખ ધનુષ્ય ધારણ કરે છે. નારદની ઉક્તિમાં હાસ્ય રસ છે સમગ્ર નાટકમાં રાવણની શૃંગારિક પ્રવૃત્તિઓ અને વિપ્રલંભનું વાતાવરણ છે.

વર્ણન કૌશલ્ય રાજશેખરની મોટી વિશેષતા છે. રામની વનયાત્રા, સીતા સ્વયંવરમાં ઉપસ્થિત રાજાઓ અને એના પ્રદેશોનું વર્ણન, લંકાથી પાછા ફરતા વિવિધ દેશો, પર્વતો, નદીઓ, સમુદ્ર, દિવ્ય લોકો અને એ સંબંધી સ્થાનોના વર્ણનમાં જે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વર્ણન કર્યું છે તે વાંચવા કે સાંભળવાથી તત્કાલીન ભૂગોળ અને ઇતિહાસનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે.

રાજશેખર કથોપકથન અને વાણીવિલાસના વિદ્વાન છે. સંવાદોમાં રોચકતા અને રસોક્તિમાં રાજશેખર સમાન કોઈ ન પહોંચી શકે. પ્રારંભમાં જ રાક્ષસ અને શુનઃશેષ સંવાદમાં વિશ્વામિત્ર અને અગસ્ત્યનો પરિચય થાય છે, તેનાથી જ જાણી શકાય છે. રાવણ પરશુરામ સંવાદ તથા રામ પરશુરામ સંવાદ સરળ છતાં ચોટદાર છે.

રાજશેખર શબ્દવિદ્યાના નિષ્ણાંત છે. વર્ણાનુકૂળ પદોની રચનામાં એ અદ્વિતીય છે. કોઈ પણ દશ્યનું વર્ણન કરવામાં તે સાંગોપાંગ રૂપ રજૂ કરી દેવામાં પાવરધો છે. ભગવાન શંકરના રૂપને કવિએ શબ્દના માધ્યમથી કેવું સુંદર દશ્ય ખડું કર દીધું છે.^{૬૦} દશ્યોમાં વ્યક્તિઓ અને એના સ્વભાવનું વર્ણન કરવામાં રાજશેખર સિદ્ધહસ્ત છે.

પ્રાતઃકાલીન સૂર્યોદયનું વર્ણન અપૂર્વ છે. ઉદાહરણરૂપે પ્રથમ અંકમાં શુનઃશેષ કહે છે એ સમયે પણ મૃદુ લાલ રંગનો સૂર્ય કેવો દેખાય છે “પ્રાતઃકાળ સૂર્યની કોમળ કિરણો વિખરાયેલી છે. એનાથી વૃક્ષોની ડાળીઓ અને પાંદડાઓ એના રંગથી રંગાયુ હોય એમ લાગે છે. એ કિરણો જાણે ત્રૈલોક્યરૂપી રાજમહેલની કરદીપ અને દિવસરૂપી ગજરાજની કર્ણચામર છે.”^{૬૧}

તાટકા રાક્ષસીના બીભત્સ રૂપનું વર્ણન કરતા કવિ દર્શાવે છે કે “રક્તથી વ્યાપેલા મુખવાળી, મૃગના મોટા કોળીયા લેવાથી વ્યગ્ર તાળવાવાળી, કુલાયેલા ગળામાં ભારે દુત્કારથી જાણે જગતને કંપાવતી, હાથમાં રાખેલા બે શવોને અન્યોન્ન પછાડતી તથા દાંતોના શબ્દોથી ભયંકર તાટકા આવી રહી છે.”^{૬૨} અહીં કવિએ શબ્દો દ્વારા બીભત્સરસનું ભયંકર રૂપ ખડું કર્યું છે.

રામના વનગમનનું વર્ણન અત્યંત કરુણરસથી ભરપૂર છે. શિરીષ પુષ્પ સમાન કોમલ અંગોવાળી સીતા બે-ત્રણ પગો મૂકીને રામને વારંવાર કહે છે હવે કેટલે દૂર જવું છે. એ સાંભળી રામની આંખમાં આંસુ આવી જાય છે.^{૬૩} ગોસ્વામી તુલસીદાસે કવિતાવલીમાં આને વાચા આપી છે.^{૬૪} યુદ્ધભૂમિમાં તામિસ્નાસ્રના ઉદ્ભવ અંગે કવિએ પ્રકૃતિનું રૂપ પ્રગટ કર્યું છે. આરભટી વૃત્તિ, ગૌડી શૈલી, ઓજસ ગુણનો સમન્વય એના પદોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. રાજશેખરે કેકેયી વગેરે ચરિત્રના ઉદ્ધિવિકરણમાં ભવભૂતિના મ.ચ્.નો આધાર લીધો હોય એમ લાગે છે તથા સીતાના વનવાસના દશ્યોમાં કાલિદાસના શાકુન્તલનો સેતુબંધમાં પ્રવરસેનના રાવણવધનું અનુકરણ જોવા મળે છે. રાજશેખરને ચુલુક શબ્દ વિશેષ પ્રિય લાગે છે. એનો પ્રયોગ એમણે ૨૫ વખત એના નાટકોમાં કર્યો છે. રાજશેખરે શબ્દોના પ્રયોગમાં પણ પ્રખ્યાત છે તે પુષ્પકનું વિશેષણ આપતા નભસ્તસૃપુષ્પ, શિવ માટે શિપિવિષ્ટ, શિશુ માટે ક્ષીરકણ્ડ, પુત્ર માટે ગર્ભરૂપ વગેરે^{૬૫} નોંધપાત્ર છે. રાજશેખરની વાણીની છટા તો અનુપમ જ છે. એનાં કાવ્યમાં લોકોક્તિઓ અને કહેવતો પણ વિશેષ ચમત્કાર સર્જે છે.^{૬૬}

૧૦.૨.૬. ઉપસંહાર

રાજશેખરના બા. રા.માં કવિ, નાટકકાર, સાહિત્યકાર અને આચાર્ય રૂપે પોતાનું સ્થાન સિદ્ધ કર્યું છે. કથાવસ્તુમાં શિથિલતા હાસ્યરસની ન્યુનતા તથા નાટ્યકૌશલ્યનો સહેજ અભાવ વર્તાય છે ખરો ! તો પણ અનુપમ છંદકૌશલ્યને લીધે સંસ્કૃત જગતમાં એનું પણ અત્યંત ઊંચું સ્થાન છે જ.

૧૦.૩. અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્

૧૦.૩.૧. પ્રસ્તાવના

રામકથા પરક મૈથિલીકલ્યાણમ્ અને અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્ રૂપકના રચયિતા મહાકવિ હસ્તિમલ્લ વિષે એવું કહેવાયું છે કે તેમણે પોતાના બાહુબળથી જ સભા મધ્યે મલ્લયુદ્ધમાં મદમસ્ત હાથીને એક હાથે જ પરાસ્ત કર્યો હતો. એથી એ હસ્તિમલ્લ તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યા, જેનો નિર્દેશ સ્વયં કવિએ પોતે જ પોતાની રચના વિક્રાન્તકૌરવમાં નોંધ કરી છે કે,

શ્રીવત્સગોત્રજનભૂષણગોપાલભટ્ટ
પ્રેમૈકધામતનુજો ભુવિ હસ્તિયુદ્ધાત્ ।
નાનાકલામ્બુનિધિપાણ્ડમહેશ્વરેણ
શ્લોકે: શતૈ: સદસિ સત્કૃતવાન બભૂવ ॥

કવિ પાણ્ડય નરેશના આશ્રિત હતા, જેનો ઉલ્લેખ પણ એમણે અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્^{૬૮} રૂપકમાં કર્યો છે.

જૈન કવિઓએ ખાસ કરીને સંસ્કૃત નાટ્યક્ષેત્રે સારું એવું ખેડાણ કર્યું છે, તેમાં તેરમી સદીમાં જન્મેલા અને ચૌદમી સદીમાં રચેલા મૈથિલીકલ્યાણમ્ વગેરેના રચયિતા એવા આ હસ્તિમલ્લનું સ્થાન સૌથી મોખરે માનવામાં આવ્યું છે.^{૬૯} આમ છતાં કૃષ્ણમાચાર્ય૨૨ એનો સમય નવમી શતાબ્દીનો સ્વીકારે છે.^{૭૦}

હસ્તિમલ્લે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાટ્યક્ષેત્રે કુલ ૪ રૂપકોની રચના કરી છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે.

૧) વિક્રાન્તકૌરવ, ૨) મૈથિલીકલ્યાણમ્, ૩) અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્, ૪) સુભદ્રા આ ઉપરાંત તેમના ૪ નાટકોમાં ૧) ઉદયરાજ, ૨) ભરતરાજ, ૩) અર્જુનરાજ, ૪) મેઘેશ્વર તદ્દુપરાંત આદિપુરાણ અને શ્રીપુરાણની રચના

તેમણે કન્નડ ભાષામાં કરી હોવાની માહિતી મળે છે .

હસ્તિમલ્લના નિવાસ અંગે સન્તતગમ, સરણ્યાપુર, ગુડિનપત્તન અથવા દીપગુણિડ માનવામાં આવે છે .

સરસ્વતીસ્વયંવરવલ્લભ, મહાકવિતલ્લજ, સુક્તિરત્નાકર, કવિતાસામ્રાજ્ય, લક્ષ્મીપતિ અને ઉભય કવિ ચક્રવર્તી વગેરે અનેક ઉપાધિઓથી વિભૂષિત એવા મહાકવિ હસ્તિમલ્લે પોતે જ પોતાની પ્રશંસા કરી છે કે -

કવીન્દોઙ્ઘ્યં વાચા વિજિતનવ મોચકલારસઃ સભાસારજ્ઞાઢ્યા ... ઇત્યાદિ ॥^{૭૧}

આવા મહાકવિ હસ્તિમલ્લની રચનાઓ વિષે સંક્ષેપમાં વિચારીએ.

૧. વિક્રાન્તકૌરવ

આ રૂપકમાં કાશીના રાજા અકંપનની રાજકુમારી સુલોચનાને કુરુરાજ જયકુમાર સ્વયંરવામાં કેવી રીતે મેળવે છે એની કથા કહી છે .

૨. સુભદ્રા

આ નાટિકામાં વિદ્યાધર નમિની બહેન અને કર્ણરાજની પુત્રી સુભદ્રાના તીર્થંકર વૃષભના પુત્ર ભરત સાથે વિવાહની કથા ૪ અંકોમાં નિરૂપી છે . રામકથાપરક તેમના રૂપકોમાંના પ્રથમ અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્ની કથાવસ્તુ અને વિશેષતા જોઈએ.

૧૦.૨.૩. કથાવસ્તુ

હનુમત્યરિત્ર પર આધારિત ૭^{૭૨} અંક યુક્ત આ રૂપક દિવ્ય પાત્રોથી ભૂપૂર છે . ઈન્દ્રપુરીમાં અંજનાકુમારીના સ્વયંવર પ્રસંગે પવનંજય નામનો વિદ્યાધર જાય છે . ત્યાં બંને એકબીજાને જોઈને આસક્ત બન્યા છે . અંજનાની સખી વસંતમાલા, મધુરિકા અને માલતીને એક સ્વાંગ રચવાનું કહે છે . જેમાં અંજના બનેલી વસંતમાલા પવનંજય બનેલા અંજનાના ગળામાં જયમાળા પહેરાવી દે છે . નજીકમાં રહેલા પવનંજય ત્યાં પ્રગટ થઈને અંજનાનો હાથ પકડી લે છે . પરંતુ માતાના આદેશથી તે ચાલી જાય છે . પછીથી સ્વયંવરમાં અંજના પવનંજયને વરમાળા પહેરાવે છે અને બંને આદિત્યપુરમાં ચાલ્યા જાય છે . પ્રમદવનમાં નાયક - નાયિકાની પ્રણયક્રિડાનું વર્ણન વિસ્તારથી કર્યું છે .

પવનંજયના પિતા પ્રહલાદ વરુણની નગરી પાતાલપુરી પર આક્રમણ કરીને કેદમાં રહેલા રાવણના બે સેનાપતિ ખર અને દૂષણને છોડાવવા માગે છે . પવનંજય

ત્યાં પહોંચે છે. ૪ મહિના એકધારું યુદ્ધ ચાલે છે. એક સમયે કુમુદ્રતી નદીના કિનારા પર પત્નીની યાદ આવતા વિમાનમાં બેસી પોતાની નગરીમાં આવે છે. જેની જાણ એમના માતા-પિતાને ન હતી. બીજા દિવસે પુનઃવિમાનમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા પાતાલ પહોંચી જાય છે. પાછળથી અંજના ગર્ભવતી બને છે. એમના સાસુને શંકા આવતા એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે છે. એટલે તે પાતાના પિતાને ત્યાં જાય છે.

રણાંગણમાં વિજય મેળવીને પવનંજય પોતાને ઘરે પહોંચે છે. તો તેમના માતા-પિતા પાસેથી જાણ્યું કે પત્ની તો તેમના પિતાને ત્યાં ગઈ છે. એથી તે કાળમેઘ નામના હાથી પર બેસીને તૂર્ત જ અંજનાને મળવા અંતઃપુરમાં પહોંચે છે. પરંતુ ત્યાં તેમને મળતી નથી. અંજનાની શોધમાં તે નાભિગિરિ પર્વત પર સણોવણસસીના કિનારે પહોંચે છે. ત્યાં તેમને કોઈક પાસે જાણવા મળ્યું કે તેણી વનપ્રદેશમાં ચાલી ગઈ છે. એથી પવનંજય વિદૂષકને પોતાની નગરીમાં મોકલી વિદ્યાધરો સાથે અંજનાની શોધ કરવા નીકળી પડે છે.

ગંધર્વરાજ મણિચૂડે અંજનાની રક્ષા કરી હતી. પતિવિયોગી તે ત્યાં દિવસો પસાર કરતી હતી. તેમને એક પુત્ર પણ જન્મ્યો હતો. એક વખત પવનંજય મતંગમાલિની વનના એક ચંદન વૃક્ષ નીચે બેઠો હતો ત્યાં તેમના મામા પ્રતિસૂર્ય તેમને મળે છે. તે પવનંજય અને અંજનાનો મિલાપ કરાવે છે. પછી સૌ પોતાની નગરી આદિત્યપુરમાં પહોંચે છે. જ્યાં પવનંજયનો રાજ્યાભિષેક સંપન્ન થાય છે. અને ભરતવાક્ય સાથે આ નાટક પૂરું થાય છે.

૧૦.૩.૩. મૂલ્યાંકન

અઙ્ગનાપવનઙ્ગયની કથા પડમચરિયં નામના વિમલસૂરિની કથાને મળતી આવે છે. અભિધાનો પ્રયોગ અહીં છૂટથી કર્યો છે.^{૭૩} સંસ્કૃતમાં એવા ઓછા ૩૫૦ હશે કે જેમાં નાયક-નાયિકાએ પોતાના માતા-પિતાની આજ્ઞાનું આટલી હદે પાલન કર્યું હોય ! એ દષ્ટિએ એનું મૂલ્ય ઓછું આંકી શકાય નહીં.^{૭૪} અહીં વનેચર પાત્ર કવિએ મૂક્યું છે. સ્વગત ભાષાનો પ્રયોગ ખૂબ થયો છે. છઠ્ઠા અંકમાં પ્રતિસૂર્ય ખૂબ લાંબુ ભાષણ રજૂ કરે છે. એની પહેલા પવનંજયનું ‘‘આત્મગતા’’ ત્રણ પૃષ્ઠોમાં નોંધ કરી છે. ૩૫૦ કારોમાં ચમત્કૃતિ સર્જવાની શક્તિ જરૂર છે તે અહીં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

૧૦.૪. મૈથિલીકલ્યાણમ્

ભૂમિકા

હસ્તિમહલે રામકથા પર આધારિત બે રૂપકોની રચના કરી છે. જેમાં એકમાં રામ-સીતા અને બીજામાં હનુમાનની કથાનો સમાવેશ થાય છે. હનુમાન સંબંધી રૂપકની ચર્ચા કર્યા પછી હવે એમના બીજા રૂપક મૈથિલીકલ્યાણમ્ રૂપકનું અવલોકન કરીએ પાંચ અંકી પ્રકાશિત આ રૂપકમાં રામ-સીતાના વિવાહની વિગત દર્શાવી છે. જેનું કથાનક સંક્ષેપમાં અંકાનુસાર આ પ્રમાણે છે.

૧૦.૪.૧. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં રામ વિવાહ માટે મિથિલા પહોંચે છે, ત્યાં વસંતોત્સવમાં કામદેવના મંદિરે ઉપવનમાં “દોલાગૃહ”માં સીતા હીંચકી રહ્યા છે. એટલામાં કામદેવ જેવા રામને ત્યાં આવેલા જોઈને સીતા રામને મળે છે. બંને વાતચિતથી એકબીજા પ્રભાવિત બને છે. આકર્ષિત થાય છે. અને અહીં કામદેવના મંદિરમાં જ રામ સીતાને વીંટી પહેરાવે છે. રામ સીતાના આ મિલનમાં રામનો મિત્ર વિદૂષક અને સીતાની સખી મદદરૂપ બને છે.

બીજા અંકમાં રામ સીતા માટે અત્યંત વ્યાકુળ મનવાળા બીજાની સીતાના ધ્યાનમાં^{૭૫} જ સમય પસાર કરી રહ્યા છે. એવા ઉદ્વિગ્ન મનવાળા રામની નજીક તેનો મિત્ર પહોંચે છે. વિદૂષક એમને સીતા પાસે રાજમહેલની નજીકમાં જ માધવીલતા મંડપમાં લઈ જાય છે કે, જ્યાં કામપીડિત સીતા પણ સખી વિનીતા સાથે આવી પહોંચ્યા હોય છે. રામ સીતાને આશ્વાસન આપીને જતા રહે છે.

ત્રીજા અંકમાં સીતા અને રામની કામાવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે. રામની સાથે વાતચિતથી સીતાને મનમાં એવું થાય છે કે રામને પોતાના તરફ પ્રેમ નથી એથી એ મૂર્છિત થાય છે. ભાનમાં આવીને પછીથી એ રામથી દૂર જવા ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ રામ એમને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. એટલામાં સંધ્યા થઈ જવાથી સીતા મહેલમાં ચાલી જાય છે. બીજી તરફ રામ પણ સીતા વિરહથી વ્યાકુળ બનેલા છે. રામની જેમ સીતા પણ વિયોગ સહન કરવા શક્તિમાન નથી. પ્રેમપીડાથી પીડિત તૂર્ત જ સીતા પોતાની કલાવતી નામની સખીને બોલાવીને કેતકી પત્ર પર રામને પ્રેમનો સંદેશો મોકલે છે કે “આપ આજે જ માધવી વનના દક્ષિણ ભાગના ચન્દ્રકાન્તા ધારગૃહમાં સંધ્યાના સમયે મને એકાંતમાં

મળજો'' એ પત્ર લઈને સીતાની સખી રામને સીતાનો પત્ર આપે છે .

ચોથા અંકમાં સંદેશો મોકલ્યા મુજબ માધવી લતા મંડપમાં સીતા રામની રાહ જુએ છે , પરંતુ રામને અહીં આવતા થોડીવાર લાગે છે . એટલે સીતાની વિનીતા નામની દાસી સીતાને પૂર્વ નાટક રૂપે પ્રણયની નકલ કરીને એને ખુશ કરવા પ્રયત્નો કરે છે . એવામાં વિદૂષક અને સીતાની સખી વિનીતાના પ્રયત્નથી રામ અહીં પહોંચી જાય છે . સીતાની સખીઓ અને વિદૂષકની સહાયથી બંનેના વિવાહ સંપન્ન થાય છે . એટલામાં સીતાની માતાઓ એને અંતઃપુરમાં જલદી પહોંચી જવા આદેશ આપે છે . એટલે સીતાને રાણીવાસમાં જવું પડે છે .

પાંચમા અંકમાં બીજા દિવસે સીતા સ્વયંવર રચવામાં આવે છે . જેમાં ધનુષ્ય પર દોરી ચડાવનાર જ સીતાને પરણી શકે એમ હતું . અનેક દેશથી આવેલા રાજાઓએ પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તેઓ સફળ ન થયા . કોઈનાથી ધનુષ્ય ઊંચું થયું નહીં . છેવટે બધા રાજાઓની હાજરીમાં સ્વયં રામે રમત માત્રમાં ધનુષ્ય ઉપાડીને દોરી ખેંચી બતાવી . સીતા પ્રસન્ન થયા પછી રામના સીતા સાથે જનક રાજાએ ધામધૂમથી વિવાહ કર્યા . આમ મૈથિલીનું કલ્યાણ કર્યું એ આ રૂપકનો મૂળ હેતુ છે .

મનોવિજ્ઞાનની ભૂમિકા પર રચાયેલું આ રૂપક છે . રામને એક સામાન્ય મનુષ્ય તરીકે ચિત્રિત કરવા કવિના પ્રયત્નો છે . સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને કામ પીડે છે , પરંતુ આ રૂપકમાં તો નાયક રામને પણ કામથી દુઃખી દર્શાવ્યા છે . નાટ્યકારે અહીં રામ-સીતાના પ્રેમવિહ્વળતાનું જે નિરૂપણ રજૂ કર્યું છે . તે સા. દ.માં કહેલ ૧૦ કામદશાઓ જોવા મળે છે .^{૧૬} ધનુષ્યારોપણની પ્રતિજ્ઞા સિવાય આ રૂપકમાં જે કથા નિરૂપી છે . તે મૂળ વા. રા.થી જૂદી પડે છે . અહીં રામ સીતાના પૂર્વજન્મોના અનુરાગનું નિરૂપણ કવિએ કુશળતાથી કર્યું છે .

૧૦.૪.૨. મૂલ્યાંકન

હસ્તિમલ્લે પોતાના રૂપકોમાં ખાસ કરીને સ્વયંવર વિવાહની વિશદ્ ચર્ચા કરી છે . જેમ કે વિક્રાન્તકૌરવમાં સુલોચના અને જયકુમારનો સ્વયંવર મૈથિલલ્યાણમાં રામ અને સીતાનો સ્વયંવર વગેરે... આ પરથી એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે કવિ સ્વયંવર વિવાહના પક્ષપાતી છે . તેઓ વિવાહ પૂર્વે નાયક નાયિકાની રૂપરૂ મુલાકાતો ગોઠવી પૂર્વાનુરાગનું બીજ રોપે છે . કવિએ પોતાના દરેક

રૂપકમાં નાયક-નાયિકાનું પ્રથમ મિલન દર્શાવ્યું છે અને પછી જ સ્વયંવરમાં વરમાલા પહેરાવે છે.

વિક્રાન્તકૌરવમાં ગંગા અને એનો ઘાટ, વારાણસી, સ્વયંવર, યુદ્ધ, ઉદ્યાન, યાત્રા વગેરેના વર્ણનો પરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે જો કવિએ નાટકને બદલે ચંપૂકાવ્ય કે મહાકાવ્ય રચ્યું હોત તો વિશેષ સફળતા મેળવી શક્યા હોત એટલે કે એમની કાવ્ય પ્રતિમા અસાધારણ હતી.^{૭૭} હસ્તિમલ્લને હાથી ખૂબ જ પ્રિય હશે એવું પણ વિક્રાન્તકૌરવના પાંચમાં અંકથી જાણવા મળે છે.

હસ્તિમલ્લનાં ૪ રૂપકોમાં કુલ ૯૧૨ શ્લોકો છે. હસ્તિમલ્લનો પ્રિય છંદ શાર્દૂલવિકીરિત^{૭૮} જણાય છે. કારણ તેમાં તેમણે વધારેમાં વધારે ૧૩૯ શ્લોકો રચ્યા છે. છંદોમાં ઉપજાતિ ૧૧૧, આર્યા ૧૦૦, વસંતતિલકા ૮૪, શિખરિણી ૮૪, અનુષ્ટુભ ૮૩, માલિની ૬૦, વંશસ્થ ૪૮, સ્ત્રગ્ધરા ૩૧, હરિણા ૨૫, ઈન્દ્રવજ્ર ૨૨, મંદાકાન્તા ૧૮, ઉપેન્દ્રવજ્ર ૧૬, સ્થોદ્રતા ૧૩, ઔપચ્છદસિકા ૧૧, વિયોગિની ૧૦, પૃથ્વી ૯, દ્રુતવિલંબિત ૬, પુષ્પિતાગ્રા ૬, અપવકત્ર ૩, વૈતાલીય ૩૧ અને બાકીના ૧૨ છંદોનાં ૧-૧ શ્લોક પ્રયોજી કુલ ૩૬ છંદોનો કુશળતાથી પોતાના રૂપકમાં પ્રયોગ કર્યો છે.

૧૦.૪.૩. ઉપસંહાર

હસ્તિમલ્લના રૂપકોનું સંપાદન કરનાર શ્રી પટવર્ધન તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરતા કહે છે કે કવિનું નાટ્યકલા દષ્ટિએ ભલે મહત્ત્વ ન હોય પરંતુ ઉચ્ચકોટિ કાવ્યપ્રતિભાનું દર્શન તો જરૂર થાય છે.

૧૦.૫. કૃત્યારાવણ

અભિનવગુપ્તે અભિનવભારતીમાં રામકથા વિષયક રૂપકોમાં કૃત્યારાવણનો અનેક સ્થળોએ ઉલ્લેખ કરીને એના ઉદ્ધરણો નોંધ્યા છે.^{૭૯} અહીં અભિનવગુપ્ત કૃત્યારાવણનો સમય પણ નિશ્ચિત કરે છે. તે મુજબ, તેઓ નોંધે છે કે શ્રીશંકુકે કૃત્યારાવણમાંથી ઉદાહરણો લીધા છે^{૮૦} અને શ્રીશંકુકનો સમય નવમી શતાબ્દી માનવામાં આવે છે. એથી એટલું કહી શકાય કે આ નાટક આઠમી અથવા નવમી શતાબ્દીમાં રચાયું હશે ! અહીં એટલું ખાસ નોંધવું જરૂરી છે કે અભિનવગુપ્ત સિવાય અન્ય કોઈએ આ રૂપકનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

ભાસનાં સ્વપ્નવાસદત્તમ્માં વાસવદત્તાનું સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમ્માં યૌગન્ધ-રાયણની પ્રતિજ્ઞા, કાલિદાસના અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્માં શકુન્તલાનું અભિજ્ઞાન, (અઙ્ગુલીયકમ્) તેમજ વિશાખદત્તના મુદ્રારાક્ષસમ્માં રાક્ષસની મુદ્રા એવા જ પ્રકારે આ રૂપકમાં રાવણની કૃત્યારાવણમ્નો વિશેષ પ્રકારે પ્રયોગ કર્યો હોવાથી તેનું શીર્ષક કૃત્યારાવણમ્ અપાયું હોય અને વળી કૃત્યારાવણમ્ના બીજા અંકમાં કૃત્યાનો ઉલ્લેખ પણ છે. જેથી શીર્ષકની યથાર્થતા સિદ્ધ થાય છે.^{૮૧}

કૃત્યારાવણ ૭ અંકનું રૂપક છે. આ રૂપક પર ભવભૂતિનાં મ. ચ. અને ડ. રા. ચ.નો પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અહીં આરંભમાં સીતાહરણ અને અંતમાં રામને સીતાની પુનઃ પ્રાપ્તિ સુધીની ઘટનાઓ જોવા મળે છે. શૂર્પણખા પહેલાં ગૌતમી અને પછીથી સીતાનું રૂપ ધારણ કરે છે તથા કૃત્યા સર્વનાશનું કારણ બને છે. જે નવીન કલ્પના છે. આ રૂપકની સંવાદકળા ઉત્કૃષ્ટ બની રહે છે. જેમ કે સાતમા અંકમાં કંચુકી અને લક્ષ્મણ વિભિષણનો સંવાદ,^{૮૨} રાવણ સીતાનો સંવાદ^{૮૩} વગેરે નોંધપાત્ર છે. કૈકેયીને કલંક રહિત બનાવવા શૂર્પણખા મંથરારૂપે આવી રામને વનવાસ અપાવે છે.

છઠ્ઠા અંકનો મંદોદરી સાથેનો અંગદનો દુઃવ્યવહાર અશોભનીય ગણી શકાય અહીં રામની કરુણાના ત્રણ પ્રસંગો છે.

૧) જટાયુવધ, ૨) લક્ષ્મણ શક્તિભેદ અને ૩) સીતા વિપત્તિ શ્રવણ. શારદાતનયે તો કૃત્યારાવણ પૂર્ણ કક્ષાનું નાટક કહ્યું છે.

૧૦.૬. છલિતરામ

રામકથાપરક ૬ અંકયુક્ત આ નાટકના રચયિતા અને રચનાકાળ બંને અંગે ચોક્કસ માહિતી સાંપડતી નથી. ધનિકે દ. રૂ. પર વિરચિત અવલોક નામની ટીકામાં આ રૂપકમાંથી સંવાદો અને પદો નોંધ્યા છે.^{૮૪} એથી અનુમાન કરી શકાય કે છલિતરામ રૂપક દસમી શતાબ્દી પહેલા તો જરૂર લખાયું હશે જ !

તદુપરાંત રામાયણ પર આધારિત આ રૂપક અત્યંત લોકપ્રિય પણ રહ્યું હશે ! કારણ કે કુન્તકે વ. જી.માં,^{૮૫} શારદાતનયે ના. લ. ર. કો.માં,^{૮૬} ભોજે શૃંગારપ્રકાશમાં,^{૮૭} રામચંદ્ર ગુણચંદ્ર ના. દ.માં^{૮૮} અને વિશ્વનાથે પોતાના સા. દ.માં^{૮૯} પણ આ રૂપકમાંથી સંદર્ભો અને ઉદ્ધરણો સંગ્રહીત કર્યા છે. ડૉ.

વી. રાઘવને તો ઉપર્યુક્ત સંદર્ભોમાંથી છલિતરામ કથાના સર્વ અંશોને એકઠા કરીને સંપૂર્ણ રામકથાની પરિકલ્પના કરી છે.^{૬૦}

વા. રા.ના. ડ. કાં.ની રામકથા અહીં નિરૂપી છે. સીતાત્યાગના મૂળમાં છલનો પ્રયોગ કર્યો છે. લવણાસુરે નિયુક્ત કરેલા બે રાક્ષસો સુમાય અને ચિતામુખ અનુક્રમે કેકેયી અને મંથરારૂપ ધારણ કરીને સીતાના ચરિત્રના વિષયમાં રામના મનમાં સંશય પેદા કરે છે. એથી રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ છેલ્લે રામને એની જાણ થાય છે કે હું તો રાક્ષસોથી છેતરાયો છું. આમ આ રૂપકનું શીર્ષક છલિતરામ પડ્યું છે.

૧૦.૭. અભિનવરાઘવમ્ (૧)

ક્ષીરસ્વામીની રામકથાપરક આ બે રૂપકો ૧) અભિનવ જ્ઞાનકી અને ૨) રાઘવાભ્યુદયમ્ રચનાઓ અનુપલબ્ધ છે. તેથી એના વિષે ખાસ કંઈ પ્રકાશ પાડી શકાય એમ નથી. કર્તા, કૃતિનો સંકેત ના. દ.માં મળે છે. રામચંદ્ર ગુણચંદ્ર ના. દ.માં અભિનવરાઘવમ્નું એક પદ ઉદ્ધત કરેલું છે. એનાથી એટલું તો જાણી શકાય છે કે આ ક્ષીરસ્વામી ભટ્ટેન્દુરાજના શિષ્ય હતા.^{૬૧} અભિનવગુપ્તે પણ ઘવન્યાલોકની ટીકામાં પોતાને ભટ્ટેન્દુરાજના શિષ્ય તરીકેનો પરિચય આપ્યો છે.^{૬૨} આનાથી એટલું તો નક્કી કરી શકાય છે કે, અભિનવગુપ્ત અને ભટ્ટેન્દુરાજ બંને સમકાલીન હતા. અભિનવગુપ્તનો સમય ૯૫૦ થી ૧૦૨૦ ઈ. સ. માનવામાં આવ્યો છે.^{૬૩} તેથી આ રૂપકને દસમી શતાબ્દીમાં મૂકવામાં કોઈ વાંધો નથી.

૧૦.૮. રાઘવાભ્યુદયમ્ (૧)

અભિનવરાઘવમ્ના રચયિતા જ ક્ષીરસ્વામીએ રામકથા વિષયક એક બીજું રાઘવાભ્યુદયમ્ નામનું રૂપક રચ્યું છે. જેનો ઉલ્લેખ સા. દ.માં અને ના. લ. ર. કો.માં પણ થયો છે.^{૬૪}

સાગરનન્દીએ ના. લ. ર. કો.માં^{૬૫} ૧૪ વખત આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વા. રા.ના. અર. કાં.થી માંડીને યુ.કાં. સુધીની રામકથાને અહીં નાટ્યદેહ આપવા કવિએ સખળ પ્રયાસ કર્યો છે. આની કથાવસ્તુ રામાભ્યુદયમ્ને લગભગ મળતી છે. છતાં કથાવસ્તુમાં કવિએ અનેક નવીન સંકલ્પનાઓનો ઉમેરો કરી, કથાતંતુને એક નવું જ રૂપ પ્રગટ કર્યું છે. જેમ કે -

મારુત (વાયુ) દેવતાએ એક આકાશભાષિતમાં^{૯૬} રાવણને શાપ આપ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. એવું પણ બની શકે કે આ શાપના લીધે જ રૂપકની આગળની ઘટનાઓને આગળ વધવામાં પ્રેરણા મળી હોય.^{૯૭} પરંતુ એટલું નોંધવું ઘટે કે આ શાપનો અહીં વિસ્તારથી નહીં પણ સંક્ષેપમાં જ નિર્દેશ કર્યો છે.

રામાખ્યુદયમ્માં એક મહત્ત્વપૂર્ણ અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વનો પ્રયોગ પણ કર્યો હશે તેવો સંકેત મળે છે. રાવણ રામની સાથે કપટપૂર્વક સંધિ કરી જાલિની નામની રાક્ષસીને સીતારૂપે મોકલવાની યોજના ઘડે છે.^{૯૮} રાવણ સ્વયં ઈન્દ્રના રૂપે રામ પાસે પહોંચી ઉપર્યુક્ત સંધિરૂપે સ્વીકારવાનું કહે છે.

રામ વિભીષણને લંકાનું રાજ આપવા બંધાયેલા હતા. લક્ષ્મણ રાવણની સન્મુખ જ આ કપટનીતિનો ઘટસ્ફોટ કરે છે. અને રાવણ તરત જ મૂળરૂપે પ્રગટ થઈને લક્ષ્મણ પર ગુસ્સે થાય છે. તથા લક્ષ્મણને કહે છે કે -

દૂરાત્મન્ લક્ષ્મણ તિષ્ઠ તિષ્ઠ ।^{૯૯} વગેરે અને ભરતવાક્ય સાથે નાટક પૂરું થાય છે.

૧૦.૯. અભિજાત જાનકી

આના કર્તા અને કાળ વિષે જાણી શકાતું નથી. કુન્તકે વ.જી.માં આ રૂપકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૦૦} એસ. કે. ડે. કુન્તકનો સમય ૯૨૫-૧૦૨૫ ઈ. માને છે.^{૧૦૧} એથી એવું નક્કી કરી શકાય કે આ રૂપકની દશમી સદી અથવા એની પહેલાનું હોઈ શકે ! અત્યારે સુલભ નથી. એથી એના વિશે કંઈ પણ પ્રકાશ પાડી શકાય એમ નથી.

૧૦.૧૦. માયાપુષ્પક

આ રૂપકના રચયિતા અને રચનાકાળ અંગે કોઈપણ માહિતી સાંપડતી નથી. આમ છતાં કુન્તકે વ.જી.માં બે વખત આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૦૨} અભિનવ-ભારતીએ આનો ૩ વખત નિર્દેશ કર્યો છે. માયાપુષ્પક ‘‘બ્રહ્મશાપ’’ના એક પાત્ર રૂપે શંકાને માટે કર્યો છે.

યથા માયા પુષ્પકે

‘‘તતઃ પ્રવિશતિ બ્રહ્મશાપ’’ ઇતિ ।^{૧૦૩}

ના. દ.થી જાણી શકાય છે કે બ્રહ્મશાપનું દશ્ય બીજ નામની અર્થપ્રકૃતિનું

વિધાન હતું. જે શ્રવણકુમારના માતા-પિતાએ આપેલો શાપ હતો. જે પ્રસંગ વા. રા.માં છે. અહીં માયા વડે ચાલતા પુષ્પક વિમાનનો ઉપયોગ કર્યો હશે એવી શીર્ષકપરથી સહેજે કલ્પના થઈ શકે છે.

અહીં પતાકાવૃત્તમાં સેતુબંધનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૦૪} કુન્તકે તો સંસ્કૃતના શ્રેષ્ઠ રૂપકોમાં આની ગણના કરી છે. એસ. કે. ડે. કુન્તકનો સમય ઈ. ૯૨૫-૧૦૨૫ છે તેવું માને છે.^{૧૦૫} એથી એવું પણ કહી શકાય કે આ રૂપક દસમી સદી અથવા એની પહેલા રચાયું હશે.

૧૦.૧૧. રામાનન્દ (૧)

આ રૂપકના રચયિતા વિષે કંઈ માહિતી મળતી નથી પરંતુ સાગરનન્દીએ ના.લ.ર.કો.માં^{૧૦૬} અને કુન્તકે વ.જી.માં^{૧૦૭} તેના એક સ્થળે નિર્દેશ કર્યો છે. એસ. કે. ડે. કુન્તકનો સમય ૯૨૫-૧૦૨૫ માને છે.^{૧૦૮} એથી એવું આ રૂપક દસમી સદી અથવા એ પહેલાનું હોઈ શકે.

૧૦.૧૨. હનુમન્નાટકમ્ (મહાનાટક)

પ્રસ્તાવના :

હનુ.નાટક અથવા મહાનાટકમ્ એ આનિયમિત કહી શકાય એ પ્રકારની રચના છે.^{૧૦૯} એને નાટક કહેવાયું છે. પણ એ ‘‘નાટક’’થી કંઈક ભિન્ન કંઈક વિશેષ અને કંઈક ન્યૂન પણ છે. એમાં પ્રાકૃતનો સર્વથા અભાવ છે, એની કંઈક વિશેષતા લેખી શકાય. કથનો અને ઉપકથનો વિષે અહીં તહીં ગદ્યખંડોને તેમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

વર્ણન પ્રાચૂર્ય તથા અનેક પાત્રોથી ઉભરાતી આ કૃતિ કંઈક અંશે એક મહાકાવ્ય હોય એવી છાપ ઉપસાવે છે. એ નાટક પણ છે. કારણ એનું અંકોમાં વિભાજન છે તથા મહાકાવ્ય પણ છે. કારણ ૯૫% શ્લોકબદ્ધ છે. અને ફક્ત સંસ્કૃતમાં જ તેની રચના છે. એ બંને છે માટે બંનેથી ભિન્ન એવું કોઈ આગવું જ સાહિત્યિક સ્વરૂપ ધરાવે છે. આ એક એવી રચના છે કે જે અનેક સંકલન રૂપ છે.^{૧૧૦} આ એક વિશિષ્ટ પ્રયોગ જરૂર છે. ભજવનારની દૃષ્ટિથી આ કૃતિ થઈ હોય તેવું પણ બની શકે. આનંદવર્ધન^{૧૧૧} અને ધનંજયે^{૧૧૨} પોતાના શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં આ નાટકના ઉદાહરણો આપ્યા છે.

૧૦.૧૨.૧ સંસ્કરણો

હનુ.નાટકના બે સંસ્કરણો હાલમાં ઉપલબ્ધ છે. તે નીચે મુજબ છે. ૧) “હનુ” આ સંસ્કરણ દામોદર મિશ્રનું છે. પશ્ચિમ ભારતમાં વિશેષતઃ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે. તેનું સર્વ પ્રથમ પ્રકાશન ૧૯૦૯માં વેંકટેશ્વર પ્રેસ મુંબઈથી થયું છે.^{૧૧૩} આમાં નાટક ઉપરની મોહનદાસની ટીકા “દીપિકા” પણ સમાવિષ્ટ છે. આમાં અંક સંખ્યા ૧૪ છે અને શ્લોક ૫૭૯ છે. ૨) “મહાનાટક” આ સંસ્કરણ મધુસૂદન (દાસ) મિશ્રનું છે. તેમાં શીર્ષક મહાનાટક છે. આ સંસ્કરણ પૂર્વ ભારતમાં વિશેષતઃ બંગાળમાં પ્રચલિત છે. તેનું સર્વ પ્રથમ પ્રકાશન ચન્દ્રકુમાર ભટ્ટાચાર્ય દ્વારા કલકત્તાથી ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં થયું છે.^{૧૧૪} જેમાં સાથે ચંદ્રશેખરની ટીકા સમાવિષ્ટ છે. આમાં અંક ૯ અને શ્લોક ૭૯૧ છે. બંનેમાં લગભગ ૩૦૦ શ્લોક જ સમાન છે. આ બંનેમાંથી દામોદર મિશ્રનું સંસ્કરણ પ્રાચીનતમ અને વધુ શ્રદ્ધેય છે, તેમ નૂતન ઐતિહાસિક સત્યોને આધારે કહી શકાય તેમ છે. આ મંતવ્ય એ.એસ્તેલર (ધ એલ્ટેસ્ટ વાર્સિયોનડસ - મહાનાટક જર્નલ ઓફ ધ ઓરિએન્ટલ સોસાયટી લિવિંગ ૧૯૩૬) નું પણ છે.^{૧૧૫}

૧૦.૧૨.૨. રચયિતા અને રચનાકાળ

નાટકના છેલ્લા બે શ્લોકો અને તેના પરની “દીપિકા” ટીકાને આધારે^{૧૧૬} જણાય છે કે, “સર્વ પ્રથમ હનુમાને આ નાટકની રચના કરી હતી. આ નાટક જોઈને મહર્ષિ વાલ્મીકિને લાગ્યું કે આ અતિ મધુર રચના અમર થઈ જશે અને રામાયણનો પ્રચાર નહીં થાય, તેથી તેમણે હનુમાનને વિનંતી કરી તે મુજબ હનુમાને પોતાની રચના સમુદ્રમાં ફેંકી દીધી ત્યારબાદ ભોજ રાજા હનુમાનના અવતાર હતા. તેમણે પોતાના મરજીવા ઉતારીને કૃતિ પ્રાપ્ત કરી. તેને દામોદર મિશ્ર પાસે સુગ્રંથિત કરાવી.^{૧૧૭} બલ્લાલસેન (ઈ. સ. ૧૬ સદીનો અંત)^{૧૧૮}ના ભોજપ્રબંધમાં^{૧૧૯} પણ ભોજ દ્વારા હનુમાનની રચનાના ઉદ્ધારની કથા છે. નાટકના બીજા સંસ્કરણમાં (૯/૧૪૯)માં^{૧૨૦} પણ આ કથા છે. પરંતુ તેમાં ભોજ અને દામોદરને સ્થાને વિક્રમ અને મધુસૂદનના નામો છે. ખરેખર તો આ કોઈ અજ્ઞાત કવિની રચના છે, અને દામોદર મિશ્ર તો એના સંગ્રાહક અથવા સંસ્કર્તા છે એવો પ્રા. એસ. કે. ડે.^{૧૨૧}

અને કૃષ્ણમાચાર્યારિયારનો મત છે. ભોજને કારણે હેન્રી વિલ્સને^{૧૨૨} આ નાટકનો સમય ૧૦મી કે ૧૧મી સદી માને છે.

નાટકમાં સંસ્કૃત નાટકના અવનતિકાળનાં લક્ષણો પ્રગટ થયાં છે. નાટકમાં કાલિદાસથી શરૂ કરી જયદેવ સુધીના નાટકકારોનાં નાટકોમાંથી અવતરણો લીધાં છે. પરંતુ આનંદવર્ધનના સમયમાં આ નાટકે આકાર લઈ લીધો છે કારણે કે “ધ્વન્યાલોક” માં આનાં કેટલાંક ઉદ્ધરણો છે. આનંદવર્ધનનો સમય ઈ. ૮૫૫-૮૭૩ નો છે.^{૧૨૩}

૧૦.૧૨.૩. કથાનક

આ નાટકમાં નાંદી ટૂંકી છે પણ પ્રસ્તાવના નથી. પ્રથમ અંકમાં રામ તાટકા વગેરેનો વધ કરીને લક્ષ્મણ અને વિશ્વામિત્ર સાથે સીતાને મેળવવા મિથિલા પહોંચે છે. ત્યાં સુધીની વાત વર્ણન દ્વારા આપવામાં આવી છે. આગમનનો કાર્યભાગ સીતા જનક રામ વગેરેના સંભાષણ દ્વારા આપ્યો છે. પરશુરામ સાથેના યુદ્ધ સુધીના ભાગમાં વર્ણન છે. રામ પરશુરામનું ગરૂડધ્વજ ધનુષ્ય ઊંચકીને ચડાવે છે અને પછી સીતાના લગ્ન સુધીની વાત આ અંકમાં આવે છે.

બીજો અંક અનાટ્ય છે, કારણ કે તેમાં સીતા અને રામના અતિરસભર્યા પ્રેમાલાપનું વર્ણન છે. શૃંગારના સ્થાને ક્યાંક તો ખિભત્સતા પણ આવી ગઈ છે. ત્રીજો અંક મુખ્યત્વે વર્ણનાત્મક છે, અને તેમાં રામ તથા લક્ષ્મણ વનવાસ-કાળમાં મૃગરૂપધારી મારીચને પકડવા જાય છે. ત્યાં સુધીની વાતનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ચોથા અંકમાં સુવર્ણ મૃગ વધ, રાવણ જટાયુ યુદ્ધ અને સીતાહરણ સુધીની કથા છે. પાંચમા અંકમાં રામ સીતાને શોધવા નીકળે છે. વચ્ચે જટાયુ મળે છે. પછીથી હનુમાનની મુલાકાત થાય છે. જેઓ સુગ્રીવ સાથે મિત્રાચારી કરાવે છે અને પછી રામ વાલીનો વધ કરે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં હનુમાનનું સમુદ્ર ઉલ્લંઘન અને લંકામાંથી સીતાને સાન્ત્વના આપીને પુનઃ રામ પાસે પહોંચી જાય છે. સાતમા અંકમાં સેતુબંધ વડે વાનરસેના સમુદ્રોલ્લંઘન કરીને લંકાને પાદર પહોંચે છે, આઠમા અંકમાં બીજા ભાગ કરતાં નાટ્ય તત્ત્વ વિશેષ છે. જેમાં અંગદ રાવણ પાસે વિષ્ટિ કરવા જાય છે, પરંતુ સમાધાન થતું નથી. ૧૦થી ૧૪ અંકોમાં યુદ્ધની કંટાળાભરી બાબતોનો વિસ્તાર છે. સાધારણ રીતે બંને વાચનાઓ એકબીજાને મળતી આવે છે. પણ વિગતની ચોકચાઈમાં નહીં.

૧૦.૧૨.૪. મૂલ્યાંકન

શીર્ષક હનુ.ના અર્થ “હનુમાન દ્વારા રચાયેલું નાટક” એવી દંતકથા છે. પણ એમ કહેવું ઉચિત નહીં ગણાય, કારણ કે સામાન્યતઃ રચયિતાનું નામ શીર્ષકમાં સમાવિષ્ટ કરવાની પરંપરા નથી. આ સંયોગોમાં અર્થઘટન ઉચિત ગણાશે. હનુમાન આ નાટકના પ્રધાન પુરુષ છે. હનુ. ઉપર ચંદ્રશેખર, નારાયણ બાલભદ્ર મિશ્ર, રામતારણ શિરોમણિ અને મોહનદાસની “દીપિકા” વધુ પ્રચલિત છે.

નાટકમાં ૧૪ અંકો છે. અંકોનું નિબંધન નાટ્યશાસ્ત્રનાં ધોરણ મુજબનું ગોપુરછાગ્રવાળ જેવું છે. પ્રસંગો એનાં મહત્ત્વ મુજબનો વિસ્તાર ધરાવે છે. વાલીવધ માટે એક અંક છે. સીતાહરણ માટે બે અંક છે. યુદ્ધ વૃત્તાન્ત માટે પાંચ અંકો છે. અંકો શીર્ષક ધરાવે છે. જે આ પ્રમાણે છે.

૧) જાનકીસ્વયંવરો, ૨) રામજાનકી વિલાસો, ૩) મારીચાગમનો, ૪) સીતાહરણ, ૫) વાલિવધો, ૬) હનુમદ્વિજયો, ૭) સેતુબંધન, ૮) આંગદાધિ-ક્ષેપણ, ૯) મન્ત્રિવાક્ય, ૧૦) રાવણપ્રપંચ, ૧૧) કુંભકર્ણવધો, ૧૨) ધનનાદવધો, ૧૩) લક્ષ્મણશક્તિભેદો અને ૧૪) શ્રીરામવિજયો.

સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ રચનાને મહાનાટક માનવામાં આવે છે. નાટકનાં બીજા સંસ્કરણોમાં હનુ. પોતાને ડવાર મહાનાટક કહે છે.^{૧૨૪} એનું શીર્ષક જ મહાનાટક છે. સુરેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રી,^{૧૨૫} ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાય^{૧૨૬} અને ડૉ. દશરથ ઓઝા^{૧૨૭} આને મહાનાટક માને છે. વિશ્વનાથ^{૧૨૮} કવિરાજ મહાનાટકના લક્ષણો આ પ્રમાણે કહે છે. ૧) તે સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ નાટક જ છે. ૨) તેમાં ૧૦ અંક હોય છે. ૩) તેમાં પતાકાસ્થાનકો હોય છે. ૪) બા. રા. આનું ઉદા. છે. હનુ. નાટકમાં પતાકાસ્થાનકનું ઉદાહરણ મળી શકે તેમ છે. જેમ કે, અશોક-વાટિકામાં રાવણ સીતાને કહે છે કે, “અરે ! ડરપોક ! તારે રાક્ષસરાજથી ભયં શેનો ? મારો શત્રુ (રામ) મહાન નથી. જે (રાવણ) યુદ્ધમાં સજ્જ હોય ત્યારે ઈન્દ્ર વગેરે દેવો પણ તેની સામે ઉભા રહી શકતા નથી. તું હવે જોઈ લે મારા ભુજદંડ સમૂહે ધારણ કરેલા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણો ક્ષણમાં જ એ બિચારા (રામ)ના પ્રાણ યુદ્ધમાં હરિ લેશે. અહીં શ્લોક રચના એવા પ્રકારની છે કે તેમાંથી ભાવિ અર્થની કલાત્મક વ્યંજના છે કે, “તે રામ શું મહાન નથી ? યુદ્ધમાં એ તપસ્વીના બાણો મારા પ્રાણ હરી લેશે.”^{૧૨૯} એવો વ્યંજિત થાય છે.

આ બધું હોવા છતાં આ રચના **મહાનાટક** નથી. એ પોતાના મહાવિસ્તારને કારણે આવું નામ આપે છે. ખરેખર તો આને પારિભાષિક અર્થમાં **નાટક** કહી શકાય. તેમ નથી. પછી **મહાનાટક**નો પ્રશ્ન જ નથી. આમાં પ્રરોચના, પ્રસ્તાવના નથી. વિષ્કંભક પ્રવેશક જેવા અર્થક્ષેપકો નથી. રંગસૂચનો નથી. બે તૃતીયાંશ ભાગથી વધુ પદ્યભાગ છે. તે પણ નાટ્યોચિત કરતા કાવ્યોચિત વધુ છે. **અમરુશતક**માં એક પદ્યમાં છે^{૧૩૦} તેવું કથોપકથન એક પદ્યમાં છે. તેમાં શોક વ્યાકુળ રામ અને લક્ષ્મણનો સંવાદ છે.^{૧૩૧}

નાટકમાં ગદ્યાંશ બહુ થોડો છે. જે છે તે કથાનાત્મક વધુ છે. પાંચમાં અંકમાં ૨૯ પક્તિનું દીર્ઘ સમાસપ્રચૂર અટવી વર્ણન ધરાવતું વાક્ય છે. સંવાદ કથોપકથન બહુ થોડા છે. કથાવસ્તુ પંચ સંધિ સમન્વિત છે. પ્રાકૃતનો અભાવ છે. વિન્ટરનિટ્ઝ આને મહાકાવ્ય અને નાટ્યકાવ્યની વચ્ચેની રચના માને છે. ૩૦થી વધુ પાત્રો છે. વિદૂષકનો અભાવ છે. છેલ્લે ભરતવાક્ય નથી.

આચાર્ય વિશ્વનાથ સા. દ.માં ૮ ઉદાહરણો આપે છે. અર્થાત્ એના સમયમાં હનુ.નું અસ્તિત્વ હતું. છતાં “મહાનાટક”નાં ઉદાહરણ તરીકે તેમણે હનુ.નું નામ આપ્યું નથી. બા. રા.નું આપ્યું છે. કારણ કે તે **મહાનાટક**ની શાસ્ત્રીય પરિભાષાને એકદમ અનુરૂપ છે. હનુ. નથી. સા. દ.ની “લક્ષ્મી” ટીકા^{૧૩૨} હનુ.ને અતિ પ્રસિદ્ધ ચંપુકાવ્ય કહે છે. એસ્તેલર આને Lesedrama plus champu plus tika કહે છે હનુ.ને **છાયાનાટક** પણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે, અહીં સીતા અને રામને માયારૂપી બનાવીને કમશ: ૧૦માં અને ૧૨માં અંકમાં મૂક્યા છે.^{૧૩૩} નાટકમાં કુલ ૫૭૯ શ્લોક છે. તેમાંથી ૭૦ શ્લોક અન્ય સ્થળેથી લીધા છે. તે પ્ર. રા. (૫/૪૫, ૭/૫૯) અન. રા., રઘુવંશમ્, મ. ચ., ધન્યાલોક, વા. રા. (સુ. કાં.) અને ભોજપ્રબન્ધમાંથી લીધેલા છે. સ્પષ્ટ છે કે આ લોકસંમત મનોરંજનની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે. આને કાવ્યચૌર કહેવું ઉચિત નથી.^{૧૩૪} આ નાટકની કેટલીક સુંદર ઉક્તિઓ તુલસીદાસે પોતાની રીતે પ્રસ્તુત કરી છે. જેમ કે શિરીષ ફૂલ જેવા અંગવાળી સીતા નગરની નજીકમાં જ ઝડપથી પૂછવા લાગી કે હજુ કેટલા દૂર જવાનું છે ? ત્યારે રામને પ્રથમવાર અશ્રુ આવ્યા.^{૧૩૫} તુલસીદાસની **કવિતાવલી**માં પણ આ પદ્ય જોવા મળે છે.^{૧૩૬}

નાટકનું કથાવસ્તુ જ એવા પ્રકારનું છે કે તે પંચસંધિસમન્વિત હોય તે શક્ય નથી. સંધિ અંગે આચાર્ય વિશ્વનાથનો મત છે કે, “પોતાના પ્રયોજનોથી

યુક્ત કથાંશો સમગ્ર કથાવસ્તુનાં કોઈ એક માત્ર પ્રયોજનથી સંબદ્ધ હોય તે સંધિ છે. ^{૧૩૭} આ નાટકમાં કથાંશોને પોતાનું પ્રયોજન છે. પરંતુ તે બધા કોઈ એક ચોક્કસ પ્રયોજન સાથે સંબદ્ધ છે. ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાયનો મત છે કે - “સારી કથા का समवेता सैष्ठव कविका अभिक्रेत प्रतीत नहीं होता । जैसे किसी सुसंहित नाटक में होना चाहिये था ।” ^{૧૩૮} કથાવસ્તુ વા. રા. પર આધારિત છે. પરંતુ રામાયણ કરતાં અલગ પણ પડે છે. જેમ કે ૧) ચારેય રાજકુમારો વિષ્ણુના અંશાવતારો છે. ૨) રામનો પરશુરામ સાથે સંઘર્ષ થયો પછી જનકીવિવાહ. ૩) કૈકેયીનો તર્ક છે કે દશરથ પરના શાપથી છૂટકારા માટે રામનું વનગમન જરૂરી છે. કુલક્ષણા સીતાનું આગમન અનિષ્ટ પ્રેરક છે. કુલક્ષણા સીતાનું વનગમન પણ જરૂરી છે. ૪) રામના વનપ્રસ્થાન સમયે ભરત ઉપસ્થિત છે. ૫) સુવર્ણમૃગ પાછળ બંને ભાઈઓ સાથે ગયેલા. ૬) અપહ્રતા સીતાએ ઘરેણાં ઉતારી હનુમાનને આપ્યાં અને કહ્યું, “આ રામને આપજો.” ૭) રાવણે સંધિ પ્રસ્તાવ મોકલેલો કે તમે પરશુરામનું પરશુ મને આપી દો તો હું સીતા આપી દઉં.

અનેક પૌરાણિક વિવરણો મનોરંજકરૂપે અહીં નાટકનાં સંવાદોમાં મળે છે. જેમ કે રાવણ અંગદનું બાળપણમાં રમકડું રૂપે હતો. ^{૧૩૯} નાયક રામ પ્રખ્યાત રઘુવંશના ક્ષત્રિય છે. એનામાં દયા, દાક્ષિણ્ય વગેરે ગુણો છે. હનુમાન એમને કહે છે કે, “હે રામ ! મહાવીર ! તમારા ગુણોને વર્ણવનારા અમે કોણ ?” ^{૧૪૦} ડૉ. ચંદ્રભાણ ^{૧૪૧} ગુપ્તાનો અભિપ્રાય યથાર્થ છે કે રામ પ્રકૃતિએ ધીરોદાત્ત છે. અભિષેક પછી અંગદે રામને યુદ્ધ માટે આહ્વાન આપ્યું, પરંતુ રામ હાથ જોડીને વિનીત ભાવે ઉભા રહ્યા. તે રામ પ્રકૃતિએ દિવ્યાતિદિવ્ય છે. મારીયને રામને હાથે મરવું છે, એ એની દિવ્યતા છે. તે કામપીડિત હતા. સીતા સાથે રતિકીડા થઈ શકે એ માટે સાંજે સૂર્યના અશ્વોને ફટકારે છે, જેથી તેઓ ભાગીને જલદીથી સૂર્યને લઈ જાય અને રાત પડી જાય. લક્ષ્મણ, હનુમાન વગેરે મહાન ચરિત પુરુષો તેના સહાયકો છે. “હે વાનર ! આ એક પ્રત્યક્ષ ઉપકાર કર્યો છે. તેની સામે મારે પ્રાણ સમર્પિત કરવા જોઈએ. પરંતુ એમ થાય તો (તારા કેટલાય અપ્રત્યક્ષ ઉપકારો છે તેને માટે) અમે ઋણી રહ્યા છીએ.” ^{૧૪૨} હનુ.માં માનવ, દેવ, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ અને હાથ પણ પાત્ર રૂપે ચિત્રિત થયા છે.

નાટકમાં વિભિન્ન રસોની નિરંતરતા છે. શ્રી મન્નાલાલ અભિમન્યુનો મત

છે કે “इसके पद्य में रसात्मकं काव्यम् का आनंद मिलता है ।”^{૧૪૩} ભાગવતની જેમ અહીં એક જ પદ્યમાં^{૧૪૪} વિભિન્ન રસોનો આર્વિભાવ છે. નાટકમાં મુખ્ય રસ વીર છે. રાક્ષસ વધ, ધનુર્ભંગ, વાલીવધ, અંગદવિષ્ટી તથા યુદ્ધને નિમિત્ત પ્રગટ થાય છે. રામની સીતા સાથેની પ્રણય ચેષ્ટામાં સંયોગ શૃંગાર અને સીતા માટેના વિલાપમાં વિયોગશૃંગાર છે. નિર્વાહણમાં અદ્ભુત છે. અયોધ્યા પાછા ફર્યા પછી રામે સીતા માટે દિક્પાલોના મુગુટ મણિઓથી કંદોરો બનાવ્યો છે. રસની જેમ નાટકમાં છંદોનું વૈવિધ્ય પણ જોવા મળે છે. હનુ.માં કીથ અનુસાર ૧૦૯ શ્લોકો અનુષ્ટુપમાં, ૮૩ શ્લોકો વસંતતિલકામાં, ૭૭ સ્વધરામાં, ૫૯ માલિનીમાં, ૫૫ ઈન્દ્રવજ્રમાં અને ૨૫૩ શાર્દુલવિકીડિતમાં પ્રયોજ્યા છે.

હનુ.ની શૈલી સંગીતમય અનુપ્રાસોથી મંડિત છે. પંચવટીના વર્ણનમાં સ્વરવ્યજન અટી અને ડટીનું સંમિશ્રણ અનુપ્રાસ અનોખી ભાત પાડે છે. કવિએ એક જ શબ્દની પુનરાવૃત્તિમાં કોઈ ત્રુટિ જોવા મળતી નથી. જેમ કે -

का श्रृंगारकथा कुतुहलकथा गीतादिविद्याकथा ।

माद्यत्कुम्भिकथा तुरंगमकथा कोदण्डदीक्षा कथा ॥

અહીં નામ ધાતુઓના બાહુલ્ય પ્રયોગથી કવચિત અનુપ્રાસની છટા દ્વિગુણી થઈ જાય છે. તદ્દુપરાંત સસન્દેહ, શ્લેષ, ઉપમા, રૂપક વગેરે અલંકારોથી શોભી ઉઠે છે. હનુ.ની સદ્ગુણિતઓ પણ માનવજીવનમાં ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડે એવી છે.^{૧૪૬}

૧૦.૧૨.૫. ઉપસંહાર

અંતમાં સુશીલકુમાર^{૧૪૭} કે નો અભિપ્રાય સાચો છે કે સંસ્કૃતના સમગ્ર નાટ્ય સાહિત્યમાં હનુ. અજોડ સ્થાન ધરાવે છે.

પાઠ નોંધ

૧. S. Kuppvsvami Shastri's Interoducation to આ.ચૂ. Page.-9
૨. A. B. Keith - "Sanskrit Drama" - Page-371, footnote-2
૩. S. Kupppusvami Shastri's Introducation to આ. ચૂ. Page-11
૪. A. D. Pushalkar - "Bhasa A. Study" - Page 52-53
૫. उन्मादवासवदत्ता प्रभुतीनां कर्तुः कवेः शक्तिभद्रस्येदं प्रज्ञाविलासितम् ।
આ. ચૂ. પૃ. ૬
૬. आर्ये दक्षिणपथागतमाश्चर्यचूडामणिं नाम नाटकमभिनयाम्रेडितसौभग्यम्.....
આ. ચૂ. પૃ. ૪
૭. कान्तिकिशोर भरतिया - “संस्कृत नाटककार” - पृ. १९५
૮. તપસ્વી નાન્દી - “સંસ્કૃત નાટકોનો પરિચય” - પૃ. ૩૫૬-૫૭
૯. આ. ચૂ. - પૃ. ૧
૧૦. सूत आर्य ! समाधिचक्षुसा भरतस्य परवक्त्रभयमुपनतं दृष्ट्वा तूर्णं युष्माभि-
रभिगन्तव्यमिति तपसा रथं निर्माय महयं दत्त्वा वनान्तष्वन्तर्हितं तपस्विनः ।
આ. ચૂ. અંક - ૩, પૃ. ૧૦૫
૧૧. मणिमंशुकेसरितमङ्गुलीयकं कलधौतसिद्धमपि धारयन्ति ये ।
समवाप्य तामवशमाशु मायिनः प्रकृतिं व्रजन्ति सहसा अपाचराः ॥
આ. ચૂ. અંક - ૩ શ્લોક - ૧૦
૧૨. આ. ચૂ. - અંક-૩, શ્લોક-૩૯
૧૩. એજન - અંક-૪, શ્લોક-૫
૧૪. सीता - एषोडज्जलिः आश्चर्यरत्नयोः । अन्यथा कथमिदानीमार्यमुत्रं रक्षसं
च परमार्थतो जानामि । आ. चू. पृ.-२६
सीता - इदानीमार्यपुत्रहस्तस्पर्शमुपलभ्य प्रमाणं भवत्युद्धुताङ्गुलीयकम् । राक्षस
मायातो मोचितमात्मानमवगच्छामि । आ. चू. - अंक-७, पृ.-२६४
૧૫. रामजी उपाध्याय “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” पृ.-५०

१५. भवभूति - म. च. - अंक-४, पृ.-११८
१७. आ. चू. - १/९ तथा १०
१८. अेजल - ७/१८
१९. लक्ष्मण - (सविमर्शम्) परिक्षास्पदमेषा । कुतः
 क्रेदं वनं वनचरैरपि दुर्विगाहं
 क्रेथं वधूः कुवलयच्छविचोरनेत्रा ।
 हेमारविन्दमकरन्दरसोपयोगं
 कः श्रदधीत जलघौ कलहंसकन्याम् ॥ आ. चू. १/१
२०. पं. चन्द्रशेखर पाण्डेय तथा शान्तिकुमार नानूराम व्यास “संस्कृत साहित्य की रूपरेखा” - पृ.-११२
२१. आ. चू. - अंक-१, पृ.-३०
२२. अेजल - अंक-२, पृ.-३६
२३. अेजल - अंक-५, पृ.-१८१
२४. व्यापादिता नु राक्षसेन । स्वयमेव साहसं गता नु । वृथा मया समुद्रो लङ्घितः ।
 आ. चू. - अंक-१, पृ.-३०
२५. अेजल - १/५
२६. अेजल - २/२
२७. अेजल - २/८
२८. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ.-५४
२९. आ. चू. - अंक-२, श्लोक-५
३०. डॉ. मूलचन्द्र पाठक - “संस्कृत नाटको में अति प्राकृतिक तत्त्व” - पृ.-३६०
३१. आ. चू. - २/४
३२. अेजल - ३/४
३३. अेजल - ३/३, ३/१५, ४/३, ५/१७, ५/२३, ६/१२, ७/५ वगेरे
३४. १. गुणाः प्रमाणं न दिशां विभागः ।

२. न समाधि स्त्रीषु लोकज्ञाः ।
३. यत्र श्रियस्तत्र ननु द्विषन्तः ।
४. सुखाभिलाषी स्रीभावः । ३/४१; ३/४२; ७/५; ७/६ वगेरे नोद्धपात्र छे.
३५. बभूव वाल्मीकिभूवः कविः पुरा ततः प्रपेदे भुवि भर्तृर्मण्डताम् ।
स्थितः पुनर्योभवभूतिरेखया भुवि स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥ बा. रा. १/१६
३६. राजशेखर - बा. रा. - १/६ वगेरे
३७. राजशेखर - बा. रा. - १/२३ वगेरे
३८. Apte Rajasekhara - "His life and writting" - Page-16
३९. चाहमान - कुलमौलिमालिका राजशेखर कवीन्द्रगेहिनी ।
भर्तुः कृतिमवन्तिसुन्दरी सा प्रयोजयितुमेतदिच्छति ॥ कर्पूरमंजरी - १/११
४०. जेठालाल छो. शास्त्र - “संस्कृत वाङ्मय प्रदीप” - (उविराज राजशेखर) पृ. - ७१
४१. ओहुडं विफलम् । ओहुरं खिन्नम् ।
ओहुरं अवनतं स्रस्तं चेत्यवन्तिसुन्दरी ॥ ५/१५७
४२. क्षेमेन्द्र - “औचित्य-विचार चर्चा” - श्लोक-६७
४३. राजशेखर - बा. रा. - १/१७
४४. फाधर कामिल बुल्के - “रामकथा” - पृ. - १६२
४५. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit literature" - Page-627
४६. बलदेव उपाध्याय “संस्कृत साहित्य का इतिहास” पृ. - ५२८
४७. S. N. Dasgupta - "History of Sanskrit literature" - Page-455
४८. राजशेखर - बा. रा. - १/१२
४९. Mirashi - "Study in Indology" - Vol. - I, Page-54 to 56 तथा
बा. रा. भूमिका पृ. - १२
५०. हेमेन्द्राचार्य - “काव्यानुशासन” - पृ. - ३३५
५१. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit literature" - Page-630
५२. डॉ. मूलचन्द्र पाठक - “संस्कृत नाटको में अति प्राकृति तत्त्व” पृ. - ३४९

५३. वा. रा. बा. कां. - ७६/२१
५४. वरेणेकेन लभतां रघुराज्यं सुतो मम ।
चतुर्दश समा रामो वने वन्येन तिष्ठतु ॥ बा. रा. ६/७
५५. राजशेखर बा. रा. ७/७७ से ७९
५६. कान्तीकिशोर भरतिर्या - “संस्कृत नाटक” - पृ.-१९२
५७. धीरोदात्तं जयति चरितं रामनाम्नश्च विष्णोः । राजशेखर - बा. रा. - १/६
५८. राजशेखर - बा. रा. - ६/११
५९. वीराद्भुतप्रायरसे प्रबन्धे लोकोत्तरं कौशल्यस्ति यस्य ।
राजशेखर - बा. रा. - १/२
६०. दिगम्बरो वहति भुजङ्गभूषणं
कपालवान् वहति दामकौणपम् ।
वृषप्रियो रचयति भस्मगुण्डना-
मुमापतेश्चरितमचिन्त्यकारणम् ॥ राजशेखर - बा. रा. - २/३
६१. कथपद्याप्यपहिष्ठमाञ्जिष्ठं च मञ्जु-मार्तण्डीयं तेजः । तथा हि,
उषःप्रवालद्रुमबालपल्लवा-
स्रिलोकहर्म्याङ्गण हस्तदीपिकाः ।
दिनद्विपेन्द्रारुणकर्णचामरा
मरीचयोडर्कस्य लुण्ठन्ति कोमलाः ॥ राजशेखर - बा. रा. - १/२
६२. रक्ताभ्यक्तोरुसृक्का गुरुकवलवलज्जाङ्गलव्यग्रतालुः
फेत्कारेः फुल्लगल्लव्यतिकरगुरुभिः कम्पयन्ती जगन्ति ।
अन्योन्येनाग्रपाणिप्रणयिशवयुगं ताटका ताडयन्ती
सेयं द्राग्दष्ट्राङ्कुरकषणरणत्कारभीमाडभ्युपैतिः ॥
राजशेखर - बा. रा. - ३/३
६३. राजशेखर - बा. रा. - ६/२४
६४. पुरते निकसी रघूवीरवधु धरि धीर दये मगमें डग द्वै ।
झलकी भरि भाल कनी जलकी पुट सूखि गये अधराधर द्वै ॥
६५. राजशेखर - बा. रा. - ८/५८

११. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ. ७८
१७. १. सुप्तमत्त कुपितानां हि भावज्ञानं द्रष्टव्यम् ।
 २. प्रभुचित्तानुवर्तनं हि सेवकजनसिद्धविद्या ।
 ३. एकोडपि गरीयान् दोषः समग्रमपि गुणग्रामं दूषयति ।
 ४. क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥ (१/३६)
 ५. स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणग्रामस्पृहाचच्चलम् । (५/२)
 ६. दैवं शिक्षयति । वगेरे
१८. श्रीमत्पाण्डयमहीश्वरे निजाभुजादण्डावलम्बीकृतं
 कर्णाटावनिमण्डलं वदनतानेकावनी शेडवति ।
 तात्प्रीत्यानुसरन् स्वबन्धुनिवहैविद्वदिद्विराप्तैः समं
 जैनागारसमेतसंततगमैः श्रीहस्तिमल्लोडवसत् ॥
 हस्तिमल्ल - अञ्जनापवनञ्जयम्
१९. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ. - ३२५
७०. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit literatura" - Page-642
७१. विक्रान्तकौरव - १/६
७२. पवनाञ्जयनाटकम् हस्तिमल्ल ए. वी. पटवर्धन माणिकचन्द्र दिगम्बर जैन
 ग्रन्थमाला समिति मुम्बापुरी - ४, वि. सं. २००६
७३. अञ्जनापवनञ्जयम् - २/१५
७४. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ. - ३२९ से ३३१
७५. मैथिलीकल्याण - २/२७ और २८
७६. डॉ. मंजुला सहदेव - वाल्मीकि रामायण एवं संस्कृत नाटको में राम” - पृ. - २१७
७७. विक्रान्तकौरव - १/२४
७८. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ. - ३३२ से ३३३
७९. ना. शा. - अभिनव भारती - Vol. II, Page 410, Vol. III, Page 105-176
८०. अञ्जना - Vol. III, Page-52

८१. दूरात्मन नेयं सीता रचनाशाय कृत्येयं हियते त्वया । (अभिनव भारती
ना. शा. २०/७७-५२)
८२. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ.-४३७
८३. रावणः - सीते आरुह्यातां पुष्करम् ।
सीताः - हताशा अपि मरिष्यामि न पुनः आरोक्ष्यामि ।
रावणः - आः किं बहुना ?
यावत् करेण दृढपीडितमुष्टि यन्त्र -
मुख्याय चन्द्रकिरणद्युतिचन्द्रहासे ।
न त्वपुरो षटुशिरः कमलोपहार
आरभ्यते समधिरोह शिवाय तावात् ॥
सीताः - वरमात्मनः शरीरस्यात्माहितम् ।
न पुनस्तापौघनानाम् ।
इहयाधिरोहामि मन्दभागिनी ।
हा आर्यपुत्र (इति रूदति आसहं नाट्यति)
८४. धनंजय - द. रू. - (३ प्रकाश) - पृ.-२२-६६-६८
८५. कुन्तक - व. जी. - पृ.-२४३
८६. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-७०-१७९
८७. भोज श्रृंगारप्रकाश - (११ प्रकाश) - पृ.-४६
८८. रामचन्द्र गुणचन्द्र - ना. द. - (षष्ठ परि.) - पृ.-४४५
८९. रामचन्द्र गुणचन्द्र - ना. द. - (षष्ठ परि.) - पृ.-४४५
९०. Dr. V. Raghavan - "Some old lost Plays" - Page 50-59
९१. यथा क्षीरस्वामीविरचितेऽभिनवराघवे
अस्त्येव राघवमहीनकथापवित्रं
काव्यं प्रबन्धघटनाग्रथितप्रथिम्नः ।
भट्टेन्दुराजचरणाब्जमधुव्रतस्य
क्षीरस्य नाटकमन्यसमानसारम् ॥

(रामचन्द्र गुणचन्द्र - “ना. द.” - पृ.-१३८)

८२. आनंदवर्धन - ध्वन्यालोक - (लोचन टीका) - उद्योत - १/१
८३. पी. वी. काणे - “संस्कृत साहित्य का इतिहास” - पृ. ३०३
८४. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ.-४६२ से ४६५
८५. सागरनन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-१०४
८६. Dr. V. Raghavan - "Some old lost Rama plays" - Page-68-69
८७. राघवाभ्युदये रामं वंचयितुं रावणेन कूटसन्धो जालिनी नाम राक्षसी कृतेति ।
ना. ल. र. को. - पृ.- १३०
८८. यथा राघवाभ्युदये कूटसन्धिना सामदाने
निष्फलीभूते रावणः स्वरूपमास्थाय-
दूराष्मल्लक्ष्मतिष्ठ तिष्ठेति व्याहृतवान् - ना. ल. र. को. - पृ.-१२९
८९. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ.-४६३
१००. कुन्तक - व. जी. - (४ उन्मेष) - पृ.-२२२
१०१. S. K. De - "History of Sanskrit literature" - Page.-548
१०२. कुन्तक - व. जी. - १, पृ.-२२६ और २, पृ.-२४३ और २४४
१०३. ना. शा. - १३/७५ परनी अभिनवभारती
१०४. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ.-४५९
१०५. S. K. De. - "History of Sanskrit lit." - Page-548
१०६. सागरानन्दी - ना. ल. र. को. - पृ.-६८
१०७. कुन्तक - व. जी. - (४ उन्मेष) पृ.-२४३
१०८. S. K. De - "History of Sanskrit lit" - Page-548
१०९. ओ. पी. डीथ - “संस्कृत नाटको” - गुजरात विद्यासभा अनु. नर्मदाशंकर
पुरोहित, आवृत्ति-१, १९३३, पृ.- ३८३
११०. डॉ. तपस्वी नान्दी - “संस्कृत नाटकोनो इतिहास” - पृ.- ४५५
१११. आनंदवर्धन - ध्वन्यालोक - (३ उद्योत) - पृ.-८३३

- १.१.२. धनंजय - द. रू. - (२ प्रकाश) - पृ.-३६-४१, पृ.-७९-८४
- १.१.३. S. K. De - "History of Sanskrit lit." - Page-506-507
- १.१.४. जगदीश मिश्र - “हनु.” - भूमिका - पृ.-९
- १.१.५. गैरोला वाचस्पति - “संस्कृत साहित्य का इतिहास” - पृ.- ६९१, पादटीप - ६
- १.१.६. हनु. - १४/९४-९६
- १.१.७. जगदीश मिश्र - “हनु.” - भूमिका - पृ.-१०
- १.१.८. S. K. De - "History of Sanskrit lit." - Page-529
- १.१.९. भोजप्रबन्ध - चौखाम्बा विद्याभवन - वाराणसी - १९५६ - पृ.-१४६-१४७
- १.२.०. जगदीश मिश्र - हनु. - भूमिका - पृ.-१०
- १.२.१. S. K. De - "The Problem of Mahanatak" - Oriental Press, Calcutta
(Reprinted from the Indian Historical quarterly sep. Des. 1931)
Page- 2
- १.२.२. Wilson H. H. - "Theater of the Hindus" - Sushil Gupta Limited,
Calcutta-1955, first edi., Page -130
- १.२.३. S. K. De - "History of Sanskrit lit." - Page-544
- १.२.४. हनु. - १४-६९, ९४ और ९६
- १.२.५. Shastri Surendra Natha "The Laws and Practice of Sanskrit Drama"
The Chaukhamba Sanskrit Series, office Varansi - 1961 First
edi., Page-26
- १.२.६. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ.-१
- १.२.७. डॉ. ओझा दशरथ - “नाट्य समीक्षा” - पृ.-१०
- १.२.८. एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।
अङ्गैश्च दशभिधीरा महानाटकमुचिरे ॥ सा. द. ५/२२३
- १.२.९. किं ते भीरु भिया निशाचरपतेनोसौ रिपुर्महान
यस्याग्रे समरोद्यतस्य न सुरास्तिष्ठन्ति शक्रादयः ।

महदोदेण्डकमंडलोद्धृतधनुः क्षिप्ताः क्षणान्मार्गणाः

प्राणानस्य तपस्विनः सतिरणे नेष्यन्ति पश्याधुनाः ॥ हनु. ९/६

१.३०. अमररुशतक - ५०

१.३१. हनु. - ५/१२

१.३२. सा. द. - १०-६२ वृत्ति

१.३३. डॉ. वासुदेव वि. पाठक - “गुजरातना संस्कृत नाट्यकारो” - पादटीप पृ. - ७

१.३४. जगदीश - “हनु.” - भूमिका - पृ.-१३-१४

१.३५. सद्यः पुरीपरिसरेषु शिरीषु शिरीषमृद्धी
गत्वा जवात्रिचतुराणि पदानि सीता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् बृवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारणम् ॥ हनु. ३/१२

१.३६. पुरते निकसी रघुवीरवधु धरि धीर दए डग में मग है ।
झलकी भरि भाल कनी जल की मुख सुखि गए मधुराधर वै ॥
फिर बूझति है चलिबो अब केतिक पर्नकूटि करिही कित है ।
तियकी लखि आतुरता पियकी अंखिरिया अति चारू जल च्वै ॥

तुलसीदास कवितावली

१.३७. एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामन्तरैक प्रयोजन सम्बधः सन्धिः ।
सा. द. - ६/७५ वृत्ति

१.३८. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ.-११

१.३९. हनु. - ८/४०

१.४०. राम राम महावीर को वयं गुणवर्णने । हनु. - १४/८०

१.४१. Gupta Chandrabhan "The Indian Theafre Motilal Banarsidas,
Banarasa, First edi., 1954, Page-109

१.४२. एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि ते कपे ।

प्रत्यक्षं त्रिक्यमाणस्य शेषस्य ऋणिनो वयम् ॥ हनु. - १३/३५

१.४३. अभिमन्यु श्रीमन्नलाल - “हनु.” - मास्टर खेलाडीलाल एन्ड सन्स, बनारस,

૧૯૪૪, પ્રથમ સંસ્કરણ, પૃ.-૧૬

૧૪૪. હનુ. - ૩/૨૨

૧૪૫. ઐજન - ૬/૪૧

૧૪૬. ૧. ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે । હનુ. - ૭/૭

૨. ખલઃ કરોતિ દુવૃત્તં નૂનં પતતિ સાધુષુ । હનુ. - ૧૩/૧૨

૩. મનસિ સ્વસ્થે રમ્યાણાં રમણિયતા । હનુ. - ૧૪/૨૮ ૫/૨૨; ૮/૨૯;
૯/૧૫; ૯/૧૬; ૯/૧૭; ૧૧/૨૩/ ૧૨/૧; ૧૩/૧૫; ૧૪/૨૫; ૧૪/૨૭
વગેરે નોંધપાત્ર છે.

૧૪૭. "The So-called Mahanataka, otherwise known as the Hanuman
nataka, occupies a unique position in Sanskrit dramatic Literature"
- S. K. De. - "Aspects of Sanskrit Literature" - Page-216

પ્રકરણ - ૧૧

ઈ. સ.ની ૧૧મી સદીથી માંડીને ૧૫મી સદી સુધીનાં પ્રસિદ્ધ રૂપકો

૧૧.૧. કનકમંજરી

કનકમંજરી એ ક્ષેમેન્દ્રનું ત્રીજું રૂપક છે. આ રૂપક અનુપલબ્ધ છે. આચાર્ય ક્ષેમેન્દ્રનો સમય ૯૯૦ - ૧૦૬૬ ઈ. સ.નો છે. આ રૂપકનો એક શ્લોક ક્ષેમેન્દ્રે કવિકણ્ઠાભરણમ્^૧માં નોંધ્યો છે. જેનાથી એટલું જાણી શકાય છે કે તેમનું આ રામકથા વિષયક રૂપક હશે. બીજી આના વિષે કશી વિગતો સાંપડતી નથી.

૧૧.૨. જાનકીરાઘવમ્ (૧)

સાગરાનન્દીએ ના. લ. ર. કો.માં સૌથી પ્રથમ જાનકીરાઘવમ્નો અને એના કથાનકનો ૨૨ વખત ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨ ૭ અંકયુક્ત આ રૂપકનો આરંભ સીતાહરણથી થાય છે અને અંતમાં સીતાની પ્રાપ્તિથી પૂર્ણ થાય છે. પ્રથમાઢ્ક અનુસાર સીતા સ્વયંવરમાં રાવણ આવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરે છે. એ શ્લોકનો સીધે સીધો પ્રસંગ રાઘવકાર જયદેવે નોંધ્યો છે.^૩ અહીં પરશુરામકાણ્ઠમાં સીતાની સખી પ્રિયંવદા પરશુરામના આગમનથી ભયભીત બની છે એવો ઉલ્લેખ છે.

બીજા અંકમાં રામે સીતાના લગ્ન પછીથી અયોધ્યામાં એમની પ્રણયલીલાનું વર્ણન આલેખ્યું છે. ત્રીજા અંકમાં સીતાહરણ, સુગ્રીવ મિલનની વિગતો દર્શાવી છે. જાનકીરાઘવમ્માં માયાલક્ષણાઢ્કમાં કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારની માયાનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે. વા. રા.ના યુ. કાં.ની કથાને જાનકીરાઘવમ્ રૂપકના છઠ્ઠા અંકમાં આપી છે. રામ રાવણને સંદેશો મોકલાવે છે કે તે સીતાને પાછી સોંપી દે. પરંતુ તે તેમ કરતો નથી. આ રૂપકના છેલ્લા ૭માં અંકનું નામ સંહાર એવું આખ્યું છે. જેમાં રાવણ-વધની કથા કહી છે. છેલ્લે રામને વિભીષણ જણાવે છે કે સીતાને અગ્નિની કશી જ અસર થઈ નથી. એથી રામ પ્રસન્ન થાય છે. રામ અને સીતાનું મિલન થાય છે.

ડૉ. વી. રાઘવન નોંધે છે કે જાનકીરાઘવમ્ના ત્રીજા અંકમાં “માયાલક્ષણ”ની

કલ્પના આ રૂપકમાં કરી હતી. જે આ રૂપકની ખાસ વિશેષતા છે. પરંતુ એનો વિનિયોગ ક્યા સંદર્ભમાં અને કેવી રીતે કર્યો હશે ? એની સ્પષ્ટતા કરી નથી.^૪ જાનકીરાઘવમ્ રૂપકનો પ્રભાવ જયદેવના પ્ર. રા. પર પડ્યો છે એવું જાણી શકાય છે. એથી આ ૧૦મી સદી પહેલાની કૃતિ છે.

૧૧.૩. બાલચરિતમ્

સાગરાનન્દીએ ના. લ. ર. કો.^૫માં બાલચરિતમ્નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ આ રૂપક અપ્રકાશિત છે.

૧૧.૪. મારીચવંચિતકમ્

સાગરાનન્દીએ ના. લ. ર. કો.માં આનો નિર્દેશ કર્યો છે.^૬ અહીં ૫ અંકોમાં રામકથા નિરૂપી છે. અહીં અંક પ્રવેશકમાં ઉલ્કામુખ અને દીર્ઘજિહ્વ એમ ૨ અધમ કોટિના પાત્રો આવે છે. વિભીષણ બંનેની સંધિ કરાવે છે. આના અંતિમ અંકમાં રામ લક્ષ્મણને સંબોધી કહે છે કે -

आर्य प्रविश्य लङ्कां गृह्यतां पौरजनानामतिथि सत्कारः ।

આ રૂપક ઉપલબ્ધ નથી.

૧૧.૫. રામવિક્રમમ્

આ રૂપકની ચર્ચા એક માત્ર સાગરાનન્દીએ ના. લ. ર. કો.^૭માં જ કરી છે. અહીં એક બટુક વનમાં જનકને મળે છે અને કહે છે કે - રામને રાક્ષસો સાથે વિરોધ કેવી રીતે થયો હતો એની માહિતી આપે છે.

રામકથા વિષયક રૂપકોનો સાગરાનન્દીએ ના. લ. ર. કો.માં જાનકીરાઘવમ્, બાલચરિતમ્, મારીચવંચિતકમ્, રાઘવાખ્યુદયમ્, રામવિક્રમમ્ તથા રામાનન્દઃ રૂપકોના સંવાદો અને શ્લોકો નોંધ્યા છે. તદુપરાંત અંકોના નામો પણ દર્શાવ્યા છે. જેમકે અયોધ્યાભવન^૮, કૈકેયીભવન^૯, દશરથાઢ્ક^{૧૦}, પ્રાવૃગંઢ્ક^{૧૧}, માયા-લક્ષ્મણાઢ્કમ્^{૧૨}, વિભીષણનિર્ભર્ત્સનાંક તથા શક્ત્યાઢ્ક^{૧૩} વગેરે. અહીં એમણે રૂપકનું નામ દર્શાવ્યું નથી, પણ અંકનું જ નામ નોંધ્યું છે. એથી એ જાણી શકાતું નથી કે એમણે આ અંકનું નામ ક્યા રૂપકમાંથી લીધું હશે ! એની માહિતી દર્શાવી નથી. પરંતુ એટલું તો જાણી શકાય છે કે, ઉપર્યુક્ત રૂપકોનો સમય

૧૧મી સદીના અંતિમ ચરણનો સર્વાનુમતે સ્વીકારાયો છે.

૧૧.૬. મારીચવધમ્

ભોજરાજે શ્રૃંગારપ્રકાશમાં રામકથા વિષયક ૨ રૂપકોનો ઉલ્લેખ કરી, તેના ઉદ્ધરણો નોંધ્યા છે. જેમાંનું એક આ મારીચવધમ્^{૧૪} અને બીજું રાઘવાનન્દઃ છે. ભોજરાજ સિવાય કોઈએ આ બંને રૂપકોનો નિર્દેશ કર્યો નથી. હા ! અભિનવગુપ્તે ભારતીમાં મારીચવધમ્નો રામકાવ્યના^{૧૫} ઉદાહરણ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યસૂરિ તેને કુકુમગ્રામરાગ છે તેવું નોંધે છે.

૧૧.૭. રાઘવાનન્દઃ

ભોજરાજે શ્રૃંગારપ્રકાશમાં રામકથા વિષયક બે રૂપકોનો ઉલ્લેખ અને ઉદ્ધરણો નોંધ્યા છે. તેમાં આગળ જોયું છે તેમ મારીચવધમ્ અને બીજું આ રાઘવાનન્દઃ^{૧૬} છે. આ રૂપકોનો પણ ભોજરાજ સિવાય કોઈએ નામ નિર્દેશ પણ કર્યો નથી તે નોંધવું ઘટે.

૧૧.૮. રઘુવિલાસનાટકમ્

૧૧.૮.૧. જીવન, કવન અને સમય

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયમાં થઈ ગયેલાં રામચંદ્ર (શક સં. ૧૧૪૬ - ૧૨૩૦) કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યસૂરિના પદ્મશિષ્ય હતા. તેમણે અનેક નાટ્યકૃતિઓ રચી છે. રામકથાપરક રઘુવિલાસનાટકમ્ અને રાઘવાખ્યુદયમ્ મળે છે. સિદ્ધરાજે એમને “કવિકટારમલ્લ” બિરૂદ આપ્યું હતું. તેઓ શીઘ્ર કવિ હતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહ સાથેના કવિ વિનોદના એમના કેટલાક પ્રસંગો ચિરસ્મરણીય બન્યા છે. સમસ્યાપૂર્તિ ઉપર પણ તેમનું સારું પ્રભુત્વ હતું. પૂ. શ્રી પુણ્યવિજયજી તેમને પ્રબન્ધશતકર્તા તરીકે ઓળખાવે છે. એટલે સોએક કૃતિઓની એમણે રચના કરી હોવી જોઈએ. પૂ. શ્રી પુણ્યવિજયજીના^{૧૭} મતે “પ્રબન્ધશતક” નામની એક કૃતિની રામચંદ્રે રચના કરી છે, પરંતુ તે ઉપલબ્ધ નથી. રામચંદ્રે ગુણચંદ્રના સહયોગમાં રચેલો ગ્રંથ નાટ્યદર્પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અનેરી ભાત પાડે છે. એમણે નાટ્ય પરંપરાને લગતો દ્રવ્યાલંકાર નામનો ગ્રંથ પણ રચ્યો છે.

એમના ૧૧ રૂપકોમાંથી ૬ જ પ્રાપ્ય છે. જેમાં નલવિલાસ, સત્ય હરિચન્દ્ર,

કૌમુદી મિત્રાનન્દ, નિર્મયન્તીમવ્યાયોગ, રઘુવિલાસનાટકમ્ અને મલ્લિકામકરન્દ બાકીના રોહિણીમૃગાઙ્ક પ્રકરણ, રાઘવાભ્યુદયનાટકમ્, યાદવાભ્યુદયમ્ વગેરે મળતા નથી. રામચંદ્રના કાવ્યોમાંથી કુમારવિહારશતક, સુધાકલશ અને દોધકપંચશતી નથી મળતા. ૨૮ સ્તોત્રો છે. દ્રવ્યાલંકાર અને નાટ્યદર્પણ આ બે સહયોગથી રચ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં તેમના ૪૭ જેટલા ગ્રંથોની માહિતી મળે છે.

કવિ પોતાને ‘‘વિદ્યાત્રયીવચન’’ તરીકે વ્યાકરણ, ન્યાય અને કાવ્યમાં નિપુણ ગણાવે છે.^{૧૮} રાઘવામ્યુદયમ્, યાદવાભ્યુદયમ્, નલવિલાસ અને રઘુવિલાસ એ રામચંદ્રની ૪ શ્રેષ્ઠ નાટ્યકૃતિઓ છે. રઘુવિલાસોદ્ધાર^{૧૯} નામ ર. વિ. નાટકનો સાર હોવાનું સૂચવે છે. સંભવતઃ તે ર. વિ.ની મુખ્ય ઘટનાઓ સાંકળી લેવાનો ઉપક્રમ હશે. રામકથાપરક ર. વિ. ૩૫૬નું પ્રથમ વિહંગાવલોકન કરીએ.

૧૧.૮.૨. કથાવસ્તુ અને મૂલ્યાંકન

૮ અંકવાળા આ ર. વિ. નાટકમાં નાન્દી શ્લોકમાં વીરને વંદન કરવામાં આવ્યા છે.^{૨૦} અહીં વીર શબ્દથી રામ અને મહાવીર બંને અભિલક્ષિત છે. આ શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ રામકથાનું સૂચન પણ કર્યું છે. સીતાહરણ, રામના વીરોચિત પરાક્રમ અને સીતાની મુક્તિ એ નાટ્યકથાનાં પ્રધાન કથા સૂત્રો છે. આ નાટ્યનો પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય વાચક દર્શકને મોહમાંથી મુક્તિ પમાડવાનો છે. જેને દર્શનાનુસાર કર્મબંધનમાંથી મુક્તિ પામવા મોહ ઉપર વિજય મેળવવો અનિવાર્ય છે રામચંદ્રના મતે રામકથા એ કથારત્નોનું શ્રેષ્ઠ રત્ન છે.^{૨૧} રામકથાના નાયકના નામ સાથે કર્તાના પોતાના નામનું સાદૃશ્ય પણ તેમના આકર્ષણનું કારણ હોઈ શકે. કવિને પોતાની વિદ્રતા અને મધુર પ્રાસાદિક વાણીનું ગૌરવ છે. તેઓ શ્લેષથી પોતાના અને રામના નામ સાથે શાબ્દિક રમત પણ કરે છે.^{૨૨}

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલની માફક અહીં સૂત્રધાર વસંતઋતુ સંબંધિત ગીત ગાવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. પ્રથમ અંકનો આરંભ ભાસના પ્ર. ના.ની જેમ વનવાસ પ્રસંગથી થાય છે. રામના વનવાસના કારણે રાજા દશરથ વિલાપ કરતા હોય છે. નાટકના અંતે રાવણને મારી રામ સીતાને પ્રાપ્ત કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે વસ્તુની પસંદગી, નાન્દી શ્લોક અને નાટકનું શીર્ષક બતાવે છે કે આ નાટકના કવિ વાલ્મીકિ, ભાસ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ આદિથી અભિભૂત છે.

ર. વિ.ની કથા અને કથાનાયક પ્રખ્યાત છે. રામકથાના નાયક ધીરોદાત્ત

છે. ભાસના અભિ. કે ભવભૂતિના મ. ચ.ની જેમ મુખ્ય રસ વીર છે. અભિ.નો આરંભ રામના વનવાસ અને અંત લંકામાં રામના અભિષેક સાથે થાય છે, પરંતુ ર. વિ.માં રામના વનગમનના કારણે રાજ દશરથના વિલાપથી આરંભ અને રામ સીતાના સુખદ મિલન સાથે સાંકળવાનો પ્રધાન હેતુ સ્વયં સ્પષ્ટ છે. નાટકમાં કેટલાક અનિવાર્ય પરિવર્તનો સિવાય રામચંદ્ર વાલ્મીકિની રામકથાને જાળવી રાખે છે.

રામચંદ્રે બા. કાં.ની કથાવસ્તુ છોડી દીધી છે. રામના વનગમન પાછળ રાજ દશરથના વિલાપ સાથે નાટકનો આરંભ કર્યો છે. અ. કાં.માંથી પણ વનવાસ પછીની કથાવસ્તુ જ સ્વીકારી છે. કેકેયીની વરયાચના, રામના અટકી ગયેલા અભિષેકની ઘટનાને પૂર્વભાગમાં સૂચિત અંશ તરીકે વણી લીધી છે.

આ નાટકનો પ્રથમ અંક કરુણરસથી પૂર્ણ હોવા છતાં પ્ર. ના.ની જેવી એકાગ્રતા ઉભી કરી શકતો નથી. રાજ દશરથ, કૌશલ્યા અને સુમતિ અમાત્ય આ નાટકના પ્રથમ અંક પૂરતા જ આવે છે. બીજા અંકમાં અર. કાં.માંથી સીતાના અપહરણના પ્રસંગને વણી લીધો છે. અહીં પ્રહસ્ત, પ્રભંજન અને રાવણના અન્ય સાથીઓનો પ્રવેશ છે. અહીં વાલ્મીકિની રામકથાથી રામચંદ્રની રામકથા જુદી પડે છે. અન્ય રામકથાઓમાં પણ અહીં મળતો કથાંશ જોવા મળતો નથી. અહીં રામ સમક્ષ રાવણ પોતાની ઓળખ પાતાલ લંકાના રાજ ચંદોદરના પુત્ર મારીચ તરીકે આપે છે. તેના પિતાને મારી રાવણે લંકા પડાવી લીધી છે.^{૨૩} તેણે આમ કરી પોતાની બહેનના દીકરા ખરને તે આપી દીધી છે. આથી મારીચ રાવણના ભયથી દંડકારણ્યમાં આમતેમ ભટકી રહ્યો છે. મારીચ રામને રાવણના ત્રાસ અને ભયમાંથી પોતાને અને તેની પત્નીને બચાવી લેવા વિનવે છે. તેને અન્ય રાક્ષસોથી પણ ભય હોવાનો તે જણાવે છે. લક્ષ્મણ મારીચ તરફ કે તેને સહાય કરવા બાબતે અનિચ્છા ધરાવે છે.

રાવણને સીતાના સૌંદર્ય માટે પ્રબળ દિદ્ધા છે. તેના માટે તે પ્રથમ સૌંદર્ય અને કામદેવનું પ્રહરણ છે. રાવણનો સાથી વૈનતેય પુનઃ રાવણના પરાક્રમો વર્ણવવા માંડે છે. પણ રામને પ્રભાવિત કરી શકતા નથી. આ દરમિયાન પાતાલ લંકાપતિ દ્વારા દંડકારણ્યને ઘેરી લીધાના સમાચાર આવે છે. રાવણને સીતા કાલરાત્રી સમાન લાગે છે.^{૨૪} કાલરાત્રી શબ્દ પણ રાવણના અંતનું સૂચન કરે છે. રાવણ અવલોકિની વિદ્યાથી સિંહગર્જના કરી સીતાને ભયભીત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ખર નેપથ્યમાંથી રામને મારવા આજ્ઞા કરે છે. રામ તે સાંભળી તેનો પીછો કરે

છે. લક્ષ્મણ રામ સાથે જાય છે. સીતાને સભાન અવસ્થાએ હરી જવી મુશ્કેલ જણાય છે. રામના મરણતોલ બાણનો પ્રહાર થયાનું સાંભળતાં જ સીતા બેભાન બને છે. રાવણ એ તકનો લાભ લઈ ઝડપથી સીતાનું અપહરણ કરે છે.

આમ સીતાહરણ પ્રસંગમાં કવિ રામચંદ્રે આમૂલ પરિવર્તન કર્યું છે. અવલોકિની વિદ્યા જેવા અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વનો ઉપયોગ કર્યો છે. રામ રાવણનાં પાત્રો પરંપરાગત છે. પ્રહસ્ત, પ્રભંજન વગેરે કાલ્પનિક પાત્રો છે. સ્ત્રીવેશમાં પ્રહસ્ત રમૂજ ઉત્પન્ન કરે છે. અહીં વીરરસ પ્રધાન છે, જ્યારે અદ્ભુત, ભયાનક અને હાસ્ય ગૌણ રસો છે.

ત્રીજા અંકમાં વિરહી રામનું વર્ણન મળે છે. રામનું વામાક્ષિ સ્પંદન અમંગલનાં ઐંધાણ આપે છે. રામ ગમે તે ભાવિ ઘટનાનો સામનો કરવા તૈયાર છે. લક્ષ્મણ કીડામૃગ, લીલાબહી અને પંજરશુક સીતાને વહાલાં હોવાથી તેનાથી વિખૂટા પડ્યાં હોવાનું માને છે. સીતા વિરહી રામ વિક્રમોર્વશીયમ્ના પુરુરવાની^{૨૫} માફક વૃક્ષો, અને પક્ષીઓને સીતાની ભાળ મેળવવા પૃચ્છા કરે છે. સીતાની શોધમાં આગળ વધતાં માર્ગમાં જટાયુ મળે છે. રાવણ દ્વારા સીતાહરણના સમાચાર તે આપે છે. અહીં જટાયુના મરણનો પ્રસંગ તાદૃશ અને ચિત્રાત્મક વર્ણવાયો છે.^{૨૬}

કવિએ ભરતના નાટ્યની મર્યાદા ઉલ્લંઘી રંગમંચ ઉપર મૃત્યુ બતાવ્યું છે. રામનું બેભાન થવું, રામના હૃદયની સરળતા અને સર્વ તરફ ઉત્કટ લાગણીનું દર્શન કરાવે છે. રામ સ્ત્રીવેશમાં રહેલા પ્રહસ્તને વિનવે છે. વિરાધ સીતાહરણ થયું હોવાનું જણાવે છે, ત્યારે રામ પોતાની જાતને પૌરુષહીન માને છે. વિદ્યાધરે જણાવ્યું કે સીતાનું હરણ કરનાર રાવણ જ છે. તેણે જટાયુને મરણતોલ ઘાયલ કરેલો હતો. અંકનો અંત મનોરમ સૂર્યાસ્ત વર્ણન સાથે થાય છે. જ્યાં સૂર્યવંશ વર્ણન, સીતાહરણ અને સીતાની શોધનું સૂચન થયેલું છે.

ચોથા અંકના આરંભે કલકંઠ અને શુકનાસ નામના અનુચરોના સંવાદ દ્વારા રાવણના અનિચ્છનીય કૃત્ય બદલ તેમની નારાજગી અને સીતાની રાવણને તણખલાથી પણ તુચ્છ ગણવાની વૃત્તિ સૂચવાય છે.^{૨૭} રાવણની કામદશાનું વર્ણન અહીં શૃંગારરસનો આભાસ સર્જે છે. રાવણની કેટલીક ઉક્તિઓ હાસ્યજનક છે. એક સ્થળે તો કવિ “રત્નયોરભેદ”નો લાભ લઈ રાઘવને લાઘવ કહે છે. રાવણની સીતા માટેની ઉત્કટ પ્રણય ભિક્ષાથી સીતા ગુસ્સે થાય છે. અહીં કવિએ “દુઘમુઘવિલોચન” શબ્દનો પ્રયોગ મૂખર્તા માટે કર્યો છે. રાવણનાં પરાક્રમો

સીતાને આકર્ષી શકતાં નથી.

પાંચમાં અંકમાં મારીચ જણાવે છે કે લંકાને ઘેરી લેવામાં આવી છે. વિભીષણ અને મારીચ સીતાને સોંપી દેવા માટે રાવણને સમજાવે છે. પરંતુ તેમના પ્રયત્નો નિર્થક સાબિત થાય છે. ત્યાં દૂત તરીકે આવેલો ચંદ્રરાશિ રાવણને પોપટ બનાવી પાંજરામાં પૂરી સાત સમુદ્રમાં ફેરે છે. રાવણની કાકૃતિઓ અને કેટલાક સંવાદો રાવણના વિભિન્ન ભાવો અને યુદ્ધની અધિરતાને સુંદર રીતે ચિત્રિત કરે છે. શિરસિ પથમ્ - કિમપરમાદિશતિ - કિમદ્યાપિ પ્રહસ્તઃ પ્રગુણયતિ - જેવાં રાવણનાં કટાક્ષપૂર્ણ વિધાનો હાસ્ય નિષ્પન્ન કરી શકાતાં નથી. આ અંકમાં શૃંગારનો રસાભાવ છે. મુખ્ય રસ વીર જ રહે છે. અહીં હનુમાનને કવિએ ચંદ્રરાશિ તરીકે કલ્પ્યા છે. રામાયણમાં વાલી રાવણને સાતેય સમુદ્રમાં ફેરવે છે. અહીં કવિએ પાંજરામાં પોપટ બનાવી રાવણને પૂરવાનું પરિવર્તન કરી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાસે અભિ.માં અંગદદૂત પ્રસંગ નિરૂપ્યો છે. એક જ શ્લોક એકથી વધુ પાત્રોના મુખમાં મૂકી કવિએ ભાવવૈવિધ્ય પ્રગટ કર્યું છે. સમગ્ર અંક ખૂબ જ રસપ્રદ છે.

છઠ્ઠા અંકના આરંભે ચંદ્રરાશિ જાંબુવાનને પોતાની લંકાની મુલાકાતની વાત કરતાં રાવણને ૧૦ મસ્તક હોવાનું જણાવે છે. ગોમુખ રાવણની શક્તિથી લક્ષ્મણ ધાયલ થયો હોવાના સમાચાર લઈ આવે છે. રામ અને સુગ્રીવના ટેકે સહારો લઈ લક્ષ્મણ પ્રવેશે છે. વિભીષણ, અંગદ, હનુમાન પવનંજય, ચંદ્રરાશિ, કુંદ, કુમુદ, ગવય વગેરેને જાંબુવાન સૈન્યને વ્યુહાત્મક રીતે ગોઠવવા આજ્ઞા કરે છે. જેથી રાવણ આ પરિસ્થિતિનો કોઈ જ ગેરલાભ ન ઉઠાવી શકે. ધાયલ થયેલા પ્રિય ભાઈ લક્ષ્મણને જોઈ રામના વિલાપનું નાટ્યકારે અહીં સુંદર વર્ણન કર્યું છે. લક્ષ્મણ હનુમાનને સૂર્યહાસને ધનુષ્ય આપવા અને વિભીષણને પોતાના બે હાથથી અંજલિ આપવા વિનવે છે.

સૂર્યાસ્ત થતાં કવિ કલ્પે છે કે પોતાના વંશના કુલદીપકને જીવતદાન આપવા શક્તિની પીડાને હરવા સમર્થ એવી ઔષધિની શોધમાં સૂર્ય પોતે જાય છે. અહીં કવિ પ્ર. ના.માં રામ ભરતના વક્ષઃસ્થળને કપાટપુટ પ્રમાણ ગણાવે છે. તેમ લક્ષ્મણના વિશાળ વક્ષઃસ્થળને ઓળખાવે છે.^{૨૮} જાંબુવાન શુભ નિમિત્તની નોંધ લઈ બધાને વિશ્રાંતિ લેવા કહે છે. આ અંકમાં કરુણરસ હૃદયસ્પર્શી છે. રામનો લક્ષ્મણ પ્રતિ પ્રેમ અને લક્ષ્મણની રામભક્તિ, ભાતૃભાવ અને સેવા પરાયણતા

નોંધપાત્ર છે. આ અંકનું કથાનક વાલ્મીકિની રામકથાથી ભાગ્યે જ જુદું પડે છે. કવિએ ઘણાં પાત્રો કલ્પ્યાં છે. અહીં હનુમાન દિવ્ય ઔષધિની શોધ માટે જતાં નથી. અહીં સુષેણને ખોલાવાયો નથી. કવિએ સમગ્ર ઘટના પોતાની રીતે ઘડી છે. અહીં રાવણે શક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સાતમા અંકમાં ચંદ્રરાશિ રામને જણાવે છે કે લક્ષ્મણ વિશલ્યકરણી ઔષધિથી મૃત્યુમાંથી બચી ગયો છે. મય રાવણને નગરમાં થઈ રહેલી લોકનિંદા વિષે જણાવે છે. પરંતુ તે ગણકારતો નથી. અહીં પ્રયોજાયેલો “ધૂમેરી” શબ્દ ગુજરાતી ભાષાનો છે.^{૨૯} રાક્ષસકુળ અને કીર્તિના નાશનું કારણ એવી સીતાને પાછી સોંપી દેવા જણાવવા છતાં મહાઅહંકારી રાવણ તેમ કરતો નથી. શ્લોક રચનાનો વિભિન્ન પ્રયોગ રાવણના વિભિન્ન ભાવોને વ્યક્ત કરે છે. દેવો આ સ્થિતિનો લાભ લઈ કેદ કરેલા દેવોને છોડાવી જાય છે. કુંભકર્ણ અને ઈન્દ્રજિતની કેદ, રાવણનું યુદ્ધ પ્રસ્થાન વીરરસની પોષક ઘટનાઓ છે. રાવણના વિભિન્ન ભાવોની અભિવ્યક્તિમાં અંતે મૃત્યુ સૂચિત થયેલું છે. કુંભકર્ણ ઈન્દ્રજિત વાલ્મીકિના રામાયણમાં કેદ થતા નથી.

અંતિમ અંકનો આરંભ સેવકના જીવન અને પાપીઓના દીર્ઘજીવનનાં વર્ણન સાથે થાય છે. નાટકના અંતે કવિ અદ્ભુત રસનો આશ્રય લે છે. રાવણની ૨૦ આંખોનાં વિવિધ ભાવો અને રામ રાવણ વચ્ચેના ઉગ્ર સંવાદો નોંધપાત્ર છે. વારિદારિક, અલિકભુજસૌંદર્ય, વીરસારભેય વગેરે રામ પ્રયોજિત શબ્દો કે રાવણ પ્રયોજિત કૂપકચ્છપ, મલેચ્છધામ વગેરે શબ્દો પરસ્પર અપશબ્દોના ઘોતક છે. વિભીષણ યુદ્ધ અટકાવવા નિરર્થક પ્રયાસ કરે છે. કવિએ રામ - રાવણ બંનેને લાગુ પડે તેવાં પદો દ્વારા યુદ્ધની નિરર્થકતા બતાવી છે. કારણ કે સીતા જીવિત ન રહે તો યુદ્ધ નિરર્થક છે. પણ પરસ્પર પડકારના અંતે ભયાનક યુદ્ધ થતાં લક્ષ્મણના હાથે ચક્ર દ્વારા રાવણ માર્યો જાય છે. આ ઘટના વા. રા. કરતાં જુદી પડે છે. નાટકના અંતે કવિ સીતા - રામનું મિલન સાધે છે. જંબુવાન સર્વ દુઃખોનો અંત, સજ્જનનું રક્ષણ, દુર્જનોનો નાશ અને સર્વનું કલ્યાણ ઈચ્છી ધર્મનિષ્ઠ વાતાવરણની અપેક્ષા વ્યક્ત કરે છે.

૧૧.૮.૩. ઉપસંહાર

કવિએ નાટ્યકલા, સ્વકલ્પિત પ્રસંગો, સરળ કથાપ્રવાહ, રામાયણકાલીન પાત્રો સાથે નવાં પાત્રોનું સર્જન, સરળ પ્રવાહી અને મધુરભાષા વગેરે નાટ્યના પાઠક અને દર્શક સહૃદયને પ્રભાવિત કરે છે.^{૩૦} સમસ્ત નાટકમાંથી ક્ષિત થાય

છે કે સ્ત્રીમોહને કારણે રાવણ અને તેના સમસ્ત કુળનો નાશ થાય છે. અને તેથી મનુષ્યે મોહમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ એવો જીવન સંદેશ આપતું, દાર્શનિક વિચારધારા ધરાવતું આ ઉત્તમકોટિનું નાટક ગુજરાતનાં સંસ્કૃત નાટકોમાં વિશેષ સ્થાનનું અધિકારી બને છે.

૧૧.૬. રાઘવાભ્યુદયમ્ (૨)

રામચંદ્રના સંસ્કૃત રૂપકોમાં આ શ્રેષ્ઠ નાટક છે. પરંતુ અત્યારે સુલભ નથી. આના કેટલાક અંશો રચયિતાના ના. દ.માં જ નિરૂપિત થયેલા જોવા મળે છે.^{૩૧} એથી એટલું તો ચોક્કસ સ્વીકારી શકાય કે આ નાટક છે. બૃહદ્વિષ્ણિકાના મતાનુસાર આ ૧૦ અંકી નાટક હતું.^{૩૨} રાઘવાભ્યુદયમ્ની કથાનો આરંભ સીતા સ્વયંવરથી થાય છે. રામચંદ્રે સૌથી પહેલા ર. વિ.ની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે ર. વિ.એ મારી પ કૃતિઓમાંની શ્રેષ્ઠ રચના છે.

સ્વયંવર મંડપમાં રામને જોતાં જ સીતા રામને પ્રેમ કરવા લાગે છે. રામ ધનુષ્ય ઉંચકી લે તેવું ઈચ્છે છે. એટલામાં જ એની દાસી લવંગિકાથી^{૩૩} જાણવા મળે છે કે રાવણ આવ્યો નથી. આ માહિતી મતિસાગર પાસેથી પણ મળે છે. સીતાહરણનું દુઃખ ફક્ત રાઘવને જ છે એવું નથી, પરંતુ આદિદેવ સૂર્યને પણ એનું દુઃખ છે. અહીં સુગ્રીવનું પ્રકરણ પતાકાડપે છે. છઠ્ઠા અંકમાં રામ સુગ્રીવ સંવાદ રોચક છે. રામ સુગ્રીવને અહીં કહે છે કે “મને મારી પત્ની સીતા મેળવી આપો.”

રામ : (સીતાપહારં સ્મૃત્વા સર્ગર્વવિષાદમ્) કપિરાજ, પ્રતિરાજવિક્રમયામિની તપનોદયે ભવતિ સહાયે સીતા ।

સીતા વિયોગી રામ અન્ય રૂપકોની જેમ જ મૃત્યુ પામતા નથી. એનું એમને દુઃખ છે. અંતમાં પ્રરોચના દ્વારા ભાવિ અર્થની સિદ્ધિ સીતાને મેળવી રાવણનો વધ કરે છે. ભાસ, ભવભૂતિ વગેરે રૂપકકારોએ જેમ એક જ નાયકને અનુલક્ષીને બે અલગ અલગ રૂપકોની રચના કરી છે, તેમ રામચંદ્રે પણ એની પરંપરા અનુસરી રામને નાયક બનાવી બે રૂપકો રચ્યા હશે એવું લાગે છે.

૧૧.૧૦. ઉન્મત્તરાઘવમ્ (૧)

ભૂમિકા

ઈ. સ. પૂર્વેના કોઈ અજ્ઞાત સમયથી શરૂ થયેલ સંસ્કૃત રૂપકોની રચના

પ્રક્રિયા છે કે વર્તમાનકાળ સુધી અવિરત ચાલુ રહી છે. એ ગૌરવનો વિષય છે. આ દિશામાં અલ્પ છતાં સ્તુત્ય પ્રયાસનું ક્ષણ એટલે **ઉન્મ. રા.** સામાન્ય રીતે આ રૂપક અંગે ખાસ કશું કહેવાયું નથી. રામકથા પર આધારિત આ રૂપકનો આંતરબાહ્ય સ્વરૂપનો વિગતે વિચાર કરીએ તે પહેલા તેના કર્તા વિશેની થોડી વિગત રસપ્રદ થઈ પડશે.

૧૧.૧૦.૧. રચયિતા - રચનાકાળ

ઉન્મ. રા.એ ભાસ્કર કવિ વિરચિત એકાંકી કૃતિ છે.^{૩૪} પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર કહે છે કે વિદ્યારણ્યજીના શ્રી ચરણકમળ વંદન મહોત્સવમાં **ઉન્મ. રા.**ના પ્રયોગ માટે આદેશ આપ્યો છે. શ્રી વિદ્યારણ્ય એ ભાસ્કરના ગુરુ જણાય છે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે શ્રી કૃષ્ણમાચાર્ય^{૩૫} અનુમાન કરે છે કે આ વિદ્યારણ્ય વિજયનગરના પ્રસિદ્ધ વિદ્યારણ્ય છે અને તે કૃતિની રચના ૧૪મા સૈકામાં થઈ હશે. **ઉન્મ. રા.**ના હિન્દી વ્યાખ્યાકાર આચાર્ય શ્રી રામપાલ શાસ્ત્રી, શ્રી બલદેવનો આ સંદર્ભમાં જૂદો મત ટાંકે છે. તદ્દનુસાર ભાસ્કર કવિનું હરિકવિ એવું બીજું નામ પણ હતું. તેમણે ૧૬૭૩માં **પદ્યામૃતતરંગિणी**ની રચના કરેલી. જેમાં પંડિત જગન્નાથનો એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કરેલ છે. તેથી ભાસ્કર કવિ પંડિતરાજ જગન્નાથના ઘણાં નજીકના અનુગામી હતા. આમ ભાસ્કર કવિનો સમય ૧૪મા સૈકા પછીનો અને ૧૭મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ વચ્ચેનો ગણી શકાય.^{૩૬}

જો કે વાચસ્પતિ ગૌરાલા ભાસ્કરને જ વિદ્યારણ્ય ગણી તેનો સમય ૧૪મી સદી ગણાવે છે. પણ તેની આ માન્યતાનો કોઈ આધાર આપ્યો નથી. અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે શ્રી કૃષ્ણમાચાર્ય જણાવે છે કે, ભાસ્કર નામધારી અન્ય કવિઓ પણ થયા છે. કેરળના એક ભાસ્કર કવિએ વિક્રમદેવના દરબારમાં **શૃંગાર-તિલકભાણ**ની રચના કરી હતી.^{૩૭}

ઉન્મ. રા.એ નામની કૃતિ એકથી વધુ સંખ્યામાં રચાઈ હતી એમ જરૂર કહી શકાય. શ્રી કૃષ્ણમાચાર્ય નોંધે છે કે, એક વિરુપાક્ષદેવે^{૩૮} **ઉન્મ. રા.**ની રચના કરી હતી. વળી વાચસ્પતિ ગૌરાલા પણ નોંધે છે કે ૧૪મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હરિહર દ્વિતીયના પુત્ર વિરુપાક્ષે **ઉન્મ. રા.** એકાંકી રચેલ.^{૩૯}

૧૧.૧૦.૨. કથાવસ્તુ

નાન્દીમાં ચંદ્રની કલા જનકલ્યાણકારી બની રહે તેવી પ્રાર્થના કરી છે.

નાન્દ્યન્તે પ્રવેશેલી સૂત્રધારના નટી સાથેના સંવાદમાં કૃતિ અને કવિના નામ - કૃતિના પ્રસંગોનો સમય દર્શાવ્યો છે તથા પુષ્પચયન માટે વનમાં ફરતી સીતાની સૂચના સાથે પ્રસ્તાવના પૂરી થાય છે.

મુખ્ય દૃશ્યમાં મનોહર કુસુમ ચયન તત્પરા સીતાનો સખી મધુકરિકા સાથેનો સંવાદ છે.^{૪૦} રામ સુવર્ણમૃગ લેવા ગયા છે. જેથી સીતાનું પ્રિય કરી શકાય. સીતા કુટિર પાસેના વનમાં નહીં પણ સામેના બીજા વનમાં ફૂલ વીણવા જવાની ઈચ્છા રાખે છે. સખી મધુકરિકા રોકે છે, કારણ કે, એ વનપ્રદેશ અપરિચિત છે. વળી વનમાં શાપ અને અનુગ્રહ બંનેના શક્તિ ધરાવતાં સમર્થ ઋષિઓ હોય છે. તેઓ ગુસ્સે થઈ જાય એવો મધુકરિકાને ડર છે.

થોડાં વધારે મનોહર ફૂલો વીણવાની ઈચ્છાથી આગળ વધતી સીતા સહચરી ભ્રમરીને ન જોતાં તેને શોધતા ઉન્મત્ત એવા ભ્રમરને જૂએ છે. ભ્રમર - ભ્રમરીના મિલન માટે સખી મધુકરિકાને પ્રયાસ કરવા કહે છે. સખી તેમ કરે છે. તેટલીવારમાં તો સીતા અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સીતા ન દેખાતા બહાવરી સખી આગળ જાય છે. તે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોવાળી હરણીને જૂએ છે. જાણે તે કોઈ જન્મની સહેલી ન હોય ! પરંતુ હમણાં રામ આવશે તો હું શું જવાબ આપીશ ? એ ડરથી મધુકરિકા ધૂજી ઉઠે છે. ત્યાં તો રામભદ્રના આગમનની નેપથ્યમાંથી જાણ થાય છે.

આથી આ સખી બીજી બાજુ ચાલી જાય છે. સુવર્ણમૃગને જોઈ સીતા અતિ પ્રસન્ન થશે એવી આશા સેવતા રામને પણ અપરિચિત સ્થાનને કારણે સીતાની કુશળતા અંગે દુઃખ પડે છે. પણ સામે મધુકરિકાને એકલી અને દુઃખી જોઈ લક્ષ્મણને પણ સીતાના અમંગળની શંકા જાય છે. સીતા ક્યાંય જોવા મળતી નથી. ગભરાયેલી મધુકરિકા સીતા ફૂલ વીણતા કેવી રીતે અદૃશ્ય થઈ ગઈ તે કહી નાખે છે. તે જાણતાં જ રામ વિરહ વ્યાકુળ બની જઈ ઉન્મત્તની વૃક્ષો, લતાઓ, ગુલમોને સીતા સંબંધી અનેક પ્રશ્નો પૂછે છે. રામને સાંત્વન આપતાં લક્ષ્મણ તેમની સાથે સીતાની શોધ શરૂ કરે છે. રેતાળ પટના માર્ગમાં રામને સીતાની પદપંક્તિ દેખાય છે. પણ સીતા નજરે પડતી નથી. તેથી પાગલ દશામાં વિલાપ કરે છે અને પાદમુદ્રાને પ્રણામ કરી મનાવવા લાગી જાય છે. પણ ત્રૈલોક્ય લાવણ્યતલાયભૂતા જનકીને ન જોતાં રામ ભાનમાં ન હોય તેમ, સભાન હોય તેમ બોલે છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન સાથે ભળી ન ગયા હોય !^{૪૧}

રામ પશ્ચિમીને સીતા આપી દેવા અથવા સીતાની ભાળ આપવા કહે છે

પણ પગેરું આગળ નીકળે છે. ત્યાં ચંદ્રમલયાનિલ રામને દાવાનળ જણાય છે. પોતાના પ્રાણહારક આ પવનને સર્વ જગતનો પ્રાણ શું કહેવાય ? એમ રામ પવનને પૂછે છે. જો તે પવને સીતાના કોમળ અંગને સ્પર્શેલ હોય તો પોતાને ભેટવા અન્યથા દૂર જવાનું કહે છે. હંસ સમાન મંદગતિવાળી સીતાને શું પવને જોઈ છે ? એમ પ્રશ્ન કરે છે પણ સીતાની સહજ સુગંધી મુખમારુતથી લજ્જિત આ પવન વેરને યાદ કરી મૂંગો બની ગયો છે. મધુમત્ત ભ્રમરોને પૂછવાથી શો લાભ ? કારણ તેમના વચનો પ્રમાણભૂત શાના ? ત્યાં ભાસ થાય છે કે આંખાવાડીમાં સંતાઈ ગયેલી સીતા કશુંક બોલી પોતાનાં હૈયાને વધુ ઉત્સુક બનાવે છે. પણ લક્ષ્મણ કહે છે કે કોકિલના આલાપ સાંભળી આપ ભ્રાંત થયા છો !

પણ રામને તો પ્રિયાનો આલાપ સંભળાય છે, પ્રિયા દેખાતી નથી. રામ જાંબે છે કે નીલોત્પલનયના સીતા એકદમ આવી રામને કંઠાલિંગન આપે કે પાછળથી છૂપાઈને આવી કરપલ્લવોથી રામના નેત્રોને ઢાંકી દે. હવે તો રામને વૃક્ષો ચોર જણાય છે. જે સીતાના મુક્તાહારની શોભા પદ્મરાગનિર્મિત માળાઓ તથા સ્વર્ણભરણ ધારણ કરેલ છે. માટે ધનુષ્ય પર તીર ચઢાવી સૌને પાડી દેવા તત્પર થાય છે. લક્ષ્મણ સમજાવે છે કે આ ચોર છે.^{૪૨} વળી રામ અનુભવે છે કે સીતા કહી રહી છે કે આર્યપુત્રના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા પોતે લતાકુંજમાં સંતાઈ ગઈ છે. વધુ તપાસ કરતાં લક્ષ્મણને સીતાનું મણિવલય જડે છે. જે યોગ્ય સમયે રામને આપવાનું વિચારી પોતાની પાસે રાખે છે.

લક્ષ્મણની વાતો તો રામ હવે સાંભળતા જ નથી. કલ્યાણી સીતાનો વિરહ શે સહ્યે જાય ! સામે રહેલી લતા સીતા ભાસે છે. તો વળી સાન આવતાં પોતાના મોહનું જ્ઞાન થાય છે. એક વેલ સુધી સીતાની પાદમુદ્રા દેખાય છે, પણ ત્યાં કોઈ મૃગમાં પદચિહ્ન જણાય છે. નિરાશ રામના હૈયાને ધીરજ બંધાવવા - “પ્રિયતમા સીતાની કોઈ વસ્તુ સંભારણું પણ મળી રહે તો શાંતિ થાય.” એમ રામ કહે છે. એટલે તુરત જ લક્ષ્મણ સીતાના સરી ગયેલ અને પ્રાપ્ત થયેલ મણિવલય રજૂ કરે છે.

હર્ષિત રામ હૃદય પર ધારણ કરી તત્સંબંધી - શૃંગારકીડાનું સ્મરણ કરે છે.^{૪૩} નિરાશ રામ માની લે છે કે જગત સીતા વિનાનું થઈ ગયું છે. ‘હવે અહીં રહી શું કરવું ? ચાલો જઈએ.’ લક્ષ્મણ કહે છે કે ‘આ વનમાં આપણે રહીએ છીએ, તેથી આપણું ઘર છે. પિતાની આજ્ઞાથી આપણે વનમાં આવ્યા છીએ.’

રામ પૂછે છે કે ‘કેટલા ? કેટલા ?’ લક્ષ્મણ કહે છે કે ‘૩’ ‘કેટલા ૩ ?’ ‘હા, આપ, હું અને જાનકી.’ ત્યાં તો રામ વિલાપ શરૂ કરે છે. ‘પ્રિયે ! જાનકી ! તું ક્યાં છે ?’^{૪૪} એટલામાં ‘દીકરી ડરીશ નહીં.’ એવો નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે. એ અવાજ અગસ્ત્યનો હોય છે.

લક્ષ્મણને મધુકરિકા સહિતને સીતાને સાંત્વન આપતા મહર્ષિ અગસ્ત્ય આવતાં જણાય છે. અગસ્ત્ય જણાવે છે કે, દુર્વાસાના શાપથી આ વનપ્રદેશમાં પ્રવેશતી સ્ત્રી મૃગી બની ગઈ હતી. આથી અભિમંત્રિત દુર્વા બવડાવી મૃગીમાંથી ફરી સીતા બનાવી દઈ આપની પાસે લાવેલ છું. પછી મહર્ષિ અગસ્ત્યના શુભાશીર્વાદ સાથે ઉન્મ. રા.ની કથા સમાપ્ત થાય છે. સમાપનમાં ભરત વાક્ય^{૪૫} દ્વારા ઉચિતકાળે થતી વૃષ્ટિથી પૃથ્વી ધાન્યપૂર્ણ બની રહે અને સત્સંગતિ સંસાર સાગર પાર કરવાની નૌકા બની રહે તેવા આશીર્વાદ માંગેલ છે.

૧૧.૧૦.૩. પ્રેક્ષણક તરીકે

ભાસ્કર કવિએ ઉન્મ. રા.ને પ્રેક્ષણકની સંજ્ઞા આપી,^{૪૬} પરંતુ રૂપકના પર્યાય તરીકે ૧૦ પ્રકાર પૈકી કોઈ એકનો પર્યાય તરીકે પ્રેક્ષણક શબ્દનો પ્રયોગ થયો જણાતો નથી. વળી એકાંકી રૂપકો જેવા કે વ્યાયોગ, ઉત્સૃષ્ટિકાંક, ભાણ, વીથી પૈકી કોઈના લક્ષણો અહીં ચરિતાર્થ થતાં નથી.

ઈહામૃગના લક્ષણો અહીં સંભવે છે. જેમકે નાયક - નાયિકા દિવ્ય હોય, એક અંક પણ હોઈ શકે. અંતે નાયક - નાયિકાનો મેળાપ થાય. સ્ત્રીના હરણથી શૃંગાર જન્મે, જો કે અહીં સ્ત્રીનું અપહરણ થયું નથી, પણ શાપના પ્રભાવે સ્ત્રી મૃગ બની જાય છે. પણ ઈહામૃગમાં તો ઉદ્ધૃત પુરુષો સ્ત્રીને માટે કોધે ભરાઈ સંક્ષોભ મચાવે છે. દીપ્ત રસ હોય છે. સ્ત્રી સિવાયના હેતુ માટે લડાઈ હોય છે. જ્યારે ઉન્મ. રા.માં આવું કાંઈ નથી. આમ ઉન્મ. રા.ને દ. રૂ. પૈકી કોઈનું ઉદાહરણ ન ગણી શકાય.

૧૮ કે વધુ ઉપરૂપકો વર્ણવાયાં છે તેમાં પ્રેક્ષણક કે પેંચણ એક પ્રકાર છે. કામસૂત્ર, અગ્નિપુરાણ, ના. દ., ભા. પ્ર., શૃંગારપ્રકાશ, પદાર્થાભિનય, નૃત્ય પ્રકારોમાં પ્રેક્ષણક કે પેંચણનો સમાવેશ થયો છે. શૃંગારપ્રકાશ તથા ના. દ.^{૪૭}માં કહ્યું છે કે “શેરી, મંદિર, ચોક, સમાજ વગેરે સ્થળે ઘણાં પાત્રો દ્વારા જ દર્શાવાય છે તે પ્રેક્ષણક છે. જેમકે કામદહન. તો શારદાતનયમાં^{૪૮}

ભોજે કહેલ નર્તનકને પ્રેક્ષણક કહે છે. ના. લ. ર. કો.^{૪૯} તથા સા. દ.^{૫૦} પ્રમાણે વાલિવધ પ્રેક્ષણક કે પેંચણનું ઉદાહરણ છે. વિશ્વનાથના સા. દ.માં પેંચણ તરીકે પ્રેક્ષણકનું લક્ષણ આપેલ છે. સ્પષ્ટ છે કે ઉપર બંને સ્થળે દર્શાવેલા મોટાભાગના લક્ષણો ઉન્મ. રા.માં નથી જ.

આમ રૂપક કે ઉપરૂપકના પ્રસિદ્ધ પ્રકારો પૈકી કોઈ ચોક્કસ પ્રકારના લક્ષણો આ કૃતિમાં પૂરેપૂરાં જણાતાં નથી. એથી આ કૃતિનો સાહિત્ય પ્રકાર નિશ્ચિત કરવો મુશ્કેલ છે. વિક્રમોર્વશીયમ્ના ચોથા અંકના પ્રભાવથી ભાસ્કર કવિએ સીતા વિયોગમાં રામની ઉન્મત્ત દશા વર્ણવવા આ એક અંકની રચના કરી છે. ભલે તે કોઈ નિશ્ચિત પ્રકારના ઢાંચામાં બંધબેસતું ન હોય. અહીં નોંધવું ઘટે કે ઉપરૂપક તે નૃત્ય પ્રકાર છે. પદાર્થાભિનય છે. તેવો શ્રી ડોલરરાય માંકડનો મત છે કે વિશ્વનાથના કાળ સુધીમાં આ પ્રકારો આગળના કાળમાં માત્ર નૃત્યપ્રકારો હતા. વખત જતાં આ પ્રકારો નાટ્યના પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં વિકસ્યા. ઈ. સ. ૧૩મા, ૧૪મા શતક સુધીમાં એક નાટ્ય સ્વરૂપ જેટલું ખીલવવાનું હતું તેટલું ખીલી રહ્યું.^{૫૧} આ વિધાનના સંદર્ભમાં અનુમાન થઈ શકે કે કામદહન, વાલિવધ જેવા પ્રેક્ષણકથી પ્રભાવિત થઈ ભાસ્કર કવિએ આ ઉન્મ. રા.ની રચના કરી હોય અને તેને પ્રેક્ષણક એવું નામ આપ્યું હોય.^{૫૨}

૧૧.૧૦.૫. મૂલ્યાંકન

એકાંકીમાં કુલ ૪૩ શ્લોકયુક્ત ઉન્મ. રા.માં પ્રિયા અદર્શનથી ઉન્મત્ત નાયકના પ્રલાપ - વિલાપને રજૂ કરવાનો ભાસ્કર કવિનો આ પ્રયાસ ખિલકુલ મૌલિક નથી. રામાયણની અસર તો છે જ. પરંતુ સવિશેષ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયમ્ના ચોથા અંકથી જ નજરમાં રાખી રચનામાં તબક્કાવાર કથા - પ્રસંગોનો વિન્યાસ થયો છે.

ભાસ્કર કવિના રામ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયમ્ના પુરુરવાના પ્રતિરૂપ છે. પણ હા - આ પ્રતિરૂપ ઘણું જ નબળું અને ઝાંખું જણાય છે. પશું, પંખી, પ્રકૃતિના તત્ત્વોને જેમ પુરુરવા ઉન્માદવશ પ્રિયાના સમાચાર પૂછે છે, તેમની સાહજિક પ્રવૃત્તિને પોતાના પ્રશ્નના જવાબ માની લે છે. પછી ભાન થતાં નિરાશ થઈ આગળ ચાલે છે. તેવું (નબળું અનુકરણ) ભાસ્કર કવિના રાઘવ કરે છે. કુમારના શાપને લીધે સ્ત્રી માટે નિષિદ્ધ વનમાં પ્રવેશતી ઉર્વશી વેલી બની જાય

છે.^{૫૩} તો દુર્વાસાના શાપથી પ્રભાવિત વન પ્રદેશમાં પ્રવેશતી સીતા મૃગી બની જાય છે.^{૫૪} હા, પુરુરવાને સમજાવે - સાંત્વના આપે એવું કાંઈ નથી. અહીં લક્ષ્મણ છે પણ તેથી કોઈ વિશેષ ઉત્કર્ષ સાધી શકાયો નથી. સંગમનીય મણિની પ્રાપ્તિથી ઉર્વશીની પ્રાપ્તિ શક્ય બને છે.^{૫૫} તો અગસ્ત્યના પ્રયાસથી મૃગીમાંથી સીતા મૂળ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે.^{૫૬} પુરુરવાની ઉક્તિમાં જે કાવ્યત્વનો પુર છે, તેનું સ્મરણ કરાવે છે. પરંતુ તેનું સ્મરણ કરાવે તેવું અહીં ખાસ કશું નથી.

બંને કૃતિઓમાં પ્રસંગ સામ્ય, ભાવ સામ્ય કે ઉક્તિ સામ્ય પણ જોઈ શકાય છે. પણ **વિક્રમોર્વશીયમ્** કે જેને કાલિદાસની પ્રૌઢ પ્રતિભાથી આ કવિ વંચિત છે. કાલિદાસ ઉપરાંત ભવભૂતિનો પણ પ્રભાવ છે. ઉન્માદદશાગ્રસ્ત રામ સીતાને કહે છે કે “ભારે દુઃખની વાત છે કે, તમારા શબ્દો મારા બંને કાનને તાજ જ અમૃતના ખિંદુ જેવા લાગે છે. તમારો સ્પર્શ પણ મારા શરીરના અંગોને શિશિર ઋતુ જેવો ઠંડો ચંદનરસ જેવો ભાસે છે (અને વળી) મારા નેત્રો માટે તમારું આ શરીર પણ શરદકાલીન ચંદ્રના કિરણોથી ભરપૂર સરોવર જેવું શોભે છે. એથી ‘‘હે સૌભાગ્યશાળી ! તમારા આવા (અસહ્ય) વિરહને હું (એક) ક્ષણ પણ કેમ સહન કરી શકું ? તે કહો.^{૫૭}’’ તો અન્ય સ્થળે રામ સીતાની આકૃતિને **નેત્રયોરમૃત-વર્તિકાઞ્જનમ્** કહે છે.^{૫૮} ત્યારે ભવભૂતિના **રા. ચ.ના** શ્લોકોનું^{૫૯} સહેજે સ્મરણ થઈ જાય છે. અલબત્ત ભવભૂતિની ચમત્કૃતિ ભાસ્કર કવિમાં ખૂબ જ છે.

ભાસ્કર કવિનું છંદ પરનું પ્રભુત્વ પ્રભાવિત કરે તેવું છે. ૪૩ પદ્યોમાં ૧૪ છંદોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. સૌથી વધુ - ૮ શ્લોકો (૨, ૧૩, ૨૦, ૨૮, ૨૯, ૩૦ અને ૪૧), અનુષ્ટુપમાં ૬ શ્લોકો (૬, ૯, ૧૨, ૧૮, ૨૩ અને ૨૫), ઉપજાતિમાં ૫ શ્લોકો (૧૦, ૧૭, ૨૪, ૨૬ અને ૩૩), માલભારિણીમાં, ૩ - ૩ શ્લોકો અનુક્રમે (૮, ૯ અને ૪૩), માલિની તથા (૧૫, ૨૬ અને ૩૫), અર્થાઞ્જતામાં ૨ - ૨ અને ૨ શ્લોકો (૧, ૩૨), શિખરણી (૩૦, ૩૯), શાર્દુલવિકીડિત તથા (૩૧, ૪૦), ગીતિમાં અને માંદાકાન્તા (૪), શાલિની (૪૨), સ્વધરા (૭) અને પુષ્પિતાગ્રા (૩૬)માં ૧ - ૧ શ્લોક રચાયેલ છે.

ભાસ્કર કવિએ અહીં અનુપ્રાસ, રૂપક, દષ્ટાંત, નિદર્શના, અતિશયોકિત, કાવ્યલિંગ, ચમક, શ્લેષ, અર્થાન્તરન્યાસ વગેરે અલંકારોનો પણ સુંદર પ્રયોગ

કયો છે. જે એમનો અલંકારશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ હોવાની જાણકારી થયા વિના રહેતી નથી. એકાંકીનો મુખ્ય રસ કરુણ છે. આમ છતાં પણ શૃંગારાદિ બીજા રસો જરૂર વાપર્યા છે.^{૬૦}

એ જરૂર નોંધપાત્ર છે કે ભાસ્કર કવિની ભાષા સરસ, સરળ, મનોરમ અને પ્રવાહી હોઈ આ પ્રેક્ષણક આકર્ષક બની શકેલ છે. મધુરરમ્ય પદાવલીઓથી આ રચના સુપેરે સોહી ઉઠે છે. કેટલીક સુંદર ઉક્તિઓ નોંધવા જેવી છે જે મકે -

વિશેષ જ્ઞાતામેવ ગુણગ્રાહિતા નૈસર્ગિકી ।

(ખરેખર આ જનસમુદાય વિભિન્ન પ્રકારના વિશેષ જ્ઞાનની જાણકારીમાં કુશળ હોય છે.)

सर्वजन साधारणानि खलु वनलताः फलपुष्पमूलानि नदीजलानि च ।

(ખરેખર વનલતાઓ કુલો, પુષ્પો મૂળિયાઓ અને નદીઓના જળ એ બધું સર્વ જનને સાધારણ હોય છે.) વગેરે.^{૬૧}

સમગ્ર પ્રેક્ષણકમાં પ્રસાદગુણ પ્રવર્તે છે તથા વૈદર્ભી સામાન્ય છે. અભિવ્યક્તિ પણ સચોટ બની છે. વૈદર્ભી શૈલીમાં ઉપમાઓની નવીનતા સાથે સ્પર્શી જાય તેવી રજૂઆત કવિ કરે છે. એક ઉપમા જોઈએ - વિષાદગ્રસ્ત રામ ક્યારેક અનુપમયુક્ત નિરર્થક બોલે છે તે વેળા લક્ષમણ કહે છે.^{૬૨} મહાકવિ ભાસની જેમ એક છંદના નાના ખંડો જુદા જુદા પાત્રોના સંવાદ રૂપે રજૂ કરેલ તેવો એક શ્લોક^{૬૩} જેમાં શાર્દૂલવિકીડિત છંદને ખંડોમાં વિભક્ત કરેલ છે. તેમાં કવિની કુશળતા વ્યક્ત થાય છે.

૧૧.૧૦.૬. ઉપસંહાર

ઉપસંહારમાં કહીએ તો અહીં કોઈ ઉત્તમ વ્યંજના વૈભવ નથી. પ્રભાવક અર્થગૌરવ નથી. ભાવપક્ષ અને કલાપક્ષનું સુંદર સામંજસ્ય નથી. સક્ષમ નાટ્યકારની નાટ્યકલાનું ઉત્તમ નિદર્શન નથી. ઘણું ઘણું નથી. બધું સામાન્ય છે. છતાં ૧૪મા સૈકાથી ૧૭મા સૈકા વચ્ચેના ગાળામાં થયેલ કવિ પ્રાકૃત ભાષાના પ્રકારોના વિકાસ, પ્રચારવેળા, પ્રાદેશિક ભાષાઓનો પ્રભાવ વેળા પ્રાંજલ - ધારાવાહી સંસ્કૃતનો નિર્વાહ કહી શક્યા છે. તે રીતે પણ રામકથાના માધ્યમથી સંસ્કૃતની નોંધપાત્ર સેવા કરી છે. પરિણામે તેમનો આ પ્રયાસ સામાન્ય છતાં સ્તુત્ય છે.

પરિણામે આ નાનકડી ગૌણ કૃતિ આસ્વાદ્ય બની છે .

૧૧.૧૧. ઉન્મત્તરાઘવમ્ (૨)

પ્રસ્તાવના

સૌથી પ્રથમ પૂ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કાવ્યાનુશાસનમાં ઉન્મ. રા.નો નિર્દેશ કરેલ છે. જે ૧૨મી શતાબ્દી પહેલા લખાયેલું હશે. ઉન્મ. રા. બીજું ભાસ્કર કવિ રચિત છે. જે ૧૪મી શતાબ્દીની કૃતિ છે. તો વળી ત્રીજું ઉન્મ. રા. જ શીર્ષક ધરાવતું રામકથા પર આધારિત આ વિરુપાક્ષદેવનું પ્રેક્ષણક પ્રકારનું રૂપક ૧૫મી શતાબ્દીનું મનાય છે. જેનું પ્રકાશન અડ્યાર લાયબ્રેરી - મદ્રાસથી થયું છે.^{૬૪}

શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યએ^{૬૫} તો વિરુપાક્ષદેવનો સમય ભાસ્કર કવિ અનુસાર ૧૪મી શતાબ્દી જ સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ કામિલ બુલ્કે^{૬૬} પોતાની રામકથામાં ૧૫મી શતાબ્દીનો પ્રારંભિક કાળ ગણાવે છે. વિરુપાક્ષદેવ વિરચિત ઉન્મ. રા.નું કથાનક સંક્ષેપમાં આ મુજબ છે.

૧૧.૧૧.૧. કથાવસ્તુ

રામ સીતા માટે મૃગને પકડવા જાય છે. એટલામાં રામનો આર્તનાદ સાંભળી સીતા લક્ષ્મણને મદદ માટે તેમની પાછળ મોકલે છે. રામ - લક્ષ્મણ મૃગને મારી આવે છે, પરંતુ કુટીરમાં સીતાને જોતા નથી. રામ સીતા માટે ઉન્મત્તની જેમ બહાવરા બની અહીં તહીં ભટકી પ્રકૃતિમાં જ સીતાનું દર્શન કરતાં વિલાપ કરે છે. આમ સીતાને શોધી રહ્યા છે. લક્ષ્મણ રામની સુગ્રીવ સાથે મિત્રાચારી કરાવી, વાલીનો વધ કરાવી, સ્વયં એકલા જ સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરેની મદદથી સેતુબંધ બાંધી રાવણ પર આક્રમણ કરી, રાવણ પર વિજય મેળવી પુષ્પક વિમાનમાં સીતાને બેસાડી લાવે છે. અહીં રામને લંકામાં જવું પડતું નથી.^{૬૭}

૧૧.૧૧.૨. મૂલ્યાંકન

વિરુપાક્ષદેવે અહીં કાલિદાસ અને ભવભૂતિની જેમ વર્ણન કર્યું છે.^{૬૮} કાલિદાસના શાકુન્તલમાં જેવું મૃગયા વર્ણન છે એવું જ વર્ણન અહીં જોવા મળે છે.^{૬૯} પ્રકૃતિના પ્રણયગાનમાં ગીત તત્ત્વોનું પ્રાબલ્ય જોવા મળે છે.^{૭૦} વિરુપાક્ષદેવની ભાષા સરળ છે. શૈલીનો વિચાર કરીએ તો વૈદર્ભી રીતિનો કુશળતાથી અહીં પ્રયોગ કર્યો છે.

પ્રેક્ષણક એ રૂપકનો ઉપપ્રકાર છે. જેના લક્ષણાનુસાર અહીં યુદ્ધ વીરની કથા નથી, પરંતુ વિપ્રલંભ શૃંગારનું નિરૂપણ છે. વિરુપાક્ષદેવ રચિત આ ઉન્મ. રા.માં સિંઘભૂપાલ અને પૂ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નોંધે છે તેવો ઉન્માદ શૃંગાર દષ્ટિગોચર થાય છે.

૧૧.૧૧.૪. ઉપસંહાર

અંતમાં ઉન્મ. રા.નું કથાનક વા. રા.ની કથાને જ અનુસરે છે. પરંતુ સીતા પ્રાપ્તિની બાબતમાં એક નવીન કલ્પના કરી છે. એ દષ્ટિએ આ પ્રેક્ષણક સફળ રૂપક ગણાવી શકાય.

૧૧.૧૨. અભિનવરાઘવમ્ (૨)

રામકથાપરક આ રૂપકનો ઉલ્લેખ સિંઘભૂપાલે (૧૩૩૦ ઈ. સ.) રસાર્ણવ-સુધાકર^{૧૧}માં કર્યો છે. શારદાતનયે (૧૧૭૫ - ૧૨૫૦ ઈ. સ.) ભા. પ્ર.^{૧૨}માં, વિશ્વનાથે સા. દ.^{૧૩}માં પણ આ રૂપકની નોંધ કરી છે. વિશેષ માહિતી સાંપડતી નથી.

૧૧.૧૩. વીરાનન્દ:

વીરાનન્દનો ઉલ્લેખ સિંઘભૂપાલે રસાર્ણવસુધાકર^{૧૪}માં કર્યો છે. શારદાતનયે ભા. પ્ર.^{૧૫}માં તથા વિશ્વનાથે સા. દ.^{૧૬}માં પણ આ રૂપકની નોંધ કરી છે. અન્ય કોઈ માહિતી મળતી નથી.

૧૧.૧૪. અમોઘરાઘવમ્ (૧)

આ રૂપકનો ઉલ્લેખ સિંઘભૂપાલે રસાર્ણવસુધાકર^{૧૭}માં કર્યો છે. શારદાતનયે ભા. પ્ર.^{૧૮}માં તથા વિશ્વનાથે સા. દ.^{૧૯}માં પણ આ રામકથા વિષયક રૂપકની નોંધ કરી છે.

૧૧.૧૫. આશ્ચર્યરાઘવમ્

કલિંગરાજ સૂર્ય રચિત સૂક્તિરત્નહારમાં આ આશ્ચર્યરાઘવમ્ નામના રામકથાપરક રૂપકનો નિર્દેશ થયો છે.^{૨૦} એથી વધારે વિગતો સાંપડતી નથી.

૧૧.૧૬. પ્રસન્નરાઘવમ્

પ્રસ્તાવના

આર્ષકાવ્ય વા. રા. રૂપી કાવ્યામૃત સાગરના કેટલાક બિંદુઓનું પાન

કરી નવીન કવિઓની મેઘમાલા યુગાંતરો સુધી અવિરત અમૃતવર્ષા કરતી રહી છે. એમાંની મહાકવિ જયદેવની રામકથા વિષયક સુકૃતિ પ્ર. રા. પણ સાંપડી છે. જે નાટ્યપદ્ધતિથી અન. રા. અને બા. રા.ની પરંપરાને અનુસરે છે. પ્રથમ એના રચયિતા અને રચનાકાળ વિષે જોઈએ.

૧૧.૧૬.૧. રચયિતા

સપ્તાંકી રૂપકના કર્તા જયદેવે પર કાલિદાસ. શૂદ્રક વગેરેની જેમ પોતાનું નિવાસસ્થાન, સમય ઇત્યાદિનું વિવરણ કરેલ નથી, પરંતુ પ્ર. રા.ની પ્રસ્તાવનામાં તથા ચન્દ્રાલોકમાં નોંધ કરી છે. તે મુજબ તેમના પિતાનું નામ મહાદેવ અને માતાનું નામ સુમિત્રા હતું. તેઓ કૌણિડન્ય ગોત્ર ધરાવતા હતા.^{૧૨૧} ચન્દ્રાલોકમાં પોતાના નામ સાથે પીયુષવર્ષી એવું ઉપનામ જોડ્યું છે.^{૧૨૨} તેની ચર્ચા કરી છે. પ્ર. રા.માં તો પોતાની ઓળખાણ કવીન્દ્ર આપી છે.

આ જયદેવે ગીતગોવિંદકાર ભોજદેવ અને રાધાદેવીના પુત્ર તથા પદ્માવતી ચરણચારણ ચકવર્તી જયદેવ જુદા છે, પરંતુ ચન્દ્રાલોક નામે અલંકારશાસ્ત્રના કર્તા તે જ આ જયદેવ જણાય છે.

૧૧.૧૬.૨. રચનાકાળ

ચન્દ્રાલોક મમ્મટ અને રુપ્યક પછી લખાયેલું હોવાથી ૧૨મી સદીના પૂર્વાર્ધ પછીનું છે. વળી શાઙ્ગધર પદ્ધતિ (૧-૧૯; ૧-૩૩; ૭-૫૫; ૭-૬૧ વગેરે) તેમજ શિંગભૂપાલના રસાર્ણવસુધાકર (ત્રીજા વિલાસ)માં પ્ર. રા.ના ઉદ્ધરણો છે, તેથી ઈ. સ. ૧૩૩૦ પહેલા લખાયેલ છે. આમ તેનો સમય ૧૨૫૦ આસપાસ હોઈ શકે.

૧૧.૧૬.૩. કથાનક

સીતા સ્વયંવરથી માંડી રાવણ વધ તથા રામના રાજ્યાભિષેક સુધીની રામાયણની કથાને ૩૯૩ શ્લોકોમાં રજૂ કરી છે. નાટકના પ્રથમ અંકની પ્રસ્તાવનામાં ૩ નાંદી શ્લોકમાં શ્રી હરિ ચતુર્ભુજ, શંખધ્વનિ તથા દષ્ટિનિક્ષેપની સાદર સ્તુતિ કરી છે. કવિને મહાદેવ શિવની યાત્રામાં સહૃદય સમુદાય મળ્યો છે. વળી બ્રહ્માનો પણ સાદર ઉલ્લેખ છે તેથી સનાતન ધર્મની દેવત્રયી પર આસ્થા વ્યક્ત કરી છે. રૂપકનું પ્ર. રા. નામ પ્રસ્તાવનાના શ્લોક - ૭માં સુંદર રીતે ગૂંથી લીધું

છે. ત્યાં અષ્ટપંક્તિ કમે પ્ર. રા. નામ સ્પષ્ટ મળે છે. ^{૮૩} નાંદી શ્લોકમાં મેઘનાદ, કુંભકર્ણ, દશમુખનો શ્લેષ ઉલ્લેખ છે. વળી સૂત્રધાર પોતે માત્ર “ભરત” છે. પોતાના અગ્રજન્મા “ગુણારામ” “રાજપદ્ભાજન” છે, એમ જણાવી ભરતનો રામ પ્રત્યેનો આદર સૂચિત છે. “કોઈ દક્ષિણાત્યે કાવ્યચોરીની ધૃષ્ટતા કરી છે. પત્નીનું, કીર્તિનું અપહરણ કોણ સહન કરી શકે ?” આમ દ. રુ. પ્રમાણે પ્રસ્તાવનાનું લક્ષણ સ્વકાર્ય પ્રસ્તુતા ક્ષેપિ ચિત્રોક્ત્યા યત્ તદામુખમ્ પણ અહીં ચરિતાર્થ થાય છે.

છેવટે યસ્યાશ્ચોરઃ (૧/૨૨) એ પ્રસિદ્ધ શ્લોક છે. ત્યાર પછી (૧/૩૩)માં સીતા સ્વયંવર માટે ઉત્સુક જનક હાલમાં બ્રહ્મવિદ્યા કે રાજવિદ્યા વિષે એટલા ઉત્સુક નથી. એમ જણાવી વસ્તુ પ્રસ્તુત કર્યું છે. પ્રસ્તાવના ૨૩ શ્લોકવાળી ઠીક લાંબી કહી શકાય એવી છે. છતાં પ્રસન્નમધુર, ભક્તિમધુર અને કૌતુકરસ સરસ છે જ ! અહીં પ્રસ્તાવના પછી શુદ્ધ વિષ્કંભકમાં એક તાપસના મુખે સીતા સ્વયંવરની પ્રસ્તાવના આપી છે.

પ્રથમ અંકના મુખ્ય દશ્યમાં મંજુરક અને નુપૂરક નામના બે વૈતાલિકો પ્રવેશીને સ્વયંવર અર્થે ઉપસ્થિત રાજવીઓનું ચિત્રાત્મક નિરૂપણ કરે છે. એમાં બાણાસુર અને રાવણ પણ સહોપસ્થિત હતા. તેમનું વાગ્યુદ્ધ જે નવીન પ્રસંગ છે. ધનુષ્ય દુર્વિગાહ હોવાથી રાવણ તેનાથી દૂર છતાં સીતાને હરી જવાની ઉત્સુકતા રાવણે પહેલેથી જ દર્શાવી છે. બંને સીતાને મેળવવા અસફળ થતા ઉપહાસને પાત્ર બને છે. રાવણ - બાણાસુરના સંવાદનો આ અંક છે.

બીજા અંકમાં વિષ્કંભકમાં બે છદ્મવંશી રાક્ષસો તાટકા વૃત્તાંત કહે છે. વિશ્વામિત્ર સાથે લક્ષ્મણ જનકપુરી આવવાના છે. મુખ્ય દશ્યમાં રામ - લક્ષ્મણ વાસંતી શોભા જૂએ છે. મંદિરે જતાં નુપૂરરવ સુણી રઘુવંશથી પરસ્ત્રી દર્શન કેમ થાય ? એમ વિચારે છે, પણ આ તો સ્વયંવર રાજકુમારી છે. જાણીને રામ સીતાનું ખીલતું રૂપ, વયઃસંધિ, ઉપમેયથી પણ ચડી જતી અનવદ્ય દેહસુંદરતા વગેરેનું વિસ્ત્રબ્ધ વર્ણન કરે છે. સીતાની નજરે લક્ષ્મણ પ્રથમ દેખાતાં તેને પુત્રવાત્સલ્ય ભાવ થાય છે અને ઉર્મિલા સાંભરે છે. અહીં પ્રત્યક્ષ વાતચીત થતી નથી. સીતા ગયા પછી રામ - લક્ષ્મણ સંધ્યાવર્ણન કરે છે.

આખો બીજો અંક કવિ કલ્પિત છે. મુખ્યત્વે મિથિલાના ઉપવનમાં રામ - સીતાનું મિલન આલેખ્યું છે. રામની રસિકતા, બંનેનું લોકોત્તર, રૂપ, તારાણ્ય

સહજ કૌતુક અને પૂર્વાનુરાગ દર્શાવવા તેમજ પ્રકૃતિ અને માનવીના સૌંદર્યનું મનભર નિરૂપણ કરવા આ અંક રચ્યો છે. પ્રત્યેક ચિત્ર સ્વતંત્ર સંપૂર્ણ કલાકૃતિ બને એવું છે.

ત્રીજા અંકના પ્રવેશકમાં વામનક અને કુબ્જકના સંવાદમાં મહેમાનો વિશે વાત છે. જેણે તાટકાવધ કર્યો એ કદાચ શિવધનુષ્ય પણ ચડાવી શકે. એક અભિપ્રસા હળવાશથી પ્રગટ થઈ છે. મુખ્ય દૃશ્યમાં રામ અને વિશ્વામિત્ર સૂર્યવંદના કરે છે. જનક, યાજ્ઞવલ્કય, વિશ્વામિત્ર, શતાનંદ, દશરથ વગેરેની અત્યંત વિવેકી નાગરિક પ્રાસાદિત પ્રશસ્તિ છે. વિશ્વામિત્ર રામને શિવધનુષ્ય ચઢાવવાની આજ્ઞા આપે છે. જો કે પરશુરામે શિવના ધનુષ્યનું એવું અપમાન કરવામાં પાપ છે એવું સંદેશ દ્વારા કહેવડાવ્યું હોય છે. એવામાં તે રામ ધનુષ્ય ભાંગે છે. સર્વત્ર આનંદ ફેલાય છે. અંકના ઉત્તરાર્ધમાં ધનુષ્યના ઉલ્લેખ પછી વીરરસને અનુરૂપ કઠિન સૂક્તિઓનું નિરૂપણ છે. જો કે એકંદરે અન્વયની સરળ પ્રાસાદિકતા તો જળવાઈ રહે છે.

ચતુર્થ અંક નાટકનો મધ્યવર્તી વસ્તુની પરાકાષ્ઠાનો શ્રેષ્ઠ અંક રામ સાથે પરશુરામની મુલાકાતનો છે. નાટ્યના પ્રાણતત્ત્વ સમાન સંઘર્ષ આ અંકને તેજસ્વી અને પ્રભાવક બનાવે છે. પ્રારંભે સરસ વ્યંજનાપૂર્ણ નેપથ્ય ગીતિ છે.^{૮૪} એક હાથમાં કમંડળ અને બીજામાં પાણિદાર પરશુ ધારણ કરનાર પરશુરામને જોઈ ક્ષત્રિયો આઘાપાછા થઈ જાય છે. શિષ્ય સાથેના સંવાદમાં જમદગ્નને ધનુર્ભંગની જાણ થાય છે. અતિક્રોધ ચડવા છતાં પ્રથમ દર્શને જ રામની અભિરામતા પરશુરામને હૃદયે વસે છે. આ તે શું શૃંગાર - વીર અને અદ્ભુત રસથી નિર્માયો છે ?^{૮૫} સામે રામ - લક્ષ્મણને પણ પરશુરામ વીરરસ અને શાંતરસની મૂર્તિ પ્રતિમા લાગે છે. ભવ્ય શબ્દોમાં રામ પ્રત્યે આકર્ષણ, કડુણા, વાત્સલ્ય, પ્રશંસા, અવહેલનાજન્ય ક્રોધ વગેરે અનેક ભાવો અનુભવે છે. માનવી મનની સંકુલતા, રસનિરૂપણ, રસસંક્રાંતિની કલા અહીં તાદૃશ થાય છે.

જ્યારે રકઝક વધી ત્યારે ઓછાબોલા રામ કહે છે કે -

“યદ્વા તદ્વા ભવતુ ન વયં બ્રાહ્મણેષુ પ્રવીરાઃ ।”

ત્યાં તો આવું દિલ ધરાવતાં પરશુરામ છંછેડાયા.

આઃ કથં મામપિ પ્રણતિપાત્રં બ્રાહ્મણમાત્રમિવ મન્યસે । કહેતા

જાનિષે નહિ જામદગ્ન્યપિરે (૪ / ૨૪)

કૂંડાડો મારે છે . સામર્થ “કિમાત્થ રે કિમાત્થ” કહી પરશુરામ અતિ રોષ દર્શાવે છે . ત્યારે રામની નમ્રતા દિલને સ્પર્શી જાય એવી છે .^{૬૬} એવામાં લક્ષ્મણ ટપકું મૂકે છે , તેથી વાત વધી જાય છે . ક્ષત્રિયરુધિર પ્રવાહથી ભૂમિને નીરેણુકા બનાવતા પરશુરામને લક્ષ્મણ વચનથી રેણુકા વૃત્તાંત યાદ આવતાં મર્મ પ્રહાર લાગે છે . એવામાં શતાનંદના આગમને પરશુરામ સાથે ચક્રમક ઝરે છે . રામ સન્માનપૂર્વક બંનેને શાંત કરે છે .^{૬૭} છેવટે જ્યારે પરશુરામ વિશ્વામિત્રનું અપમાન કરે છે ત્યારે રામની ધીરજ રહેતી નથી અને પરશુરામ રામના કહેવાથી વૈષ્ણવ ધનુષ આરોપણ કરવાનું કહે છે . જેનો રામ તત્ક્ષણ સ્વીકાર કરે છે . પરશુરામ રામને પરમપુરુષ તરીકે ઓળખી લે છે . સ્વભાવથી જ સૌમ્ય, ગુરુજનોને પરમ આદર કરનારા રામ પોતાના અવિનયપંકને ધોવા પરશુરામને ચરણે નમે છે . રામને આશીષ આપી પરશુરામ ચાલ્યા જાય છે .

આખો ચતુર્થ અંક કવિની મૌલિક પ્રતિભા દર્શાવે છે . નાટ્યતત્ત્વથી સભર અને આકર્ષક છે . સંવાદોની ચાતુરી, વાક્ષટા, જુસ્સાદાર સંવાદો, કાકુ ઉક્તિઓ વગેરેથી લિજ્જતદાર છે . પાત્રોને સારો ઉઠાવ મળ્યો છે . પરશુરામ એક બ્રહ્મતેજનું પ્રતીક છે . આખા નાટકમાં આ ચતુર્થ અંક સૌથી જીવંત જોમભર્યો અને અસરકારક છે .^{૬૮}

પાંચમા અંકમાં એક નવીન અને આબેહુબ કલ્પનાચિત્ર મૂક્યું છે . ગંગા, યમુના, સરયૂ વગેરે નદીઓ તથા સાગરના સંવાદમાં માનવીયકરણની રમણીય કલ્પના કરી છે . વાલી - સુગ્રીવ વિવાદ, દશરથ મૃત્યુ, રામ વનવાસ, ભરતનો કેકેયીને ઠપકો વગેરે રજૂ થયા છે . અંકના ઉત્તરાર્ધમાં એક કલહંસ દ્વારા રામવનગમન પછીની ઘટનાઓ દર્શાવી છે . મારીચ વૃત્તાંત, સીતાહરણ, જટાયુમૃત્યુ સીતાએ ફેંકેલા આભૂષણો વાનરોને મળ્યા એ સર્વ વિગતો રાજહંસ નદીઓ અને સાગરોને જણાવે છે . આ અમાનવીય પાત્રોની રજૂઆતનો હેતુ એ લાગે છે કે સુદૂર નિર્જન સ્થળે બનેલી ઘટનાઓની સંકલના થઈ શકે . વળી સહાનુકંપાયુક્ત પ્રકૃતિતત્ત્વો માનવી હૃદયના ભાવોને પિછાને છે અને સુષ્ટુ રીતે રજૂ કરે છે .

છઠ્ઠો અંક વિરહ વ્યથિત રામની ઉદ્બ્રાન્ત મનઃસ્થિતિ રજૂ કરે છે . ચંદ્રમા, ચકોર, કલહંસ, ચક્રવાક, નદી વગેરેને જોઈ જોઈને રામ જાનકી માટે ઝૂરે છે . વિરહાતુર રામ જનકનંદિનીને શોધતા ફરતા હોય છે . લક્ષ્મણ તેમને આશ્વાસન આપે છે . એવામાં સારે નસીબે રામને બે ઐન્દ્રજાલિકો (રત્નશેખર અને ચંપકાપીડ) નો

વાર્તાલાપ નૈપથ્યોક્તિથી સંભળાય છે . તેના દ્વારા અશોકવનમાં સીતાની માહિતી મળે છે . સીતાનો આત્મહત્યાનો વિચાર, ત્રિજટાની સહાનુભૂતિ, રાવણની ધૃષ્ટતા, સીતાનું સતીત્વ, હનુમાન સંદેશ, લંકાદહન, હનુમાનનું પાછા ફરવું વગેરે દશ્યો ઝડપથી સરે છે . રામકથામાં કેટલી બધી નિરૂપણ ક્ષમતા, વિવિધ ભાવ અને રસથી સંપૃક્ત વિગતો છે , તેનું નિરૂપણ કરવાનો કવિને સમય નથી છતાં અછડતાં ઉલ્લેખ કરી લીધા છે . આ ઘટનાઓમાં અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વ જોવા મળે છે .^{૯૯}

છેલ્લા સાતમા અંકના વિષ્કંભકમાં વિભીષણ રામને આશ્રયે આવ્યો, સેતુબંધ થયો, રામ વગેરે લંકા આવી પહોંચ્યા. મંદોદરીએ રાવણને સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યા વગેરે વિગતો છે . પછીથી વિદ્યાધર યુગલ દ્વારા રામ-રાવણ યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે જે પ્રાચીન પરંપરાનુસાર છે . લક્ષ્મણની મૂર્છા સંજીવની ઔષધિની પ્રાપ્તિ, રાવણ વધ, સીતાનો અગ્નિપ્રવેશ વગેરે દશ્યો બહુ જ ઝડપી ગણી લેવાયા છે . પછી સંધ્યાવર્ણન આવે છે અને વિમાનમાં સપરિવાર અયોધ્યા આવતા માર્ગસ્થ અનેક સુંદર પ્રકૃતિ દશ્યો નિહાળે છે . બધા જ પાત્રો સૂર્યોદયની પ્રશસ્તિઓ ગાય છે . છેવટે શિવ અને વિષ્ણુમાં ભાવિકો અભેદ બુદ્ધિ ધરાવે, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી સજ્જનોને ઘેર સંપત્તી રહે, રામચરિત રસાસ્વાદથી સર્વ ધન્યતા અનુભવે એવા ભરતવાક્ય સાથે નાટક સંપૂર્ણ થાય છે .

૧૧.૧૬.૪. મૂલ્યાંકન

રાજશેખર અને મુરારિના પગલે ચાલી જયદેવ પ્ર. રા.માં ભવભૂતિનું આંધળું અનુકરણ કરે છે . પરંતુ ભવભૂતિએ નાટકના વસ્તુસંવિધાન, રસ અને કાર્યવેગનો જે ખ્યાલ રાખ્યો છે તેની જયદેવે ઉપેક્ષા કરી છે . તેને પરિણામે આ કૃતિ રામકથાનું સારું નાટક બની શક્યું નથી.

સપ્તાંકી સુદીર્ઘ નાટક છે . અહીં સમગ્ર રામકથાને સમાવી લેવાની કવિએ હામ ભીડી છે . અનંત મહિમાયુક્ત રઘુનાથ ચરિત અને વાગ્દેવીના કૃપાપ્રસાદનું પ્રદર્શન કરવા ઉત્સુક મહાકવિને કારણે નાટક હજી નાનું પડે છે . અનેક વિગતો ઠાંસીને ભરવી પડે છે . આ નાટક શ્રાવ્યકાવ્ય જેવું જ વધારે લાગે . નાટક કરતાં મહાકાવ્ય લખ્યું હોત તો વધારે સારું હતું એમ જરૂર લાગે . જેઓને રામકથામાં અનન્ય ભક્તિ હોય, સંસ્કૃત ભાષામાં શ્લેષ અને શબ્દચિત્રો નિરખવામાં મોહ હોય, છંદોની મધુરતા ગમતી હોય અને અલંકારોમાં આનંદ આવતો હોય તેઓને આ પ્ર. રા. જરૂર પ્રસન્ન કરી શકાશે . પરંતુ ઉત્તમ નાટ્યકલાની સુગ ધરાવતી

કોઈપણ વ્યક્તિને પરિપોષ નહીં આપી શકે. નાટકના આરંભમાં જ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના આપી નાટ્યરચિનો ભંગ કર્યો છે.

શબ્દોની કવિતા છે. શબ્દો માટે જયદેવને પ્રભુત્વ છે. એથી તો “પીયૂષવર્ષી” અથવા “પીયૂષવર્ષઃ” એવું બિરુદ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રમાણમાં જયદેવ મોટો તાર્કિક હતો. તાર્કિક માટે પણ તેને “પક્ષધરવર્ષિક” એવી બીજી ઉપાધિથી નવાજવામાં આવ્યા છે. ડ. રા. ચ. માં ભવભૂતિએ ગંગા, તમસા, પૃથ્વી અને વનદેવતા વાસંતીના પાત્રો દ્વારા કથાનકમાં વૈવિધ્ય લાવી તેનો વિકાસ કર્યો છે. તેમ જયદેવ આ પ્રયોગ પાંચમાં અંકમાં વિસ્તારથી કર્યો છે. રામની યાત્રાની જે વાતો કલહસે વર્ણવી છે એમાં જયદેવની એક ઉત્તમ કવિ તરીકેની પ્રતિભા પ્રકાશે છે. વાણીની સરવાણી અમૃત જેવી મીઠી છે. એના માનીતા વસંતતિલકા છંદમાં એ પૂરબ્હાર ખીલી ઉઠે છે.^{૬૦}

છઠ્ઠા અંકમાં બે ઐન્દ્રજાલિકો (રત્નશેખર અને ચંપકાપીડ) સીતાના વિરહમાં વ્યાકુળ નાયક રામને લંકામાં બનેલી ઘટનાઓ દર્શાવે છે. તે દ્વારા કવિએ રામના મનોભાવનું સરસ આલેખન કર્યું છે. આખા નાટકમાં આ એક દશ્ય અપૂર્વ આકર્ષક અને નાટ્યાત્મક છે. ઈન્દ્રજાળના પ્રતાપે સીતા આવતી દેખાય, તો રામને એ સત્ય જ લાગે. તે કહે છે - “પ્રાપ્તા ઇયં પ્રેયસી ।” લક્ષ્મણ તરત જ એને વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે કે આ તો જાદૂગરોની માયાજાળ છે.

રામ અને સીતાના વિપ્રલંભ શૃંગારના ભાવને આ રીતે જયદેવે વિસ્તારથી ચીતરવાની તક ઝડપી છે. હનુમાન અને અક્ષયકુમારના યુદ્ધમાં વીરરસ. સીતાના કંઠરધિરનું પાન કરવા ખપ્પર માટે હાથ લંબાવતા રાવણના હાથમાં અક્ષયકુમારનું માથું આવી પડે છે, તે દશ્યમાં અદ્ભુતરસ અને રાવણના ભયાનક કોપમાં રૌદ્રરસનું આલેખન છઠ્ઠા અંકમાં જ કર્યું છે. બાકીના અંકોમાં ધનુર્ભંગ પ્રસંગે વીરરસનો સારો ઉઠાવ મળ્યો છે. કુબ્જક, વામનક પ્રસંગમાં હાસ્યરસનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સમગ્ર નાટક શ્લોકોથી ભરપૂર છે. ભજવવા જેવું આ નાટક નથી. શ્લોકોમાં વર્ણસગાઈ, શ્લેષો, ભારેખમ યમક, દીર્ઘસમાસ વગેરેને લીધે અઘરું બને છે. વિવિધ વૃત્તો પ્રયોજાયા છે. એ અંગે જોઈએ તો - વસંતતિલકા (૭૯), શાર્દૂલવિકીરિત (૭૯), શિખરણી (૩૮), સ્ત્રગ્ધરા (૩૮), અનુષ્ટુપ (૪૬), માલિની (૨૧), મંદાકાન્તા (૧૭), આર્યા (૧૭), હરિણી (૧૨) પુષ્પિતાગ્રા (૧૧), સ્વગતા

(૧૧), સ્થોદ્રતા (૧૦), ઉપજાતિ (૭), ગીતિ (૩), વંશસ્થ (૩), દ્રુતવિલંબિત (૩), ગાથા, પ્રહર્ષિણી, ઈન્દ્રવજ્ર, પૃથ્વી ૨ વખત શાલિની, પ્રમિતાક્ષરા, તોટક, પંચચામર, નર્કુટક જેવો અપ્રચલિત છંદ ૧ - ૧ વખત યોજ્યો છે.

શૈલી દંડીના જેવી છે. પદલાલિત્ય જયદેવનું છે. ભાષા પરનું પ્રભુત્વ આપણને જયદેવ પ્રત્યે માન માગી લે તેવું છે. કવિને બા. કાં., પ્ર. રા. નાટકનું મૂળ સ્ત્રોત સ્પષ્ટ છે. વાલ્મીકિ ઉપરાંત ભાસ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ જેવા પ્રથિતયશ પૂર્વસૂરિઓનું પણ પર્યાપ્ત ઋણ જયદેવ પર જણાય છે. રામ સીતાનો પૂર્વાનુરાગ, પરશુરામ - રામનું મિલન જેવા મૌલિક પ્રસંગો પ્રતિભાયુક્ત છે. ૪ અંકમાં બા. કાં.ની કથા વિસ્તારથી કહી છે. જયદેવે નોંધ્યું છે કે સરસ્વતીનો ઉપયોગ રઘુપતિના ગુણોના કીર્તનમાં જ કરવો. બીજી રીતે કરેલો ઉપયોગ એ શાપ સમાન છે.^{૬૧}

પ્ર. રા. પાત્રોની મૂળ મહત્તા જળવાઈ રહે છે. રામનું અપ્રતિમ સૌંદર્ય, કુવલયદલ સ્નિગ્ધશ્યામ દેહકાન્તિ, ચંદ્ર જેવી આશ્ચર્યકારક શીતળ સંમોહકતા, લોકાભિરામ સૌમ્ય સૌહાર્દ પૂર્ણ વ્યવહાર વગેરે વખતો વખત જણાઈ આવે છે. લક્ષ્મણ અને રામની જોડી આત્મા - પરમાત્માના સખ્યની યાદ અપાવે છે.^{૬૨} ધીરોદાત્ત વ્યક્તિત્વવાળા નાયક રામ ગુરુજનોનો સમાદર કરે છે. પરશુરામ પ્રતિ લક્ષ્મણના વ્યંગ્યને તે તરત જ અટકાવે છે. ગુરુભક્ત રામ વિશ્વામિત્ર માટે ઘસાતું બોલાય એ ખિલકુલ ચલાવી લેતા નથી. રામનું ક્ષત્રિયત્વ પૂર્ણરૂપે પ્રગટે છે. પરશુરામને સક્રોધ સર્ગર્વ સંભળાવી દે છે અને પડકાર ફેંકે છે કે “શિવધનુષ્ય મેં તોડ્યું છે. જાવ તમારાથી થાય તે કરી લો.”^{૬૩} શૌર્યનો પડકાર થાય ત્યારે રામ નિર્ભયપણે ઝીલી લે છે. વૈષ્ણવ ધનુષ્યના ઉલ્લેખથી રામને ઉમંગ થયો. “કરપંકેરૂક્રોડે ક્રીડિતં યેન શાર્દિગણઃ ।” છતાં વિકત્થના કરતા નથી. રામનું સુકોમળ હૃદય પ્રકૃતિની ગોદમાં પ્રગટ થાય છે. પ્રિય સ્વજન માટેની ઝંખના, વ્યથા, દારુણ આઘાત વગેરેથી તેમનું ધીરોદાત્ત વ્યક્તિત્વ પણ લગભગ ભાંગી પડે છે.

અન્ય પાત્રોમાં સીતા, જનક, પરશુરામને સારો ઉઠાવ મળ્યો છે. વિશ્વામિત્ર અને લક્ષ્મણ પણ ખરા. દરેક પાત્ર તેને અનુરૂપ જ કલ્પના અને ઉક્તિ રજૂ કરે છે. એ એકદમ ધ્યાનપાત્ર છે. જેમકે જનકને જ રામ લક્ષ્મણ માટે આત્મા પરમાત્માનું સૌહાર્દ યાદ આવે જામદગ્ન્યને “ધ્વનિસ્વાધ્યાયાનાં પ્રણવ ઇવ તત્ કાર્મુકમિદમ્ ।” એવી ઉપમા સૂઝે.

પ્ર. રા.નું વૈશિષ્ટ્ય તો તેની લલિત કોમલકાંત પદાવલી છે. સમગ્ર નાટક અત્યંત સુકુમાર, મધુર, પ્રસન્ન ઓજસ્વી કાંતિયુક્ત ગુણોથી યુક્ત છે. સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વાભાવિક સ્વરમાધુર્ય, શબ્દપ્રભુત્વ ધરાવતાં કવિના હાથે એકદમ શોભી ઉઠે છે. અર્થ સમજતા પહેલા માત્ર અનુરણનથી જ મનમાં રમી રહે એવું અનુપમ સ્વરમાધુર્ય શ્લોકે શ્લોકે આપોઆપ ગોઠવાઈ જાય છે.^{૬૪} કવિને ૪ લીટીવાળા, લાંબા છંદ ગમે છે અને તેમાં પૂરતો વિષય રજૂ કરીને એક શ્લોકમાં તો કેટલાય પ્રસંગચિત્રો આલેખી દે છે.^{૬૫} કેટલાક કંઠાભરણ બને એવા સૂક્તિરત્નો તો લોકપ્રિય બન્યા છે.^{૬૬}

કવિએ અનેક પતાકા સ્થાનકો પ્રયોજ્યા છે. જે ક્યારેક ભાવિ લાભ હાનિની આગાહી કરે છે. કોઈવાર ભ્રાંતિ સર્જે છે. દા. ત. મારીચ, સુબાહુ વગેરે જેને વશ છે. એનાથી ધનુર્ભંગ થયો જાણી પરશુરામ રાવણે ધનુષ્ય ભાંગ્યું સમજે છે. કેકેયી - ભરત સંવાદ આનો ઉત્તમ નમૂનો છે. ગદ્યમાં પણ અનુરાગને ખૂબ સાહજિકતાથી અને સતત ચાલ્યું આવે છે. એ કવિની એક વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે.

આ નાટકમાં અભિનેયતા તો નહીંવત્ છે, પણ કાવ્ય તરીકે ઘણું આસ્વાદ્ય છે. વસ્તુવિકાસ અને વસ્તુ સંકલનાની દૃષ્ટિએ પણ આનું મૂલ્યાંકન થાય નહીં, પણ કવિનું મુખ્ય ધ્યેય સૂક્તિરત્નોનું સર્જન અને પ્રદર્શન છે. રામભક્તિમાં અવગાહન કરવાનું છે. એ નિઃશંક સિદ્ધ થયું છે. રામકથાના એક વિશિષ્ટ આવિષ્કાર તરીકે પ્ર. રા. આકર્ષે છે.

નાટ્યતત્ત્વની ઉણપ, પાત્રલેખનમાં થોડા દેખીતા વિરોધાભાસો, મોટા ભાગના પ્રસંગોમાં માત્ર વાચિક અભિનય વડે રજૂઆત, ઘટનાઓનું વર્ણન બાહ્ય, સુદીર્ઘ છંદોનું પ્રાચુર્ય, ઉડીને આંખે વળગે એવી કથાવસ્તુની કેટલીક અવાસ્તવિકતાઓ અને અસ્વાભાવિકતાઓ વગેરે બાબતો સહૃદયોને ખરેખર ખૂંચે એવી છે. એ જ રીતે ચોથા અંકમાંના રામ - પરશુરામના સંવાદમાં સંઘર્ષ નિરૂપણમાં મ. ચ. (અંક ૨ અને ૩) છઠ્ઠા અંકમાં રામની વિરહાવસ્થાના વર્ણનમાં વિક્રમોર્વશીયમ્ (અંક - ૪)નું પાંચમાં અંકમાં ગંગા, યમુના, ગોદાવરીનું માનવીયકરણ, સાતમા અંકમાંના વિદ્યાધર યુગલ દ્વારા કરવામાં આવેલા લંકાયુદ્ધના વર્ણનમાં ડ. રા. ચ. (અંક - ૬ મિશ્ર વિષ્કંભક) મેઘદૂત^{૬૭}, ગીતગોવિંદ^{૬૮} જેવું સંગીત, શ્રી હર્ષની રત્નાવલીમાંના (૬ઠ્ઠા અંકનો ઐન્દ્રજાલિક પ્રસંગ) અને છેલ્લે રામ વગેરેની લંકાની વગેરેની લંકાથી અયોધ્યા સુધીની પુષ્પક વિમાન યાત્રામાં રઘુવંશમ્

(સર્ગ - ૧૩)નું અનુકરણ પણ કવિની મૌલિકતા અને અપૂર્વ રચનાશક્તિની ઓછાં પને આધારે રેખાંકિત કરે છે.

૧૧.૧૬.૫. ઉપસંહાર

સહજ નાટ્ય નિર્માણ, પ્રતિભાની કવિની ન્યૂનતાને અનુલક્ષીને, કોઈક સહૃદયને એમ સૂચવવાનું પણ સૂઝે એ સ્વાભાવિક છે કે પ્રમાણ પ્રવિણ^{૯૯} હોવા છતાં કોમલકાન્ત પદાવલી રચનાની સારી હથોટી ધરાવતા અને જેનો વાણીવિલાસ અસમરસ નિષ્પન્દ મધુર^{૧૦૦} છે એવા પીયૂષવર્ષઃ જયદેવે નાટકને બદલે મહાકાવ્ય રચ્યું હોત તો તેમને એ સર્જનમાં વિશેષ સફળતા મળી હોત.

જયદેવની શૈલીથી પ્રભાવિત મહાકવિઓમાં તુલસીદાસે રામચરિતમાનસમાં અનેક સ્થળોએ જયદેવના પદોનું અનુસરણ કર્યું છે. કેશવદાસે રામચન્દ્રિકામાં થોડાક પદોમાં પ્ર. રા.નું અનુકરણ જોવા મળે છે. તર્કશાસ્ત્રના કર્કશ અને વક્ર પ્રયોગમાં તથા કાવ્યની કોમલકાન્ત પદાવલીની રચનાઓમાં કવિ જયદેવને આશ્ચર્યજનક સફળતા સાંપડી છે. એમની નાટ્યચાતુરી અને કાવ્યપ્રતિભાથી યોગ્ય રીતે પ્રભાવિત થઈ ઉત્તરકાલીન આલોચકોએ યોગ્ય રીતે જ એમને પીયૂષવર્ષથી નવાજ્યા છે, એમાં બે મત નથી.

૧૧.૧૭. દૂતાઙ્ગદમ્ (છાયાનાટકમ્)

૧૧.૧૭.૧. જીવન, કવન અને સમય

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં દૂતાઙ્ગદમ્ના ઉલ્લેખો માટે ઘણીવાર સાહિત્યેતર કારણો જવાબદાર બને છે. છતાં દૂતાઙ્ગદમ્ સાહિત્યિક ગુણવત્તા વિહીન છે એમ તો નહીં જ કહી શકાય. ભલે એ. બી. કીથ આ રૂપકના સાહિત્યિક ગુણો “નગણ્ય”^{૧૦૧} ગણતા હોય. દૂતાઙ્ગદમ્ છાયાનાટકના કર્તા સુભટ છે. તેના વિષે આપણી પાસે ખાસ માહિતી મળતી નથી. બ્રાહ્મણ કવિ સુભટ ૧૩મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં અણહિલવાડ (પાટણ)ના ચૌલુક્ય વંશના રાજવી ભીમદેવ બીજાના સામંત વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલનાં સાહિત્ય મંડળ સાથે સંકળાયેલા હતા.^{૧૦૨}

સુરતોત્સવ અને કીર્તિકૌમુદી મહાકાવ્ય અને ડ. રા.ના રચયિતા સોમેશ્વરે સુભટની પદવિન્યાસની શક્તિની પ્રશંસા કરતા પોતાના મહાકાવ્ય કીર્તિકૌમુદીમાં શ્લેષયુક્ત ઉક્તિ કહે છે.

સુભટેન પદન્યાસઃ સઃ કોઽપિ(રિ) સમતૌ કૃતઃ ।

ધનાધુનાપિ ધીરાણાં રોમાઞ્ચો નાપચીયતે ॥(૧/૨૪-૨૫)

“સુભટે (યોદ્ધાએ) સભામાં એવો તો પદન્યાસ (અંગદ યોદ્ધાએ એવો તો પોતાનો ચરણ સ્થાપ્યો) કર્યો કે હજુ પક્ષ ધીર (વીર) પુરુષોને રોમાંચ શમતો નથી.” આ પદ સ્પષ્ટ રીતે દૂતાઙ્ગદમ્ના રૂપકનો ખાસ કરી રાવણની સભામાં અંગદ - રાવણના આમને - સામનેના દશ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. દૂતાઙ્ગદમ્ રૂપક દિવંગત કુમારપાલની સ્મૃતિમાં વસન્તોત્સવ પ્રસંગે રાજા ત્રિભુવનપાલ (ઈ. સ. ૧૨૪૨ - ૧૨૪૪)ની આજ્ઞાથી અણહિલવાડમાં ભજવાયું હતું.

૧૧.૧૭.૨. છાયાનાટક તરીકે

રૂપકની પ્રસ્તાવનામાં આને છાયાનાટક તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે. દૂતાઙ્ગદમ્ની આ ઓળખે સમસ્યા ઊભી કરી છે. છાયાનાટકના અર્થ વિશે વિદ્વાનોએ ઘણી ચર્ચા કરી છે. વધુમાં “છાયાનાટક” શબ્દને કારણે દૂતાઙ્ગદમ્થી પણ વધારે સમસ્યાઓ પોતાનામાં સમાવનાર મહાનાટક કે હનુ. સાથેના દૂતાઙ્ગદમ્ના સંબંધનો પ્રશ્ન ખડો થાય છે. છાયાનાટક શબ્દ જ સંસ્કૃત રૂપકના ઉદ્ભવ સાથે સંકળાયેલા તીવ્ર વિવાદની યાદ અપાવે છે. “છાયાનાટક” (વિચારના પ્રવર્તક પિશેલ સૌ પ્રથમ હતા. પણ “છાયાનાટક”ના આ વિચારને પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રો. લ્યૂડર્સે આપ્યું. તેમના મત પ્રમાણે સંસ્કૃત રૂપકના વિકાસમાં છાયાનાટક એક આવશ્યક તત્ત્વ હતું. પ્રો. લ્યૂડર્સના આ વિચારને પ્રો. કોનોએ પણ અનુમોદન આપ્યું. મહાભાષ્યના ખંડમાં ઉલ્લેખ પામેલા સૌભિકો અભિનેતાઓ હતા. જેઓ પ્રેક્ષકોને છાયાકૃતિઓ કે મૂંગા અભિનેતાઓ દ્વારા પ્રસ્તુત થતી વાતને સમજાવતા. પ્રો. લ્યૂડર્સના મતે ભારતમાં પ્રાચીનકાળમાં છાયા - નાટકનું અસ્તિત્વ હતું. અભિનેતાઓ તેમને પ્રસ્તુત કરતા. ^{૧૦૩}

“છાયાનાટક” સંસ્કૃત રૂપકના ઉદ્ભવ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. એ વિચારને કોઈ સમર્થન નથી, છતાં કેટલાક રૂપકોને લાગેલી છાયા - નાટક સંજ્ઞા સમજવાની રહે છે. દૂતાઙ્ગદમ્ કદાચ પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ રૂપક છે. જેને છાયાનાટક સંજ્ઞા લાગુ પડી છે.

છાયાનાટકના અર્થ વિશે સંદિગ્ધતા પ્રવર્તતી હોવાથી - વિદ્વાનોએ ભિન્ન ભિન્ન રીતે સંજ્ઞા આપી છે. ^{૧૦૪} શ્રી રાજેન્દ્રલાલ મિત્રા આ સંજ્ઞાને "Outline

of a drama or entracte" રૂપે સમજાવે છે. ^{૧૦૫} લેવી “છાયાની અવસ્થામાં રચાયેલું રૂપક” તરીકે અર્થ ઘટાવે છે કે આ સંજ્ઞાને આ રીતે સમજાવે છે. “એક જ વિષય પરના પહેલાંના નાટકોનું સંકલન પણ છાયાનાટકનો અર્થ હોઈ શકે. છાયા એટલે adaptation એક કૃતિમાંથી ઉછીનું લીધું હોય અથવા સાહિત્યિક અપહરણ હોય તો તે બે કૃતિઓ કે કવિઓ વચ્ચેના સામ્યને દર્શાવવા પણ “છાયા” શબ્દ વપરાય છે. તેથી જે કવિ અપહતા હોય તે છાયોપજીવિત કહેવાય છે.” ^{૧૦૬} ડેના મત પ્રમાણે છાયાનાટક એ કોઈ જુદો રૂપક પ્રકાર નથી અને ના. શા.ના ગ્રંથોમાં આવો કોઈ પ્રકાર વિદિત નથી. તેથી ડેના મતવ્ય પ્રમાણે છાયાનાટકનો સિદ્ધાંત તદ્દન બિનજરૂરી અને પાયા વગરનો છે. ^{૧૦૭} દૂતાઙ્ગદમ્માં એવું કોઈ અંગ નથી કે એને “અન્ય” નિયમિત પ્રકારના રૂપકોથી જુદું પાડે. વધુમાં છાયા - નાટકમાં ચિત્રો આવતાં હોય એવું પણ ક્યાંય નથી. આ રીતે દૂતાઙ્ગદમ્નો ડેએ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે. છતાં છાયા - નાટક સંજ્ઞા સમજાવવામાં તેઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા છે.

દૂતાઙ્ગદમ્ રૂપકને સંબંધ છે ત્યાં સુધી વધુ સંભાવ્ય અર્થઘટન ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાયે પોતાના “મધ્યકાલીન સંસ્કૃત નાટક”માં આપ્યું છે. ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાયના મત પ્રમાણે ^{૧૦૮} છાયાનાટક સંજ્ઞા એ પ્રતિમા નાટકમ્ જેવી છે. જેમાં રૂપકનો અતિ મહત્ત્વનો પ્રતિમા પ્રસંગ આવે છે. તે જ પ્રમાણે ભવભૂતિએ ડ. રા. ચ.માં ત્રીજા અંકને “છાયાઙ્ક” નામ આપ્યું છે. જેથી કરીને રૂપકમાં રહેલા કેટલાક અદૃશ્ય પાત્રોનું મહત્ત્વ સ્થાપિત થાય. ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાયના મત પ્રમાણે છાયાનો અર્થ કર્શુંક મૂળ અસલ ન હોય અને મૂળની કેવળ પ્રતિકૃતિ છાયા હોય. ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાય એક પૌરાણિક વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. જેમાં સૂર્યના પત્ની સૂર્યની ગરમી સહન થતાં પોતાને પિયર ચાલી જાય છે. પોતાના પતિ પાસે પોતાની છાયા રાખે છે. સૂર્યને આ વાતની ખબર નથી. તેની પત્નીની છાયાનાં ૩ બાળકોનો સૂર્ય પિતા બને છે. તેથી ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાય પ્રમાણે આ રૂપકો છાયા નાટકો એટલા માટે કહેવાય છે કે આ રૂપકોમાં કોઈ પાત્રની છાયા, પ્રતિકૃતિ કે માયા હોય છે. દૂતાઙ્ગદમ્માં પણ સીતાની આવી એક કૃત્રિમ છાયા, પ્રતિકૃતિ છે, જે માયાથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. એટલે ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાયનું તારણ છે કે આ કારણથી દૂતાઙ્ગદમ્ કહેવામાં આવે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે પરવર્તી રામાયણનું કથાવસ્તુ લઈ લખનારા નાટ્યકારો પર ભવભૂતિને અનુસરે છે. સુભટ પોતાને ભવભૂતિની જેમ જ પદવાક્ય-પ્રમાણજ^{૧૦૯} તરીકે ઓળખાવે છે. બીજું અંગદને દૂત તરીકે મોકલતાં પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે કિં વક્તવ્યં તિલકય નિઃસ્પૃષ્ઠાર્થપદ્વીમ્ ।^{૧૧૦} આ પણ ભવભૂતિની અસર છે. દૂતાઙ્ગદમ્માં રામ અને રાવણ વચ્ચેના યુદ્ધને વર્ણવતાં વિદ્યાધરોના પ્રસંગોમાં ડ. રા. ચ.ના છઠ્ઠા અંકની અસર વર્તાય છે. આજ રીતે ભવભૂતિની ચૂંબકીય અસર નીચે ડ. રા. ચ.ના ત્રીજા અંકની જેમ દૂતાઙ્ગદમ્ને પણ છાયાનાટક કહેવામાં આવે છે. દૂતાઙ્ગદમ્ના નાટ્યકારના પોતાના પુરોગામીને આ એક અંજલી પણ છે. આના રચયિતા એમ પણ કહેવા માગતા હોય કે ડ. રા. ચ.ના ત્રીજા અંક તેમજ તેના રૂપકો આગળ દૂતાઙ્ગદમ્ કે વળ “છાયા” છે. એક પ્રતિકૃતિ છે. એ કોઈપણ રીતે ડ. રા. ચ. સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી.

દૂતાઙ્ગદમ્ની મહાનાટક સાથે પણ સમાનતા થઈ છે. એટલે પિશેલ જેવાએ તો મહાનાટકને પણ “છાયાનાટક” એવી સંજ્ઞા આપી છે. જો કે મહાનાટક હતું. ને કેવળ રચનાની સમાનતાને આધારે છાયાનાટક કહી શકાય નહીં. સમાનતા તો એ છે કે “મહાનાટક” કોઈપણ સંકોચ વગર પહેલાંના રામપરક રૂપકોમાંથી પદ્યો ઉઠાવે છે. તે જ પ્રમાણે દૂતાઙ્ગદમ્ પણ પુરોગામી સામગ્રીમાંથી કથાનક લે છે. સુભટ પોતે પણ નિખાલસતાથી આવો એકરાર કરે છે.^{૧૧૧} કેટલાક પદ્યોનો મૂળ સ્ત્રોત શોધી શકાયો નથી. પણ તેઓ કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ઉદ્ધૃત થયા છે. પહેલા જ પદ્યની બીજી પંક્તિ^{૧૧૨}, રુદ્રટના કાવ્યાલંકાર (૨/૮) પરની ટીકામાં નમિ સાધુ ઉદ્ધૃત કરે છે. દૂતાઙ્ગદમ્માંના પદ્ય - ૯ને ક્ષેમેન્દ્ર પોતાના સુવૃત્તતિલકમાં ભવભૂતિના નામે ઉદ્ધૃત કરે છે. પછી ૪૬, ૪૭, ૫૧, ૫૨, ૫૩ અને ૫૪ પદ્યો રાજશેખરના બા. રા.માંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. પછી રાવણ પાસે અંગદને દૂત તરીકે મોકલવાનો આખો પ્રસંગ હનુ.માં છે. વળી શાર્દૂલવિકીડિતમાં (રે રે રાવણ રાવણાઃ . . . શ્લોક - ૨૨) અને (અઙ્કે કૃત્વોત્ત માંઙ્ગં . . . શ્લોક - ૨૭) પણ હનુ.માં છે. વસંતતિલકામાં ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ લક્ષ્મીઃ . . . (શ્લોક - ૫) જેવાં સુભાષિતો પણ અહીં છે. એટલે દૂતાઙ્ગદમ્ની જેમ મહાનાટક પક્ષ ઉઠાંતરી કરતું હોય તો મહાનાટક કે હનુ.ને છાયાનાટક અહીં કહી શકાય નહીં. વર્ણનોનું બાહુલ્ય, પાંખુ ગદ્ય, ગદ્ય સંવાદોની વિરલતા, વિદૂષકની ગેરહાજરી વગેરે દૂતાઙ્ગદમ્ અને મહાનાટકની

સમાનતાઓ પિશેલે દર્શાવી છે. આવું સાદૃશ્ય હોવા છતાં પ્રસ્તાવના, રંગસૂચનાઓ, મર્યાદિત કથાવસ્તુ, તખ્તા પર આવતાં પાત્રોની મર્યાદિત સંખ્યા વગેરે દૂતાઙ્ગદમ્ને મહાનાટકથી જુદું પાડે છે. એટલે મહાનાટક કે હનુ.ને કોઈપણ રીતે છાયાનાટક કહી શકાય નહીં.^{૧૧૩}

શ્રી મેઘપ્રભાચાર્યના “ધર્માભ્યુદય”ને પણ “છાયાનાટક” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ૧૫મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં રાયપૂરની કલચૂરી શાખાના હૈહય રાજવીઓનો આશ્રય પામેલા શ્રી રામચન્દ્ર વ્યાસ રચિત “સુભદ્રા પરિણય” “રામાભ્યુદયમ્” અને “પાણ્ડવાભ્યુદયમ્” પણ છાયાનાટકો કહેવાયાં છે. પ્રો. લ્યૂડર્સ આ રૂપકોને છાયાનાટક ગણતા નથી. મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રાચીનતમ અને છાયા નાટકની સંજ્ઞા દર્શાવતું સર્વ પ્રથમ રૂપક છે.

રૂપક પ્રકારની આ સમસ્યા ઉપરાંત પણ દૂતાઙ્ગદમ્ની સંસ્કૃત વાચના પણ કેટલીક વિલક્ષણતાઓ ધરાવે છે. હસ્તપ્રતોમાં સંસ્કૃત પાઠમાં એટલું બધું વૈવિધ્ય છે કે જેટલી હસ્તપ્રતો એટલાં દૂતાઙ્ગદમ્ છે. જો કે સંક્ષિપ્ત અને દીર્ઘ એવાં સંસ્કરણો ઉતરી આવ્યા છે. દીર્ઘ સંસ્કરણની હસ્તપ્રત લંડનની ઈન્ડિયા ઓફિસમાં રખાયેલી છે. તેમાં ૧૩૮ પદો છે. જ્યારે સંક્ષિપ્ત સંસ્કરણમાં વધુ પદો છે. નિર્ણયસાગર પ્રેસની કાવ્યમાલા શ્રેણીમાં પ્રકાશિત થયું છે. એકલિંગી દીર્ઘ સંસ્કરણ વિશે લખે છે કે આ સંસ્કરણમાં સંવાદો ઠીક ઠીક પ્રસ્તારવાળા છે. વર્ણનાત્મક વધારાનાં પદો પણ ઉમેરવામાં આવ્યા છે. એટલે આ સંસ્કરણ નાટ્યાત્મક કૃતિ અને વર્ણનાત્મક કાવ્યની વચ્ચેનું વિચિત્ર મિશ્રણ બને છે.^{૧૧૪} આ દીર્ઘ સંસ્કરણ કરતાં વધારે આધુનિક છે. અહીં સંક્ષિપ્ત સંસ્કરણને અનુલક્ષીને ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

દૂતાઙ્ગદમ્માં ૪ દૃશ્યો છે. પ્રસ્તાવના પછીના પહેલા દૃશ્યમાં અંગદને દૂત તરીકે મોકલવામાં આવે છે. બીજું દૃશ્ય લંકામાં છે. જેમાં મંદોદરી અને વિભીષણ રાવણને તેની આત્મઘાતક મૂર્ખાઈમાંથી પાછો વાળવા સમજાવે છે સીતાને પાછી સોંપી દેવા જણાવે છે. ત્રીજા દૃશ્યમાં અંગદ રાવણને મળે છે. રાવણ અંગદને ગૂંચવાડામાં નાખવા પ્રયત્ન કરે છે. અંગદ છોતરાતો નથી અને ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. ચોથા દૃશ્યમાં રાવણ હણાય છે અને વિજયી રામ પ્રવેશે છે.

આ રૂપક પદોની એક શ્રેણી છે. એક ખાસ કરીને વિષયવસ્તુને વિકસાવવાનો લેખકનો પ્રયત્ન છે. પ્રસંગોનું ઉતાવળે નિરૂપણ થયું છે. વિલ્સન અટકળ કરે

છે કે દૂતાન્ગદમ્નો ઉદ્દેશ્ય નાટકનું એક ભવ્ય દશ્ય ઊભું કરવાનો હતો નહીં તો, આટલા સંક્ષિપ્ત નાટકનો શો અર્થ ?^{૧૧૫} જો કે રંગમંચની ક્ષમતાની દૃષ્ટિએ દૂતાન્ગદમ્ રંગમંચ પર એક આકર્ષક દશ્ય બની શકે, પણ સાહિત્ય કૃતિમાં કશો નોંધપાત્ર ઉમેરો થતો નથી. રૂપકમાં કેટલાક રમણીય પદો છે, જે નાટ્યકારનાં પોતાનાં હોય, સુભટ નર્મ મર્મ ઉક્તિઓ રચી શકે છે. સીતાને સોંપી દેવા માટે રાવણને મંદોદરીના પ્રયત્નોના જવાબ રાવણ કહે છે - “મારું પહેલું દુષ્કૃત્ય સીતાનું અપહરણ હતું. બીજું દુષ્કૃત્ય સીતાને પાછી ન સોંપી તે હતું. હવે તો રાવણ વાનરો સાથે સંધિ કરી સીતાને સોંપી દે તો એ ત્રીજું દુષ્કૃત્ય બને.”^{૧૧૬}

દૂતાન્ગદમ્ના કેટલાક પદો હનુ. કે મહાનાટકમાં છે અને જો આપણે હનુ.ને ઉઠાંતરી કરનારું રૂપક ગણીએ તો કેટલાક સુંદર પદો માટે સુભટને આપણે યશ આપવો પડે. અંગદ માયાને કારણે ઘણાં રાવણો જૂએ છે તે મહાનાટકમાં પણ છે અને દૂતાન્ગદમ્માં પણ છે.^{૧૧૭} રાવણ અંગદ વચ્ચેનો સંવાદ^{૧૧૮} અત્યંત ઓજસ્યુક્ત વીરરસથી ભરપૂર છે. ભાષા સરલ, પ્રાંજલ અને પાઠકોના હૃદયમાં સીધે સીધી ઉતરી જાય એવી છે.^{૧૧૯} સંવાદમાં પદોની શ્રેણી આવે છે. સુભટ પોતાનો ઉલ્લેખ પ્રબન્ધ પશ્યાબ્ધે: સરસ ઇવ કૈલાસસુભટ^{૧૨૦} આ પંક્તિમાં કરી રહ્યો હોવાનું જણાય છે. સુભટનું ભાષા પ્રભુત્વ માન્ય રાખવું પડે તેમ છે.

કદાચ સોમેશ્વર આપણને એક ઈન્ગિત આપે છે. ઉપર ઉલ્લેખેલ સોમેશ્વરે રચિત પદમાં સોમેશ્વર એવું કહેવા માગે છે કે રાવણની સભાનું દશ્ય સુભટનું મૌલિક છે. આ પદ આમ હોવું જોઈએ.

સુભટેન પદન્યાસઃ સ કોડરિસમિતૌ કૃતઃ ।

યેનાધુનાડપિ ધીરાણાં રોમાઞ્ચૌ નાપચીયતે ॥

શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા અને (મહામાત્ય વસ્તુપાલ - સાહિત્ય મંડળ - પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૫૭ પૃ. ૮૬) સોમેશ્વર રચિત કીર્તિકૌમુદી ૧ - ૨૪ના સંપાદન પૂ. શ્રી પુણ્યવિજયસૂરિ - ૧૯૬૧ દ્વારા પણ “કૌડપિ” પાઠ સ્વીકારાયો છે પણ ખરેખર “કોડરિ” પાઠ સ્વીકારવો જોઈએ. જે રાવણની સભાનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. શ્રી એસ. પી. ભટ્ટાચાર્ય^{૧૨૨}નું નિરીક્ષણ છે કે “મહાનાટકની સાથે દૂતાન્ગદમ્ પણ સભાઓમાં વિદ્રજનોની સંકુલ કલ્પનાઓની ઈચ્છાને સંતોષવા માટે રચાયું હતું. સુભટ દૂતાન્ગદમ્માં અમુક ભાગોમાં પણ મૌલિક ન હોત તો

સોમેશ્વરે સુભટની પ્રશંસા કરી ન હોત.’’ કવિએ ઉપયોગમાં લીધેલા છંદોમાં - સ્તંધરા (૬), શાર્દૂલવિકીરિત (૧૫), વસંતતિલકા (૮), શિખરણી (૪), ઉપજાતિ (૨), અનુષ્ટુપ (૧૨), આર્યા (૬), પુષ્પિતાગ્રા (૧), માલિની (૨) એમ ૫૬ પદોમાં યથાસ્થાને વાપર્યા છે. ઉપમા, રૂપક વગેરે અલંકારોથી અલંકૃત રૂપક રોચક બની રહે છે.

૧૧.૧૮. રામાંક નાટકમ્

રામાંક નાટકમ્ના રચયિતા ધર્મગુપ્તનો સમય ૧૩મી શતાબ્દીનો માનવામાં આવે છે.^{૧૨૩} નેપાલી કવિ ધર્મગુપ્ત વિરચિત આ રામાંક નાટિકામાં ૪ અંકો સમાવિષ્ટ છે. આ રૂપક હસ્તલિખિત રૂપે કેમ્બ્રિજ પુસ્તકાલયમાં સુલભ છે.^{૧૨૪}

૧૧.૧૯. ઉલ્લાઘરાઘવમ્

પ્રસ્તાવના

ડ. રા.ના રચયિતા મહાકવિ સોમેશ્વર અથવા સોમેશ્વર દેવ ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓના વંશપરંપરાગત પુરોહિત વડનગર (આણંદપુર)ના શ્રીમંત નાગર બ્રાહ્મણ હતા. અણહિલવાડ તથા ધોળકાના રાજદરબારોમાં એનો ભારે પ્રભાવ હતો. વિદ્યાકાર્યોમાં તેમજ રાજકાજમાં એ વસ્તુપાલનો ગાઢ સન્નિધિ અને સહાયક હતો.^{૧૨૫} વસ્તુપાલનો સમય ઈ. સ.ના ૧૩મા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ છે. જે સોમેશ્વરનો સમય પણ ગણી શકાય. સોમેશ્વરે ‘‘સુરથોત્સવ મહાકાવ્ય, કીર્તિકૌમુદી, રામશતક, સ્તોત્રકાવ્ય, કર્ણામૃતપ્રપા, સૂક્તિ સંગ્રહ, આબુપ્રશસ્તિ, વિદ્યાનાથ પ્રશસ્તિ, વીરનારાયણ પ્રસાદની પ્રશસ્તિ નામક પ્રશસ્તિકાવ્યો પણ રચ્યાં છે.^{૧૨૬}

રામકથા પર આધારિત અનેક રૂપકો લખાયાં છે.એમાં રાઘવ શબ્દ જેના અંતે આવે એવા રૂપકોમાં અન. રા., ડ. રા., પ્ર. રા. વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. સોમેશ્વરનું ડ. રા. ૮ અંકોમાં વિભક્ત રૂપક છે. જે વડોદરા, ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં ઈ. સ. ૧૯૬૧માં પ્રકાશિત થયું છે. એના સંપાદક - આગમ પ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી અને ડૉ. ભોગીલાલ સોડેસરા છે. ડ. રા. રૂપક દ્વારકામાં જગતમંદિરમાં ભજવાયું હતું. એવો ઉલ્લેખ પ્રસ્તાવનામાં જ સોમેશ્વરે કર્યો છે.^{૧૨૭} ડ. રા.ની કથાવસ્તુનો અંકાનુસાર અભ્યાસ સંક્ષેપમાં કરીએ.

૧૧.૧૯.૧ કથાવસ્તુ

અંક - ૧

નાંદીના ૩ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કર્યા બાદ પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર અને નટીએ રૂપકકાર ગુર્જરેશ્વર - પુરોહિત કવિશ્રી સોમદેવની માહિતી આપી છે. સીતાના રામ સાથેના લગ્ન બાદ કન્યા વિદાયના પ્રસંગે રાજા જનકનો પુરોહિત શતાનન્દ પિતાને થતાં દુઃખને વ્યક્ત કરે છે. રામ - લક્ષ્મણ અને સીતાની સાથે અયોધ્યા જવા દશરથ જનકની અનુજ્ઞા લે છે. અયોધ્યા તરફ પ્રસ્થાન કરે છે. ત્યારે શતાનન્દ સીતાને શિખામણ આપે છે.^{૧૨૮} જે કાલિદાસના શાકુન્તલમાં જે શિખામણ છે તેનું સ્મરણ કરાવે છે.^{૧૨૯} શતાનન્દ પ્રસ્થાન કરતા જમાઈ વગેરેની રાક્ષસો તથા રાવણથી પણ રક્ષા કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કહે છે.^{૧૩૦} જે આગામી સૂચન કહી શકાય કે અંક - ૫માં રાવણ સીતાનું અપહરણ કરે છે. પિતા જનક પણ પુત્રીને શિખામણ આપે છે.^{૧૩૧} પ્રત્યેક પિતા કન્યા વિદાય સમયે જે શિખામણ આપે છે એ સ્વાભાવિક છે. એ રૂપકકારનું સામાજિક જીવનનું ગહન દર્શન કરાવે છે.

થોડી જ વારમાં જનકની કન્યાનો અંતઃપુર પાલક હરિદત્ત માહિતી આપે છે કે માર્ગમાં રામે કુપિત જમદગ્ન્ય પરશુરામને કેવી રીતે શાંત પાડ્યા. જનક પોતાના જમાઈની મહાન સફળતાની વાત અંતઃપુરના સહવાસીઓને જણાવવા જાય છે.

અંક - ૨

દ્વિતીયાંકના વિષ્કંભકના બે સેવકો નન્દિભદ્ર અને વિનયન્ધરના સંવાદથી ખબર પડે છે કે દશરથે રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનું નક્કી કર્યું છે. એ માટે રાજપુરોહિત વસિષ્ઠને બોલાવ્યા છે. બીજા અંકના મુખ્ય દશ્યમાં રામ અને સીતા વિહારાર્થે ઉદ્યાનમાં જાય છે. રૂપકકાર અહીં ઉદ્યાનનું^{૧૩૨} અને તળાવનું^{૧૩૩} વર્ણન કરે છે. સાથો સાથ સીતાનું વ્યક્તિચિત્ર^{૧૩૪} પણ સરળ ભાષામાં દોર્યું છે. જે અર્થની સરળતા વ્યક્ત કરે છે.

ઉદ્યાનમાં સીતા ઉદ્યાનપાલક માલાધરના સોલ્વણ નામના વાનરથી ભય પામે છે. પણ એ જ વાનર સીતાને સહકારપાદનું ફળ આપે છે. ત્યારે સીતાની સખી હંસિકા કહે છે - “માલાધર ! પ્રિયસખ્યૌ સીતાયૈ એવ ઇષ વાનરઃ ફલપ્રદૌ ભવતુ ।” જાણે કે સીતાના અપહરણ પછી રામને મદદ કરનાર હનુમાન, સુગ્રીવ

વગેરે વાનરો વિશે રૂપકકારે આગામી સૂચન કરી દીધું છે. અહીં રૂપકકારની અગમચેતી ભાવિ દર્શન કરાવે છે.

ઉદ્યાન પ્રસંગે વિદૂષક પ્રવેશે છે અને રૂપકકારને હાસ્ય પ્રસ્તુત કરવાની તક મળે છે. વિદૂષક પ્રવેશ કરતાં સીતાને કહે છે - “હંસિકે ! ન ખલુ एष वानरः, आर्यपुत्रस्य प्रियवयस्य आर्यमाण्डव्य एषोऽत्र समागच्छति ।”

વિદૂષક રામને કહે છે - “तव पाणिग्रहणमहोत्सवे मिथिलानगरं गतः । जामातृकस्य प्रियमित्रम् इति कृत्वा जनकपरिजनवितीर्णं बहुमोदकभक्षणेन तथा कथमपि मन्दाग्निरहं सञ्जातः यथा निजब्राह्मणाः पुण्यैः जीवितोऽस्मि ।” આ ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તમ્^{૧૩૫}ના વિદૂષકે કહેલ વાત સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

વિદૂષકને માલાધર રોગથી ગભરાવવાની ના પાડે છે, ત્યારે વિદૂષક તેને “તું વૈદ્ય છે ?” એમ પૂછે છે. ત્યારે માલાધરે આપેલો જવાબ રૂપકના પાત્રો સાથે પ્રેક્ષકો તથા વાચકોને પણ હસાવે છે.^{૧૩૬} અંતે ભોજન વેળા થવાથી વિદૂષક જવાની વાત કરતાં કહે છે કે - તેનાથી ભૂખથી ચલાતું નથી. ત્યારે પ્રતાહારી પ્રભાવતી કહે છે - “आर्य माण्डव्य ! अत्र स्थूलोदरता, अपराध्यति न पुनः बुभुक्षा ।” અને વિદૂષક પ્રતીહારીનો હાથ પકડી નિષ્કમણ કરે છે. આ સ્પષ્ટ કરે છે કે આ રૂપકકાર અન્ય શૃંગાર પ્રધાન રૂપકોના રૂપકકારની જેમ વિદૂષકના પાત્રના સંવાદ, હાવભાવ કે ભોજન પ્રિયતાની વાતો દ્વારા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં પાછી પાની કરે તેમ નથી.

આ અંકમાં ઉદ્યાનમાં રામ સીતાના મુખની સુવાસથી આકૃષ્ટ ભ્રમરથી રક્ષણ કરે છે. અને એક શ્લોક ભ્રમરને કહે છે - “भ्रातश्चक्रे भ्रमरः । ... भवता ... (૧ / ૩૬) આ પ્રસંગની પ્રેરણા શાકુન્તલના પ્રથમાઢ્કના ભ્રમરબાધા પ્રસંગ ઉપરથી મળી હશે^{૧૩૭} અને चपलापाङ्ग दृष्टिं स्पृशसि । . . . (૧ / ૭) પરથી શ્લોકની પ્રેરણા મળી હશે.^{૧૩૮} આ અંકનો રાજ દશરથ સાથે સંવાદ કરતો મૈત્રાવરુણ શિષ્ય જનૂકર્ણ્ય જે શ્લોક બોલે છે.^{૧૩૯} તે ભવભૂતિના ડ. રા. ચ.ના દ્વિતીયાઢ્કના દ્વિતીય શ્લોક પરથી પ્રભાવિત લાગે છે.^{૧૪૦}

અંક - ૩

પ્રવેશકમાં કૈકેયીની સખી મંથરા અને દશરથની દાસી સુબુદ્ધિકાના સંવાદ પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે પૂર્વે રાજાએ આપેલા બે વરદાન કૈકેયીએ

માગવાનું નક્કી કર્યું છે. એમાંનું એક છે રામને ૧૪ વર્ષ વનવાસ અને બીજું છે રામની જગ્યાએ પોતાના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક. મુખ્ય દશ્યમાં રામ નગરીમાં થતા રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવને નિહાળતા રાજમહેલમાં આવે છે. નગર શોભાનું વર્ણન,^{૧૪૧} કુપિત કૈકેયીનું વર્ણન^{૧૪૨} અહીં કર્યું છે. કૈકેયીના નિવાસસ્થાને આવતાં રામ અને સુમંત્ર રાણીના મિથ્યાડંબરને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં રાજાને જૂએ છે. દશરથ પોતાની માગણી બાબત કૈકેયીને દબાણ ન કરવાનું કહે છે. દશરથ રામને જોતાં જ બેભાન થઈ જાય છે. આ પ્રસંગે મંગળ સામગ્રી લઈને કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને સીતા પ્રવેશે છે. એટલામાં નેપથ્યમાંથી અવાજ સંભળાય છે. તેથી સુમિત્રાને અપશુકન વરતાય છે અને આ પ્રસંગે લીધેલા વળાંકને જાણી બધા દિઙ્મૂઢ બની જાય છે.

રામને એકલાને વનમાં જવાનું સાંભળી સુમિત્રા કૈકેયીને કહે છે. લક્ષ્મણ પણ તેમની સાથે જશે. પછી ધનુર્ધારી લક્ષ્મણ પ્રવેશીને રામને વનવાસ મોકલનારને ધિક્કારે છે. સીતા પણ રામ સાથે વનમાં જવા તૈયાર થાય છે. કંચુકીએ રાજાને જણાવેલ માહિતી અનુસાર ઉર્મિલા પણ લક્ષ્મણનું અનુગમન કરવા તૈયાર થાય છે, પણ રામ તેને અટકાવે છે. અંતે બધાની રજા લઈ ત્રણેય નિષ્ક્રમણ કરતાં રાજ્યમાં સોપો પડી જાય છે. આ અંકમાં આવેલ કુપિત કૈકેયીનું વર્ણન તથા રાજા કૈકેયીને ધૂત્કારના વચનો કહે છે તે વા. રા.ના અ. કાં.નું સ્મરણ કરાવે છે. અહીં લક્ષ્મણ ઉર્મિલાને આંખના ઈશારાથી જ વનમાં સાથે ન આવવાનું જણાવે છે. એ આપણી પરંપરાથી નવીન ભાસે છે.

અંક - ૪

રામના વનપ્રસ્થાન પછી બનેલા બનાવોની માહિતી આપવા આ અંકની રચના કરવામાં આવી છે. ગંધર્વરાજ કુમુદાંગદ અને એના પુત્ર કનકચૂડના સંભાષણ દ્વારા રામના પ્રવાસનું વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણન પૂર્વે કનકચૂડ તેના પિતાને ભરતને આવેલા દુઃસ્વપ્નની વાત કરે છે^{૧૪૩} અને તે સાંભળી શત્રુઘ્ન શંકા કરે છે -

“સકલકુટુમ્બાનિષ્ઠસૂચકોડયં દુઃસ્વપ્નઃ”

જેને સીતાના અપહરણના અનિષ્ટનું તથા રામ - રાવણ યુદ્ધનું આગામી સૂચન ગણી શકાય. રામના માર્ગના વર્ણનમાં સરયૂ, તમસા, ભાગીરથી, શ્રંગવેરનગર, ચિત્રકૂટમાં ભરદ્વાર આશ્રમ, કલિન્દશૈલમાંથી વહેતી શૈવલિની (કાલિન્દી) પ્રયાગ

વગેરે પ્રાકૃતિક સ્થળોનું વર્ણન કર્યું છે. ૧૪૪ એ પણ પૌરાણિક સૂચનો સાથે. જેમકે - ગંગાનું વર્ણન શ્રૃંગવેરપુરના વર્ણન વખતે રામને મળવા જતાં ભરતે રામ મિત્ર નિષાદરાજ ગુહને કોધાવેશમાં કેકેયીને ઉદ્દેશ્યીને કહેલા શબ્દો ૧૪૫ - ખરેખર ભરતનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ કરે છે.

બંને ગંધર્વોના સંવાદથી ખબર પડે છે કે દશરથ મૃત્યુ પામ્યા છે. ભરત ચિત્રકૂટ તરફ રામને અનુસરે છે, પરંતુ રામ તેને પ્રજાના રક્ષણાર્થે અયોધ્યા પાછા ફરવા આજ્ઞા ફરમાવે છે. ભરત શરભંગ ઋષિએ રામને આપેલી પાદુકા લઈને અયોધ્યા આવે છે. પછીથી રામે રાક્ષસ વિરાધને મારી નાખ્યો છે. નેપથ્યથી તુમ્બુરીની કથા જાણવા મળે છે. આ અંકનો ગંધર્વરાજ કુમુદાંગદ અને પુત્ર કનકચૂડ સાથેનો સંવાદ - જે બનેલા બનાવોની વિગત આપે છે તે મુરારિના અન. રા.ના છઠ્ઠા અંકના હેમાંગદ અને રત્નચૂડ નામના ગંધર્વોના સંવાદથી પ્રભાવિત છે. ૧૪૬

અંક - ૫

વિષ્કંભકમાં મારીચની એકોક્તિથી માહિતી મળે છે કે રાવણ સીતાના અપહરણ માટે રામની છલના કરવા તેની સહાય ઈચ્છે છે. ચિત્રકૂટથી પ્રસ્થાન કરતાં રામનો સત્કાર અત્રિ મહર્ષિ કરે છે અને અનસૂયાએ વૈદેહીનું અંગરાગ - વસ્ત્રાદિથી સન્માન કર્યું છે. રામે પંચવટીમાં (શૂ) સૂપર્ણખાને અવયવ વિનાના મુખવાળી કરી. ૧૪૭ જે પરંપરાથી અલગ જણાય છે. ખર, દૂષણ, ત્રિશિર રાક્ષસાનો વધ કર્યો છે. પછી પ્રવેશેલ રાવણના જાસૂસ ધોરાક્ષ સાથેના સંવાદમાં મારીચ રાવણના કાર્ય માટે પ્રથમ સંદેહ કરે છે. પછીથી હરણનું રૂપ લઈને રામને દૂર લઈ જાય છે. મારીચની બૂમ રામ જેવી સાંભળતા જનકી લક્ષ્મણને મોકલે છે. રાવણ તાપસના વેશે આવી બળજબરીપૂર્વક સીતાને ઉપાડી જાય છે. ગીધરાજ જટાયુ સીતાની મદદે આવે છે અને મરણતોલ ઘાયલ થાય છે.

ઝૂંપડીમાં સીતા ન દેખાતાં બંને સીતાની શોધ કરે છે. માર્ગમાં સીતાનો પડેલો હાર મળતાં રામ વિલાપ કરે છે. લોહીલુહાણ જટાયુને જોતાં પ્રથમ તો લક્ષ્મણ જટાયુને મારવા તૈયાર થાય છે, કરંતુ જટાયુ પોતાને દશરથ મિત્ર તરીકેની ઓળખાણ આપે છે. એથી રામ લક્ષ્મણને અટકાવે છે. એમના કહેવાથી રામ પંપા સરોવરે જવાનું, જ્યાં ઋષ્યમૂક પર્વત પર સુગ્રીવ સાથે મિત્રાચારી કરવાનું કહે છે. વાનરરાજ સુગ્રીવની લંકા પરની ચડાઈ વખતે મદદ મળશે એવું આગામી

સૂચન રૂપકકારે અહીં કરી દીધું છે .

અંક - ૬

વિષ્કંભકમાં રાવણનો અમાત્ય માલ્યવાન અને એના દૌહિત્ર સારણના સંવાદથી માહિતી મળે છે કે રામ દ્વારા વાલી હણાયો છે અને હનુમાને લંકા બાળી છે . સીતા રામને પાછી સોંપવાની સલાહ વિભીષણ રાવણને આપે છે પરંતુ તેનું અપમાન થતાં અંતે તે રામની છાવણીમાં ચાલ્યો જાય છે . જ્યાં રામ લંકાધિપતિ તરીકે વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક કરે છે . જેને રાવણ મૃત્યુ પછીની ઘટનાનું આગામી સૂચન ગણી શકાય .

શુક - સારણને રાવણે રામની છાવણીમાં જસૂસી માટે મોકલ્યા હતા પણ પકડાઈ જવા છતાં રામ તેમનો વધ કરવાની ના પાડે છે અને બંનેને છોડી મૂકવાનું કહે છે . જે આપણને ભાસના દુર્યોધનના ઘટોત્કચ પ્રત્યેના શબ્દો “ ન વયં દૂતઘાતકાઃ । ” નું સ્મરણ કરાવે છે .^{૧૪૮} ત્યાર બાદ અંગદ રાવણના દરબારમાં શાંતિના ધ્યેયથી દૂત બનીને આવે છે પણ અપમાનિત થઈ પાછો ફરે છે .

રાવણ તેના મહેલની અગાસી પરથી રામની સેના અને વ્યૂહ જૂએ છે . શુક તેને નલ, અંગદ, વિનત, જંબવાન, સુગ્રીવ, લક્ષ્મણ વગેરેની ઓળખ આપે છે . કુંભકર્ણ નિદ્રામાંથી પ્રબુદ્ધ થયાની વાત વિહંગવેગ વિભીષણને આપે છે . વિભીષણ પણ રામને સુબેલ પર્વતના શિખર પરથી મેઘનાદ, ઉદાયુધ, દેવાન્તક, ગજપત, મકરાક્ષ, વિરુપાક્ષ, વિદ્યુજિજ્હ્વ, તપન, વિદ્યુન્માલી, ધોરાક્ષ, કુંભકર્ણ વગેરેનો પરિચય આપે છે . માલ્યવાન, શુક અને સારણ દ્વારા થઈ ગયેલા બનાવોની માહિતી આપવી . વિભીષણ દ્વારા સારણનું પકડાઈ જવું અને રામે છોડી દેવો વગેરે ઘટનાઓ ઉ . રા . તથા અન . રા . બંનેમાં સમાન જોવા મળે છે .^{૧૪૯}

અંક - ૭

રાવણનો મિત્ર મથુરાના રાજા લવણનો જસૂસ કાર્પટિક અને વૃકમુખના સંવાદથી જાણવા મળે છે કે કુંભકર્ણ મરાયો છે . લક્ષ્મણ દ્વારા ઈન્દ્રજિત હણાયો છે . અંતે રામ રાવણનો વધ કરે છે . સીતા અગ્નિપ્રવેશ કરે છે . વૈશ્વાનર સીતાની સોંપણી રામને કરે છે . રાજા દશરથ વાસવ સાથે પ્રવેશ કરે છે . સીતાના નિષ્કલંકપણા વિશે ખાતરી આપે છે . રામ દશરથને સહર્ષ અંજલિ અર્પે છે . વાસવ રામને આશીર્વાદ આપે છે . જે પરંપરાથી અલગ છે . રાવણનો વૃદ્ધ અમાત્ય અવન્ધ્ય

વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક કરે છે. પછીથી વિભીષણ રામને અયોધ્યાગમન માટે પુષ્પક વિમાન મોકલે છે.

સીતાની ઈચ્છા સંતોષવા રામ પુષ્પક વિમાનમાંથી લંકાથી અયોધ્યા માર્ગમાં આવતાં સ્થળો બતાવે છે. તેમાં તે શ્લોક - ૧૫માં જંબુદ્રીપનું, શ્લોક - ૧૬માં સિન્ધુસેતુનું વગેરે નોંધપાત્ર છે.

બીજી બાજુ ઋષિકુમારના વેષમાં કાર્પાટિક નન્દિગ્રામમાં ભરતને મળે છે અને ખોટી વાત કરે છે કે - “રામ - લક્ષ્મણને મારી રાવણ અયોધ્યા પર હુમલો કરવા આવી રહ્યો છે.”^{૧૫૦} એટલે ભરત સૈન્ય સાથે તૈયાર થાય છે. કૌશલ્યા તથા સુમિત્રા સરયુ તટે અગ્નિપ્રવેશનો નિશ્ચય કરે છે. પરંતુ વિભીષણ પર શરસંધાન કરે છે, ત્યારે સર્વજ્ઞ વસિષ્ઠ ભરતને અટકાવે છે. કાર્પાટિકની દુષ્ટ યોજના છતી થાય છે. અંતમાં કુટુંબના સભ્યોનું સુખદ મિલન થાય છે. વસિષ્ઠ રામનો રાજ્યાભિષેક કરે છે. ભરતવાક્ય સાથે નાટક પૂરું થાય છે. કાર્પાટિક પ્રસંગ **વેણીસંહારના** ચાર્વાક પ્રસંગની યાદ અપાવે છે. આ અંકમાં મુરારિકૃત **અન. રા. ના** અંક - ૭, શ્લોક - ૯૭ અને ૯૮ પરથી શ્લોક ૨૯ અને ૩૦ રૂપકકારે અનુકરણ કરેલું છે. અંક - ૮માં આવતો વિમાન પ્રવાસ એ કાલિદાસના **રઘુવંશમ્** સર્ગ - ૧૩ તથા રાજશેખરના **બા. રા. અંક - ૧૦**થી પ્રભાવિત છે.^{૧૫૧}

૧૧.૧૯.૨ મૂલ્યાંકન

પ્રસિદ્ધ રામકથાની પરંપરાને તોડી એમાં ફેરફાર કરી શ્રી સોમેશ્વરે કેટલીક નવીન વાતો રજૂ કરી છે. જે મકે -

૧) તૃતીયાંકમાંકેકેયી મંથરાની વાત માનતી નથી ત્યારે મંથરા બાળપણમાં સિંહયોગિની પાસેથી મેળવેલ મોહનમંત્રથી અભિમંત્રિત પાન આપી તેના હૃદયને ફેરવે છે. ત્યારે કેકેયી તેનું વચન સ્વીકારે છે.^{૧૫૨}

૨) સુમિત્રાએ રામ સાથે લક્ષ્મણને વનમાં મોકલવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી છે. એથી લક્ષ્મણ રામ સાથે વનમાં જાય છે.

૩) ભરતને દુઃસ્વપ્ન આવે છે અને શત્રુદ્વેષ કુટુંબ પર અનિષ્ટની શંકા વ્યક્ત કરે છે.

૪) રામે (શૂ) સૂપર્ણખાને અવયવ વિનાના મુખવાળી કરી વગેરે.

કુલ ૪૨૨ અને (ખીજા ૧૩ શ્લોકો વસ્તુપાલ અને ગ્રંથપાલની પ્રશસ્તિના) એમ ૪૩૫ શ્લોકયુક્ત આ ડ. રા.માં પ્રત્યેક અંકને અંતે પોતાના સન્નિધિ મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૫૩} ૮મા અંકને અંતે આપેલ પ્રશસ્તિ અનુસાર આ રૂપકની રચના પોતાના પુત્ર લલ્લશર્મનની વિનંતીથી કરી હતી. વળી આ શ્લોક અનુસાર આ રૂપકને **રામાયણં નાટકરૂપમેતત્** કહી શકાય.^{૧૫૪}

અહીં કવિ આગામી સૂચન સાહજિકતાથી રજૂ કરે છે. જે ભાવિ દર્શન સાહજિકતાથી રજૂ કરે છે. જે ભાવિ દર્શન કરવાની શક્તિ વ્યક્ત કરે છે. રૂપકના સંવાદો સરળ છે અને અર્થબોધ કરાવે છે. પરંતુ પ્રકૃતિના વર્ણનમાં તથા વ્યક્તિચિત્ર રજૂ કરતી વખતે થોડીક અર્થની ક્લિષ્ટતા નજરે પડે છે. સંવાદો તથા રચેલા શ્લોકો પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવે છે. આ રૂપકમાં કુલ ૫૬ પાત્રો છે. તેમાં પ્રત્યેક પોતપોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે.

નાયક રામ ધીરોદાત્ત છે. નાયિકા સીતાનું પાત્ર વા. રા. તથા અન્ય રામાયણોની દૃષ્ટિએ જોતાં વિશિષ્ટ પ્રકારે રજૂ થયું છે. રામાયણમાં રામ સાથે વનમાં જવા માટે સીતાએ જે લાંબી ચર્ચા કરી છે તેનો અહીં નિર્દેશ સુદ્ધાં નથી. સીતા પોતાના સાસુ સુમિત્રા દ્વારા પતિના સહવાસનો મહિમા સમજાવી સરળતાથી સમંતિ મેળવી લે છે. તેમાં તેની પ્રસંગોચિત વ્યવહારિક કુશળતાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૫૫}

સામાન્ય રીતે રામકથા વિષયક રૂપકોમાં વિદૂષકનું પાત્ર દેખા દેતું નથી. અહીં કવિએ રૂપકમાં વિદૂષકને ખીજા અંકમાં જ સ્થાન આપ્યું છે. ખલનાયક રાવણ અહીં બે જ અંકો (૫ અને ૬)માં જ ભાગ ભજવે છે.

અહીં રામ - સીતાના પ્રસંગમાં પરોક્ષ શૃંગાર સાથે વિદૂષકના પાત્ર દ્વારા હાસ્યરસ અને યુદ્ધ (અંક - ૬)ના પ્રસંગોમાં વીરરસ પોષક છે.^{૧૫૬} આમ લગભગ બધા રસોનું રૂપકમાં સમાયોજન થયું છે. આ રૂપકમાં ૨૩ છંદોનું આયોજન થયું છે. શ્રી સોમેશ્વરે રસ, ભાવ અને પ્રસંગને અનુરૂપ સર્વ છંદો પ્રયોજ્યા છે. એ વાત ધ્યાનાકર્ષક છે.^{૧૫૭} અલંકારોનો પ્રયોગ પણ કવિએ યોગ્ય રીતે રજૂ કર્યો છે. જેમકે - દ્વિતીયાંકમાં વસિષ્ઠનો શિષ્ય જાનૂકર્ણ્ય રામ સાથે બેઠેલા દશરથનો ઉલ્લેખ કરે છે. એને વટવૃક્ષ સાથે સરખાવે છે.^{૧૫૮} જે ઉપમા અલંકારનું ઉદાહરણ છે. પોતાની વિદ્રતા અનુસાર યોગ્ય જગ્યાએ સુભાષિતો પણ યથાર્થ રીતે રજૂ કર્યા છે.^{૧૫૯}

૧૧.૧૯.૩. ઉપસંહાર

અહીં રામકથામાંથી રામ - સીતાના વિવાહથી માંડી વનગમન બાદના રાજ્યાભિષેક સુધીની રામકથા નાટ્યાત્મક રીતે વર્ણવાઈ છે. જેનો પ્રારંભ જ વિશિષ્ટ છાપ પાડે એવો છે. પ્રથમ બે અંકમાં નાટ્યાત્મકતા કરતાં વિશેષ વર્ણનાત્મકતા છે. અન્ય અંકોમાં પણ સંવાદો દ્વારા પ્રસંગ નિરૂપણ વિશેષ છે. છાયાનાટકનો પ્રયોગ પણ અહીં ધ્યાન ખેંચે એવો છે. દ્વારકાના જગત મંદિરમાં આ નાટક ભજવાયું એ જ રૂપકની અભિનેયતા દર્શાવે છે. આમ આ રૂપક રામકથા પર આધારિત રૂપકોમાં અનોખું મૂલ્ય ધરાવે છે એમ કહી શકાય અને રૂપકકારનું અમૂલ્ય પ્રદાન ગણી શકાય.

૧૧.૨૦. અભિનવરાઘવમ્ (૩)

૧૪મી શતાબ્દીમાં મણિકે રામકથા વિષયક આ રૂપકની રચના કરી હતી. આ રૂપકનો પ્રથમ અને ચતુર્થ અંક હસ્તલિખિત રૂપે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં સુરક્ષિત છે.^{૧૬૦} મણિક નટેશ્વરનો શિષ્ય અને રાજવર્ધનનો પુત્ર હતો. જે સુલતાન ફિરોજશાહ તઘલખના સમયમાં થઈ ગયા હતા.^{૧૬૧} અભિનવરાઘવમ્ ઉપરાંત ભૈરવાનન્દ: નામના તેમના રૂપકમાં ભૈરવ અને મદનવતી અપ્સરાની પ્રણયગાથા નિરૂપી છે.

૧૧.૨૧ રામાભ્યુદયમ્ (૨)

આ રૂપકનાં રચયિતા વ્યાસ રામદેવ રાયચૂરના કલચૂરિ રાજવીઓના આશ્રિત રાજકવિ હતા. એ રાજાઓનો સમય સંભવતઃ ૧૪૦૨ થી ૧૪૧૫ ઈ.સ. માનવામાં આવે છે. એટલે વ્યાસ રામદેવનો સમય પણ ૧૫મી શતાબ્દી ગણી શકાય.^{૧૬૨} રામાભ્યુદયમ્ના રચયિતાનું નામ કાધર કામિલ બુલકે રામદેવને બદલે મિત્રદેવ નોંધે છે.^{૧૬૩} પરંતુ હસ્તપ્રતોના અવલોકનથી એવું સાબિત થઈ શકે છે કે, તેનું સાચું નામ રામદેવ જ હતું.^{૧૬૪}

વ્યાસ રામદેવે સંસ્કૃત સાહિત્યક્ષેત્રે ૩ છાયાનાટકોનું યોગદાન આપ્યું છે. એમાં આ સિવાયના બે પાંડવાભ્યુદયમ્ અને સુભદ્રા પરિણય^{૧૬૫} છે. સુભદ્રા હરણમાં પાત્રો રંગમંચ પર નહીં, પરંતુ એમની છાયા જ અભિનય કરતી દર્શાવી છે. એ મહાભારતની કથા પર આધારિત છે. આ રૂપકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની બહેન સુભદ્રા અને પાંડવોનો વીર ભાઈ અર્જુનની પ્રેમકથા એકાંકીનો મુખ્ય વિષય છે.^{૧૬૬}

સુભદ્રા હરણની જેમ જ તેમનું બીજું છાયાનાટક રામાભ્યુદયમ્ રામકથા પર

આધારિત બે અંકયુક્ત છે.^{૧૬૭} રામાભ્યુદયમ્ની ભાષા સરળ, સુબોધ અને રસયુક્ત છે. વાક્યવિન્યાસ પણ સુંદર છે. બે અંકની કથા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ અંકમાં લંકા વિજયોપરાન્ત રામ સીતાને રાવણના મહેલમાં નિવાસ કરવાને કારણે શંકાશીલ બનીને કલંકિત માને છે. એ સમયે લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરે સીતાના ચારિત્ર્યની સાક્ષીરૂપ બને છે. પરંતુ રામ તો તેનો ત્યાગ કરવાની ઘોષણા કરી ચૂક્યા છે. સીતા સૌની સમક્ષ અગ્નિપરીક્ષા આપવા તૈયાર થાય છે. એ સમયે જ સ્વયં અગ્નિદેવ અને મહારાજ દશરથના કહેવા મુજબ રામ પછીથી તેનો સ્વીકાર કરે છે. પછી સૌ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા જવા રવાના થાય છે.

બીજા અંકમાં હનુમાન ભરતને રામના આગમનની સૂચના આપવા અયોધ્યા જાય છે. હનુમાન વૃક્ષો પાછળ સંતાઈ ભરતનો રામ પ્રત્યેનો પૂર્ણ પ્રેમ જાણે છે. ભરતના ભાતૃભાવથી પ્રભાવિત હનુમાન એમની સમક્ષ પ્રગટ થઈ તેમની સન્મુખ, સીતાહરણથી અગ્નિપરીક્ષાની વિગત સંક્ષેપમાં સંભળાવે છે. એટલામાં તો પુષ્પક વિમાન અયોધ્યામાં આવી પહોંચે છે. રામ, લક્ષ્મણ, સીતા એમાંથી ઉતરે છે. સૌનું સુભગ મિલન થાય છે. પછી રામના રાજ્યાભિષેકથી કથા પૂરી થાય છે.

૧૧.૨૨ અમોઘરાઘવમ્

રામકથા પર આધારિત આ રૂપક છે. એના રચયિતા દિવાકરનો સમય ૧૩મી શતાબ્દી માનવામાં આવે છે. શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યએ^{૧૬૮} આ રૂપકનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૧૧.૨૩ અભિષેકતરાઘવમ્

આ રામકથા પર આધારિત રૂપક છે. આના રચયિતા મલ્લિકાર્જુનનો સમય ૧૨૨૦ - ૧૩૨૫ ઈ. સ.નો દર્શાવ્યો છે.^{૧૬૯}

૧૧.૨૪ રાઘવાભ્યુદયમ્ (૩)

રામકથા પર આધારિત આ રાઘવાભ્યુદયમ્ના રચયિતા ગંગાધર છે. ગંગાધરનો સમય ૧૨૯૦ - ૧૩૨૩નો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.^{૧૭૦} રાઘવાભ્યુદયમ્ શીર્ષક ધરાવતા એક કરતાં વિશેષ રૂપકોની રચના થઈ છે. જેમકે - વ્યાસ રામદેવ રચિત રામાભ્યુદયમ્ વગેરે. પરંતુ આ રચના એવી છે કે જે ગંગાધરે જ રચી છે. એવું સ્વયં શ્રીકૃષ્ણમાચાર્ય સ્પષ્ટ રીતે માને છે અને પોતાના ઈતિહાસમાં તેની નોંધ કરી છે.

પાઠ નોંધ

૧. રસગતો યથા મમ કનકજનકયામ્ ।

અત્રાર્યઃ સ્વરદૂષણવિશરસાં નાદાનુબન્ધોદ્યમો ।

રુન્ધાને ભુવનં ત્વયાચકિતયા યોદ્ધા નિરુદ્ધક્ષણામ્ ।

સસ્નેહાસ્સરસાસ્સહાસરભસાસ્ય શ્રૂભ્રમાસ્સસ્પૃહાઃ ।

સોત્સાહાસ્ત્વયિતદ્બલે ચ નિદધ દોલાયમાના દશઃ ।

ક્ષેમેન્દ્ર - કવિકણ્ઠાભરણમ્ ।

(લઘુકાવ્યસંગ્રહ) ૩/૨, પૃ.-૭૩

૨. સાગરનન્દી - ના. લ. ર. કો. - પૃ.-૧૧, ૧૨, ૧૬, ૭૦, ૭૪, ૧૦૪, ૧૫૬ વગેરે

૩. જયદેવ - પ્ર. રા. - ૧/૫૫

૪. Dr. V. Raghavan - "Some lost Rama plays." - Page 68-69

૫. સાગરનન્દી - ના. લ. ર. કો. - પૃ.-૫૫, ૬૨, ૭૬ વગેરે

૬. એજન - પૃ.-૮૬

૭. એજન - પૃ.-૨૯૬, ૨૯૭

૮. એજન - પૃ.-૬૯, ૪૦

૯. એજન - પૃ.-૧૦૧, ૧૭૫

૧૦. એજન - પૃ.-૨૮૯, ૨૯૬

૧૧. એજન - પૃ.-૮૦, ૧૬૯

૧૨. એજન - પૃ.-૧૭૭

૧૩. એજન - પૃ.-૩૫, ૪૦, ૯૭, ૧૭૨

૧૪. ભોજરાજ - શૃંગારપ્રકાશઃ - (૧૧ - ૧૨ પ્રકાશ) - પૃ.-૪૭૨

૧૫. ના. શા. - (૪/૨૬૮ પરની ટીકા)

૧૬. ભોજરાજ - શૃંગારપ્રકાશઃ - (૧૧ - ૧૨ પ્રકાશ) - પૃ.-૫૩૩-૫૩૬

૧૭. પ્રબન્ધશતકર્તૃર્મહાકવે રામચન્દ્રસ્ય નિર્ભય ભીમવ્યાયોગ પ્રસ્તાવનાર્યામ્ ।

૧૮. રઘુવિલાસસ્ય - પ્રસ્તાવનાયામ્ । રઘુવિલાસ સંપાદક
આચાર્ય જૈનવિજયમુનિ અને પ્રા. જયન્તકિષ્ન દવે
(સિંધી જૈન સિરીઝ - ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ ૧૯૮૨)
૧૯. ડૉ. વાસુદેવ વિ. પાઠક - “ગુજરાતના સંસ્કૃત નાટકકારો” - પૃ.-૧૯
૨૦. સતીં યઃ કેવલાં દૃષ્ટિં હતામત્યુગ્રકર્મણા ।
તીર્ત્વા મોહાબ્ધિમાનૈષીદ્ વીરાયાસ્મૈ નમો નમઃ ॥ (ર. વિ.-૧-૧)
૨૧. સુકથારત્નાય નિત્યં નમઃ । (ર. વિ.-૧/૨)
૨૨. ર. વિ. - ૧/૪ - ૧/૫
૨૩. રાવણઃ - પાતાલલઙ્કાપતેશ્ચન્દ્રોદરસ્ય વિરાધનામા સુનુરહમ્ ।.....
રાક્ષસોપપ્લવં વિજ્ઞાય યુષ્મકં સમયોચિતં સહાય્યમ્ ધાતુમુપગતોઽસ્મિ ।
(ર. વિ. અંક-૨, પૃ.-૧૨)
૨૪. વૈદેહી નઃ કથય કિમિદં કાલરાત્રિ પ્રિયા વા । (ર. વિ.-૨/૨૦)
૨૫. રામજી ઉપાધ્યાય - “મધ્યકાલીન સંસ્કૃત નાટક” - પૃ.-૧૭૮
૨૬. નિષ્પન્દતાં વપુરૂપૈતિ યથા સમન્તાત્ પક્ષૌ યથા સ શિખિરપ્રણયાનપેક્ષી ।
આલિંગ્ગતિ ક્ષિતિમિયં ચ યથા શિરોધિર્જાને તથાઽજ્ઞાનિ ગતાયુર્યં જટાયુઃ ।
(ર. વિ.-૩/૧૫)
૨૭. સીતા તૃણાયાતિ રાવણં નાભિમન્દતે ॥
સ્વતો ન કશ્ચન ગુરુર્લઘુર્વાપિ ન કશ્ચન ।
ઉચિતાઽનુચિતાચારવશ્યે ગૌરવલાઘવે ॥ (ર. વિ.-૪/૩)
૨૮. દેવઃ શ્રી રઘુસન્તતિપ્રસવિતા પ્રમ્લાનવકત્રામ્બુજઃ ।
શલ્યોદ્વારવિધાયિનીં મૃગયિતું સ્ફૂર્જત્પ્રભામૌષધિં,
કામપ્યઙ્ગતિ પશ્ચિમાચલવનક્ષોણીં પ્રભાણાં પતિઃ ॥ (ર. વિ.-૬/૧૭)
સરખાવો
કપાટોદરમ્ - જેવું વક્ષઃ પ્રસારય
કપાટપુટપ્રમાણમ્ પ્રતિમાયાં રામભરતમિલનપ્રસન્ને -
૨૯. ખણ્ડય ન્યાયતેજોભિઃ શૌર ! કૌલીનદુર્દિનમ્ ।
અનીતિધૂમરિ હન્તિ યશશ્ચૂતાશ્રમઙ્ગરીમ્ ॥ (ર. વિ.-૭/૧૩)

३०. श्री. डी. जे. वेदीया - “रघुविलास - ओङ्क समीक्षा”
स्वाध्याय पु. - ३४, अंक १ - ४, पृ. - ७५थी ८०
३१. अस्माभी रघुविलासैः । ना. द. - पृ. - ३३
अस्मदुपज्ञे राघवाभ्युदये । ना. द. - पृ. - ४१
३२. रामजी उपाध्याय - “मध्यकालीन संस्कृत नाटक” - पृ. - १८१ से १८३
३३. सीता: (समन्तादवालोक्त्य रामं सविशेषं निर्वण्य - स्वगतम्)
कथमयमनङ्गोष्य ज्ञमास्थाय चापरोपणं दष्टुमायातः ।
प्रसीदभगवन्ननङ्ग प्रसीद । तथा कुर्या यथा राम एव चापरोपणाय प्रभवति ।
लवङ्गिका - (अंगुल्या रामं दर्शयन्ती) जं भट्टदारिका इत्तियं कालं मणोरहगोचरं
कवयदी तं सम्पद्यं दिद्विगोयं करेदु ।
सीता - (ससंभ्रमम् - स्वागतम्) कथमहं राममेवानङ्गमज्ञासिषम् ॥
३४. उन्मतराघव नाम यत्प्रेक्षाणकमुक्तवान् ।
भास्करः कृतिनां मान्यस्तत्त्वयपाद्य निरूप्यताम् ॥ उन्म. रा. श्लोक - २
३५. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" Page-651
३६. उन्मतराघवम् - व्याख्याकार : आचार्य श्री रामपाल शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत
सीरीज़, वाराणसी, प्रथम संस्करण - वि. सं. २०२९, भूमिका - पृ. ७
३७. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" Page-651
३८. डॉ. मंजुला सहदेव - “वाल्मीकि रामायण एवं संस्कृत नाटक में राम” - पृ. - ४७
३९. फाधर कामिल बुल्के - “रामकथा - उत्पत्ति और विकास” - पृ. - १६९
४०. उन्म. रा. - पृ. - ८ से १४
४१. वाकयानि कानिचिद्युक्ततराणि वक्ति
बूते च कान्यपि तथापि यथार्थवन्ति ।
आर्ये सदैव वसतस्तदबोध बोधौ
छायातपाविव तलेऽल्पदलद्रुमस्य ॥ उन्म. रा. श्लोक-१७
४२. उन्म. रा. - श्लोक-२९
४३. उन्म. रा. - पृ. - ४४ से ४८

૪૪. એજન - પૃ. - ૪૭ અને ૧૮ તથા શ્લોક - ૩૯
૪૫. સમય વિહિતવર્ષઃ સંસ્યાપૂર્ણ ધરિત્રીં
જનયતુ જલદૌધઃ પ્રેરિતો વાસવેન ।
ભવજલનિધિમધ્યે મઙ્ગતાં માનવાનાં
ભવતુ તરણરૂપા સંગતિઃ સઙ્ગનનાનામ્ । ઉન્મ. રા. - શ્લોક-૪૩
૪૬. ઉન્મ. રા. - શ્લોક-૨
૪૭. રથ્યા - સમાજ - ચત્વર - સુરાલયાદૌ પ્રવર્ત્યતે બહુભિઃ ।
પાત્રવિશેષૈર્યત તત્ પ્રેક્ષણકં કામદહનાદિ ॥ ના. દ. ચતુર્થ વિવેક - ૬૨
૪૮. શારદાતનય - ભા. પ્ર. નવમોધ્યાય પૃ. - ૨૬૩
૪૯. સાગરનન્દી - ના. લ. ર. કો. - પૃ. - ૩૦૩
૫૦. વિશ્વનાથ - સા. દ. - ૬/૨૮૬-૨૮૭
૫૧. શ્રી ડોલરરાય માંકડ - “સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા”, અમદાવાદ,
પ્રથમ - ૧૯૪૩, પૃ. - ૭૫-૭૬
૫૨. વિનોદ પી. પંડ્યા - “અર્ધ્ય” - પૃ. - ૧૬૬
૫૩. તતો ભર્તુરનુનયમપ્રતિપદ્યમાના ગુરુશાપસં મૂઢહૃદયા વિસ્મૃતદેવતાનિયમા સ્ત્રીજન
પરિહરણીયં કુમારવનં પ્રવિષ્ટ । પ્રવેશન્ટરં ચ કાનનોપાન્તવર્તિલતાભાવેન પરિણતમસ્યા
રૂપમ્ ।
વિક્રમોર્વશીયમ્ અંક-૪ પ્રવેશક
૫૪. કુત્ર ગતા જાનકી । આશ્ચર્યમ્ । ન કુત્રાપિ દૃશ્યતે । આશ્ચર્યમ્ । ઇયં મનોહરાકૃતિઃ
કાપિ હરિણી સ્નિગ્ધયા માં દૃષ્ટ્વા ! નિઃસરદ્ધિર્નયનસલિલઃ સખીસ્નેહં સૂચયતિ ।
ઉન્મ. રા. - પૃ. - ૧૨
૫૫. વિક્રમોર્વશીયમ્ - અંક-૪, શ્લોક-૩૧
૫૬. અગસ્ત્ય : અહમેકાકિનીમસ્મદાશ્રમે તિષ્ઠન્તીમિનસ્તતઃ પ્લવમાનામદૃષ્ટપૂર્વા
હરિણં સમાધિના જાનકી નિશ્ચિત્ય તત્ક્ષણમેવ શાપાન્મોચયિત્યા ભવદન્તિકમનેષમ્ ।
ઉન્મ. રા. - પૃ. - ૧૬
- અહીં ડૉ. મૂલચન્દ્ર પાઠક પોતાના મહાનિબંધમાં અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વ જૂએ
છે. સંસ્કૃત નાટક મેં અતિ પ્રાકૃતિક તત્ત્વ પૃ. - ૪૦૧

५७. त्वदालाप कर्णे मम नवसुश्वाशीकरमया -
स्तव स्पर्शोऽप्यङ्गे शिशिर शिशिरश्चन्दनरसः ।
शरज्जोत्स्नापूरस्तव वपुरिदं मे नयनयो
कथं ते कल्याणि क्षणमपि सहे हन्तं विरहम् ॥ उन्म. रा. - श्लोक-३२
५८. उन्म. रा. - श्लोक-३६
५९. उ. रा. च. - अंक-१, श्लोक-३८
६०. रामपाल शास्त्री - उन्म. रा. - भूमिका - पृ.-६
६१. विज्ञानविशदमेव हि चेतः सुजनस्य शक्यते हर्तुम् ।
परिशुद्धमेवलोहं सुतरां कर्षत्ययस्कान्तः ॥ उन्म. रा. - श्लोक-३
६२. आर्ये सहैव वसतस्तदबोधबोधौ
छायातपाविव तलेऽभ्यदलद्रुमस्य ॥ उन्म. रा. - श्लोक-११
६३. रामः - वत्स ! याहि गृहं वज्राम्
लक्ष्मणः - किमिदं गेहं
रामः - कुतः
लक्ष्मणः - कानने
वसामः - वसामः
रामः - कथमागतां वनभुवं
लक्ष्मणः - तताज्ञया यन्त्रिताः ।
रामः - आयताः कतिवा वयं कथम् मे
लक्ष्मणः - देव त्रयः
रामः - के च ते
लक्ष्मणः - त्वं चाहं जनकात्मजा च
रामः - दयित कुत्रासि हा जानकी ॥
उन्म. रा. - श्लोक-३९
६४. विरूपाक्षदेव - उन्मत्तराघवम् - प्रेक्षणक संपादित - कृष्णमाचार्यर - अड्यार
लीटरेचर - मद्रास - १९४६

૬૬. ફાધર કામિલ બુલ્કે - “રામકથા - ઉત્પત્તિ ઓર વિકાસ” - પૃ.-૨૦૯
૬૭. રામજી ઉપાધ્યાય - “મધ્યકાલીન સંસ્કૃત નાટક” - પૃ.-૪૧૦
૬૮. ઉન્મ. રા. - શ્લોક-૮૬
૬૯. ઁજન - શ્લોક-૧૬
૭૦. ઁજન - શ્લોક-૬૨
૭૧. સિંધભૂપાલ - ર. સુ. - (૨-૩-વિલાસ) - પૃ.-૧૧૯
૭૨. શારદાતનય - ભા. પ્ર. પૃ.-૨૧૨, ૨૩૨, ૨૩૭, ૨૩૫, ૨૩૫, ૨૬૩, ૨૧૭, ૨૬૮
૭૩. વિશ્વનાથ - સા. દ. - પૃ.-૨૪૭, ૩૭૫, ૩૩૧, ૩૯૮, ૨૩૩, ૪૦૦, ૪૨૧, ૪૨૮, ૪૪૫, ૬૭૬, ૧૩૧ આદિ
૭૪. સિંધભૂપાલ - ર. સુ. - (૨-વિલાસ) પૃ.-૧૫૯, ૧૬૦
૭૫. શારદાતનય - ભા. પ્ર. - પૃ.-૨૧૨, ૨૩૨, ૨૩૭, ૨૩૫, ૨૬૩, ૨૧૭, ૨૩૮ આદિ
૭૬. વિશ્વનાથ - સા. દ. - પૃ.-૩૪૭, ૩૭૫, ૩૩૧, ૩૯૮, ૨૩૩, ૪૦૦, ૪૨૧, ૪૨૮, ૨૪૫, ૬૭૬, ૧૩૧ આદિ
૭૭. સિંધભૂપાલ - “ર. સુ.” - (૧-૨-વિલાસ) પૃ.-૧૮, ૨૨ સે ૨૫, ૧૨૨
અમોઘરાઘવે સોડયં વસ્તુત્કષ્ણૈક - ૩/૨૧૫ (અમોઘરાઘવમાં ગર્ભાંકનો પ્રયોગ
વત્સૂર્કર્ષ માટે કરવામાં આવ્યો છે.)
૭૮. શારદાતનય - ભા. પ્ર. - પૃ.-૨૧૨, ૩૩૨, ૩૩૭, ૨૩૫, ૨૬૩, ૨૧૭, ૨૩૮
૭૯. વિશ્વનાથ - “સા. દ.” - પૃ.-૩૪૭, ૩૭૫, ૩૩૧, ૩૯૮, ૨૩૩, ૪૦૦, ૪૨૧, ૪૨૮, ૪૪૫, ૬૭૬, ૧૩૧, આદિ
૮૦. કલિંગરાજસૂર્ય - સૂક્તિરત્નહાર - પૃ.-૨૫૩
૮૧. જયદેવ - પ્ર. રા. - ૧/૧૪ અને ૧/૧૫
૮૨. ચન્દ્રાવલોકમયં સ્વયં વિતનુતે પીયુષવર્ષઃ કૃતી । (ચન્દ્રાલોક - ૧/૨)
૮૩. જયદેવ - પ્ર. રા. - ૧/૭
૮૪. ઁજન - ૪/૧
૮૫. ઁજન - ૪/૧૪

૮૬. એજન - ૪ / ૨૫

૮૭. એજન - ૭ / ૩૧

૮૮. ડૉ. મધુમાલતીબહેન ગ. ત્રિવેદી - “સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રીરામ” - મહાકવિ
જયદેવના નાટક પ્ર. રા.નું અવલોકન પૃ. - ૩૮૬

૮૯. ડૉ. મૂલચન્દ્ર પાઠક - “સંસ્કૃત નાટકો મેં અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વ” - પૃ.-૩૮૬

૯૦. પ્ર. રા. - ૫/૨૩ - ૫/૨૮ આદિ

૯૧. એજન - ૧ / ૧૧

૯૨. એજન - ૭ / ૩૦

૯૩. એજન - ૪ / ૩૯

૯૪. એજન - ૨ / ૩

૯૫. એજન - ૪ / ૧૬

૯૬. વાર્તા ચ કૌતુકવતી વિમલા ચ વિદ્યા

લોકોત્તરઃ પરિમલશ્ચ કુરંગનાભૈઃ ।

તૈલસ્ય બિન્દુરિવ વારિણિ દુર્નિવીરમ્

એતત્ ત્રયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ ભૂમૌ ॥ (૨/૨)

૧-૫, ૧-૭, ૧-૨૩, ૨-૩૨, ૪-૪૩, ૫-૫, ૫-૪૯, ૭-૧ આદિ

૯૭. પ્ર. રા. - ૧-૫૭

૯૮. એજન - ૧ - ૩૬ - ૧ - ૩૭ વગેરે

૯૯. એજન - ૧ / ૧૭

૧૦૦. એજન - ૧ / ૧૪

૧૦૧. Keith - A. B. - "Sanskrit Drama" Oxford Uni. Press. 1959,
Page 69

૧૦૨. સોડેસરા ભોગીલાલ - “લીટરરી સર્કલ ઓફ મહામાત્ય વસ્તુપાલ એન્ડ ઈટ્સ
કોન્ટ્રીબ્યૂશન ટુ સંસ્કૃત લીટરેચર” સીન્ધી જૈન સીરીઝ, વોલ્યૂમ-૩, ૧૯૫૩,
પૃ. - ૬૧

૧૦૩. Keith - A. B. - "Sanskrit Drama" - Oxford Uni. Press. 1959,
Page-53-54
૧૦૪. “છાયા” ભિન્ન ભિન્ન અર્થો માટે ડૉ. રશ્મિ મહેતાનો ગુજરાતીમાં લેખ “સ્વાધ્યાય”
મે - ૧૯૭૯, પૃ. - ૩૦૩ થી ૩૧૧
૧૦૫. Dasgupta S. N., De. S. K. - "A History of Sanskrit Literature"
Page-501
૧૦૬. De. S. K. - "Indian Historical Quarterly" - VII - 1931, Page-543.
૧૦૭. એજન - ૫૪૩
૧૦૮. રામજી ઉપાધ્યાય - ‘મધ્યકાલીન સંસ્કૃત નાટક’ - પૃ.-૩૦૨ સે ૩૦૭
૧૦૯. દૂતાંગદમ્ - પૃ.-૫
૧૧૦. એજન - શ્લોક - ૭
૧૧૧. સ્વનિર્મિતં કિંચન ગદ્યપદ્ય
બન્ધ ક્રિયત્પ્રક્તનત્કવીન્દ્રૈઃ ।
પ્રોક્તં ગૃહીત્વા પ્રવિરચ્યતે સ્મ
રસાઢ્યમેતત્સુભટેન નાટ્યમ્ ॥ (દૂતાંગદમ્ - ૧૦)
૧૧૨. નાદેન યસ્ય સુરશત્રુવિલાસિનાં કાઞ્ચયો ભવન્તિ શિથિલા જલનસ્થલીષુ ।
(શ્લોક - ૧ કી દૂસરી પંક્તિ)
૧૧૩. દૂતાંગદમ્ - કાવ્યમાલા શ્રેણી, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ચતુર્થ પરિવર્તિત આવૃત્તિ ૧૯૭૨
૧૧૪. S. K. De - "History of Sanskrit Literature", Page-582
૧૧૫. S. K. De - "Indian Historical Quarterly" VII - Page-546
૧૧૬. સુભટ - દૂતાંગદમ્ - ૧૮
૧૧૭. એજન - શ્લોક - ૨૨
૧૧૮. એજન - શ્લોક - ૨૭
૧૧૯. કાન્તિકિશોર ભરતિયા - ‘સંસ્કૃત નાટકકાર’ પૃ.-૨૦૮ - ૨૦૯
૧૨૦. સુભટ - દૂતાંગદમ્ - ૩૮

૧૨૧. ડૉ. વિજય પંડ્યા - “સ્વાધ્યાય” પૃ. - ૩૪, અંક - ૧ - ૪, નવે. ૧૯૯૬,
ઓગસ્ટ ૧૯૯૭ પૃ. - ૧૩૫થી ૧૩૮ તથા “અનુનય” પૃ. - ૫૬થી ૬૧
૧૨૨. Bhattacharya - S. P. "Indian Historical Quarterly" September 1934,
Page-499
૧૨૩. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature", - P.-650
૧૨૪. **Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the University Library
of Cambridge by Cecil - Bendde - 1883**
૧૨૫. સડેસરા ભોગીલાલ - “ઈતિહાસ અને સાહિત્ય” - ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૬૬, પૃ. - ૧૧
૧૨૬. ભટ્ટ વિભૂતિ - વિ. “સોમેશ્વર વિરચિત ઉલ્લાઘરાઘવ એક અધ્યયન”, પૃ. - ૨થી ૮
૧૨૭. **ઉલ્લાઘરાઘવ - પૃ. - ૨**
૧૨૮. શુશ્રુષા શ્વસુરે નનાન્દૃષુ નતિઃ શ્વશ્રૂષુ સેવાઞ્જલિઃ
પત્યૌ તત્પરતા સનમે ચ વચસ્તન્મિત્રવર્ગે શુચૌ । ડ. રા. - ૧-૨૧
૧૨૯. અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્ - અંક - ૪, શ્લોક-૧૮
૧૩૦. ડ. રા. - પૃ. - ૮
૧૩૧. એજન - ૧ / ૨૬
૧૩૨. એજન - અંક - ૧, શ્લોક-૧૭, ૨૪, ૨૫ અને ૩૨
૧૩૩. એજન - અંક - ૧, શ્લોક-૩૯
૧૩૪. એજન - અંક - ૧, શ્લોક-૧૯-૨૦
૧૩૫. સંપાદક - ભટ્ટ કે. જી. અને શુક્લ જે. એમ., સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ - ધી પોપ્યુલર
બુક સ્ટોર, સુરત, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૬૩, અંક-૪, પ્રવેશક - પૃ. - ૪૮
૧૩૬. ડ. રા. - ૨/૨૩
૧૩૭. અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્ - અંક - ૧, શ્લોક-૨૪
૧૩૮. Sandesara Bhogilal J. - "Literary Circle of Mahamatya Vastupala
and its contribution to Sanskrit Literature" - Sindi Jain Series,
No. 33, Bhartiya Vidya Bhavan - Bombay, 1st Ed. - 1953,
P. - 117

૧૩૯. ડ. રા. - અંક-૨, શ્લોક-૪૬

૧૪૦. ઁજન - પ્રસ્તાવના, પૃ. - ૧૪

૧૪૧. ઁજન - અંક-૩, શ્લોક-૩-૪ અને ૫

૧૪૨. ઁજન - અંક-૩, શ્લોક-૬

૧૪૩. ઁજન - અંક-૪, શ્લોક-૬૩

૧૪૪. ઁજન - અંક-૪, શ્લોક-૨૦

૧૪૫. ન સ્ત્રી માતૃત્વભયં સ્વમાતૃવિનાશનિધનાંમમ નિધનતસ્તામ્ ।
માતાઽમુના મે નિહતેતિ જાતરોષાત્ પુનઃ સૈષ મિષેષિ રામાત્ ॥

ડ. રા. - અંક-૪, શ્લોક-૨૭

૧૪૬. Literary Circle of Mahamatya Vastupala - Page -116

૧૪૭. ડ. રા. - પૃ. - ૧૮

૧૪૮. દૂતઘટોત્કચમ્ - શ્લોક-૪૮

૧૪૯. ડ. રા. - પ્રસ્તાવના - ૧૩

૧૫૦. ઁજન - અંક-૮, શ્લોક-૧૪૭

૧૫૧. Literary Circle of Mahamatya Vastupala - Page -116

૧૫૨. ડ. રા. - અંક-૩, પૃ. - ૪૧

૧૫૩. સત્કવિકાવ્યશરીર દુષ્યદગદદોષમોષઁકભિષગ્ ।

શ્રી વસ્તુપાલસચિવઃ સહદયચૂડામણિર્જયતુ । ડ. રા. અંક-૨, શ્લોક-૩૯

૧૫૪. તદઙ્ગજ સ્વાઙ્ગજલલલ્લ શર્મપ્રયુક્તયા પ્રાર્થનયા પ્રણૂનઃ ।

ચકાર સોમેશ્વર દેવતા રામાયણ નાટકરૂપમેતત્ ॥ ડ. રા. અંક-૪, પૃ. - ૧૫૫

૧૫૫. ડૉ. વિભૂતિ વિ. ભટ્ટ - “ઉલ્લાઘરાઘવ ઁક અધ્યયન” પૃ. - ૧૦૨

૧૫૬. ડ. રા. અંક-૧, શ્લોક- ૫૪

૧૫૭. ડૉ. વિભૂતિ વિ. ભટ્ટ - “ઉલ્લાઘરાઘવ ઁક અધ્યયન” પૃ. - ૬૪

૧૫૮. ડ. રા. અંક-૨, શ્લોક-૪૭

- १.५९. (१) दुर्बोधा खलु राजकार्यगतयः । अंक-२, पृ.-२१
(२) दुर्लङ्घनीया भगवती भवितव्यतेति । अंक-३, पृ.-५२
(३) नहि, भवितव्यता कारणमपेक्षते । अंक-६, पृ.-१०१
- १.६०. Catalogue of the Budhist Sanskrit Manuscripts in the University
Litrury of Cambridge by Ceail - Bendale - 1883
- १.६१. कान्ति किशोर भरतिया - “संस्कृत नाटककार” - पृ.-२१२
- १.६२. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" P.-686
- १.६३. फाधर कामिल बुल्के - “रामकथा उत्पत्ति और विकास - पृ.-२०९
- १.६४. व्यास श्रीरामदेव - रामाभ्युदयम् - पृ.-२९
- १.६५. कान्ति किशोर भरतिया - “संस्कृत नाटककार” पृ.-२११-२१२
- १.६६. अेजन् - पृ.- २१.१ - २१.२
- १.६७. व्यास श्रीरामदेव - रामाभ्युदयम् - ह. लि. प्रत नं.-१२६३६
Govt. Oriental Manuscripts Literary - Madras -5
- १.६८. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" P. - 213
- १.६९. B. Rama Raju "Sanskrit works with Ramayana - Theme written by
"Andhras" The Journal of the Oriental Institute Baroda, Vol. Dec. 1960
- १.७०. अेजन्
- १.७१. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" P. - 652

પ્રકરણ - ૧૨

ઈ. સ.ની ૧૬મી સદીમાં રચાયેલાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો

૧૨.૧. જનકજાનન્દનાટકમ્

પ્રસ્તાવના

રામનું વ્યક્તિત્વ સહસ્ત્રાવધિ વર્ષોથી ભારતીય જનતાને કર્તવ્ય, નીતિ અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં અનુપ્રાણિત કરતું આવ્યું છે. રામ અને એમના કુટુંબના વિશાળ ભવ્ય આદર્શોનું સર્વાંગિણ ચિત્ર મહાકવિ વાલ્મીકિએ દોર્યું છે. આ જ ચિત્રનો આધાર લઈને સંસ્કૃત અને અન્ય ભાષાઓના કવિએ રામના ચરિત્રનું નિરૂપણ કરીને પોતાની જાતને ધન્ય માને છે. એમાંના મહાકવિ લક્ષ્મીનૃસિંહની જ. જા. ના. નામની સુકૃતિ સાંપડી છે. જેનું સંપાદન અંગ્રેજીમાં પ્રસ્તાવના સાથે સી. લક્ષ્મીનૃસિંહ મૂર્તિએ ૧૯૯૨માં બેંગલોરથી પ્રથમ કર્યું છે. નાટ્યપદ્ધતિથી કુન્દમાલા અને ડ. ર. ચ.ને અનુસરતી આ કૃતિના રચયિતા રચનાકાળ વિષે વિચારીએ.

૧૨.૧.૧. રચયિતા

રામકથા પર આધારિત પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં આ પ્રકાશિત^૧ પાંચ અંકી જ. જા. ના.ના રચયિતા કલ્ય લક્ષ્મીનૃસિંહ કૌશિક ગોત્રી બ્રાહ્મણ હતા. કલ્ય અટક છે. ઐતિહાસિકતાની દૃષ્ટિએ કલ્ય ગામ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. મેંગડી તાલુકાનું બેંગલોર જિલ્લામાં કર્ણાટકમાં આવેલું છે. મહાકવિ લક્ષ્મીનૃસિંહનું નામ કે જે એમના ઈષ્ટદેવ અહોબલ પર્વત પર પ્રતિષ્ઠિત દેવતા પરથી રાખ્યું છે. કે જે પર્વત આન્ધ્ર પ્રદેશના કુરુનૂલ જિલ્લામાં આવેલ છે.

લક્ષ્મીનૃસિંહના પિતા અહોબલ સુધી ભગવાન શિવના પરમ ઉપાસક હતા. તેમના અનેક શિષ્યો હતા. તેમના ચાર પુત્રોમાં શ્રેષ્ઠ વાદિકેસરી બીજા ઉપાધ્યાય તરીકે પ્રસિદ્ધ પામેલા હતા. નાટ્યકાર લક્ષ્મીનૃસિંહ ત્રીજા નંબરના પુત્ર હતા. લક્ષ્મીનૃસિંહના પિતા અહોબલ સુધીનું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રદાન પ્રશંસનીય છે. તેમણે સાહિત્ય મકરન્દ અને અલંકાર ચિન્તામણિની રચના કરી હતી. જેઓને રાજસભામાં મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત મળ્યું હતું. લક્ષ્મીનૃસિંહના પિતામહ નૃસિંહ સુધીએ તો “પ્રક્રિયાકલ્પવલ્લરી” નામની વ્યાકરણની રચના કરી હતી કે જે

મહાભાષ્ય પતંજલી પર આધારિત છે .

૧૨.૧.૨. રચનાઓ

લક્ષ્મીનૃસિંહની ૩ રચનાઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે . (૧) જ. જા. ના. ઉપરાંત (૨) કવિકૌમુદી - જેમાં ૧૫૦ અન્યોક્તિઓ^૨ સંગૃહિત છે . પ્રા. કૃષ્ણમૂર્તિએ એનું સંપાદન કર્યું છે . જેના બે ભાગમાં ક્રમશઃ ૧૦૧ અને ૪૬ અન્યોક્તિઓ છે .

(૩) વિશ્વદેશીક વિજય - અપ્રકાશિત ગ્રંથમાં અદ્વૈતની ચર્ચા ૧૧૬ પદ્યોમાં અહીં કરેલી છે .^૩ આ ૩ ઉપરાંત તેમની કૃતિઓનો કશો નિર્દેશ સાંપડતો નથી .

૧૨.૧.૩. રચનાકાળ

લક્ષ્મીનૃસિંહના જ. જા. ના.નું સર્વ પ્રથમ અભિનય અભિરામની રાજસભામાં વસંતોત્સવ મહોત્સવ પ્રસંગે થયું હતું એવું નાન્દી પછીથી નોંધવામાં આવ્યું છે .^૪ પ્રા. હરિ અપ્પાએ તેમના સંશોધન લેખ (કવિકૌમુદી વિષયક)માં જણાવ્યું છે . કે અભિરામ રાજાનું નામ કલ્પિત છે . પરંતુ પ્રા. કૃષ્ણમૂર્તિ અસ્તિત્વ છે , તેવું જણાવે છે . આમ છતાં તેનો સમય નિશ્ચિત કરી શકાતો નથી . પેન્ડુકોડામાં ઈ. સ. ૧૫૭૨ થી ૧૫૮૫ સુધી અભિરામનું શાસન હતું એવું માનવામાં આવે છે . તદુપરાંત જ.જા.ના. એ ૪૦૦ વર્ષ પહેલાની રચના હશે એમ પ્રા. કૃષ્ણમૂર્તિ વગેરે માને છે . એટલે ઈ. સ. ૧૫૭૮ પહેલા આની રચના થઈ હશે . અને જ.જા.ના.ની રચના ઈ. સ. ૧૫૬૦માં થઈ હશે એવું સ્વીકારી શકાય .^૫ સ્વયં પોતાને પ્રૌઢદ્વતકવિઃ તરીકે ઉલ્લેખ કરનાર આ રૂપકમાં

जनकजायाः नन्दः कुमारः जनकजानन्दः तं अधिकृत्य कृतं नाटकम्

- जनकजानन्द नाटकम् ।

જનકીના બંને પુત્રો લવ અને કુશને નજર સમક્ષ રાખીને રચાયેલા આની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે .

૧૨.૧.૪. કથાવસ્તુ

પ્રસ્તાવના

પ્રથમ અંક પ્રસ્તાવના નાન્દીના બે શ્લોકથી શરૂ થાય છે . જેમાં સીતાની

વંદના કર્યા બાદ સૂત્રધાર અને નટીના સંવાદથી રૂપકનો પ્રારંભ થાય છે . સૂત્રધાર પછી નારદનો પ્રવેશ થાય છે . શુદ્ધ વિષ્ણુભક્તમાં નારદ અને પર્વતકના સંવાદથી અયોધ્યામાં લંકાધિપતિ અને કિષ્કિન્ધાપતિ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પધાર્યા છે^૬ એવી માહિતી મળે છે . રામે અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સૌને આમંત્રણ પાઠવ્યું છે . પરંતુ સીતાત્યાગથી ક્રોધિત વાલ્મીકિ રામને અપમાનિત કરવાના આશયથી ત્યાં જતા નથી અને વળી વરુણાદિ દેવોને પણ જવા દેતા નથી. તો બીજી બાજુ લવ-કુશ ગુરુ દક્ષિણા આપવા ઉત્સુક છે . તેઓ આ અંગે વાલ્મીકિના શિષ્ય ભરદ્વાજની સલાહ માગે છે .

ભરદ્વાજ જણાવે છે કે , “સંગ્રામમાં વિજય એ જ ગુરુ દક્ષિણા છે .”^૭ એટલામાં નેપથ્યમાંથી અવાજ સંભળાય છે . કુશ અશ્વને પકડવા લવને મોકલે છે . અશ્વના મસ્તક પર રાખેલી સુવર્ણમય પટ્ટિકાને તે જૂએ છે . પત્રિકા વાંચી પ્રથમ પિતાને પ્રણામ કરે છે . તે પિતા સામે યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતો નથી. પરંતુ ભરદ્વાજ બંને બાળકોને યુદ્ધ કરવા પ્રેરે છે .

બીજા અંકમાં - વાનર અશ્વની શોધખોળ કરે છે . કુશ-લવ શત્રુઘ્નને યુદ્ધમાં આમંત્રણ પાઠવે છે . શત્રુઘ્ન પત્ર વાંચે છે . આ અંગે શું નિર્ણય કરવો તે માટે સુગ્રીવ વગેરેની વિશદ્ ચર્ચાઓ છે . તો બીજી બાજુ કુશ-લવ બંને ભાઈઓ માતાના દુઃખના સ્મરણ માત્રથી રામ સામે બદલો લેવા તૈયાર થઈ જાય છે .

ત્રીજા અંકમાં - પ્રારંભમાં પ્રવેશકમાં રાવણની બહેન શૂર્પણખા અને ધૂમ્રમુખા નામની બે રાક્ષસીઓના વાર્તાલાપથી જાણી શકાય છે કે , અયોધ્યાના વસ્ત્રદાસ નામના ધોબીના શરીરમાં શૂર્પણખા પ્રવેશીને ગર્ભવતી સીતાને અયોધ્યાના મહેલમાંથી કાઢી મૂક્યા છે .^૮ હવે શૂર્પણખા બીજી યોજના પણ ઘડવા તૈયાર થઈ છે . શૂર્પણખા કુશ પાસેથી અદશ્યરૂપે અશ્વનું હરણ કરીને લવણાસુર નામના રાક્ષસને આપશે . એટલામાં પ્રવાહણિ આવીને કહે છે કે અયોધ્યાથી શત્રુઘ્નના વડપણ નીચે સૈન્ય પહોંચી ગયું છે . તેનું વર્ણન કુશે^૯ લવને કહેલું છે . લવ અયોધ્યાના સૈનિકો સન્મુખ યુદ્ધ કરવા પોતાની ઈચ્છા દર્શાવે છે અને કુશ એને અનુમતિ આપે છે .

ચોથા અંકમાં - શરૂઆતમાં ગોપાલપુત્ર કાસકર યુદ્ધનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ આપે છે અને યુદ્ધનો સાક્ષી પણ છે . તે મેઘાવી બ્રાહ્મણને અયોધ્યાના કટકદળને કેવી રીતે જીત્યું તે અંગે ચર્ચા કરે છે . લવ યુદ્ધ કરે છે તથા અશ્વને

રોકે છે. શત્રુદ્ધન બંને ભાઈઓ સામે શાંત થઈ જાય છે. ત્યારબાદ શત્રુદ્ધન અને સુમંત્ર તે બંનેને યજ્ઞના અશ્વને છોડી મૂકવા અનેક પ્રલોભનો આપે છે, સમજાવે છે પરંતુ તેઓ બંને ભાઈઓ તેનો ઉપહાસ કરે છે. એટલામાં જ મથુરાધિપતિ લવણાસુર નામનો રાક્ષસ ત્યાં આવી પહોંચે છે. કુશ, લવ અને શત્રુદ્ધન ત્રણેય સાથે મળીને એને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરે છે.

યુદ્ધ શરૂ થતા પડદા પાછળથી જાહેરાત થાય છે કે વજ્રદટ્ટા લવણાસુરને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કરે છે. એથી એ ચાલ્યો જાય છે. આ અંકમાં લવનો વિજય થાય છે. એ સમાચાર આપવા સુમંત્ર રામ પાસે અયોધ્યામાં જાય છે.

પાંચમાં અંકમાં - પ્રારંભ કુશના યુદ્ધના સમાચાર સાંભળવાની આતુરતાથી થાય છે. અધમર્ષણ નામના મુનિ કુશને શૂર્પણખાની કપટ યોજના જણાવી દે છે. પ્રથમ સીતા પુત્ર વિરહ વેદનાથી રડે છે,^{૧૦} તથા લવના બ્રહ્માસ્ત્રથી શત્રુદ્ધનને યુદ્ધમાં ઘાયલ થયેલા છે એ સાંભળીને ફરીથી સીતા દુઃખી થાય છે.^{૧૧} સીતાના દુઃખને લીધે યજ્ઞદીક્ષિત સ્વર્ણપ્રતિમા પણ અગ્નિમાં પડી જાય છે. શૂર્પણખાને એવો ભ્રમ થાય છે કે જાણે સીતા અગ્નિમાં કૂદતા હોય ! આ દશ્ય જોઈ લવ મૂંઝાય છે. કુશ બદલો લેવા તૈયાર થાય છે.

ભરત લવકુશ સન્મુખ યુદ્ધ કરવા રણાંગણમાં આવે છે. સીતા તેથી ખૂબ જ દુઃખી થાય છે. પરંતુ પાંચમાં અંકની સમાપ્તિમાં નેપથ્યથી એવી ઘોષણા કરવામાં આવે છે કે રામ સ્વયં આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. એ સૂચનાથી સૌને આનંદ થાય છે.^{૧૨} ત્વરિત સ્વાગત કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. અને સીતા દાસીઓ સાથે રામને નજીકથી જોવા પ્રસ્થાન કરે છે. અંતે પ્રિયંવદાના^{૧૩} આશીર્વાદથી રૂપક પૂરું થાય છે.

૧૨.૧.૫. મૂલ્યાંકન

વા. રા.ના ડ. કાં.ના આધારે જ. જા. ના.ની રચના કરી છે. સીતાના પરિત્યાગની ઘટનાને લક્ષમાં લઈને ૫ અંકનું સુખાંત એવું આ રામકથા વિષયક રૂપક છે. કથાવસ્તુ અને સંવાદની યોજનામાં કવિ સફળ નીવડ્યા છે. સફળતાનું એ ઉપકરણ છે. લક્ષ્મીનૃસિંહ કવિએ તેલુગુ અને કન્નડ સમાજમાં પ્રચલિત કથા મુજબ શૂર્પણખા ગર્ભવતી સીતાને વસ્ત્રદાસના ધોબીના શરીરમાં પ્રવેશીને સીતાત્યાગમાં જવાબદાર બને છે અને પછી છેલ્લા અંકમાં લવણાસુરને પણ

તે પ્રેરિત કરે છે . પરંતુ એની યોજના સફળ થતી નથી.

વા. રા.માં લવણાસુરનો શત્રુદ્ધન ઘણા લાંબા સમય પછી વધ કરે છે , જ્યારે અહીં લવ-કુશ જન્મ પછી તરત જ યજ્ઞના અશ્વના રક્ષણમાં વાલ્મીકિના આશ્રમની નજદીકમાં તેઓ જ્યારે પહોંચે છે ત્યારે તે લવ-કુશની સહાયતાથી તેનો વધ કરે છે . આપણે એવી પણ કલ્પના કરી શકીએ કે તેનો વધ લવ-કુશે કર્યો હોય ! સીતાના આનંદ માટે જ જે રૂપકની રચના કરવામાં આવી એ જ. જા. ના.^{૧૪} તથા “સીતાયાશ્ચરિતં મહત્” વા. રા.માં નોંધ્યું છે એ રીતે પણ શીર્ષક સાર્થક બની રહે છે . વા. રા.માં “જહિ રાવણમ્”^{૧૫}નોંધ્યું છે , તે વાત જ અહીં “પાતય ક્ષિતૌ”^{૧૬} શબ્દનો પ્રયોગ કરીને કવિએ કુશળતા પ્રગટ કરી છે .

વા. રા. સિવાય આ રૂપકમાં શાકુન્તલમ્^{૧૭} રઘુવંશઃ^{૧૮}, કુન્દમાલાનાટકમ્^{૧૯}, ડ. રા. ચ.^{૨૦} વગેરે રૂપકો અને મહાકાવ્યોની અસર દેખાયા વિના રહેતી નથી.

આ રૂપકનો નાયક કુશ ધીરોદાત્ત છે . સૂત્રધારે પણ તેનો નાયક તરીકે પ્રસ્તાવનામાં નિર્દેશ કર્યો છે .^{૨૧} નાયિકા રહિત અહીં સીતા ઠેઠ અંતિમ અંકમાં ઉપસ્થિત થાય છે અને એમના આનંદ માટે જે રૂપકની રચના કરવામાં આવી હતી, તે યોજના અહીં સંપૂર્ણપણે સફળ થાય છે . બીજું આ રૂપકનો મુખ્ય આશય કુશની વીરતા દર્શાવવાનો છે . ભરદ્વાજની પ્રેરણાથી તે ગુરુ ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે . વિશ્વામિત્રનો રામ પ્રત્યેનો ક્રોધ પણ વ્યાજબી છે . વીરતાનું વાતાવરણ ઉભુ કરવા એ કારણભૂત બને છે . અહીં પાત્રસૃષ્ટિ વિશાળ છે . કુશ, લવ, ભરદ્વાજ, શત્રુદ્ધન, અધમર્ષણ, હનુમાન, સુમંત્ર વગેરે પુરુષ પાત્રો. તદ્દુપરાંત સ્ત્રી પાત્રોમાં સીતા, અનસૂયા, પ્રિયંવદા, શૂર્પણખા વગેરે મળીને કુલ ૨૪ પાત્રો આવે છે . પ્રત્યેક પાત્રના નિરૂપણમાં નાટ્યકારે ખૂબ જ કાળજી લીધી હોય એમ જણાય છે .

અહીં વીરરસ મુખ્યરૂપે, લવ-કુશની વીરતારૂપે નિરૂપિત કરેલ છે . આ ઉપરાંત હાસ્ય, અદ્ભુત, શાંત, વાસ્તવ્ય રસોને અંગભૂત આંશિક રીતે નિરૂપવામાં આવ્યા છે . ૫ સંધિ - અર્થપ્રકૃતિ, કાર્યાવસ્થાનો રૂપકમાં ઉચિત સ્થળે ઉપયોગ કર્યો છે .^{૨૨} લક્ષ્મીનૃસિંહ કવિનું છંદ પરનું પ્રભુત્વ પ્રભાવિત કરે એવું છે . ૨૧૮ પદ્યોમાં ૨૪ છંદોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે . મોટાભાગના પ્રસિદ્ધ એવા છંદોમાં અહીં સૌથી વધુ અનુષ્ટુપ ૪૬ શ્લોકો (૧-૪, ૪-૪

વગેરે), સ્ત્રગ્ધરા ૨૭ શ્લોકો (૧-૬; ૩-૮ વગેરે), શાર્દૂલવિકીડિત ૨૫ શ્લોકો (૧-૧; ૪-૬ વગેરે), વસંતતિલકા ૨૨ શ્લોકો (૧-૧૦; ૫-૫ વગેરે), પૃથ્વી ૧૪ શ્લોકો (૧-૨૪; ૩-૭ વગેરે) શિખરિણી ૧૦ શ્લોકો (૧-૨૮; ૩-૧૬ વગેરે), ગીતિ ૧૦ શ્લોકો (૧-૧૪; ૨-૨૨ વગેરે), માલિની ૬ શ્લોકો (૧-૨૬, ૩-૬ વગેરે), મંદકાન્તા ૬ શ્લોકો (૧-૩૮, ૫-૨૦ વગેરે) ઈન્દ્રવજ્રા ૬ શ્લોકો (૧-૫; ૫-૧ વગેરે), પ્રહર્ષિણી ૫ શ્લોકો (૧-૬૨; ૫-૧૧ વગેરે), ઉપજાતિ ૫ શ્લોકો (૨-૩૨; ૪-૩૧ વગેરે), આર્યા ૪ શ્લોકો (૧-૨૭; ૩-૧૫ વગેરે), પુષ્પિતાગ્રા ૪ શ્લોકો (૧-૧૫; ૩-૧ વગેરે), ભુજંગપ્રપાત ૪ શ્લોકો (૧-૬૫; ૪-૨૪ વગેરે), શાલિની ૪ શ્લોકો (૧-૫૧; ૪-૧૬ વગેરે), વંશસ્થ ૩ શ્લોકો (૧-૫૬; ૨-૧૦ વગેરે), ઉપેન્દ્રવજ્રા ૩ શ્લોકો (૨-૫; ૫-૧૬ વગેરે), ઉપગિતિ ૩ શ્લોકો (૧-૬૮; ૪-૧૩ વગેરે), વિયોગિની ૨ શ્લોકો (૧-૬ વગેરે), દ્રુતવિલંબિત ૨ શ્લોકો (૧-૪૪ વગેરે) મત્તેભિવિકીડિતમ્ (૧-૫૭) અને હરિણી (૧-૨) માં એક જ છંદનો કુશળતાથી ઉપયોગ કર્યો છે.

લક્ષ્મીનૃસિંહ કવિએ અહીં અનુપ્રાસ, રૂપક, ઉપમા વગેરે જેવા અલંકારોમાં પણ સુંદર પ્રયોગ યથાસ્થાને કર્યો છે. કવિની ભાષા સરસ, સરળ અને મનોરમ તથા પ્રવાહી હોઈ આ રૂપક આકર્ષક બની રહ્યું છે. મધુરરમ્ય પદાવલીઓથી આ રચના સુપેરે સોહી ઉઠી છે. આ રૂપકની કેટલીક સુંદર સદ્ગુણો પણ નોંધવા જેવી છે. જેમ કે -

૧. ચિત્તવિક્ષેપો હિ કાર્યશીઘ્રતાં વિરુણદ્ધિ ।

૨. દધિ મધુરં મધુઃ મધુરં

દ્રાક્ષા મધુરા પર્યાડપિ પરિમધુરમ્ ।

તસ્ય તદેવ હિ મધુરં

યસ્ય મનો યત્ર સંલગ્નમ્ ॥^{૨૩} વગેરે....

સમગ્ર રૂપકમાં પ્રસાદગુણ પ્રવર્તે છે તથા ઓજસ સામાન્ય છે. મહાકવિ ભાસની જેમ અનેક અંક છંદના નાના ખંડો, જુદા જુદા પાત્રો સંવાદરૂપે શ્લોકો^{૨૪} રજૂ થયા છે. જેમાં સુંદર સંવાદકળાનું દર્શન સહેજે થાય છે. જેમાં તેમણે વસંતતિલકા, શાર્દૂલવિકીડિત અને પૃથ્વી ૧-૧ તથા અનુષ્ટુપ ૨ વખત છંદને ખંડોમાં વિભક્ત કરેલ છે. તેમાં કવિની કુશળતાના દર્શન થાય છે.

૧૨.૧.૬. ઉપસંહાર

એકંદરે જોઈએ તો રામકથાને આધારે આકાર પામેલ આ રૂપકનું સંકલન, સંવાદકળા વગેરે તમામ બાબતોમાં મૌલિકતા જોવા મળે છે. તદુપરાંત લગભગ સંસ્કૃત રામકથામાં કુશનું ચરિત્રચિત્રણ ક્યાંય કર્યું ન હોવાથી પણ અહીં તેનું નાયક રૂપે ચિત્રણ કર્યું છે. પરિણામે તેમનો આ પ્રયાસ સ્તુત્ય છે અને પરિણામે આ રૂપક આસ્વાદ્ય બની રહે છે.

૧૨.૨. સીતાનન્દ:

પ્રસ્તાવના

શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યરએ રામપરક રૂપકોની યાદીમાં તાતાર્ય કૃત સીતાનન્દ:નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૨૫} તેમણે ૧૭મી, ૧૮મી અને ૧૯મી સદીમાં જે તાતાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમાંથી કોઈનું સીતાનન્દ:માં કથન કરાયું નથી.^{૨૬} પરંતુ તૈજેરના સૂચિપત્રમાં આ રૂપકનું વિવરણ મળે છે, અને ત્યાં એ કૃતિના રચયિતા તાતાચાર્ય છે એવું કહીને તેનો સમય ૧૭મી શતાબ્દી દર્શાવ્યો છે.^{૨૭}

સીતાનન્દ: રામકથા વિષયક અપ્રકાશિત રૂપક છે. આ રચના તાડપત્ર પર ગ્રંથસ્થરૂપે નિબદ્ધ છે.^{૨૮} આ રૂપકમાં ખાસ કરીને પ્રાકૃતનો વિશેષ પ્રકારે પ્રયોગ કરેલો છે. ભાષા દુરુહ છે, તથા અશુદ્ધિઓથી ભરેલી છે. અહીં રામને વિષ્ણુરૂપે અવતારી માન્યા છે. ૧૦ અંકયુક્ત સીતાનન્દ:નું સંક્ષિપ્ત કથાનક આ પ્રમાણે છે.

૧૨.૨.૧. કથાવસ્તુ અને મૂલ્યાંકન

પ્રથમ અંકમાં - શતાનંદ અને નારદ જનક રાજાના યજ્ઞમાં મહારાજા દશરથને નિમંત્રણ આપવા આવે છે. એમની સાથે સીતાની બે સખીઓ કનકલતિકા અને સુવદના પણ સાથે હોય છે. નારદ સીતાના અદ્ભુત જન્મની કથા સૌને સંભળાવે છે. રામનો જન્મદિવસ ઉજવાય છે. બંને સહેલીકાઓ આભૂષણોની પેટી લઈ અંત:પુરમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાં કૌશલ્યાની સન્મુખ મૂકવામાં આવે છે, કે જે આભૂષણો સીતાએ મોકલેલા હોય છે. કૌશલ્યા એમાંથી ગળાનું ઘરેણું રામને પહેરાવે છે અને બંને સખીઓને પછી ભેટ આપી વિદાય કરે છે.

બીજા અંકમાં - બંને સખીઓને સીતા રામ સંબંધી પૂછે છે અને મીઠી

મશ્કરી કરે છે .

ત્રીજા અંકમાં - નેપથ્યમાંથી જાણવા મળે છે કે જનક દુઃખી છે . સીતા સ્વયં પિતાના દુઃખનું કારણ છે , એમ માનીને આપઘાત કરવા તૈયાર થાય છે . એટલામાં આકાશવાણી એમને કહે છે કે રામ માટે તે સંન્યાસીની બનીને સાધના કરે . તેથી સીતાની એક સખી મરાલિકા એમને સારસ્વત દ્વીપમાં ગુપ્તમાર્ગે તપ કરવા માટે મૂકી આવે છે .

ચોથા અંકમાં - રામના આદેશાનુસાર અહલ્યા એમની પાસે એની ઈચ્છા જાણવા આવે છે . બીજી બાજુ વિશ્વામિત્ર સીતા પ્રાપ્તિમાં સફળતા નહીં મળે એમ કહીને રામને બલા-અતિબલા વિદ્યા આપીને ચાલ્યા જાય છે . એટલામાં અહલ્યા રામ પાસે આવી સીતાની કુશળતા કહે છે .

પાંચમાં અંકમાં - અતિબલા વિદ્યાના પ્રભાવથી સારસ્વત દ્વીપમાં સીતા પાસે પહોંચે છે .

છઠ્ઠા અંકમાં - રામ સારસ્વત દ્વીપમાં પહોંચી સીતાને તપ કરવાનું કારણ પૂછે છે , રામ તેમને રામના મિત્ર તરીકેનો પરિચય આપે છે . રડતી સીતા મૂર્છિત થાય છે . રામ તેમના પ્રેમથી પ્રસન્ન થાય છે .

સાતમા અંકમાં - રામ સીતાને મળે છે . જનકપુરમાં ગંધર્વ કન્યાઓ અભિનય કરે છે . ઉર્મિલા વગેરે પણ ઉપસ્થિત છે . અભિનયમાં ઉર્મિલા લક્ષ્મણ તરફ, માંડવી ભરત તરફ અને શ્રુતકીર્તિ શત્રુઘ્ન તરફ પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે . સીતા રામના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી દે છે .

આઠમા અંકમાં - સીતાને કારણે રાવણ રામ અને તેના સંબંધીઓને બંદીવાન બનાવે છે . રાવણ રામના વિનાશ માટે કમશઃ વિરાધ, કબંધ, વાલી અને ખર વગેરેને મોકલે છે . રામ બધાને હણે છે . કુંભકર્ણ વધ પછીથી સ્વયં રાવણ આવે છે . રામ બ્રહ્માસ્ત્રથી તેનો વધ કરે છે . તે વિભીષણ અને સુગ્રીવને રાજ્ય સોંપે છે . રામ જનકરાજની પુત્રીઓ સાથે પુષ્પક પહોંચે છે કે જ્યાં રાજા જનકતપ કરી રહ્યા હોય છે .

નવમા અંકમાં - જનકાદિ સૌ પુષ્પક વિમાન વડે મિથિલા પહોંચે છે . દશરથ વિશ્વામિત્ર સૌન તેડાવે છે .

દસમાં અંકમાં - વિશ્વામિત્રના આદેશાનુસાર રામ ધનુષ્ય ચઢાવી તોડે

છે, કોપિત પરશુરામ અવાજ સાંભળી આવી પહોંચે છે. રામ વૈષ્ણવ ધનુષ્ય ચઢાવી તેને શાંત કરે છે. સૌ પ્રસન્ન થાય છે. એટલામાં વિભીષણ અને સુગ્રીવ પણ અહીં આવી જાય છે. રામાદિ ભાઈઓના સીતા વગેરે બહેનો સાથે ધામધૂમથી વિવાહ સંપન્ન થાય છે અને રૂપક પૂરું થાય છે.

૧૨.૩. આનંદરાઘવનાટકમ્

પ્રસ્તાવના

૧૬મી સદીમાં થઈ ગયેલા શ્રીનિવાસ દીક્ષિત રત્નખેટના પુત્ર રાજચૂડામણિ દીક્ષિત ઉર્ફે યજ્ઞનારાયણ દીક્ષિતે આ રૂપક નાટક અને કમલિની કલહંસમ્ નામની નાટિકા રચી છે; આમ તો રાજચૂડામણિથી ભૂષિત એમણે ઓછામાં ઓછા ૨૭ ગ્રંથો રચ્યાં છે, જેમની યાદી કાવ્યદર્પણમાં છે. જે મુજબ, ઉપર્યુક્ત ૨ રૂપકો સિવાય યુદ્ધકાण्डम्, रुक्मिणिकल्याण महाकाव्य, शंकराभ्युदयम्, राघवकृष्ण-पाण्डवीयम्, रत्नखेटविजय, भारतचम्पू, कंसध्वंसन વગેરે આનંદરાઘવમ્નું પ્રકાશન-૧૯૭૧માં સરસ્વતી મહેલ, લાઈબ્રેરી, તૈંજોરથી થયું છે.^{૨૯}

રાજચૂડામણિનો સમય એસ. એન. દાસગુપ્તા ૧૭મી સદીનો મધ્યભાગ આરંભ સ્વીકારે છે.^{૩૦} પી. પી. એસ. શાસ્ત્રી ૧૭મી સદીનો મધ્યભાગ સિદ્ધ કરે છે.^{૩૧} શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યરે આનો સમય દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ એની એક કૃતિ તન્ત્રશિખામણિનો કાળ ૧૬૩૩ ઈ. સ. બતાવે છે.^{૩૨} રાજચૂડામણિના આનંદરાઘવમ્નો વિચાર કરીએ તો આ કૃતિ પાંચ અંકમાં દેવનાગરિ લિપિમાં નિબદ્ધ છે. જેનું કથાનક સંક્ષેપમાં આ મુજબ છે.

૧૨.૩.૧ કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં - વિશ્વામિત્ર રામને અહલ્યોદ્ધાર માટે મિથિલા લઈ જાય છે. ત્યાંથી કથાનો આરંભ થાય છે મુનિ વિશ્વામિત્ર પોતાના શિષ્ય દેવરાતને કહે છે કે રામ-લક્ષ્મણને ઉદ્યાનમાંથી અહીં બોલાવી લાવો. એથી દેવરાત બંનેને બોલાવવા ઉદ્યાનમાં જાય છે. રામ-લક્ષ્મણ દેવરાત સાથે ઉદ્યાનમાંથી આવી રહ્યા છે ત્યારે રામ સીતાને મુનિ વિશ્વામિત્રને પ્રણામ કરતી દૂરથી જ જૂએ છે અને પ્રેમમાં પડે છે. મધ્યાહ્ન સમયે સખી યોગવિદ્યા સાથે બગીચામાં સીતા રામનું ચિત્ર આલેખી પ્રેમપીડા દૂર કરે છે. એટલામાં રામ ત્યાં આવી એમને મળે છે પછીથી સંધ્યા સમયે પુનઃ પોત પોતાના ભવને જાય છે.

બીજા અંકમાં - રામને માટે રાજા જનક યજ્ઞશાળામાંથી ધનુષ્ય મંગાવે છે, પરંતુ એટલામાં તો લંકાથી રાવણનો દૂત સારણ સીતાની યાચના માટે આવી પહોંચે છે. સારણ જનકને કહે છે કે ‘‘હું સીતાને તો લઈ જઈશ જ !’’^{૩૩} પણ રામે ધનુષ્ય તોડીને, સીતાની સાથે વિવાહ કરવાનું નક્કી થાય છે. રામ-સીતાના વિવાહની ભવ્ય તૈયારીઓ થવા લાગે છે.

ત્રીજા અંકમાં - રામાદિ ભાઈઓના લગ્ન પણ સીતાની બહેનો સાથે સંપન્ન થાય છે. સારણ ગૂઢવેદી વિદ્યાના પ્રભાવથી શિવભક્ત, ગણપતિ, ષડાનન, બાણસુર અને લવણાસુરને રામે શિવધનુષ્ય તોડ્યું છે એવી ભંભેરણી કરીને વેર લેવા ચડાવે છે. નારદ આવે છે. રામ તેને પરાસ્ત કરે છે. પછીથી યુદ્ધમાં રામ ષડાનનને, ભરત ગણપતિને, લક્ષ્મણ બાણાસુરને અને શત્રુઘ્ન લવણાસુરને મારીને ભગાડે છે.

ચોથા અંકમાં - રામ દક્ષિણ પ્રદેશમાં ૧૨ વર્ષ માટે કૈકેયીએ આપેલ વરદાનની પૂર્તિ તથા અગસ્ત્યે આદરેલ યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે વનવાસરૂપે જાય છે, તો વળી ત્રણ ભાઈઓ અન્ય પ્રદેશોના રાક્ષસોનો વધ કરવા જાય છે. વિશ્વામિત્ર પણ રામની સાથે જ અગસ્ત્ય આશ્રમ સુધી જાય છે.

પાંચમાં અંકમાં - ભરત ગંધર્વો પર વિજય મેળવીને, મામા યુધાજિતને ત્યાં મળીને પછી અયોધ્યા પહોંચી જાય છે. સુમંત્ર રામના વનવાસના પ્રસંગે રામકથાની ઘટનાઓ સંક્ષેપમાં સંભળાવે છે અને દશરથ નિધનથી રામે આપેલ પાદુકાથી રાજ્ય ચલાવે છે. હનુમાન-રામ મિલન વગેરે પ્રસંગો છે. સંજીવની લઈને પાછા ફરતા અયોધ્યામાં હનુમાન ભરતને રામ માની નીચે ઉતરે છે અને સંક્ષેપમાં રામ-રાવણ યુદ્ધની વિગતથી વાકેફ કરે છે. હનુમાન હજુ અયોધ્યામાં જ રોકાયેલા છે. સંપાતિ તેને શોધતા શોધતા અયોધ્યા પહોંચે છે, એટલે બીજી બાજુ નીલ વડે લવાયેલ સંજીવનીથી લક્ષ્મણ જાગૃત થાય છે. રાવણ વધ, રામનું પુષ્પક વિમાનથી અયોધ્યા આગમન અને ભરતે રામનો કરેલો રાજ્યાભિષેક તથા પોતે સ્વીકારેલ યુવરાજપદ વગેરે આનંદની ક્ષણો સાથે આનંદરાઘવમ્ની કથા પૂરી થાય છે.

૧૨.૩.૨ મૂલ્યાંકન

રાજચૂડામણિએ રામકથામાં એક નવું સ્વરૂપ આપીને તૈયાર કર્યું છે. અહીં રંગમંચ પર પ્રતિનાયક રાવણ દેખાયો જ નથી. જ્ઞાનની જાણકારી માટે

ભલે આ રૂપક હોય - પણ રંગમંચની ક્ષમતા નથી. રાજચૂડામણિ સ્વયં આ રૂપકને નાનાવિધરસસમ્મેલન - શૃંગારકમ્ ।^{૩૪}” તરીકે સ્વીકારે છે પ્રાકૃત ભાષી બોલનારા પાત્રો પણ અહીં સંસ્કૃતમાં બોલે છે. જેમ કે રામ સીતાના વિવાહ પહેલા બગીચામાં ફરતા હોય છે, ત્યારે સીતાની આંખો પોતાના હાથથી ઢાંકી દે છે ત્યારે સીતા સંસ્કૃતમાં બોલે છે.^{૩૫}

પ્રથમ અંકના - આરંભમાં રામની ૬ પદ્યોમાં એકોક્તિ છે, જેમાં રામને સીતાના પ્રથમ દર્શનથી કેવી માનસીક અસર થઈ તેની માહિતી આપે છે. બીજા અંકના - આરંભમાં પણ ૭ પદ્યોની એકોક્તિ છે, જેમાં રામ-સીતા તરફ પોતાની ઉત્કંઠા પ્રગટ કરે છે. ત્રીજા અંકના - આરંભે સારણે ૭ પદ્યોમાં અંધકારનું વર્ણન એકોક્તિમાં કર્યું છે. તો વળી ત્રીજા અંકના મધ્યમાં નારદની ૪ પદ્યોમાં એકોક્તિ રજૂ થઈ છે.

સીતા વિવાહ પૂર્વે રામનો કામોદ્દેજક ભાવ અયોગ્ય છે.^{૩૬} યોગવિદ્યાથી સીતા રામને મળે છે. તેમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્રની ઘોષણા રજૂ થયેલી છે.^{૩૭} ઘણી વખત એવું પણ લાગે છે કે શું આ રૂપક કામશાસ્ત્રના અભ્યાસી માટે લખાયુ હશે ? આનંદરાઘવમ્માં કવિએ ૧૮૭ પદ્યોમાં શાર્દુલવિકીડિત છંદનો ઉપયોગ કરીને એમાં પોતાનું નૈપુણ્ય પ્રગટ કર્યું છે. તેનો બીજો પ્રિય છંદ છે વસંતતિલકા. જેના ૫૩ પદ્યો છે. સ્વધરા અને શિખરિણી કમશઃ ૨૮ અને ૨૧ પદ્યો છે. એ યુગમાં શાર્દુલવિકીડિત અને વસંતતિલકા છંદનો આટલો બહોળો ઉપયોગ કરનાર કદાચ એ પ્રથમ હશે !

સંવાદો પદ્યમાં વધુ છે. પરિસ્પર્શ માત્રામાં જ સંવાદો છે બાકી તત્ત્વાંશો માટે પદ્યો છે. રાજચૂડામણિ વર્ણનનો વિશેષ પ્રેમી દેખાય છે. જેમ કે, ત્રીજા અંકમાં સારણે કરેલું અંધકારનું વર્ણન ૪ શ્લોકોમાં છે. કાવ્યતત્ત્વ વધુ છે. નાટ્યાત્મક નહીંવત્ છે. અનુપ્રાસો તો જાણે કે કવિને ગળથૂંથીમાં મળ્યા હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. છેક, વૃત્તિ, શ્રુતિ અને અન્ત્ય એમ ચારેય પ્રકારના અનુપ્રાસોથી મંડિત એમનું આ રૂપક છે. બીજા અંકમાં ગદ્યાંશોમાં સંવાદ તત્ત્વ ક્ષીણ થયેલ હોય તેમ જોવા મળે છે. કવિ શ્રવણાનુસારીશબ્દોનો પ્રયોગ યથાયોગ્ય રીતે કરે છે જેમકે -

ઘટઘટાયતે મે હૃદયમ્ ઠાત્કૃતમ્ (૨-૧૩૦) ચરચરધ્વાન્ (૨-૧૩૩) ઇલ્લોહક્તમ્ (૪-૧૯૯) વગેરે...

રંગપીઠ પર એક જ અંકમાં અનેક સ્થાનોના કાર્યક્રમો બતાવવાનું આ રૂપકમાં જોવા મળે છે. જેમ કે ત્રીજા અંકમાં રંગપીઠ પર ગૂઢવેદી અને સિંહમુખીનો વિષ્કંભકમાં વાતચીત બતાવી પછી એના ચાલ્યા ગયા પછી સારણ અને પછી ગૂઢવેદીનો વાર્તાલાપ છે.^{૩૮}

કવિએ અહીં રમણીય યોજનાઓ પણ પ્રગટ કરી છે જેમ કે પરશુરામ રામની સાથે લડવા જઈ રહ્યા છે ત્યારે સીતા રામને અટકાવવા દોડે છે ત્યારે રામ બોલે છે તેમાં તેમનામાં રહેલું ક્ષત્રિયત્વ અને વીરતાનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે.^{૩૯} અહીં “પત્ર” અર્થોપક્ષેપકના રૂપે ચોથા અંકમાં આવે છે. પિપ્પલાદ અને દૂતદ્વારથી પણ આ અંકમાં પ્રવેશે છે. વિશ્વામિત્રનો ભૂતપૂર્વ કૈકેયી માટે આ અંકમાં વરદાન ઉદ્ધરણ કરેલ છે જે પણ અર્થોપક્ષેપક છે. આનો સુંદર પ્રયોગ પણ અહીં થયો છે.

૧૨.૪ અભિરામમણિ:

૭ અંકયુક્ત રામકથા વિષયક આ અભિરામમણિ: રૂપકના રચયિતા સુંદરભિશ્રનો જન્મ ૧૬મી સદીમાં થયો હતો.^{૪૦} એના ગ્રંથના આરંભે ૧૫૨૧ શક-સંવત્સર અર્થાત્ ૧૫૯૯ ઈ. સ.માં થયો હતો. અભિરામમણિ:ની કથાવસ્તુ ભવભૂતિના મ.ચ. અને મુરારિના અન. રા.ને મળતી આવે છે. આ રૂપકનો પ્રથમ અભિનય જગન્નાથપુરીમાં પુરુષોત્તમ વિષ્ણુના મહોત્સવ પ્રસંગે થયો હતો. આ રૂપક અત્યારે અપ્રાપ્ય છે. કેટલા લાગ કેટલા ગરમ તથા શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યરે આનો નિર્દેશ આપ્યો છે અને એનો રચનાકાળ ૧૬મી શતાબ્દી દર્શાવ્યો છે.^{૪૧}

પાઠ નોંધ

૧. મહાકવિ કલ્ય લક્ષ્મીનૃસિંહ રચિત જનકજાનન્દનાટકમ્ ।
Critical Edition with introduction C. Lakshmi Narsihma moorthy
Vidya Samvardhnami Parshat 221, 9th main, 2nd Cross, Mico
Lay out, ARAEERE, BANGALORE -560076 (First Ed.)
૨. જનકજાનન્દમ્ - "Introduction" - પૃ.-૧૬ ઓર ૧૭
૩. રામજી ઉપાધ્યાય, - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - પૃ. ૫૪૧-૪૨ તથા જ.
જા. ના. "Introduction" પૃ.-૧૪ ઓર ૧૫
૪. ભરતકલાદર્શનિરવધિકાસ્મત્પ્રેમરસપ્રસરણસેતોર્જગદર્ભિરામસ્ય નૃપતેરભિરામસ્ય
સભામુપાગમ્ય તદભિમતં કિમપિ રૂપકમભિરૂપં નિરૂપયતા ભવતાસ્મન્મુખતસ્વિર-
કાલાભ્યસ્તાં નાટ્યવિદ્યાં સફલતયા ભવિતવ્યમિતિ । જ.જા.ના. પૃ.-૧ ઓર ૨
૫. જ. જા. ના. - Introduction" - પૃ.-૧૨
૬. જ. જા. ના. - ૧/૪૩
૭. ભારદ્વાજઃ - “સમરવિજયેન પરિપૂર્ણમનોરથો ભૂયાસ્તમ્”, જ. જા. ના. - પૃ.-૧૭
૮. જ. જા. ના. - અંક-૩, પૃ.-૪૪
૯. એજન - ૩/૧૬
૧૦. એજન - ૫/૭ થી ૯
૧૧. એજન - ૫/૧૩
૧૨. ડૉ. મંજુલા સહદેવ - “વાલ્મીકિ રામાયણ એવં સંસ્કૃત નાટકો મેં રામ” - પૃ. ૭૫-૭૬
૧૩. પિયવંદા ... સર્વમંગલે, તસ્યાઃ પ્રિયદર્શનસુખં સ્થિરિ કુરુ ।
જ. જા. ના. અંક-૫, પૃ.-૭૫
૧૪. જનકાત - જાતા જનકજાયાઃ જનકજાયાઃ આનન્દઃ જનકાજાનન્દઃ તમધિકૃત્યં કૃતં
નાટકમ્ જનકજાનન્દમ્ ।
૧૫. વા. રા. - ૫/૧/૩
૧૬. જ. જા. ના. - ૫/૩

૧૭. શાકુન્તલ - ૧/૭ જ. જા. ના. ૧/૮૮
 ” ૪/૧૮ જ. જા. ના. ૧/૬૭
૧૮. રઘુવંશમ્ - ૧/૨૮ જ. જા. ના. ૧/૨૮
 એજન - ૫/૧૨ જ. જા. ના. ૪/૬
૧૯. કુન્દૈમાલા - ૧.૧૮ જ. જા. ના. ૧/૨૮
૨૦. ઉ.રા.ચ. - ૧.૨૮ જ. જા. ના. ૧/૫૫
 એજન - ૫/૧૨ જ. જા. ના. ૪/૬
 એજન ૨/૭ જ. જા. ના. અંક - ૫
૨૧. જ. જા. ના. - ૧/૨૫
૨૨. C. Lakshmi Narayana Moorthy "Introduction", Page-40 to 43
૨૩. જ. જા. ના. - ૧/૩૦
૨૪. એજન - ૧/૨૫; ૧/૩૬; ૧/૭૨; ૧/૮૮; ૧/૯૦ અને ૩/૭
૨૫. M. Krishnamachariar, "A History of Sanskrit Literature" Page-695
૨૬. એજન Page-230-283
 383-513
૨૭. Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Tenjore Maharaja, Serfojio's Saraswati Mahal Library, Tenjor, Page-3524
૨૮. તાતાર્ય “સીતાનન્દ” હ. લિ. ગ્રં. નં. ૪૫૩૦, Maharaja Serfojio's Saraswati Mahal Library, Tenjore
૨૯. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” ભાગ-૧, પૃ.-૧૧૪, ૧૨૧ સે ૧૨૬
૩૦. S. N. Dasgupta - "History of Sanskrit Literature" - Page-472
૩૧. P. P. S. Sastri The Descriptive Catalogus of Manuscripts in Maharaja serfoji's Saraswati Mahal Library, Tanjore Vol. VIII 1930, Page-37
૩૨. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit Literature" - Page-235
૩૩. સપ્રત્યક્ષ - બતાવધારય સુતાં સીતાં ચ નીતાં બલાત્ । આનંદરાઘવમ્ - ૨/૧૨૨

૩૪. આનંદરાઘવમ્ - ૧/૩
૩૫. એજન - ૧ / ૬૯
૩૬. એજન - ૧ / ૨૮
૩૭. એજન - ૧ / ૪૯
૩૮. તદાવામપિ - મિથિલાપુરમેવ ગચ્છાવઃ ।
(ઇતિ પરિક્તામિતિ - નાટિકેન) હન્ત -
મિથિલોપવનસમીપમનુપ્રાપ્તૌ સ્વઃ ।
એની વચ્ચે એક આખી રાત્રિ ચાલી જાય છે. સારણના મતાનુસાર આ ક્રમમાં
(દિશાવલોકય) હન્ત પ્રભાતપ્રાયા રજની ।
૩૯. કૂરાં વાચં કથયતિ મુનાવેકતઃ કોપનેડસ્મિન્
પ્રેમ્ણાન્યત્ર ત્વયિ ચ સરસં પાણિમાપીડયન્ત્યામ્ ।
માધ્યસ્થ્યં માં ચિરમુપનયન્ વીરશૃંગારભૂમ્નોઃ
ગાત્રે ગાત્રે ગ્રથિતપુલકો જાયતે કોડપિ ભાવઃ ॥ આનંદરાઘવમ્ ૪/૨૫૧
૪૦. રામજી ઉપાધ્યાય, “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” ભાગ-૧, પૃ. ૧૪૮
આ રૂપકનો નિર્દેશ કેટેલોગસ કેટેલોગોરમ - ૧.૨૬માં કરેલો છે.
૪૧. Catalogue Catalogum 1-26,
M. Krishnamacharariar - "A History of Sanskrit Literature" - P. - 695

પ્રકરણ - ૧૩

ઈ. સ.ની ૧૭મી સદીમાં રચાયેલાં પ્રસિદ્ધ રૂપકો

૧૩.૧ કુશકુમુદ્વતી:

રામકથા વિષયક કુશકુમુદ્વતીના રચયિતા શ્રી અતિરાત્રજી ૧૭મી સદીના મધ્યભાગમાં થઈ ગયા છે. ૫ અંકયુક્ત આ રૂપકમાં રામ પુત્ર કુશ અને નાગલોકના કુમુદની પુત્રી કુમુદ્વતીની પ્રણયગાથા નિરૂપી છે.

હસ્તલિખિતરૂપે આ કૃતિ સાગર વિશ્વવિદ્યાલય પુસ્તકાલયમાં સુરક્ષિત છે.^૧

૧૩.૨ અદ્ભુતદર્પણમ્

૧૩.૨.૧ જીવન, કવન અને સમય

રામકથાપરક અ. દ.ના રચયિતા શ્રી મહાદેવ કૌણિડન્ય ગોત્રના બ્રાહ્મણ હતા અને તેઓ દક્ષિણ ભારતમાં કાવેરી નદીના કિનારે પલમારનેરી નામના ગામમાં જન્મ્યા હતા. એવું શ્રી સુબ્રહ્મણ્યમ્ શાસ્ત્રીએ અ. દ.ની કાવ્યમાલા આવૃત્તિ (ઈ. સ. ૧૮૯૬)માં નોંધ કરી છે.^૨

કીથ શ્રી મહાદેવ કવિને શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતના સમકાલીન ગણે છે.^૩

શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાય પણ શ્રી મહાદેવ કવિને શ્રી રામભદ્રના સમકાલીન સ્વીકારીને તેનો સમય ૧૬મી શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ દર્શાવે છે^૪ તથા શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યરર તેમનો ૧૭મી સદીનો પ્રારંભનો કાળ ગણે છે.^૫

શ્રી મહાદેવના ગુરુનું નામ શ્રી બાલકૃષ્ણ હતું. આ શ્રી બાલકૃષ્ણના સમકાલીન તે જ નીલકંઠચંપૂના રચયિતા શ્રી નીલકંઠ દીક્ષિત કે જેમનો નિર્દેશ “જાનકી પરિણય”માં શ્રી રામભદ્ર કવિએ કર્યો છે. આ નીલકંઠચંપૂ ૧૬૩૭ ઈ. સ.માં નિર્મિત થયું, તેથી અ. દ.એ પછીનું એટલે કે ૧૭મી સદીના મધ્યભાગનું લેખી શકાય. એકાદ દશકો આઘો પાછો હોઈ શકે.^૬

૧૦ અંક યુક્ત અ. દ.માં કુલ ૨૮૮ શ્લોકોમાં અંગદની વિષ્ટિથી પ્રારંભ કરીને રામના રાજ્યારોહણ સુધીની રામકથાને શ્રી મહાદેવ કવિએ તાણેવાણે વણી

લીધી છે. આ નાટક એ અદ્ભુત ઘટનાઓથી ભરપૂર છે.^૭ અહીં રામનું ચરિત્રચિત્રણ એક સામાન્ય માનવીની જેવું જ ચિત્રિત કર્યું છે. સાધારણ માનવીની જેમ તેઓ દરેક બાબતોનો સહજતાથી જ સ્વીકાર કરી લે છે. માયાથી તે ઘેરાયેલા રહે છે અને અયાર્થને યથાર્થ માને છે અને છતાંય તેને વિષ્ણુના રૂપે સ્વીકાર્યા છે. અ. દ.ની ભાષા કિલ્લ છે. એનું કથાનક સંક્ષેપમાં જોઈએ, તો આ પ્રમાણે છે.

૧૩.૨.૨ કથાનક

પ્રથમ અંકમાં સૂત્રધાર અને વિદૂષક વચ્ચે ખાસ્સી એવી લાંબી પ્રસ્તાવના આપવામાં આવી છે. જેમાં કૃતિ અને કર્તાનો પરિચય અપાયો છે. શરૂઆતમાં લક્ષ્મણ, રામ અને જાંબવાન વચ્ચે લાંબો સંવાદ ચાલે છે. જેમાં વિભીષણની શરણાગતિ, તેના કુટુંબ ઉપરનો રાવણનો જુલમ તેમાંથી તેનો બચાવ વગેરે રામની મનોદશા લક્ષ્મણ, રામને સ્વસ્થ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તે વિગત તારેય અર્થાત્ તારાના પુત્ર અંગદને દૂત બનાવી રાવણ પાસે મોકલવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ લડાઈ માયાવી રાક્ષસો સાથેની હોવાથી એમની માયાથી સાંભળવું એવી ચીમકી વગેરે વિગતો વણાઈ છે.

કવિ રાક્ષસના માયાવી સ્વભાવનો ઉપયોગ સારો એવો બલ્કે પ્રમાણથી વધારે કરતા જણાય છે. રાક્ષસનીતિ માયાબળવાળી હોય છે. તેવું રામ, લક્ષ્મણ અને અનલ ત્રણ જણ વારાફરતી નોંધે છે. તેના અનુસંધાનમાં શંખર રાક્ષસ વાનરનો વેશ લઈ પ્રવેશે છે. એનામાં સારી એવી વિનોદવૃત્તિ જણાય છે. એ કહે છે કે, વાનરોનું ફૂદકો મારીને દોડવું, એકદમ જ ભયભીત થઈ ભાગવું, પૂછડી હલાવવી, ભૂકુટિ ઉછાળવી વગેરે તો બધું પોતે ખરાખરા શીખી ગયો છે. પણ એક કિલકિલા - કીકીઆરી ખરાખરા ફાવતી નથી ! એ પ્રવેશે છે ત્યાં પેલા લોકોની વાતો ચાલતી હોય છે. જાંબવન ફરી કહે છે કે રાક્ષસો કદાચ વાનરવેશે આવે પણ ખરા ! આ વાત શંખર સાંભળતો હોવાથી મધુર નાટ્યમય વક્તા સર્જાય છે.

શંખરને પણ ક્ષણભર થઈ જાય છે કે આ રીંછડો મને જોઈ તો નહીં ગયો હોય ને ! આ બાજુ રામ વગેરે વિભીષણ જેના અધિકારમાં છે. તેની સંકેતકરણની વિધિ અંગે વાત કરે છે. એ વિગત કેવી રીતે પામવી એનો વિચાર કરતાં શંખરને “અદ્ભુતદર્પણ” નામનો મણિ યાદ આવે જેમાં જોવાથી જગતના કોઈપણ ખૂણે બનતી ક્રિયા પ્રત્યક્ષ થાય એવો એનો પ્રભાવ છે. તો પછી આ “અદ્ભુત દર્પણ”ને ટેલીવીઝન કહોને ! આ રીતે કવિ ઉલ્લેખ કરે છે. જે પાછળથી

રામ વગેરેની પાસે આવી જતાં એના ઉપર આધારિત સંવિધાન કલા માટે કવિને નોંધનીય એવા બીજા બે અંકો માટે તક પ્રાપ્ત થાય છે .

લક્ષ્મણ સ્વભાવે જરા ઉતાવળિયો હોવાનો ખલાલ આવે છે . શાંત રહેવાનું એને પાલવતું નથી . રામ એને અંગદ પાછો આવે ત્યાં સુધી શાંતિ રાખવાનું જણાવે છે . છુપાઈને આ બધું સાંભળતાં શંખર મનમાં કહે છે કે અંગદ ક્યાંથી પાછો આવશે ? કાં તો તે માર્યો જશે અથવા કેદ થશે . અંગદનો ઉલ્લેખ થતાં અંગદ અંગે જે ઉડતી વાતો ચાલતી એનો એનો ઉલ્લેખ થાય છે . આ બધું સાંભળી શંખર એનો ઉપયોગ કરવાનું વિચારે છે . સહસા એ વાનરના રૂપમાં જ લક્ષ્મણના કાનમાં કંઈક કહી દે છે . લક્ષ્મણની અધીરતાનો શંખર લાભ ઉઠાવવા ઈચ્છે છે પણ લક્ષ્મણ એમ ભરમાય તેમ નથી . શંખરે જે કાંઈ કહ્યું તેનાથી લક્ષ્મણ ગભરાયા વગર ઉલટાનું “અલ્યા મૂર્ખ - આટલામાં શું ગભરાઈ ગયો ?” એમ કહે છે .^૬ શંખરને પણ થાય છે કે આ ક્ષત્રિય બેટો આમ તો બહાદુર જણાય છે . પોતે તો માત્ર વાનર છે અને વાનર જાતિ સ્વભાવે બીકણ છે એમ તે બહાનું કાઢે છે . શંખરે દધિમુખનો વેશ લઈ લક્ષ્મણને ઉશ્કેરવા જે કાંઈ કાનમાં કહ્યું હતું તેનાથી લક્ષ્મણ તો ઉદ્વિગ્ન ન થયો , પણ રામ પૂછે છે કે આણે શું કહ્યું ? વાલીપુત્ર અંગદ પિતાનું સ્થાન એટલે કે રાજ્ય ઈચ્છે છે એવું તેણે કહ્યું . રામ પૂછે છે કે શું આ માટે અંગદ દુશ્મનદળમાં ઘૂસી ગયો ? શંખર જવાબ હકારમાં આપે છે . એના બદલામાં અંગદને વેરી વગરનું પિતાનું રાજ્ય અને પતિના વેરનો બદલો બંને પ્રાપ્ત થશે તેવું વચન અપાયું છે . એમ પણ દધિમુખને વેષે રહેલો શંખર ઉમેરે છે . લક્ષ્મણ ફરી એક વીરને છાજે તેવી બેફિકરાઈ દર્શાવે છે . જાંબવન ફરી રાક્ષસો જૂઠ ફેરવી શકે છે તે વાત તરફ ધ્યાન દોરે છે . રામ તેને ટેકો આપે છે . લક્ષ્મણ કહે છે કે એ સાચું હોય કે ખોટું , આપણે તો શિવની સામે રહેલા ત્રિપુરની માફક આ લંકા આપણી સમક્ષ પડી છે એનું જ ધ્યાન રાખવાનું છે . આ સાથે બધા ઉઠે છે . શંખરને સોગઠી ખરાબર ન લાગી તેથી સહેજ નિરાશ થાય છે . તેના મૂકભાવને અને અન્ય મનસ્કતાને ધ્યાનમાં લઈ જાંબવાન તેને પકડે છે . ત્યારે શંખર ફરી અંગદનો પરપક્ષ પ્રવેશ સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવે છે અને પોતે આનાથી પર્યાકુલિન થયો છે એવું જણાવે છે . પણ જાંબવાન તેને પકડીને લઈ જાય છે . લક્ષ્મણ સુગ્રીવના સમાચાર મેળવવા જાય છે . આમ પહેલો અંક પૂરો થાય છે .

બીજા અંકમાં રાઝ આતમાં વિષ્કંભકમાં જાંબવાન શંખરને પકડીને લઈ

જતો હતો. તેવામાં રામનો અગત્યનો લેખિત સંદેશો મળતાં જાંબવાન તે વાંચવામાં પડે છે. એ તકનો લાભ લઈ શંખર છટકી જાય છે. એવામાં સાચો દધિમુખ આવતો જણાય છે એટલે શંખરને એ વાતે આનંદ થાય છે કે હવે આ વૃદ્ધ રીંછડો પેલા બિચારા સાચા દધિમુખને પણ તે હું અર્થાત્ રાક્ષસ શંખર છું એમ માની સતાવશે ! એ ગમ્મત જોવા તે અદૃશ્ય થઈને ઉભો રહે છે. દધિમુખ જાંબવાન પાસે આવ્યો હતો તે પત્રવાચન દરમિયાન તેના ધ્યાનમાં નહોતું રહ્યું. તે દરમિયાનમાં શંખર છટકી ગયો હતો ! હવે દધિમુખ જાંબવાનને પ્રણામ પાઠવે છે. તેથી જાંબવાનને નવાઈ લાગે છે કે આપણે સાથે તો હતા ને આ પ્રણામ શેના ? દધિમુખ રામચંદ્ર ક્યાં હશે એવું પૂછે છે. જાંબવાનને થાય છે કે આણે કંઈ નવો ખેલ આદર્યો લાગે છે. છતાં એ ધીરતાથી પરીક્ષા કરવા માંગે છે. શા માટે રામને તે મળવા માગે છે. એવું જાંબવાનને પૂછ્યું ત્યારે દધિમુખ જણાવે છે કે કુમાર તારેય (અંગદ) પકડાવાથી સુગ્રીવે તરતજ લંકા તરફ કૂંચ કરી છે એ વાત રામને પાઠવવાની છે. પેલા રૂપધારી દધિમુખ તો અંગદના પક્ષપલ્ટાની વાત કરી હતી. જ્યારે આણે નવી વાત કરી. વળી આનું વર્તન સ્વાભાવિક જણાય છે. એમ વિચારી ઘટસ્ફોટ કરવા દધિમુખને સાચું શું છે ? એ જાંબવાન પૂછે છે. જાંબવાન જે ગૂંચવડામાં પડ્યો છે એ જોઈને શંખર આનંદથી તાળી પાડી ઉઠે છે. દધિમુખને સ્પષ્ટ થાય છે કે પહેલા કોઈ રાક્ષસે વાનરનું રૂપ લઈ તેમને છેતર્યો હશે ? જાંબવાન અને દધિમુખ પછી વિભીષણ પાસે જાય છે. જ્યાં વિભીષણ બધા સ્વપક્ષના મિત્રોને વિશિષ્ટ સંકેત - મહોર મારી આપતા હતા. જેથી ઓળખવામાં ભૂલ ન થાય. શંખર આ બધું જોઈ તરત નિર્ણય લે છે કે વિભીષણ પાસે આ લોકો પહોંચે એ પહેલા પોતે જ વિભીષણનું રૂપ લઈ રસ્તામાં જ એમને સામો મળીને કરવાનું હોય તે કરી લેશે ! જાંબવાન અને દધિમુખને આમ રસ્તામાં જ કૃતક અર્થાત્ બનાવટી વિભીષણ ભેટી જાય છે અને બીજા અંકનો વિષ્કંભક પૂરો થાય છે.

બીજા અંકની શરૂઆતમાં રામ અને લક્ષ્મણ વાતચીત કરતાં વિચારે છે કે જ્યાં સુગ્રીવ હોય ત્યાં જ આપણી ગતિ હોઈ શકે. બંને એ સાથે સંમત થાય છે. એવામાં આકાશમાંથી પડતું મૂકતો કોઈ રાક્ષસ દેખાય છે. તે મૂર્છિત થયાનો દેખાવ કરે છે. કોઈ વાનરે ઠપકાર્યો હશે એમ રામ માને છે. દુઃખથી કણસતો તે કદાચ સુગ્રીવ અંગે કંઈ બોલતો હોય તો સાંભળવા લક્ષ્મણ જાય છે. રાક્ષસ કોઈ દુષ્ટ વાનરનો ઉલ્લેખ કરતો હતો. પણ તે કોણ હશે ? રામ એ અંગે વિચારતા

હોય છે. એ તકનો શંખર લાભ ઉઠાવવાનો નિર્ણય કરીને પ્રગટ થઈ કપાયેલું મસ્તક બતાવી આ કોનું છે ? તે પૂછે છે. રામ તે જોઈ દુઃખી થાય છે પણ લક્ષ્મણ સાવધાન કરે છે. અને આ કદાચ માયાપ્રયોગ હોઈ શકે એમ કહે છે. શંખર તેમને ભરમાવવા કહે છે. કે આ મારા સ્વામીનું (સુગ્રીવનું) મસ્તક સાથે રાખી ભૃગુપતન દ્વારા હું પણ સ્વામિપ્રીતિ વ્યક્ત કરીશ. રામ પ્રભાવિત થાય છે. તે સરળતાને કારણે, એવું લક્ષ્મણ મનમાં નોંધે છે. લક્ષ્મણ પછી પેલાને એમ કહે છે કે ભૃગુપતનની શી જરૂર છે જ્યાંથી સ્વામીનું મૃત્યુ પ્રાપ્ત થયું ત્યાંથી જ તેને થઈ શકે છે ! શંખર પણ જવાબમાં આ વિગત તારેયને લગતી હોઈ શકે એવું અભિપ્રાય વચન બોલે છે, વળી રામને ભરમાવવા કંઈક બીજું પણ બનાવટી કહી દે છે. લક્ષ્મણ તેને જાંબવન વિશે પૂછે છે. શંખર કે જે અત્યારે સંકેતમુદ્રાની ખાત્રી આપીને પોતે સાચો દધિમુખ હોવાનું દર્શાવે છે. તે જણાવે છે કે હાલ જાંબવાન ક્યાં છે ? એ તો હું નથી જાણતો પણ સંકેતમુદ્રા મને અપાવીને ક્યાંક લંકાના ઉત્તરના દરવાજા બાજુ ગયા છે. રામ અને લક્ષ્મણ સંકેતમુદ્રા જોઈને એકબીજા સામે જોઈ લે છે. શંખરે સંકેતમુદ્રા અદ્ભુતદર્પણને બળે કરીને જાણી લીધી હતી. લક્ષ્મણને આમ છતાં એની વાતમાં વિશ્વાસ પડતો નથી. રામને થાય છે કે સંકેતમુદ્રા જોયા છતાં વહેમ શા માટે રાખવો ? રામ નિર્વિણ્ણ થતાં પથરાથી રામને ઘૂંટી નાખવાનો શંખરને વિચાર આવે છે પણ લક્ષ્મણ સજાગ જ છે. તેથી તેમ કરતા અટકે છે. લક્ષ્મણ રામને સ્વસ્થ થવા જણાવે છે. દધિમુખે જણાવ્યું છે કે ફૂટી ગયેલો અંગદ - રાવણ વગેરે ઉત્તરના દરવાજે ભેગા થયા છે. તો ત્યાં જ હુમલો કરવો તેવું લક્ષ્મણ સૂચન કરે છે. રામ કહે છે કે હજારો તારેયો કે રાવણોને મારતાં પણ આવો મિત્ર સુગ્રીવ કરી મળવાનો છે ? છતાં રાક્ષસોને હણવા તો ખરા જ માટે ચાલ !^{૧૦}

આ લોકો જવા માંડે છે એટલે ફરી શંખર તેમની પાસે પહોંચીને કહે છે કે આવું ઘોર કૃત્ય કરીને અંગદે કહ્યું કે જેણે છળથી મારા પિતાને માર્યા તેને તેવા જ છળથી હણ્યો છે વગેરે વગેરે. અભિમાન યુક્ત વચનો બોલીને પગથી લાત મારીને આ માથું મારા ઉપર ફેંક્યું ? એમ કહી બનાવટી મસ્તક દર્શાવી ફરી શંખર બનાવટી મોહ પામે છે. આની રામ ઉપર ધારી અસર એ પહોંચાડી શકે છે. આથી શંખર જતાં જતાં જણાવે છે કે આને યોગ્ય શિક્ષા કરવી. લક્ષ્મણને હજી વહેમ તો પડે જ છે કે આ બનાવટ કરતો લાગે છે. શંખર પણ વિચારે છે કે આને કેમ કરીને છોતરવો ? એવામાં પડદા પાછળ

અવાજ આવે છે .

શંખર કહે છે કે અવાજ ઉપરથી લાગે છે કે બીજાઓએ પણ મેં કહેલી વાત જાણી છે . તેથી જ બધા ક્ષુબ્ધ થયા છે . પણ આ તો કંઈક બીજુ જ નીકળે છે ! અંગદ પાછો આવ્યો છે . એવી જાહેરાત થાય છે ! શંખર પણ બુદ્ધિશાળી છે . એ તરત જ વિચારી લે છે કે જેમ દધિમુખને બનાવ્યો હતો . તેમ આને પણ બનાવીને લક્ષ્મણને હાથે મેથીપાક ખવડાવું ! શંખર દરવાજા તરફ જાય છે અને રામ તેને અનુસરવાનું લક્ષ્મણને જણાવે છે .

વાનર સેનાપતિઓ હુમલા કરી રહ્યા છે . એમને શંખર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતાં જાય છે . દધિમુખને શોધી કાઢવા લક્ષ્મણ ઉતાવળો થાય છે . એ સાથે બીજો અંક પૂરો થાય છે . સારો એવો કાર્ય વેગ નાટ્યકારે સિદ્ધ કર્યો છે . બનાવો પણ ઝડપથી બનતા રહે છે .

ત્રીજા અંકમાં - શરૂઆતમાં લક્ષ્મણ આવે છે . રામ અને લક્ષ્મણ સાથે લંકાને નિહાળે છે . એવામાં નેપથ્યમાંથી “નોકરોને માટે ત્યાંથી જ મૃત્યુ મેળવવું શ્રેય છે . જ્યાંથી સ્વામીને તે પ્રાપ્ત થયું હોય એમ લક્ષ્મણજીએ કહેલા માર્ગે મેં સ્વામીને માટે શરીરનો ઉપયોગ કર્યો છે !” એવા શબ્દો સાંભળતા એ દધિમુખના છે . એમ રામ વિચારે છે . એ પછી બીજી ઉક્તિ જાણે અંગદની હોય તેવી કરીને જાણે અંગદે દધિમુખને માર્યો હોય ને પછી તે આવતો હોય તેમ બનાવટી અંગદનું રૂપ લઈ શંખર પ્રવેશે છે . લક્ષ્મણ તેને મારવા ધસે છે . પણ વળી વધુ બનાવટ કરતા શંખર રામને વિનંતી કરતા વળે છે . પોતે સુગ્રીવને માર્યો છે . પણ રામને તો સેવવા જ માગે છે . એવો દંભ (છાયા અંગદ) બનાવટી અંગદ કરે છે . પણ લક્ષ્મણને તો થાય જ છે કે આ માયા જ છે . એ તો શંખરને મારવા જ ઈચ્છે છે . તેવામાં ઉડેલી ધૂળનો લાભ લઈ શંખર ફરી છટકે છે .

છટકેલા શંખરને વાનર માની પ્રહસ્ત દાનવ પકડે છે અને લઈ જાય છે . બીજી બાજુ સાચો સુગ્રીવ આવી પહોંચતા . પહેલાં એને પણ માયાવી માની લક્ષ્મણ મારવા ધસે છે . પણ પછી ઓળખાણ પડતાં બધા ભેગા થઈ મળે છે . છતાં લક્ષ્મણ સર્વથા શંકા વગરનો તો નથી જ થતો . આમ ત્રીજો અંક અહીં પૂરો થાય છે .

ચોથા અંકમાં - નાનો વિષ્કંભક આવે છે . જેમાં દધિમુખ અને જંબવાન રાક્ષસી માયાના પ્રયોગો અંગે સ્પષ્ટતા કરીને રામ પાસે જવા નીકળે છે . અંકની

શરૂઆતમાં અંગદનું સ્વરૂપ લીધેલા શંખરને ન ઓળખી શકવાથી પ્રહસ્ત રાક્ષસ તેને પકડીને મારવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ત્યારે શંખર સંકેત કરીને ઓળખ આપે છે અને પ્રહસ્ત તેને છોડી દે છે. આ બંનેની વાતચીત સુગ્રીવ, રામ અને લક્ષ્મણ સાંભળતા હોય છે અને બંનેને પકડે છે. એવામાં જાંબવાન અને દધિમુખ આવી પહોંચતા રામ પ્રસન્નોદ્ગાર કાઢે છે. શ્રી મહાદેવ કવિએ આ પ્રકારનો પ્રસન્નોદ્ગાર “દિષ્ટયા દિષ્ટયા” એમનાં ઘણાં પાત્રો દ્વારા ઘણીવાર કહાવ્યો છે. એ સહેજે ભાવક નોંધી શકે છે.

દધિમુખ અંગદ વિષે સાચા સમાચાર આપતાં જણાવે છે કે તે પ્રહસ્ત વગેરેને હરાવીને આકાશ માર્ગે પાછો વળતાં અત્યારે મેઘનાદ સાથે લડી રહ્યો છે. પછી શંખરે કેવી બનાવટો કરી એ બધું સ્ફૂટ થઈ જાય છે. હવે વાનરસેના કેવું અભિયાન કરી રહી છે, તે પણ સુગ્રીવ જણાવે છે. શંખરને મનમાં પોતાની ભૂલ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પોતે આકૃતિ સાદૃશ્યને લીધે સુગ્રીવને જ અંગદ માની લીધો હતો. જાંબવાન અને લક્ષ્મણ શંખરને ખડ્ગથી પૂરો કરવા વિચારે છે. ત્યારે રામ એમ કરતાં તેમને વારે છે અને જણાવે છે કે હાથથી પકડાયેલાને વળી શસ્ત્રથી શું છેદવો ? ત્યારે શું કરવું ? એ અંગે સુગ્રીવ સૂચવે છે કે લડાઈ ચાલે ત્યાં સુધી એને કિષ્કિન્ધાની કોઈ ગુફામાં કેદ કરી લેવો. રામ અનુમતિ આપે છે પણ એમને નવાઈ તો એ લાગે છે કે આણે વિભીષણ જે સંકેતમુદ્રા આપતો તે કેવી રીતે જાણી લીધી ? જાંબવાન કહે છે કે આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આ તો સો સો માયા જાણે છે.^{૧૧} એવામાં નેપથ્યોક્તિ દ્વારા અંગદ વડે મૂર્છિત કરાયેલા મેઘનાદે માયાનું આચરણ શરૂ કર્યું છે એમ સાંભળવા મળે છે. મેઘનાદે વાનર સેનાનો કચ્ચરઘાણ વાળવા માંડ્યો છે. રામ સુગ્રીવને કપિસેનાને સ્વસ્થ કરવાનું સૂચવે છે. સુગ્રીવ જાય છે. દધિમુખને રામ જણાવે છે કે સુગ્રીવને કહેજે કે સાહસ ન કરે. પણ એટલામાં તો મેઘનાદે સુગ્રીવને પણ પટકી નાંખ્યો અને માયાબદ્ધ કર્યો તથા વાનરસેનામાં ભંગાણ પાડ્યું તેમ જણાતાં રામ હિંમત આપતાં વહારે ધાય છે લક્ષ્મણ પણ મેઘનાદને પડકારે છે. આ સાથે ચતુર્થ અંક પૂરો થાય છે.

પાંચમાં અંકમાં - પ્રવેશકમાં બે નવા પાત્રો માલ્યવાન અને મય વચ્ચે સંવાદ આવે છે. રામે જે ઝપાટો માર્યો તેની વાત કરતાં માલ્યવાન રામના ગૌરવનું યશોગાન ગાય છે. આ જગ્યાએ રામ એ તો સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે વગેરે

વિગતો માલ્યવાનના મુખમાં મૂકી કવિ મનુષ્ય નાયકને દેવ બનાવી મૂકે છે .

રામનાં પરાક્રમોના વર્ણનમાં ખોવાઈ ગયેલા મામા માલ્યવાનને મયે આજે જે કાંઈ પ્રસ્તુત કરણીય છે તે ન ભૂલવાનો અનુરોધ કરે છે . વળી ઉમેરે છે કે દાનવોને “માયાવી” “માયાવી” કહી ખોટા ઉતારી પાડવામાં આવે છે . “માયાતત્ત્વ”નું સર્વસ્વ તો નારાયણમાં રહેલું છે ! શ્રી મહાદેવ કવિ માયાવાદનો ઉલ્લેખ કરવાની તક પણ જતી કરતા નથી.

માલ્યવાનને થાય છે કે ભગવાનનો આ અંશ સર્વનાશને માટે જ રાવણને સીતા દ્વારા સંમોહિત કરે છે . મય એ વાત સ્વીકારે છે પણ તે વાત તમે રાવણને કેમ નથી કહેતા એવું પૂંછતા માલ્યવાન રાવણના ધીરોદ્ધત સ્વભાવનું સચોટ નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે એક વખત કહીએ તો સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે . બીજી વખત કહીએ તો મોં ઉપર કઠોર ભાવ લાવે અને વારંવાર વિનવીએ તો ભૂકુટિભંગ સાથે સકોધ જૂએ ! આવી જ રીતે તો સાચું કહેનાર વિભીષણને તગડી મૂક્યો ને ! વિભીષણ તો મયનો જમાઈ હતો . છતાં તેને મય સ્મરવા યોગ્ય લેખતો નથી અને દુશ્મનોમાં ભરતી થનારને વિષે તમને ક્યાંથી આદર થયો એમ માલ્યવાનને સકટાક્ષ પૂછે છે . માલ્યવાન એનો પણ થોડો બચાવ કરે છે . હવે તેને પાછો લાવવાનો સમય વહી ગયો છે . બે ભાઈઓ - વિભીષણ અને રાવણ વચ્ચે કેવી આટી પડી ગઈ છે ! એવામાં એક માણસ આવીને સમાચાર આપે છે કે પ્રહસ્ત વધના સમાચારથી કુદ્ધ થયેલો લંકેશ્વર જાતે જ સરાભિમુખ થયો છે માટે કુંભકર્ણને જગાડવો . વળી ત્રિજટા વગેરે રાક્ષસીઓએ જાનકીનું બરાબર રક્ષણ કરવું . માલ્યાવાન ફરી નોંધ લે છે કે સીતાને આણીને દાનવેન્દ્રે મૃત્યુને જ જાણે પોષ્યું છે . રાક્ષસરાજ રાવણના પતનની વ્યંજનાઓ આમ મહાદેવ કવિ ઉપસાવતા જ રહ્યાં છે . લડાઈમાં વધુ સમાચાર મેળવવા મય અદ્ભુત દર્પણનો ઉપયોગ કરવાનું સૂચવે છે . ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે અદ્ભુત દર્પણ નામનો મહામણિ પણ રામના જ હાથમાં જઈ પડ્યો છે ! એ એક મોટી વિગત મહાદેવ કવિ આ લાંબા પ્રવેશકમાં આપી દે છે . એનાથી જટિલ સંવિધાનવાળી રચના કરવાની તેમને તક પ્રાપ્ત થાય છે .

અકસ્માત વાનરેન્દ્રના કૂદવાથી રાવણના મુગુટના મણિઓ દિશાઓમાં વેરાયા - તેમનો આ સંપાતિને જડ્યો જે તેણે વિભીષણને આપ્યો અને તેને ઓળખીને વિભીષણે રામના હાથમાં મૂક્યો ! આજ રામના વિજયનો દૈવી સંકેત માનવો

રહ્યો એવી નોંધ માલ્યવાન કરે છે. એવામાં સમરાંગણમાંથી વિદ્યુન્નિજહને આવતો જોઈ બંને સમાચાર લેવા જાય છે અને પ્રવેશક પૂરો થાય છે. આપણે અહીં માલ્યવાનને કોઈ નવા જ ઢંગમાં જોઈએ છીએ. ભવભૂતિએ માલ્યવાનને જેવો ચીતર્યો હતો તેવો શકુનિ જેવો કુશળ આયોજક ન જણાતાં અહીં અંદરથી જાણે રામનો પ્રશંસક અને રાવણ પ્રત્યેની ભક્તિને લીધે તથા તેના અવશ્ય થનારા સર્વનાશની પ્રતીતિ થવાથી ઘેરી અકથ્યવેદના અનુભવતો પીઠ મંત્રી જોવા મળે છે.

વિદ્યુન્નિજહ આવીને સમાચાર આપે છે કે રાવણે કુંભકર્ણ અને મેઘનાદને અનુક્રમે રામ તથા લક્ષ્મણ સામે ગોઠવ્યા છે અને પોતે પાછો ફરે છે. સીતા કોઈપણ પ્રકારે હસતી થાય એ જોવાની રાવણની મુરાદ છે. માટે કોઈપણ ઉપાય યોજવો એવું રાવણ ઈચ્છે છે. આ માટે રાવણનો નર્મમંત્રી વિદૂષક મહોદર પણ આવી રહ્યો છે. મહોદર પ્રમદવનમાં જવાનું વિચારે છે. તેના અનુસંધાનમાં વૃક્ષો સાથે ભાગેલા દૈત્ય પ્રકારને જોઈ વિદ્યુન્નિજહને જાણે કુંભકર્ણ હણાયો ન હોય તેવો વિચાર આવે છે. આમ નાટ્યકાર કુંભકર્ણના વધનું સૂચન કરે છે. મૂળ તે સુતેલો કુંભકર્ણનો ઉલ્લેખ કરવા જતો હતો. પણ પોતે ભૂલથી મૃત અને સુપ્ત વચ્ચે ગોટાળો કરી બેઠો એમ વિદ્યુન્નિજહ બચાવ કરે છે એ પણ એમનું ધ્યાન રાક્ષસેન્દ્રની આજ્ઞાથી શિંશુપા વૃક્ષની નીચે રાક્ષસીઓની વચ્ચે રક્ષાતી જનકી તરફ જાય છે. વિદ્યુન્નિજહ એ જગ્યાએ પુરુષોને જવાની બંધી હતી. તેથી રાવણની આજ્ઞાના અનુસંધાનમાં શૂર્પણખાને ત્યાં બોલાવી લાવવા મહોદરને જવા કહે છે. મહોદર બબડે છે - ‘‘શું મને પુરુષ નથી માનતો તે મને જવાનું કહે છે. દર વર્ષે છોકરું જણતી મારી બ્રહ્મરાક્ષસી કુંડોદરી જ મારું પૌરુષ જાણે છે ! મહોદરનાં આ વચનો અમુક પ્રકારનો વિનોદ પૂરો પાડે છે. આ પછી શૂર્પણખા આવે છે. તેની આખી યોજના વિદ્યુન્નિજહ કાનમાં સમજાવી દે છે અને કાપેલું માથું એને આપે છે. આ વાત લંકેશ્વરને કહેવા એ પાછો જાય છે. મહોદરને પણ સૂચન પ્રમાણે કરવાનું છે.

મહોદર આ બાજુ આવે છે. જ્યાં રાક્ષસીઓથી વીંટળાયેલી સીતાનો પ્રવેશ થાય છે. સીતા યુદ્ધનો વૃત્તાંત જાણવા ઉત્સુક છે. તેને બનાવટી મસ્તક અને તૂટેલું ધનુષ્ય બતાવે છે. સીતા ખૂબ દુઃખી થાય છે અને અચેતન બને છે. ત્રિજટાને યુદ્ધવૃત્તાંત જાણવા મોકલેલી અને મોડું કરતી સરમાને બોલાવવા આ અગાઉ સીતાએ મોકલી હતી. તે બંને એકબીજાને મળે છે. આ બે રાક્ષસીઓને સીતા તરફ કૂણી લાગણી હોવાથી યથાતથ કહેવા માંડે છે પણ સીતા અચેત

પડી હતી. અને મહોદર વગેરે કંઈક ગુપ્તસુપ કરતા જોઈ બંને વહેમાય છે. જનકીને જેમ તેમ સ્વસ્થ કરી સારા સમાચાર આપી આ સઘળું કોઈ જૂએ તેમ તેને માયા બળે પ્રત્યક્ષ બતાવવાની પેરવી તેઓ વિચારે છે. એ સાથે પાંચમો અંક પૂરો થાય છે.

છઠ્ઠા અંકની શરૂઆતમાં ત્રિજટા સીતાને રાવણનો વિજય બતાવવાની પડદા પાછળથી જાહેરાત કરે છે અને વાસ્તવમાં રામનો વિજય હોય છે. તે વાત ત્યાં આવેલો રાવણ સાંભળે છે અને પોતે પણ તે જોવા જગ્યા લે છે. રાવણ માને છે કે જે બનાવટી ધનુષ્ય અને મસ્તકથી બતાવવાનાં હતા તે માટે આ પ્રયોગ હોવો જોઈએ. મહોદર તેને ટેકો આપે છે. આ બાજુ રામ અને લક્ષ્મણ હજુ રાવણ કેમ દેખાયો નહીં એ વિચારી તેમના અદ્ભુત દર્પણનો પ્રયોગ કરવાનું વિચારે છે. રાવણ અને મહોદરની વાતચીત પણ તેઓ તેમાંથી સાંભળી શકે છે ! અદ્ભુતદર્પણનો ઉપયોગ કરી કવિ બેવડા અને ત્રેવડા દ્રશ્યો કુશળતાથી પ્રયુક્ત કરે છે. પ્રયોગ ક્ષમતાની દૃષ્ટિએ બહુ જ અટપટો છતાં અત્યંત શુદ્ધ પ્રયોગ કવિએ વિચાર્યો છે. મહોદર રાવણને આ યુદ્ધ બિનજરૂરી છે એમ સમજાવતાં કહે છે કે માયામયી સીતા બનાવીને રામને પાછી આપી દેવી પછી સાચી સીતાનું તારે સેવન કરવું ! લક્ષ્મણ આ બાજુ ટકોર કરે છે કે જેવો યજ્ઞ તેવો બલિ એ ન્યાયે મહોદર આ કામાંધને ખરો નુસખો સૂચવે છે ! આમ મહોદરની બુદ્ધિને વખાણતાં કહે છે કે એક મતે એ એમ સૂચવે છે કે સીતા પાછી આપ્યા વગર તારે છૂટકો નથી. મહોદર આ કાયર સૂચનથી ગુસ્સે થયેલા રાવણને વળી કહે છે કે આનાથી તારું સૈન્ય અકબંધ રહેશે ને તારો ત્રિભુવનવિજય સરળ બનશે ! રામ મહોદરની વળી પ્રશંસા કરે છે અને કહે છે કે માલ્યવાન, વિભીષણ, કુંભકર્ણ, પ્રહસ્ત જે કોઈ ન કહી શક્યું તેવું હિત કહેનારો સાચો મિત્ર તો તું જ ! રાવણ છેવટે મહોદરની વાત કબૂલે છે અને પોતે તેનો ઉપાય સરમા અને ત્રિજટા વડે પ્રયુક્ત રંજન - વિદ્યુજ્જિહ્વનો પ્રયોગ વગેરે જોવા ઈચ્છે છે એમ જણાવે છે. રાવણ અને મહોદર સીતા અને ત્રિજટા વગેરેને જોઈ ન શકવાથી અસ્વસ્થ બને છે અને અશોકવાટિકામાં અટવાતો રાવણ દેખાય છે. શિંશપાવૃક્ષ પાછળ ત્રિજટા વગેરે સાથે રહેલી સીતા પણ દેખાય છે. રામ ક્ષણભર મોહ પામે છે અને લક્ષ્મણ સીતાને પ્રણામ પાઠવે છે.

આ બાજુ લંકેશ્વર સીતા જેમાં છે તેવી અશોકવાટિકામાં પ્રવેશતો જણાય છે. રામનાં બાણો તો તેને મન તૃણ જેવાં છે પણ કામનાં બાણો વજ્રપાત

સમાં લાગે છે ! રાવણની સીતા વિચક રતિનો શૃંગારાભાસ નિરૂપવાની નાટ્યકાર તક ઝડપે છે. એકબાજુ રામના દંડુભી ગાજતા હોય ને બીજીબાજુ આ સ્નેહલીલાનું પ્રદર્શન વેણીસંહારની યાદ આપે તો નવાઈ નહીં. ઔચિત્યભંગ બંને સ્થળોએ એક સરખો જણાય છે. રામ અને કામ બંને સાથેના સંગ્રામની નોંધ મહોદર પણ લે છે. રામને સરળતાથી વશમાં લઈ શકાય તેવો માને છે, જ્યારે કામ દુર્નિગ્રહ છે ! મહોદર પૂછે છે તો કેમ રામનું પટ લઈને નિમંત્રણ કરતાં નથી ? રાવણ કહે છે કે રામ ઉપર વેર તો ઘણું છે પણ આ સીતાનો વિચાર કરીને હજી ઉપેક્ષિત કર્યો છે. મહોદર પણ સાક્ષી પૂરતાં જણાવે છે કે બનાવટી મસ્તક જોઈને પણ જાનકી બેભાન થઈ હતી. તે હજી ભાનમાં આવી છે કે નહીં તે ખબર નથી તો સાચો સાચ રામ હણાય તો શું ય કરી બેસે ! રાવણનું પાત્ર નવનવીન રંગોથી રંગાયેલું જણાય છે. સીતા માટે હૃદયમાં એક સાચો પ્રેમાંકુર તેને ફૂટ્યો છે અને સીતા ખાતર એ રામને પણ હજી હણતો નથી ! આ બધું રામ અને લક્ષ્મણ અદ્ભુત દર્પણ દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતું રહે છે અને એમનો વાર્તાલાપ પણ વચ્ચે વચ્ચે વણાઈ જાય છે એ ભાવકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અનુકૂળ વાત જોતાં હર્ષની અભિવ્યક્તિ અને પ્રતિકૂળ વિગત જોતાં રામ લક્ષ્મણ અનુક્રમે દુઃખી અને દાંત કચકચાવી લેવાનો અભિનય પણ કરતા રહે છે. પ્રયોગ ક્ષમતાની દૃષ્ટિએ નાટ્યકાર અદ્ભુત કૌશલ દાખવ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે. હજી આગળ આનાથી પણ જટિલ પ્રયોગ કવિ નિરૂપવાના છે.

વિદ્યુજ્જ્વલના પ્રયોગથી સીતા બેભાન બની ગઈ એના અનુસંધાનમાં મહોદર એક વિચાર રાવણ આગળ હિંમતપૂર્વક મૂકે છે, જે રામ લક્ષ્મણ પણ સાંભળે છે. મહોદર જણાવે છે કે પ્રયોગ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે જો રામ જીવતા રહેશે તો સીતા તારા (રાવણ) ઉપર કહી પ્રેમ નહીં કરે અને રામ મરશે તો એ પણ મરી જશે ! એટલે સર્વથા તારો સીતાપ્રેમ કોઈ ફળ લાવવાનો નથી ! દુર્મનોરથનું ફળ નિષ્ફળતા સિવાય બીજું શું હોય ? એ વાત મહોદર વ્યંજિત કરે છે. જે સાંભળી લક્ષ્મણ પ્રસન્ન થાય છે અને અભાગિયો રાવણ હજી સમજતો નથી એમ નોંધે છે. રાવણ એનો જવાબ વાળતાં જણાવે છે કે એવી તો કંઈક પતિવ્રતાઓ મેં વશ કરી લીધી ! આ બાજુ લક્ષ્મણ આ વચનથી સમસમી ઉઠે છે. મહોદર પણ ટેકો આપતાં કહે છે કે મિત્ર એ બધામાં હું જ મદદગાર હતો ને ! રાવણ જણાવે છે કે એટલે જ તો એમાંય તેને નિયુક્ત કર્યો છે ને ! પણ મહોદર મનમાં નોંધે છે કે એમને તિમિર અને ચન્દ્રિકા વચ્ચેનો ભેદ કેમ સમજાવું ? આ નોંધથી

રામ અને લક્ષ્મણ પ્રસન્ન થાય છે. મહોદર રાવણને જણાવે છે કે તું તો રાક્ષસોનોય રાક્ષસ છે તો અનેકવાર કર્યું છે. તેમ બલાત્કારથી જ આને સાધી લેને ! રાવણ પ્રસન્ન થઈને પોતે આચરેલો રંભા ઉપરનો બલાત્કાર યાદ કરી રસાવંશ અભિવ્યક્ત કરે છે. આના અનુસંધાનમાં નલકૂબેરના શાપની વાત મહોદર યાદ અપાવે છે. આમ રાવણના નાશનું કવિ સૂચન મૂકે છે. પિતામહે આ શાપનું અનુમોદન કર્યું હતું એમ મહોદર જણાવે છે. ત્યારે રાવણ કહે છે કે પુંજિકસ્થલાને બળપૂર્વક મેં ભોગવી તેથી રુદન કરતી તેને જોઈને મને પિતામહે એવી સલાહ આપી હતી કે નારી ઉપર બલાત્કાર ન કરવો ! લક્ષ્મણ આ સાંભળી વિભીષણે સ્ત્રીમાત્ર ઉપર રાક્ષસો બલાત્કાર આચરતા નથી. એવું કહેલું યાદ કરાવે છે. રામ આ વાત સાંભળી સીતાને તો આમેય પોતે પહેલાં જેવી પવિત્ર લેખે જ છે. પણ લોકો શું કહેશે એવો ઈશારો કરી લે છે. આ બાજુ રાવણ મહોદરને સીતાનો અનુનય કરવા વિનવે છે. અશોકવાટિકામાં પ્રવેશતાં અને મહોદરને પ્રણામ કરતાં રાવણનો મુગુટ પડી જાય છે અને વાળ ડાળીમાં ભરાય જાય છે. તે જાણે સુગ્રીવાદિ વાનરો એનું કેશગ્રહણ ન કરતાં હોય તેવો વિચાર રાવણને આવી જતાં ફરી ભાવીનું સૂચન નાટ્યકાર કરે છે. રાવણ સરમા અને ત્રિજટાના પ્રયત્નથી સીતા કેવી રીતે પ્રસન્ન થાય છે તે જોવાની ઉત્સુકતા દર્શાવી છે. આ બાજુ રણમેદાનની ધાંધલનો પણ ખ્યાલ અપાય છે અને ઉઠ્ઠો અંક પરિસમાપ્ત થાય છે. આ નવીન ઢબનું રામાયણ નાટક છે. એની પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી.

સાતમા અંકમાં ફરી અદ્ભુતદર્પણના પ્રયોગથી દશાનનનું ચરિત રામ લક્ષ્મણ જૂએ છે. રાવણ અને મહોદર અશોકવાટિકામાં જ છે. મહોદર રાવણને રામનું રૂપ લઈ સીતાને છેતરવાનું સૂચવે છે. રામ અને લક્ષ્મણ આ સાંભળતા હોય છે. રાવણનો પ્રત્યુત્તર એવો છે કે બીજી પતિવ્રતાઓને એવી માયા રચીને છેતરી છે. પણ આની આગળ એ માયા નકામી બની જાય છે ! લક્ષ્મણ રામને “સીતાનો - આ પ્રભાવ સાંભળ્યો ?” એવું પૂછે છે ત્યારે ઉત્તરરામચરિતની માફક અહીં પણ રામ એવો જ જવાબ આપે છે કે સીતાના પ્રતિવ્રતામાં શંકા કેવી હોઈ શકે ? પણ લોકોને તો પ્રણામ આપવું જ પડશે. સીતાની અગ્નિપરીક્ષા પ્રસંગનું આમ સૂચન થાય છે. મહોદર અને રાવણની વાતચીત સાંભળતાં લક્ષ્મણ અવારનવાર રામને પૂછતા રહે છે કે “આર્ય સાંભળ્યું ?”

આમ બેવડું દશ્ય આગળ વધે છે. મહોદર રાવણને ત્રિજટા વગેરે સાથે રહેલી જાનકી બતાવે છે. હવે દશ્ય ત્રેવડું બને છે. સીતાની પ્રવૃત્તિ રાવણ અને

મહોદર જૂએ છે અને તે બધાની વિગત અદ્ભુતદર્પણ દ્વારા રામ અને લક્ષ્મણને પ્રત્યક્ષ બની રહે છે . આયોજન કલાત્મક છે .

સીતા ત્રિજટાને કંઈક દર્શાવવા વિનંતી કરે છે . એ શું હશે તેવું કુતૂહલ રાવણને થાય છે . લક્ષ્મણ આ બાજુ એમ કલ્પના કરે છે કે ત્રિજટા માયાને બળે આર્ય રામનું વિજયવૃત્તાંત સીતાને બતાવશે . હવે સીતા સમક્ષ રજૂઆત પામતું દશ્ય સીતા જૂએ છે અને રાવણ જૂએ છે અને તે બધાને રામ અને લક્ષ્મણ જૂએ છે . આમ ચાર દશ્યોની એક સામટી જટિલ અને કલાત્મક રજૂઆત નાટ્યકારના કુશળ સંવિધાન અને પ્રયોગ કૌશલ્ય તથા ચાતુરીના નમૂના રૂપ બની રહે છે . ત્રિજટા જે રજૂઆત કરવાની છે તે દરમિયાન સીતાને સ્વસ્થ રાખજે એવું તે સરમાને કહે છે . એ સાંભળી રાવણ મહોદરને કહે છે કે ભયાનક રસવાળું મારા ચરિત્રનું વસ્તુ સીતાના આરાધના માટે ત્રિજટા રજૂ કરશે . મહોદર સૂચવે છે કે એમનાથી અંતર્હિત રહીને પોતે એ સઘળું જોવું . રામ લક્ષ્મણ પણ કાચમાંથી બધું જોતા હોય છે . આ પછી આખા અંક દરમિયાન રામ અને લક્ષ્મણ કે જેમને પ્રકૃત રામ અને વિકૃત લક્ષ્મણ કહેવાય છે . રાવણ અને મહોદર, સીતા, ત્રિજટા અને સરમા એમ ચાર પક્ષોનું એક સાથે સામટું દશ્ય આપીને અને એમની ઉક્તિઓનું કલાત્મક ગૂંફન કરીને તથા પરસ્પર થતી અસર નિરૂપી અ. દ. કાર શ્રી મહાદેવ કવિ અદ્ભુતસિદ્ધિ વ્યક્ત કરે છે . મૂળ અથવા પ્રકૃત રામ અને પ્રકૃત લક્ષ્મણ તથા રાવણના પ્રતિભાવો પોતપોતાને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં જેવા અને તેવા નાટ્યકારે ચાતુરીથી ઉપસાવ્યા છે . રાવણની સીતા ઉપરની આસક્તિ બહુ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે . સીતાને ક્ષણભર પણ પ્રસન્ન જોવા એ ઈચ્છે છે અને એ માટે રામ વડે રાવણના શિરચ્છેદનું કલ્પિત દશ્ય આપવું પડે તેમ હોય તો તે કરવા રાવણ અનુમતિ આપે છે ! બીજી બાજુ યુદ્ધની વિગતો દૂતો દ્વારા મળી રહે એવી વ્યવસ્થા પણ થઈ છે . સાચો લક્ષ્મણ કહે છે કે આ સમાચાર માટે રાવણ દૂત ગોઠવવાની જરૂર છે . મેઘનાદ અને કુંભકર્ણનાં કપાયેલાં માથાં જ વાત કહી દેશે !

આઠમા અંકમાં સાતમા અંકની બાકીની વિગતો આગળ ચાલે છે . સીતા યુદ્ધ વૃત્તાંત નાટ્યપ્રયોગ દ્વારા જોતી રહે છે . એ વિગત રાવણ અને મહોદર જોતા રહે છે . એ વાત રામ અને લક્ષ્મણ અદ્ભુતદર્પણમાં જોતા રહે છે . તે તે પરિસ્થિતિઓમાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સહૃદયી પ્રતિભાવો આપતા મૂળ રામ અને લક્ષ્મણ તથા રાવણ કદાચ પ્રેક્ષકો તરીકે ઉતરતા લેખી શકાય એમને મુકાબલે આપણે કદાચ

વધારે ગુણ મહોદરને આપવા જોઈએ. જે ક્ષણ પણ ભૂલાતી નથી કે જે વસ્તુની રજૂઆત થાય છે તે તો નાટક છે. રાવણ વચ્ચે વચ્ચે ઉશ્કેરાઈને ખડ્ગ ખેંચી તૂટી પડવા જતો હોય છે. ત્યારે મહોદર એને આ નાટક છે તેની યાદ આપવાની સ્વસ્થતા જાળવી રાખે છે. મહોદર કવિએ પાત્રવૈવિધ્ય સારું પીરસ્યું છે. એમનાં પાત્રો જીવંત છે. આગળ નોંધ્યું હતું તેમ અનુકૂળ પરિસ્થિતિના પ્રતિભાવ રૂપે આવતી ઉક્તિ “દિષ્ટયા દિષ્ટયા” જુદા જુદા પાત્રોના મુખેથી અહીં પણ સંભળાય છે. નાટક્યકારનું પ્રયોગકૌશલ્ય નોંધપાત્ર છે.

માયા નાટિકા પૂરી થાય પછી ત્રિજટા સીતાને જણાવે છે કે કેમ તે આર્ય રામનો વિજય વૃત્તાંત જોયો ને ? હવે વિદ્યુન્નિજહવાળી વાતથી દુઃખી ન થઈશ. રાવણ હવે ક્રોધ પામે છે અને મહોદરને કહે છે કે જોયું ને આ ત્રિજટા વગેરેએ સીતાને શું બતાવ્યું તે ? હવે તો આ ત્રિજટા વગેરે બધાંને મારી નાખીને રામ અને લક્ષ્મણને પણ મારીશ ! એમ કહી મોટો ચૈત્યસ્તંભ હાથમાં લઈને મારવા દોડે છે. ત્રિજટા વગેરે એને જોઈને ભયભીત થઈ જાય છે. આ બાજુ લક્ષ્મણને પણ થાય છે કે આ શું કરી બેસશે. એટલે રામને જણાવે છે કે કુંભકર્ણ અને મેઘનાદના કપાયેલાં માથાં હવે આને બતાવીએ. રામ એ વાતને ટેકો આપે છે. નેપથ્યમાં મેઘનાદના વિજય અંગે સાંભળતાં રાવણ અટકે છે અને આનંદ પામે છે. ફરી નેપથ્યોક્તિ આગળ ચાલે છે. તેમાં કુંભકર્ણ અને મેઘનાદના રામ અને લક્ષ્મણ વડે થયેલા વધની વાત આવતાં રાવણ મોહ પામે છે. રાવણ ફરી સ્વસ્થ થઈ યુદ્ધમાં ઉતરી હિસાબ ચૂકતે કરવાનું જણાવી ચાલ્યો જાય છે. સરમા ત્રિજટાને સમરવૃત્તાંત જાણવા મોકલે છે અને પોતે અહીં સીતાની જાળવણી કરતી લંકાનો વ્યાપાર જોશે એમ જણાવે છે.

નવમા અંકમાં લંકા અને નિકુંભિલા વચ્ચે સંવાદ ગોઠવાય છે. તેમાં રાવણનો નાશ - વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક વગેરે ભાવી વિગતો સૂચવાય છે. આ આખો અંક વર્ણનાત્મક કથા પ્રસંગ જેવો બની રહે છે અને અદ્ભુતની જમાવટ કરે છે.

દસમા અંકમાં શરૂઆતમાં મયદાનવ અને શૂર્પણખા પ્રવેશે છે. મય શૂર્પણખાને સીતા ઉપર વેર વાળવા સૂચવે છે પણ શૂર્પણખા નિરાશ છે. સીતા ઉપર વેરની વસુલાતનો સમય ચાલ્યો ગયો છે. એમ જણાવે છે. ત્રિજટા, સરમા, વિભીષણના સચિવો વગેરે હવે તેનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે. છતાં કંઈક એવું કરવું જોઈએ જેથી

રામથી તેનો વિયોગ થાય આમ તે વિચારે છે . મય તેને પ્રોત્સાહન આપે છે . રામ અને લક્ષ્મણ ક્યાં છે ? એનો ખ્યાલ નથી પણ એના પરિજનો જણાવે છે કે પરગૃહવાસથી શંકિત રામ મૂઢની માફક બેઠો છે . મય શૂર્પણખાને કંઈક એવું કરવા સૂચવે છે . જેથી સીતા અને રાઘવનો વિયોગ થઈ શકે . શૂર્પણખા તેને પણ વિચારવાનું કહે છે . મય પોતાનાં વિચાર જણાવતાં કહે છે કે હું બનાવટી રામનું રૂપ લઈ સીતાનો તિરસ્કાર તેના પરગૃહવાસના અનુસંધાનમાં કરીશ . એથી સીતા કાં તો સાગરમાં પડીને અથવા અગ્નિમાં જાતને હોમી દેશે ! શૂર્પણખા એને ટેકો આપે છે . મય આ માટે તૈયાર કરે છે .

નૈપથ્યોક્તિ દ્વારા રામે કરેલા તિરસ્કારથી જાનકી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે . એવી જાહેરાત કરાય છે . શૂર્પણખા અને મય પ્રસન્ન થાય છે . પણ એમનું ધારેલું થતું નથી . અગ્નિ સીતાને બાળતો નથી . આથી મન વળી વિભીષણનું શાસન સ્વીકારવાનું વિચારી મય અને શૂર્પણખા જાય છે . નાટ્યકાર સાચા રામને સીતાની તિરસ્કારમાંથી ઉગારવાની સુંદર તરકીબ યોજી પોતાની નાટ્યસૂઝ વ્યક્ત કરે છે .

નૈપથ્યોક્તિમાં સાક્ષાત્ અગ્નિદેવ રામને પોતે પવિત્ર માનેલી સીતાની સોંપણી કરે છે . આમ બધાનું મધુર મિલન થાય છે . સ્વમુખે સીતાને અગ્નિપરીક્ષા આપવાનું કહેવું પડે એવી પરિસ્થિતિમાંથી પોતાના નાયક રામને બચાવી લે છે . એ પણ અદ્ભુતદર્પણકારની સિદ્ધિ જ લેખી શકાય . જેમ કાલિદાસે શકુન્તલાના પ્રત્યાખ્યાનનો અપયશમાંથી દુષ્યંતને શાપના નિમિત્તે બચાવ્યો . એવો જ સતી સીતાને અનિચ્છાએ પણ અગ્નિપરીક્ષા આપવાનું સૂચવી નીચા પડતા રામનો ઉદ્ધાર કરી અહીં નાટ્યકાર મય દાનવની યુક્તિ દ્વારા પાર પાડે છે . જેવો નિર્દોષ દુષ્યંત જણાય છે અને મૂળ મહાભારતના દુષ્યંતથી અનેક ગણો ચડિયાતો જણાય છે . એવું આ નાટકનો નાયક રામ મૂળ રામાયણ કથાના નાયકથી ચડિયાતા જણાય છે . રામ, સીતા, લક્ષ્મણ વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા આવે છે . અભિષેકની તૈયારીઓ થવા લાગે છે અને ભરત વાક્ય સાથે જ નાટક પુરું થાય છે .^{૧૨}

૧૩.૨.૩. મૂલ્યાંકન

મહાદેવ કવિએ અ. દ.માં સમયાભાવને નજરમાં રાખીને રંગપીઠ પર દશ્યકથાને લઘુરૂપ આપવા માટે પ્રસ્તાવનામાં અર્થોપક્ષેપકોમાં પતાકાસ્થાનોમાં એવી અનેક ઘટનાઓ સૂચવી આપે છે કે જેથી ઘટના પ્રસંગોને સમજવા જરૂરી બને છે .

જેમકે - અ. દ.ના અંતિમ ભાગમાં હનુમાન લંકાના સમાચાર સેતુબંધ બાંધી સેનાનું સામે પાર જવું અને અંગદનું રાવણ પાસે જવું. આ બધું જ એક વાક્યમાં બતાવી દીધું છે. વિષ્ણુભક્ત આ એક સ્વરૂપ જ છે. કથાનો આરંભ વેણીસંહારની જેમ કર્યો છે. વેણીસંહારમાં ભીમની જેમ જ અહીં લક્ષ્મણ બોલ્યા છે.^{૧૩}

આ કૃતિ કેવળ રામાયણકથાની પુનઃ માત્ર નથી. શ્રી મહાદેવ કવિએ રાજકીય દાવપેચ, યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ વગેરે બંને પક્ષે યોજીને નાવીન્ય ઉપસાવ્યું છે. તેના પાત્રો પણ આકર્ષક દોરાયાં છે. નાયક રામ ઉદાસ છે. પ્રતિનાયક રાવણો પણ અહીં તેની ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે.^{૧૪}

શ્રી મહાદેવ કવિના આ નાટકમાં વિદૂષક રોમન્થક નટ તરીકે, નાટકના એક પાત્ર તરીકે, એમ બેવડી ભૂમિકા ભજવતો જણાય છે.

રાવણનો “મહોદર” નામના નર્મ સચિવનું કામ તેને સોંપવામાં આવે છે.^{૧૫} સૂત્રધાર કહે છે, ત્યારે પ્રસ્તાવના થોડા વાક્યો જ તેને બોલાવાના છે અને ખરો પ્રવેશતો તેનો બહુ જ મોડો મોડો પાંચમા અંકમાં થયો છે. અહીં મહોદરનો ક્યાંય વિદૂષક શબ્દથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ અહીં મહોદરને પ્રતિનાયક રાવણનો સહચર રૂપે બતાવવામાં આવ્યો છે.

મહોદર રાવણ સાથે જે કંઈ રાજકીય ચર્ચા કરે છે.^{૧૬} તેમાં તેની બુદ્ધિપ્રતિભા અને તર્ક કુશળતાનો સુભગ સમન્વય સંધાયો છે. તે રાજનીતિનું પણ સારું જ્ઞાન ધરાવે છે.^{૧૭} અ. દ.માં માયાપાત્રો દ્વારા અલૌકિક વૈવિધ્ય દર્શાવ્યું છે. મહોદર અને માલ્યવાનના ચરિત્રમાં એ જોવા મળે છે કે તેઓ જે કંઈ વિચારે છે તે રાવણથી વિપરીત પરિણમે છે.

પાત્રોમાં મુખ્ય રામ અને સીતા જેટલાં અસરકારક લાગતા નથી. તેટલાંથીય વધારે રાવણ, મહોદર, શંખર અને મય અસરકારક જણાય છે તો વળી ત્રિજટા, સરમા અને શૂર્પણખા વગેરે નારી રાક્ષસી પાત્રોને પણ અહીં યોગ્ય રીતે મહત્ત્વતા આપવામાં આવી છે.^{૧૮}

અહીં હનુમાનનો નામ માત્રનો જ નિર્દેશ થયો છે^{૧૯} અને હનુમાને રામનો સંદેશો સીતાને જણાવ્યો હતો. એ સંદેશ પુનઃ અહીં રામ કહે છે.^{૨૦}

સીતાને પ્રાપ્ત કરવાના રાવણના પ્રયત્નો ચાલુ હોય તે અવસરે મંદોદરી

સાથે તેની જ્ઞાનચર્યા રામ પાસે એક અદ્ભુતદર્પણ જાદુઈ અરીસો હોય છે . એના વડે રામ અને લક્ષ્મણ રાવણની “માયા નાટિકા” જોઈ શકે છે . તેમજ રાવણ મંદોદરીનાં વાર્તાલાપ વગેરે સાંભળી શકે છે . આમ શીર્ષક યોગ્ય છે .

અ. દ.માં અદ્ભુત રસ મુખ્ય રૂપે છે .^{૨૧} રામે સ્વયં તેનો સ્વીકાર કર્યો છે કે પ્રસિદ્ધ કથાનકની પસંદગીના લાભ અને ગેરલાભો બંને આ નાટ્યકૃતિમાં પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે .

અ. દ.ની શૈલી નાટ્યોચિત છે . કવિનો પ્રયાસ સરળ ભાષામાં પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરવાનો છે અને એમાં સંપૂર્ણ રીતે તે સફળ થયા છે . સંસ્કૃત રંગભૂમિ માટે ગર્વ લઈ શકાય એવી યોજના આ નાટકમાં કરી છે . એટલું તો જરૂર નોંધી શકાય . અંકોનું લંબાણ અને શ્લોક સંખ્યા ઘણીવાર અકળાવે છે અને લાંબા લાંબા સંવાદો વચ્ચે કાર્યતત્ત્વ ઘણીવાર કરમાતું લાગે છે . છતાં એકંદરે કૃતિ સુવાચ્ય છે જ !

૧૩.૨.૪. ઉપસંહાર

સંક્ષેપમાં પાત્ર વૈવિધ્ય પ્રસંગ નિરૂપણ, રસની જમાવટ, કાર્યવેગ, સંવાદો અને પ્રયોગ વિજ્ઞાન વગેરે રીતે વિચારતાં નાટ્યકારે નાનીસૂની સિદ્ધિઓ તો નથી જ મેળવી છતાં ઘણી જગ્યાએ લંબાણો જરૂર છે .

૧૩.૩. સીતાવિજયેન્દિરા પરિણય

ભૂમિકા

સીતાવિજયેન્દિરા પરિણયના રચયિતા સુબ્રહ્મણ્યમનો સમય શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યરે ૧૭મી શતાબ્દી સ્વીકાર્યો છે .^{૨૨} સુબ્રહ્મણ્યમની રચના સીતાવિજયેન્દિરા પરિણય ૭ અંક યુક્ત અપ્રકાશિત રૂપક છે , કે જે તાડપત્ર પર લિપિબદ્ધ છે .^{૨૩}

આ રૂપકમાં રામે એક પત્નીવ્રતનો ભંગ કર્યો છે . રામ સાહિત્યમાં આ એક નવીન નૂતન કલ્પના કહી શકાય . અહીં એક સીતા સિવાયની અન્ય પૃથ્વી પુત્રી વિજયેન્દિરાની કલ્પના કવિએ કરી છે . આમ તો રામાયણ કથા પર આધારિત નહીં, પરંતુ રામના જીવન પર આધારિત એક રૂપક આને ગણી શકાય .^{૨૪} નાયક રામના શૃંગારિક જીવન પર આધારિત આ રૂપકની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે .

૧૩.૩.૧. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં બે દાસીઓના સંવાદથી જાણી શકાય છે કે શ્રુતકીર્તિ અને માંડવી પોતાના પતિથી વિયોગી છે. એટલામાં દુર્વાસા મુનિનો શિષ્ય પ્રજ્ઞાશીલ ત્યાં પધારે છે. એની પાસેથી જાણવા મળે છે કે, દુર્વાસા મુનિએ રામ, ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નના ચિત્રપટો બનાવીને ત્રિજટાને આપ્યા હતા. ત્રિજટાએ એમાંથી એક સીતાને આપ્યું, એક ઉર્મિલા તરફ મોકલી આપ્યું અને બાકીના ભરત અને શત્રુઘ્નનાં ચિત્રો અશોકવાટિકામાં ધૂપાવી દે છે.

અહીં કોઈ દિવ્યયોગિની જનકની પત્નીને કહે છે કે સીતાને સંતાનની ઉત્પત્તિ પતિ વિયોગથી થશે. એટલે જનકની પત્ની સીતાની રક્ષા માટે સિદ્ધવિદ્યા મોકલે છે. રામ એ સિદ્ધિના પ્રભાવે સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરે છે. તે ઈન્દ્રજાળના પ્રભાવથી રામને બીજા સ્થળે મોકલીને આકાશમાર્ગે સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમે લઈ જાય છે. વિદૂષક એની માહિતી રામને આપે છે. આકાશમાંથી આવેલી વિજયેન્દિરાને સીતાની સખી તરીકે ઓળખાણ આપવામાં આવે છે. રામ એને મેળવવા વિચારે છે.

બીજા અંકમાં રામ વિજયેન્દિરાને માટે સંતપ્ત દેખાય છે. નેપથ્યમાંથી ભરત શત્રુઘ્નના ચિત્રોથી શ્રુતકીર્તિ અને માંડવીને આશ્વાસન મળે છે. એટલામાં દિવ્યમોહિની ભરત શત્રુઘ્નને પકડીને લઈ જાય છે તેવા સૂચનો મળે છે. રામ તે સાંભળીને મૂર્છિત થાય છે. એટલામાં ગુહનો સંદેશો આવે છે કે ભરત, શત્રુઘ્ન અહીં શિકાર કરીને સરયૂના કિનારે આરામ કરી રહ્યા છે. રામ ગુહને સહાયતા માટે સંદેશો મોકલે છે.

ત્રીજા અંકમાં ઈન્દ્રનો એક દૂત વિભીષણની પત્રિકા રામને આપે છે. એટલામાં એક વિદ્યાધરથી જાણી શકાય છે કે ૧૫ વર્ષની એક વિજયેન્દિરાને લવણાસુર નામનો રાક્ષસ બળાત્કારે ઉપાડી જાય છે. શત્રુઘ્ન લવણાસુરને મારીને વિજયેન્દિરાને રામને માટે લાવી રહ્યા હોય છે, તેમાં વચ્ચે સહસ્ત્રમુખનો દૂત તેને વિશાલા નગરીમાં લઈ જાય છે. બીજી બાજુ સહસ્ત્રમુખની પત્ની કેતુમતીએ પોતાના પતિથી વિજયેન્દિરાને મુક્ત કરવા સહસ્ત્રમુખ પાસે પોતાની માયાવતી દાસીને મોકલે છે. માયાવતી કવિનું રૂપ ધારણ કરીને વિજયેન્દિરા અને સહસ્ત્રમુખ સમીપ પહોંચે છે. તે રામનું વર્તન એની પાસે કરે છે અને વધારામાં પોતાની સિદ્ધવિદ્યાથી રામના દર્શન પણ કરાવે છે. રામ પણ તેના રૂપની પ્રશંસા કરે છે.

ચોથા અંકમાં વિજયેન્દિરાના વિરહમાં રામની કૃશદશાનું વર્ણન પ્રારંભમાં કર્યું છે. રામની વિરુદ્ધ ભંભેરણી કરવા માટે ઈન્દ્ર સહસ્ત્રમુખ પાસે નારદને મોકલે છે. સિદ્ધવિદ્યા સીતા તરફ રામની પ્રવૃત્તિથી વાકેફ કરવા માટે અવધાનયોગિનીને મોકલે છે. રામ વિજયેન્દિરાને મેળવીને પાત્ર સીતાથી ડરે છે. વિદૂષક સીતાનો ત્યાગ કરવાની સલહ આપે છે. પરંતુ રામ તેમ કરવા તૈયાર નથી. એટલામાં સસૈન્ય હનુમાન આવી પહોંચે છે અને રામ પછીથી સહસ્ત્રમુખનો સંહાર કરવા પ્રસ્થાન કરે છે.

પાંચમા અંકમાં સીતા સિદ્ધવિદ્યાની સાથે ક્ષીરોદધિના કિનારે વિજયેન્દિરાને જૂએ છે. અહીં રામ-લક્ષ્મણ અત્રિમુનિના આશ્રમ પર નારદ યુદ્ધનું વર્ણન કરી રહ્યા છે. જેમાં ખાસ કરીને હનુમાનના શૌર્યનું વર્ણન કરે છે. વધારામાં મુનિ નારદ રામે હણેલા રાક્ષસોનું પણ વર્ણન કરે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં રામ સરયૂના ઉપવનમાં સીતા વિજયેન્દિરા તથા અન્ય સખીઓ સાથે આવેલી જૂએ છે. વિજયેન્દિરાનો રામ પત્ની તરીકે સ્વીકાર કરે છે. વાલ્મીકિ, અત્રિ, અનસૂયા પણ આશીર્વાદ આપવા આવી પહોંચે છે.

સાતમાં અંકમાં રામ વિજયેન્દિરાની સાથે કલ્યાણમંડપમાં બેઠેલા છે. વિજયેન્દિરા સીતાની વીંટી લઈને રામને પહેરાવે છે અને રામ તેના ગળામાં વરમાળા પહેરાવે છે. સૌના આશીર્વાદ મળે છે. વાલ્મીકિ અહીં લવ-કુશનો પરિચય આપે છે. સીતા પણ પુત્રોને પિતા પાસે જોઈને પ્રસન્ન થાય છે અને નાટક પુરું થાય છે.

૧૩.૪. જાનકી પરિણય: (૧)

૧૩.૪.૧. જીવન, કવન અને સમય

જાનકી પરિણય:ના રચયિતા શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતનો પુણ્ડરમાણિક્ય નામના ગામમાં ચતુર્વેદ્ય જવેન્દ્ર વંશમાં થયો હતો. જે ગામમાં એમનો જન્મ થયો હતો એ ગામને વિદ્વત રત્નોની જન્મભૂમિ ગણવામાં આવે છે. શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતના પિતાનું નામ શ્રી યજ્ઞરામ દીક્ષિત હતું કે જેઓ પણ મહાન વૈયાકરણિય હતા. શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતે શ્રી બાલકૃષ્ણ પાસેથી દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અ. દ.ના લેખક શ્રી મહાદેવ એમના સહપાઠી હતા. એવું પણ માનવામાં આવે છે.

શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિત આમ તો પરમ રામભક્ત હતા. તેમણે જાનકી પરિણય:

ઉપરાંત અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો રચ્યા છે. જેમાં ખાસ કરીને અષ્ટપ્રાસઃ, ચાપસ્તવઃ, પતંજલિ ચરિતમ્, પર્યાક્તિનિષ્પન્દ, પ્રસ્તાવસ્તવ, બાણસ્તવ, વિશ્વગર્ભસ્તવ અને શ્રૃંગારતિલક મળે છે. વ્યાકરણ વિષયક પરિભાષા, વૃત્તિ વ્યાખ્યાન, ઉણાદિ મણિદીપિકા અને શબ્દભેદનું નિરૂપણ પણ કર્યું છે. ષડ્દર્શન વિષયક રચનાઓમાં ષડ્દર્શન સિદ્ધાંત સંગ્રહ નોંધપાત્ર છે. એમણે ખાસ કરીને રૂપક ક્ષેત્રે ભાણ પ્રકાર ક્ષેત્રે ખેડાણ કર્યું છે.

શ્રીકૃષ્ણમાચાર્ય૨૨^{૨૫} - શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતનો સમય ૧૭મી શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ તથા ૧૮મી શતાબ્દીનો પૂર્વાર્ધ સ્વીકારે છે. કીથ^{૨૬}, શ્રી એસ. એન. દાસગુપ્તા^{૨૭} તથા શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાય^{૨૮} શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતને શ્રી મહાદેવ કવિના સમકાલીન તરીકે સ્વીકારે છે. ૧૭મી સદીના મધ્યભાગમાં શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતે રચેલ આ જાનકી પરિણયઃ રૂપકને પ્રા. કોનો સર્વ પ્રકારે સફળ અને લોકપ્રિય રૂપકોમાંનું એક તરીકે સ્વીકારે છે.^{૨૯}

જાનકી પરિણયઃ ઈ. સ. ૧૬૦૬માં તૈંજોરથી પ્રકાશિત થયું છે. ઈ. સ. ૧૬૬૬માં મુંબઈમાં મરાઠી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત થયું તથા ઈ. સ. ૧૬૮૩ અને ઈ. સ. ૧૬૯૨માં પણ ફરીથી પ્રકાશિત થયું એ જ એની લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ છે. આ રૂપક ઈ. સ. ૧૮૬૦માં શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતે પૂરું કર્યું હશે ! ગુણની દૃષ્ટિએ ૧૭મી સદીને અંતે અનેક નિઃસત્વ ગ્રંથોના લેખક શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિતે રચેલા આ રૂપકના નામે અન્ય રામપરક નાટકો કરતાં આ ચઢિયાતું છે. અત્યાર સુધીમાં હાથવગા રામપરક રૂપકોની સંખ્યા ઘણી બહોળી થવા જાય છે પણ તેમાં વિશિષ્ટતાયુક્ત રૂપક તો જડે ત્યારે ખરું.^{૩૦} આ રૂપકની ખાસ વિશેષતા એ છે કે અહીં અનેક રાક્ષસી પાત્રો માયામય રૂપ ધારણ કરે છે. રૂપ પરિવર્તનને કારણે જે રૂપે પાત્ર હોય તે મય જ બની જાય છે.

૧૩.૪.૨. કથાવસ્તુ

૭ અંકયુક્ત આ રૂપકમાં રામનો મિથિલામાં પ્રવેશ પછીથી જનકીની સાથે વિવાહ માંડીને રાવણ વધ અને અયોધ્યામાં રામનો રાજ્યાભિષેક સુધીની રામકથાને તાણેવાણે વણી લીધી છે. અંક મુજબ કથા સંક્ષેપમાં આ મુજબ છે.

પ્રથમ અંકમાં - વિશ્વામિત્રે પોતાના યજ્ઞમાં રાજા જનક અને રાજા દશરથને આમંત્રણ પાઠવ્યું છે. સીતાની પ્રાપ્તિ માટે મિથિલામાં જતાં રસ્તામાં રામને

રાક્ષસી માયા વિધ્નો નાખે છે. રાજા જનકની સન્મુખ રાવણ, સારણ અને વિદ્યુજિજ્ઞા અનુક્રમે રામ, લક્ષ્મણ અને વિશ્વામિત્ર રૂપે પહોંચી ગયા હતા તથા તાડકા સીતા રૂપ ધારણ કરે છે. આ માયામય અને વાસ્તવિક પાત્રો અન્યોન્ય મળે છે.

અહીં વાસ્તવિક રામ, લક્ષ્મણ અને વિશ્વામિત્ર કોણ ? એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. વિવાહને અંતે સાચા રામ શિવધનુષ્ય ભંગ કરે છે અને સીતા સાથે વિવાહ કરીને જનકપુરમાં નહીં પરંતુ વિશ્વામિત્રના આશ્રમે પહોંચી જાય છે.

બીજા અંકમાં વિશ્વામિત્રનો શિષ્ય અને રામનો મિત્ર પિંગલ રંગપીઠ પર આવી પહોંચે છે અને સાથોસાથ એના જ માયાત્મક પ્રતિરૂપે મારીચ અને કરાલ નામના રાક્ષસો પણ દેખાય છે. વિવાહની પહેલા એક હાસ્યરૂપદ ઘટના બને છે. રંગપીઠ પર વિરાધ બનેલ રામ અને શૂર્પણખા બનેલ સીતાની અભિલાષા પૂરી થાય છે અને એ જ અવસરે વિરાધ રામના પ્રતિક રૂપે સીતાનું શૂર્પણખાને ખભે બેસાડીને ઊંચે ઉડીને લઈ જાય છે. શૂર્પણખા નીચે ન પડી જાય એથી એના ગળામાં પગની આંટી વાળેલી છે.

ત્રીજા અંકમાં - રામ તાડકા અને સુબાહુનો વધ કરે છે. સીતાની સખીનું માયાત્મક પ્રતિકરૂપ બનીને રામને જણાવે છે કે રાવણે મિથિલાના રાજા જનકની હત્યા કરી છે. એ સાંભળતાં જ સીતા અગ્નિમાં તેમની પાછળ કૂદકો મારે છે.^{૩૧} રામ જે પથ્થર પરથી કૂદકો મારે છે એ પથ્થર ખરેખર અહલ્યા હોય છે અને રામના સ્પર્શથી તે પ્રગટ થઈને રામને જણાવે છે કે આપ રાક્ષસી માયાના સંકટમાં ફસાયા છો. પછી માયાવી મૃગ કરાલ (મારીચ)નો રામ વધ કરે છે.

ચોથા અંકમાં સીતાના રામ સાથે વિવાહ થાય છે. રાવણ માયા વડે રામ સાથે છેતરવા જાય છે. પરંતુ એ સફળ બનતો નથી.

પાંચમાં અંકમાં રાવણના આદેશાનુસાર શૂર્પણખા - વિદ્યુજિજ્ઞા અને સારણ અનુક્રમે મંથરા, કૈકેયી અને દશરથના રૂપે અયોધ્યામાં આવીને રામને વનવાસ અપાવવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. રામ વનમાં જઈને ખરાદિ રાક્ષસોનો વધ કરે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં ગર્ભાઙ્ગ રાવણના વિનોદાર્થે યોજ્યો છે. જે અનુસાર સીતાના હરણથી રામ વિલાપ કરતા સીતાની વનમાં શોધ કરી રહ્યા છે. જેમાં તેમને સુગ્રીવની સહાયતા મેલવવા માટે વાલીની સામે યુદ્ધ કરીને તેનો વધ કરે છે.

અહીં ઘાયલ જટાયુ રામને જણાવે છે કે રાવણ સીતાનું અપહરણ કરી ગયો છે અને મેં રાવણ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું એ વિગત પણ કહે છે .

સાતમા અંકમાં શૂર્પણખા તાપસી બનીને ભરતને અયોધ્યામાં જણાવે છે કે રામ યુદ્ધમાં મરાયા છે એટલે ભરત બળી મરવા તૈયાર થાય છે . એટલામાં નેપથ્યમાંથી હનુમાન રામ વિજય અને એના આગમનની ઘોષણા સંભળાવે છે . અંતમાં રામના રાજ્યાભિષેકથી રૂપક પૂરું થાય છે .

૧૩.૪.૩. મૂલ્યાંકન

જાનકી પરિણય:ની છાયા પ્રકૃતિ વિશેષ નોંધપાત્ર છે . રામાયણ અનુસાર માયામય પાત્રોથી કથાવસ્તુ કહી છે . પરવર્તી યુગમાં અભિનિવેશને લીધે માયા-પ્રકૃતિની સંખ્યા વધતી ગઈ . મધ્યયુગમાં શાંતિભર્યું આ. ચૂ.માં જે માયામય પ્રકૃતિનો પ્રયોગ કર્યો છે એની પરંપરા અહીં રામભદ્ર દીક્ષિતે ૮૦૦ વર્ષ પછી એ પ્રણાલીકામાં આગળ વધીને આ યોજના ઘડી રામકથા કહી છે .

માયામય પ્રકૃતિ દ્વારા કવિ વારંવાર દર્શકોને ચમત્કૃતિ દર્શાવવા જરૂર સફળતા મેળવી છે એ અહીં નોંધવું ઘટે . જે મકે -

ચોથા અંકમાં વિશ્વામિત્ર બનેલ વિદ્યુજિજ્ઞ શતાનંદની વાતચીતમાં હાસ્ય પ્રગટ થયા વિના રહેતું નથી . ભાષા સરળ અને સુબોધ અલંકારોથી મંડિત છે .^{૩૨} અનુપ્રાસની સંગીતમય લહેરો જાણે ભ્રાંતિમાન અલંકાર રૂપે પ્રયોજ્યો છે .^{૩૩}

છઠ્ઠા અંકમાં ગર્ભાઙ્ગ અર્થોપક્ષેપક રૂપે માનવામાં આવે છે . જેનાથી સીતા-વિરહમાં દગ્ધ રાવણનું મનોરંજન પૂરું પાડે છે . ગર્ભાઙ્ગમાં સીતાહરણના કારણે રામના વિલાપથી શરૂ કરીને વાલીવધ સુધીની કથા દર્શાવી છે .

૧૩.૪.૪. ઉપસંહાર

એક કરતાં વિશેષ જાનકી પરિણય: શીર્ષકવાળા રૂપકો મળે છે . પરંતુ આ શ્રી રામભદ્ર દીક્ષિત રચિત જાનકી પરિણય: અન્ય રૂપકો કરતાં વિશેષ પ્રિય રહ્યું છે . અન્ય જાનકી પરિણય: શીર્ષકવાળા જોવા મળે છે . તેમાં ખાસ કરીને -

૧) દરભંગાના બૂર્ણનના પુત્ર મધુસૂદને ઈ. સ. ૧૮૬૧માં રચ્યું છે .

૨) શ્રી ભદ્ર નારાયણના નામે એક બીજું જાનકી પરિણય: પણ મળે છે .

૩) શ્રી સીતારામે પણ એક જાનકી પરિણય: રચવાનું મનાય છે. ^{૩૪} આમ જાનકી પરિણય: શીર્ષક જ સૌને પ્રિય હોય એવું બને તો પછી કથાનક અને નાટ્યાત્મકતામાં તો શું ખામી હોય !

૧૩.૫. રાઘવાખ્યુદયમ્ (૪)

૧૩.૫.૧. જીવન, કવન અને સમય

રાઘવાખ્યુદયમ્ રૂપકના રચયિતા શ્રી ભગવંતરાય ગંગાધરી તૈંજોરના રાજા એકોજીના સચિવ હતા. એકોજીનો શાસનકાળ ઈ. સ. ૧૬૭૬ થી ૧૬૮૩ સુધીનો માનવામાં આવે છે. રામકથા વિષયક આ રૂપકનો સર્વ પ્રથમ અભિનય ત્ર્યંબકરાય મખી વડે યજ્ઞના શુભારંભ પ્રસંગે ઈ. સ. ૧૬૯૯માં થયો હતો. ^{૩૫} શ્રી ભગવંતરાય ગંગાધરી ૧૭મી શતાબ્દીના નાટકકાર છે. ^{૩૬} રાઘવાખ્યુદયમ્ની હસ્તપ્રત નં. ૪૪૯૨, સરસ્વતી મહલ, તૈંજોરની લાઈબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. શ્રી ભગવંત રચિત અન્ય બે ^{૩૭} કૃતિઓનો નિર્દેશ પણ મળે છે. એમાંની ૧) મુકુન્દ વિલાસ કાવ્યમ્ અને ૨) ઉત્તરચમ્પૂ. ૭ અંકયુક્ત આ રૂપકની ભાષા સરળ છે અને રામને વિષ્ણુના અવતારી મહાપુરુષ રૂપે ચિત્રિત કર્યા છે. જેની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

૧૩.૫.૨. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં સીતાનું ચિત્ર દર્શાવીને શતાનંદ અયોધ્યાના રાજા દશરથ સાથે સીતા સ્વયંવરની ચર્ચા વિચારણા કરી રહ્યા છે. એટલામાં જ વિશ્વામિત્ર યજ્ઞની રક્ષા માટે રામ-લક્ષ્મણની માગણી કરીને તેડી જાય છે. રામ સીતાના ચિત્ર (ફોટા)ને જોઈને તેના તરફ આકર્ષિત થાય છે. તેથી વિદૂષકને સીતાની પ્રવૃત્તિ જાણવા મોકલે છે.

બીજા અંકમાં રામના ચરણસ્પર્શથી અહલ્યા ઉદ્ધાર, તાટકાવધ, સુબાહુનો વધ તથા લક્ષ્મણ શૂર્પણખાને વિરૂપિત કરે છે એ વર્ણન આવે છે અને પછી રામ સીતા મિથિલામાં પહોંચે છે. રામનો સીતા તરફ પૂર્વાનુરાગ દર્શાવ્યો છે.

ત્રીજા અંકમાં રામ પ્રસાદમાં બેઠેલી સીતાના પડછાયાને મિથિલાના ઉદ્યાનના સરોવરના જળમાં જૂએ છે અને તેના તરફ મોહિત થાય છે. તો બીજી બાજુ સીતા પણ પ્રેમવિયોગી રામની આંખના અંજનથી ચિત્ર દોરીને સંતોષ અનુભવે છે. પછી બંને ઉદ્યાનમાં રૂબરૂ મળે છે પણ વાતચીત કરી શક્યા નથી. બીજી

તરફ રાવણ સીતાને મેળવવા ઈચ્છે છે. એટલે પ્રથમ એ શુકને પોતાનો દૂત બનાવી સીતા સમીપ મોકલે છે. એ રામ સીતાની વચ્ચે આવીને બેસે છે અને રાવણનો સંદેશો સીતાને કહે છે. સીતા તેના સંદેશને ધ્યાનમાં લેતી નથી. સીતા રામની વીંટી પહેરી લે છે. ત્યારબાદ સ્વયં રાવણ દૂત બનીને આવે છે અને તિરસ્કૃત થઈને જતો રહે છે. રાવણ પછીથી સ્વર્ણમૃગરૂપી મારીચને મોકલીને સીતા વડે રામને તેની પાછળ દોડાવ્યા. રામ લક્ષ્મણને સીતાને સોંપીને તેની પાછળ જાય છે. નેપથ્યથી આર્તસ્વર સંભળાય છે. લક્ષ્મણ જાય છે. પરશુરામ આવે છે અને સીતા સખી સાથે જતી રહે છે. રાવણ ભિક્ષુ રૂપે સીતાનું મિથિલાથી અપહરણ કરે છે.

ચોથા અંકમાં રામ - લક્ષ્મણ સીતાની શોધ કરવા જાય છે. માર્ગમાં ખર, દૂષણ, ત્રિશિરાનો વધ કરે છે. જટાયુની અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરે છે. લક્ષ્મણ કબંધનો વધ પણ કરે છે.

પાંચમાં અંકમાં રામ - સુગ્રીવ મિત્રાચારી, વાલીવધ, હનુમાનનો લંકા પ્રવેશ, આ અંકમાં ઈન્દ્ર સીતાના વિનોદાર્થે ગંધર્વોને મોકલે છે. તે સીતાની સમક્ષ “સીતાનન્દઃ” નાટક રજૂ કરે છે. જેમાં સુગ્રીવની મિત્રાચારી, લંકાદહન, વગેરે ઘટનાઓ નોંધી છે.

છઠ્ઠા અંકમાં ઈન્દ્ર પત્ની શયિ દિવ્યાંજલીના પ્રભાવથી સીતાને લંકાયુદ્ધનું દર્શન કરાવે છે. હનુમાન સીતાને લાવે છે. સીતાની અગ્નિપરીક્ષા વેદવતીની સૂચના અને રામનું અયોધ્યામાં જવું વગેરે પ્રસંગો છે.

સાતમાં અંકમાં જનકને તેમની કન્યાઓ સાથે અયોધ્યામાં તેડાવવામાં આવે છે. જ્યાં સર્વે ભાઈઓના વિવાહ સંપન્ન થાય છે. રામરાજ્યાભિષેક અવસરે આકાશમાંથી એક માળા રામના ગળામાં પડે છે.

૧૩.૫.૩. મૂલ્યાંકન

રાઘવાખ્યુદયમ્ને છાયાનાટક ગણાવી શકાય. કારણ સીતાના પડછાયાથી રામ તેના તરફ આકર્ષિત થયા છે. કીડા શુકના આગમનમાં પણ છાયાતત્ત્વ જોવા મળે છે. પ્રાચીન રામકથાને ભગવંતે પોતાની રીતે નવું રૂપ આપી, પરિવર્તન કર્યું છે. જેમકે -

૧) સીતા રામના વિવાહ તેમણે રાવણ મરણ પછી દર્શાવ્યા છે.

૨) સીતાનું હરણ દંડકવનમાં નહીં, પરંતુ મિથિલામાં કરાવ્યું છે .

રાઘવાભ્યુદયમ્ રૂપકમાં પુરુષ પાત્રો કુલ ૨૩ અને સ્ત્રી પાત્રો રૂકત ૫ છે . રાઘવાભ્યુદયમ્ના પાંચમાં અંકમાં સીતાના વિનોદાર્થે ગર્ભાઙ્ક પ્રયોજ્યો છે . એની પ્રાપ્તિ ગંધર્વો છે . એમાં રામ વડે સીતાની શોધથી હનુમાનનું લંકાગમન બતાવ્યું છે . આ રૂપકમાં ૫૨ શાર્દૂલવિકીડિત, ૩૩ વસંતતિલકા અને ૨૧ ગીતિ છંદનો કુશળતાથી ઉપયોગ કર્યો છે . ભગવંત કવિએ રામને મૃગની પાછળ દોડાવવાના વર્ણનમા દ્રુતવિલંબિત છંદનો પ્રયોગ કર્યો છે જે યથાયોગ્ય છે .^{૩૮} ભગવંતની રચનાની સૂક્તિઓ સોનામાં સુગંધ ભળે એમ કથાનકની ચમત્કૃતિમાં વધારો કરે છે . ભગવંતની શૈલીનો વિચાર કરીએ તો સરળ અને નાટ્યોચિત છે . અહીં વિવિધ અલંકારોથી અલંકૃત રાઘવાભ્યુદયમ્ વિશેષ રોચક બન્યું છે . અહીં કવિએ ઉપયોગમાં લીધેલા અલંકારોમાં વિનોક્તિ, વિરોધાભાસ^{૩૯} વગેરેથી મંડિત કૃતિ આકર્ષક બની રહે છે એ તો નોંધવું ઘટે .

૧૩.૬. રાઘવાનન્દ:(૨)

પ્રસ્તાવના

કાવેરી નદીના કિનારે દક્ષિણ ભારતમાં મણલૂર નામના અગ્રહાર “ધર્મરાજ” થઈ ગયા. તેઓ મોટા વિદ્વાન હતા. તેઓ પણ નાટકો લખતા હતા. ધર્મરાજના પિતા વૈદ્યનાથ પણ મહાન પંડિત હતા. આ રૂપકના રચયિતા વેંકટેશ્વર ધર્મરાજના પુત્ર હતા. તેઓ પણ અસાધારણ પ્રતિભાવાન હતા. “સભાપતિ વિલાસ”ની પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર કહે છે કે વેંકટેશ્વરના પિતા મણલૂરાગ્રહારના ઉત્તમ વિદ્વાન હતા. તેમણે “ષટ્ત્વર્ણન - સાગર - નિશાકર” અને “ષટ્ત્વર્ણન - સાગર - નિશાકર” તરીકે ખ્યાતિ મળી હતી. તેઓ રૂપકના સર્જનમાં નિપુણ હતા. આવા ધર્મરાજના પુત્ર એ વેંકટેશ્વર, વેંકટેશ્વર યોગીન્દ્ર હતા. તેમના ધ્યાનમાં શિવ પ્રગટ થતા હતા. તેઓ હંમેશા રચનાકર્મમાં વ્યસ્ત રહેતા હતા. તાંજોરના શહાજી અને સરફરોજી (ઈ. સ. ૧૭૧૧ - ૧૭૨૮)ના આશ્રિત કવિ વેંકટેશ્વર રામકથા પરક “રાઘવાનન્દ:” નામનું નાટક લખ્યું છે.^{૪૦}

૧૩.૬.૧. વેંકટેશ્વરનું કવન

વેંકટેશ્વરે અનેક રૂપકો રચ્યાં હતાં.

૧) સભાપતિ વિલાસ - (અન્નામલાઈથી સંસ્કૃત ગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત છે.)

૨) ઉન્મત્ત કવિ કલશ પ્રહસન

૩) નીલા પરિણયઃ અને

૪) રાઘવાનંદઃ

(૨-૩-૪ નંબરના રૂપકોની હસ્તપ્રતો તાંજોરના સરસ્વતી મહેલ અને સાગર વિશ્વવિદ્યાલયના પુસ્તકાલયમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ રૂપકો હજી અપ્રકાશિત છે.)

૧૩.૬.૨. રાઘવાનન્દઃ કથાવસ્તુ

આ નાટક શરદઋતુમાં રંગનાથના મંદિરમાં ભજવાયું હતું.

પ્રથમ અંકમાં વનવાસ પછી રામ ચિત્રકૂટ પહોંચ્યા છે. વસિષ્ઠ એક પત્ર અગસ્ત્યને મોકલે છે. જેમાં રામ વડે તપસ્વીઓનું કલ્યાણ કેવી રીતે થવાનું છે તે જણાવ્યું છે. ચિત્રકૂટમાં મારીચ રામને મળ્યે આફત આવશે એવું માને છે. રામે મારીચને વિશ્વામિત્રના યજ્ઞ સમયે બાણના પ્રહારથી સેંકડો યોજન દૂર ફેંકી દીધો હતો. મારીચ મહાશંખરને મળીને ચિત્રકૂટમાં પોતાની યોજના બનાવે છે.

અગસ્ત્યે હનુમાનને મોકલીને સુગ્રીવને ઋષ્યમૂક પર્વત પર મોકલી દીધો છે. સુગ્રીવ રામને મદદ કરશે અને વિભીષણ પણ રાવણથી વિખૂટો પડીને રામને મદદ કરશે. એવું અગસ્ત્ય જાણે છે.

મહાશંખર રામને પરેશાન કરવાનું કામ હાથમાં લે છે. મહાશંખર ભરત અને શત્રુઘ્નને પરેશાન કરવા લવણાસુરનો તૈયાર કરે છે. દંડકવનમાં તે વિરાધને ઉશ્કેરે છે. ભરદ્રાજનો શિષ્ય હારીત રામને જણાવે છે કે યમુના નદીને કિનારે લવણાસુર અત્યાચાર કરે છે. ભરત તેને દંડ આપવા જાય છે. મહાશંખર તાપસ બનીને રામ પાસે આવે છે અને અગસ્ત્યનો બનાવટી આદેશ કહે છે કે રામે ગોદાવરી નદીના કિનારે પંચવટીમાં રહેવું રામ પંચવટી તરફ રહેવા જાય છે.

બીજા અંકમાં રામ ખર દૂષણને મારી નાખે છે. શૂર્પણખા કામપીડિત થાય છે ને છેવટે નાક-કાન વગરની થઈ જાય છે. સીતાહરણ માટે મારીચની રાવણનું આગમન થાય છે. મહાશંખર પણ ત્યાં જ હોય છે. પણ સુવર્ણમૃગનો પ્રસંગ બને છે. રામની પાસે અહીં હારીત પણ આવ્યો છે. તે અગસ્ત્યના

આશ્રમમાં યજ્ઞની રક્ષા માટે રામને લઈ જવા આવ્યો છે. આ તરફ સીતા સુવર્ણમૃગને મેળવા હઠ કરે છે. રામ અગસ્ત્યના આશ્રમે જાય છે. ત્યાં અગસ્ત્યમુનિ સીતાને એક રત્ન આપે છે. અગસ્ત્ય રામ સીતાને રાવણની કૂરતા અંગે ચેતવણી આપે છે. રામ અગસ્ત્યને કહે છે કે સુવર્ણમૃગને પકડવા જઈ રહ્યા છે. લક્ષ્મણ સીતાની રક્ષા-રત્ન કરશે. તેઓ સીતાને આશીર્વાદ આપે છે કે “જ્યારે રામ લક્ષ્મણથી તું વિખૂટી પડીશ ત્યારે પૃથ્વી તને ધારણ કરશે.”

અગસ્ત્ય રામને કહે છે કે સુગ્રીવ ઋષ્યમૂક પર્વત પર તમારી મૈત્રીની પ્રતીક્ષા કરે છે. તેનો મંત્રી હનુમાન તમને મદદ કરશે. સીતા હરણ પકડવા જાય છે. હારીતનું રૂપ લઈને મહાશંખર લક્ષ્મણને અગસ્ત્ય પાસે લઈ જાય છે. આ સમયે સીતાહરણ થાય છે. રાવણ સીતાને અશોકવનમાં રાખે છે. અશોકવનમાં ધૂપાઈને મહાશંખર સીતા પ્રત્યે કામસંતપ્ત રાવણની વાતો સાંભળે છે. રાવણ મહાશંખરને સીતાહરણથી માંડીને અશોકવનમાં સીતાને લાવ્યા સુધીની ઘટનાઓ પ્રત્યક્ષ દેખાડવા કહે છે.

મહાશંખર ગર્ભનાટક (માયાનાટક) પ્રમાણે રામ કબંધ અને અધોમુખીને મારીને આગળ વધે છે. હનુમાન સીતાની શોધ કરવા નીકળે છે. એ ઘટના પણ અહીં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ ગર્ભનાટક જોઈને રાવણની ચિંતા વધી પડે છે. તે હનુમાનને ખતમ કરવાના બણગા ફૂંકે છે. એ કે ગર્ભાંકમાં રામ સાચા જ છે.

હનુમાનને નીચે ફેંકેલી વીંટી ત્રિજટા સીતાને આપે છે. હનુમાનના પરાક્રમો તથા લંકાદહનમાં પ્રસંગો બને છે.

તૃતીય અંકના અંતે સીતાની પાસેથી ચૂડામણિ લઈ હનુમાન રામ પાસે જવા રવાના થાય છે. રામ રાવણના યુદ્ધની વિગતો ચોથા અંકમાં આવે છે. યુદ્ધમાં રામની સેનાના વીરોનો વિસ્તારથી પરિચય છે. અગસ્ત્યમુનિ યુદ્ધ સ્થળ પર આવે છે. રામ અગસ્ત્યને પ્રણામ કરીને લડવા તૈયાર થાય છે.

પાંચમાં અંકમાં - અગસ્ત્ય પણ રાવણને હરાવવાનો “વિજય મંત્ર”નો ઉપાય બતાવવા રામના પક્ષમાં ઉપસ્થિત થાય છે. રાવણ વિભીષણને પકડે છે. પણ લક્ષ્મણ તેને બચાવે છે. રાવણ ઘાયલ થાય છે.

છઠ્ઠા અંકમાં નાસી રહેલી રામ સેનાને વિભીષણ રોકે છે. નેપથ્યમાં યુદ્ધ વર્ણન થાય છે. રામ કુંભકર્ણનો અને લક્ષ્મણ અતિકાય નામના રાક્ષસનો વધ કરે છે. છઠ્ઠા અંકમાં મેઘનાદના યુદ્ધનું વર્ણન પણ છે. મહાશંખરને અયોધ્યા

મોકલે છે. હનુમાને લાવેલી ઔષધિથી જાંબવન સ્વસ્થ થઈ જાય છે. જાંબવન મહાશંખરનો નાશ કરવા અયોધ્યા જાય છે.

સાતમાં અંકમાં સિંધ તટવાસી ૩ કરોડ ગંધર્વોને હરાવી ભરત કૈકય પ્રદેશથી અયોધ્યા પાછો ફરે છે. મહાશંખર અદશ્ય રૂપે ભરતને હણવા તેની પાસે પહોંચે છે.

દક્ષિણમાંથી આવેલા સિદ્ધો સારથિ સુમંત્રને રામના વિજય સમાચારો આપે છે. આ સાંભળીને મહાશંખર અદશ્ય અંજન લૂછી નાખીને સિદ્ધનું રૂપ ધારણ કરીને કહે છે કે રામ લક્ષ્મણ યુદ્ધમાં હણાઈ ગયા છે. ભરત આ સાંભળી વિલાપ કરે છે.

મહાશંખર સુમિત્રા પાસે જઈને કહે છે કે લવણાસુર સાથે લડતાં લડતાં શત્રુદન હણાયો છે. ભરત શત્રુદનના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને નદીમાં ડૂબી જવા ગયા છે. હનુમાન બ્રાહ્મણ ભટ્ટનું રૂપ ધારણ કરીને શંખરની માયાનું નિરાકરણ કરે છે. મહાશંખર હનુમાનને કહે છે કે યોગવિદ્યા શીખવા આપની પાસે આવું છું. નેપથ્યમાં ઘોષણા થાય છે કે વિજયી શત્રુદન અયોધ્યા આવે છે. મહાશંખર ફરીથી શત્રુદનને આવતો જોવા છતાં ભરતને ભ્રમમાં નાખવા કહે છે કે આ લવણાસુર આવી રહ્યો છે. તેણે શત્રુદનનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. ભરત ભોળવાઈ જઈને શત્રુદન પર બાણ પ્રહાર કરવા ઈચ્છે છે. આ જોઈને શત્રુદન અન્યત્ર જાય છે. મહાશંખર ભરતને કહે છે કે શત્રુને જલદી મારી નાંખો - હનુમાન ત્યાં આવીને મહાશંખરને પકડી લે છે. ભરતને હનુમાન પોતાનો પરિચય આપે છે. પણ ભરતને ભરોસો પડતો નથી. હનુમાન વસિષ્ઠને બોલાવીને બધી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરાવે છે. હનુમાન રામનાં પરાક્રમોની માહિતી આપે છે.

વસિષ્ઠ ઘટસ્ફોટ કરે છે કે રાવણે માયાવી માયાસીતાનું અપહરણ કર્યું હતું. સીતા તો ખરેખર અગસ્ત્યે આપેલા રત્નના પ્રભાવથી પૃથ્વીના ઉદરમાં સુરક્ષિત હતી. અગ્નિપરીક્ષા વાસ્તવિક સીતા જ આર્વિભૂત થઈ હતી. મહાશંખર હનુમાનને હાથે હણાય છે. રામ પુષ્પક વિમાન સાથે પ્રવેશે છે. ભરત રામને પાદુકા પહેરાવે છે. સીતા પોતાના ગળાનો હાર હનુમાનને આપે છે. ભરત રામ પાસે માગે છે કે બધાના હૃદયમાં આત્મજ્યોતિનો ઉદય થયો.

૧૩.૬.૩. વિવેચન

રૂપકકારે રામાયણને મોટે ભાગે વક્ષાદાર રહીને નાટકની રચના કરી છે.

રામની કથામાં તેમણે થોડાં પરિવર્તનો કર્યા છે .

- નાટ્યકાર પર ભવભૂતિ અને ભટ્ટનારાયણની ગાઢ અસર છે . મહાશંખરનું પાત્ર મ. ચ.ના માલ્યવાનની અને વેણીસંહારના ચાર્વાકની યાદ અપાવે છે .
- વેંકટેશ્વરની શૈલીમાં નર્મ-મર્મ-વ્યંગ્યનું મિશ્રણ છે . સંવાદોમાં કાવ્યાત્મકતા જરૂર છે . પણ એ નાટ્યતત્ત્વને ઉપકારક નથી. દ્વિઅર્થી ભાષાનો પ્રયોગ પ્રેક્ષકોમાં સંદિગ્ધતા પેદા કરે તેવો છે .
- રાઘવાનન્દ:માં પણ છાયાતત્ત્વની વિશેષતાઓ મહાશંખરની મયામય હારીત-માયામય સીતા-માયામય સિદ્ધ વગેરેની રચનામાં આ વિશેષતા છે .
- શત્રુઓના મુખે રામની પ્રશંસા દ્વારા નાટ્યકારે રામના પાત્રને વધુ ઉદાત્ત બનાવ્યું છે .
- અપભ્રંશનો પ્રયોગ આ નાટકની વિશેષતા ગણી શકાય.
- નાટ્યગત વક્રોક્તિ પણ નાટકમાં માણવા જેવી છે .
- રંગમંચની દૃષ્ટિએ પ્રથમ અંકમાં રંગમંચ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય તેવી ગોઠવણ છે .

બીજા અંકમાં ગોદાવરી નદીના કિનારાનું વર્ણન ભવભૂતિનું સ્મરણ કરાવે તેવું છે . મહાશંખરની માયામાં રંગમંચ પર અદ્ભુત રસનાં દ્રશ્યો જરૂર ગમે તેવા છે .

- નાટ્યકારના શ્લોકોમાં ભવભૂતિ, ભટ્ટહરિ, ભટ્ટનારાયણ વગેરેની અસર છે.^{૪૧}

૧૩.૬.૪. ઉપસંહાર

રૂપકનું અધ્યયન કરવાથી જાણી શકાય છે કે એકાદ બે પરિવર્તન સિવાય જ્ઞાનકી પરિણય:નું અનુકરણ કર્યું છે . રાઘવાનન્દ: - રૂપક અવનતિકાળનાં રૂપકોમાં હોય છે . તેવા દોષોવાળું રામાયણ પર આધારિત કથાનકવાળા નાટકોમાં એની નોંધ લેવાય તેમ છે .

૧૩.૭. સીતાદિવ્યચરિતમ્

શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યર સીતાદિવ્યચરિતમ્ના રચયિતા શ્રીનિવાસનો સમય ૧૭મી શતાબ્દીનો પ્રારંભિક કાળ માને છે.^{૪૨} રામકથાપરક સીતાદિવ્યચરિતમ્ ૭ અંકમાં ત્રાડપત્રમાં લિપિબદ્ધ છે.^{૪૩}

પ્રથમ અંકમાં શતાનંદ રામને સીતાના વિષયમાં બતાવવા પોતાના શિષ્ય મુદ્ગલને વિશ્વામિત્ર આશ્રમે મોકલે છે. મુદ્ગલ ૩ બાબતો કહે છે.

૧) જનક રાજાએ યજ્ઞમાં પુત્રીના રૂપે લક્ષ્મી અને જમાઈ રૂપે પુરુષોત્તમને વર તરીકે મેળવી લીધા છે.

૨) જનકે હળથી સીતારૂપી રત્ન મેળવ્યું છે.

૩) સીતાને મેળવવા શિવ ધનુષ્યભંગ કરે તેને જ આપવી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને સાથોસાથ રામને સીતાનો ફોટો બતાવે છે. યજ્ઞ પૂરો થયા પછી ત્રિમૂર્તિ તેની સાથે મિથિલા પહોંચે છે.

બીજા અંકમાં સીતા પોતાની સખીઓ સાથે ચિત્રશાળામાં રામનું ચિત્ર જૂએ છે. મુદ્ગલની સહાયથી રામ સીતાનું પ્રથમ મિલન ઉદ્યાનમાં કરાવ્યું છે.

ત્રીજા અંકમાં પરશુરામ આવે છે. રામ તેના વૈષ્ણવ ચાપને ચડાવી દે છે અને તે રામને પુરુષોત્તમ સ્વીકારીને ચાલ્યા જાય છે.

ચોથા અંકમાં રામ વનવાસ, ભરત પાદુકા લઈને અયોધ્યા આવે છે. વનમાં વસિષ્ઠ રામને રામનામાંકિત મુદ્રિકા આપે છે. રામ તદ્દુપરાંત અગસ્ત્ય મુનિ પાસે આદિત્ય મંત્ર મેળવે છે.

પાંચમાં અંકમાં શૂર્પણખા વિરૂપણ, વાનરોનું સીતાને મેળવવાનું પ્રસ્થાન વગેરે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં હનુમાન સીતાની ભાળ મેળવી તેનો ચૂડામણિ રામને આપે છે.

સાતમા અંકમાં ભરત સીતાહરણના સમાચાર સાંભળી સેના સાથે પ્રયાણ કરે છે. રામ વાનરી સેનાથી રાવણાદિ રાક્ષસોને મારે છે. સીતા લક્ષ્મણ સાથે અયોધ્યા આવે છે. જ્યાં રામનો સીતા સાથે રાજ્યાભિષેક થાય છે.

૧૩.૮. શ્રીરામચરિતમ્

શ્રી સમ્રાટ દીક્ષિતે શ્રીરામચરિતમ્ ^{૪૪}નામના રૂપકની રચના કરી છે. જે રામભદ્ર દીક્ષિતથી અલગ છે અને તેઓ પણ ૧૭મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં ^{૪૫} થઈ ગયા. શ્રી દીક્ષિત મથુરાના નિવાસી અને બુદ્ધેલખંડના શાસક આનન્દાચાર્યના આશ્રિત રાજકવિ હતા. તેમણે ઈ. સ. ૧૬૮૧માં શ્રીરામચરિતમ્ નામના એક રૂપકાત્મક નાટકની રચના પણ કરી છે તેવી વિગત મળે છે.

પાઠ નોંધ

૧. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૧, પૃ.-૨૦૧
૨. મહાદેવ - અદ્ભુતદર્પણ - કાવ્યમાલા - ૫૫ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ - ૧૯૩૮, પૃ.-૧
૩. એ. બી. કીથ - “સંસ્કૃત નાટક” - (હિ. અનુ.) પૃ.-૨૬૦
૪. બલદેવ ઉપાધ્યાય - “સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ” - પૃ.-૫૪૧
૫. M. Krishnamachariar - " History of Sanskrit Literature" - P. - 695
૬. ડૉ. તપસ્વી નાન્દી - “સંસ્કૃત નાટકોનો પરિચય” - પૃ.-૪૩૫
૭. ડૉ. મંજુલા સહદેવ - “વાલ્મીકિ રામાયણ એવં સંસ્કૃત નાટકો મેં રામ” - પૃ. - ૫૬
૮. પ્રતિફલિત યત્ર સર્વં વસ્તુ યદા યોજનત્રિતયાત્ ।
તત્તત્ ક્રિયાશ્ચ સર્વા વિના પુનર્માનસી વૃત્તિમ્ ॥ અ. દ. - ૧/૨૩
૯. મૂર્ખ - કથમિયતૈવ સંવિગ્નોઽસિ । અ. દ. - પૃ.-૧૬
૧૦. રામ : (નિઃસ્વસ્થ) વત્સ !
તારેયાનયુતં હન્મિ નિયુતં રાવણાનપિ ।
તતઃ કિમુપલભ્યતે સકૃદતાદૃશઃ સુહૃત્ ॥ અ. દ. - ૨-૨૦
તથાપિ સપરિવાર રાક્ષસ કુલૌર્છદ એવ હિ
સર્વપ્રકારસ્યાપિ પારં વૈરસ્ય તદાદિશ પન્થાન્ ।
૧૧. માયા માયૈતિ વૃથા મહતીયં દુષ્પ્રસિદ્ધિરસ્માસુ ।
નારાયણે નિર્વિઘ્નં નનુ માયાતત્ત્વસર્વસ્વમ્ ॥ અ. દ. - ૪/૮
૧૨. તાપં તમશ્ચ જગતાં સરસં હરન્તી
ચન્દ્રપ્રભેવ કવિતા જનતાં ધિનોતુ ॥ અ. દ. - ૧૦ - ૩૧
૧૩. માની સંધિકથાં કરોતિ હૃદિ કસ્તદ્વેરમૂલં સ્મરન્ । અ. દ. - ૧-૧
૧૪. એજન - ૭-૩૦
૧૫. ન કેવલં મહાકામતન્ત્રેષુ મે સચિવોઽસિ । અપિ તુ મહારાજ્યતન્ત્રેઽપિ ।
અ. દ. અંક - ૬, પૃ.-૬૭
૧૬. એજન - અંક-૬

१७. गोविंद उशेव लट्ट - “विदूषक” पृ. - २८५थी २८८
१८. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक”, भाग-१, पृ.-२१४
१९. डॉ. राय गोविन्दचन्द्र - “हनुमान के देवत्व तथा मूर्ति का विकास” पृ. - १४१
२०. अ. द. - अंक-६. पृ.- ६२
२१. यत् सत्यमभितः स्तब्धैरिन्दियैरिन्द्रिजालवत्।
अद्भुतैकरसावृत्तिरन्तर्मीलयतीव माम् ॥ अ. द. - ४/८
२२. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit Literature" Page-623
२३. सुब्रह्मण्यम् - सीताविजयेन्दिरा परिणय ह. लि. ग्रंथ नं. ७५३७३ एवं R. 14267 -
Adyar Library Madras and Govt. Oriental Manuscripts Library - Madras
२४. डॉ. मंजुला सहदेव - “वाल्मीकि रामायण एवं संस्कृत नाटको में राम” - पृ. ५७-५९
२५. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit Literature" - Page-42
२६. ए. बी. कीथ - “संस्कृत नाटक” - (हि. अनु.) पृ.-२६०
२७. S. N. Dasgupta - "History of Sanskrit Literature" Page - 465
२८. बलदेव उपाध्याय “संस्कृत साहित्य का इतिहास” पृ. ५४०-५४१
२९. Prof. Kono - "Indian Drama" Page-159
३०. ओ. पी. डीथ - “संस्कृत नाटक”, अनु. : नर्मदाशंकर पुरोहित, पृ. - ३५०
३१. कराल - ईषत्करमेवैतदिदानीमार्यस्यविप्रियश्रवणात्सद्यः पतन्ती हव्यवाहने। माया सीता-
मनुपतेद् रामस्ततप्रेम गौरवात्। जानकी परिणय ३-१३
३२. ओजन् - ५/११
३३. ओजन् - ५/१२
३४. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - भाग-१, पृ.-२१३-२३४
३५. शंकरलाल स्वर्णकार - १७वीं शताब्दी के संस्कृत रूपकों का विकास” (अप्रकाशित
शोध प्रबन्ध)
३६. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - भाग-१, पृ.-२८९-२९१

૩૭. રાઘવાભ્યુદયમ્ - ૩-૨૫
૩૮. ભૃત્યાનાં ભવતિ હિ જીવિકૈવ કષ્ટા । રાઘવાભ્યુદયમ્ - ૧-૧૩
ન વીરસમયોચિતં દ્વિષિ પરાઙ્ગમુખે મર્દનમ્ । રાઘવાભ્યુદયમ્ - ૫-૫૬
૩૯. રામે કુર્વતિ ચન્દ્રશેખરધનુર્દળે ગુણારોપણમ્ ।
દોષારોપણમેવ જાતમચ્છિલં ક્ષોણીભુજાં વિક્રમે ॥ આદિ
૪૦. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૧, પૃ.-૩૪૫ સે ૩૪૭
૪૧. વાસુદેવ પાઠક, હર્ષદેવ માધવ વગેરે - “પ્રશિષ્ટ અને આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ” - પાર્શ્વ પ્રકાશન, પૃ.-૨૫૧ થી ૨૫૪
૪૨. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit Literature" Page-300
૪૩. શ્રીનિવાસ - સીતાદિવ્યચરિત હ. લિ. ગ્રંથ નં. D. ૧૨૪૦૦
Govt. Oriental Manuscripts Library - Madras
૪૪. ડૉ. જયકિશનસિંહપ્રસાદ ખળ્ડેલવાલ - “સંસ્કૃત નાટ્ય - સાહિત્ય”, પૃ.-૬૧
૪૫. કાન્તિ કિશોર ભરતિયા - “સંસ્કૃત નાટકકાર” - પૃ.-૨૧૮

પ્રકરણ - ૧૪

ઈ. સ.ની ૧૮મી સદીમાં રચાયેલાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો

૧૪.૧. રઘુવીરવિજયમ્ (૧)

૧૭મી સદીના પ્રારંભમાં થયેલા શ્રીનિવાસાચાર્યે રામકથા વિષયક સીતાદિવ્ય-ચરિતમ્^૧ રૂપકની રચના કરી હતી. તેમના જ પુત્ર શ્રીવરદાચાર્યે આ રામકથા પર આધારિત રઘુવીરવિજયમ્ રૂપક રચ્યું છે તેવો ઉલ્લેખ મળે છે. શ્રીવરદાચાર્યે રઘુવીરવિજયમ્ સિવાય - લક્ષ્મીનારાયણ ચરિત, કનકનારાયણ ચરિત, રામાયણ-સંગ્રહ, ગદ્ય રામાયણ, શબ્દ મહાત્મ્ય, ઔંક દર્પણમ્, વરાહ શતક વગેરેની રચનાઓ પણ કરી છે તેવો નિર્દેશ સાંપડે છે.^૨

૧૪.૨. રામવિજયમ્

ઈ. સ. ૧૮૬૦થી ઈ. સ. ૧૯૩૧માં સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી જિલ્લાના દામનગર પાસેના પાડરશીંગા નામના ગામમાં રામકૃષ્ણ હર્ષજી (હરખજી), શાસ્ત્રી (પાઠક) થઈ ગયા. જેઓ લીંબડી આનંદાશ્રમમાં થોડો સમય રહેલા. જેમણે દશાંશી નાટક રામવિજયમ્ રચ્યું છે,^૩ પરંતુ હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી.

૧૪.૩. સીતારાઘવમ્

૧૪.૩.૧. જીવન અને સમય

રામકથા વિષયક ૩ રૂપકો - ૧) સીતારાઘવમ્, ૨) લલિતરાઘવમ્ અને ૩) પાદુકા પટ્ટાભિષેકમ્ના રચયિતા રામપાણિવાદ ૧૮મી સદીના પ્રમુખ રચનાકારોમાંના એક મનાય છે.^૪ તેમણે અનેક રૂપકો લખ્યા છે. “પાણિવાદ” અને “પરિઘ” કેરલના બ્રાહ્મણોની માનવાચક ઉપાધિ (વિશેષણ) છે. રામપાણિવાદના મામા “રાઘવપાણિધિ” પણ ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન હતા.

રામપાણિવાદનો જન્મ ૧૭૦૭માં “મંગલગ્રામ”માં થયો હતો. રામપાણિવાદે શ્રી નારાયણ ભટ્ટ પાસેથી કાવ્ય સર્જનની તાલીમ મેળવી હતી. શ્રી દેવનારાયણે તેમનું લાલન પાલન કર્યું હતું. “અમ્મલપુર” રાજ્ય પછીથી ત્રાવણકોરમાં ભળી ગયું અને રામપાણિવાદ ત્રાવણકોર ગયા હતા.

૧૪.૩.૨. કવન

- ૧) સીતારાઘવ નાટકમ્ ઉપરાંત
- ૨) મદનકેતુ ચરિત પ્રહસન, ચન્દ્રિકા વીથી, લીલાવતી વીથી
- ૩) રાઘવીય મહાકાવ્ય (૨૭ સર્ગો અને ૧૫૭૨ પદ્ય - બાલપાઠ્ય ટીકા સાથે)
- ૪) વિષ્ણુપ્રિયા નાટક ટીકા (કદાચ તેમણે લખી છે)
- ૫) વિષ્ણુવિલાસ મહાકાવ્ય (૮ સર્ગોમાં ભાગવતી કથા)
- ૬) ભાગવત ચંપૂ (મુચુકુંદ મોક્ષ સુધીની)
- ૭) મુકુન્દાશતક નામની બે રચનાઓ, એકમાં ૧૦૭ પદ્યો, બીજામાં ૧૦૧ પદ્યો એમ બંને શતક સ્તોત્ર છે.
- ૮) અમ્બર નદી સ્તોત્ર (૧૧૨ પદ્ય)
સૂર્યાષ્ટક (૮ પદ્ય)
- ૯) શિવશતક (શિવનું સ્તોત્ર)

આ ઉપરાંત અનેક ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ લખી છે. “વૃત્તવાર્તિક”માં તેમણે છંદોને સોહાહરણ સમજાવ્યા છે. આ ઉપરાંત વરરુચિના ૧૭ “પ્રાકૃત પ્રકાશ”ની વ્યાખ્યા છે. અન્ય રચનાઓ પણ છે.

૧૪.૩.૩. કથાવસ્તુ

રામપાણિવાદે રામકથા વિષયક ૩ રૂપકોની રચના કરી હતી. જેમાં સીતારાઘવ સુલભ છે.^૫ આ રૂપક વંચિ માર્તંડનની “પંડિત પરિષદ”માં સૌ પ્રથમ ભજવાયું હતું. ઈ. સ. ૧૭૫૬માં પદ્મનાભના મંદિરમાં મુરજપના ઉત્સવમાં એની પ્રશસ્તિ થઈ હતી. યજ્ઞરક્ષાથી અભિષેક સુધીની કથા અહીં રજૂ થયેલી છે.

રામ અને લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્રના આશ્રમથી જનકપુર ગયા છે. વિશ્વામિત્રે ચારાયણ નામનો દૂત મોકલીને દશરથની સહમતી મેળવી છે. રામ દ્વારા મારીચ પાસેથી એક વીંટીના પ્રભાવથી તે ઈચ્છા પ્રમાણે રૂપ બદલી શકે છે. તે દશરથનું રૂપ ધારણ કરીને મિથિલામાં પ્રવેશે છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય સીતાની સાથે રામના વિવાહમાં વિધન નાખવાનો છે.

વિશ્વામિત્ર જનકને કહે છે કે રામ દ્વારા શિવધનુષ્ય ચડાવાય તેવું આયોજન કરે. જનકને સંદેહ થાય છે કે મકે અગાઉ ઘણા વીરો આ કામ કરી શક્યા નથી.

વિશ્વામિત્રની પ્રેરણાથી જનક આ કામ કરવા તૈયાર થાય છે. નેપથ્યમાંથી વિશ્વામિત્રને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે, રામ પાસે શિવધનુષ્ય ચઢાવવાનું દુઃસાહસ ન કરાવે. સ્વયં બનાવટી દશરથ અને સુમંત્ર તેને અટકાવે છે. વિશ્વામિત્ર ગુસ્સે થઈ જાય છે. ત્યાં માયાવસુ અને તેનો નોકર કરમ્ભક અનુક્રમે દશરથ અને સુમંત્રનો વેશ ધારણ કરીને પ્રવેશે છે.

માયાવી દશરથ કહે છે કે જો ધનુષ્ય ચઢાવીને રામ સીતાને પરણશે તો આખી દુનિયા સાથે ઝઘડો થઈ જશે. બધા સમજી જાય છે કે આ માણસ દશરથ જેવો નથી. માયાવી દશરથ પૂછે છે કે વિશ્વામિત્ર તેના પુત્રોને યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી પાછા કેમ ન મોકલ્યા? વિશ્વામિત્ર આ સાંભળીને સમજી જાય છે કે આ વાતમાં કંઈક ગડબડ કરી છે. તે જ ચારાયણ બનીને અયોધ્યા ગયો હશે. જ્યારે જનકે માયાવી દશરથને રામ શિવધનુષ્ય ચઢાવે એની રજા આપવા કહ્યું. ત્યારે માયાવી દશરથે કહ્યું : તેમની પોતાની કમજોરી બતાવી અને રામ ધનુષ્ય પાસે નહીં જાય એમ કહ્યું ત્યારે વિશ્વામિત્રને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ બનાવટી દશરથ છે.^૬

પ્રતિહારીએ જાણ કરી કે શતાનંદની સાથે મહારાજ દશરથ આવી રહ્યા છે. જનકે માયાવી દશરથને આ અંગે પૂછ્યું ત્યારે તે બોલ્યો કે ઘણાંય દશરથ ફરે છે. પછી તેણે કહ્યું કે રામને લઈને મારે જલ્દી અયોધ્યા પાછું ફરવું છે. શતાનંદ વગેરે ત્યાં આવ્યા. તેમણે નકલી દશરથને જોયા. શતાનંદને જનકે કહ્યું કે આ (માયાવી) દશરથ રામને ધનુષ્ય ચઢાવવા દેતા નથી. ત્યારે શતાનંદે કહ્યું - કે આ સાચા દશરથ નથી. આ તો રાક્ષસ છે. નેપથ્યમાં રામ દ્વારા શિવધનુષ્ય ભંગની જાહેરાત થાય છે. તૃતીય અંકની પહેલાં જ રામ અને ત્રણ ભાઈઓના વિવાહની જાણ થાય છે. માયાવસુની યોજના મુજબ પરશુરામ આવે છે. પરશુરામ રામ દ્વારા શાંત થયા, આથી માયાવસુની યોજના નિષ્ફળ ગઈ. રામના અભિષેકની તૈયારી થઈ.

ચોથા અંકના વિષ્કંભકમાં શૂર્પણખા દ્વારા અયોમુખી રાક્ષસીને મોકલવામાં આવી, તેણે મંથરાનો વેશ લઈને કૈકયીને ચડાવી. કૈકયીએ દશરથ પાસે બે વરદાનો માગ્યાં. અયોમુખી રાક્ષસીએ આ રીતે બે કામોની ભૂમિકા તૈયાર કરી. ૧) રાવણ દ્વારા સીતાનું હરણ, ૨) શૂર્પણખા દ્વારા રામનું પતિરૂપ ઈચ્છવું. ચતુર્થ અંકમાં રાવણ સીતા માટે કામપીડિત થઈ રહ્યો છે. પ્રહસ્ત રાવણનું મનોરંજન કરવા એક ચિત્રપટ હાથમાં રાખીને ઉભો છે. ગંધર્વ પણ વીણા લઈને રાવણનું

મનોરંજન કરવા માંડ્યો. તે ગંધર્વ ઈન્દ્રનો ગુપ્તચર હતો. અંકના અંતે શૂર્પણખાના નાક - કાન કપાઈ જાય છે. રાવણ મારીચને બોલાવે છે.

મારીચ-મરણ, વાલી-મરણ, હનુમાનની લંકા સુધી સીતા શોધ વગેરે રામાયણ મુજબ આવે છે. માયાવસુ રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવને મારી નાખવા ચારણનું રૂપ લઈને આવે છે. તે કહે છે કે, “હું વજ્રગદ નામનો ચારણ છું. મને ઈન્દ્રે મોકલ્યો છે.” મારા પુત્ર વાલીને રામે મારી નાખ્યો છે એટલે એનો બદલો લેવા અંગદને લઈને તું આવ. હું અંગદ પાસે પહોંચ્યો. અંગદે મને કહ્યું કે “સંપાતિ લંકા ગયો. તે લંકાથી રડતો રડતો પાછો ફર્યો. રાવણને જ્યારે ખબર પડી કે સીતા તેનો પ્રેમ સ્વીકારવા તૈયાર નથી, ત્યારે રાવણે સીતાને મારી નાખી.” માયાવસુની આ વાત સાંભળીને રામ બેભાન થઈ ગયા.

રામ જ્યારે ભાનમાં આવ્યા ત્યારે માયાવસુને કહ્યું કે, “હનુમાને લંકામાં તોડફોડ કરી તેથી ઈન્દ્રજિતે હનુમાનને મારી નાખ્યા. અંગદ હનુમાનના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને પ્રયોગવેશન (આમરણાંત ઉપવાસ) કરીને મરી ગયો.” માયાવસુ આ વાત કરતો હતો ત્યાં જ દધિમુખ નામના વાનરે કહ્યું કે હનુમાન લંકામાં આગ લગાડીને પાછા ફર્યા છે. કપટી માયાવસુ ત્યાંથી નાસી જાય છે.

છઠ્ઠા અંકમાં સેતુબંધ નિર્માણની વાત છે. આ પછી માયાવસુ, કુંભકર્ણ, મેઘનાદ વગેરે હણાય છે. છેવટે રાવણનો વધ થાય છે. સાતમા અંકમાં પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને રામ પાછા ફરી રહ્યા છે. છેવટે રામ અયોધ્યા પહોંચે છે જ્યાં તેમનો અભિષેક થાય છે અને ભરતની પાઠુકાઓ લઈને પધરાવે છે.^૭

૧૪.૩.૪. વિવેચન

રામપાણિવાદે ડ. રા. ચ., બા. રા., જાનકી પરિણય, આ. ચૂ., અન. રા. વગેરે રૂપકોમાંથી ભરપૂર મદદ લઈને આ રૂપક રચ્યું છે. પૂર્વવર્તી રૂપકકારોનો તેમનો પર ગાઢ પ્રભાવ છે.^૮ પ્રથમ અંકમાં માયાવસુના આયોજનમાં જાનકી પરિણયનો આધાર લીધો છે. ચોથા અંકમાં ચિત્રદર્શન ડ. રા.ચ.માંથી લીધો છે. મુખ્ય પાત્રોના આગમનની જાણ ધ્રુવા ગીતિ દ્વારા થાય છે. અર્થોપક્ષેપકના રૂપમાં પ્રહસ્તના હાથનું ચિત્ર પ્રસ્તુત છે.

અહીં છાયાતત્ત્વની વિશેષતા છે. માયાવસુ દશરથ બને છે. કરંભક સુમંત્ર બને છે. અયોમુખી મંથરા બને છે. એમાં છાયાતત્ત્વ છે. ચતુર્થ અંકમાં રંગમંચ

પર પ્રવેશતો ગંધર્વ એકોક્તિમાં વીણાને તેની પ્રિયતમા બતાવે છે. પાંચમાં અંકમાં માયાવસુની આવી એકોક્તિ છે. પાંચમાં અંકમાં “આકાશવાણી”નો પ્રયોગ કર્યો છે. સીતાના અપહરણની જાણ તથા રામની સીતા શોધ આકાશવાણી દ્વારા કહેવાઈ છે. અન્ય રૂપકકારો રામના પાત્રને વધુ ઉદાત્ત બનાવવા વાલી-વધ પ્રસંગ છોડી દે છે. અહીં રામ સ્વયં કબૂલે છે કે મેં કપટથી વાલીને હણ્યો છે.^૯ નાટ્યકારની શૈલી વૈદર્ભી છે. અહીં અત્ર તત્ર સુંદર વિચાર મૌક્તિકો વડે જીવંતદર્શન પણ કવિએ રજૂ કર્યું છે.^{૧૦} શ્રી હીરાલાલ શુક્લના^{૧૧} મતે કાલિદાસથી અત્યંત પ્રભાવિત છે અને રઘુવંશ પછી રામના ચરિત્રને ચિત્રિત કરવામાં આ રૂપકનું ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન રહ્યું છે.

૧૪.૩.૫. ઉપસંહાર

અંતે સીતારાઘવમ્ રૂપક અવનતિકાળમાં લખાયેલ રામકથા વિષયક રૂપકોની નાટ્ય પ્રયુક્તિઓવાળું મૌલિક પ્રતિભાથી રૂપકના કથાનકમાં પરિવર્તનો કરીને રસ જાળવી રાખ્યો છે એટલું તો નોંધવું ઘટે.

૧૪.૪. સીતાકલ્યાણમ્ (વીથી) (૧)

૧૪.૪.૧. જીવન કવન અને સમય

આ રૂપકના રચયિતા વેંકયાર્ય ૧૮મી શતાબ્દીના રૂપકકાર માનવામાં આવ્યા છે. કૃષ્ણમાચાર્યરે આનો ચોક્કસ સમય દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ વેંકયાર્યને બદલે તેમનું નામ વેંકટભૂપતિ નોંધ્યું છે કામવિલાસભાણથી જાણવા મળે છે કે પ્રધાન વેંકટપ્પ રામના પરમ ઉપાસક હતા. તેમજ અનેક ભાષાઓમાં અને અનેકવિધ કળાઓમાં પ્રવિણ હતા હનુમાનની સાધનાથી તેમને યશ મળ્યો હતો, એવું એમનું માનવું છે. એમના વીરરાઘવમ્નો સૂત્રધાર તો તેમને હનુમાનના બીજા અવતાર ગણે છે.

વેંકયાર્ય પરમ સુશીલ અને સરળ પ્રકૃતિના હતા. ભાર્ગવ વંશમાં જન્મેલા કવિના પિતાનું નામ હમ્પાર્ય અને માતાનું નામ બાબામ્બિકા હતું. એમના પિતા રાજવંશી અને રામપુરના નિવાસી હતા. કવિ વેંકયાર્ય ષડ દર્શનના જ્ઞાતા હશે એવું એમના રૂપકોથી જાણવા મળે છે. વેંકટપ્પાર્યએ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. જેમાંથી સૌથી પ્રથમ લક્ષ્મીસ્વયંવર છે. ઓછામાં ઓછા ૮ તો રૂપકોની રચના કરી છે જે હજુ સુધી અપ્રકાશિત છે અને મૈસૂરના ગ્રંથાલયમાં સુરક્ષિત

છે.^{૧૨} ૧) કામકલાવિલાસ (ભાણ), ૨) કુક્ષિમ્ભરભૈક્ષવ (પ્રહસન), ૩) મહેન્દ્રવિજય (ડિમ), ૪) વીરરાઘવ (વ્યાયોગ), ૫) લક્ષ્મીસ્વયંવર અથવા વિષ્ણુધાનન્દ (સમવકાર), ૬) સીતાકલ્યાણ (વીથી), ૭) સુક્તિમણી (એક) અને ૮) ઉર્વશી સર્વભૌમ (ઈહામૃગ) ઉપર્યુક્ત ૮ રૂપકો ઉપરાંત એમની રચનાઓમાં જોઈએ તો મણિદર્પણ (અલંકાર), જગન્નાથ વિજય કાવ્ય (વ્યાકરણ), સુધાક્ષરી (નવલકથા), કુશલવવિજય (ચંપૂ), આંજનેય (શતક), સૂર્યશતક - હનુમણ્જય, વિદદ્વેતવ કન્નડ ભાષામાં કર્ણાટ રામાયણ, ઇન્દિરાભ્યુદય અથવા રામાભ્યુદય, હનુમદ્વિલાસ વગેરે પ્રધાન વેંકટપાર્યે રામકથા વિષયક રચેલા બે રૂપકોમાં એક વીથી અને એક વ્યાયોગ છે. જેની કથાવસ્તુ અને વિશેષતા આ પ્રમાણે છે.

૧૪.૪.૨. કથા વસ્તુ અને વિશેષતા

સીતાકલ્યાણમ્ રૂપકમાં સીતા રામ વિવાહની વાત કથા રૂપે વણી છે. વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણ સાથે મિથિલા સ્વયંવરમાં પહોંચે છે. અન્યોન્ય પરિચય વંદન વગેરે વિધિઓ પછી વિશ્વામિત્ર રામને ધનુષ્ય ચડાવવાનું કહે છે. રામ ધનુષ્ય ઉપાડતા જ તૂટી જાય છે. સૌ પ્રસન્ન થાય છે. વિરોધી રાજાઓ ચાલ્યા જાય છે. જનક દશરથને સપરિવાર મિથિલા તેડાવે છે. રામાદિ ભાઈઓના વિવાહ સંપન્ન થાય છે. એટલામાં પરશુરામ પધારે છે. રામ તેના ક્રોધને શાંત કરે છે તથા પછી સૌ અયોધ્યા આવે છે.

એકાંકી આ રૂપક વીથી પ્રકારનું છે એવું સીતાકલ્યાણમ્માં જ દર્શાવ્યું છે. વીથીનો પ્રારંભ શુદ્ધ વિષ્કંભકથી થયો છે. ૧૮મી સદીનું અપૂર્વ એવું આ વીથી છે તેમ સ્વયં કવિ પોતે નોંધે છે.^{૧૩} પ્રથમ અભિનયના બે પાત્રોના નામ કુલશેખર અને પલ્લવશેખર આપ્યા છે. રંગમંચ ઉપર એક જ દિવસમાં એક જ અંકમાં ઘટના બનવી જોઈએ તો વીથી કહેવાય એમ અહીં દશરથ જનકે નોંધ્યું છે. તેમ અગાઉથી જ મિથિલામાં પહોંચી ગયા છે.

૧૪.૫. વીરરાઘવ (વ્યાયોગ)

વીરરાઘવ (વ્યાયોગ)ના રચયિતા વેંકટપાર્ય છે. જેમનો પરિચય અગાઉ આપી દીધો છે. વીરરાઘવમ્ વ્યાયોગનો અભિનય શરદઋતુમાં શ્રીરામપુરમાં ભગવાન શ્રી રઘુપતિ મહોત્સવ દર્શને આવેલા વિદ્રત્જનોના વિનોદાર્થે થયો હતો. લક્ષ્મણ તથા જટાયુની વાતચીતથી જાણી શકાય છે કે રામે મુનિઓની રક્ષા

માટે રાક્ષસોના સંહારની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી છે. એ પ્રતિજ્ઞાની વાત સાંભળીને રાક્ષસો વિરાધને મોકલે છે. રામ એનો વધ કરે છે એટલે ખર દૂષણ તથા બીજા રાક્ષસો રામની સામે યુદ્ધ કરવા આવી રહ્યા છે. જટાયુ ફરીથી એમને જૂએ છે અને રામને જાણ કરે છે. ઈન્દ્ર પોતાનો રથ અને માતલિ સારથિને મદદ કરવા માટે મોકલે છે. નેપથ્યથી રાક્ષસોના વિનાશની સૂચના મળે છે. ઈન્દ્રનો દૂત ચામરગ્રહી અને ચિત્રરથના સંવાદથી રામના યુદ્ધનું વિશદ્ વર્ણન કરે છે. સ્વપન, બ્રાહ્મણ મોહનાદિ અસ્ત્રોથી રામ તેમનો વધ કરે છે. છેલ્લે ઋષિઓ રામને આશીર્વાદ આપતા એનો આભાર માને છે.^{૧૪}

વીરરાઘવમ્ના આરંભમાં મિશ્ર વિષ્કંભકનો પ્રયોગ કર્યો છે. જે નવીન છે. પરંપરાનુસાર વ્યાયોગમાં પ્રવેશક અને વિષ્કંભકનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. ખરેખર સરલ ભાષા અને ભાવ વડે અહીં રૂપકને નાટ્યોચિત દેહ આપ્યો છે.

૧૪.૬. આંજનેયવિજયમ્

ભાષ્યકાર નામના કવિએ આ રૂપકની રચના કરી છે.^{૧૫} આ રૂપકમાં તેમણે હનુમાનના પરાક્રમોનું ખાસ કરીને વર્ણન કર્યું છે. આ રૂપક અપ્રકાશિત હસ્તલિખિત રૂપે પ્રાચ્યવિદ્યા શોધસંસ્થાન, મૈસૂરમાં તેલુગુલિપિમાં તાડપત્ર પર અપૂર્ણરૂપે મળે છે.^{૧૬} ભાષ્યકારના પ્રથમ ગુરુનું નામ ભાનુ હતું તેવું જાણવા મળે છે. વેણુપુરના રાજવી વસવખૂપાલ (ઈ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૧૫)ના સમકાલીન હતા. આંજનેયવિજયમ્નો પ્રથમ અભિનય અવતારોત્સવમાં થયો હતો. એની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ અંકમાં સંપાતિ પાસેથી સીતાના સમાચાર મેળવીને હનુમાન સમુદ્રોલ્લંઘન કરે છે. અંગદાદિ વાનરો મહેન્દ્ર પર્વત સુધી તેમને વળાવવા જાય છે. સંપાતિ પુત્ર સુપાશ્વનો સેવક રત્નચૂડ નામનો પક્ષી અંગદાદિ વાનરોને હનુમાન હવે લંકા પહોંચી ગયા છે એવી સૂચના આપે છે.

૧૪.૭. કલ્યાણરાઘવનાટકમ્

રામકથાપરક આ રૂપકના રચયિતા શ્રીનિવાસાચાર્ય અમૃતમંથનના રચયિતા વેંકટાચાર્ય અને અણ્ણયાચાર્ય એ બંને ભાઈઓથી ઉંમરમાં નાના હતા. આ રૂપકના ૭ અંકોમાં સીતા અને રામના વિવાહની કથા છે. આ રૂપકની હસ્તલિખિત પ્રત ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ મૈસૂરમાં સુરક્ષિત છે.^{૧૭}

૧૪.૮. ઉત્તરચરિતમ્

૧૮મી સદીના રામકૃષ્ણ કવિએ ઉત્તરચરિતમ્ની રચના કરી છે. જેમાં રામકથા નિરૂપી છે. રામકૃષ્ણના પિતા વત્સગોત્રીય તિરુમલ્લ હતા. રામકૃષ્ણે રમણેન્દ્ર સરસ્વતીમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. ભવભૂતિના ઉ.રા.ચ.ની કથાને તેમણે પોતાની રીતે અહીં આલેખી છે.^{૧૮}

૧૪.૯. વાલિવિજય (વ્યાયોગ)

યોગાનંદ વિરચિત આ રામકથાપરક રૂપક છે. શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યરે તથા અન્ય ઇતિહાસકારોએ એનો કાળ દર્શાવ્યો નથી. અજ્યાર લાઈબ્રેરીના બુલેટિનમાં યોગાનંદને ૧૮મી સદીના મધ્યભાગના રૂપકકાર તરીકેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૯} વાલિવિજય અપ્રકાશિત રચના છે અને દેવનાગરિ લિપિમાં કાગળના ઘૂટક પૃષ્ઠોમાં લખાયેલ છે.^{૨૦} આમ જોઈએ તો વાલિવિજયનું કથાવસ્તુ મૂળ રામાયણ જુદું જ છે. ભાષા સરળ છે. જેનું કથાનક સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.^{૨૧}

૧૪.૯.૧. કથાવસ્તુ

ઋષ્યમૂક પર્વત પર હનુમાન સુગ્રીવને રામ વનવાસથી સીતાહરણ સુધીની ઘટનાઓ સંભાળાવે છે. એથી સુગ્રીવ રામને પોતાની સમાન જ અવસ્થાવાળા જાણીને તેની સાથે મૈત્રી કરવા ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે. એટલામાં કોઈ વાનરથી એને જાણવા મળે છે કે, કોઈએ દંડુભિ અસ્થિનું હાડપિંજર ફેંકી દીધું છે. હનુમાન તો જાણે છે કે આ રામનું પરાક્રમ છે.

હનુમાન વાલીના વેશે રામ લક્ષ્મણની પાસે પહોંચી જાય છે. પણ રામ-લક્ષ્મણ વૃક્ષની પાછળ સંતાઈ જાય છે. સુગ્રીવ સાધારણ વાનરરૂપે રામની શક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. એ સમયે હનુમાન અને સુગ્રીવ રૂપે બે વાનરો અહીં આવી પહોંચે છે. એમાંનો એક દાનવ રાવણનો પત્ર લઈને વાલીને આપે છે. તે હનુમાન રૂપવાળો વાલી લઈ લે છે. વાલી રૂપધારી હનુમાન તેને મારી નાખવા ઈચ્છે છે, પરંતુ દાનવની દયાથી જીવતદાન મળે છે.

મરુતપતિ અને ઈન્દ્રનો સારથિ માતલિ વાલીના સમાચાર લેવા કિષ્કિન્ધા પહોંચે છે. સુગ્રીવ-મૈત્રી, વાલી-વધ, અંગદ-વિષ્ટી વગેરે અનિષ્ટની સૂચના આપી પાછો આવે છે. તે રામને ૭ તાડ એક સાથે વિંધવાનું કહે છે. રામ એમ કરે છે. સુગ્રીવ-વાલી સેનાના યુદ્ધમાં અંતે સુગ્રીવ જ વાલીનો વધ કરે છે.

પાઠ નોંધ

૧. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit Literature" - Page-300
૨. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ ૧, પૃ.-૩૧૫
૩. ડૉ. વાસુદેવ વિ. પાઠક - “ગુજરાતના સંસ્કૃત નાટ્યકારો” - પૃ.-૧૮૪-૧૮૫
૪. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit Literature"
૫. ડૉ. મંજુલા સહદેવ - “વાલ્મીકિ રામાયણ એવં સંસ્કૃત નાટકો મેં રામ” - પૃ.-૬૧
૬. અયં હિ મહિપતિર્દશરથસ્તથા વિગ્રહે ।
નિકામનિરવગ્રહો નિયમેષ નક્તંચર ॥ સીતારાઘવ-૨-૩૬
૭. શ્રી વાસુદેવ વિ. પાઠક અને શ્રી હર્ષદેવ માધવ “પ્રશિષ્ટ અને આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ” - પૃ.-૨૪૩ થી ૨૪૫
૮. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૧, પૃ.-૪૦૯
૯. સોઽપિ ત્રૈલોક્યહેલાવિજયપટુમહાવિક્રમઃ શક્ર સૂનુઃ ।
નીતોધિક્ છદ્મવૃત્યા નિધનમરિતા સ્ફારકીર વ્રતેન ॥ સીતારાઘવમ્-૫-૧૯
૧૦. શેષેણ ભારયતિ ચક્રધરો ધરિત્રીં
મેઘેન વર્ષયતિ સોઽપિ પતિર્નદીનામ્ ।
નૈશં તમઃ શમયતિ જ્વલનેન ભાસ્વાન્
નાનન્તરં સ્વવિભવં પ્રથયન્તિ સન્તઃ ॥
૧૧. ડૉ. હીરાલાલ શુક્લ - “આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય” - પૃ.-૧૬૩
૧૨. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ ૧, પૃ.-૪૪૯-૫૦
૧૩. અપૂર્વ ખલુ કુલપાલિકાયા ઇવ વીથી સંચારસ્સરસ્ત્વત્યાઃ ।
૧૪. જિત્વા સંયતિ લોકકણ્ઠભયં રક્ષસયં સૈનિકે -
રક્ષીયં સ્વયમેકમેવ તરસા તીર્ણઃ પ્રતિજ્ઞાર્ણવઃ ।
અદ્યાયાતિ સુખી સ રાઘવ ઇતિ દ્રષ્ટું સમુત્કંઠિતા
દષ્ટિરસમ્પ્રતિ ચેતસોઽપિ પુરતઃ સ્વાતન્ત્ર્યમાલમ્બતે ॥
૧૫. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૧, પૃ.-૫૩૮

१५. भाष्यकार - आंजनेयविजय ह. लि. ग्र. नं.-२१३९
Oriental Research Institute, Mysore
१७. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - भाग-१, पृ.-५४६
१८. अज्ञेय पृ.-५४८
१९. The Age of Yoganand - "The Buletien of Adyar Library" - 1950, P.-97
२०. योगानन्द, वालिविजय व्यायोग ह. लि. ग्रं. नं. १५३१, The Adyar Library
२१. डॉ. मंजुला सहदेव - “वाल्मीकि रामायण एवं संस्कृत नाटको में राम” - पृ.-६१-६२

પ્રકરણ - ૧૫

ઈ. સ.ની ૧૯મી સદીમાં રચાયેલાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો

૧૫.૧. રઘુવીરવિજયમ્ (૨)

પ્રસ્તાવના

શ્રી કસ્તુરિ રંગાચાર્યે રામકથા વિષયક આ સમવકાર પ્રકારનું રૂપક ૧૯મી સદીમાં રચ્યું છે તેવો ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ તેઓ બાલ-કિંગપુરના રહેવાસી હતા. શ્રી કૃષ્ણામાચાર્ય૨૨ તો શ્રી રંગનાથ એટલા ટૂંકા નામે જ તેનો પરિચય આપે છે.^૨ તેમના આ રૂપકની કથાવસ્તુ અને સમીક્ષા સંક્ષિપ્તમાં કરીએ.

૧૫.૧.૧. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં સૂત્રધાર કવિનો પરિચય સંક્ષેપમાં આપે છે^૩ અને આ રૂપકનો પ્રથમ અભિનય શેષાદ્રીશ મહોત્સવ પ્રસંગે શિશિર ઋતુમાં પ્રાતઃકાળે થયો હતો એવું કહે છે. દેવતાઓ નેપથ્ય વડે રાક્ષસોના વિનાશ માટે પ્રાર્થના કરે છે. વિશ્વામિત્રને જાણ થાય છે કે દશરથ રાવણથી ડરે છે. એથી તેઓ સ્વયં અયોધ્યા આવીને રામની યજ્ઞરક્ષા માટે યાચના કરે છે. દશરથ તેમને વિનંતી કરે છે કે તેઓ હજુ ૧૨ વર્ષના જ છે, તો હું સેના લઈને આવું છું. વિશ્વામિત્ર તેમ કરવાની ના પાડે છે. અંતે વિશ્વામિત્રના શાપના ડરથી અને વસિષ્ઠની સલાહથી રામને તેમની સાથે મોકલે છે.

વિશ્વામિત્રની સાથે જતાં માર્ગમાં, તેમને તાટકા નામની રાક્ષસી મળે છે. વિશ્વામિત્રના આદેશથી રામ એનો વધ કરે છે. પછીથી સુબાહુ, મારીચ આવે છે. તેમનો પણ નાશ કરે છે. જનકપુરમાં જટાયુ આવીને, રામની સાથે સીતા પરણાવે તેમ કહીને જતો રહે છે. પાછળથી વિદ્યુજિજ્ઞ જનકપુરના ઉદ્યાનમાં રામ રૂપે સીતાનું હરણ કરવા વિચારે છે. તેમને મદદ કરવા ખરની બહેન શૂર્પણખા સીતાની સખી રૂપે વેશ ધારણ કરીને તેને બહાર જવાનું કહીને જતી રહે છે.

શૂર્પણખાએ વિચાર્યું કે હું તો રામને જ વરીશ એટલે એ વિશ્વામિત્રના આશ્રમ તરફ જવા નીકળે છે. રસ્તામાં જ એમને લક્ષ્મણનો ભેટો થાય છે. એટલામાં

વિરાધ રાક્ષસ આવી આ નકલી સીતા (શૂર્પણખા)ને ખભે બેસાડીને લઈ જાય છે. એથી નકલી સીતા રક્ષા માટે આર્તનાદ કરે છે કે, જનકપુત્રી સીતાનું રાક્ષસ હરણ કરીને લઈ જાય છે. ખરે પૂછ્યું કે એને કોણ લઈ જાય છે ?

એવામાં કબંધ રાક્ષસ આવી સીતા (શૂર્પણખા) અને લક્ષ્મણ બંનેને પછાડી દે છે. લક્ષ્મણે તેને આહ્વાન આપ્યું. સીતા (શૂર્પણખા) તેમના પર મોહિત થઈ. જટાયુએ તેમનો વાસ્તવિક પરિચય પ્રગટ કર્યો. એથી લક્ષ્મણ શૂર્પણખાના નાક-કાન અને સ્તન કાપીને વિશ્વામિત્રના આશ્રમે પહોંચે છે. પછીથી રામ-લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર સાથે મિથિલા સ્વયંવરમાં પહોંચે છે.

ઈન્દ્ર, કાર્તવીર્ય, બાણાસુર, કાશીરાજ, લંકેશ્વર અને વાનરવીરો એ સ્વયંવરમાં હાજર હતા. પરંતુ કોઈનાથી ધનુષ્ય ઊંચું થઈ શક્યું નહીં. રામ ધનુષ્યભંગ કરે છે. મારીચ લડવા આવે છે. રામ તેમની પાછળ લડવા વનમાં જાય છે. પાછળથી મિથિલામાં જ સીતાનું હરણ થાય છે. રામનો વિલાપ, હનુમાન મિલન, સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક, હનુમાનનું લંકાદહન, અંગદવિષ્ટી વગેરે ઘટનાઓ સંક્ષેપમાં નોંધી છે.

બીજા અંકમાં રામ-રાવણ યુદ્ધમાં રાવણ મરાય છે. પુષ્પક વિમાનમાં રામ મિથિલામાં પહોંચે છે.

ત્રીજા અંકમાં સીતાના રામ સાથે વિવાહ થાય છે. દશરથ પોતાના ત્રણ પુત્રોના લગ્ન પણ અહીં જ કરે છે. જનકના કહેવાથી દશરથ રામનો રાજ્યાભિષેક કરે છે.

૧૫.૧.૨, મૂલ્યાંકન

પ્રથમ અંકના મધ્યમાં વિદ્યુજિજ્હ્વની એકોક્તિ છે. જેમાં તે ભૂત-ભવિષ્યની યોજનાઓ ઘડે છે. બીજા અંકના પ્રારંભ પૂર્વે વિષ્કંભક અને ત્રીજા અંકની પૂર્વે પ્રવેશક છે. પ્રથમ અંકમાં અનેક પાત્રો રંગમંચ પર જોવા મળે છે. જેમાં રામ, વિદ્યુજિજ્હ્વ, ખર, શૂર્પણખા, લક્ષ્મણ, વિરાધ વગેરે જે સમવકાર મુજબ જરૂરી હોય છે. પરંતુ અહીં નાટ્યોત્કર્ષને બાધક રૂપ બને છે. ગદ્યનો પ્રયોગ પદ્યમાં કરેલો છે.^૪

છાયાતત્ત્વનો પ્રયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં યોજ્યો છે. રામ સીતા કમશઃ અહીં વિદ્યુજિજ્હ્વ અને શૂર્પણખા બને છે. કવિએ આમ રામકથામાં અદ્ભુત પરિવર્તન કર્યું છે. પ્રથમ અંકમાં “નેપથ્યે દુન્દુભિઘ્વનિઃ” સ્વયંવરની પહેલા થયેલ છે. રંગમંચ પર પાત્રો દૂરની ઘટનાઓ નિહાળે છે એ અર્થોપદેશક છે.

૧૫.૨. રંભારાવણીયમ્ - (ઈહામૃગ)

૧૫.૨.૧. પરિચય

શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યર રામકથાપરક આ રૂપકના રચયિતા સુંદરવીર રઘૂદ્રહસૂરિનું નામ સુંદરવીર રાઘવ આપ્યું છે.^૫ પરંતુ હસ્તપ્રતોમાં સુંદરવીર રઘૂદ્રહસૂરિ એવું દર્શાવ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યરર આનો સમય નોંધતા નથી. પરંતુ શ્રી હીરાલાલ શુક્લે આનો સમય ઈ. સ. ૧૮૮૪ કહ્યો છે.^૬

સુંદરવીર રઘૂદ્રહસૂરિના પિતાનું નામ કસ્તુરિ રંગાચાર્ય કે જે મણે રઘુવીર વિજયમ્ની રચના કરી હતી તથા તેઓ કાવ્ય અને ન્યાયના જ્ઞાતા હતા. સુંદરવીરના પિતામહ વીરરાઘવસૂરિ પણ કવિરાજ હતા. આમનો જન્મ તામિલમાં દક્ષિણ અકોંડ જિલ્લાના શિરૂવલ્લૂર નામના ગામમાં થયો હતો. તેમના પરિવારનું નામ અગ્રહાર તરીકે જાણીતું હતું. સુંદરવીરે નીચેની ત્રણ કૃતિઓની રચના કરી નાટ્યક્ષેત્રે સેવા કરી છે. તેમાં -

૧) ભોજરાજાઙ્ક (અંક), ૨) રંભારાવણીયમ્ (ઈહામૃગ) અને ૩) અભિનવ-રાઘવમ્ (નાટક). આમાંથી છેલ્લી બે નાટ્યકૃતિઓ રામકથા પર આધારિત છે. પ્રથમ રંભારાવણીયમ્ રૂપક ઇહામૃગ પ્રકારનું છે. રામકથા વિષયક રૂપકોમાં આમ તો ઈહામૃગ જવલ્લેજ સાંપડે છે. એ દષ્ટિએ ભલે આ અપ્રકાશિત છે પણ સુરક્ષિત છે એ ગૌરવનો વિષય છે. આ સામાજિક^૭ રૂપક છે.

૧૫.૨.૨. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં કામપીડિત રાવણ દિગ્વિજય કરતો કરતો હિમાલય પહોંચે છે. ત્યાંથી રૂપકનો ઉઘાડ થાય છે. એમને ત્યાં માર્ગમાં કોઈ પત્નીથી વિયુક્ત નલકુબેર નામના યક્ષને તે રડતો જૂએ છે. એની પાસેથી માહિતી મેળવી લે છે કે એમની પત્ની રંભા કપિલયોગીના આશ્રમે અશ્વમેધયજ્ઞ અવસરે નૃત્ય કરવા પ્રયાગક્ષેત્રે પહોંચી જાય છે. એમને મળીને પછી સીધો રાવણ નર્મદા નદી તટે શિવપૂજન કરવા આવે છે. તો બીજી બાજુ રાવણનો નોકર શાર્દૂલ નજીકમાં જ કાર્તવીર્યના ઉદ્ધાનમાંથી રાવણની પૂજા માટેના પૂષ્પો ચૂંટી રહ્યો છે. એટલામાં એ કાર્તવીર્યના સચિવ રત્નાન્નદથી પકડાઈ જાય છે. શાર્દૂલ કાર્તવીર્યના અંતઃપુરમાં આનંદથી રહેવા લાગે છે અને રાવણ પણ ગન્ધોદરી નામની સ્ત્રીને વશ થઈ શોણિતપુરમાં રહી જાય છે. લંકામાં પાછળથી રાવણની

બહેનને મધુનિશા નામનો રાક્ષસ ઉપાડી જાય છે. પરિણામે શાર્દૂલને શૂળી પર ચડાવવામાં આવે છે તથા ચિત્રાન્નદ અને રાવણનું યુદ્ધ થાય છે તેમાં રાવણને છોડી મૂકવામાં આવે છે.

બીજા અંકમાં રાવણને કામાસક્ત ચિત્રિત કર્યો છે. રાવણ મનની શાંતિ માટે યજ્ઞ કરવા સ્વયં નર્મદા કિનારે પહોંચે છે, જ્યાં બાણાસુર પોતાના ૫૦૦ હાથોથી નર્મદાનાં વહેણને અટકાવે છે. એથી રાવણ સહસ્રાર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવા જાય છે. તો ત્યાં તેને અનેક સ્ત્રીઓથી ઘેરાયેલો જોઈ ચકિત થઈ જાય છે. સહસ્રાર્જુનને કપટથી મારી નાખવાનો મનમાં વિચાર કરે છે. બાણાસુરની પત્નીઓ રાવણના વિકારી રૂપને જોઈ એની મશ્કરી કરવા લાગે છે. એમને મેળવવાની ઈચ્છાથી રાક્ષસી વિદ્યાના પ્રભાવે ધૂપાઈને ત્યાં જ રહે છે તથા રોહસી વિદ્યાથી વસંતલક્ષ્મીને ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્વયં કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુન રૂપ ધારણ કરીને ચાલ્યો જાય છે.

ત્રીજા અંકમાં કનકપ્રભા અને ચંપક નામની અર્જુનની બે પત્નીઓ કાર્તવીર્યની મંગલકામના માટે મંદિરે પહોંચે છે. રાવણ સહસ્રાર્જુનનું રૂપ ધારણ કરીને તેમની પાસે પહોંચી જાય છે. આ રાક્ષસ છે એમ મનમાં નક્કી કરી બંને બળી મરવા તૈયાર થાય છે. એટલામાં જ પ્રહસ્તનો વધ કરીને અસલી સહસ્રાર્જુન ત્યાં પહોંચી જાય છે. ‘રાવણ તેમને જોઈને કહે છે કે, “હું જ અસલી સહસ્રાર્જુન છું.”’ અસલી સહસ્રાર્જુન પોતાની એ બે પત્નીનો હાથ પકડીને રડવા માંડે છે. નકલી સહસ્રાર્જુન (રાવણ) એને ધમકાવે છે કે, “મારી પત્નીનો સ્પર્શ ન કર.” ચેટી રાવણને ગાળો ભાડે છે, વાસ્તવિક સહસ્રાર્જુનની જાણકારી થાય છે. પછી રાવણ-સહસ્રાર્જુન વચ્ચે લાંબો સંવાદ યોજ્યો છે. અંતમાં રાવણને કેદ કરવામાં આવે છે વગેરે ઘટનાઓ છે.

ચોથા અંકમાં પૂર્વ પ્રવેશકમાં રાવણ વાલીપુત્ર અંગદનું રમકડું બન્યો હતો, એ વિગત વિગતે દર્શાવી છે. રાવણ રંભાને મેળવવા પણ અનેક પ્રયાસો કરે છે. ૬ શ્લોક અને એક મોટા ગદ્યમાં રંભાની પ્રશંસા કરી છે. એક વખત ઈન્દ્ર પણ રંભાની પાછળ પડે છે, એમાં રાવણ એને જોઈ જાય છે. એને હરાવીને રંભાને મેળવીને, પોતાની બનાવવા ઈચ્છે છે. રંભા એમને કહે છે કે “હું તમારા ભત્રીજાની પત્ની છું. તમે મને પરેશાન ન કરો.” પરંતુ કામાસક્ત રાવણ તેમની મનમાની કરીને રંભા પર બળાત્કાર કરે છે. રંભાના સમાગમનું વર્ણન ૬ શ્લોકમાં

અહીં કયું છે. એટલામાં નલકુબેર ત્યાં પહોંચી તેમને શાપ આપે છે^૯ તથા રંભા પણ રાવણને શાપ આપે છે કે “જો તું કોઈ સ્ત્રીની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ પણ રમણી સાથે સંભોગ કરશે તો તારા મસ્તકના હજારો ટુકડા થઈ જશે.” અને આમ રૂપક પૂરું થાય છે.

૧૫.૨.૩. સમીક્ષા

રંભારાવણીયમ્ માયામય પ્રવૃત્તિઓ પર આધારિત રૂપક છે. અહીં અનેક પાત્રો અનેક રૂપો ધારણ કરીને એક બીજાને છેતરવાના પ્રયાસો કરે છે - જેમ કે, પ્રથમ અંકમાં શાર્દૂલ ચમરાજનું રૂપ ધારણ કરે છે. ત્રીજા અંકમાં રાવણ સહસ્રાર્જુન બને છે અને પ્રહસ્ત તેના વિદૂષક રૂપે જોવા મળે છે. નેપથ્યથી પાત્રો અને પ્રસંગોની સૂચનાઓ આપી છે. રંગપીઠ પર વર્તમાનપત્રોના ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ થતા નથી. એકોક્તિઓનો ઉપયોગ વિશેષ રૂપે કર્યો છે. જેમકે - ચોથા અંકમાં રાવણની એકોક્તિના પ્રયોગમાં રાવણની વાસના પ્રગટ થાય છે.

સુંદરવીરને પશુ-પક્ષીઓ પર વિશેષ પ્રીતિ હશે એવું દેખાયા વિના રહેતું નથી. તેમણે પશુ-પક્ષીને પાત્ર રૂપે ચિત્રિત કર્યા છે. જેમકે પત્રીપાત્ર, મલ્લિકાક્ષ તથા ધાર્તરાષ્ટ્ર બીજા અંકમાં માનવ પાત્રોમાં દુર્દુરક (દેડકો) રાવણના પુરોહિતનો પુત્ર છે. રસનો વિચાર કરીએ તો અહીં નકલી સહસ્રાર્જુનના વિધાનોમાં હાસ્યરસનો પ્રયોગ કુશળતાથી કવિએ કર્યો છે. સંક્ષેપમાં પૌરાણિક ઘટનાઓ અને પાત્રોથી ભરપૂર આ રૂપક ખરેખર પ્રશંસનીય ગણી શકાય.

૧૫.૩. અભિનવરાઘવમ્

સુંદરવીર રઘૂદ્રહસૂરિનું જ આ બીજું રામકથા પર આધારિત અપ્રકાશિત રૂપક છે. આનો પ્રયોગ પ્રાતઃકાળે રંગનગરીમાં રંગનાથ દેવાલયના મંડપમાં થયો હતો.^{૧૦} ભેરી, મૃદંગ, વીણા વગેરેનો સુમધુર ધ્વનિ સંભળાઈ રહ્યો છે. દેવદાસીઓ ગીત ગાઈ રહી છે. ચૈત્ર માસનો મહોત્સવ છે. એ શુભ પ્રસંગે સૂત્રધાર દશરથ બને છે અને એમની પત્ની કૈકેયીની ભૂમિકા ભજવીને સ્ટેજ પર આ રૂપકને રજૂ કરવામાં આવે છે. ૮ અંકયુક્ત આ રૂપકમાં રાક્ષસોની માયાનો વિશેષ રૂપે પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. નાયક રામને વિષ્ણુના અવતારી તરીકે સ્વીકાર્યા છે. ભાષા સરળ અને ભાવસભર છે. આ રૂપકની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ મુજબ છે.^{૧૧}

૧૫.૩.૧. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં દશરથ અને કૈકેયી ઉદ્યાનમાં પ્રણય કરતા જોવા મળે છે. એકાંત છે એનો લાભ લઈ દશરથ એના વક્ષઃસ્થળનું વર્ણન કરી રહ્યા છે. એવામાં દેવલોકમાંથી નારદ આવે છે. એમની વિનંતિથી દેવતાઓની સહાય માટે સ્વયં પોતે અને કૈકેયી શંખરાસૂરનો વધ કરવા જાય છે અને વિજય મેળવી પુનઃ અયોધ્યા આવે છે.

બીજા અંકમાં દશરથને ૪ પુત્રો જન્મે છે. રાવણને લંકામાં જાણ થાય છે કે દશરથને ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો છે અને એમના હાથે એમનું મૃત્યુ થવાનું છે એટલે એ અયોધ્યામાં આક્રમણ કરે છે. રાવણના બે મંત્રીઓ સારણ અને દારણ પરિવ્રાજક રૂપે તથા રાવણની બે રાક્ષસીઓ ચંડોદરી અને કંડોદરી સંન્યાસીની વેશે આવે છે. રામ-લક્ષ્મણ યજ્ઞરક્ષા માટે વિશ્વામિત્ર સાથે ગયા હોય છે. સુબાહુ સાથે તેને યુદ્ધ થયું છે. એ વાત સાંભળીને ભરત તેમને મદદ કરવા પાછળ જાય છે. બીજી બાજુ સુબાહુ તાટકાવધથી દુઃખિત રાક્ષસો શત્રુદ્ધને મારવાની યોજના ઘડે છે. નેપથ્યથી જાણવા મળે છે કે વસિષ્ઠ અરુંધતીની શબલા ગાય સિંહથી બચવા આર્તનાદ કરે છે. શત્રુદ્ધ તેનું રક્ષણ કરવા વસિષ્ઠ આશ્રમે પહોંચે છે. શત્રુદ્ધ સારણને મારે છે અને શત્રુદ્ધ રૂપ લવણાસૂરનો વધ કરે છે. રાવણ પછીથી વિરાધ રાક્ષસને મોકલે છે. નકલી અખસરાઓ શત્રુદ્ધ અને લક્ષ્મણને સંકટમાં નાખવા પ્રયત્નો કરે છે. પરંતુ શત્રુદ્ધ ચંદ્રહાસ નામની તલવારથી વિરાધનો વધ કરે છે.

ત્રીજા અંકમાં જનક રાજાના આમંત્રણથી વિશ્વામિત્ર સાથે રામ-લક્ષ્મણ મિથિલા પહોંચે છે. ત્યાં રામ સીતા સાથે અને લક્ષ્મણનું ઉર્મિલા સાથે બગીચામાં મુલાકાત થાય છે. પદ્માવતી નામની દાસી તેમના વચ્ચે કેન્દ્રવર્તી બને છે. અહીં નકલી બનેલ સીતા અને ઉર્મિલાનો રામ-લક્ષ્મણ વધ કરે છે. રામ ખર-દૂષણ અને ૧૪ હજાર રાક્ષસોને પણ મારે છે.

ચોથા અંકની પૂર્વે વિષ્કંભકમાં પરશુરામ સીતા સ્વયંવર અને ચારે ભાઈઓના વિવાહ વિધિ પરિપૂર્ણ થયા પછીથી જનકપુરમાં આવે છે. રામ તેમના નારાયણ ધનુષ્યને ચઢાવે છે એટલે પરશુરામે રામને કહ્યું કે, “મારી પુત્રી પદ્માવતીનો આપ સ્વીકાર કરો.” પરંતુ રામ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. પરશુરામ તેને શાપ આપે છે કે “તમે મારી પુત્રીનો તિરસ્કાર કર્યો છે એટલે તમારે પણ સીતાનો

વિયોગ સહન કરવો પડશે.” અને પુત્રીને શીલા બનવાનું કહે છે તથા વધારામાં કહે છે કે તને રામ મળશે જ !

શૂર્પણખા રાવણને મળે છે અને તે રામ-લક્ષ્મણનું ચિત્ર લાવેલી હોય છે. તદ્દુપરાંત શૂર્પણખા સીતાની નીચે પડી ગયેલી મેખલા લાવેલી તે રાવણને સોંપે છે. અકંપન એ વખતે મશ્કરી કરે છે. શૂર્પણખા તારા નાક-કાન કોઈક દરજી પાસે શીવડાવવા પડશે. પછીથી અકંપન અને શૂર્પણખા બંને અયોધ્યા આવે છે. બંને આવીને રામના વનવાસની યોજના ઘડે છે. જે અન્ય રામકથાપરક રૂપકની કથાને અનુસરે છે.

પાંચમાં અંકમાં શંખરાસૂર સામે શા માટે યુદ્ધ થયું તેની વિગત આપી રામ ચિત્રકૂટ પહોંચે છે. જટાયુની પ્રાર્થનાથી લક્ષ્મણ રાક્ષસોનો નાશ કરવા જાય છે. કોઈ બ્રાહ્મણનો આર્તનાદ સાંભળીને ગર્ભવતી સીતાને છોડીને રામ તેને બચાવવા જાય છે. પાછળથી વાલ્મીકિ સીતાને આશ્રમે લઈ જાય છે. રામના સ્પર્શથી શાપિત પથ્થર પદ્માવતી સીતા રૂપે પ્રગટ થાય છે. રામ તેની સાથે વિહાર કરવા મંડે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં તે નકલી (પદ્માવતી) સીતાનું અપહરણ થાય છે. રામનો વિલાપ, સીતા-શોધ, સુગ્રીવ મિલન વગેરે પ્રસંગો છે.

સાતમાં અંકમાં સુગ્રીવને પોતાની પત્ની રૂમા અને રાજ્યની પ્રાપ્તિ રામની કૃપાથી સાંપડે છે. રામને વાસ્તવિક (મૂળ) સીતા ચિત્રકૂટ છે એવી માહિતી મળતા તેઓ ત્યાં પહોંચે છે. પણ પરશુરામ કહે છે કે તે તો લંકામાં છે. ત્રિજટાના ગોપન વિદ્યાના પ્રભાવથી શૂર્પણખાનું મૃત્યુ થાય છે. સીતાને ત્રિજટા સમજાવે છે. રામના મોહનાસ્રથી રાક્ષસો અંદરો અંદર લડીને મૃત્યુ પામે છે. પછી રાવણ-વધ, વિભીષણ રાજ્યાભિષેક, રામ સીતાની મુલાકાત વગેરે ઘટનાઓ કહી છે.

રામ પ્રથમ પુષ્પક વિમાનમાં કિષ્કિન્ધા પહોંચી સુગ્રીવની પત્નીને મળે છે. પછીથી સાકેત જાય છે ત્યાં રામનો રાજ્યાભિષેક, સીતાત્યાગ, રામનો અશ્વમેધ વગેરે પ્રસંગોનું નિરૂપણ છે. વિશ્વામિત્ર મુનિ પણ યજ્ઞમાં પધારે છે વગેરે નવીન બાબતો છે.

૧૫.૩.૨. સમીક્ષા

આ રૂપકમાં દશરથનો વનવિહાર, શંખરાસૂર યુદ્ધ વગેરે અસંખ્ય પ્રયોગો

છે. બીજા અંકની એકોક્તિ અને રંગપીઠ પર આલિંગન ક્રિયા વગેરે અયોગ્ય છે. હાસ્યરસ નિષ્પન્ન માટે પ્રસંગોનું આયોજન કર્યું છે. જેમ કે શુનઃશેઠ રાક્ષસી અખસરા પાછળ દોડી રહ્યો છે અને પછીથી રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્નને બોલાવે છે.

આ રૂપકમાં માયાપાત્રોનું બાહુલ્ય છે. બીજા અંકમાં સારણ પરિવ્રાજક બને છે અને દારુણ શિષ્ય બને છે. ચંડોદરી અને મંડોદરી માયારૂપ ધારણ કરે છે. ત્રીજા અંકમાં અયોમુખી ઉર્મિલા રૂપે રામ-લક્ષ્મણને છેતરવા પ્રયત્ન કરે છે. ચોથા અંકમાં શૂર્પણખા છાયા સીતાને રાવણ પાસે લાવે છે. પાંચમાં અંકમાં છાયાદશ્ય છે. વગેરે નવીન પ્રસંગો છે. રામકથાને અહીં નવીન રૂપે મળ્યું છે. તેથી અભિનવરાઘવમ્ શીર્ષક સાર્થક છે.

૧૫.૪. વિક્રાન્તરાઘવમ્ - (વ્યાયોગ)

રામકથા વિષયક આ રૂપકના રચયિતા કૃષ્ણકવિનો ઉલ્લેખ શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યરે કર્યો છે.^{૧૨} પરંતુ તેનો સમય દર્શાવ્યો નથી. વી. રામ રાજૂ એ તેનો સમય ઈ. સ. ૧૮૬૯-૧૮૭૬ નોંધ્યો છે.^{૧૩} વિક્રાન્તરાઘવમ્ એ વ્યાયોગ પ્રકારનું રૂપક છે. અપૂર્ણ તથા જીર્ણદશામાં સુલભ છે. આ રૂપક તાડપત્ર પર આધ્રલિપિમાં મળે છે.^{૧૪} જેમાં વીરરસ મુખ્ય રૂપે ચિત્રિત કર્યો છે. રામને અહીં વિષ્ણુના અવતારી માન્યા છે. ખાસ કરીને કવિએ આ રૂપકમાં દંડકારણ્યમાં બનેલા બનાવો લીધા છે. તેમાં શૂર્પણખાથી પ્રેરાઈને ખર-દૂષણ રાક્ષસો રામ સામે યુદ્ધ કરવા આવે છે. રામ તે બધાનો સંહાર કરે છે. રામની આવી શક્તિ જોઈને સૌ દેવતાઓ તેમની સન્મુખ પ્રગટ થઈને તેની પ્રશંસા કરે છે.

૧૫.૫. રામરાજ્યાભિષેકમ્

રામકથા વિષયક રામરાજ્યાભિષેકના રચયિતા વીરારાઘવ તૈંજોરના રાજા શિવેન્દ્ર (ઈ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૬૫)ના આશ્રિત દરબારી કવિ હતા. એથી એમનો સમય ૧૯મી સદીનો શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યરે^{૧૫} નોંધ્યો છે. વલ્લી પરિણયની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે તે મુજબ વીરારાઘવની માતાનું નામ કામાક્ષી અને પિતાનું નામ ઈશ્વર હતું. વીરારાઘવે કુલ ૧૦ ગ્રંથો રચ્યાનું મનાય છે. તેમાં આ રૂપક ઉપરાંત રામાનુજાષ્ટકમ્, આદિકાવ્ય નોંધપાત્ર છે. તેમના આ રૂપકમાં ૭ અંકમાં રામકથા નિરૂપી છે.^{૧૬} દેવનાગરિલિપિમાં આમ તો આ અપ્રકાશિત રૂપક છે.^{૧૭}

રામને અહીં વિષ્ણુના અવતારી પુરુષ તરીકે ચિત્રિત કર્યા છે.^{૧૮} ભાષા અઘરી અને અસ્પષ્ટ છે. ૭ અંકનું ખંડકાવ્ય છે. પ્રથમ અંકમાં વિશ્વામિત્ર પોતાના યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ પછી રામ લક્ષ્મણને જનકપુરમાં લઈ જઈ રહ્યા છે. માર્ગમાં તેમને મુસાફરો સીતા સ્વયંવરમાં અસફળ રાજાઓના નામો સંભળાવે છે. બાણ-રાવણના વાક્યુદ્ધનું વર્ણન છે. વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામ શિવધનુષ્ય ચડાવે છે અને દશરથ આગમન પછી ચારે ભાઈઓના વિવાહનું વર્ણન છે.

બીજા અંકમાં પરશુરામ ધનુષ્યભંગને કારણે બાણાસુર, રાવણ, ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન સાથે વાક્યુદ્ધ કરે છે. રાવણ પરશુરામને રામ સાથે ઝઘડો વધારવા પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ એમના વૈષ્ણવ ધનુષ્યને ચઢાવી એને શાંત કરે છે.

ત્રીજા અંકમાં સીતાના કારણે રાવણની ઉન્મત્ત કામાવસ્થાનું વર્ણન છે.

ચોથા અંકમાં રામ રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે વિદ્યુજિજ્ઞ્ઞ રાક્ષસ વિશ્વામિત્ર શિષ્ય શુન:શેષ રૂપ ધારણ કરીને વનવાસ અપાવે છે.

પાંચમાં અંકમાં વિરાધ વધ, સીતાહરણ, જટાયુનું ઘાયલ થવું વગેરે ઘટનાઓ છે.

છઠ્ઠા અંકમાં કબંધ વધથી હનુમાન સીતાને મળી ચૂડામણિ લાવ્યાની કથા નોંધી છે.

સાતમા અંકમાં વિભીષણ શરણાગતિ, રામ-લક્ષ્મણ સીતા સાથે લંકાથી પાછા ફરતા સીતાના કહેવાથી સમુદ્ર તટે શિવલિંગ બનાવીને કરેલી સ્થાપના તથા હનુમાન વડે લવાયેલ શિવલિંગની ઉત્તર દિશામાં સ્થાપના કરી સૌ અયોધ્યા આવીને રામ રાજ્યાભિષેક થયો ત્યાં સુધીની કથા કહી છે.

૧૫.૬. હનુમદ્વિજયનાટકમ્

રામકથાપરક આ રૂપકના રચયિતા કે રલના પ્રખ્યાત ચંગોટા તાલુકાના ઈલખતૂર નામના ગામમાં સુંદરરાજ અય્યંગરનો જન્મ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ વરદાચાર્ય અને માતાનું નામ કૃષ્ણામ્બા હતું. કેરળના ૧૯મી સદીમાંના મહાકવિઓના નામમાં તેમની ગણના થાય છે.^{૧૯} તેઓ નાટ્યશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર વગેરેમાં પારંગત હતા. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૪૧ અને મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૯૦૫માં થયું હતું. સંસ્કૃતમાં તેમનું પ્રદાન પ્રશંસનીય રહ્યું છે. તેમણે નાટ્યક્ષેત્રે આ રૂપક ઉપરાંત સ્તુષાવિજયમ્, વૈદર્ભિ વાસુદેવ, અને પદ્મિનાભ પરિણય પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ છે.^{૨૦} તદુપરાંત રામભદ્રચંપૂ, રામાવતારસ્તુતિશતક, કૃષ્ણાર્યાશતક,

નીતિ રામાયણ વગેરે^{૨૧} નોંધપાત્ર કાવ્યો છે. હનુમદ્વિજયમ્ એકાંકી રૂપક છે. આજે એ અનુપલબ્ધ છે. એનો ઉલ્લેખ માત્ર જ સાંપડે છે.^{૨૨}

૧૫.૭. આનંદરઘુનન્દનમ્

ભૂમિકા

મધ્યપ્રદેશના રાજવી કવિશ્રી વિશ્વનાથસિંહની સર્જન પ્રતિભા બહુમુખી હતી. ડૉ. હીરાલાલ શુક્લ શ્રી વિશ્વનાથસિંહનો સમય ૧૮મી સદીનો અંતિમ ભાગ અને ૧૯મી સદીનો આરંભકાળ સ્વીકારે છે.^{૨૩} તો વળી શ્રી વિશ્વનાથસિંહે રામકથા વિષયક આ આ. ર. રૂપક (૧૭૮૯-૧૮૬૪)ના ગાળામાં રચ્યું હશે એવી કલ્પના ડૉ. રાજીવ લોચન અગ્નિહોત્રી કહે છે.^{૨૪} ૭^{૨૫} અંકયુક્ત આ રૂપકની પ્રાપ્તિનું શ્રેય પણ તેમને ફાળે જ જાય છે. તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં આની આવી નોંધ કરી છે.^{૨૬}

બુંદેલખંડના સંસ્કૃત કવિઓમાં એક માત્ર શ્રી વિશ્વનાથસિંહજીની જ આ નાટ્યકૃતિ આ. ર. જ મળે છે. જે ગૌરવની વાત છે. આ. ર. હિન્દી અને સંસ્કૃત બંને ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે. પ્રથમ હિન્દી વ્રજભાષામાં અને ત્યારબાદ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો હોય ! એમ બંનેના પરીક્ષણથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. હિન્દી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ છે પરંતુ સંસ્કૃત હજુ સુધી પ્રકાશિત થયું નથી. એ સંસ્કૃત સાહિત્યનું દુર્ભાગ્ય ગણી શકાય^{૨૭} અને એટલે જ તો હિન્દીના થોડા એક આલોચકો તો આ. ર.ને હિન્દી સાહિત્યનું પ્રથમ રૂપક સ્વીકારે છે.

રામરસિક સંપ્રદાયથી દીક્ષિત અને એ સંપ્રદાયના પ્રગાઠ રામપ્રેમી અને રામસાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસુ અને રામના અનન્યપ્રેમી રહ્યા છે એવું જાણી શકાય છે. પોતાની રામભક્તિમાં પરમનિષ્ઠા અને પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે રામને ચિત્રિત કરવાના આશયથી એમણે વા. રા. અને તુલસીકૃત રામચરિતમાનસની રામકથાને નજર સમક્ષ રાખીને એમાં પોતાની મૌલિકતા રજૂ કરવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

તદુપરાંત રામકથા પર આધારિત પૂર્વવર્તી ભવભૂતિ રચિત ડ. રા. ચ. ભાસ કૃત અભિ. અને પ્ર. ના., જયદેવનું પ્ર. રા. જેવી નાટ્ય પરંપરાના પ્રભાવ તળે આ. ર.નો કથાપ્રવાહ વહે છે. આની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

૧૫.૭.૧. કથાનક

પ્રથમ અંકમાં - ભુવનહિત (વિશ્વામિત્ર) હિતકારી (રામ) તથા ધરાધર (લક્ષ્મણ)ને પરીક્ષા માટે પોતાના આશ્રમમાં લઈ જાય છે. પછીથી મિથિલાગમનથી આરંભીને પરશુરામને શાંત કરવાની ઘટનાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે.

બીજા અંકમાં બ્રાહ્મકુંડલા (સરયૂ) જગદોનિજ (વસિષ્ઠ)ને કહે છે કે રામ રાવણવધ માટે સીતા સાથે વનમાં જવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. દેવવાણીથી જગદોનિજ (વસિષ્ઠ) ભરત અને શત્રુઘ્નને કાશ્મીર જવા આદેશ આપે છે. કાશ્મીરી (કૈકેયી) પોતાના વરદાનને લીધે રામને વનવાસ આપવા હુકમ કરે છે. રામ, સીતા, લક્ષ્મણ વનમાં જાય છે. ભરત પાછા ફરીને રામને મનાવવા જાય છે. એમને અયોધ્યામાં પુનઃ લાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે પણ નિષ્ફળતા મળે છે. રામ તેમને પોતાની પાઠુકા આપી વિદાય કરે છે અને અંતે સીતા અનીર્ષા (અનસૂયા) પાસેથી વસ્ત્રાભૂષણ સ્વીકારે છે અને અંક પૂરો થાય છે.

ત્રીજા અંકમાં જવાસુરના પુત્ર (વિરાધ)નો રામ વધ કરે છે. શૂર્પણખા વિરૂપણ અને ખરાદિ રાક્ષસોના વિધ્વંસનું વિસ્તારથી અહીં વર્ણન કર્યું છે. આ અંકમાં રામ સીતાને અગ્નિદેવ પાસે થાપણ તરીકે મૂકીને છાયા સીતાને પાસે રાખે છે. ધાતિનેય (મારીચ) રામને છેતરવાના આશયથી મૃગરૂપ ધારણ કરીને તેમની પર્ણકૂટીએ આવે છે. રામ તેને પકડવા જાય છે. થોડા સમય પછી તેનો આર્તનાદ સાંભળીને સીતા લક્ષ્મણને તેની પાછળ મોકલે છે. લક્ષ્મણ સીતાના રક્ષણ માટે રેખા દોરીને જાય છે. પાછળથી એટલામાં ભિક્ષુ વેશે રાવણ પર્ણકૂટીએ પહોંચે છે. સીતા રેખા ઓળંગીને તેને ભિક્ષા આપવા જાય છે અને રાવણ તેનું હરણ કરીને લંકા લઈ જાય છે.

ચોથા અંકમાં - ત્રેતામલ્લ (હનુમાન) રામ અને સુકણ્ઠ (સુગ્રીવ)ની વચ્ચે મિત્રાચારી કરાવે છે. બીજી બાજુ રાવણ વાલીને સંદેશો કહેવડાવે છે કે તે રામ લક્ષ્મણને પકડીને પોતાની પાસે હાજર કરે. વાલી રામ સાથે આ કારણથી જ યુદ્ધ કરવા ઈચ્છા રાખે છે અને રામ યુદ્ધમાં તેનો વધ કરે છે. પછીથી હનુમાન સીતા શોધ કરવા માટે લંકા પહોંચે છે.

પાંચમાં અંકમાં - હનુમાન વડે લંકાનગરીના દહનનું વર્ણન છે. પછીથી રામ સમુદ્ર પાર કરીને સુબેલ પર્વત પર પડાવ નાખે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં - રામ રાવણની નૃત્યશાળામાં બાણ ફેંકે છે . પરિણામે રાવણનું ચામર, છત્ર અને આભૂષણો પડી જાય છે . અંગદને દૂત રૂપે રામ રાવણ પાસે મોકલે છે પણ સમાધાન થતું નથી. રામ રાવણ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થાય છે , જેમાં રામ રાવણનો વધ કરે છે . છાયાસીતાની અગ્નિપરીક્ષા થાય છે વગેરે ઘટનાઓ વર્ણવી છે .

સાતમા અંકમાં - રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે લંકાથી પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને અયોધ્યા પહોંચે છે . જ્યાં તેમનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે છે . રામ ૧૧ હજાર વર્ષ રાજ્ય કરી પછી અયોધ્યાના કીટ, પતંગો સાથે અંતર્ધાન થાય છે .

૧૫.૭.૨. સમીક્ષા

પ્રસંગોને પસંદગીમાં નાટ્યકારની વિલક્ષણ પ્રતિભાના દર્શન સહેજે થયા વિના રહેતા નથી. નાટ્યકારે લગભગ સર્વ પ્રસંગોને આવરી લેવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. જે નાયકને સિદ્ધ દિશા સુધી પહોંચાડી દેવામાં અનુકૂળ બને છે. રામચરિતમાનસની કથા મુજબ પરશુરામ ધનુર્ભંગ પછી તુરત જ મિથિલાનગરીમાં પહોંચી જાય છે . જ્યારે વા. રા.માં તેઓની માર્ગમાં મુલાકાત યોજી છે.^{૨૮} આ. ર.માં પણ વા. રા. અનુસાર પરશુરામ રામને અયોધ્યા જતા રસ્તામાં જ મળે છે .

રામચરિતમાનસમાં મારીચનો અવાજ સાંભળીને પછી સીતા અને લક્ષ્મણ વચ્ચે કટુ ઉક્તિઓનો પ્રયોગ થયો નથી. જ્યારે વા. રા.માં^{૨૯} અને આ. ર.માં^{૩૦} કટુવચનોનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ. ર.માં સીતાહરણ અવસરે જટાયુ રામને બિન્દુમુહૂર્તનો ઉલ્લેખ કરે છે . જેનો નિર્દેશ વા. રા.માં પણ થયેલો છે .^{૩૧}

રામચરિતમાનસમાં ગોપુર શિખર પર સુગ્રીવ અને રાવણ મલ્લયુદ્ધ પ્રસંગ નથી. જે આ. ર.કારે વા. રા.માંથી લીધેલો છે .^{૩૨}

આ. ર.માં ઘણા એવા પ્રસંગો જોવા મળે છે કે કવિએ વા. રા.ને બદલે રામચરિતમાનસનું અનુકરણ કર્યું છે . જે મકે -

શત્રુઘ્ન વડે મંથરાને દંડ દેવો, રામ અને બાણાસુર સંવાદ, રામ અને પરશુરામ સંવાદ, રાવણ અને અંગદ સંવાદ, પંચવટીમાં સીતાનું પ્રગટ થવું તથા રાવણ વધ પછી પુનઃ સીતાનું અગ્નિમાં સમાઈ જવું તથા મૂળસીતાનું પ્રગટ થવું, હનુમાન સંજીવની લેવા ગયા ત્યારે વચ્ચે અયોધ્યા આવવું વગેરે.

કવિ શ્રી વિશ્વનાથસિંહે પોતાની બીજી મૌલિક પ્રતિભા રૂપે પણ ઘણા પ્રસંગોનું સર્જન કર્યું છે. એમાં કવિની નવનવોન્મેષશાલિનતાના દર્શન થાય છે. જેમકે - પ્રથમ અંકમાં ઘાતિનેય (મારીય) કાશ્મીરથી આવીને વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં આક્રમણ કરે છે. ત્યારે પોતાના સાથીઓ સાથે તે (પારસિક) ભાષામાં વાર્તાલાપ કરે છે.^{૩૩} ગૌતમ મુનિનો બુદ્ધ દશરથ અને પરશુરામના આગમનની સૂચના બંગલા ભાષામાં કરે છે.^{૩૪} પંચવટીમાં રામની સન્મુખ હીરમણિ નામો શુક ઉપસ્થિત થાય અને અયોધ્યાના સમાચાર જણાવતા કહે છે કે હવે ભરત વૈરાગી જીવન જીવી રહ્યો છે.^{૩૫}

વા. રા.માં રામ વાલીનો ધૂપાઈને વધ કરે છે. પરંતુ અન્ય ઉત્તરવર્તી નાટ્યકારો સમાન શ્રી વિશ્વનાથસિંહે વાલીવધ કરતા રામને બતાવ્યા નથી. પ્રસ્તુત રૂપકમાં સુગ્રીવ અને વાલીનું યુદ્ધ પણ દર્શાવ્યું નથી. અહીં તો વાલી સ્વયં રામ સામે લડવા આવે છે અને રામ તેનો વધ કરે છે.^{૩૬}

રાવણે વાલીને મોકલેલ પત્રનો ઉલ્લેખ વા. રા. કે .રામચરિતમાનસની કથામાં ક્યાંય નથી. જે કવિની નીજી પ્રતિભામાંથી પ્રગટેલો વિચાર છે. તદ્દુપરાંત હનુમાન કુંભકર્ણના કબંધને પવનમાં ફેંકે છે.^{૩૭} એ પણ શ્રી વિશ્વનાથસિંહની મૌલિક કલ્પના છે. આ. ર.માં ઉપર્યુક્ત પ્રસંગોના પરિવર્તનથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે કે નાટ્યદેહ અર્પવા એમણે આવા ફેરફારો કર્યા હોય ! મહાકાવ્યની સંપૂર્ણ કથાને વફાદાર રહ્યા છે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય. ભવભૂતિએ મ. ચ.માં વિવાહ પછી મિથિલામાં પરશુરામનું આગમન થાય છે^{૩૮} જ્યારે અહીં આ. ર.માં પરશુરામ મિથિલામાં આવે છે એવા સમાચાર મળતા જ જનક મિથિલામાં દશરથને એકદમ વિદાય આપે છે. જેથી પરશુરામ આવ્યા પહેલાં જ તેઓ અયોધ્યા પહોંચી જાય. પરંતુ જ્યારે દશરથ જન સાથે જઈ રહ્યા છે અને અયોધ્યા પહોંચ્યા એ પહેલા રસ્તામાં જ તેને મળી જાય છે.^{૩૯} મ. ચ.માં માલ્યવાનની ચડામણીથી વાલી રામને મારવા માટે જાય છે અને એનો એને પશ્ચાતાપ પણ જરૂર થાય છે. આમ છતાંય તે રામ સામે યુદ્ધ કરે છે પરિણામે હણાય છે અને મૃત્યુના સમયે તે સુગ્રીવનો હાથ રામને સોંપે છે.^{૪૦}

મહાનાટક કથા પ્રમાણે સપ્તતાલના છેદન પછી કોધિત વાલી રામ પાસે પહોંચે છે^{૪૧} અને તેનું મૃત્યુ રામના હાથે થાય છે. અન. રા.ની કથાનુસાર કબંધનો

લક્ષ્મણ વધ કરે છે. એ અવસરે ધનુષ્ય કોટિથી દુહું ભિના કંકણ વેરાઈ જાય છે. એથી વાલી કોધમાં આવે છે અને પછી ઢંઢ્રયુદ્ધમાં મરાય છે.^{૪૨} આ નાટકની પરંપરાનો સ્વીકાર કરીને કવિ શ્રી વિશ્વનાથસિંહે આ. ર.માં વાલીવધનો પ્રસંગ નવીન રૂપે ચિત્રિત કર્યો છે.

આ. ર.માં નાટ્યપ્રવાહ સંવાદોમાં વિશેષ માત્રામાં પ્રયોગ થયો છે. મહાદેવ કૃત અ. દ., શક્તિભદ્ર રચિત આ. ચૂ. તથા જયદેવના પ્ર. રા. જેમ અહીં અદ્ભુત રસ વિશેષ રૂપે નિર્વાહિત થયો છે.

૧૫.૭.૩. ઉપસંહાર

૧૭મી અને ૧૮મી સદીમાં રામકથાપરક રૂપકોના સર્જનોમાં શ્રી યજ્ઞનારાયણ કૃત રઘુનાથવિલાસ, શ્રી રાજયૂડામણિ રચિત આનંદરાઘવમ્, શ્રી વેંકટકૃષ્ણ રચિત કુશલવવિજયનાટકમ્, શ્રી રામકવિ કૃત લલિતરાઘવીય, શ્રી વેંકટભૂપતિ કૃત વીરરાઘવવિજયમ્ જેવા રૂપકોની પરંપરાનુસાર આ. ર.ની રચના થઈ છે.

રામાયણના પાત્રોનું ગુણકમાનુસાર નવીન નામકરણ એ પણ આ રૂપકની એક ખાસ વિશેષતા છે. જેમકે - દિગ્ગ્યાન (દશરથ), હિતકારી (રામ), જગદ્ભર (ભરત), ધરાધર (લક્ષ્મણ), કુશલા (કૌશલ્યા), કાશ્મીરી (કૈકેયી), સુહિતા (સુમિત્રા), ભુવનહિત (વિશ્વામિત્ર), ધાતિની (તાટકા), કુટિલા (મંથરા) વગેરે નોંધપાત્ર છે.

પરમ રામોપાસક હોવાને લીધે અવતારી રામ રૂપને નાટ્યદેહમાં પ્રદર્શિત કરવાનો એનો પ્રયાસ ખરેખર ખૂબ જ પ્રશંસનીય છે.

૧૫.૮. જાનકી પરિણય (૨)

જાનકી પરિણયના રચયિતા મધુસૂદન (૧૭૮૩ શક) ૧૯મી સદીના રૂપકકાર છે. તેમના પિતા શ્રી ખુરહન દરભંગની નજીકમાં રહેતા હતા^{૪૩} તેવું મનાય છે. ૧૮૬૧માં મધુસૂદને પોતાની રામકથાપરક આ રચના પૂરી કરી હતી. તેવો ઉલ્લેખ છે. અહીં ૪ અંકોમાં રામ સીતાના વિવાહનું વર્ણન છે.

૧૫.૯. કુશલવવિજયનાટકમ્

ડૉ. વર્ણેકર - વેંકટકૃષ્ણને ૧૯મી શતાબ્દીના નાટ્યકાર તરીકે માને છે^{૪૪} અને તેઓ ચિદમ્બરના નિવાસી હતા. રામકથા વિષયક આ રૂપકના રચયિતા

શ્રી વેંકટકૃષ્ણને શ્રી કૃષ્ણમાચાર્ય૨૨ ૧૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને ૧૮મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા સ્વીકારે છે.^{૪૫} શ્રી વેંકટકૃષ્ણ ૧૭મી સદીમાં થયેલા શ્રી વેંકટાદ્રિના પુત્ર હતા. તૈંજોરના શ્રી શાહજી મહારાજના તેઓ આશ્રિત કવિ હતા. શ્રી વેંકટકૃષ્ણ દીક્ષિત એક ઉચ્ચ કોટિના મહાકવિ પણ હતા.

એમની કુશલવવિજયનાટકમ્ની હસ્તપ્રત મદ્રાસમાં સુલભ છે.^{૪૬} રામકથાપરક આ રૂપક ઉપરાંત તેમની રચનાઓમાં નરેશવિજય કાવ્ય, શ્રી રામચન્દ્રોદય કાવ્ય અને ઉત્તરચંપૂનો ઉલ્લેખ પણ છે.^{૪૭} એમણે આ નાટ્યકૃતિઓ પોતાના સ્વામી શ્રી શાહજીના આદેશથી કરી હતી એવું પણ માનવામાં આવે છે.

૧૫.૧૦. ઉદારરાઘવમ્

શ્રી કૃષ્ણમાચાર્ય૨૨ આ રૂપકના રચયિતા શ્રી રાધામંગલ શાસ્ત્રીનો મૃત્યુકાળ ઈ. સ. ૧૬૩૨ નોંધે છે.^{૪૮} આ રૂપકના રચયિતા કવિ મૈથિલીચમ્ના રચયિતાથી અલગ છે. કવિના પિતાનું નામ શ્રી વૈદનાથ હતું. રામકથાપરક આ ઉદારરાઘવમ્ ઉપરાંત નાટ્યક્ષેત્રે તેનું કાર્ય પ્રશંસનીય રહ્યું હતું. તેમણે આ સિવાય ૧૦૮ કૃતિઓ રચી છે. જેમાં ૨૪ રૂપકો છે.^{૪૯} સંસ્કૃત કોલેજ - તિરુવાદી (તૈંજોર)ની કોલેજમાં તેઓ પ્રાધ્યાપક હતા.

૧૫.૧૧. ચિત્રકૂટનાટકમ્

ચિત્રકૂટનાટકમ્ના રચયિતા શ્રી વિજયરાઘવાચાર્ય (વીરવલ્લી) કૌણિડન્ય ગોત્રીય વરદાર્યના પુત્ર હતા. તેમણે કાંચીમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તથા કાવ્યશાસ્ત્રમાં વિશેષ યોગ્યતા સંપાદન કરી હતી. શ્રી વિજયરાઘવાચાર્યનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૪માં કાંચી નજીક મઈપૂરમાં થયો હતો.^{૫૦} ૨૦મી સદીમાં તેમણે ગાંધીમાહાત્મ્ય, તિલકવૈદિગ્ધ્ય અને નહેરુ વિજય નામના ગ્રંથોમાં અનુક્રમે શ્રી મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રી લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલક અને શ્રી મોતીલાલનહેરુની રાષ્ટ્રીય સેવાઓનું વર્ણન કર્યું છે. એમની રચનાઓમાં હૃદયની ભાવનાઓનો ધબકાર સંભળાય છે.

શ્રી વિજયરાઘવાચાર્યની અન્ય કૃતિઓમાં ચિત્રકૂટ (નાટક), વૈભવ વિલાસ, ઘણ્ટાવતાર, ગુરુપરમ્પરાપ્રભાવ, નીતિનવરત્નમાલા, અભિનવ હિતોપદેશ, કવનેન્દુ મણ્ડલી, વાસન્તવાસરે, દાનપ્રશંસા, દિવ્યક્ષેત્ર, યાત્રા, માહાત્મ્ય, આત્મસમર્પણ, નવ

ગ્રહસ્તોત્ર, દશાવતારસ્તવ, લક્ષ્મીસ્તુતિ અને સુરભિ સંદેશને ગણાવી શકાય. સુરભિ સંદેશમાં તેમણે આધુનિક શહેરોનું કાવ્યાત્મક વર્ણન કર્યું છે. પંચલક્ષ્મી વિલાસમાં ૧ હજાર શ્લોકોમાં કવિએ ધન-લક્ષ્મી, ધાન્ય-લક્ષ્મી, જય-લક્ષ્મી, આરોગ્ય-લક્ષ્મીની સ્તુતિ કરી છે.^{૫૧} શ્રી વિજયરાઘવાચાર્ય તિરુપત્તિના દેવસ્થાનમાં તામ્રપટ શિલ્પ વિભાગના મુખ્ય અધિકારી હતા. ડૉ. વર્ણેકર શ્રી વિજયરાઘવાચાર્યનો કાળ ૧૯મી સદીનો માને છે.^{૫૨}

૧૫.૧૨. જાનકીવિક્રમમ્

શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યર^{૫૩} અને ડૉ. હીરાલાલ શુક્લ^{૫૪} શ્રી હરિદાસ સિદ્ધાંતવાગીશનો સમય ઈ. સ. ૧૮૭૬-૧૯૩૬ સ્વીકારે છે તથા તેમણે રામકથા વિષયક આ જાનકી વિક્રમમ્ રૂપકનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. તેમ છતાં ઉપર્યુક્ત બંને ઈતિહાસવિદોએ આ રૂપકની પ્રાપ્તિની બાબતમાં કંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.^{૫૫} ૭ અંકયુક્ત આ રૂપક ઉપરાંત શ્રી હરિદાસ સિદ્ધાંત વાગીશે મેવાડ પ્રતાપ, બંગીય પ્રતાપ, વિરાસરોજિની, કંસવધ, શિવજી ચરિત વગેરેની રચના કરી છે, એવી માહિતી પણ સાંપડે છે.^{૫૬}

બંગાલના ફરીદાબાદ જિલ્લાના કોટવલિકપરાની નજીક ઉનાશિયા નામના ગામમાં તેમનો જન્મ ૧૭૯૮ કાર્તિક સાતમે થયો હતો. પિતાનું નામ ગંગાધર વિદ્યાલંકાર અને માતાનું નામ વિદ્યુમુખી હતું. શ્રી જીવાનંદ વિદ્યાગુરુનો શિષ્ય અને નાકીપુરના ટોલા જમીનદારીમાં સંસ્કૃત વિષયના પ્રાધ્યાપક હતા. મહામહોપાધ્યાયથી વિભૂષિત વિભૂતિ હતા.

૧૫.૧૩. તાટક-પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ

૧૯મી સદીના નાટકકાર કવિરત્ન પૈંગનાડૂ પંચપાગેશ શાસ્ત્રીએ રામકથા વિષયક રૂપકોમાં તાટક પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ નામનું રૂપક રચ્યું છે. તેનો નિર્દેશ માત્ર ડૉ. શ્રીધર વર્ણેકર^{૫૭} પોતાના આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિચયમાં અન્ય રૂપકોની સાથે દર્શાવ્યો છે. આ રૂપકની વિશેષ વિગતો મળતી નથી.

૧૫.૧૪. મેઘનાદવિજયમ્ (વ્યાયોગ)

૧૯મી સદીના નાટકકાર શ્રી સિંધાચાર્યની આ રચના મેઘનાદવિજયમ્ એ વ્યાયોગ રામકથા પર આધારિત એક રૂપક છે, પરંતુ આજે એ ઉપલબ્ધ નથી.^{૫૮}

૧૫.૧૫. રામચન્દ્રવિજયમ્

રામચન્દ્રવિજયમ્ના રચયિતા શ્રી રામચંદ્ર કોરાડ ૧૯મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં આંધ્રપ્રદેશમાં થઈ ગયા છે. તેઓ પ્રકાંડ પંડિત હતા. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૧૬ અને અવસાન ઈ. સ. ૧૯૮૦માં થયું હતું.^{૫૯} એમના પિતાનું નામ શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી અને માતાનું નામ શ્રી સુખ્યામ્બા હતું. તેમના ગુરુ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ હતા. શ્રી રામચંદ્ર મછલીપટ્ટ નોબુલ કોલેજમાં સર્વિસ કરતા હતા. તેમણે કુલ ૪ રૂપકો રચ્યા છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે.

- (૧) રામચન્દ્ર વિજય (વ્યાયોગ),
- (૨) કામાનન્દ (ભાણ),
- (૩) ત્રિપુટ વિજય (ડિમ) અને
- (૪) શૃંગાર સુધાર્ણવ

આ ઉપરાંત તેમણે કૃતિઓ રચી હશે, પરંતુ તેનો નિર્દેશ મળતો નથી. રામચન્દ્રવિજય પણ ઉપલબ્ધ નથી. રામના વસન્તોત્સવને^{૬૦} જોવા માટે આમંત્રિત દર્શકોના પ્રિત્યાર્થે ભદ્રાચલમાં આનો પ્રથમ અભિનય થયો હતો.

૧૫.૧૬. મૈથિલીયમ્

૧૫.૧૬.૧. જીવન, કવન અને સમય

૧૯મી સદીના અગ્રગણ્ય સાહિત્યકારોમાં શ્રી નારાયણ શાસ્ત્રીનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. તેમણે ૫ નાટકો રચ્યાં છે તથા અન્ય ૯૦ ઉપરાંત રૂપકોની રચના કરી સંસ્કૃત ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું યોગદાન કર્યું છે. શ્રી નારાયણ શાસ્ત્રીનો જન્મ શ્રી મહાદેવ દીક્ષિત વંશમાં કુંભકોણમમાં ૧૮૬૦માં થયો હતો અને ૫૧ વર્ષે એમનું અવસાન થયું હતું. એમના પિતાનું નામ શ્રી રામસ્વામી અને માતાનું નામ સીતામ્બા હતું. તેઓ કૌણિડન્ય ગોત્રી બ્રાહ્મણ હતા. અંગ્રેજી, ફ્રેંચ. જર્મન, મરાઠી, કન્નડ, તમિલ, તેલુગુ, મલયાલમ, સંસ્કૃત ભાષામાં પારંગત હતા. અભિનવ વિલાસ, મીમાંસા સાર્વભૌમપદ, મદ્ર શ્રી, શ્રી બાલ સરસ્વતી અને બાલકવિથી વિભૂષિત આ પંડિતની વિદ્વતાનો આપમેળે જ ખ્યાલ આવી જાય છે. એમના રામકથા વિષયક મૈથિલીયમ્ (ઈ. સ. ૧૮૮૪માં પ્રકાશિત)માં સ્વયં પોતે નાટિકાની પીઠિકામાં પોતાની મુખ્ય-મુખ્ય રચનાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે જે આ પ્રમાણે છે.

શશીશારદીય (નાટક) ૭ અંક, શૂરમયૂર (નાટક) ૭ અંક, શર્મિષ્ઠાવિજય (નાટક) ૪ અંક, કલિવિધૂર્નન (નાટક) ૧૦ અંક, મહિલા વિકાસ (નાટક) ૮ અંક, સ્વૈરાચાર (પ્રહસન) ૪ અંક, સુંદર વિજય (મહાકાવ્ય) ૨૦ સર્ગ, ગૌરીવિલાસ ચંપૂ (૬ આકર) વગેરે^{૬૧} ... આમાંથી મૈથિલીયમ્, શર્મિષ્ઠાવિજય, શૂરમયૂર, કલિવિધૂર્નન અને જૈત્રજૈવાતૃણ આ ૫ પ્રકાશિત રચનાઓ છે. તેમણે ૧૨થી માંડીને ૧ અંક સુધીના ૯૬ રૂપકોની રચના કરી છે. બધાં જ પૌરાણિક રૂપકો છે.

રામકથા વિષયક મૈથિલીયમ્ રૂપક એમના અનેક રૂપકોમાંનું નાયિકા પ્રધાન નાટક છે અને આનું શીર્ષક પણ નાયિકાને આધારે જ રાખ્યું હશે એમ લાગે છે. આની કથાવસ્તુ અને સમીક્ષા કરીએ.

૧૫.૧૬.૨. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં તપસ્યા કરી રહેલી વેદવતીને એક વખત બ્રહ્મચારી રૂપે રાવણ મળે છે. એ એનું સ્વાગત કરે છે. રાવણ એના રૂપથી આકર્ષિત થાય છે અને પછી એની વચ્ચેનો સંવાદ કુમારસંભવમ્માં બ્રહ્મચારી રૂપધારી શિવ જેમ પાર્વતી સાથે કરે છે તેવો જ વાર્તાલાપ અહીં રજૂ કર્યો છે. વેદવતીએ રાવણને પોતાની આત્મકથા કહેતા જણાવ્યું કે મારા પિતાને તો મને વિષ્ણુ સાથે વરાવવાની ઈચ્છા હતી પરંતુ શંભુ નામના રાક્ષસે તેનો વિરોધ કર્યો અને તેણે કહ્યું કે હું આને ઉપાડી જઈશ. પિતાએ ના પાડી એથી એમણે મારા પિતાને મારી નાખ્યા છે. અહીં પછીથી હું વિષ્ણુને વરવા તપ કરી રહી છું. રાવણ વિષ્ણુના દોષો ગણાવે છે^{૬૨} અને છેવટે મૂળ રૂપે પ્રગટ થાય છે. વેદવતી તેને ગાળો ભાંડે છે. પરંતુ રાવણ તેની સાથે બળાત્કાર કરે છે. તે અગ્નિકુંડમાં પડે છે પરંતુ રાવણ તેના વાળ પકડે છે કે તારે માનવું જ પડશે. છેવટે તેને શાપ આપીને ચાલી જાય છે. વેદવતીને નારદમુનિ મળે છે. અને દશરથ પુત્ર રૂપે વિષ્ણુના ધર્નુયજ્ઞમાં મળશે.

બીજા અંકમાં વેદવતી સીતા રૂપે જનકને મળે છે તથા વિષ્ણુ દશરથને ત્યાં મનુષ્ય રૂપે અવતરે છે. રામ-લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્ર જનકપુરમાં તેડી લાવે છે. નેપથ્યથી રામે કરેલ સુબાહુવધ, મારીચ નિક્ષેપ, અહલ્યા શાપ વગેરેની માહિતી મળે છે. જનકપુરમાં રાજમહેલની અટારીમાં રામને સીતા જૂએ છે અને બેશુદ્ધ બને છે. રામ-લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્રને આવીને બધી જાણ કરે છે.

તે તેમના મનનું સમાધાન કરે છે .

ત્રીજા અંકમાં યજ્ઞભૂમિમાં રામ ધનુષ્યભંગ કરે છે . વિવાહની તૈયારીઓ થાય છે . નારદના કહેવાથી દશરથ જનકપુર પહોંચે છે . પછી જનક અને કુશધ્વજની કન્યાઓના વિવિધ રીતે વિવાહ થાય છે .

ચોથા અંકમાં મિથિલાથી આવીને રામ રાજ્યાભિષેકની તૈયારીઓ થઈ રહી છે . એમાં પરશુરામ પધારે છે . રામ તેના ધનુષ્યને ઊંચકે છે . પછી તે ચાલ્યા જાય છે . ક્રોધિત કૈકેયી દશરથ પાસે બે વરદાનની યાચના કરે છે . દશરથ તેને વિનવે છે .^{૬૩} એથી કૈકેયી રામને તેડાવીને વનમાં જવાનું કહે છે . લક્ષ્મણ ક્રોધમાં તેનો વધ કરવા તૈયાર થાય છે . પરંતુ રામ તેમ કરતાં તેને અટકાવે છે . કૈકેયી કહે છે કે તમારા ગયા પછી રાજા મૃત્યુ પામશે .

પાંચમાં અને છઠ્ઠા અંકમાં રામ વનગમનથી માંડીને ચિત્રકૂટમાં ભરત મિલાપ, અયોધ્યામાં પાદુકા સ્થાપન, શૂર્પણખાનું નાક કપાવું, તેનું રાવણ પાસે પ્રસ્થાન, રાવણ-મારીયની સીતાહરણની યોજના વગેરે ઘટનાઓ નોંધી છે . અહીં મારીય રડતો રડતો રાવણને સમજાવે છે કે “શું તું સિંહને હણવા તૈયાર થયો છે ?”^{૬૪} પછી મારીય રાવણના બદલે રામના હાતે મરવા સ્વર્ણમૃગ બનીને રાવણ સાથે રામાશ્રમે પહોંચે છે . સીતા તેને જોતાં જ રામને કહે છે કે , “આપ આને પકડી લાવો . આપણે એને અયોધ્યા લઈ જઈશું અને કદાચ જો પકડાય નહીં તો તેને મારીને લાવો . એટલે એનું સોનેરી મૃગચર્મ આપણને ઉપયોગી થશે .” રામે કહ્યું : આ નીચ માયાવી મારીય છે પરંતુ સીતાના અતિ આગ્રહથી તેમની પાછળ જાય છે . સીતા લક્ષ્મણને એની પાછળ રામની રક્ષા માટે મોકલે છે . પાછળથી પરિવ્રાજક રૂપે રાવણ સીતાનું હરણ કરે છે . ત્યાં સુધીની કથા આ અંકમાં કહી છે .

સાતમાં અંકમાં મૃગનો વધ કરીને પાછા ફરેલા રામ-લક્ષ્મણને સીતા ન જોતા રામ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયમ્માં પુરુરવાની જેમ રડે છે . પછીથી રામ સીતાની શોધ કરતા તેના વિષે હરણને,^{૬૫} આમ્રવૃક્ષને, મયૂરને,^{૬૬} નદી-પક્ષીઓને અને છેલ્લે જટાયુની પાસેથી સીતાની વિગત જાણી લે છે .^{૬૭}

આઠમા અને નવમા અંકમાં હનુમાન અશોકવાટિકામાં વિલાપ કરતી ચૂપકીથી સીતાને જૂએ છે . શ્રી તુલસીદાસના રામચરિતમાનસ મુજબ સીતાને

ત્રિજટાની સ્વપ્નની નોંધ અહીં છે . ત્રિજટા ચાલ્યા ગયા પછી હનુમાન તેમને વીંટી આપે છે .

વા. રા.ના સુ. કાં. મુજબ સીતા હનુમાનની પીઠ પર બેસીને આવવાની ના પાડે છે . સીતા ચૂડામણિ આપે છે . હનુમાન સેંકડો રાક્ષસોને મારે છે . મેઘનાદથી બંધાઈને રાવણની સભામાં પહોંચે છે . રાવણ હનુમાનને પ્રશ્નો પૂછે છે . પરંતુ તે કશું બોલતા નથી એટલે પ્રહસ્ત કહે છે કે , તે બહેરો છે . પછી રાવણને હનુમાન ન કહેવાના શબ્દો સંભળાવે છે . રાવણ તેને મારવા તૈયાર થાય છે . વિભીષણ રોકે છે . પછી એનું પૂંછ બાળવાનું નક્કી થાય છે . નેપથ્યથી સંભળાય છે કે લંકા બળી રહી છે વિભીષણ ફરીથી રાવણને સંભળાવે છે . સુખી થવું હોય તો રામ સાથે વેર છોડો અને સીતાને સોંપો . એથી રાવણ એને મારવા માંડે છે . ત્યારે વિભીષણ એને શાપ આપે છે કે “તવ નિઘન મધુનૈવ ભવતીતિ ।” અને પછી રામ પાસે પહોંચી જાય છે .

૧૦મા અંકમાં રાવણને મારીને વિભીષણનો અભિષેક થાય છે . ૧૪મા વર્ષનો છેલ્લો દિવસ છે . ભરત અગ્નિમાં ફૂદી મરવા તૈયાર થાય છે . નેપથ્યમાંથી સંભળાય છે કે આગતા રામઃ । હનુમાન સંદેશો આપે છે . માર્ગમાં અગસ્ત્યાદિ મુનિને મળીને રામ અયોધ્યામાં આવી પહોંચે છે . રામનો અભિષેક થાય છે . સીતા અગ્નિમાં પ્રવેશી મૂળરૂપે બહાર આવે છે .

૧૫.૧૬.૩. સમીક્ષા

મૈથિલીયમ્ રૂપકની કથાવસ્તુ વા. રા.ને અનુસરે છે . પીઠિકામાં રૂપકકાર નોંધે છે કે - આની કથાવસ્તુ ઐતિહાસિક નથી . અભિનવ પ્રયોગ છે . પહેલા અને બીજા અંક વચ્ચે ૧૦ વર્ષનો ગાળો છે . સંવાદો સ્વાભાવિક અને ચોટદાર છે . પાંચમાં અંકનો રાવણ-મારીય સંવાદ રૂચિપૂર્ણ છે . સંવાદોની ભાષા ભાવાનુસાર છે .

અનુપ્રાસનું દર્શન હનુમાનના^{૬૫} વર્ણનમાં જોવા મળે છે . નવમો અંક હનુ. જેવો છે . કવિની કૃતિમાં પ્રકૃતિનું દર્શન થાય છે . હનુમાનના ચરિત્ર ચિત્રણમાં ઉપમાઓ દ્વારા પ્રત્યક્ષીકરણ દષ્ટિ રજૂ કરી છે . હનુમાનના મુખે વિભીષણનું ચરિત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે .^{૬૬}

ત્રીજા અંકમાં નાટ્ય ભૂમિકામાં બે વર્ગો એક તરફ સીતા-ઉર્મિલાદિ ચર્ચા કરી રહ્યા છે , તો બીજી બાજુ રંગમંચ પર એ જ સમયે જનક - વિશ્વામિત્ર શું

કરી રહ્યા છે તેની તેમને જાણ નથી થતી. છાયાતત્ત્વ આ રૂપકમાં પદે પદે મળે છે. ૧૦મા અંકમાં રાવણ માયાવી સીતાનું હરણ કરે છે. ૬ઠ્ઠા અંકમાં રાવણ પારિવ્રાજક રૂપ ધારણ કરે છે. મારીય સ્વર્ણમૃગ વગેરેમાં છાયાતત્ત્વ છે. આકાશોક્તિનો પ્રયોગ પણ અહીં કરેલો છે. જે મકે - પ્રથમ અંકમાં વેદવતી વિષ્ણુને સંબોધન કરે છે. રાવણની આકાશોક્તિ એકોક્તિથી યમ માટેની આકાશોક્તિ. આઠમા અંકમાં હનુમાનની એકોક્તિ ૪ પૃષ્ઠોમાં નોંધી છે. અર્થોપક્ષેપકો પણ પાત્રોના સંવાદોથી જાણવા મળે છે. છઠ્ઠા અંકમાં ચૂલિકામાં નાયક-નાયિકા સંવાદ છે. આઠમા અંકમાં રંગપીઠ બે ભાગોમાં વિભક્ત છે. એક તરફ હનુમાન સીતા રાક્ષસીઓનો પોતાની વાત રજૂ કરે છે. અભિનય ક્ષમતાવાળું નાટક તો જરૂર છે. એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

શ્રી નારાયણ શાસ્ત્રીએ રામકથા વિષયક આ નાટક સિવાય પણ નાટકો રચ્યાં છે. જેમના નામો અહીં દર્શાવ્યા છે.

- (૧) મૈથિલીવિજયમ્ । (૮ અંક)
- (૨) મારુતિમેરાવણમ્ । (૭ અંક)
- (૩) લવણલક્ષ્મણમ્ (૭ અંક)
- (૪) પુષ્કરરાઘવમ્ (૬ અંક)
- (૫) સીતાહરણમ્ (૧) (૫ અંક)
- (૬) દૂતવીરમ્ (૫ અંક)

(૧) ૧૯મી સદીના કુચિવીર કેરલવર્મન શાક્તનૂ તમ્બૂરાન^{૭૦} નામના વિદ્વાને કુલ ૧૦૦ જેટલા છાયાનાટક, ગીતિ નાટ્યો (ગેય કાવ્યો) લખ્યા છે. કેરળમાં જન્મેલા આ પંડિતે રામકથા વિષયક પણ ઘણાં રૂપકોની રચના કરી છે. તેમણે જે રામકથાપરક ગીતિનાટ્યો કે છાયા નાટ્યો રચ્યાં છે તે ૯ના નામો આ પ્રમાણે જાણવા મળે છે.

(૧) સીતાસ્વયંવરમ્ (૨ પદ), (૨) વાલિવધમ્ (૨), (૩) તાટકાવધમ્, (૪) યાજ્ઞરક્ષા, (૫) અહલ્યામોક્ષ, (૬) કબન્ધમોક્ષ, (૭) સીતાન્વેષણમ્, (૮) રાવણપરાજય અને (૯) રાવણભયોદ્ભવ ।

આ બધા રૂપકોમાં તેમણે સંસ્કૃત અને મલયાલમ ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ બધા રૂપકોને છાયાનાટ્યના પ્રકાર તરીકે મૂકી શકાય.^{૭૧} ત્રિપુરનિથા

પુસ્તકાલયમાં બધા ઉપલબ્ધ છે. ગીતિનાટ્યોમાં વિશેષતા જોઈએ તો, ઉત્તમ પાત્ર નિરૂપણનું પદ્મ નામની સ્તુતિ અને કથાઓ કલ્પિત છે. ભાષા પાત્રોચિત છે. માદવમતાનુયાયી રૂપકો છે.

(૨) ૧૯મી સદીમાં થયેલા એક બીજા શ્રી સુબ્રમણ્યમસૂરિ રચિત ગીતિનાટ્યો (તામિલનાડૂ) રામકથાપરક^{૭૨} રૂપકોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. જે આ પ્રમાણે છે.

(૧) રામાવતાર (૨) (ગીતિ), (૨) વિશ્વામિત્રયાગમ્ (ગીતિ) અને (૩) સીતાકલ્યાણમ્ (૨) (ગીતિ)

શ્રી સુબ્રમણ્યમનો જન્મ મદ્રાસના પદ્મકોટ નજીક કનાથુગુડીમાં થયો હતો.

(૩) શ્રી બી. બી. પદ્મનાભાચાર્યનો (તામિલનાડૂ) શ્રીરંગપુરમાં જન્મ થયો હતો. તેમણે પાછળથી કોઈમ્બતુરમાં વકીલાત કરી હતી. તેમણે પણ રામકથા વિષયક ગીતિનાટ્યો કે છાયાનાટ્યો રચ્યાનું જાણવા મળે છે તેમાંનું એક છે પવનદૂતમ્.^{૭૩}

(૪) શ્રી રાજવર્મન કોઈતમ્બૂરાન રચિત રાવણવિજયમ્^{૭૪} ગીતિનાટ્યનો નિર્દેશ પણ સાંપડે છે.

પાઠ નોંધ

૧. હસ્તલિખિત પ્રત સંસ્કૃત મૈસૂર લાઈબ્રેરી મદ્રાસમાં નં. ૨ / ૨૪૪૪ છે.
રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ - ૨, પૃ.-૫૫૫ સે ૫૬૦
૨. M. Krishnamachariar - " History of Sanskrit Literature" - P. - 667
૩. અસ્તિ વાધૂલકુલમૂર્ધન્યસ્ય કનકવલ્લીનામ્ના તપોપચન જ્યોતિષા સહચરિતધર્મણો
વીરરાઘવવેરાત્મસમ્ભવઃ શ્રી રંગનાથાભિધાનઃ । કવિકુંજરઃ । ગુરુનું નામ વેંકટકૃષ્ણાયાર્ય
અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતા.
૪. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૫૬૦
૫. M. Krishnamachariar - " History of Sanskrit Literature" - P.-667
૬. ડૉ. હીરાલાલ શુક્લ - “આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય” - પૃ.-૪૨૯
૭. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૫૭૩ સે ૫૮૦
હસ્તલિખિત પ્રત સાગર વિશ્વવિદ્યાલયમાં છે.
૮. અસ્મદ વપુરુવાસાદ્ય દુર્મેધા નિર્ભયોઽધુનાઃ ।
આહર્તુ સાન્ત્યયન્ યુષ્માન્ માયયાસ્તેઽન્ન રાક્ષસાઃ ॥
૯. દશકન્ધર હતોઽસ્મિ । યન્મે પ્રેયસી - પાતિવ્રત્ય તન્તુરુચ્છિન્ના ત્વયા ।
૧૦. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૫૮૦
હસ્તલિખિત પ્રત સાગર વિશ્વવિદ્યાલયમાં તથા
સુન્દરવીર રઘુદમહસૂરિ - “અભિનવરાઘવમ્” - હ. લિ. પ્ર. નં. R-૩૭૭૩
૧૧. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૫૮૦ સે ૫૯૨
૧૨. M. Krishnamachariar - " History of Sanskrit Literature" - P.-699
૧૩. B. Rama Raju - Sanskrit works with Ramayana them written
by Andhra - The Journal of the oriental institute of Baroda
Vol. XVI Dec. 1960
૧૪. કૃષ્ણકવિ - “વિક્રાન્તરાઘવમ્” - હ. લિ. પ્ર. નં.-૭૯૭
Oriental Research Institute - Mysore

१५. M. Krishnamachariar - " History of Sanskrit Literature" - P.-666
१६. वीरराघव - “रामराज्याभिषेकः” - ह. लि. प्र. नं. R-७५५३
१७. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - पृ.-६०२
१८. कान्ति किशोर भरतिया - “संस्कृत नाटक” - पृ.-२२४
१९. M. Krishnamachariar - " History of Sanskrit Literature" - P.-666
२०. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक”, भाग - २, पृ.-६१८
२१. डॉ. हीरालाल शुक्ल - “आधुनिक संस्कृत साहित्य” पृ.-२२१
२२. डॉ. मंजुला सहदेव “वाल्मीकि रामायण एवं संस्कृत नाटको में राम”, पृ.-६४
२३. डॉ. हीरालाल शुक्ल - “आधुनिक संस्कृत साहित्य” पृ.-१८२
२४. डॉ. राजीवलोचन अग्निहोत्री - “बुधेलखण्ड संस्कृतकाव्य” पृ.-३१९
२५. विश्वनाथसिंह - “आनंदरघुनन्दनम्” सरस्वती कोष भण्डार - रीवा
(उद्धृत बुधेलखण्ड के संस्कृत काव्य)
२६. डॉ. राजीवलोचन अग्निहोत्री - “बुधेलखण्ड संस्कृतकाव्य” - पृ.-३१९ से ३२८
२७. डॉ. मंजुला सहदेव - “वाल्मीकि रामायण एवं संस्कृत नाटको में राम” - पृ.-५९-६०
२८. वा. रा. बा. का. - सर्ग ७० से ७६
२९. इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मणमत्कृतम् ।
लोकतु मत्कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ॥
३०. न पयास्युत्तरं दत्से श्रुत्वार्थीहता नमङ्गसा ।
इममेवाभिलाषे किमकार्षि कुलपांसन ॥
वज्रोपमा श्रवणयोरतिधोरवाणी ॥
३१. वा. रा. अर. कां. - ६७-१२-१३
३२. अश्वत्थ - यु. कां. - सर्ग ४० - ४१
३३. (आकाशं पारसीकं भाषाया कोलाहलः) बराये रफ्तने जन्नत् चराहस्ती हमा महेनत
जि राहे तेत्र मन इनक रसानम् दि रंगीहा । विगुफत तई कि ऐ अखवाना बिजदनारा
कि ऐ यारा व जुदी आ. र. - अंक-१

३४. छात्र : - अमी गौतमेशिष्य अभाके तगाद । पठ्ये सन । सुने धनुष भासा अति
रेणुकेय आस्ते छेन येखन । जदपि तुम्हार पुत्र है . . . आ. र. अंक - १
३५. अेजन् - अंक - ३
३६. अेजन् - अंक - ४
३७. अेजन् - अंक - ५
३८. भवभूति - म. च. - अंक-२
३९. विश्वनाथसिंह - आ. र. - अंक-१
४०. वाली : - यदनेन माल्यवता पौलस्त्यमैत्रीदिवसमनुस्मार्थं तत्रभवता रघुध्वजस्य
निधने नियुक्तोऽस्मि । अहो गृहः ।
४१. महानाटक - अंक - ४-६-७
४२. मुरारि - अन. रा. अंक - ५, श्लोक-२५
४३. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - भाग-१, पृ.-७१६
आ नाटकनुं प्रकाशन १८८४मां दरभंगाथी थयुं छे.
४४. डॉ. श्रीधर वर्णेकर - “आधुनिक संस्कृत साहित्य” - पृ.-१५३
४५. M. Krishnamachariar - " History of Sanskrit Literature" - P-242 & 244
४६. वेंकटकृष्ण - “कुशलवविजयनाटकम्” - ह. लि. प्र. नं.-३५४९
४७. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - भाग-१, पृ.-३१३-३१४
४८. M. Krishnamachariar - " History of Sanskrit Literature" - P-671
४९. डॉ. हीरालाल शुक्ल - “आधुनिक संस्कृत साहित्य” - पृ.-१८६
५०. अेजन् - पृ.-४२५
५१. डॉ. रामजी उपाध्याय एवं डॉ. रामगोपाल मिश्र - “संस्कृत के महान कवि और
काव्य” - पृ.-४३४-४३५
५२. डॉ. श्रीधर वर्णेकर - “अर्वाचीन संस्कृत साहित्य” - पृ.-१५१थी १५५
५३. M. Krishnamachariar - " History of Sanskrit Literature" - P-673

૫૪. ડૉ. હીરાલાલ શુક્લ - “આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય” - પૃ.-૧૮૬
૫૫. ડૉ. મંજુલા સહદેવ - “વાલ્મીકિ રામાયણ એવં સંસ્કૃત નાટકો મેં રામ” - પૃ.-૬૫
૫૬. કાન્તિ કિશોર ભરતિયા - “સંસ્કૃત નાટકકાર” - પૃ.-૨૪૮
૫૭. ડૉ. શ્રીધર વર્ણકર - “આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય” - પૃ.-૧૫૧ થી ૧૫૫
૫૮. B. Rama Raju - Sanskrit works with Ramayana theme written by Andhra - The Journal of the oriental institute of Baroda Vol. XVI Dec. 1966
૫૯. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - પૃ.-૭૧૧
૬૦. એજન - પૃ.-૭૨૦
૬૧. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - પૃ.-૬૭૨
૬૨. કિસલય શયનં કરેણયાનં કનકગૃહે પરિવર્તનં ચ હિત્વા ।
વિષધર-શયનં વિહંગ-યાનં વિષવિવરેષુ વિલુંઠનં પ્રિયં તે । મૈથિલીયમ્ - ૧/૨૩
૬૩. મા મા મૃણાલમનલાય મુઘા વિતારીઃ । મૈથિલીયમ્ - ૪/૧૧
૬૪. સિંહ નિહન્તુમિભમિચ્છસિ સંપ્રયોક્તુમ્ । મૈથિલીયમ્ - ૫/૧૮
૬૫. મૈથિલીયમ્ - ૭/૨૨
૬૬. એજન - ૭/૩૨
૬૭. એજન - ૭/૩૯
૬૮. કપિરસિ કવિશાક્રાન્તિઃ કૃતસિતવસ્ત્રાવૃત્તિશ્ચ કટિરેષ । મૈથિલીયમ્ - ૧૦/૮
૬૯. મૈથિલીયમ્ - ૧/૧૪
૭૦. ડૉ. હીરાલાલ શુક્લ - “આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય” - પૃ.-૧૨૫-૧૨૬-૧૭૧
૭૧. ડૉ. મંજુલા સહદેવ - “વાલ્મીકિ રામાયણ એવં સંસ્કૃત નાટકો મેં રામ” - પૃ.-૬૨
૭૨. ડૉ. હીરાલાલ શુક્લ - “આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય” - પૃ.-૨૭૧
૭૩. એજન - પૃ.-૩૬૬
૭૪. એજન - પૃ.-૧૨૬

પ્રકરણ - ૧૬

ઈ. સ.ની વીસમી સદીમાં રચાયેલાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો

૧૬.૧. યૌવરાજ્યમ્

૧૬.૧.૧. જીવન, સમય અને કવન

યૌવરાજ્યમ્, મંજુલમંજીરમ્, નિઘનતાપસમ્ તથા દાશરથિદર્શનમ્ ૪ રામકથાપરક રૂપકોનાં રચયિતા જગ્ગૂવકુલભૂષણનું મૂળ નામ તો અલવર રૈખ્યજ્ઞાર છે. દક્ષિણ ભારતના યાદવાચલના તેઓ વતની હતા. તેમના પિતાનું નામ શ્રીનારાયણાચાર્ય હતું. કૌશિક વંશમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. ૧૭મે વર્ષે શ્રૃંગારલીલામૃતમ્ અને ૧૮મે વર્ષે કાદંબરી પર આધારિત જયન્તિકા ગદ્યકાવ્ય લખી સંસ્કૃતમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મેલકોટ (યદુગિરિ)ની મૈસૂર રાજ્ય સંચાલિત સંસ્કૃત પાઠશાળાના આ અધ્યાપકે રામાયણ મહાભારત અન્ય પ્રકીર્ણ વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખીને ૩૦ કૃતિઓ રચી છે. જેમાં ૧૫ તો રૂપકો છે. જેમ કે, અદ્ભુતાશુક, પ્રતિજ્ઞા કૌટિલ્ય વગેરે નોંધપાત્ર છે. રામકથા પર આધારિત યૌવરાજ્યમ્નો કથાસાર અને સમીક્ષા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

૧૬.૧.૨. કથાસાર

જગ્ગૂવકુલભૂષણ રચિત આ રૂપક સંસ્કૃત પ્રતિભાના ૧૯૫૯ સાલના **एकांकी**માં તેનું પ્રકાશન થયું છે.^૧ ઉર્મિલા અને તેની સખી વચ્ચે સંવાદ દરમિયાન લક્ષ્મણનું આગમન થાય છે. ઉર્મિલા સાથે ચોપાટ રમતા લક્ષ્મણને રામ બોલાવે છે. રામ, સીતા અને માતાઓ વચ્ચે ભરત અને લક્ષ્મણમાંથી કોને યુવરાજ બનાવવો તે અંગે ચર્ચા થાય છે. લક્ષ્મણ ભરતને યુવરાજ બનાવવા કહે છે. પણ રામની આજ્ઞાથી તે સ્વીકારી લે છે. કુલગુરુ વસિષ્ઠ પણ ભરતને “યુવરાજ” તરીકે યોગ્ય ઠેરવે છે.

૧૬.૧.૩. સમીક્ષા

અહીં “રામાયણ”ના પ્રસંગને નૂતન નાટ્ય પ્રયોગમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. રૂપકનો આરંભ હંસ-હંસીના પ્રતીકાત્મક વર્ણનથી થાય છે, જે સૂચક બની રહે છે. સંસ્કૃતના કેટલાક પ્રાચીન રૂપકોમાં હંસ-હંસીનો મૂક

અભિનય બતાવવામાં આવતો તેનું અહીં અનુકરણ છે .

શ્રી જગ્ગૂવકુલભૂષણની વિશેષતા એ છે કે તેની નાટ્યશૈલી પ્રસાદમય છે . સંવાદો ટૂંકા છતાં આકર્ષક છે . પાત્રો સંક્ષિપ્ત સંવાદો બોલે છે . બેથી વધારે વાક્ય નહિવત્ એક સાથે જોવા મળે છે . ભાઈઓ વચ્ચેનો સ્નેહ સરસ રીતે રજૂ થયો છે . લક્ષ્મણને યુવરાજ પદે સ્થાપવાનો પ્રસ્તાવ માતાઓ મૂકે છે , ત્યારે લક્ષ્મણ પોતાને “દાસ” કહે છે^૨ અને ભરતને યુવરાજ પદે સ્થાપવા કહે છે . જ્યારે ભરતને યુવરાજ બનવા કહેવાય છે , ત્યારે તે લક્ષ્મણનું સૂચન કરે છે . આમ છતાં રામ અને ગુરુની આજ્ઞાને શિરોમાન્ય ગણી યુવરાજ પદનો તે સ્વીકાર કરે છે ,

પ્રાચીન સમયથી સંસ્કૃત કવિઓની “ખ્યાતવૃત્ત” તરફ અભિરુચિ રહી છે . શ્રી જગ્ગૂવકુલભૂષણે પણ અહીં અપનાવી છે . મૂળકથા તત્ત્વમાં મૌલિકતાના રંગો પૂર્યા છે . પાત્રો બધા આદર્શ છે . રામ, લક્ષ્મણ અને ભરત ભાઈઓ વચ્ચેના આદર્શયુક્ત સંબંધના પ્રતીક છે . સુમિત્રા, કૌશલ્યા વગેરે માતાઓના પણ વાત્સલ્ય સભર ઉચ્ચ પાત્રાલેખન જોવા મળે છે . શીર્ષક યથાર્થ છે . યુવરાજ પદ મેળવવા માટે પરસ્પર સ્પર્ધાને બદલે પરસ્પર આગ્રહ જોવા મળે છે .

આ એકાંકી છે . તેમાં નાન્દી, પ્રસ્તાવના અને ભરતવાક્ય પ્રયોજ્યા છે . ભાસની જેમ નાન્દી અંતે સૂત્રધારનો પ્રવેશ કરાવાયો છે .^૩ વર્તમાન સમયે સંસ્કૃત ભાષામાં આ પ્રકારના રૂપકોનું સર્જન કરી સંસ્કૃત નાટ્ય પરંપરાને જીવંત રાખવાનું પ્રશસ્ત કાર્ય કવિએ કર્યું છે તેમ ચોક્કસ કહી શકાય .

૧૬.૨. મંજુલમંજીરમ્

પ્રસ્તાવના

શ્રી જગ્ગૂવકુલભૂષણ કવિ રચિત આ રામકથા વિષયક રૂપક ૮ અંકોમાં પ્રકાશિત છે . આની પ્રસ્તાવનામાં કવિનો સમય ૧૯મી શતાબ્દીનો અંતિમ ભાગ સ્વીકાર્યો છે .^૪ રામકથામાં અનેક નવીન ઘટનાઓ ઉમેરી નવીનતા અર્પી છે .

રૂપકોમાં ખાસ કરીને પ્રસ્તાવના વિષ્કંભક તથા પદ્યોની બહુલતા જોવા મળે છે , પણ એ બધું અહીં નથી . અહીં યુદ્ધ વૃત્તાન્ત હનુમાન ભરતને સંભળાવે છે . અહીં શોકનું પ્રમાણ વિશેષ છે - દંડકારણ્યના નિવાસથી માંડીને લક્ષ્મણ

મૂરછી સુધીના પ્રસંગોને અહીં હનુમાન રામના સંબંધીઓને સંભળાવે છે. વેંકટાનુસાર અહીં વાલીવધ સકારણ દર્શાવ્યો છે,^૫ જેની કથાવસ્તુ આ પ્રમાણે છે.

૧૬.૨.૧. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં - રામ બાલ્યાવસ્થામાં બાળકોની સાથે રમત રમતા રાક્ષસરાજ રાવણનો પરિચય મેળવી તેનો નાશ કરવાનો પાકો નિર્ણય લે છે. એટલામાં વિશ્વામિત્ર યજ્ઞ રક્ષા માટે રામ લક્ષ્મણને લઈ જાય છે અને તે તેને બલાઅતિબલા વિદ્યા અને જૃમ્ભકાસ્ત્રો અર્પે છે.

બીજા અંકમાં - પ્રાતઃકાળમાં રામ-લક્ષ્મણ પર્વત પર અશોકવૃક્ષના ફુલોના ગુચ્છને જૂએ છે. રામ તેને બાણનું લક્ષ્ય બનાવી તાટકાનો અજાણતા જ વધ કરે છે. બંને ભાઈઓ સ્ત્રીવધથી દુઃખી બને છે. વિશ્વામિત્ર તેને સાંત્વના આપે છે. વિશ્વામિત્ર તે બંનેને બ્રાહ્મણ રૂપે મિથિલા લઈ જાય છે. માર્ગમાં અહલ્યોદ્ધાર રામના ચરણ સ્પર્શથી થાય છે. ગૌતમ અહલ્યાને સાથે લઈને સૌ જનકની સભામાં પહોંચે છે. યજ્ઞશાલામાં રામ ધનુષ્યભંગ કરે છે.

ત્રીજા અંકમાં - બ્રાહ્મણ બટુએ કરેલ ધનુષ્યભંગથી સૌ દુઃખી છે. વિશ્વામિત્ર રામ લક્ષ્મણનો પરિચય આપે છે. રામ પરશુરામને શાંત કરે છે. તેમના વૈષ્ણવ ધનુષ્યને ચડાવે છે. દશરથ આ પુત્રોના વિવાહ કરે છે.

ચોથા અંકમાં - કૈકેયી વરદાનથી રામ વનમાં પ્રસ્થાન કરે છે.

પાંચમાં અંકમાં - મારીચ શૂર્પણખા સીતાહરણની યોજના ઘડે છે. મારીચને શંકા છે કે સીતાના પગમાં પહેરેલ મંજીર નામનું આભૂષણને લીધે એના પર માયાનો પ્રયોગ થઈ શકશે નહીં. પરંતુ શૂર્પણખા કહે છે કે અત્યારે તે આભૂષણ તેણે પહેર્યું નથી. બંને તેમની પાસે પહોંચે છે. મારીચ મૃગ રૂપે આવે છે. રામ તેમની પાછળ પકડવા જાય છે. શૂર્પણખા લક્ષ્મણને માયાથી મૃગ બનાવે છે અને પોતે અનસૂયાની સખીનું રૂપ ધારણ કરી સીતા પાસે પહોંચી જાય છે. એટલામાં રાવણ સાધુના રૂપે પોતાની કામૂકતા રજૂ કરે છે. સીતા જૂપડીમાં જઈને પોતાનું મંજીર નામનું આભૂષણ લાવે છે જેથી બંને મૂળ રૂપે પ્રગટ થાય છે. પરંતુ મંજીર પગમાં પહેરે એની પહેલા જ રાવણ તેને ઉપાડી જાય છે.

માર્ગમાં સીતાની રક્ષા માટે જટાયુની પાંખ કપાય છે. રામ સીતા માટે વિલાપ કરે છે. એમાં એક શ્રમણા રામને કહે છે કે શરભંગ અગ્નિ પ્રવેશ કરે

છે એટલે રામ ત્યાં પહોંચે છે. એટલામાં તે અગ્નિમાં કૂદી પડે છે. શ્રમણા રામને શરભંગે આપેલી માળા આપે છે. શ્રમણા હનુમાનનો પરિચય રામને કરાવે છે. રામ સુગ્રીવને મળે છે. સુગ્રીવ રામની પાસે આવીને સીતાનું મંજીર આપે છે. જેના પ્રભાવથી લક્ષ્મણ મૂળ રૂપે પ્રગટે છે. રામ વાલીવધ કરે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં - હનુમાન રામની ૧) માળા, ૨) વીંટી અને ૩) મંજીર આમ ૩ વસ્તુઓ લઈને સીતા પાસે જાય છે તથા સીતાનો ૧) ચૂડામણિ, ૨) માલા અને ૩) વીંટી લાવી રામને સોંપે છે.

સાતમા અંકમાં - સુમંત્ર રામના સમાચાર મેળવવા પંચવટી પહોંચે છે. પરંતુ નિરાશ બની પાછા જાય છે. ભરત પાદુકોત્સવ ઉજવી રહ્યા છે. આકાશમાં વાદળને જોઈ ભરત બાણ ફેંકે છે. હનુમાન નીચે આવે છે. ભરતને સંક્ષેપમાં સીતાહરણ, લક્ષ્મણમૂર્છા સુધીની ઘટના સંભળાવે છે.

આઠમાં અંકમાં - સીતાની અગ્નિપરીક્ષા, રામનું અયોધ્યા આગમન, અનસૂયા સીતાને પીતાંબર મોકલાવે છે. તે જ સમયે શૂર્પણખા કૌશલ્યા રૂપે રામને કૈકેયીના કઠોર વચનો સંભળાવી ફરીથી વનમાં મોકલવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ સીતાના મંજીરના પ્રભાવથી તે મૂળ રૂપે પ્રગટ થાય છે. વસિષ્ઠના કહેવાથી રામ તેને છોડી દે છે. રામનો રાજ્યાભિષેક થાય છે.

૧૬.૨.૨. ઉપસંહાર

કવિશ્રી બાલધન્વીએ રામકથાપરક યૌવરાજ્યમ્ અને મંજુલમંજીરમ્ ઉપરાંત નિઘનતાપસમ્ અને દાશરથિદર્શનમ્ નામના બે રૂપકો પણ રચ્યા છે. જેમાં -

(૧) નિઘનતાપસમ્ એ દ્વિઅંકી રૂપકમાં ઋષ્યશૃંગ અને શાંતાના વિવાહ અને રાજા રોમપાદના રાજ્યમાં પડેલા દુષ્કાળનું ઋષ્યશૃંગના આગમનથી થયેલું નિવારણ એ કથાવસ્તુ છે. આ ઘટના વા. રા. ના બા. કા. ૧૦માં વિસ્તારથી આપી છે એ કથાને કવિ વક્ષાદાર રહ્યા છે.

(૨) દાશરથિદર્શનમ્ પણ બે અંકી રૂપક છે. જેમાં વા. રા.ના યુ. કાં.ની કથા નિરૂપી છે. દશરથિ એટલે દશરથના પુત્ર રામ તેમનું દર્શન-મિલન ટૂંકી પ્રસ્તાવના પછી આરંભ ભરત રામપાદુકાની પૂજાથી થયો છે. પુષ્પક વિમાનમાં રામ લંકામાં રાવણને મારીને સીતા લક્ષ્મણ, વિભીષણ સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરે સાથે અયોધ્યા પાછા ફરે છે. નંદિગ્રામમાં રહેલા ભરત, રાજમાતાઓ,

વસિષ્ઠ, અમાત્યો અને પ્રજાજનો સાથે એમનું સ્વાગત કરવામાં આવે છે. રામાયણની આ ઘટના વા. રા.ના યુ. કાં.ના અંતે આપી છે.

૧૬.૩. શાર્દૂલ-સમ્પાત્

૧૬.૩.૧. પ્રસ્તાવના

રામકથાપરક આ રૂપકના રચયિતા શ્રી કો. લ. વ્યાસરાજ છે. એમણે રામકથા વિષયક ૨૫ જેટલા લઘુરૂપકોની રચના કરી છે. તેમાંનું આ એકાંકી શાર્દૂલ-સમ્પાત્ રૂપકનું પ્રકાશન ૧૯૫૯માં સંસ્કૃત પ્રતિભામાં પ્રકાશિત થયું છે.^૬ એનો કથાસાર અને સમીક્ષા સંક્ષેપમાં જોઈએ.

૧૬.૩.૨. કથાસાર

વિશ્વામિત્ર રાજ દશરથ પાસે અયોધ્યામાં આવે છે. તેઓ તપોવનમાંથી યજ્ઞશાળામાં પ્રવેશ્યા છે પણ ત્યાં વિઘ્નો હોવાથી યજ્ઞની પરિસમાપ્તિ માટે દશરથ પાસે સહાય માગે છે. વિશ્વામિત્ર યજ્ઞના રક્ષણ માટે રામની માગણી કરે છે. પુત્રવત્સલ દશરથ તેની વાત સ્વીકારવા તૈયાર થતા નથી. તે રામના બદલે પોતાને લઈ જવા કહે છે. પણ વિશ્વામિત્ર પોતાની વાતમાં અડગ રહે છે. મૈત્રાવરુણ દશરથને રામની શક્તિ અને મહિમા સમજાવે છે અને રામને મોકલવા આજ્ઞા કરે છે. ગુરુની આજ્ઞાથી દશરથ રામ-લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્ર સાથે મોકલે છે.

૧૬.૩.૩. સમીક્ષા

એક અંકનું આ રૂપક “વ્યાયોગ” પ્રકારનું કહી શકાય. તેમાં નાયકના પ્રારંભિક અને અંતિમ અંગો પ્રયોજેલાં છે. આ રૂપકની કથાવસ્તુ પ્રસિદ્ધ વા. રા.માંથી લેવામાં આવી છે. વિશ્વામિત્ર દશરથ પાસે રામને માગવા આવે છે. એ પ્રસંગને નાટ્યસ્વરૂપ અપાયું છે.

એક રાજ શાર્દૂલ અને મુનિ શાર્દૂલ વચ્ચેના મતભેદને કવિએ સરસ રીતે વ્યક્ત કરેલ છે. અંતે મુનિ શાર્દૂલ વિશ્વામિત્રનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. શીર્ષક યથાર્થ છે. સ્ત્રી પાત્રોનો અભાવ છે. દશરથ વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠનાં પાત્રો સરસ ઉપસી આવે છે. રામના પાત્રોનો અપ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ પણ પ્રભાવશાળી છે.

સંવાદો ભવ્ય છતાં સરળ છે.^૭ રંગમંચ પર ભજવી શકાય તેવી ક્ષમતા પ્રસ્તુત રૂપકમાં છે. રામાયણ અને મહાભારત એ ભારતીય સાહિત્યના ગંગોત્રી

અને જમનોત્રી રહ્યા છે. જેનો આ પણ એક પ્રવાહ છે. રૂપકમાં નાન્દી પ્રસ્તાવના અને ભરતવાક્ય પ્રયોજેલાં છે. શ્લોકો પણ અલંકાર છંદ વૈવિધ્યથી સભર છે.

અયોધ્યાના વર્ણનમાં વિશ્વામિત્ર જે શ્લોકો બોલે છે ત્યારે દશરથની ઉક્તિ નમ્રતાપૂર્ણ છતાં નોંધપાત્ર છે.^૬ આવી અનેક ઉક્તિઓમાંથી નાટક સમૃદ્ધ બન્યું છે. પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર લોકોની અભિરુચિ વિશે સરસ વાત કરે છે. યુવરાજ રામભદ્રના વિવાહ ઉત્સવે નાટક ભજવવાનું હોવાથી નટી ચિંતિત છે. ત્યારે સૂત્રધાર કહે છે લોકો અપૂર્વ અને નૂતન કાવ્ય તરફ રુચિ ધરાવે છે. પ્રખ્યાત વસ્તુ લેવાથી કવિઓની પ્રણાલીને અનુસરીને કવિએ મૌલિકતાના પ્રાણ પૂરી આધુનિક નાટ્ય સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

૧૬.૪. વિદ્યુન્માલા

રામકથા વિષયક આ રૂપકના રચયિતા શ્રી કો. લ. વ્યાસરાજ શાસ્ત્રીનું વિભક્ત રૂપક છે.^૭ વનવાસ રામને કેવી રીતે મળ્યો એની કથા છે. રામ રાજ્યાભિષેકની તૈયારી થઈ રહી છે. મંથરા કૈકેયીના મહેલે પહોંચે છે. લંકામાં એ અવસરે ભૂકંપ થાય છે. રાવણના મહેલનો ધ્વજ પડી જાય છે. ધૂમકેતુ રાવણના ઊંચા મહેલ પર પડે છે. પછીના બીજા દશ્યમાં મંથરાકૈકેયીને જગાડે છે. રામ રાજ્યાભિષેકની જાણથી તેને હાર ભેટ આપે છે. ત્રીજા દશ્યમાં ઈન્દ્ર બૃહસ્પતિનો સંવાદ છે બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે વિદ્યુન્માલા નામની પિશાચિનીને સાકેતમાં મોકલી કૈકેયીના હૃદયમાં ફેરફાર કરે. ચતુર્થ દશ્યમાં કૈકેયીને અભિષેકની તૈયારી જોઈને ઈર્ષા થાય છે. મંથરાએ પૂછ્યું રામનો અભિષેક ભંગ કેમ કરવો ?'' પછીના દશ્યમાં દશરથ એના કહેવાથી બે વરદાન કૈકેયીના મુખમાંથી નીકળે છે^{૧૦} અને રામ વનમાં જાય છે.

છઠ્ઠા દશ્યમાં રામ સીતાને લઈ જવા ઈચ્છતા નથી. તેણે દલીલ કરી. હું તમારી અર્ધાંગિની છું. સાતમા દશ્યમાં લક્ષ્મણ દશરથનો વધ કરવા તૈયાર થાય છે. રામ લક્ષ્મણને સમજાવે છે કે દૈવની ઈચ્છાથી થયું છે. આઠમા દશ્યમાં વલ્કલ વસ્ત્રો રામ સીતાને પહેરાવે છે.

૧૬.૪.૧ સમીક્ષા

દશ્યના આરંભમાં એકોક્તિઓ છે. પ્રથમ દશ્યમાં વજ્ર દૃષ્ટાની એકોક્તિ છે. ત્રીજાના આરંભમાં ઈન્દ્રની એકોક્તિ છે. એકોક્તિથી કવિએ અર્થોપદેશનું

કાર્ય પણ કર્યું છે. દશ્યોના વચ્ચે પણ એકોક્તિઓ છે. જેમ કે ત્રીજામાં બૃહસ્પતિની, ગીતો સરલ છે.^{૧૧} સંવાદો લઘુ માત્રામાં એકાદથી બે નાના વાક્યોમાં જ ઉપયોગ કર્યો છે.^{૧૨} લોકોક્તિઓ રમણીય છે.^{૧૩}

૧૬.૫. કૈલાસનાથ વિજયમ્

પ્રસ્તાવના

ભટ્ટપલ્લી નગરીમાં ૨૬મી જાન્યુ. ૧૮૯૪માં આ રામકથાપરક રૂપકના રચયિતા શ્રીજીવન્યાયતીર્થનો જન્મ થયો હતો. ભટ્ટપલ્લી વિદ્વાનોની જનેતા રહી છે. આપણે અનેક રૂપકો રચ્યા છે. ખાસ કરીને પ્રહસન્ પ્રકારના ચૌસ્વાતુરીય, ચણ્ડતાણ્ડવ, રામનામ દાતવ્યમ, ચિકિત્સાલયમ્, કૈલાસનાથ વિજય, રઘુવંશમ્ વગેરે નોંધપાત્ર છે. તેમાંના આ રામકથા વિષયક ૩ રૂપકોમાંથી કૈલાસનાથ વિજયમ્નો વિચાર કરીએ.

૧૬.૫.૧. કથાસાર

શ્રીજીવન્યાયતીર્થનું “કૈલાસનાથ વિજયમ્” રૂપક સંસ્કૃત પ્રતિભા’માં ૧૯૫૯માં પ્રકાશિત થયું છે.^{૧૪} યમ પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને લંકાનરેશ રાવણ ઉલ્લાસપૂર્વક પાછો ફરે છે, ત્યારે મંદોદરી તેને પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને કુબેરના આગમનની વાત જણાવે છે. ક્રોધિત રાવણને મંદોદરી કુબેરનું વિમાન લાવી આપવા કહે છે. રાવણ કુબેર પર આક્રમણ કરે છે. બંદી બનાવાયેલ કુબેર મનોમન કૈલાસનાથને પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાન શિવ રાવણનું કૈલાસ શિખર ઉખેડવાનું દુષ્કર્મ જોઈને પગના અંગુઠાથી પર્વતને દબાવે છે. પર્વતના ભારથી રાવણ મૂર્ચ્છિત પામે છે. નારદ અને પ્રહર્ષ કૈલાસનાથની સ્તુતિ કરે છે. રાવણને જાણ થાય છે કે તે કૈલાસનાથની કૃપાથી સ્વસ્થ થયો છે. ત્યારે તે પણ તેની સ્તુતિ કરે છે. કુબેરને તેની ધન-સંપત્તિ પાછી આપે છે. તેનું વિમાન તેની પાસે રહે એવી પ્રાર્થના શિવ અને કુબેર સ્વીકારે છે. કૈલાસનાથના પ્રભાવથી રાવણ ત્યાંથી પ્રયાણ કરે છે.

૧૬.૫.૨. સમીક્ષા

આ વ્યાયોગ પ્રકારનું રૂપક છે. તેથી એકાંકી છે. ભગવાન શંકરના મહિમા ગાતું રૂપક છે. દિવ્ય ઘટનાનું નિરૂપણ છે. કૈલાસનાથ દ્વારા કુબેરનું રક્ષણ એ

અલૌકિક ઘટના અહીં વણી લેવામાં આવી છે. કથાવસ્તુ પૌરાણિક કથામાંથી લેવાયેલું છે, પણ શ્રીજીવન્યાયતીર્થે પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીથી તેને નાટ્યાત્મક પ્રસંગ તરીકે નૂતન સ્વરૂપે રજૂ કર્યું છે. રાવણનું અભિમાન રાવણ કંચુકી સંવાદ અને રાવણ કુબેર સંવાદમાં સરસ નાટ્યાત્મક વ્યક્ત કર્યું છે. પ્રહસ્તનું પાત્ર એક સેનાપતિ તરીકે સારી અસર છોડી જાય છે. નાટકનો આરંભ રાવણ મંદોદરી સંવાદથી થાય છે. જેમાં મંદોદરીનું પાત્ર એક પતિવ્રતા સ્ત્રી તરીકે ઉપસે છે. તેની ઊક્તિ નોંધપાત્ર છે કે સતી સ્ત્રી માટે પતિનું કાર્ય અવિચારણીય હોય છે તે જ તેનો ધર્મ છે.^{૧૫} કુબેરના વિમાન તરફ તે આકર્ષાય છે અને તે મેળવવાનું મનોમન જાણે કે નિશ્ચિત કરે છે. રાવણ અને કુબેર વિમાતાના બે પુત્રો વચ્ચેનો સંઘર્ષ અહીં સરસ રીતે આલેખાયો છે. કુબેર રાવણને અધર્મના રસ્તે ન ચાલવાનું સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે પણ તેથી તો તે રાવણના દ્વેષનું કારણ બની જાય છે.

પ્રસ્તાવનામાં કવિ કહે છે તે નોંધપાત્ર છે. અત્યારે વિકટ સમય આવ્યો છે. લોકો અસંસ્કૃત વસ્તુની કામના કરે છે પણ સ્વતંત્ર થયેલ આ ભારતમાં સર્વ પ્રાદેશિક ભાષાની જનની સંસ્કૃત ભાષાનું સાર્વભૌમત્વ પ્રથમ સ્વમુખે જાહેર કરનાર સ્વયં કૈલાસનાથને અસંસ્કૃત ઉપહાર તો ન જ અપાય.^{૧૬} આમ કહી સંસ્કૃતનું ગૌરવ ગાયું છે. આ રૂપકનો પ્રથમ અભિનય ભટ્ટપદ્મીના સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં બંગાળમાં રાજ્યપાલ ‘કૈલાસનાથ’ ના સ્વાગતમાં કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર સાથે વિદૂષક પાત્ર છે.

એક જ અંકમાં લંકા અને કૈલાસ બંને દ્રશ્યોના સ્થળો દર્શાવવા કવિએ સૂચક વિધાનો પ્રયોજી કુશળ નાટ્ય વિધાન દર્શાવ્યું છે. કૈલાસનાથની સ્તુતિનો સમાવેશ અનેકવાર કવિએ શિવ તરફની પોતાની ભક્તિ પ્રગટ કરી છે.^{૧૭} આધુનિક યુગમાં વ્યાયોગ પ્રકારના રૂપકની રચના કરી નાટ્ય સાહિત્યને શ્રી જીવન્યાયતીર્થે સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

૧૬.૬. રઘુવંશ

પ્રસ્તાવના

શ્રી જીવન્યાયતીર્થ રચિત રામકથાપરક આ રૂપક છે. અંકયુક્ત ઉજ્જયિનીમાં કાલીદાસ સમારોહ પ્રસંગે વિદ્વાનોની ઉપસ્થિતિમાં ભજવાયું હતું. આનું પ્રકાશન ‘પ્રણવ-પારિજાત’ ૫/૮માં પ્રકાશિત થયું છે. કથાસાર આ પ્રમાણે છે.

૧૬.૬.૧. કથાસાર

પ્રથમ અંકમાં - દિલીપે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે. યજ્ઞનો અશ્વ ચોરાયો, તેને શોધવા રઘુ જાય છે. અશ્વની ચોરી કરનાર ઇન્દ્રની પાછળ રઘુ જાય છે એને પકડે છે. એને યુદ્ધમાં અને પછીથી યજ્ઞ પૂરો કરવામાં આવે છે.

બીજા અંકમાં - રઘુ દિગ્વિજય માટે પ્રયાણ કરે છે.

ત્રીજા અંકના - પૂર્વે વિષ્કંભકમાં દિગ્વિજયનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે, તથા વિશ્વજિતની ચર્યા, કૌત્સ પ્રકરણનું નિરૂપણ પણ કર્યું છે.

ચોથા અંકમાં - દશરથનું મૃગયાગમન, એમણે ભૂલથી હાથીને બદલે શબ્દવેધ બાણથી કરેલો શ્રવણ વધ, અંધ-માતાનો તેને મળેલો શાપ, પરિણામે પુત્રવિયોગથી એનું અવસાન એ કથાઓ નોંધી છે.

૧૬.૬.૨. સમીક્ષા

અહીં રૂપકમાં ચતુર્થ અંક પૂરો થયા પછી ચતુર્થ અંક - અંશાવતાર એવું લખ્યું છે. રૂપકમાં લગભગ દરેક જગ્યાએ ગીતોનો સમાવેશ કર્યો છે. જેમકે, પ્રથમ અંકમાં નેપથ્યમાં ગીત છે.

જયતિ દિલીપો રવિકુલદીપઃ શોભન સવન વિધાયી । વગેરે

બીજા અંકમાં - જયતિ જયતિ રઘુરાજાઃ । તથા પ્રજતુ વજ્રસમર્જનવીર વગેરે

ચોથા અંકમાં - જય જય નૃપવર કિન્નર શુભકર સુરનર તર્પણકારિન્-

છઠ્ઠા અંકમાંના પૂર્વે વિષ્કંભકમાં નારાયણની સ્તુતિમાં નાટ્ય પરંપરાનું અવમૂલ્યન કરે છે. અહીં ખાસ નોંધવું ઘટે કે એ મહાકાવ્યના તત્ત્વોને અહીં છોડી દેવામાં આવે તો તે સુંદર નાટક બની શકે એમાં બે મત નથી.^{૧૮}

૧૬.૭. રામનામ દાતવ્ય ચિકિત્સાલયમ્

પ્રણવ-પારિજાત નામની પત્રિકાના પ્રવર્તક સીતારામદાસ - રામનામ દાતવ્ય ચિકિત્સાલયમ્ બંગલા ભાષામાં નિબંધને - એમણે સંસ્કૃત રૂપકના પ્રહસન રૂપે પ્રકાશિત કર્યું છે.

કોઈક ક્ષીબ્ધે (મત્તે) રામનામ દાતવ્ય ચિકિત્સાલય ખોલ્યું. તે સર્વ રોગની એક દવા રામનામ જ આપે છે. તુલસીના વૃક્ષોને રોપીને વચ્ચે બેસીને રામનામ

જપે - બસ ! રોગ ખતમ ! અરે ! વૃદ્ધને યુવાની આવી જાય. એના એક કરતા વિશેષ દાખલાઓ આપે છે. સુદર્શન નામના યુવકનો રોગ ગયો. કુલટા પતિના પત્ની રામનામથી વશ થયા. લોકરંજન માટે ક્ષીબનું ગીત નૃત્ય રજૂ કર્યું છે. હસતા-હસતા અનેક ઉપયોગી સ્વાસ્થ - સૂત્રો આ રૂપકમાં છે.^{૧૯}

૧૬.૮. નારીજાગરણ નાટકમ્

શ્રી ગોપાલશાસ્ત્રી દર્શનકેસરીનું નાટક - “નારીજાગરણ”નું પ્રકાશન ૧૯૬૬માં વારાણસીથી થયેલ છે.^{૨૦} તેમાં કુલ ૭ અંકો છે. નારી જાગૃતિ બાબતમાં પ્રાચીનકાળના મહાન સ્ત્રીઓના દૃષ્ટાંતો અપાયા છે. જેમાં રામકથામાંથી સીતાનું પાત્ર લઈને એમના આદર્શનો મહિમા પ્રથમ અંકમાં જ ગાયો છે. આમ તો અહીં આ રૂપકમાં અનેક દેવીઓની કથા કહી છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં મહિલાઓની જાગૃતિ માટે પ્રાચીનકાળની મહાન સ્ત્રીઓના દૃષ્ટાંતો અપાયાં છે. પ્રથમ અંકમાં સીતા અગ્નિપરીક્ષાનું દર્શન છે. છેલ્લે સાતમા અંકમાં ડ. રા. ચ. નાટકના “વાસન્તી” વાક્યનો અંશ દર્શાવી નારી-જાગૃતિ અને વયસ્ક વિવાહની ચર્ચા, બાકીના અંકોમાં ગાર્ગી - દ્રૌપદી વગેરે દેવીઓની વિગતો દર્શાવી છે.

આધુનિક નાટકોમાં નારીજાગરણનાટકમ્ વિશિષ્ટ પ્રભાવ પૂરો પાડે છે. પ્રસ્તુત નાટક સ્વતંત્ર ભારતની સ્ત્રીઓને પ્રેરણા આપે છે. શૈલી ખૂબ આકર્ષક છે. ૭ અંકમાં જુદાં જુદાં વૃત્તાન્તોને સમાવીને કવિએ “ગાગરમાં સાગર” સમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧૬.૯. રામલીલા (પ્રહસન)

દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃતના આચાર્ય ડૉ. શ્રી કૃષ્ણલાલ નાદાન રામકથાપરક આ પ્રહસનના રચયિતા છે. આનું પ્રકાશન ઈ. સ. ૧૯૮૫માં થયું છે.^{૨૧} આ ૪ દર્શ્યોમાં વિભક્ત પ્રહસન છે. જે ઓકટો., ડિસે. અંકમાં પ્રકાશિત થયેલું છે જેની કથાવસ્તુ નીચે મુજબ છે.

૧૬.૯.૧. કથાવસ્તુ

પ્રહસનની શરૂઆતમાં રામલીલા કાર્યક્રમમાં ચંદનદાસ અને તેના સચિવ લક્ષ્મણસિંહ પાત્રોની પસંદગી બાબતમાં સંવાદ કરે છે. તેને લાંબી દાઢીવાળા રાવણના પાત્રની જરૂર છે. લક્ષ્મણસિંહ રામભક્ત રામ શરણને યાદ કરે છે. સંયોગવશાત્ તે જ સમયે તે આવી પહોંચે છે. પ્રથમ તો રામના ઉત્કટ ભક્ત

હોવાને કારણે તે ના પાડે છે પણ લક્ષ્મણસિંહ સમજાવે છે ત્યારે સ્વીકારે છે. ઘેર જઈ તે રામના ચિત્ર સામે ક્ષમા માગે છે. આ વિપત્તિ માટે તે પોતાની દાઢીને દોષીત માને છે. રાત્રિના સમયે સ્વપ્નમાં તે પોતાના અભિનયમાં સંવાદ બોલે છે. તેનો બડબડાટ સાંભળી તેની પત્ની વાસંતી માને છે કે તેના પર રાવણનું ભૂત ચડી ગયું છે. વારંવાર પોતાની દાઢીનો ઉલ્લેખ કરીને રામ શરણ કહે છે કે હવે તો તેનો વિચ્છેદ પણ સંભવ નથી. વાસંતી કહે છે કે વિચ્છેદ સંભવ કેમ નથી ? તે કાતરથી તેના ડાબા ભાગની દાઢી કાપી નાખે છે. રાત્રિની ઘટનાથી અજ્ઞાત રામશરણ સવારે ઉઠીને તરત રામલીલા કાર્યાલય પહોંચે છે. ચંદનદાસની નજર તેની દાઢી પર પડે છે અને કોપિત થઈ તેનું કારણ પૂછે છે. રામશરણ કંઈ જ જાણતો નથી તે મસ્તક નમાવી ઘર તરફ ચાલ્યો જાય છે.

૧૬.૯.૨. સમીક્ષા

આ પ્રહસન છે. આ પ્રહસનનો નાયક રામશરણ છે. તે રામનો પરમ ભક્ત છે. રામપ્રત્યે તેના હૃદયમાં અતૂટ શ્રદ્ધા છે. તે કોઈપણ એવું કાર્ય કરવા ઈચ્છતો નથી કે જેનાથી રામના આદર્શો પર કોઈ પ્રકારની અસર થાય. તેની લાંબી દાઢી જોઈને રામલીલા મંડળના સભ્યો તેને રાવણની ભૂમિકા ભજવવા અતિ આગ્રહ કરે છે. તે ઘરે જઈને છબી આગળ ક્ષમાચાર્યના કરે છે.^{૨૨} રાત્રિના સ્વપ્નમાં પણ તે પોતાની આ ઘૃષ્ટતાને ભૂલતો નથી અને આને માટે દાઢીને દોષીત ગણે છે.

રાત્રિના પત્ની અજાણતાં જ તેનો વ્યવહાર સાંભળીને તેની દાઢી કાપી નાખે છે અને જે છબરડો સર્જાય છે તે હાસ્યાસ્પદ છે. પ્રહસનની દૃષ્ટિએ કથાવસ્તુ યોગ્ય છે. રામશરણ ઉંઘમાં બોલે છે કે હું રાવણ બનીને સીતામાતાનું અપહરણ કરીશ. ત્યારે વાસંતી સમજે છે કે આના મન પર રાવણનું ભૂત ચડી ગયું લાગે છે. તેમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૩}

૧૬.૧૦. સીતાહરણમ્

પ્રસ્તાવના

શ્રી કાલૂરિ હનુમંતરાવનું “સીતાહરણમ્” નાટક ૧૯૮૭ની સાલમાં પ્રકાશિત થયું.^{૨૪} આ રૂપક ૫ અંકનું છે. તેનું કથાવસ્તુ આ પ્રમાણે છે.

૧૬.૧૦.૧. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં - પ્રથમ દશ્યમાં રામે ખર દૂષણના કરેલા વધને કારણે ક્રોધિત રાવણ સીતાનું હરણ કરવાનો નિર્ણય લે છે. પરસ્ત્રીનું હરણ કરતાં રોકતા મારીયને તે મૃત્યુદંડનો ભય બતાવે છે. દ્વિતીય દશ્યમાં મારીયના માયાવી સ્વરૂપની મદદથી રાવણ સીતાનું હરણ કરે છે.

બીજા અંકમાં - પ્રથમ દશ્યમાં જટાયુ દ્વારા સીતાને બચાવવાનો પ્રયત્ન રામ-લક્ષ્મણ દ્વારા સીતાની શોધ અને હનુમાન દ્વારા રામની સુગ્રીવ સાથેની મૈત્રીનું વર્ણન છે. બીજા દશ્યમાં રામના ‘‘વાલીવધ’’ના નિર્ણયની જાણ થાય છે. તૃતીય અને ચોથા દશ્યમાં વાલીવધનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

ત્રીજા અંકમાં - પ્રથમ દશ્યમાં લંકામાં સીતાની અને કિષ્કિન્ધામાં રામની દયનીય સ્થિતિનું વર્ણન છે. દ્વિતીય દશ્યમાં સીતાને યાદ કરતાં રામને લક્ષ્મણ દ્વારા આશ્વાસનનું વર્ણન છે. તૃતીય દશ્યમાં વ્યથિત રામ-લક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે મોકલે છે. ચોથા દશ્યમાં હનુમાન અને જંબવાન વચ્ચે સંવાદ છે. હનુમાન રામનો સંદેશો લઈને આવેલા લક્ષ્મણને શાંત પાડે છે. પત્ની તારા દ્વારા જગૃત થયેલ સુગ્રીવને પોતોની ભૂલ સમજાય છે. પાંચમાં દશ્યમાં સુગ્રીવ રામને મળવા પ્રયાણ કરે છે.

ચોથા અંકમાં - પ્રથમ દશ્યમાં વાનર સેના દ્વારા સીતાની શોધખોળની માહિતી મળે છે. હનુમાન દ્વારા લંકાગમન અને અશોકવનમાં સીતા હોવાની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. દ્વિતીય દશ્યમાં અશોકવનનું વિસ્તૃત વર્ણન, હનુમાનનો સીતા સાથે વાર્તાલાપ તથા સીતા તેને પોતાનું શિરોભૂષણ આપે છે તેનું વર્ણન છે.

પાંચમાં અંકમાં - પ્રથમ દશ્યમાં સભામાં રાવણ બધાને સાવધ કરે છે. વિભીષણનું અપમાન કરી રાવણ તેને શિરચ્છેદની ધમકી આપે છે. દ્વિતીય દશ્યમાં જંબવાન દ્વારા યુદ્ધનું વર્ણન છે. તૃતીય દશ્યમાં શુક સારણ દ્વારા રાવણ વધ બાદ સીતારામનું મિલન, વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક વગેરેનું વર્ણન છે. પાંચમાં દશ્યમાં વનવાસમાંથી પાછા ફરેલા રામના રાજ્યાભિષેકની વાત છે. રામ સીતાના લોકોપવાદને સ્વીકારતા નથી અને તેમના રાજ્યાભિષેકની તૈયારીઓ સહર્ષ ચાલુ થાય છે.

૧૬.૧૦.૨. સમીક્ષા

નિવેદનમાં કવિ સ્વયં જણાવે છે તેમ જ્યારે તેમણે વારંવાર રામાયણ

કથાનું પઠન કર્યું, ત્યારે તેઓને જ્ઞાન થયું કે મૂળકથામાં અનેક પરિવર્તનો થયા હશે, પ્રથમવાર તેનું વર્ણન - ત્યારબાદ તેનું ગાન, ત્યારબાદ તેની પ્રતિલિપિ કે તબક્કામાંથી રામકથા પસાર થઈ હશે. આ અભિપ્રાયને ધ્યાનમાં રાખીને કવિએ અહીં મૂળ કથાનક અંગે પોતાના મૌલિક વિચારો દ્વારા “સીતાહરણમ્” નાટકની રચના કરી છે. ^{૨૫}

નાટકનો આરંભ અર. કાં.ના કથાનકથી થાય છે. પ્રથમ અંકમાં સીતા હરણની યોજના માટે રાવણ દ્વારા મારીચની સહાયની ઘટનાથી કથા આરંભ થાય છે. બીજા અને ત્રીજા અંકમાં કિ. કાં.નું વિષય વસ્તુ સમાવાયું છે અને ચોથા તથા પાંચમાં અંકમાં યુ. કાં.નું વૃત્તાન્ત આપેલું છે. છતાં કવિની મૌલિકતા અહીં વિશેષ પ્રભાવ ધરાવે છે. પાત્રસૃષ્ટિ વૈવિધ્ય સભર છે. નાયક રામ ઉપરાંત લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, જંબવાન, જટાયુ, મારીચ, વાલી, અંગદ, ઇન્દ્રજિત, કુંભકર્ણ, સીતા હરણ કરનાર રાવણ. સ્ત્રી પાત્રોમાં સીતા, તારા વગેરે મહત્વના છે. દરેક પાત્રોનું સુંદર આલેખન થયું છે. મારીચના મુખે હિતકારક વચનો મૂકીને તેના પાત્રનું ઉદ્દાત્તીકરણ કર્યું છે. રાવણ સીતા હરણની યોજના તેને જણાવે છે ત્યારે તેનો ઉત્તર નોંધપાત્ર છે. ^{૨૬} રાવણ મૃત્યુનો ભય ખતાવે છે. ત્યારે તેનું મનોમંથન અસરકારક બની રહે છે. ^{૨૭} રામનું પાત્ર આદર્શ છે. તેને અયોધ્યાના પ્રજાજન વચ્ચે જેટલો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલો જ વનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૨૮} વનમાં લક્ષ્મણ તથા અયોધ્યામાં ભરત તેની સેવા કરે છે. તેને પોતાનું ભાગ્યવિશેષ માને છે. સીતાને ન જોતાં તેના શોકાવેગનું વર્ણન અસરકારક રીતે થયું છે. ઉન્મત્તની જેમ ચારે બાજુ સીતાની તપાસ કરતાં નિષ્ફળ રામ દુઃખી થઈ લક્ષ્મણનો હાથ પકડી ઉઘોગને કારણે ધીમેથી રહે છે. વાલીવધ પછી વાલી જ્યારે તેને ઉપાલંભ આપે છે ત્યારે રામના સંક્ષિપ્ત પણ નોંધપાત્ર વચનો યાદગાર બની રહે છે. “બધા કલેશ સમયે ધર્મને વિચારે છે, સત્તા હાથમાં હોય ત્યારે નહીં- ક્યાં ધર્મથી ભાઈને કાઢી મૂકીને તેની પત્નીનું અપહરણ કર્યું હતું.” રામના મુખે વર્ષા તથા શરદઋતુનું વર્ણન કવિની પ્રતિભાનો પરિચય આપે છે. સીતાની અનુપસ્થિતિમાં આ વર્ણનમાં સતત પ્રતિબિંબિત થાય છે. મૂર્છિત લક્ષ્મણને જોતાં તેના વચનો આદર્શ ભાતૃપ્રેમ દર્શાવે છે. રાવણના વધ પછી તે વિભીષણને કહે છે કે મૃત વ્યક્તિના સત્કૃત્યોને જ યાદ કરવા જોઈએ. સીતાની પુનઃપ્રાપ્તિ થતા કહે છે કે મારો આ દોષ હતો કે લક્ષ્મણના રોકવા છતાં માયામૃગની પાછળ

દોડ્યો. રામના પાત્રનું સૌથી વધુ ઉચ્ચ પાસું નન્દક જ્યારે સીતા વિશેનો લોકોપવાદ જણાવે છે ત્યારે તે સીતા ત્યાગનો વિરોધ કરે છે તે છે, તે સ્વયં સીતા સાથે વનમાં જવા તૈયાર થાય છે. અહીં મૂળ કથા કરતા પરિવર્તનો જોઈ શકાય છે.

રાવણ સીતાહરણના નિર્ણયને સફળ રીતે પાર પાડે છે. તે સીતાની અતિ પ્રશંસા કરે છે. રામની નિંદા કરી તે સીતાને ચલિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ સીતા પર તેની કોઈ અસર થતી નથી. “રાવણ”નું પાત્ર રામાયણ પ્રમાણે નાટકમાં પણ આબેહુબ ઉપસી આવે છે.

સીતાની ભૂમિકા અહીં કેન્દ્રસ્થાને કહી શકાય. રાવણ દ્વારા સીતાહરણની ઘટના એજ મુખ્ય પ્રસંગ છે. રામ દ્વારા સીતાને મુક્ત કરવાના પ્રયત્નો અને અંતે સીતાની પ્રાપ્તિ એ ધ્યેય છે. સીતાની અગ્નિપરીક્ષાને ટાળીને કવિએ કથાનકને વધુ ઉચ્ચકક્ષાએ મૂકી દીધું છે. રામના સીતા તરફના વલણ દ્વારા સ્ત્રીનું સ્થાન ગૌરવમય ગણાવ્યું છે.

હનુમાનના પાત્રને પ્રમાણમાં ઓછો ન્યાય અપાયો હોય તેવું જણાય છે. આમ છતાં તેના કાર્યમાં તેની રામભક્તિ પ્રગટ થાય છે. લક્ષ્મણનું પાત્ર આદર્શભાઈ તરીકે ઉપસી આવ્યું છે. પ્રથમ અંકમાં હિરણ્યમયને તે માયાવીમૃગ કહી રામને રોકે છે. સીતા જ્યારે રામ મુશ્કેલીમાં છે તેમ માની તેને તેની પાછળ મોકલે છે ત્યારે લક્ષ્મણ ના પાડે છે. તે કહે છે અરણ્યમાં રોજ માયાવી ઘટનાઓ બનતી હોય છે. આમ છતાં સીતાની આજ્ઞાનું તે પાલન કરે છે. રામ અને સીતા જ્યારે તેની પ્રશંસા કરે છે. ત્યારે તે ભરતની પ્રશંસા કરે છે. સુગ્રીવ પણ સારી અસર જમાવતા પાત્ર તરીકે અહીં પ્રસ્તુત થાય છે. તે સીતાથી વિયોગી રામને ભાર્યાની બાબતમાં પોતાની તુલ્યવસ્થાવાળા ગણે છે.

વિભીષણ રાવણને યુદ્ધ ન કરવા તથા સીતાને માનપૂર્વક પાછી સોંપી દેવાની સલાહ આપે છે ત્યારે તેની મહાનતા દેખાય છે.

પ્રસંગ નિરૂપણમાં કવિની કુશળતા વ્યક્ત થઈ છે. વાલીવધ પ્રસંગ અવાંતરકથા જેવો બની રહે છે. રામ રાવણના યુદ્ધનું વર્ણન સંવાદો દ્વારા આબેહુબ આપ્યું છે. જો કે પ્રો. નલિની સાંડલે આને નાટકની નબળાઈ ગણાવે છે.^{૨૬} જે યોગ્ય નથી. સીતાહરણમાં સીતાના રાવણ દ્વારા અપહરણના પ્રસંગને મહત્ત્વ અપાયું છે. આથી શીર્ષક યથાર્થ છે.

નાટકના શાસ્ત્રીય સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લઈએ તો પ્રાચીન નાટકના લક્ષણોનો અહીં થોડો ઘણો ત્યાગ થયેલો છે. પ્રસ્તાવના અને નાન્દીનું નિરૂપણ છે. અર્થોપક્ષેપક નથી. ભરતવાક્ય જોવા મળે છે. અંકોને દશ્યમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે. બે પાત્રોના સંવાદો અને અર્થોપક્ષેપકનું કામ કરે છે. પ્રાચીન અને આધુનિક શૈલીનું મિશ્રણ જોઈ શકાય છે. એક અંકમાં અંકથી વધુ દશ્યો પટીક્ષેપ દ્વારા બતાવાયા છે. ભાષા સરળ અને પ્રવાહી છે. નોંધપાત્ર સૂક્તિઓથી તે અસરકારક બની રહે છે.^{૩૦} સંવાદો ટૂંકા અને સચોટ છે. પ્રસંગોપાત દીર્ઘસમાસો પણ જોવા મળે છે.

૧૬.૧૧. આલોકિની

પ્રસ્તાવના

રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાંનું આ આલોકિની રૂપકના રચયિતા ડૉ. રમાકાંત શુક્લ છે. આનું પુસ્તક રૂપે પ્રકાશન નાટ્ય સપ્તકમ્માં ૧૯૯૦માં થયું છે. આ ધ્વનિ નાટક છે.^{૩૧} એનો કથાસાર અને સમીક્ષા કરીએ.

૧૬.૧૧.૧. કથાસાર

નંદિગ્રામમાં ભરતને હનુમાન રામના આગમનના સમાચાર જણાવે છે. તે રામના ૧૪ વર્ષના વનવાસ જીવનના અને રામ-રાવણ યુદ્ધના સમાચાર સંક્ષિપ્તમાં ભરતને જણાવે છે. ભરત રામના સ્વાગત માટે અયોધ્યામાં તૈયારીઓ કરાવે છે. રામ સાથે ભરત શત્રુઘ્ન અને સર્વ સ્વજનોનું મિલન થાય છે. આ પ્રસંગે સમગ્ર અયોધ્યાને દિપમાલાથી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. રામના સ્વાગતમાં યોજાયેલ દીપમાલાને હંમેશા યાદ રાખવા દર વર્ષે આ પ્રસંગ ઉજવવાનો નિર્ણય લેવાયો છે.

૧૬.૧૧.૨. સમીક્ષા

આ એકાંકી રૂપક છે. રામના અયોધ્યા આગમનનો પ્રસંગ મુખ્ય કથાનક છે. કવિએ કુશળતાપૂર્વક રામના વનવાસના વૃત્તાન્તને પણ વર્ણવી દીધું છે. નંદિગ્રામમાં રહેલ ભરત રામના વનવાસનો અવધિ પૂરો થતાં તેના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતો હોય છે અને અવધિ પૂરો થતા રામ ન આવે તો જીવનત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કરે છે. તે જ વખતે રામભક્ત હનુમાન રામના આગમનના સમાચાર આપે છે અને રામના વનજીવનનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે.

અયોધ્યા જવા પૂર્વ રામ માર્ગમાં ભારદ્વાજ ઋષિના દર્શનાર્થે તેના આશ્રમે જાય છે. રામ-ભરત મિલન ભાવપૂર્ણ ચિત્રિત થયેલું છે. કુલગુરુ વશિષ્ઠ દ્વારા રામનો રાજ્યાભિષેક થાય છે. ત્યારે તેના વિજયનું ગીત ગવાય છે. આ પ્રસંગે પ્રકાશિત દીપમાલા અયોધ્યામાં સૌહાર્દ, ભાર્તૃભાવ, સૌખ્ય, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ રૂપ બની રહે. તે જણાવે છે કે શ્રી રામના સ્વાગત માટે પ્રગટાવેલ આ દીપમાલા હંમેશા સ્મરણીય બની રહે અને દર વર્ષે તેનું આયોજન કરવામાં આવે. આમ “દીપાવલી”ના ઉત્સવ પાછળના પ્રસંગનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સંસ્કૃતમાં “દીવાળી”ના તહેવાર પાછળ રહેલ પ્રસંગને નાટકના રૂપમાં રજૂ કરવાનો આ નૂતન પ્રયાસ છે. રામાયણની આ પ્રસિદ્ધ કથામાં ઘણા પ્રસંગોને અહીં આવરીને એક જ અંકમાં કુશળતાપૂર્વક અનેક પ્રસંગો દર્શાવાયા છે. આ માટે પૂર્વ દીપ્તિ (flash block)નો આધાર અનેકવાર લેવાયો છે. રામાયણનો આદર્શ અહીં પણ એ જ રીતે મૂર્તિમંત દર્શાવાયો છે.

રામ, ભરત, હનુમાન, વિભીષણ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, જટાયુ વગેરેના પાત્રોનો સરસ ઉઠાવ આ રૂપકમાં જોવા મળે છે. ભાવસભર યુક્તિઓ રૂપકને વધુ પ્રભાવશાળી બનાવે છે. શીર્ષક પ્રસંગને અનુરૂપ અને યથાર્થ છે. શ્લોક નથી પણ ગીતો પ્રસંગોપાત્ત જોવા મળે છે.

૧૬.૧૨. પુરશ્ચરણકમલમ્

ડૉ. રમાકાંત શુક્લનું રામકથા પરક આ રૂપક નાટ્ય સપ્તકમ્ સંગ્રહમાં પ્રકાશન ૧૯૯૦માં થયું છે.^{૩૨}

૧૬.૧૨.૧. કથાવસ્તુ

રામ-રાવણ યુદ્ધમાં રામનું સૈન્ય સંધ્યા સમયે પર્વત પર ખિન્ન બનીને પરામર્શ કરે છે. માત્ર હનુમાન સિવાય યુદ્ધમાં સર્વ મૂર્ચ્છિત બને છે. આથી રામ નિરાશા અનુભવે છે. તે સીતાનું સ્મરણ કરી આંસુઓ સારે છે. ત્યારે ક્રોધિત હનુમાન આકાશનું ગ્રહણ કરવા ઈચ્છે છે. શંકર ભગવાન દેવીને અંજનીનું રૂપ ધારણ કરી ભાવી મહાનાશને ટાળવા વિનવે છે. માતા અંજનીના રૂપે દેવી હનુમાનને તેમ કરતા રોકે છે. રામ વિભીષણ વચ્ચે સંવાદ થાય છે. જાંબવાન રામને દેવીની પૂજા કરવાનું સૂચવે છે. મહાશક્તિની આરાધના કરવાનો નિર્ણય લઈ રામ એકાંતમાં દેવી મંદિરમાં તપસ્યા પ્રારંભ કરે છે. જપને અંતે ૧-૧ કમળ દેવીના ચરણોમાં

અર્પણ કરતા રામ ધ્યાન મગ્ન બની છેલ્લું કમળ દેવી સ્વયં ગ્રહણ કરે છે. તે જાણતા નથી. જપ પૂર્ણ થતાં છેલ્લું કમળ ન દેખાતા વ્યાકુળ રામ પોતાની પુરશ્ચર્યા પૂર્ણ કરવા પોતાનું આંખરૂપી કમળ દેવીના ચરણોમાં અર્પણ કરવા તૈયાર થાય છે. ત્યારે મહાશક્તિદેવી પ્રગટ થાય છે. અને રામને વિજયનું વરદાન આપે છે.

૧૬.૧૨.૨ સમીક્ષા

પ્રસ્તુત રૂપક હિન્દી કવિ નિરાલાની કૃતિ રામકી શક્તિ પૂજાનું સંસ્કૃત નાટ્ય રૂપાંતર છે. પાત્રો રામ, લક્ષ્મણ, હનુમાન, વિભીષણ, અંજના, દૈવી મહાશક્તિ, નલ, નીલ, ગવાક્ષ, અંગદ, સુગ્રીવ, વાનરવીર વગેરે છે. ભાષા સરળ છે. ઉક્તિઓ અસરકારક છે. વિભીષણ રાવણને શક્તિથી નિરાશા અનુભવતા રામને સરસ ઉક્તિ કહે છે.^{૩૩} રાવણને દૈવી શક્તિની સહાયને રાજ ચંદ્રએ ધારણ કરેલા કલંક સાથે સરખાવે છે.^{૩૪} જાંબવાનની ઉક્તિ નોંધપાત્ર છે તે રામને દેવીની પૂજા કરવાનું સૂચવે છે.^{૩૫}

જાંબવાનનું કહેવું છે કે જો રાવણ અશુદ્ધ હોવા છતાં શક્તિના બળે તમને પરાજિત કરવા સમર્થ છે તો તમે તો શુદ્ધ છો તેથી શક્તિની આરાધનાથી સિદ્ધ બની તેનો અવશ્ય નાશ કરી શકશો. ગહન એકાગ્રતામાં સરી પડતાં રામનું ચિત્ર પણ ભાવવાહી શૈલીમાં ઉપસાવવામાં આવ્યું છે.^{૩૬} દેવીના ચરણોમાં કમળ અર્પણ કરતાં એકાગ્ર બનેલા રામને અંતિમ કમળ દેવી તેના હાથમાંથી લઈ લે છે તે પણ ખ્યાલ રહેતો નથી અને તેને બદલે તે આંખ રૂપી કમળ અર્પણ કરવા તૈયાર થાય છે ત્યાં જ મહાશક્તિદેવી પ્રગટ થાય છે. આમ રામની પુરશ્ચર્યા પૂર્ણ થાય છે. શીર્ષક યથાર્થ છે. અંતમાં દેવીની સ્તુતિ છે.^{૩૭}

૧૬.૧૩. પ્રસન્ન હનુમાનમ્

પ્રસ્તાવના

આ રૂપકના રચયિતા શ્રી દયાલુ વિશ્વેશ્વરે ૧૯૬૫માં રચ્યું છે. આમાં રામકથા સંક્ષેપમાં કવિએ નિરૂપી છે.^{૩૮} અહીં ભરતે પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય ન છોડવાનો સંદેશો આપ્યો છે. શ્રી દયાલુ વિશ્વેશ્વરે આ સિવાય મુકુન્દલીલામૃતનાટકમ્ પણ રચ્યું છે. એનું પ્રકાશન ઈ. સ. ૧૯૪૫માં થયું હતું. જેમાં ૭ અંકમાં વાસુદેવ દેવકીના વિવાહથી માંડીને કૃષ્ણ જન્મ અને કંસવધ સુધીની કથા કહી છે.

પ્રસન્ન હનુમાનમ્ પ્રકાશિત ૫ અંકોયુક્ત છે.^{૩૯} શ્રી દયાલુ વિશ્વેશ્વરે રામાયણની કથાનો આધાર લઈને પોતાની નવીન કલ્પનાઓ કથાના તંતુ સાથે તાણેવાણે વણી લીધી છે. ભાષા સરળ અને સુબોધ છે. તેની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

૧૬.૧૩.૧. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં - હનુમાન જન્મની તથા સુગ્રીવના રામની સાથે મિત્રતાનું વર્ણન છે.

બીજા અંકમાં - રામ વાલી વધ કરીને સુગ્રીવને કિષ્કિન્ધાનો રાજા અને અંગદને યુવરાજપદે પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. સુગ્રીવ સીતા શોધ માટે વાનરોને મોકલે છે. રામ સીતાના આભૂષણોમાં વીંટી હનુમાનને આપે છે. હનુમાન લંકા પહોંચે છે.

ત્રીજા અંકમાં - હનુમાન સીતાને રામનામ અંકિત મુદ્રિકા આપે છે. હનુમાનનું અશોકવાટિકા વિધ્વંસ, અક્ષય વધ, લંકાદહન અને સીતાનો ચૂડામણિ રામને આપે છે ત્યાં સુધીની કથા કહી છે.

ચોથા અંકમાં - રામ સૈન્ય સાથે સમુદ્ર પાર લંકામાં પહોંચે છે. વિભીષણ શરણાગતિ, અંગદવિષ્ટી, રામ કુંભકર્ણનો વધ કરે છે વગેરે ઘટનાઓ અને મેઘનાદ વધ પ્રસંગે એની ભુજાઓ સુલોચના આગળ પડે છે વગેરે ઘટનાઓ છે.

પાંચમાં અંકમાં - રાવણ પાતાળમાંથી પોતાના પુત્ર અહિ રાવણને રામ-લક્ષ્મણના વધ માટે બોલાવે છે. અહિ રાવણ નિદ્રામાં રહેલા રામ-લક્ષ્મણને પાતાળમાં લઈ જાય છે. એટલામાં હનુમાન આવીને અહિ રાવણનો વધ કરે છે. પછીથી રામ રાવણ યુદ્ધમાં રામ રાવણને મારવા વિભીષણની સલાહ લે છે અને એ મુજબ રાવણની નાભિકુંભમાં બાણ મારે છે. પછીથી સીતા અગ્નિપરીક્ષા, અયોધ્યા આગમન અને રામ રાજ્યાભિષેકથી રૂપક પૂરું થાય છે.

૧૬.૧૪. ગુરુદક્ષિણા

રામકથાપરક આ રૂપકના કર્તા શ્રી નિવાસ રંગાચાર્ય છે. આનું પ્રકાશન ઈ. સ. ૧૯૪૬માં થયું.^{૪૦} આ ૩ અંકનું રૂપક છે. આમાં રઘુવંશના પાંચમાં સર્ગની વરતન્તુ શિષ્ય કૌત્સની કથા વર્ણિત છે. તેમાં શિકારી (વ્યાધ)થી કૌત્સને જ્ઞાત થાય છે કે, રઘુએ વિશ્વજિત યજ્ઞમાં પોતાની સંપૂર્ણ ધન-સંપત્તિ દાનમાં

આપી દીધી છે, ત્યારે કૌંતસ આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થાય છે. ત્યાં જ મૃગયા કરવા રાજા રઘુ આવી પહોંચે છે. તે કૌંતસની વાતો સાંભળી લે છે. તે કુબેરની સહાયતા લેવાં ઈચ્છે છે, ત્યાં જ નલકુબેર કુબેર સાથે આવી ગયા અને તેમણે કૌંતસની આવશ્યકતા પૂર્ણ કરી. કૌંતસ વરતન્તુને મળ્યો અને આશીર્વાદ મેળવ્યો.

૧૬.૧૫. કૌંતસ ગુરુદક્ષિણા

રામકથા વિષયક આ કૌંતસ ગુરુદક્ષિણા નામના રૂપકમાં શ્રી વસુદેવ દ્વિવેદીએ પૌરાણિક ગુરુ અને શિષ્યનો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે.^{૪૧} ૪ દશ્યોમાં રઘુવંશમ્ના પાંચમાં સર્ગની કથા કહી છે. ૧૨ પૃષ્ઠવાળું નાનું એવું આ રૂપક છે. અને છેલ્લે આમાં ભરત વાક્યનો સુંદર શ્લોક પણ મૂક્યો છે.^{૪૨}

૧૬.૧૬. સીતાકલ્યાણનાટકમ્(૩)

રામકથાપરક આ રૂપક વેંકટ રામશાસ્ત્રી રચિત છે. આનું પ્રકાશન લેખકે ઈ. સ. ૧૯૫૩માં^{૪૩} કર્યું. આ રૂપક ૫ અંકનું નાટક છે. ગોદાવરી જિલ્લાના અમલપુરમાં કુંચિ મંચિવરી અગ્રહારના નિવાસી હતા. પિતાનું નામ વેંકટેશ્વર અને માતાનું નામ સુભદ્રા હતું. અહીં રામના જન્મથી માંડીને તેના વિવાહ સુધીની કથા કેટલીક અભિનય સંવિધાઓ સાથે દેવામાં આવી છે. પાંચમાં અંકમાં એક અન્તર્નાટક સમાવિષ્ટ છે, જેમાં વેદવતીની કથાનું નિરૂપણ છે. વેંકટ રામસ્વામી રામના પરમભક્ત હતા. એથી એની કથાવસ્તુમાં એનો રામપ્રેમ જોવા મળે છે. પંડિત, પૌરાણિક, અગ્રેસર વગેરે ઉપાધિઓથી વિભૂષિત કવિ છે.

૧૬.૧૭. રામાનન્દ:

આના લેખક શ્રીનિવાસ ભાટ છે. ઈ. સ. ૧૯૫૦માં^{૪૪} આનું પ્રકાશન થયું છે. આ ૫ અંકનું નાટક છે. પ્રત્યેક દશ્યમાં વિભક્ત છે. આમાં ડ. રા. ચ.ની કથા નિરૂપવામાં આવી છે. શ્રીનિવાસ ભાટ દક્ષિણ ઉડૂપિના સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં પંડિત હતા.

૧૬.૧૮. અશોકકાનને જાનકી

કલકત્તા નિવાસી શ્રી સુરેન્દ્રમોહને કેટલાક બાલોચિત રૂપકો રચ્યા છે. જેમાં વૈદ્યદુર્ગહ, કંચનમાલા, પંચકન્યા, પ્રજાપતે: પાઠશાલા, અશોકકાનને જાનકી તથા વણિકસુતા પ્રસિદ્ધ છે.^{૪૫} ૧૯૫૫માં સ્વ. પં. લેખક પ્રકાશિત

કર્તા છે. રામકથાપરક અશોકકાનને જાનકી માં સીતા, વિકટા, સંકટા, ત્રિજટા અને મંદોદરીનો સંવાદ નાટ્યના વિષય બન્યા છે. મંદોદરી સીતા પ્રત્યે અહીં આદર પ્રગટ કરે છે. અતિ લઘુ એકાંકી રૂપકની ભાષા અને ભાવથી બાળકોને માટે ઉત્તમ કૃતિ છે.

૧૬.૧૯. આદિકવિ:

આ રૂપકના રચયિતા બુદ્ધદેવ પાંડેય છે. આનું પ્રકાશન ભારતી ૬ / ૧ માં થઈ ચૂક્યું છે.^{૪૬} બુદ્ધદેવ પાંડેય દયાનંદ કન્યાવિદ્યાલય, મીઠાપુર, પટનામાં અધ્યાપક હતા. આ રૂપકમાં રત્નાકર ડાકૂ હતો. તેણે એક દિવસ ઋષિઓને પકડ્યા. “મારા પાપના ભાગીદાર કોઈ નથી.” એ જાણીને વાદમીક્રિએ મુનિઓ પાસે દીક્ષા લીધી, ત્યારબાદ શિકારી (નિષાદ) દ્વારા કૌંતસવધની કથા છે.

૧૬.૨૦. રામવનગમનમ્

રામવનગમનમ્ના રચયિતા એક મહિલા છે કે જેનું નામ ડૉ. વનમાલા ભવાલકર. અર્વાચીન યુગની વિદુષી સંસ્કૃત કવિયિત્રિઓમાં તેમનું નામ મોખરાનું મનાય છે. તેમનો જન્મ ૧૯૧૪માં બેલગામ કુર્ણાટકમાં થયો હતો. માતૃભાષા કન્નડ છે પણ એમણે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. એથી મરાઠીના પણ જાણકાર છે. પિતા શ્રી લોકુર મુંબઈ હાઈકોર્ટના પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ હતા. તેમના પિતા સંસ્કૃત, સંગીત, નાટકાદિ કલાઓના જાણકાર હતા. એ વારસો એમની નાટ્યકૃતિઓમાં જોવા મળે છે.

મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત વિષયમાં B. A. ઓનર્સ પરીક્ષા આપીને પ્રથમ શ્રેણી તથા પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃત વિષયમાં M. A.માં પ્રથમ શ્રેણીમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું હતું. ત્યાર પછી “મહાભારતમાં નારી” એ વિષય પર Ph. D.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ત્યાં જ સંસ્કૃત વિભાગમાં અધ્યાપન કાર્ય કરાવીને અત્યારે નિવૃત્ત થયા પછી સંસ્કૃતની સેવા કરી રહ્યા છે.^{૪૭}

ડૉ. વનમાલા ભવાલકરના ૩ રૂપકો^{૪૮} ગીત-સંગીત પર આધારિત છે.

(૧) પાપદંડ: - ઉત્તર પ્રદેશ સરકાર દ્વારા પુરસ્કૃત ગદ્ય રૂપકમાં ચીન યુદ્ધનું વર્ણન વર્ણવ્યું છે.

(૨) પાર્વતી-પરમેશ્વરીય - આમાં ૩ અંકમાં સંગીતમાં ૬૫ ગીતો છે.

(૩) રામવનગમનમ્ - આ રૂપકમાં ૩ અંકોમાં સંગીતિકા (ઓપેરા)માં અનેક છંદોમાં પદાત્મક સંવાદો છે. તેમાં ૪૦ ગીત અને ૪૦ રાગોમાં છે. આમાં ભાવાનુકુલ રાગોમાં તથા વિવિધ તાલોમાં સ્વર રચના છે. ગાન, અભિનય, વેશભૂષા વગેરેની સાથે રંગમંચ પર અહીં સફળ પ્રયોગ છે.

(૪) અગ્નિદેવતા - પણ એક તેમનું ચોથું રૂપક છે. હિન્દી નાટકો પણ તેમણે રચ્યા છે. જેમાં ઉદારકા પતિ વગેરે નોંધપાત્ર છે.

ડૉ. ભવાલકરની ભાષા ભાવપૂર્ણ, સરળ, પ્રવાહપૂર્ણ છે. પસાદ માધુર્ય ગુણમયી લલિત પદાવલીઓ આપી છે. એમણે ઉપયોગમાં લીધેલા અલંકારો અનુષ્ટુપ, ઉપજતિ, વંશસ્થ વગેરે છે. એક અષ્ટપદી રચનાનું ઉદા. રામવનગમનમ્માં (૨/૧)માં છે.

૧૬.૨૧. રામરાજ્યમ્ (૧)

રામરાજ્યમ્ વિ. વિ.શ્રીનું રૂપક છે.^{૪૯} તેના આ રૂપકમાં રામરાજ્યમાં ઉત્તમ રાજાનો આદર્શ પ્રતિષ્ઠાપિત કર્યો છે. તેમાં અંકોનું વિભાજન દૃશ્યની સમાન પ્રેક્ષણકોમાં થયું છે. કથાનો આરંભ સીતા અને રામના પદાભિષેકથી થાય છે. સીતાનો ધોબી દ્વારા અપવાદ સાંભળીને સિંહાસન છોડીને રામ સીતા સહિત વનમાં જવા ઈચ્છતા હતા. તેની ઈચ્છા વનમાં તપસ્વી જીવન ગાળવાની હતી. તે પોતાના પછી કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિને રાજા બનાવવા ઈચ્છતા હતા.

આ રૂપકમાં વાર્તાલાપનું પ્રમાણ વિશેષ છે. સંવાદો નાટકીય નથી. અનેક જગ્યાએ બહુ લાંબા સંવાદ છે. નાટ્ય નિર્દેશ કાર્યપરક છે. નાટ્ય નિર્દેશોમાં રંગમંચના કાર્યો (action)નું વિવરણ સહિત વર્ણન છે.

૧૬.૨૨. ભરત મેલનમ્

પ્રસ્તાવના

શ્રી વિશ્વેશ્વર વિદ્યાભૂષણ કાવ્યતીર્થ ચટ્ટલા નગરીના નિવાસી હતા. એમના પિતાનું નામ કૃષ્ણકાન્ત કૃતિરત્ન અને માતાનું નામ કુસુમ કામિનિ હતું. એમના કુલગુરૂ શ્રી મન્દેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય હતા. કવિએ કલકત્તાની સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે ૧૫ રૂપકો રચ્યા છે. એમાં ૩ રામકથા વિષયક છે અને બાકીના અન્ય વિષયોને લગતા છે. તેમની ૧૫ કૃતિઓની યાદી આ પ્રમાણે

છે. (૧) દસ્યુ રત્નાકર, (૨) ભરત-મેલનમ્, (૩) વાલ્મીકિ સંવર્ધકઃ, (૪) ચાણક્ય વિજય, (૫) પ્રબન્ધ હિમાચલ, (૬) વિષ્ણુમાયા, (૭) રાજર્ષિ ભરત, (૮) ઉમા તપસ્વિની, (૯) દ્વારાવતી, (૧૦) ઑંકારનાથમંજૂલ, (૧૧) માતૃપૂજન, (૧૨) ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર, (૧૩) રાજર્ષિ સુરથ, (૧૪) કાશી કોશલેશ અને (૧૫) અરુણાચલ ચેતન એમની આ રચનાઓમાં ખંડકાવ્ય, ગીતિકાવ્ય અને કથાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. રામકથાપરક આ રૂપકની ચર્ચા સંક્ષેપમાં કરીએ.

૧૬.૨૨.૧. કથાવસ્તુ

આ નાટક છે.^{૫૦} જેની કથાવસ્તુ આ પ્રમાણે છે. ભરતને રામના વનવાસ માટે અતિશય સંતાપ છે. તે અયોધ્યાથી નીકળી નિષાદરાજ ગુહને મળે છે. તેને નિષાદરાજ રામસીતાનું વર્ણન કરે છે. ભારદ્વાજના આશ્રમમાં ભરતના જવાથી અનધ્યયન રહે છે. પર્ણકૂટિમાં રામ ભરતને મળે છે. ત્યાં કૈકેયી આવીને ક્ષમા માગી પોતાને કલંકિત કરે છે. છઠ્ઠા અંકમાં ચિત્રકૂટની પર્ણકૂટિમાં ભરત રામને મળે છે.

રામ પિતાની આજ્ઞાથી ઉલ્લંઘન કરવાની ના કહે છે. અંતે ભરતે રામની ચરણ પાદુકા માગી તેને સિંહાસન પર સ્થાપી રામના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજકાર્ય કરવાની ભરતે પ્રતિજ્ઞા કરી.

૧૬.૨૩. વાલ્મીકિ સંવર્ધક

શ્રી વિશ્વેશ્વર વિદ્યાભૂષણ રચિત રામકથાપરક આ ૫ અંકી નાટક રૂપમંજરી ગ્રંથમાલા-૨ કલકત્તાથી ઈ. સ. ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત થયું છે.^{૫૧} કથાવસ્તુ વાલ્મીકિની છે. દસ્યુરાજ રત્નાકરમાંથી થયેલા આદિકવિ ઋષિનાં રૂપાંતરમાંની વિગતો અહીં આપી છે. કથાસાર આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ અંકમાં - નારદ અને બ્રહ્મા વનમાં ભ્રમણ કરતાં ડાકૂ રત્નાકરના સેવકોને મળે છે. બંને પાસેથી કશું પ્રાપ્ત થયું નહીં. પછી આ બંનેએ ડાકૂના અધિપતિને પ્રશ્ન કર્યો કે - આ તમે જે ચોરી કરો છો તેના પાપના ભાગીદાર પરિવારમાંથી કોઈ બનશે ?

બીજા અંકમાં - રત્નાકરના કુટુંબીજનોએ રત્નાકરને સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો કે પાપના ફળનો ભાગી તો પાપ કરનારો જ હોય છે. તેમના કુટુંબીઓ નહીં.

ત્રીજા અંકમાં - નારદ અને બ્રહ્મા પાસે પુનઃ રત્નાકર પહોંચી જાય છે

અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા તેમના પગમાં પડે છે. બ્રહ્મા ‘‘શ્રીરામ’’ નામનો મંત્ર તેમને આપે છે. એટલે તે જય રામ, જય રામનો જાપ કરવા લાગે છે. ઘણા દિવસો પછી નારદ અને બ્રહ્મા પુનઃ અહીં આવે છે; ત્યારે રત્નાકર જય રામનો જાપ જપતો હોય છે. સમાધિસ્થ તેનો હાથ પકડીને બ્રહ્માએ તેને પ્રજાકલ્યાણ માટે જાગ્રત થવા માટે કહે છે.

પછીના ચોથા અંકમાં - નિષાદ નિલકંઠ મિથુન પર બાણ ચલાવે છે. પક્ષિણી વિલાપ કરવા લાગે છે. વાલ્મીકિના મુખમાંથી કરુણ સભર વાણી નીકળી પડે છે.^{૫૨} પછી તેમને ખેદ થાય છે.

છેલ્લા પાંચમા અંકમાં - ભારતીએ કહ્યું કે મારા છંદને કારણે તેના મુખમાંથી વાણી નીકળી પડી. બ્રહ્માએ વાલ્મીકિને રામાયણ લખવા પ્રેરણા આપી. નારદે સરસ્વતીને રામકથાનું ગાન કરવા જણાવ્યું. અહીં વનલક્ષ્મીનું સુનંદા અને માધવી વડે નૃત્યગીત પ્રેક્ષકોને મનોરંજન પુરું પાડે છે.

૧૬.૨૪. દસ્યુ રત્નાકર

ધ્યાનેશ નારાયણે આ રામકથા પરક રૂપકની રચના વિશ્વેશ્વર વિદ્યાભૂષણ સાથે કરેલી છે.^{૫૩} આ એકાંકી રૂપક છે. ૪ દશ્યો છે. નાન્દી, પ્રસ્તાવના અને ભરતવાક્યોનો અહીં અભાવ છે. નાયક રત્નાકર પછીથી વાલ્મીકિરૂપે અવતરે છે એવી કથા અહીં નોંધી છે.

૧૬.૨૫. શૂર્પણખાભિસાર:

ભૂમિકા

રામકથાપરક આ રૂપકના રચયિતા શ્રી વીરેન્દ્રકુમાર ભટ્ટાચાર્યનો જન્મ બંગાળના સિલહટ જિલ્લામાં ઈ. સ. ૧૯૧૭માં થયો હતો. કલકત્તાની વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ, ઉચ્ચ ગુણાંક સાથે સફળ થયા હતા. ઈ. સ. ૧૯૪૦માં M.A. તથા ઈ. સ. ૧૯૪૯માં D.Lit.ની ઉપાધિ મેળવી તથા કલકત્તાની સેનપાલ કોલેજમાં ધર્મશાસ્ત્ર વિભાગમાં અધ્યક્ષ તરીકે નોકરી કરી હતી. વિદ્વાન અને દાર્શનિક કવિ એવા શ્રી વીરેન્દ્રકુમાર અંગ્રેજી, બંગાળી, સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓમાં નિપુણ હતા. રામકથા વિષયક તેમના શૂર્પણખાભિસાર: અને લક્ષ્મણવ્યાયોગ ઉપરાંત શાર્દૂલસંકટ, ચાર્વાકતાણ્ડવ, સુપ્રભા-સ્વયંવર, સિદ્ધાર્થ ચરિત, વેષ્ટનવ્યાયોગ, મેઘદૈત્ય વગેરે એના રૂપકો છે. કવિના રામકથા વિષયક આ રૂપકનો સંક્ષેપમાં

કથાવસ્તુ સાથે પરિચય મેળવીએ.

૧૬.૨૫.૧. કથાવસ્તુ

ભટ્ટાચાર્યનું આ ગીતિનાટ્ય છે.^{૫૪} ૫ દશ્યોમાં વિભક્ત એવા આ રૂપકની કથા આ પ્રમાણે છે.

ગોદાવરી સમીપ રામ અને સીતા સંવાદ કરે છે. તૃતીય દશ્યમાં વિધવા શૂર્પણખા રામ પાસે શણગાર સજીને ગીત ગાતી ગાતી અને નાયતી પ્રણયનો પ્રસ્તાવ કરે છે.^{૫૫} રામ પોતાને એક પત્નીવ્રત જણાવે છે. રામ અને સીતા પરિહાસ માટે તેને લક્ષ્મણ પાસે મોકલે છે. શૂર્પણખા લક્ષ્મણ પાસે પ્રસ્તાવ મૂકે છે. લક્ષ્મણે તેના સૌંદર્યથી પ્રભાવિત થઈ તેનું પાણિગ્રહણ કર્યું. રામે દૂરથી જ લક્ષ્મણને શૂર્પણખાના નાક-કાન કાપી નાખવા કહ્યું. લક્ષ્મણે નાક-કાન કાપી નાખ્યા. ખર-દૂષણને જાણ થઈ. તેમણે સીતાને રાવણ પાસે પહોંચાડવા યોજના ઘડી.

નાયક-નાયિકાને ફસાવવા પ્રયત્ન કરે છે. એ નાટકની વિશેષતા છે. દશ્યોનો પ્રારંભ એકોક્તિથી થયો છે. તૃતીય દશ્યમાં રામની એકોક્તિ અને ચોથાના આરંભમાં લક્ષ્મણની એકોક્તિ છે. વીરેન્દ્રએ લક્ષ્મણના ચરિત્રને ઝાંખપ લાગે એવું ચિત્રિત કર્યું છે. જે ભારતીયતા અને કલાથી સર્વ રીતે અનુચિત અને અશોભનીય છે.^{૫૬}

૧૬.૨૬. લક્ષ્મણઘ્યાયોગ

ડૉ. શ્રી ભટ્ટાચાર્ય કૃત આ રૂપક રામકથા વિષયક એમનું બીજું રૂપક છે. ઈ. સ. ૧૯૭૨માં^{૫૭} આ પ્રકાશિત થયેલું નકસલવાદી આંદોલનની અહીં ચર્ચા કરી છે. સેકસપિયરના ટેમ્પેસ્ટ પર આધારિત આ રૂપકની કથાવસ્તુ છે.

૧૬.૨૭. સીતાત્યાગ:

ડૉ. કે.વી. પાંડુરંગી એ ઉપનિષદ રૂપકોના પ્રણેતા છે. સત્યકામ જાબાલી, કં બ્રહ્મ, खं ब्रह्म, जनकराज सभा (એકાંકી) વધારે નોંધપાત્ર છે. એમણે સીતાત્યાગ: નામના રામકથાપરક રૂપકમાં ૩ દશ્યોની રચના ઈ. સ. ૧૯૫૯માં^{૫૮} કરી. તે સમયે તેઓ ધારવાડ કોલેજમાં સંસ્કૃતના વિભાગાધ્યક્ષ હતા. પાંડુરંગીએ તપ: ફલ નામનું એકાંકી પણ લખ્યું છે. જેમાં પાર્વતીના તપનું વર્ણન કર્યું છે.

૧૬.૨૭.૧. પૌલસ્ત્યવધમ્

પ્રસ્તાવના

રામકથાપરક આ રૂપકના રચયિતા શ્રીલક્ષ્મણસૂરિનો સમય શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યરે ૧૯મી શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ અને ૨૦મી સદીનો પૂર્વાર્ધ સ્વીકાર્યો છે.^{૫૯} લક્ષ્મણસૂરિએ ૩ રૂપકોની રચના કરેલી છે. દિલ્લી સામ્રાજ્ય, પૌલસ્ત્યવધમ્^{૬૦} અને ઘોષયાત્રા (યુધિષ્ઠિર નૃશંસ). આમનો જન્મ મદ્રાસના તિન્નેવલ્લી જિલ્લાના પુરુનાલમાં ૧૮૫૯માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ પૃથુ સુબ્બા. ભારત સરકારે ૧૯૬૧માં એમને મહામહોપાધ્યાયથી નવાજ્યા હતા. તેમણે પૌરાણિક નાટકો રચ્યા છે. ઉપરાંત ગદ્યકાવ્ય, મહાકાવ્યો, તથા અન. રા., ઉ. રા. ચ. અને વેળીસંહાર નાટક પર ટીકાઓ પણ રચી છે. આમના રામકથા પર આધારિત આ પૌલસ્ત્યવધમ્નો પ્રથમ અભિનય ચૈત્રોત્સવમાં વિદ્વાનોની હાજરીમાં થયો હતો. વિરાધ વધ પછીથી વાલ્મીકિય કથા નોંધી છે. જે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે.

૧૬.૨૮.૧. કથાનક

પ્રથમ અંકમાં - વિરાધ વધથી માંડીને શૂર્પણખા વિરૂપણ સુધીની ઘટનાઓ આલેખી છે. પ્રસ્તાવનામાં નટી કથાવસ્તુના મુખ્ય સંવિધાનનો સંકેત કરે છે. સૂત્રધારે પ્રસ્તાવનામાં પ્રરોચિત કર્યું છે. સૂત્રધાર રચિત આ પ્રસ્તાવનામાં પાત્રોનો પરિચય દર્શાવ્યો છે. અહીં અભિનયમાં નટી ભાઈ અને ભોજાઈ કમશઃ રામ અને સીતા બન્યા છે. સૂત્રધારનો ભાઈ લક્ષ્મણરૂપે છે.

બીજા અંકમાં - ખરાદિ રાક્ષસોનો સંહાર તથા સીતાહરણ પ્રસંગ છે.

ત્રીજા અંકમાં - લક્ષ્મણ કબંધનો વધ કરે છે, પછી રામ-સુગ્રીવ સાથે મિત્રાચારી કરે છે.

ચોથા અંકમાં - રામ વાલીનો વધ કરે છે. હનુમાન લંકામાં પહોંચી સીતાને રામ મુદ્રા આપીને સીતા મણિનો ચૂડામણિ રામને સોંપે છે.

પાંચમાં અંકમાં - રાવણથી અપમાનિત ભાઈ વિભીષણ રામનું શરણ સ્વીકારે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં - વિશ્વામિત્ર પોતાના આશ્રમમાં રામ રાવણ યુદ્ધના અભિનયનું આયોજન કરે છે. ભરતાદિ માતાઓની હાજરી દર્શાવી છે. અભિનયમાં રાવણ-

વધ, સીતાઅગ્નિ પરીક્ષા, રામનું અવધમાં આગમન અને ભરત રામની રાજ્યાભિષેકની તૈયારી કરે છે વગેરે પ્રસંગો છે.

છઠ્ઠા અંકમાં - અંતે નાટિકાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

અહીં ગોદાવરીનું રમણીય વર્ણન કર્યું છે.^{૬૧} રંગમંચ પર રામ સીતાને ભેટે છે જે પ્રયોગ અભારતીય છે. છતાંય યોજ્યો છે જે ખટકે તેવો છે. રામનું ચરિત્ર કૌટુંબિક પ્રેમ અને સૌહાર્દની મર્યાદામાં આલેખ્યું છે. જેને ઉચ્ચકોટિનું સ્થાન આપવું ઘટે. શબ્દોમાં રામભક્તિનું દર્શન થાય છે.

અંતમાં આ બધી વિશેષતાઓને લીધે જ વિન્ટરનિટ્ઝ અને કર્ને આ રૂપકની ખૂબ જ પ્રશંસા કરે છે.^{૬૨}

૧૬.૨૯. આદિકાવ્યોદયમ્

૧૬.૨૯.૧. જીવન કવન અને સમય

રામકથાપરક આદિકાવ્યોદયમ્, ઉદગાતૃ અને અયોધ્યા કાણ્ડમ્ એમ ૩ રૂપકોના રચયિતા શ્રી મહાલિંગ શાસ્ત્રીનો જન્મ જૂલાઈ ૧૯૭૨માં તિરુવાલક્ષ્મી નામના ગામ (તૈંજોર જિલ્લા)માં થયો હતો. પ્રતિરાજસૂચ નાટકમાં સ્વયં કવિએ પોતાની વંશાવલી રજૂ કરી છે. ત્યાગરાજ એનો પૌત્ર યજ્ઞસ્વામી અને એના પિતા મહાલિંગ શાસ્ત્રી મદ્રાસમાં હાઈકોર્ટમાં વકીલાતનો ધંધો કરતા હતા. મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ અનેક કૃતિઓની રચના કરી છે.^{૬૩} જેમાં ખાસ કરીને પ્રાકૃતિક કાવ્ય, સાહિત્ય, વ્યાકરણ, સંગીત અને નાટ્ય ક્ષેત્રો મુખ્ય છે. તેમની રચનાઓમાં -

પ્રકાશિત :- કિંકણીમાલા - જેમાં ૫૦ લઘુગીતો અને કાવ્યો છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનો અનુવાદ ૧૯૩૪માં લખ્યું છે. દ્રાવિડાર્ય - સુભાષિત સપ્તતિનું પ્રકાશન ૧૯૫૨માં. વ્યાજોક્તિ રતનાવલી - ૧૯૫૩માં. દેશીકેન્દ્ર સ્તવાજ્જલી - ૧૯૫૪માં. ભ્રમરસંદેશ - ૧૯૫૪માં રચ્યું. વનમાલા-૫ - સર્ગોનું ગીતિકાવ્ય. શંભુચર્યાપદેશ - આદર્શ હિંદુ બાળકોનું વર્ણન ૧૯૩૧માં. સ્તુતિ પુણ્યાપહારઃ - ૧૯૬૪માં. મુક્તસ્તુતિમજ્જરી - ૧૯૬૪માં.

અપ્રકાશિત :- મણિમાલા, પ્રશસ્તિગુણ-માલિકા, કિંકણીમાલા (ભાગ-૨), વ્યાજોક્તિ રતનાવલી (ભાગ-૨), પ્રકીર્ણકાવ્ય, ભારતીવિષાદઃ, શ્રૃંગાર રસમંજરી, શ્રીવલ્લભ સુભાષિતાનિ, ઉત્તરકાણ્ડ, ગદ્યકથાનકકોશઃ સંકથાસંદોહ.

સાહિત્યશાસ્ત્ર :- કવિ કાવ્ય નિકષ.

વ્યાકરણ :- સંસ્કૃત લાઘવ.

સંગીત :- સંસ્કૃત મેં કીર્તન તથા રાગમલિકામેં.

નાટ્ય સાહિત્ય :- મહાલિંગશાસ્ત્રીએ ઉદગાતૃદશાનનની ભૂમિકામાં જણાવ્યું છે કે આ મારું પ્રથમ નાટક છે. ૧૯૨૭માં તે શરૂ કર્યું અને ૧૯૨૮ ડીસે.માં તેના ૩ અંક પૂરા કર્યા પછીના ૪ અંકો ઉત્તરાર્ધ ૧૪ વર્ષ પછીથી શરૂ કરીને ૧૯૪૩ ૨૬મી જાન્યુ.થી માર્ચ દરમિયાન પૂરું કર્યું.

તદુપરાંત કવિએ કૌણ્ડિન્ય પ્રહસન - ૧૯૨૮માં, પ્રતિરાજસૂચ - ૧૯૨૯માં, મંડુલાદેહલીકા (ભાણ) - ૧૯૩૭માં, શૃંગાર નારદીય અને ઉભયરૂપક - ૧૯૩૮માં, કલિપ્રાદુર્ભવઃ - ૧૯૩૯માં, આદિકાવ્યોદય - ૧૯૪૨માં રચ્યું જે અપ્રકાશિત છે. અયોધ્યાકાણ્ડમ્ - ૧૯૬૮માં સંસ્કૃત પ્રતિભામાં પ્રકાશિત થયું છે. રાજસૂચ મદ્રાસથી સંસ્કૃત અકાદમી દ્વારા આયોજિત પ્રતિયોગીતામાં સર્વ પ્રથમ પ્રકાશિત થયું. કલિપ્રાદુર્ભાવ - ૩૫૬માં કળિયુગનો વિષમ પ્રભાવ કેટલી હદ સુધી વ્યાપેલો છે, તેનું અહીં નિરૂપણ કર્યું છે - જે પ્રશંસનીય છે. મહાલિંગશાસ્ત્રી આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગીતિકાવ્યમાં સર્વોચ્ચ પ્રતિષ્ઠાપાત્રના અધિકારી છે.^{૧૪} તેમણે રચેલા રામકથા પરક ૩ રૂપકોનો સંક્ષેપમાં પરિચય મેળવીએ.

૧૬.૨૯.૨. કથાવસ્તુ

મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ નોંધ્યું છે તે મુજબ પ્રકરણ પ્રકારના આદિકાવ્યોદયમ્ રૂપકની ભૂમિકામાં આનો રચનાકાળ ૧૯૩૨ની ૧૬મી માર્ચથી ૧૯૫૦ની ૨૫મી માર્ચ દર્શાવ્યો છે.^{૧૫} ૧૦ અંકયુક્ત આ પ્રકરણમાં અનેક સ્થળોએ વા. રા.ના સીધે સીધા શ્લોકો મૂકી દીધા છે. જેની કથાવસ્તુ આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ અંકમાં - કોઈ અગ્નિસરાએ બે વર્ષના બાળકોને (દેવતાઓ દ્વારા) વાલ્મીકિના આશ્રમે દેખરેખ નીચે મૂકીને છોડી દીધા હતા. ઋષિએ યોગથી જાણી લીધું કે આ બાળકો કોના છે ? નારદે એક દિવસ વાલ્મીકિના આશ્રમે આવીને રામચરિત સંભળાવ્યું. વાલ્મીકિના આશ્રમે આવેલી નવી શિષ્યા આત્રેયીએ કહ્યું કે, આ રામની નિર્દયતા છે કે સીતાનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે.

બીજા અંકમાં - કૌંતસ વધને જોઈને વાલ્મીકિના મુખમાંથી શ્લોક સ્ફૂરે

છે અને આકાશમાંથી બ્રહ્મા તેને રામના ચરિત્રને લખવાનો આદેશ આપે છે.^{૬૬}

ત્રીજા અંકમાં - વાલ્મીકિ કાવ્ય રચીને બંને બાળકોને કંઠસ્થ કરાવે છે. એટલામાં ભરતે આદરેલ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સ્વર્ણમયી સીતા સ્થાપિત કરે છે.

ચોથા અંકમાં - વાલ્મીકિ લવ કુશ સાથે યજ્ઞમાં હાજરી આપવા અયોધ્યા પધારે છે.

પાંચમાં અંકમાં - જનસમુદાયો વચ્ચે વાલ્મીકિના શિષ્યોએ ગાયેલા કાવ્યની ઉદ્ઘોષણા કરવામાં આવે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં - બંને બાળકો રામજન્મથી માંડીને વનવાસ સુધીની કથાનું ગાન કરે છે.

સાતમા અંકમાં - પુત્તલિકા નૃત્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ગર્ભાઙ્ક પ્રયોગ^{૬૭} કર્યો છે. વાલ્મીકિના શિષ્યો સીતાહરણનો અભિનય કરે છે. રામ એકલા છે. શૂર્પણખા સીતા રૂપે મૃગને પકડી લાવવાનું કહે છે. રામ જાય છે. જટાયુ યુદ્ધ સુધીની કથા કહી છે.

આઠમા અંકમાં - રાવણ વધ સુધીની કથા છે.

નવમા અંકમાં - સીતા પ્રતિભાવ-કુભાવ જાણવા હનુમાન અને વિભીષણ રાત્રે છૂપકીથી જાય છે. એટલામાં સરયૂ અને વાદળાઓ અયોધ્યા તરફ ઘેરાયેલા છે. લવ-કુશ આગ્રેય અને વાયવ્યાસ્ત્રોથી એ સર્વ ઉપદ્રવોને દૂર કરે છે. બીજી તરફ યજ્ઞશાળામાં સ્થાપિત સીતા સ્વર્ણમૂર્તિ પૃથ્વીમાં સમાઈ જાય છે. રામ તેને મેળવવા વ્યાકુળ બની જાય છે.

દસમાં અંકમાં - નારદ પધારે છે. સૌ યજ્ઞશાળામાં જાય છે. પૃથ્વીમાંથી ખરેખરી સીતા બહાર નીકળે છે. બંને બાળકોને પુનઃ માતા મળે છે અને રામને પત્ની પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે મહાલિંગ શાસ્ત્રી આને આદિકાવ્યોદયમ્^{૬૮} કહે છે.

૧૬.૩૦. ઉદગાતૃ દશાનન

પ્રસ્તાવના

મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ રામકથાપરક આ રૂપકની રચનાનો આરંભ ૧૯૨૭માં કર્યો અને ૧૯૨૮ સુધી ૪ અંક લખી લીધા બાદ ૧૪ વર્ષ પછી ૩ અંકો લખ્યા.

આમ તો આ રૂપકમાં ૭ અંકો છે. પૌરાણિક રૂપક છે.^{૬૯} આ રૂપકનો પહેલી વખત અભિનય શરદ ઋતુમાં સામાજિકોની આરાધનાર્થે કર્યો હતો. સ્થળ કીડાનક હિમાલય પ્રદેશ છે. જેનું કથાનક આ પ્રમાણે છે.

૧૬.૩૦.૧. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં - નંદી અને ભૃગુરિટિના સંવાદથી જાણવા મળે છે કે શિવ-પાર્વતી વચ્ચે ખટરાગ થયો છે. એટલામાં ક્રોધથી શિવને છોડી દીધા છે. તેઓ શરવણમાં એકલા જ વિનોદાર્થે આવ્યા છે. વિજયાના શાપનું આ પરિણામ છે. દેવ દંપતિની રહસ્યવાર્તા સાંભળી શિવથી અલગ થઈ ગઈ છે. એટલામાં એ પ્રદેશ પર રાક્ષસોનું આક્રમણ થાય છે શિવપુત્ર વિનાયક અને સ્કંદને જાણ થાય છે કે પોતાના ભાઈ કુબેરના પ્રાંત પર દશમુખે ચડાઈ કરી છે. અલકાપુરીમાં રાક્ષસોએ ભયંકર ઉત્પાત મચાવ્યો છે અને એનું રાજ્ય પણ મેળવી લીધું છે. રણાંગણમાં કુબેરનો સેનાપતિ મરાય છે. ઈન્દ્ર કુબેરને આશરો આપે છે. કુબેર એની સહાયથી શિવને મળે છે.

બીજા અંકમાં - રાવણ કુબેરના સિંહાસન પર બેસી રાજ્ય ધુરંધરા ચલાવી રહ્યો છે. કુબેરનો દૂત રાવણ પાસે સમાધાનાર્થે પહોંચે છે. રાવણ અને એના સાથીઓ સંધિનો બહિષ્કાર કરે છે.

ત્રીજા અંકમાં - રાવણના વીર સૈનિકો યક્ષદૂતને પકડીને રાવણની સન્મુખ હાજર કરે છે. તેણે રાવણને કહ્યું કે, “કુબેરનું પુષ્પક વિમાન મને આપો, તમારે વિમાનની શું જરૂર છે ?” નારદે રાવણને શિવ વિરુદ્ધ ચડામણી કરી કે લંકામાંથી ભાગેલા કુબેરને શિવે કૈલાસમાં આશરે આપ્યો છે. એથી રાવણ હિમાલય પર આક્રમણ કરે છે. અહીં રાવણના ઊડતા વિમાનનું સરસ વર્ણન કર્યું છે.^{૭૦}

રાવણનું પુષ્પક વિમાન ઓચિંતા આકાશમાં બંધ પડી જાય છે. રાવણે વિચાર્યું કે આ નંદીની કરામત છે. એટલે બંને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. રાવણે હિમાલય પર આક્રમણ કર્યું. નંદીએ તેને શાપ આપીને નીચે પછાડ્યો. ક્રોધિત રાવણ કૈલાસને ઊંચકવા માંડ્યો. શંકરે પગના અંગુઠાથી કૈલાસને એવી રીતે દબાવ્યો કે પર્વત હલ્યો.

સાતમા અંકના - વિષ્કંભકમાં નારદે બતાવ્યું કે પાર્વતીએ પોતાનું માન છોડીને ડરથી શિવને ગળે લાગી ગયા. પછી રાવણે શિવની સ્તુતિ કરી. શિવે

પ્રસન્ન થઈ તેને ચન્દ્રહાસ નામની તલવાર આપી. પછી પુનઃ પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને ચાલ્યો ગયો.^{૭૧}

૧૬.૩૦.૨. સમીક્ષા

આ રૂપકનું કીડાસ્થાન હિમાલય છે. મુખ્ય પાત્રો શિવ, પાર્વતી અને રાવણ ૩ જ છે. અભિનયના રંગમંચ પર વિચિત્ર રૂપ ધારી અન્ય પાત્રોથી આ રૂપક ભર્યું ભર્યું લાગે છે. જેમ કે દસમુખવાળો રાવણ, છ મુખવાળા કાર્તિકેય, ઘોડાના મુખવાળો શ્રૃંગરિરિ, એકદંત હાથીના મુખવાળા ગણપતિ વગેરે છાયાત્મક પાત્રોથી અનોખું રમણીય રૂપક છે. નંદી વૃદ્ધ બળદ છે. છતાં પણ અહીં સંસ્કૃતમાં બોલે છે.

બીજા અંકમાં - દશાનની એકોક્તિ છે.

ત્રીજા અંકમાં - રાવણની મદન અવસ્થાનું વર્ણન છે. રંભાની છાયા દેખાય છે. નેપથ્યના પાત્રથી રંગપીઠના પાત્રોના સંવાદ ત્રીજા અંકના પ્રારંભમાં વિષ્કંભકમાં છે. સ્પર્ધાત્મક સંવાદો ચોટદાર છે. રાવણ નંદીનો સંવાદ^{૭૨} નોંધપાત્ર છે. ડૉ. ઉષા સત્યવ્રતે આને વિશે જણાવ્યું છે કે આ રૂપકની શૈલી પ્રસન્ન ઉપજાવે એવી છે.^{૭૩} આ રૂપકમાં સુંદર કહેવાતો સૂત્ર રૂપે નોંધી છે.^{૭૪} અલંકારોમાં અનુપ્રાસની યોજના પ્રશંસનીય રહી છે. તદુપરાંત આ રૂપકમાં અતિ પ્રાકૃતિક તત્વોની યાદી ડૉ. મૂલચંદ્ર પાઠકે નોંધી છે^{૭૫} જે અદ્ભુત છે.

૧૬.૩૧. અયોધ્યાકાણ્ડમ્

મહાલિંગ શાસ્ત્રી રચિત અયોધ્યાકાણ્ડમ્ રૂપકનું નામ વ્યંગ્યાત્મક છે. સામાજિક ભૂમિકા પર રચાયેલું એકાંકી રૂપક છે.^{૭૬} વા. રા.ના અ. કાં.માં કૈકેયીની દુષ્પ્રવૃત્તિઓથી આખું પરિવાર જેમ વેરવિખેર થઈ ગયું એમ અહીં શતહ્રદા નામની સાસુ અને ચારુમતિ નામની વહુનું ઘરમાં કેવું બને છે તેનું વર્ણન આ એકાંકીમાં^{૭૭} વર્ણવ્યું છે.

નાયક ચારુચન્દ્ર છે અને નાયિકા છે ચારુમતિ. ચારુમતિ પિતાને ઘેરે મીઠાઈ લાવે છે. તેમાંથી પોતાની નણંદ સંદીપનીની દીકરીને પણ આપે છે. પણ સંદીપની પોતાની પુત્રીને ધમકાવે છે કે છંદોવતી ચારુમતિના વખાણ કરવા આવી તો તેમના સાસુ શતહ્રદાએ એને ધમકાવી કે મારી દીકરી સંદીપની અને જમાઈના વખાણ કરવાને બદલે વહુના વખાણ કરવા આવી છો ? છંદોવતી તો ચારુમતિના

બાળકને જોયા વિના જ ચાલી ગઈ. શતહ્રદાનો પતિ શર્વરીશ. ચારુમતિના સસરા સુભદ્ર છે. તે રોગી છે. પણ તેની પત્નીને તેની ચિંતા નથી. ચારુમતિએ વૈદ્યે બનાવેલ દવા બનાવી તેને આપી તો શતહ્રદાને તેના વિશે મેળવવાનું આપી ચડાવ્યું અને દવા ફેંકી દીધી.

રામાયણની કથા સાંભળીને ચારુદત્ત બહારથી આવે છે. તે પરિવાર સાથે સારો સંબંધ રાખે છે. ઘરમાં પિતાએ કહ્યું મને શારીરિક કરતાં માનસિક બિમારી વધુ છે. હું તારી વહુ તરફ તારી માતાના દુવ્યવહારથી દુઃખિત છું. ચારુદત્તે પિતાને અ. કાં.ની કથા જે સાંભળેલી તે પિતાને કહી સંભળાવી કે કેકેયીએ કુળમાં શું કર્યું ? અશાંતિ ફેલાવી એવું મારા ઘરમાં થયું છે. સાસુના દુવ્યવહાર સ્વભાવથી ચારુમતિએ ગળાફાંસો ખાધો હતો પણ વૈદ્યને બોલાવ્યો અને તે બચી ગઈ. શર્વરીશે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવેથી મારો પુત્ર પોતાના સુખ માટે શાંતિથી અલગ રહેશે.

આ રૂપકમાં કૌટુંબિક વિષમતાનું નગ્ન ચિત્રણ દર્શાવ્યું છે. પ્રહસન પ્રકારથી કવિને અહીં સફળતા મળી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવા પ્રકારની રચનાઓ વિરલ છે. ઉષા સત્યવ્રત અને mythological Plays ગણાવે છે.^{૭૮} નાયક ચારુચન્દ્રે અહીં અ. કાં.ની કથા સંભળવી છે અને જેના પ્રભાવથી એની માતાના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થાય છે. એથી શીર્ષક યોગ્ય છે.

૧૬.૩૨. શ્રી રામવિજયમ્

શ્રી રમાનાથ મિશ્રે રામકથાપરક આ રૂપકની રચના ૧૯૪૦માં કરી છે. બાલાસોર નજીક મણિખંભ નામના ગામમાં ૧૯૦૪માં તેમનો જન્મ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ યદુનાથ પંડિત કે જેઓ સંસ્કૃતના પંડિત હતા. એમણે પણ અનેક રૂપકોની રચના કરેલી છે. આ રૂપક ૫ અંકનું છે. અહીં તાટકાવધ સુધીની કથા સુગ્રંથિત કરી છે. ઘટનાઓનું નિરૂપણ વા. રા. અનુસાર નહીં, પણ પોતાની રીતે કરી છે.^{૭૯}

૧૬.૩૩. જન્મ રામાયણસ્ય

૧૬ નાના મોટા રૂપકોનાં રચયિતા શ્રી રામ વેલણકર ઉચ્ચકોટિના દેશભક્ત હતા. ઈ. સ. ૧૯૫૫માં મહારાષ્ટ્રમાં રત્નાગિરિના શારદાગ્રામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં અભ્યાસ કરીને સરકારી નોકરી કરતા

સાહિત્યક્ષેત્રે મહનીય ફાળો આપ્યો છે. ડાક પિનકોડ નંબરના શોધક પણ તેઓ જ છે. કાલિદાસ ચરિતમ્, મેઘદૂતોત્તરમ્, હુતાત્મા દધિચિ વગેરેની રચના કરી છે. એમનું બાલનાટ્ય “જન્મ રામાયણસ્ય”^{૯૦} છે. આ રૂપક ૧૯૭૨માં પ્રકાશિત થયું છે. વા. રા. પર આધારિત કૌંચ વધની કથા છે. જેમાં ૫ પુરુષ અને ૫ રાગ બદ્ધ ગીત છે, તથા ૨૫ મીનિટનો સમય છે. આ રેડિયો રૂપક છે.

૧૬.૩૪. હર્ષાવસાન નાટકમ્

પ્રસ્તાવના

શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યરે^{૯૧} રામકથા વિષયક આ રૂપકના રચયિતા કાનાઈલાલ પંચતીર્થ તથા એમની કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ સમય દર્શાવ્યો નથી. સતીશ જૈરથે^{૯૨} પોતાના શોધપ્રબંધમાં આનો સમય ૨૦મી શતાબ્દી કહ્યો છે. આ રૂપક ૧૯૨૬-૨૭માં સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રકાશિત થયું છે.^{૯૩} અહીં રામને વિષ્ણુના અવતારી પુરુષ તરીકે ચિત્રિત કર્યા છે. ભાષા કઠીન છે. સંક્ષિપ્તમાં કથાવસ્તુ અંકાનુસાર આ પ્રમાણે છે.

૧૬.૩૪.૧. કથાવસ્તુ

પ્રથમ અંકમાં - રાજા દશરથ પુત્ર જન્મથી પ્રસન્ન છે. કૌશલ્યા તેમને અંધમુનિના શાપની યાદ અપાવે છે. જે સાંભળીને રાજા મૂર્છિત થાય છે. એટલામાં કંચુકી એક વાનરના આગમનની જાણ કરે છે. દશરથ તેને પકડવા હુકમ કરે છે. પછીથી દશરથ તેને રામના દર્શન કરાવે છે.

બીજા અંકમાં - ભરતના મામા તથા રામના મામા બંને પોત પોતાના ભાણેજોની પ્રશંસા કરે છે. તે સમયે કંચુકી - કૈકેયીના વિષયમાં કંઈક કહે છે, જેથી કૈકેયી અને તેનો ભાઈ યુધાજિત દશરથ પાસે પહોંચી ભરતને લઈ જવા વાત કરે છે.

ત્રીજા અંકમાં - વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણને યજ્ઞ રક્ષા માટે લઈ જાય છે. તાટકા વગેરે રાક્ષસોનો રામ વધ કરે છે.

ચોથા અંકમાં - રામાદિ ભાઈઓના વિવાહની કથા છે. જનકપુરથી અયોધ્યા જતા રસ્તામાં પરશુરામના વૈષ્ણવ ધનુષ્યને રામ ચડાવી શાંત કરે છે.

પાંચમાં અંકમાં - રામના રાજ્યાભિષેકની તૈયારી થાય છે. રામ કૈકેયીની

અનુપસ્થિતિને અનુચિત બતાવે છે. કૈકેયી વરચાચના કરે છે. રામ સહર્ષ સ્વીકારે છે અને પાછળથી દશરથનું મૃત્યુ થાય છે.

૧૬.૩૫. સીતાત્યાગ: (૨)

રામકથા વિષયક રૂપકોમાં આના રચયિતા અચ્યુત તાત્યારાવ બોવડે દક્ષિણના મનાય છે. માંજલગાંવકર નાદેલની સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં તેઓ અધ્યાપક હતા. તેમણે અહીં મહાકવિ કાલિદાસના રઘુવંશમ્ના^{૬૪} સર્ગ - ૧૪ની રામકથાનુસાર સીતાની ઉત્તર જીવનની ઘટનાઓ પ્રગટ કરી છે.

૧૬.૩૬. રામાવતાર (છાયાનાટક)

કેરલમાં થઈ ગયેલા કદમત્તુ ચૈરિય રામકુરુપનું આ રામકથાપરક છાયાનાટક^{૬૫} છે. તેઓ ૧૮૪૭ ઈ. ૧૯૦૬ ઈ.માં થઈ ગયા હતા. તેમની માતાનું નામ લક્ષ્મી અને પિતાનું નામ પાચ્યે ઈલલતઅજ્ઞવિષ્ણુ હતું. એમણે માતુલ કૃષ્ણકુરુપ નામના વિદ્વાન પાસેથી વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. યમક નિબંધમાં તેઓની કુશળતા અસાધારણ હતી. તેમની રામાવતાર (છાયાનાટક) ઉપરાંત રુક્મિણિ સ્વયંવરમ્ (યમક કાવ્ય), સીતાસ્વયંવરમ્ (યમક કાવ્ય), સુભદ્રાહરણમ્ (મહાકાવ્ય), દેવીસ્તોત્ર, ગોપાલકેલિ (અંડકાવ્ય) વગેરેની રચના પણ કરી છે.

૧૬.૩૭. રાઘવ-ગુણરત્નાકર

તૈંજોરના સુન્દરેશ શર્મા કે જેઓ પરમ રામભક્ત હતા. તેમના આ રામકથા વિષયક રૂપકનો નિર્દેશ સાંપડે છે.^{૬૬} આ રૂપકકારની સૌ પ્રથમ ઉત્કૃષ્ટ રચના ત્યાગરાજ ૧૫ સર્ગોમાં ઈ. ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત થયેલ છે તથા રામામૃત તરફિણી સ્તોત્ર સંગ્રહ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૬.૩૮. નૂતન નાટ્ય રામાયણમ્

ભૂમિકા

વાલ્મીકિએ શ્રીરામને “મૂર્તિમંત” રૂપ કહ્યા છે. તો કાકા કાલેલકર રામ અને કૃષ્ણ વિશે “જીવન સાહિત્ય”માં નોંધે છે કે “હિન્દુસ્તાનમાં બે રાજાઓ થઈ ગયા. એક મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામ અને બીજા જગદ્ગુરુ કૃષ્ણ.” વાસ્તવમાં રામ અને કૃષ્ણ બંને હિંદુ જાતિના પ્રાણ સમાન આદરપૂર્ણ રહ્યા છે. રામની કથા જ રમ્ય છે. વાલ્મીકિએ તો ત્યાં સુધીની આગાહી કરી છે. “આ

પૃથ્વી ઉપર જ્યાં સુધી નદીઓ અને પર્વતોની સત્તા રહેશે ત્યાં સુધી રામાયણ કથાનો પ્રચાર થતો રહેશે.”^{૮૭} ગુજરાતમાં રામકથાને લોકપ્રિય બનાવવા ખ્યાતનામ કથાકારો, ભજનિકો, લોકસાહિત્યકારોના પ્રચાર પ્રસારમાં નોંધપાત્ર રહ્યું છે.^{૮૮}

આ ભૂમિકાના સંદર્ભે, આપણે સંસ્કૃતના લોકપ્રિય વિદ્વાન કવિ નાટ્યકાર, રંગમંચ સમર્પિત કલાકાર, અનુવાદક અને સંપાદક શ્રી ઘનશ્યામ ત્રિવેદીની રામકથા લક્ષી રૂપકોનું અવલોકન કરીએ. સંસ્કૃત અને ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ૧૯૬૦ - ૬૧ના વર્ષોથી સમર્પિત શ્રી ઘનશ્યામભાઈ મા. ત્રિવેદીએ સારસ્વત અનુષ્ઠાન માટે વકીલાતને તિલાંજલી આપી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની સેવા માટે કલમને ખોળે માથુ મૂકી રંગદેવતાની આરાધના પ્રત્યે એકનિષ્ઠ રહી એમણે સંસ્કૃત પરિષદના પરીક્ષામંત્રી તરીકે પરીક્ષાઓના સંચાલનની સાથે સાથે પોતાની કૃતિઓને સારસ્વતોની પરીક્ષાર્થે પ્રસ્તુત કરી છે. ૧૯૬૯થી તેમણે નાટ્ય કલાકાર અને નાટ્યલેખક એમ બેવડી ભૂમિકા અત્યંત સફળતાપૂર્વક ભજવી છે. નહીં તો ૧૫૦ જેટલાં રેડિયો રૂપકોનું લેખન અને એ પૈકી મોટી સંખ્યામાં રેડિયો પર પ્રસ્તુતીકરણ ક્યાંથી શક્ય બનત ?

ઘનશ્યામભાઈને ચીલે ચાલવું ગમતું નથી. એટલે “નૂતનતા”ના પ્રયોગશીલતાના તેઓ ઉપાસક રહ્યા છે. એમના રૂપકોનાં કલેવર અને માવજતમાં આધુનિકતા છે. કથાવસ્તુ, ચરિત્ર નિરૂપણ, સંવાદ, વાતાવરણ, ભાષા શૈલી, ઉદ્દેશ્ય બધામાં અત્ર તત્ર સર્વત્ર નવીનતા છે. સંસ્કૃતમાં “ગરબો” જનજીવનની સમસ્યાઓ પર આધારિત ગીતો રચવાનું સાહસ શ્રી ઘનશ્યામભાઈ ત્રિવેદી જ કરી શકે ! સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યમાં રચિત કોડીબંધ રચનાઓમાં નૂતન નાટ્ય પ્રયોગ, નૂતન નાટ્ય સૌરભ, નૂતન નાટ્ય વૈભવ, સત્યનારાયણની કથાનું નાટ્ય રૂપાંતર અને શેક્સપિયર નાટ્ય દશ્યાવલી શ્રી ઘનશ્યામ ત્રિવેદીએ રંગદેવતાના કરેલા ભક્તિપૂર્ણ સમર્થનની શાખ પૂરે છે.

૧૬.૩૮.૧. કથાનક

તેમનું સમીક્ષ્ય નાટક “નૂતન નાટ્ય રામાયણ” રામકથાને વિશાળ ફલક પર રજૂ કરે છે. એમાં વાલ્મીકિ, ભાસ અને તુલસીદાસની રામકથાનો સહજ સંગમ છે. ૧૯ પ્રકરણમાં વિસ્તરેલી આ નાટ્યકથા વિશ્વામિત્ર દ્વારા યજ્ઞરક્ષા કાળે દશરથપુત્રો રામ-લક્ષ્મણની યાચનાથી રામના “વિષ્ણુલોકગમન” સુધીના નાટ્ય પ્રસંગો રજૂ કરે છે.

કથાની રજૂઆતમાં એમણે સંસ્કૃતની પ્રાચીન નાટ્ય શૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે. એમાં કંચુકી છે, સૂત્રધાર છે, નટી છે, બંદીજન છે. પાત્રોના સંવાદોમાં પણ “નૂતનતા” છે, આધુનિકતા છે, વ્યંગ્ય વક્રોક્તિ છે. આધુનિકતા અને નૂતનતાની અભિવ્યક્તિને ઘનશ્યામભાઈ જતી કરવા તૈયાર નથી. પણ સંવાદમાં જ્યાં ગાંભીર્ય અને મર્મની આવશ્યકતા છે ત્યાં ઘનશ્યામભાઈની કલમ પાત્રની શાન જાળવવામાં પાછી પાની કરતી નથી.

“કઠોર યાચના” સંદર્ભમાં મહારાજ દશરથ વિશ્વામિત્રને કહે છે. “હે મુનિવર ! સાગર પર્યંત રહેલી પૃથ્વીને, કરોડો ગાયોના સમુહને, ધન-ધાન્યને કે બીજું કંઈ પણ આપને ગમે તે માગો. અરે ! બધું હું ઉલ્લાસપૂર્વક, પ્રસન્નતાપૂર્વક, સહેજે પણ વિચાર કર્યા વિના હું આપી દઈશ પણ મને ક્ષમા કરો, હું મારા પુત્રોને દાનમાં આપવા અસમર્થ છું. મહર્ષિ ! તેમાંના રામ પ્રત્યે પણ મને અધિક પ્રીતિ છે ! રામ મને મારા પ્રાણથીય અધિક વહાલા છે.”

કન્યા વિદાય પ્રસંગે પણ રૂપકકાર ઘનશ્યામભાઈ અશ્રુસિક્ત વાતાવરણમાં પણ આજની સમસ્યાઓનું સંવાદરૂપે નિરૂપણ કરવાનું વિસરતા નથી. જનક કહે છે. “માણસ જીવનમાં ૩ વખત અશ્રુ સાર્યા વગર રહી શકતો નથી.”

૧) પ્રથમ વાર જ્યારે લાડે - કોડે ઉછેરેલી પુત્રીને પતિગૃહે જવા વિદાય આપે છે ત્યારે.

૨) બીજો પ્રસંગ જ્યારે લાડે - કોડે પ્રેમથી ઉછેરેલા પુત્ર “પારકી”ના પનારે પડી ઈચ્છા-અનિચ્છાએ વૃદ્ધાવસ્થામાં મા-બાપને ઘર બહાર ધકેલી મૂકે છે અથવા પોતે પત્ની બાળકો સાથે ઘર છોડી નીકળે છે ત્યારે.

૩) ત્રીજો પ્રસંગ વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે સહારાની જરૂર હોય ત્યારે પત્નીનું મૃત્યુ થતાં માણસ ચોધાર આંસુએ રહે છે તે પ્રસંગ.

“શિકારી શિકાર બન્યો” (પરશુરામ પ્રસંગ), “દાસી ડાકણ થઈ” (મંથરા પ્રસંગ), “વચન પાલન” (રામનું વનગમન), “દશરથ નિર્વાણ”, “ભરતનો પુણ્ય પ્રકોપ”, “પગ મને ધોવા ઘો રઘુરાય” (કેવટ પ્રસંગ), “સીતાહરણ”, “કિષ્કિન્ધાકાંડ”, “સુંદરકાંડ”, “અંગદવિષ્ટિ”, “રાવણ-મંદોદરી સંવાદ”, “લોક અદાલતમાં સીતા”, “સરયૂ પ્રવેશ”^{૮૯} વગેરે નાટ્યાંશ દશ્યોમાં પણ અનેક માર્કિક સંવાદો જોવા મળે છે.

૧૬.૩૮.૨. ઉપસંહાર

શ્રી ઘનશ્યામ ત્રિવેદીએ રામકથાને નાટ્યરૂપે અર્પવા માટે ઠીક ઠીક જહેમત ઉઠાવી છે. કોઈ એમાં ભાષાગત શિથિલતા, વર્ણનમાં સાતત્યનો અભાવ, ચરિત્રાંકનમાં ઊંડાણની આવશ્યકતા, નૂતનતા, આધુનિક લાવવા માટે લેખકે લીધેલી વધુ પડતી છૂટ જેવી ત્રુટિઓ શોધી શકે, પણ “નૂતનતાપૂર્વક” તેમનો પ્રયાસ પ્રશંસનીય છે.

શ્રી ઘનશ્યામ ત્રિવેદીએ “નૂતન નાટ્ય રામાયણ” સિવાય પણ રામકથાપરક રૂપકોની રચના કરી છે. જેમાંના ત્રણેકની સંક્ષેપમાં નોંધ કરીએ તો -

૧. દશરથવચનપાલનમ્

આ રૂપક સામ્મનસ્યના ૧૯૫૭ના અંકમાં પ્રકાશિત થયેલ છે. આ રૂપક પ્ર. ના. અને અંશતઃ વા. રા.ને નજર સમક્ષ રાખીને કરેલ જણાય છે.

૨. વૈદેહી પતિગૃહં યાતિ

રામકથાપરક આ કૃતિ સામ્મનસ્યના ૧૯૬૯-૭૦માં પ્રકાશિત થયેલ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા વર્ષને અનુલક્ષીને રચાયેલી “નારી નાર્યેવ રક્ષતિ” નામના અંકોમાં વિભક્ત રીતે પ્રગટ થઈ છે.

૩. અંજ્ઞદ વિષ્ટિ:

રામકથાપરક આ રૂપક “નારી નાર્યેવ રક્ષતિ” નામના ૭૪-૭૫ના અંકમાં પ્રકાશિત થયેલ છે. આ રૂપકમાં ઘનશ્યામ ત્રિવેદીએ રાવણના દરબારમાં અંગદ પોતાની શક્તિનો પરિચય કેવી રીતે કરાવે છે તે દર્શાવ્યું છે. વા. રા. પર આધારિત કૃતિઓમાં આ કવિ સંસ્કૃત રચનામાં સૌથી આગળ વધી જાય છે. આ તેમની બધી કૃતિઓમાંથી કેટલીક તો આકાશવાણી પરથી કે રંગમંચ પરથી રજૂ કરવામાં આવી છે.

૧૬.૩૯. પ્રબુદ્ધ:

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં ભારતમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું એટલું બધું નિર્માણ થયું કે તેણે પૂર્વકાળની એક સદી સુધીની રચનાઓનું અનેક દષ્ટિએ અતિક્રમણ કરી દીધું છે. આ રચનાની પ્રકૃતિ આસેતુ હિમાલય વિસ્તરેલી છે. તેમાં ગુજરાતે પણ પોતાનું યશસ્વી યોગદાન આપેલું છે.

અનેક મહાનુભાવોએ સંસ્કૃતમાં પ્રશિષ્ટ અને સંસ્કૃતેત્તર અર્વાચીન સ્વરૂપો

ઉપર પોતાની કલમ ચલાવી છે. આ રચનાઓમાં કેટલીક પુસ્તકાકારે કે કેટલીક વિવિધ મુખપત્રોમાં પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. કેટલીક હસ્તપ્રતોના સ્વરૂપમાં છે. એમાં રામકથા પર આધારિત કૃતિઓનો જ વિચાર કરીએ તો સામ્મનસ્યના ૧૯૭૧ના ૨૩માં અંકમાં પ્રા. વાસુદેવ પાઠક રચિત પ્રબુદ્ધ:^{૬૦} રૂપકનો પહેલો ભાગ પ્રકાશિત થયો. આ જ રૂપકનો બીજો ભાગ ૧૯૭૨માં ૨૪માં અંકમાં સ્થાન પામ્યો. વાલીયાને વાલ્મીકિ બનવા માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તે વિષયને અહીં તાણેવાણે વણી લીધો છે.

૧૬.૪૦. રામરાજ્યમ્ (૨)

પ્રસ્તાવના

રામકથા વિષયક પંડિત કુમારચંદ્ર મિશ્રનું આ રૂપક છે. તેનું પ્રકાશન “સંસ્કૃત મંદાકિની” પત્રિકામાં ૧૯૫૧માં^{૬૧} થયું છે. આ એકાંકી ૩ દશ્યનું છે.

૧૬.૪૦.૧. કથાસાર

સનાતનના ખેતરને ખેડતા તેના પુત્રને તેમાંથી ધનપાત્ર મળે છે. પણ સનાતન જણાવે છે કે આ ધનપાત્ર શ્રીનિવાસનું ગણાય. કારણ કે તેણે તેની પાસેથી ખેતર ખરીદ્યું હતું. સનાતન શ્રીનિવાસને આ ધન સ્વીકારવા જણાવે છે. શ્રીનિવાસ એ ધન લેવાની ના પાડે છે. તે જણાવે છે કે સનાતને તે ખેતર સંપૂર્ણ મૂલ્ય આપી તેની પાસેથી ખરીદ્યું હતું. બીજો રાજા પાસે ન્યાય માટે જાય છે. મંત્રી ઉકેલ આપે છે કે, સનાતનની પુત્રી સાથે શ્રીનિવાસના પુત્રના વિવાહ કરવામાં આવે તો વિવાહ મહોત્સવમાં સનાતનની પુત્રી માટે આ ધનપાત્ર ઉપહાર તરીકે આપવામાં આવે. નિર્લોભી, નિઃસ્વાર્થી, ન્યાયવન્ન, બુદ્ધિશાળી પ્રજા મેળવીને રાજા ધન્યતા અનુભવે છે.

૧૬.૪૦.૨. સમીક્ષા

પ્રચલિત કથાને અહીં સંસ્કૃતમાં રૂપકનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. કુલ ૩ દશ્યોમાં વિભક્ત છે. એક ખેડૂતની નિઃસ્વાર્થ ભાવના અહીં દર્શાવવામાં આવી છે. બંને વચ્ચેનો નિઃસ્વાર્થ કલહ રાજા જાણે છે તે આનંદ અનુભવે છે.^{૬૨} તે યોગ્ય પ્રજા અને યોગ્ય મંત્રી પ્રાપ્ત કર્યા હોવાથી ધન્યતા અનુભવે છે. પદ્યનો અભાવ છે. ગદ્ય સરળ અને પ્રવાહી છે. સંવાદો મોટે ભાગે બહુ ટૂંકા છે. લાંબા સંવાદો પણ સરળતાથી સમજી શકાય તેવાં છે.^{૬૩}

પાઠ નોંધ

૧. સંસ્કૃત પ્રતિભા-૧૯૫૯ સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્લી
૨. રામઃ અભિષેક્તુમિચ્છામિ કથં અભિષેકઃ । મમ ? અસ્તુ નામ કૈઙ્કર્યતામ્રાજ્ય । પૃ. ૭૫
૩. નાદ્યન્તે સૂત્રધારઃ । (સ્થાપના) પૃ. ૬૯
૪. યદુશૈલધન્વિજગૂવકુલભૂષણકવિ, મંજુલ, મંજીર, ભૂમિકા, રાજકીય શાખા, મુદ્રણાલય સમ્મુદિતં વિજયતેતરામ્ ॥ મૈસૂર-૧૯૪૯
૫. રામજી ઉપાધ્યાય “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” ભાગ-૨ પૃ. ૯૨૯
૬. સંસ્કૃત પ્રતિભા - ૧-૨ ૧૯૫૯ પૃ. ૧૯૮-૨૧૧ સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્લી
૭. વિશ્વામિત્ર :- કૃતો યમવિશ્વાસઃ સૂર્યવંશપક્ષપાતિનિ મપિ ।
દશરથ :- જ્ઞાપતે ભવતઃ પક્ષપાતઃ સૂર્યવંશે ।
સત્યવ્રતો રાજા ત્રિશઙ્કુતા પાપિતો...
વિશ્વામિત્ર :- કિં ન મયા તસ્મૈ સ્વર્ગાન્તરે સૃષ્ટમ્ । પૃ. ૨૦૭
૮. દશરથ :- (સવિસ્મયમ્) અતિશયોક્તિરત્ર્યાલઙ્કાર એવ । પૃ. ૨૦૨
૯. આનું પ્રકાશન વિદ્યાસાગર પ્રકાશનાલય, નં. ૧૭-૪, મડ્ડન રોડ, સખા, અણ્ણરામલૈપુરમ્ મદ્રાસથી ૧૯૫૫માં થયું છે.
૧૦. નૂનં વરદ્વયોદ્ધિનૌ રાહુકેતૂ રવિદ્વિષૌ ।
યૌ સૂર્યવંશે ગ્રસિતું યુગપદ્ ભુવમાગતો ॥
૧૧. રામસ્વામી શાસ્ત્રી કહે છે કે - વ્યાસરાજની શૈલી વૈદર્ભી રીતિ સરળ અને કાવિદાસ જેવી છે. His prose and verse and like simple. Natural and charming.
૧૨. ઇન્દ્ર :- ગચ્છ વિજયિની ભવ ।
વિદ્યુન્માલા :- દેવગુરો આશિષમનુમાચે ભવન્તમ્ ।
બૃહસ્પતિ :- સર્વતસ્તે કુશલં ભૂયાત્ ।
વિદ્યુન્માલા :- અનુગૃહિતોઽસ્મિ ।
૧૩. ૧. કુક્કુટ્યા વેશમાપન્નોઽયમ્ ।
૨. અલોહમયી શૃંગલા ખલુ કલત્રં નામ ।

૧૪. સંસ્કૃત પ્રતિભા ૧૯૫૯ - પૃ.-૫૩-૬૮
૧૫. મંદોદરી :- સતીરિવયા નૈવ પ્રતિક્રિયા ક્વચિદ્ વિચારણીયા નિજધર્મચિન્તયા ।
૧૬. પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૪
૧૭. જેમ કે જય જય કૈલાસનાથ ! સદયવિલાસજન નાથ ।
ભારતશુભભૂમિનિરત । નિજમહિમાવદાત્ ।
૧૮. રામજી ઉપાધ્યાય “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” પૃ.-૮૩૩ સે ૮૩૫
૧૯. એજન પૃ.-૮૫૦ - ૮૫૧
૨૦. શાસ્ત્રી દર્શનકેસરી ગોપાલ - “નારી જાગરણ નાટક” - ૧૯૬૬ પ્રથમ સંસ્કરણ,
ચૌખમ્બા પુસ્તક પ્રકાશન, વારાણસી
૨૧. ડૉ. કૃષ્ણલાલ નાદાન - ચમત્કાર - લઘુરૂપક સંગ્રહ, ૧૯૮૫
૨૨. મર્માયમપરાધઃ ક્ષન્તવ્ય કૃપયા પરવશેન કૃત ઇતિ મત્વા....દેહિ મે શક્તિ યેન રાવણ
ભૂમિકાં સમ્યક્ નિર્વહામિ ॥
૨૩. રામઃ મયૈવ ચ રાવણભૂતેન સીતામાતા અપહરિષ્યતે વાસન્તી ગ્રસ્તો યં રાવણભૂતેન । પૃ.-૨૮
૨૪. કાલૂરિ હનુમન્તરાવ- “સીતાહરણમ્” - ૧૯૮૭, પ્રથમ સંસ્કરણ, સ્વપ્રકાશિત હૈદરાબાદ
૨૫. નિવેદનમ્ - સીતાહરણમ્-
૨૬. મહારાજઃ - અપ્રિયમપિ હિતમપશ્યં વક્તવ્યમિતિ વાચમ્ ।
૨૭. મૂર્ખેણ સહ શત્રુત્વમેવ મિત્રત્વાદ વરં
૨૮. મમૈતે પર્વતાઃ કાનનાનિ તરક્ષિણ્યો જન્તવ્યઃ પક્ષિણશ્ચ તથા ખલુ આત્મીયાઃ સંવૃત્તા
યથા ભૂયોપિ ચતુદશસમા વનવાસં કર્તુમુત્સહે ॥
૨૯. Thus the Yatay - episode in Vijaya's mouth or the Kishkmda
episode in sugria's mouth render the play underamatic. Equally
inteffctive and Uniteresting is the account of the unseen war
in the fifth act. Sandle Nalini સીતાહરણમ્ Perface Page XIVXV
૩૦. જેમ કે -
૧. સન્દેહાસ્પદ કર્મણિ ન પ્રવર્તિતવ્યમ્ ।
૨. જલે પલવતિ શિલા મઙ્ગતિ દારુ ।

૩. સમાનો વા અધિકો વા બલવાન્ શત્રુરિતિ પ્રત્યેતવ્યમ્ ।

૩૧. ડૉ. રમાકાન્ત શુક્લ - “નાટ્ય સપ્તકમ્” - દેવવાણી પરિષદ, નવી દિલ્લી-૧૯૯૦
પ્ર. સં. ૧૮૮૦ અર્વાચીન સંસ્કૃત - અંક-૪ ઓક્ટો ૧૯૮૯
૩૨. એજન
૩૩. વિभीષણ :- નનુ સ્મર્યતામ્ - ભવતાહં લક્ષ્ણં પદેન સમ્બોધિતઃ અપિ નામ હં લંકેશઃ
સંવૃત્તઃ ? પૃ. ૧
૩૪. રામ : - માયાયં રણે દૃષ્ટં યન્મહાશક્તઃ રાવણં ત્વાકે દધાનાસ્ત તયૈવ યથા શશી
કલ્પકં ધારપતિ ॥ પૃ.-૧૦
૩૫. જામ્બવાન :- રઘુવરં અલં ચિન્તયા । ભવતોપીયં શક્તિઃ ધાર્યતામ્ ।
૩૬. રામે :- (ધીર-ગંધીર સ્વરેણ) વસુધરા । નનુ પશ્યત્ । પુરતો ય । યં શતહરિત્ ગુણમતૃણૈઃ
શ્યામલઃ સુન્દરો મધુરઃ શોભતે એવ પાર્વતી રૂપેણ પ્રતિભાતિ । પૃ. ૧૨
૩૭. યસ્યાઃ પ્રભાવમતુલં ભગવાનનન્તો
બ્રહ્મા હરશ્ચ મહિ વક્તુમલં બલં ચ ।
સા ચણ્ડિકાઃખિલજગત્પરિપાલનાય
નાશાય પાશુભયસ્ય મતિં કરોતુ ॥
૩૮. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨ પૃ.-૧૧૯૪
૩૯. દયાલુ વિશ્વેશ્વર - “પ્રસન્ન હનુમાનમ્” - શ્રીહરિહર યન્ત્રણાલય, વરાલોકપુર, ઇટાવા
૪૦. રામજી ઉપાધ્યાય “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” ભાગ-૨ પૃ.-૧૧૯૩
૪૧. Usha Satyavarta - Sanskrit Dramas of 20th Century Vol.-I
Page-227 to 229
૪૨. આદેશકારિણઃ શિષ્યા ગુરવઃ શિષ્યવત્સલાઃ ।
સ્નાતકાઃ સચ્ચરિત્રાશ્ચ સન્તુ સર્વત્ર ભારતે ॥ પૃ.-૧૨
૪૩. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૧૨૦૧ અને
લેખકે પોતાના રૂપકનું પ્રકાશન ૧૯૫૩માં કર્યું છે.
૪૪. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૧૨૦૨ અને
ઈ. ૧૯૫૫માં લેખકે પ્રકાશિત કર્યું છે.

૪૫. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૧૨૦૨
૪૬. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૧૨૦૪ અને મહેતા (ડૉ.) રશ્મિકાંત “સંસ્કૃત નાટક સાહિત્યના ઇતિહાસ તત્ત્વ” પૃ.-૫૬૪
૪૭. ડૉ. કૈલાસનાથ દ્વિવેદી - “સંસ્કૃત કવિચિત્રિયોંકા વ્યક્તિત્વ એવં કૃતિત્વ” - પૃ.-૨૦૧
૪૮. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૧૨૪૭ સે ૧૨૪૮
૪૯. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, ૧૨૧૩ અને “ઉદ્યાનપાલિકા” ૧૯૫૬ સે ૧૯૬૭ મેં
૫૦. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૧૦૩૫-૧૦૩૬ અને “મંજુષા”માં ૧૩માં વર્ષના અંકમાં પ્રકાશિત છે.
૫૧. ક્લુષણિપીતસ્ય માનવાત્મનો બન્ધનમુક્તેરિતિહાસઃ । તત્સાધનયા માનવઃ પૂર્ણો ભવતીતિ આખ્યાનસ્યાસ્ય શાશ્વતી વાર્તા । સા હિ વાલ્મીકેઃ પુણ્યચરિતકથાભિષિકા પ્લાવનેન ચિત્તં પાવયતિ - પ્લાવયતિ ચ ભૂતલમાનન્દમય ભક્તિરસપ્રવાહેન ।
મહેતા ડૉ. રશ્મિકાન્ત “આધુનિક સંસ્કૃત નાટકોમાં ઇતિહાસ તત્ત્વ” ભાગ-૨, પૃ.-૭૨૧
રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૧૦૨૯ સે ૧૦૩૧
૫૨. મા નિષેદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતી સમાઃ ।
યત્કૌંચમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥
૫૩. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૧૦૦૭ -૧૨૦૮
૫૪. એજન - પૃ.-૧૧૨૭-૧૧૨૮
૫૫. સૌરવંશદીપ દૂર્જનં પ્રતીપં શ્રીરામં રમ્યતનું ભૂપગૌરવમ્ ।
નૌમિ મર્મતોષં રિક્તસર્વદોષં વન્દે ત્વાં કલ્પતરુ પ્રેમસૌરભમ્ ॥
રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૧૧૨૭
૫૬. એજન - પૃ.-૧૧૨૮-૧૧૩૧
૫૭. એજન - પૃ.-૧૧૩૩
૫૮. એજન - પૃ.-૧૨૪૪
૫૯. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" - Page-301

૬૦. લક્ષ્મણાસૂરિ- “પૌલસ્ત્યવધમ્”
Ed. M. R. R. S. K. S. Ramaswamy Shastrisa Brahma Vadin Press
Madras-1914
૬૧. કચિન્મુગ્ધેવાન્તસ્મિત તરસત્વાલસતયા
કચિન્મધ્યાકારા નયનશફરીવલ્ગુવલનૈઃ ।
પ્રગલ્ભેવ ક્વાપિ પ્રકટરસપૂર્ટૈરધિતરા-
દવ સસ્થા ત્રૈવિધ્યં યુગપદ્ધિરૂઢેવ તરુણી ॥
૬૨. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૭૭૩-૭૭૪
૬૩. એજન - પૃ.-૮૮૫-૮૮૭
૬૪. રામજી ઉપાધ્યાય એવં રામગોપાલ મિશ્ર - “સંસ્કૃત કે મહાકવિ ઓર કાવ્ય”
- પૃ.-૪૩૧
૬૫. મહાલિંગ શાસ્ત્રી- આદિકાવ્યોદય પ્રકરણઃ”
Shahitya Candra Sala, Tiruvalangadu, Tanjavur Dist. 1963 P. 1-2
૬૬. મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતી સમાઃ વગેરે શાપ ભરદ્વાજે કહ્યું : ભગવન્
છન્દોવતારઃ કિલ આકાશવાણી થઈ કુરુ રામાયણં શ્લોકૈર્બદ્ધં મનોહરમ્ । વગેરે
૬૭. મહાલિંગ શાસ્ત્રી પુત્તલિકા નૃત્ય અને ગર્ભાઙ્ક આ બંનેને પ્રેક્ષણક કહે છે .
છઠા અંકમાં વિરત પ્રેક્ષણકમ્ । અને
સાતમા અંકમાં કઃ પુનરસ્ય પ્રેક્ષણકસ્ય રચયિતા ।
૬૮. The hero of the play is Adikavya it self
મહાલિંગ શાસ્ત્રી - “આદિકાવ્યોદયમ્” - ભૂમિકા - પૃ.-૩
૬૯. રામજી ઉપાધ્યાય - “આધુનિક સંસ્કૃત નાટક” - ભાગ-૨, પૃ.-૮૮૭-૮૮૯
૭૦. એજન - પૃ.-૮૮૮
૭૧. એજન - પૃ.-૮૮૯
૭૨. દશાનન :- (સમર્ષાટોપમ્) અરે રે વૃથા શૂલઘર, જર્જરાનહવન કિમિતિ પ્રગલ્ભસે
એષ શ્રુઙ્ગે તે સમુત્પાટયામિ ।
નન્દી :- અરે દુર્વાર, ભ્રષ્ટો ભવ
પછીથી દશાનનોઽન્તરિક્ષાદધઃ પતતિ ।

रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - पृ.-८८९

७३. The Style of the works of Shri Sastri is by all Standards, most pleasant and charming." "Sanskrit Drama of 20th Century" Vol. I Usha satay Varat - Page - 262
७४. अज्ञान - पृ.- २५२ - २५४
७५. डॉ. मूलचन्द्र पाठक - “संस्कृत नाटको में अतिप्राकृतिक तत्त्व” - पृ.-४०८
७६. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - भाग-२, पृ.-९०१
७७. संस्कृत प्रतिभा Vol. IV, No.1, 1963માં प्रकाशित થયેલું છે.
७८. "The Ayodhyakanda thus becomes symbolic of the metherly haughtiness a tendency to find fault with the daughter-in-law to nag her to boss over hero. The author there fore picks up this very term as the little for his work which purports to pinpoint this tendency." Usha Satyvarat Sanskrit Dramas of the 20th Century." Vol. I, Page - 403
७९. वालेश्वर मण्डल संस्कृत नाट्य संघ १९५४માં પ્રકાશિત થયું છે.
रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - भाग-२, पृ.-९४६
८०. अज्ञान - पृ.- ११५२
८१. M. Krishnamachariar - "History of Sanskrit Literature" - Page - 695
८२. डॉ. सतीश जैरथ - “संस्कृत के प्रमुख रामनाटक का शास्त्रीय अध्ययन” - (अप्रकाशित शोधप्रबन्ध)
८३. कानाईलाल पंचतीर्थ - “हर्षावसान नाटकम्” - संस्कृत साहित्य परिषद-नवम तथा दशम वर्ष १९२६-२८ कलकत्ता
८४. डॉ. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - पृ.-१२२९
८५. डॉ. हीरालाल शुक्ल - “आधुनिक संस्कृत साहित्य” - पृ.-२५३
८६. डॉ. रामजी उपाध्याय - “आधुनिक संस्कृत नाटक” - पृ.-११९०-९१
८७. यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महितले ।
तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रचारिष्यति ॥ वा. रा. बा. कां.-२/३६

૮૮. સામ્મનસ્યમ્-ડૉ. ચન્દ્રકાંત મહેતા “‘ધનશ્યામે ઊચકેલો ‘રામકથા’નો નાટ્યગિરિ’”
ઓક. ૨૦૦૫, અંક-૭૮-૭૯, પૃ.-૪૩
૮૯. એજન - પૃ.-૪૫
૯૦. સામ્મનસ્યમ્માં પ્રકાશિત આધુનિક સંસ્કૃત નાટ્યરચનાઓ પ્રા. સુરેશ જ. દવે
પૃ.-૪૯ થી ૫૪
૯૧. કુમારચન્દ્ર મિશ્ર - “સંસ્કૃત મન્દાકિની” - પૃ.-૨૪ સે ૨૮
૯૨. મહારાજ :- (શિર: ચાલયન) બહુત્સહજં સમાધાનમ્ । અહો મમ રાજ્યમ્ । અહો
મમ રાજ્યમ્ । મમ રાજ્યે રામરાજ્યમ્ । અહં સુયોગ્ય પ્રજા: યોગ્યં મન્ત્રિપ્રવરં
ચ પ્રાપ્ય ધન્યોઽસિ ।
૯૩. મહારાજ :- એષ: સનાતન: શ્રીનિવાસ સમીપત: ક્ષેત્રં ક્રીતવાન્ । તત કર્ષણસમયે
(પ્રદશ્ય) એતદ્ ધનપાત્ર પ્રાપ્તવાન્ । ત: શ્રીનિવાસસ્ય કુતે તદ્ તમર્પયતિ । કિન્તુ
ત: ન સ્વીકરોતિ । શ્રીનિવાસ: વદતિ “‘અહં પૂર્ણ ધનં નીત્વા પૂર્ણ ક્ષેત્રં વિક્રીતવાન
અત: મમાધિકાર એવ નાસ્તિ ।” સનાતન: વદતિ “‘અહં કેવલં ક્ષત્રમેવ ક્રીતવાન્
ન તુ ધનપાત્રમ્ ।” અત: તોઽપિ ન નમતિ । કિં કરણીયમ્ ? “‘મમ તુ બુદ્ધિ: ન
સ્ફુરતિ ।”

પ્રકરણ - ૧૭

રામ વિષયક અજ્ઞાત પ્રશિષ્ટ રૂપકો

૧૭.૧. રઘુવીરચરિતમ્ (૧)

રામકથા વિષયક વેદાંતસૂરિ રચિત આ ૫ અંકયુક્ત રૂપક અપ્રકાશિત રૂપે મળે છે.^૧ અહીં રામાયણના પ્રસંગોને નવીન રૂપે મઢ્યા છે. રાક્ષસી માયાના પ્રયોગો સરળ ભાષામાં અહીં પ્રગટ કર્યા છે.

પ્રથમ અંકમાં - વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણને યજ્ઞની રક્ષા પછી શિવ ધનુષ્ય અને સીતાના વિષયમાં જાણકારી આપે છે.

બીજા અંકમાં - સીતા રામનો પૂર્વાનુરાગ, સીતાના કામને તાપસી ચૂડામણિથી શાંત કરે છે.

ત્રીજા અંકમાં - દુશ્શઠ નામનો મારીચનો શિષ્ય રામ પાણિગ્રહણ અવસરે વિઘ્ન નાખવા આવે છે, પણ અસફળ થાય છે.

ચોથા અંકમાં - રાવણ મારીચ સીતાહરણની યોજના ઘડે છે. વિદ્યુન્નિહ્વ અંતઃપુરમાં જઈને સીતાને લઈને આકાશમાં ઉડી જાય છે. રામ રાક્ષસોને મારી સીતાને લઈ આવે છે.

પાંચમાં અંકમાં - વિભીષણ સુગ્રીવને રામાદિના લગ્નની જાણ કરે છે. રામ પરશુરામને શાંત કરે છે વગેરે ઘટનાઓ છે.

૧૭.૨. સીતાવિવાહ

રામકથાપરક સીતાવિવાહ રૂપકના રચયિતા શેષાદ્રિ છે. કૃષ્ણમાચાર્યરે શેષાદ્રિના પુત્ર દેવરાજનો સમય ૧૮મી સદી માન્યો છે.^૨ આને આધારે શેષાદ્રિનો સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે. શેષાદ્રિ કૃત સીતાવિવાહ ૫ અંકોનું અપ્રકાશિત રૂપક તાડપત્રમાં લિપિબદ્ધ છે.^૩ અહીં રામને શ્રૃંગારી પુરૂષરૂપે ચિત્રિત કરવામાં આવ્યા છે. રૂપકની ભાષા કિલ્લ છે.

પ્રથમ અંકમાં - રામ મિથિલા પહોંચે છે. ત્યાં સ્વપ્નમાં કોઈ સુંદરીને જોઈ કામસંતપ્ત બને છે.

બીજા અંકમાં - મિથિલામાં રામ સીતાનું મિલન બગીચામાં થાય છે .

ત્રીજા અંકમાં - સુબાહુ વધ તથા મારીચને આકાશમાં ફેંકે છે .

ચોથા અંકમાં - વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણને જનકની સભામાં લઈ જાય છે . સીતા પણ પ્રણામ કરવા આવે છે . રાવણ શિવ શિષ્ય ભૃંગિરિટિ વેશમાં જનક પાસે પહોંચી સીતા માટે ધનુષ્ય ભંગને બદલે બીજી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું જણાવે છે , પણ જનકની આજ્ઞાનુસાર રામ ધનુષ્યભંગ કરે છે .

પાંચમાં અંકમાં નારદ પરશુરામને ધનુષ્યભંગની સૂચના આપે છે . તે વૈષ્ણવ ધનુષ્ય રામને ઉપાડવાનું કહે છે . પરશુરામને શાંત કરીને ચારેય ભાઈઓના વિવાહ થાય છે .

૧૭.૩. પ્રતાપરાઘવમ્

શ્રી ગોપાચાર્ય કૃત આ રામકથા વિષયક અપ્રકાશિત રૂપક છે .^૪ તેની અપૂર્ણ હસ્તલિખિત પ્રત ઉપલબ્ધ છે . રૂપકના કથાવસ્તુથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કવિની યોજના વિસ્તૃત રહી હશે . પરંતુ સદ્ભાગ્યે તે અપૂર્ણ જ મળી છે .^૫ પ્રાપ્ત અંકોની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે .

પ્રથમ અંકમાં - વિશ્વામિત્ર પોતાના યજ્ઞની રક્ષા માટે રામ તથા લક્ષ્મણને લઈ જાય છે .

બીજા અંકમાં - રામ તાટકાનો સંહાર કરે છે . વિશ્વામિત્ર રામ અને લક્ષ્મણને દિવ્યાસ્ત્રો આપે છે . યજ્ઞમય વાતાવરણ ફેલાય છે .

૧૭.૪. અંગદ નાટકમ્

આ નાટકના કર્તા અને કાળ બંને અજ્ઞાત છે . આ અપ્રકાશિત રૂપકના મુખપૃષ્ઠ પર “અથ નાટક રામાયણમ્”^૬ લખ્યું છે . અહીં અંગદ મુખ્ય પાત્ર છે . સુભટના દૂતાઙ્ગદમ્થી આ ભિન્ન રૂપક છે . આમ છતાં એના જેવું જરૂર કહી શકાય .

દૂતાઙ્ગદમ્થી વધારામાં આ રૂપકમાં માયા મૈથિલી રાવણની તરફ પોતાની વફાદારી બતાવીને રામને વિરક્ત રહેવાનો સંદેશો મોકલે છે . રામની આજ્ઞાનુસાર અંગદ અહીં રાવણ પાસે જઈને સીતાને પાછી સોંપવાનું કહે છે . રાવણ ના પાડે છે ; એથી અંગદ રામની વીરતા જણાવે છે . અંતમાં અંગદ રાવણને ચેતવણી આપીને ચાલ્યો જાય છે .

૧૭.૫. જાનકીરાઘવમ્ (૨)

શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યરે વરીષેણ રચિત આ રામકથાપરક રૂપકનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી; પરંતુ આ રૂપક અપૂર્ણ અને અપ્રકાશિત છે. ડૉ.વી. રાઘવને જે જાનકીરાઘવમ્નું વર્ણન અને ઉદ્ધરણો દર્શાવ્યા છે,^૬ તે અહીં જોવા મળતા નથી. એટલે આ રૂપક એથી અલગ હશે એમ કહી શકાય. આ રૂપકનો પ્રથમ અંક પૂર્ણ રીતે પરંતુ બીજો અંક અપૂર્ણ મળે છે.

પ્રથમ અંકમાં - વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણને યજ્ઞ રક્ષા માટે તેડી જાય છે. નિર્વિઘ્ને યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી વિશ્વામિત્ર રામનું ભલુ કરવા ઇચ્છે છે તેથી તેનું ધ્યાન શિવધનુષ્ય અને સીતા તરફ જાય છે એટલે બંનેને (રામ અને લક્ષ્મણને) મિથિલા લઈ જાય છે. ત્યાં જનક નક્કી કરેલી પ્રતિજ્ઞાથી દુઃખી છે.

બીજા અંકમાં - વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણ સાથે જનક પુરી પહોંચે છે.

૧૭.૬. રઘુવીરચરિતમ્ (૨)

શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યરે ભટ્ટકુમાર રચિત રઘુવીરચરિતમ્ રૂપકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે;^૭ પરંતુ તેનો સમય દર્શાવ્યો નથી. ભટ્ટકુમાર રચિત રઘુવીરચરિતમ્ ગ્રંથલિપિમાં ૭ અંકનું અપ્રકાશિત નાટક છે.^{૧૦} અહીં રામને વિષ્ણુના અવતારી સ્વીકાર્યા છે.

પ્રથમ અંકમાં - વિશ્વામિત્રે મોકલેલ સુચરિત નામના મુનિ દશરથને રામની કુશળતાના સમાચાર આપે છે.

બીજા અંકમાં - વિશ્વામિત્ર સાથે રામ-લક્ષ્મણનું મિથિલામાં ગમન, રાવણાદિનું ધનુષ્યને વાળ્યા વિના ચાલ્યા જવું અને છેલ્લે શતાનંદના આદેશથી રામનું ધનુષ્ય ચડાવવું, એ કથા કહી છે.

ત્રીજા અંકમાં - રામ વૈષ્ણવ ધનુષ્ય ચઢાવીને પરશુરામને શાંત કરે છે.

ચોથા અંકમાં - રાવણ સીતા માટે કાળ સંતપ્ત છે. રાવણનો મંત્રી માલ્યવાન અને સારણ કોઈક રાક્ષસીને કેકેયીરૂપે દશરથ પાસે રામને વનવાસ આપવામાં સફળતા મેળવે છે.

પાંચમાં અંકમાં - રામના વનવાસ કાળમાં જે જે બનાવો બને છે તેનું વા. રા.નું અનુકરણ માત્ર જ છે.

છઠ્ઠા અંકમાં રામ સૈન્યનું યુદ્ધ તથા લક્ષ્મણ કુંભકર્ણનો અને રામ રાવણનો વધ કરે છે .

સાતમા અંકમાં - સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા, રામાદિ અયોધ્યા આગમન વગેરે કથાઓ વણી લીધી છે .

૧૭.૭. જાનકીરાઘવમ્ (૩)

શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યરે ૧૪મી, ૧૮મી તથા ૧૯મી શતાબ્દીના વરદ કવિની કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે .^{૧૧} પરંતુ એના જાનકીરાઘવમ્નો સંકેત કર્યો નથી. એવું કદાચ હોઈ શકે ! આ રૂપક ડૉ. વી. રાઘવને સંકલિત કરેલ જાનકીરાઘવમ્થી ભિન્ન છે . જાનકીરાઘવમ્ દેવનાગરિલિપિમાં ૧૦ અંકોમાં અપ્રકાશિત રૂપક છે .^{૧૨} આનો દસમો અંક અપૂર્ણ છે .^{૧૩} આ રૂપક રામાયણ પર આધારિત હોવા છતાં પણ નવીન ઘટનાઓથી યુક્ત છે . ભાષામાં કવિનું પાંડિત્ય સ્પષ્ટ રૂપે દેખાય છે . અહીં રામને વિષ્ણુના અવતરી પુરૂષ માન્યા છે .

પ્રથમ અંકમાં - વિશ્વામિત્રની બહેન કૌશિકી સીતાના વિવાહ રામ સાથે કરાવવા ઇચ્છા રાખે છે . એટલામાં રામ-લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર સાથે મિથિલામાં આવે છે . ત્યાં બગીચામાં રામ સીતાને મળે છે .

બીજા અંકમાં - રાવણ મિથિલામાં પોતાના લશ્કરી થાણાની સ્થાપના કરે છે . રામ સીતાની કામાવસ્થાનું વર્ણન છે . એકબીજાના ચિત્રો જોઈ સંતોષ માને છે .

ત્રીજા અંકમાં - વિરહી રામ અને સીતાનું પુનઃમિલન દર્શાવ્યું છે .

ચોથા અંકમાં - કૌશિકી ફરીથી રામને મળવા સીતાને લઈ જાય છે . પરંતુ એમની પહેલા જ શૂર્પણખા સીતારૂપે અયોધ્યા સીતાની સખી નિપુણીકા રૂપે રામની પાસે આવે છે . એમાં વાસ્તવિક સીતા, નિપુણીકા, કૌશિકી હાજર થતા નકલી સીતા તેના પર આક્રમણ કરે છે . લક્ષ્મણ આવીને શૂર્પણખાને વિરૂપિત કરે છે . રામ ખર દૂષણને મારે છે . વિરાધ રામ રૂપે લોહી-લોહાણ બની સીતાને ઉપાડી જવા ઇચ્છે છે , પરંતુ નેપથ્યમાં જાણ થઈ જતા લક્ષ્મણ તેને મારે છે .

પાંચમા અંકમાં - રાવણ જનકને સંદેશો મોકલે છે કે પોતે ધનુષારોપણ કરશે . કૌશિકીને ચિંતા થાય છે . તેથી તે સીતાને દેવપૂજા માટે ચિત્રાસન પર્વત

પર મોકલે છે અને તેના રક્ષણ માટે રામની નિયુક્તિ કરે છે. કૌશિકી ગૌતમીના હાથે પત્ર લખાવે છે કે જો રાવણ ધનુષારોપણ કરશે તો તે રામના ગંધર્વ લગ્ન કરાવી દેશે અને જો તેમ નહીં બને તો સીતા આત્મહત્યા કરશે. સીતા તેને રોકે છે. એટલામાં કૌશિકી આવી રાવણના ચાલ્યા જવાના સમાચાર આપે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં - રામનું ધનુષારોપણ કરવું અને ધનુર્ભંગથી ક્રોધિત પરશુરામને શાંત કરવાનું વર્ણન છે.

સાતમા અંકમાં - દશરથના ૪ પુત્રોના વિવાહ, યુધાજિત ભરતને તેડી જાય છે. રાવણ મંત્રી મહોદર તથા રાવણનો નાનો ભાઈ સીતાહરણની યોજના બનાવે છે. મારીચ પૈસા આપીને મંથરાને વશ કરે છે. જે કૈકેયીને ચડાવે છે અને રામને વનવાસ મળે છે.

આઠમા અંકમાં - શ્રમણા નામની એક તાપસી યોગ મહિમાથી હનુમાનને દશરથની મૃત્યુથી કબંધ વધ સુધીની કથા સંભળાવે છે. તે સમય દરમિયાન હનુમાન સ્વયં રામને મળે છે. સીતાનું મંજીર, જટાયુનો પત્ર આપે છે. જેમાં સીતાહરણનો ઉલ્લેખ છે.

નવમા અંકમાં - સુગ્રીવ રાજ્ય પ્રાપ્તિ, હનુમાન વડે લંકાદહન તથા વાનરસેનાનું લંકામાં આવવું વગેરે વર્ણન છે. ઇન્દ્રજિત યુદ્ધ, માયાવી સીતાનું મસ્તક કપાયેલું જોઈ રામ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા જાય છે. પરંતુ નેપથ્યથી સૂચના મળે છે કે સીતા તો અયોધ્યામાં છે. રામ, હનુમાન તથા લક્ષ્મણ સાથે અયોધ્યામાં આવે છે એ કથાનક દસમા અંકમાં છે.

૧૭.૮. યાદવરાઘવીયમ્

નૃસિંહ કવિ રચિત દેવનાગરિ લિપિમાં નિબંધ ૫ અંકોમાં આ અપ્રકાશિત રૂપક છે.^{૧૪} અહીં રામ અને કૃષ્ણની કથા એક સાથે જોવા મળે છે. છાયા સીતા સિવાય કવિએ રામાયણનું અનુકરણ કર્યું છે. કવિનું કોઈ મૌલિક કહી શકાય તેવું નથી.

પ્રથમ અંકમાં - વિશ્વામિત્ર યજ્ઞ રક્ષા માટે રામ લક્ષ્મણનું એમના આશ્રમે લઈ જવા દશરથ પાસે આવે છે. વિશ્વામિત્રના આશ્રમે રામ તાટકા સુખાહુને મારે છે. મિથિલા જતા રસ્તામાં અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કરે છે એવી કથા નિરૂપી છે.

બીજા અંકમાં રામ શિવધનુષ્ય ભંગ કરે છે. ચાર ભાઈઓના વિવાહ અને

પરશુરામનો પરાભવ વર્ણવ્યો છે .

ત્રીજા અંકમાં - રામ વનવાસથી ખર વધ સુધીની ઘટનાઓ નિરૂપી છે .

ચોથા અંકમાં - સીતાહરણ, વાલીવધ વગેરે પ્રસંગો છે .

પાંચમાં અંકમાં - વિભીષણ શરણાગતથી માંડીને રામના રાજ્યાભિષેક સુધીની કથા છે .

૧૭.૯. કલ્યાણરાઘવમ્

શ્રીકૃષ્ણામાચાર્યરે વેંકટાચાર્યની કોઈક કોકિલસંદેશ કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^{૧૫} પરંતુ કલ્યાણરાઘવમ્નો નિર્દેશ નથી. આ રૂપક તાડપત્રો પર આન્ધ્રલિપિમાં ૭ અંકોમાં નિબદ્ધ વિશાળ અપ્રકાશિત રૂપક છે.^{૧૬} આ રચના જીર્ણશીર્ણ અવસ્થામાં છે. રામકથાના પ્રસંગાનુસાર અહીં કથા જોવા મળે છે.^{૧૭}

૧૭.૧૦. અમોઘરાઘવમ્ - (પ્રેક્ષણક) (૩)

શ્રીકૃષ્ણામાચાર્યરે વેંકટેશ સુધીનો સમય તથા તેની રચના અમોઘરાઘવમ્નો ક્યાંય પણ નિર્દેશ કર્યો નથી. આ રૂપક કન્નડ લિપિમાં પ્રકાશિત રૂપક છે.^{૧૮} જેની કથા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે .

તાટકા વધથી દુઃખી રાવણ સીતાહરણ માટે વિરાધને પ્રોત્સાહિત કરીને ચિત્રકૂટ મોકલે છે. ત્યાં આવીને તે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને જૂએ છે. એટલામાં સીતાએ પાલન-પોષણ કરીને મોટું કરેલું એક હરણ હતું. એના બચ્ચા પર શાર્દૂલ આક્રમણ કરે છે. રામ એની રક્ષા માટે જાય છે .

રામને આવતા વિલંબ થતા લક્ષ્મણ એમની પાછળ જાય છે . એટલામાં વિરાધ માયાયુક્ત સારિકાને સીતા પાસે મોકલે છે. સીતા પુષ્પો ચૂંટવા પર્ણકૂટિમાંથી બહાર નીકળે છે અને પુષ્પો ચૂંટી રહી છે. અહીં સારિકાથી રામને સીતાહરણની સૂચના મળે છે. રામ વિરાધનો વધ કરીને સીતા મેળવે છે .

૧૭.૧૧. સ્વપ્નદશાનનમ્

રાજશેખરે સ્વપ્નદશાનનમ્ના રચયિતા ભીમટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સ્વપ્ન-વાસવદત્તમ્ પર આધારિત કથાને રાવણ સંબંધી સ્વપ્નદશાનનમ્માં નિરૂપિત કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. ભીમટે રચેલું એક બીજું મનોરમા વત્સરાજમ્ રૂપકના અંશો

નાટ્યદર્પણમાં મળે છે. કીથ આ રૂપકનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ સમય દર્શાવતા નથી.^{૧૯} આજ તો આ રૂપક અનુપલબ્ધ છે. આ રૂપક તથા રૂપકકારનો પરિચય “સુભાષિત સુધાકર ભાણડાગાર”^{૨૦}માં પ્રગટ થયેલા એક શ્લોકથી જાણી શકાય છે. આ પદ્યાનુસાર ભીમટ કલિંગરાજપતિ હતો અને સ્વપ્નદશાનનમ્ ૫ અંકનું અત્યંત ઉત્તમ નાટક હશે એવું માની શકાય.

૧૭.૧૨. સૂચિપત્રોમાં ઉલ્લેખિત પ્રશિષ્ટ રૂપકો

૧. સીતારામ કૃત “જાનકી પરિણય” (૩) તાડપત્ર ઉપર તેલુગુલિપિમાં ૩ હજાર પૃષ્ઠોનું રૂપક છે. તે તુમ્કુર રાજ્યમાં કોટરગિરિવાસી સામ્ભશાસ્ત્રીના અધિકારમાં છે.^{૨૧}

૨. નારાયણ ભટ્ટ વિરચિત “જાનકી પરિણય” (૪) તેલુગુ લિપિમાં એક હજાર પૃષ્ઠોમાં આ રૂપક ચિકબલપુરના રાજગોપાલાચાર્યની હસ્તકમાં છે.^{૨૨}

૩. અજ્ઞાત કર્તૃત્વ “જાનકી પરિણય” (૫) એક હજાર પૃષ્ઠોનું છે. આ પણ તાડપત્ર પર લખેલું છે તથા મેલકોટમાં સરસ્વતી ભંડારના અધિકારમાં સુલભ છે.^{૨૩}

૪. અજ્ઞાત કર્તૃત્વવાળું એક અન્ય “જાનકી પરિણય” (૬) પણ છે. જે દેવનાગરિલિપિમાં તાડપત્ર પર ૮૦૦ પૃષ્ઠોનું રૂપક છે. જે ચિકનોયકનલ્લીમાં રામસ્વામી શાસ્ત્રીની પાસે મોજુદ છે.^{૨૪}

૫. વનમાલી મિત્ર રચિત અદ્ભુત રાઘવમ્^{૨૫}નો માત્ર નિર્દેશ સાંપડે છે.

૬. ગુજરાતના જ શ્રી નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ રચિત કાકુત્સ્થકેલિ:^{૨૬} નામનું રૂપક રામકથા પર આધારિત રચાયું છે. પરંતુ આજે એ અપ્રાપ્ય છે.

પાઠ નોંધ

૧. વેદાન્તસૂરિ- “રઘુવીરચરિતમ્” હ. લિ. ગ્રં. નં. ૧૪૯૮ Adyar Library=Madras
૨. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" - Page-663
૩. શેષાદ્રિ “સીતાવિવાહ” હ. લિ. ગ્રં. નં. ૪૫૩૧ મહારાજા સરફોજી, સરસ્વતી મહલ લાઇબ્રેરી, તૈંજોર
૪. ગોપાલાર્ય - “પ્રતાપરાઘવમ્” - હ. લિ. ગ્રં. નં. R. 2242 Gov. Oriental Manuscripts Library, Madras
૫. ડૉ. મંજુલા સહદેવ - “વાલ્મીકિ રામાયણ એવં સંસ્કૃત નાટકો મેં રામ” - પૃ.-૭૬
૬. એજન - પૃ.-૭૬
૭. વરીષેણ - “જાનકીરાઘવમ્” - હ. લિ. ગ્રં. નં. ૪૩૪૧૮ સરસ્વતી ભવન, હસ્તલિખિત પુસ્તકાલય, સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલય, વારાણસી
૮. Dr. V. Raghavan "Some old lost plays" Page 60-73
૯. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" - Page-121
૧૦. ભટ્ટકુમાર - “રઘુવીરચરિતમ્” - હ. લિ. ગ્રં. નં. 12628 Government oriental Manuscripts - Library Madras
૧૧. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" - Page 243 to 292
૧૨. Dr. V. Ragavan - "Some old lost Rama's Plays." - P. P.-60-73
૧૩. વરદકવિ - “જાનકીરાઘવમ્” - હ. લિ. ગ્રં. નં. R. 16662 Government Oriental Manuscripts, Madras
૧૪. નૃસિંહકવિ - “યાદવરાઘવીયમ્” - હ. લિ. ગ્રં. નં. SB 1061 Oriental Research Institute, Mysore
૧૫. M. Krishnamachariar - "A History of Sanskrit Literature" -Page-367
૧૬. વેંકટાચાર્ય - “કલ્યાણરાઘવમ્” - હ. લિ. ગ્રં. નં. 5029 Oriental Research Institute, Mysore

૧૭. ડૉ. મંજુલા સહદેવ - “વાલ્મીકિ રામાયણ એવં સંસ્કૃત નાટકો રામ” -પૃ.-૭૧-૮૦
૧૮. વેંકટેશસુધી - “અમોઘરાઘવમ્” - સમ્પાદિત - તિરુમલ્લ તાતાર્ય તથા દામોદર અરશિંગરાર્ય જગન્મોહન મુદ્રરક્ષમાલા, મૈસૂર-૧૮૭૮
૧૯. એ. ખી. કીથ. - “સંસ્કૃત નાટક” - (હિન્દી અનુવાદ) પૃ.-૨૫૨
૨૦. કાલંજટપતિચક્રે ભીમટઃ પંચનાટકીમ્ ।
પ્રાપ્ત પ્રબન્ધરાજત્ત્વ તૈષુ સ્વપ્નદશાનન ॥
સુભાષિત સુધાકર રત્ન ભાણ્ડાગાર તૃતીય ભાણ્ડમ્- પૃ. ૨૮૪
૨૧. Catalogue of Sanskrit Manuscripts in and coory by Lewis Rice-1884
૨૨. એજન
૨૩. એજન
૨૪. એજન
૨૫. New Catalogue Cetalogrum Part - 1, P.-117
૨૬. શ્રી વાસુદેવ વિ. પાઠક - “ગુજરાતના સંસ્કૃત નાટકો” પૃ.-૧૩

વિભાગ - 4

રામકથા પર આધારિત રૂપકોમાં
કથાવસ્તુનું સામ્ય અને નાવીન્ય

પ્રકરણ - ૧૮

વિભિન્ન પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં કથાવસ્તુનું સામ્ય અને નાવીન્ય

૧૮.૧. બાલકાણ્ડમ્

પ્રસ્તાવના

કથાનકનો પ્રવાહ સરળ ઢંગથી વહી શકે એટલા માટે ઘટના ક્રમની સુવ્યવસ્થિત ગૂંથણી નિતાન્ત આવશ્યક છે. શિથિલ કથા-ગતિ અને સપાટ પ્રસંગ યોજનાથી ઘણી વખત કથાવસ્તુનો સૌંદર્યભંગ થવા સંભવ છે. વેરવિખેર-તૂટક કથાનકને લીધે પણ કથા પ્રભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે.

વા.રા.માં કથાતંતુઓનું સુગંઠિત ગુંફન પ્રભાવક રહ્યું છે. તેના કારણે સળંગ કાવ્ય આસ્વાદ્ય બન્યું છે. અન્ય રામકથા વિષયક રૂપકોમાં કવિ ઘટનાને જ કેન્દ્રમાં રાખે છે ત્યાં આમ શક્ય બન્યું છે, પરંતુ શુદ્ધ નાટ્યાત્મક ભાવને ઓછો કે વધારે દર્શાવવાનું કે પ્રતિપાદિત કરવાનું વલણ અપનાવવામાં આવ્યું છે, ત્યાં રસપ્રવાહ પણ ખંડિત થતો દેખાય છે. તો પણ કેટલાક રામકથાપરક રૂપકોમાં કવિની મૌલિક કલ્પના અને કથાને પ્રસ્તુત કરવાની વિશેષતાને લીધે તાજગી પણ અનુભવાય છે.

૧૮.૧.૧. વંશાવલી

વા.રા.ની સમીક્ષિત આવૃત્તિમાં રામના પિતા દશરથની વંશાવલી સૂચિ અનુસાર રઊમું નામ દિલીપનું, રહમું નામ રઘુનું તથા ઉદમું નામ દશરથનું^૧ એવી ટૂંકી વિગત આપી છે. કાલિદાસના રઘુવંશમ્ અનુસાર દિલીપ, રઘુ, અજ અને દશરથ ક્રમ પિતા પુત્ર દર્શાવ્યો છે તથા હરિવંશપુરાણ^૨ અનુસાર દિલીપ, રઘુ, અજ અને દશરથ એમ વંશાવલી દર્શાવી છે. વા. રા. પ્રમાણે નથી.

ભાસના પ્ર. ના.ની^૩ કાલિદાસના રઘુવંશમ્ તથા હરિવંશપુરાણ પ્રમાણે વંશાવલી નોંધી છે. વા. રા. પ્રમાણે નથી.

દશરથ વિવાહ બાબત અનેક કથાઓ નિરૂપી છે. પ્રચલિત લોકમાન્યતા

અને સંસ્કૃત રામકથાનુસાર દશરથને ૩ રાણીઓ હતી.^૪ વા. રા.માં તેમના નામો આ પ્રમાણે આપ્યા છે. કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી. દશરથની રાણીઓની સંખ્યા અંગે પણ ઘણું જ જુદાપણું છે. વા. રા. અનુસાર રામના વનવાસ વેળાએ ૩૫૦ માતાઓએ વિદાય આપી હતી.

દશરથની સંતતિ અંગે વા. રા.માં વિસ્તૃત વર્ણન છે. દશરથને ૪ પુત્રો જન્મ્યા હતા. જેમાં લક્ષ્મણ, અને શત્રુઘ્નને જોડીયા પુત્રો માનેલા છે. વા. રા.માં દશરથે કરેલ પુત્રેષ્ટિ-યજ્ઞ તથા યજ્ઞની અંતર્ગત અવતારવાદનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં પુત્ર-પ્રાપ્તિ માટે દશરથને તપસ્યા કરતા બતાવ્યા છે.^૫

સુમંત્રની સલાહથી દશરથ અંગરાજને ત્યાં જઈને ઋષ્યશૃંગને અયોધ્યા લાવે છે અને પુત્ર-પ્રાપ્તિ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી તેમની પાસે અશ્વમેધ-યજ્ઞ કરાવે છે.^૬ આ અવસરે દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો, પરમર્ષિ વગેરે પોતપોતાનું હવિભાગ ગ્રહણ કરવાના હેતુથી એકત્ર થઈ બ્રહ્માને જણાવે છે કે આપે આપેલા વરદાનના બળથી રાવણ અમને ત્રાસ આપે છે, તેથી તેના વધનો ઉપાય બતાવો.

બ્રહ્મા બધાને જણાવે છે કે મનુષ્યના હાથે તેનું મૃત્યુ છે. આવો વાર્તાલાપ ચાલે છે ત્યાં જ ભગવાન વિષ્ણુ આવી પહોંચે છે તથા પોતે દશરથને ત્યાં જન્મ લેશે એવું આશ્વાસન આપી,^૭ પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞના અગ્નિમાંથી વિશાળકાય રૂપે મહદ્ ભુતમ્ (૧૬/૧૧) પ્રગટ થયા. તેઓ પોતાને પ્રાજાપત્ય નર (૧૬/૧૬) કહે છે અને દશરથને પાયસ (૧૬/૧૯) પ્રદાન કરે છે. વા. રા.માં પ્રથમ નિરૂપણ અશ્વમેધયજ્ઞનું છે. પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞનું વર્ણન પછીથી જોડેલું હોય એમ અનુમાન થઈ શકે.

ભવભૂતિના ડ. રા. ચ.માં^૮ વિશ્વામિત્રના સિદ્ધાશ્રમમાં જનકના નાનાભાઈ કુશધ્વજે જણાવ્યું છે. તે મુજબ ઋષ્યશૃંગે કરેલા ઉપચારોથી દશરથને ૪ પુત્રો પ્રાપ્ત થયા હતા. મુરારિના અન. રા.માં^૯ સ્થળો પર રામ જન્મનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં બ્રહ્મતેજના અંશ અને ઋષ્યશૃંગના ચરુના પરિણામરૂપ જન્મ્યા એવું કહ્યું છે. જયદેવના પ્ર. રા.માં પણ^{૧૦} જગ્યાએ રામજન્મનો સંકેત છે. (૧) શતાનંદ રામ લક્ષ્મણનો પરિચય આપે છે ત્યારે કહે છે કે - “ખરેખર આ ઋષ્યશૃંગના ચરુ ભાગના વિલાસ છે.” (૨) શતાનંદના શિષ્ય તાપ્યાયન પરશુરામને જણાવે છે કે દશરથની પત્નીઓએ ઋષ્યશૃંગના ચરુના પ્રભાવથી કુમારોને જન્મ આપ્યો છે. એમાંના આ અનુપમ શિષ્યનું નામ રામ છે.

તદુપરાંત ઉપર્યુક્ત સંસ્કૃત રૂપકો સિવાય આનંદરાઘવમ્^{૧૧}, જાનકી પરિણય^{૧૨}, રાઘવાનંદઃ^{૧૩}, રાઘવાખ્યુદયમ્^{૧૪}, સીતાદિવ્યચરિતમ્^{૧૫}, અ. દ.^{૧૬}, રામરાજ્યાભિષેકમ્^{૧૭}, અભિનવરાઘવમ્^{૧૮}, પૌલસ્ત્યવધમ્^{૧૯}, હર્ષાવસાન્ નાટકમ્^{૨૦} તથા રઘુવીરચરિતમ્^{૨૧}માં રામનો જન્મ ઋષ્યશૃંગના દ્વારા કરેલ યજ્ઞના ચરુભાગથી જ થયો છે, તેવી માહિતી દર્શાવી છે. તો વળી સીતાવિવાહ^{૨૨} રૂપકમાં રામના જન્મમાં ઋષ્યશૃંગના તપનો પ્રભાવ સ્વીકાર્યો છે.

વા.રા.ના વિભિન્ન પાઠોમાં શાંતાના વિષયમાં એક મત નથી. દાક્ષિણાત્ય પાઠમાં દશરથ અને રોમપાદની મિત્રતાની નોંધ કરી છે, પરંતુ ત્યાં એવું દર્શાવ્યું નથી કે શાંતા રોમપાદની પુત્રી છે. જેને રોમપાદે ઋષ્યશૃંગ સાથે પરણાવી હતી. રામાયણના ગૌડીય તથા પશ્ચિમોત્તરીય પાઠોમાં પણ શાંતાનો રોમપાદની પુત્રી તરીકેનો પરિચય મળે છે,^{૨૩} પરંતુ અયોધ્યા નરેશ દશરથની પુત્રી શાંતા હતી તેવું માનનારાઓનો પણ વર્ગ છે. જેમ કે, ભવભૂતિએ ડ. રા. ચ.માં^{૨૪} દશરથની પુત્રી શાંતા તરીકેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૮.૧.૨. અવતારના કારણો

રાવણ વગેરે રાક્ષસોના ભારથી વ્યથિત પૃથ્વી ગાયનું રૂપ ધારણ કરી, દેવતા તથા મુનિઓ સાથે બ્રહ્માને શરણે જાય છે. બ્રહ્મા તેને આશ્વાસન આપે છે. એવા પ્રકારની કથા વા. રા.માં જોવા મળે છે.^{૨૫} વા. રા.માં યજ્ઞ પ્રસંગે દેવ વગેરે ક્ષીરસાગરમાં રહેલા વિષ્ણુની સ્તુતિ કરે છે, તેવું દર્શાવ્યું છે અને એમને આશ્વાસન આપ્યાની વિગત ત્યાં છે.^{૨૬}

સાંપ્રદાયિક રામાયણોમાં રામને ઈશ્વર સિવાય બ્રહ્મા-વિષ્ણુ તેમજ સીતાને લક્ષ્મી ઉપરાંત મૂલપ્રકૃતિ, યોગમાયા તથા પરમશક્તિ તરીકે પણ પ્રસ્તુત કર્યા છે. વા. રા.ના ડ. કાં.માં કુશધ્વજની પુત્રી વેદવતીની કથા ઉપલબ્ધ છે. જે અનુસાર વેદવતી સીતાના રૂપે પ્રગટ થયા તેવો નિર્દેશ છે.^{૨૭}

ભારતીય વેદધર્મ પરંપરા પ્રમાણે મુખ્યત્વે વિષ્ણુ જ અવતાર ધારણ કરે છે. તેમના અવતાર લેવાના અનેક કારણો જોવા મળે છે. રામાવતારનું મુખ્ય કારણ તો રાવણ-વધ જ છે તેવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ વા. રા.માં છે,^{૨૮} પરંતુ રામભક્તિના સ્વરૂપમાં વિકાસ અને વૃદ્ધિ થતાં ભક્તોને ભવસાગર પાર કરાવવા માટે અથવા

પોતાનું સગુણ રૂપ બનાવવાના હેતુથી નિર્ગુણ રામ રૂપે પ્રગટ થયા તેવા ઉલ્લેખો મળે છે તથા આ અંગે વાલ્મીકિના ઉત્તરવર્તી રૂપકોમાં સુંદર આખ્યાયિકાઓ - પાત્રો વગેરે પ્રસ્તુત કરીને અવતારનાં કારણોની વિશદ્ ચર્ચા કરી છે. તો ક્યાંક તૂટક માહિતી જ ઉપલબ્ધ છે. જેમ કે, ભાસના અભિ.માં રામના બાણોથી દુઃખી વરુણ રામને નારાયણનો અવતાર કહે છે^{૨૯} તથા સીતા અગ્નિપરીક્ષા પછીથી ગંધર્વ રામની નારાયણરૂપે સ્તુતિ કરે છે.^{૩૦} યજ્ઞફલમ્માં પણ પરશુરામ રામને હરિના અંશ તેમજ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ જ માને છે.^{૩૧} કુન્દમાલામાં વાલ્મીકિ આશ્રમમાં તાપસી રામના અલૌકિક સ્વભાવના પ્રભાવથી તેમને હરિ જ સ્વીકારે છે.^{૩૨} ભવભૂતિના મ. ચ.માં એક જગ્યાએ રાવણનો મંત્રી માલ્યવાન રામને દેવતાઓના સ્વામી તરીકે^{૩૩} અને બીજી જગ્યાએ પુરાણ પુરુષોત્તમ તરીકે નવાજે છે.^{૩૪} અન. રા.માં વિશ્વામિત્ર રામને વિષ્ણુના અવતારી કહે છે,^{૩૫} તો વળી આ. ચૂ.માં^{૩૬} મ. ચ. સમાન જ રાવણમંત્રી માલ્યવાન રામને વિષ્ણુ રૂપે અને વધારામાં અગ્નિપરીક્ષા સમયે ગંધર્વોએ વિષ્ણુ રૂપે તેમની સ્તુતિ કરી છે, તેવી વિગત દર્શાવી છે.

મૈથિલીકલ્યાણમ્^{૩૭}, હનુ.^{૩૮}માં પરશુરામ, દૂતાઙ્ગદમ્^{૩૯}, ડ. રા.^{૪૦}માં જનક તથા ગંધર્વ, કુમુદાંગત વિષ્ણુરૂપે, જયદેવના પ્ર. રા.માં પરશુરામ રામને પુરાણ પુરુષોત્તમ માને છે.^{૪૧} ઉન્મ. રા.માં રામ હરિના અંશ રૂપે,^{૪૨} રાઘવાનંદઃ રૂપકમાં રાક્ષસોના વિનાશ માટે વિષ્ણુના અવતારી માન્યા છે.^{૪૩} રાઘવાખ્યુદયમ્ રૂપકમાં વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર બંનેને પુરુષ પુરુષોત્તમ તરીકેનું બિરુદ આપ્યું છે.^{૪૪} સીતાદિવ્યચરિતમ્માં વૈષ્ણવ ધનુષ્ય સંધાન સમયે પરશુરામ તેને પુરુષોત્તમના અવતારી માને છે. તેવી નોંધ અગસ્ત્યે પણ કરી છે.^{૪૫} અ. દ.માં માલ્યવાન નામનો રાક્ષસ રામના શૌર્યયુક્ત કાર્યો જોઈને તેને વિષ્ણુ જ માને છે.^{૪૬} સીતા-વિજયેન્દિરા પરિણયમાં તેમને પુરાણ પુરુષોત્તમ જ સ્વીકાર્યા છે.^{૪૭}

સીતાકલ્યાણમ્ (વીથી) તેમજ વીરરાઘવમ્ (વ્યાયોગ)માં પણ રામને વિષ્ણુના અવતારી સ્વીકાર્યા છે. રામરાજ્યાભિષેક રૂપકનાં અનેક સ્થળો પર રામને રાક્ષસોના સંહારક વિષ્ણુના અવતારી માન્યા છે.^{૪૮} મૈથિલીયમ્માં મારીચ રામને પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુ જાણતો હોવાથી તેના હાથે મરવાનું પસંદ કરે છે.^{૪૯} અભિનવરાઘવમ્માં રાક્ષસોના વિનાશાર્થે વિષ્ણુ રૂપ ધારણ કરે છે.^{૫૦} વિક્રાન્તરાઘવમ્ (વ્યાયોગ)માં

ખર દૂષણ રાક્ષસોના યુદ્ધ અવસરે સુતીક્ષ્ણ રામની નારાયણ રૂપે સ્તુતિ કરે છે.^{૫૧} હર્ષાવસાન-નાટકમ્માં રામને વિષ્ણુ જ કહ્યા છે.^{૫૨} મંજુલમંજીરમ્ રૂપકમાં રામ જ્યારે વૈષ્ણવ-ધનુષ્ય ઊંચકે છે^{૫૩} ત્યારે તથા રઘુવીરચરિતમ્માં ધનુષ્ય સંધાન કરે છે.^{૫૪} ત્યારે પરશુરામ અને જનક તેમને વિષ્ણુના અવતારી માને છે. રઘુવીરચરિતમ્^{૫૫} તથા યાદવરાઘવીયમ્માં^{૫૬} પણ રામને વિષ્ણુના અવતારી જ માન્યા છે.

આમ જોઈએ તો ભાસથી શરૂ કરીને ૨૦મી સદી સુધીના લગભગ સર્વ રૂપકકારોએ રામને અવતારી જ સ્વીકાર્યા છે પરંતુ અહીં રૂપકોમાં માનવ ભવોનું વિશેષ રૂપે નિરૂપણ થયું છે તે નોંધવું જરૂરી છે. જેમ કે ડ. રા. ચ., સીતાનન્દઃ, અ. દ., સીતારાઘવમ્ તથા અભિનવરાઘવમ્ વગેરે રૂપકોમાં રામનું માનવ રૂપ તથા મૈથિલીકલ્યાણમ્, હનુ., અન. રા., રાઘવાખ્યુદયમ્ અને સીતાવિજયેન્દિરા પરિણય વગેરે રૂપકોમાં રામના શૃંગારનું વિશેષ રૂપે ચિત્રણ કર્યું છે.

૧૮.૧.૩. બાલચરિત

વા. રા. તેમજ અન્ય સંસ્કૃત રૂપકોમાં રામના ઉછેર અને બાળપણના પ્રસંગોની માહિતી સાંપડે છે. ત્યાં રામાદિ ભાઈઓનો જન્મ ચૈત્ર-શુક્લ નવમીના અયોધ્યામાં થયો છે.^{૫૭} તે અંગે ટૂંકી છતાં મુદ્દાસરની વિગતો નિરૂપી છે.

કાનાઈલાલ પંચતીર્થે રામની બાળલીલાનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. રામનું આકર્ષણ બાળરૂપ જોઈને દશરથ મોટેથી બોલી ઉઠે છે કે, “ક્યારેય નહોતું જોયું તેવું તેનું ચંદ્ર સમાન ચહેરો હું આજે જોઈ રહ્યો છું.”^{૫૮} અભિ. અને વા. રા.માં પણ યથા અવકાશે શિશુરામનાં ચરિતનું વર્ણન કર્યું છે.

નામકરણ સંસ્કાર અંગે વા. રા.ના મત પ્રમાણે વસિષ્ઠ રામ-લક્ષ્મણના નામોનો નિર્દેશ કરે છે પરંતુ ભરત તથા શત્રુઘ્નનો ત્યાં નિર્દેશ નથી.^{૫૯} વા. રા.માં રામ-લક્ષ્મણના સ્નેહનું વર્ણન અત્યંત સુંદર રીતે કર્યું છે. રામને લક્ષ્મણ વિના નિદ્રા ન આવવી, સ્વાદિષ્ટ ભોજન પોતાના ભાગનું હોય તે લક્ષ્મણને આપવું તથા જ્યારે રામ મૃગયા કરવા જાય તો લક્ષ્મણનું પણ તેમની પાછળ પાછળ જવું^{૬૦} વગેરે ઘટનાઓ નોંધપાત્ર છે.

વા. રા.માં રામની કિશોરાવસ્થાનું વિસ્તારથી વર્ણન નથી કર્યું. પરંતુ

રામકથા વિષયક રૂપકોમાં ભાસ, ભવભૂતિ, મુરારિ, જયદેવ, તાતાર્ય, રામભદ્ર દીક્ષિત, શ્રીનિવાસ, વિશ્વનાથસિંહ, સુંદરવીરરઘુસૂરિ, જગ્ગૂવકુલભૂષણકવિ, વેદાંતસૂરિ, ભટ્ટ સુકુમાર તથા વરદકવિ વગેરેએ પોતપોતાના રૂપકોમાં યથાસ્થાને રામની કિશોરાવસ્થાનું વર્ણન વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે.

ભાસ, વીરરાઘવ, સુંદરવીર અને વરદકવિઓ સિવાયના બીજા નાટ્યકારોએ રામના અંગ-પ્રત્યંગનું વર્ણન કર્યું નથી. પરંતુ તેના સંમોહકરૂપનું દર્શન માત્ર કરાવ્યું છે. ભાસના યજ્ઞફલમ્માં રામના બાહ્યસૌંદર્યનું વર્ણન વર્ણવ્યું છે. જેમ કે - “રામને વિશાળ વક્ષઃસ્થળ છે. ઉન્નત ખભા છે.” વગેરે.^{૬૧} ભવભૂતિએ મ. ચ.માં રામની કિશોરવસ્થાનું અતિમનોહર ચિત્રણ બ્રહ્મચારી રૂપે રજૂ કર્યું છે.^{૬૨} તો વળી તેના બીજા ડ. રા. ચ.માં ચિત્રવિધિકા પ્રસંગે તેમની કિશોરાવસ્થાનું તાદૃશ્ય દર્શન કરાવ્યું છે.^{૬૩}

મુરારિના અન. રા.માં કિશોર રામને જોતા જ વિશ્વામિત્રનું મન શાંત થઈ જાય છે. તેઓ સ્વયં કહે છે કે “આ કિડાકાલોપયુક્ત વેશધારી રામ મારા હૃદયને અમૃતની જેમ લેપન કરી રહ્યો છે.”^{૬૪} રામના અલ્પાયુમાં શીલતા, વીરતા, સૌંદર્યતાનો ત્રિવિધ સંગમનો સુભગ સમન્વય જોઈને જનક પણ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે.^{૬૫}

જયદેવના પ્ર. રા.માં રામની સૌંદર્યતા, કોમળતા તથા તેના બાહુબળનું વિગત વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં સ્વયં પરશુરામે નોંધ્યું છે કે - “એમની સુંદરતા કામદેવથીય ચડી જાય એવી છે.” વગેરે.^{૬૬} તાતાર્ય કૃત સીતાનન્દઃ રૂપકમાં નારદ શતાનંદ રામને જોઈને મુગ્ધ બની જાય છે અને દશરથ પોતાના પુત્રની કિશોરાવસ્થા જોઈને પ્રસન્ન બની તેના મુખની શોભા ચંદન અને કમળ સમાન સુખ આપે છે^{૬૭} તેવી નોંધ કરી છે.

રામભદ્ર દીક્ષિત જ્ઞાનકી પરિણય^{૬૮}માં તથા શ્રીનિવાસના સીતાદિવ્ય-ચરિતમ્^{૬૯}માં રામની શોભા અંગે દર્શાવ્યું છે કે - “રામનો વર્ણ શ્યામ છે. કાનોમાં કુંડળ ધારણ કર્યા છે. કેડ પર પિતાંબર શોભી રહ્યું છે અને હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કર્યું છે.” વિશ્વનાથસિંહ કૃત આ. ર.માં રામને કામદેવ સમાન સ્વરૂપવાન કહ્યા છે.^{૭૦} વીરરાઘવના રામરાજ્યાભિષેકમ્માં મરકતમણિ સમાન શ્યામ શરીરધારી, જોઈને પરશુરામ પ્રભાવિત થાય છે.^{૭૧} તો વળી, સુંદરવીરરઘુદ્રહસૂરિના અભિનવરાઘવમ્માં

સીતાએ ડ સ્થળો પર રામની કિશોરવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે. ^{૭૨}

મંજુલમંજીરમ્ રૂપકમાં લક્ષ્મણની સાથે રામની કિશોરાવસ્થાનું વિગતે વર્ણન કર્યું છે. ^{૭૩} રઘુવીરચરિતમ્માં સીતા રામના રૂપને જોઈ પ્રભાવિત થાય છે. ^{૭૪} ભદ્ર સુકુમાર રચિત રઘુવીરચરિતમ્માં પણ રામની કૌમાર્યતાનું કમનીય વર્ણન કર્યું છે. ^{૭૫} વરદકવિએ જાનકીરાઘવમ્માં સીતાના મુખે રામનું ચિત્ર જોઈ એના અંગ-પ્રત્યંગની ચર્ચા કરી છે. ^{૭૬}

સંક્ષેપમાં આમ વાલ્મીકિ પછીના ઉત્તરવર્તી રૂપકકારોએ રામની કિશોરાવસ્થાનું વિગતે સંમોહક રૂપનું વર્ણન કર્યું છે. તદુપરાંત સંસ્કૃત રૂપકકારોએ પોતાની રચનાઓમાં રામના કેશ, લલાટ, ભૂ, નેત્ર, નાસિકા, ઔષ્ઠ, દાંત, હડપચી, કાન, મુખ, સ્વર, ખભા, વૃક્ષઃસ્થળ, ભુજાઓ, મણિબંધ ઉદર વગેરેનું પણ વિશદ્ નિરૂપણ કરેલું છે. ^{૭૭}

૧૮.૧.૪. વિશ્વામિત્ર આગમન અને યાચના

ભાસ, ભવભૂતિ જેવા શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત રૂપકકારોના રૂપકો રામકથાને બાદ કરતાં સર્વ રામકથા વિષયક પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં ક્યાંક ટૂંકો તો ક્યાંક વિસ્તારથી આ પ્રસંગ વર્ણવાયો છે. તદુપરાંત આ પ્રસંગની વિશિષ્ટતા પણ છે કારણ કે રામકથાના નાયક રામના વિકાસમાં આ ઘટના મહત્ત્વનો ફાળો પ્રદાન કરે છે. તેનો પ્રથમ પરિચય પણ આપણને અહીં જ પ્રાપ્ત થાય છે.

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં સુબાહુ તથા મારીચ વિઘ્ન નાખતા હતા. તેથી યજ્ઞની રક્ષા માટે તેઓ દશરથ પાસે રામની માગણી કરે છે. વચનબદ્ધ રાજા દશરથ પુત્ર વાત્સલ્યથી વ્યાકુળ બની જાય છે. પરંતુ તે વસિષ્ઠની સલાહથી રામ-લક્ષ્મણને ખુશીથી મોકલે છે. ^{૭૮}

અહીં વિશ્વામિત્ર સાથે રામ-લક્ષ્મણ મિથિલા પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ૩૪ સર્ગો છે. રસ્તો લાંબો છે, મૌન રાખીને જવું તેના કરતા રામના મનની સ્ફૂર્તિ માટે વિશ્વામિત્ર પૌરાણિક કથાઓ કહે છે તથા ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક માહિતી આપે છે. વા. રા.માં વિશ્વામિત્રની યાચનાથી રાજા અચેત બની જાય છે ^{૭૯} અને પછી વસિષ્ઠની સલાહથી તેમની સાથે મોકલ્યો તેવું આલેખન કર્યું છે. ^{૮૦} યજ્ઞફલમ્માં પણ આવી નોંધ કરી છે. ^{૮૧} વા. રા. અનુસાર વિશ્વામિત્ર

સરયૂ તટે પહોંચી રામને બલા-અતિબલા^{૮૨} નામના મંત્રો પ્રદાન કર્યા કે જેને જપવાથી થાક, તાવ, ભૂખ, તરસનો અનુભવ ન થાય. ત્યાર બાદ તેમને જુદાં જુદાં અસ્ત્રાસ્ત્રો આપ્યાની વિગત નિરૂપી છે.^{૮૩} આમ મ. ચ.^{૮૪} સિવાયના રામપરક રૂપકોમાં તાટકાવધ પહેલા વિશ્વામિત્રે રામને વિદ્યાઓ અર્પિત કરી છે તેવો નિર્દેશ મળે છે.

૧૮.૧.૫. તાટકા વધ

સમગ્ર રામાયણની કથાનું વિહંગાવલોકન કરતાં જોવા મળે છે કે રામ અને રાક્ષસો વચ્ચે ૩ વખત સંઘર્ષ થયો છે. (૧) તાટકા, મારીચ, સુબાહુ સાથે, (૨) ખર, દૂષણ, ત્રિશિરા અને ૧૪ હજાર રાક્ષસો સાથે અને (૩) રાવણ કુંભકર્ણ સાથે. વા. રા. કથા અનુસાર સિદ્ધાશ્રમમાં પહોંચતા વિશ્વામિત્ર રામને સુકેતુની પુત્રી સુંદની પત્ની તથા મારીચની માતા તાટકાની સમગ્ર વાત કરે છે.^{૮૫}

તાટકા વનમાં તાટકાનો વધ કર્યાનો નિર્દેશ છે, તથા સિદ્ધાશ્રમમાં પહોંચી યજ્ઞ-રક્ષા કરતાં સુબાહુ અને અન્ય રાક્ષસોને મારી નાખ્યા એમ નિરૂપણ છે અને રામ માનવાસ્ત્ર ચલાવી મારીચને શતયોજન ફેંકે છે^{૮૬} તથા સુબાહુને આગ્નેયાસ્ત્રથી મારી નાખે છે^{૮૭} તેવો નિર્દેશ છે.

વા.રા.માં રામના બાણથી વિંધાઈને તાટકા પૃથ્વી પર પડી જાય છે એટલી જ ટૂંકી વાત કરી છે. ભવભૂતિના મ. ચ.^{૮૮}માં તથા ભગવન્તરાય રચિત રાઘવાખ્યુદયમ્માં^{૮૯} રામ વિશ્વામિત્રના આદેશથી તાટકા વધ કરે છે. અન. રા.માં તાટકા વધ પ્રસંગને નવીન પ્રકારે રજૂ કર્યો છે. અહીં રામ મનમાં વિચારે છે કે ગુરુનો આદેશ છે કે સ્ત્રીવધ અધર્મ નથી. બીજી બાજુ મનમાં એવી પણ ગડમથલ ચાલે છે કે જો આ સ્ત્રીનો વધ કરીશ તો મારો અપયશ ફેલાશે અને વળી કુળગુરુ વસિષ્ઠ આ જાણીને લજ્જિત થશે.^{૯૦} અહીં રામને તાટકા વધ કર્યા પછી મનમાં સંતોષ અને પ્રસન્નતા થતી નથી. તેવું સ્વયં કહે છે કે - “મહામુનિની આજ્ઞાથી કરેલ તાટકાવધથી મને શાંતિ નથી થતી.”^{૯૧} પછીથી વિશ્વામિત્ર તેના મનનું સમાધાન ત્યાં કરે છે. મુરારિએ પોતાના રૂપકમાં રામના અંતઃક્રન્દનું સ્વાભાવિક ચિત્ર પ્રગટ કર્યું છે.

વા. રા.માં રામ પહેલા તાટકા વધ કરવા તૈયાર નથી થતા પરંતુ વિશ્વામિત્રની

આજ્ઞાથી વધ કરે છે. ^{૯૨} રઘુવીરચરિત્મ ^{૯૩}માં રામ ગુરુ વિરોધી તત્ત્વનો નાશ કરવા કટિબદ્ધ છે પરંતુ તાટકાને જોતા તેને શંકા થાય છે કે આ ગુરુ વિરોધી કેમ હોઈ શકે ! પરંતુ અંતે ગુરુના વચનને પ્રમાણ માનીને તાટકાવધ કરે છે. સીતાવિવાહ ^{૯૪} રૂપકમાં તથા રઘુવીરચરિત્મમાં જેવી જ યોજના તાટકાવધ પ્રસંગે દર્શાવી છે. રામના પુરુષાર્થની રોમાંચક ઘટના સાથે આ પ્રસંગમાં રામના પરાક્રમની સાથે સાથે ક્ષમા તથા પ્રભુતા વગેરે ગુણો દેખાય છે. વા. રા.ના પરવર્તી રૂપકકારોએ મારીચ પ્રક્ષેપણ પ્રસંગ તથા તેના વધનું વર્ણન કર્યું છે. બધા જ રચયિતાઓએ એને પ્રથમ જીવતા જવા દીધો છે તેનું કારણ ત્યાં દર્શાવ્યું નથી.

હનુ. ^{૯૫}માં આ અંગે સ્પષ્ટતા કરતા જણાવ્યું છે કે ભવિષ્ય જાણનાર રામે જીવતો જ તેને જવા દીધો. આ મહાનાટકના ટીકાકારોએ ભવિષ્ય શબ્દનો અર્થ સીતાહરણમાં એ મૃગરૂપે ફરીથી આવે ^{૯૬} એવી વાત નોંધી છે. જાનકીરાઘવમ્માં મારીચ પોતાની માતા અને ભાઈનો બદલો લેવા રામ સામે આવે છે. ^{૯૭} રઘુવીર-ચરિત્મમાં રામ અને સીતાના વિવાહમાં વિધન નાખવા અહીં આવ્યો છે. ^{૯૮} તો વળી અભિનવરાઘવમ્માં મારીચ રામના સ્મરણ માત્રથી જ ધ્રુજ ઉઠે છે ^{૯૯} એવી વાત કહી છે.

૧૮.૧.૬. અહલ્યોદ્ધાર ઘટના

કથા પ્રમાણે અહલ્યોદ્ધાર ઘટનાથી આપણી સમક્ષ કરૂણાનિધાન પતિતપાવન અને આર્તજનોના એકમાત્ર આશ્રય તરીકે રામ પ્રગટ થાય છે. બીજું આ પ્રસંગ અતિ મહત્ત્વનો છે કારણ કે, અહલ્યોદ્ધાર પ્રસંગની જાણ જો જનકપુરીના લોકોને થાય તો ધનુષ્યભંગ કરવાનો પ્રસ્તાવ હાસ્યાસ્પદ ન બને તેથી પણ વાલ્મીકિ અને અન્ય રામકથા વિષયક રૂપકોના રચયિતાઓએ પણ અહલ્યાની શાપમુક્તિનું યથાર્થ ચિત્રણ સુંદર આખ્યાયિકા રૂપે રજૂ કર્યું છે.

વા. રા.ની કથામાં માનવીય દુર્બળતાની અભિવ્યક્તિ થયેલી જોવા મળે છે. ઇન્દ્ર અહલ્યાની ઈચ્છાને સંતોષવા તેના સમાગમનો સ્વીકાર કરે છે અને અહલ્યા ઇન્દ્રનો આભાર પણ વ્યક્ત કરે છે. સાથે-સાથે ઇન્દ્રને તૂર્ત જ આશ્રમ છોડી ચાલ્યા જવાનું કહે છે, જેથી પોતાના પતિને તેનો અણસાર ન આવે અને ઇન્દ્ર પણ ગૌતમના ભયથી ઉતાવળે ચાલ્યા જવાનો પ્રસ્તાવ કરે છે. પરંતુ પકડાઈ જવાથી તે પ્રથમ કંપી ઉઠે છે. ^{૧૦૦} તેના મુખ પર વિષાદની છાયા છવાઈ જાય છે.

આ પ્રસંગમાં વાલ્મીકિએ અહલ્યાને ઇન્દ્રથી પરિતૃપ્ત થયેલી બતાવી છે, પરંતુ સાથે સાથે તેના ચરિત્રાલેખનમાં કવિએ આશંકા અને અપરાધી મનોવૃત્તિનું ચિત્રણ ભારે કુશળતાથી કર્યું છે તે સ્પષ્ટ છે. શાપ આપ્યા પછી તેને અદૃશ્ય થઈ જવાનું કહે છે, પથ્થર બની જવાનું નહીં. એ નોંધવું પૂરતું ગણાશે કારણ કે તે હવે મુખ બતાવવા લાયક રહી નહોતી અને આ વાતની ખાતરી અહલ્યાના આશ્રમમાં જ્યારે રામ આવે છે ત્યારે રામને એવી શંકા થાય છે.^{૧૦૧} અહીં શાપિત અહલ્યાને એક જીવંત તપસ્વીના રૂપે ચિત્રિત કરી છે, અને ઇન્દ્રને નાપુંસક બનાવી દીધો છે. તેથી તેનું વૃષણ પૃથ્વી પર પડી ગયું^{૧૦૨} તેવી વિગત છે.

ગૌતમના શાપને પરિણામે અહલ્યા પથ્થર રૂપે બની ગઈ હતી અને તે પથ્થર રામના ચરણ સ્પર્શથી સ્ત્રી બની ગઈ એવી વિશિષ્ટ નોંધ ઘણી રચનાઓમાં દર્શાવી છે. જેમકે મહાનાટક^{૧૦૩}, અન. રા.^{૧૦૪}, રાઘવાખ્યુદયમ્^{૧૦૫}, સીતાદિવ્ય-ચરિતમ્^{૧૦૬}, સીતાવિજયન્દિરા પરિણય^{૧૦૭}, આ. ર.^{૧૦૮}, મૈથિલીયમ્^{૧૦૯}, અભિનવ-રાઘવમ્^{૧૧૦}, રઘુવીરચરિતમ્^{૧૧૧}, સીતાવિવાહ^{૧૧૨}, અંગદનાટકમ્^{૧૧૩}, રઘુવીરચરિતમ્^{૧૧૪}, જાનકીરાઘવમ્^{૧૧૫}, યાદવરાઘવીયમ્^{૧૧૬}, સીતારાઘવમ્^{૧૧૭} વગેરે.

તદુપરાંત, મ. ચ.માં અહલ્યા પોતાના પાપને કારણે અન્ધતામિશ્ર નામની અવસ્થા પોતે ભોગવી રહી છે. રામના પ્રભાવથી તે મુક્ત થાય છે.^{૧૧૮} અન્ધતામિશ્રને એક પ્રકારનું નરક માનેલ છે.^{૧૧૯} ઉદારરાઘવમ્માં રામના પાદસ્પર્શથી પથ્થર રૂપ અહલ્યાનો ઉદ્ધાર થયો તેવી વાત નોંધી છે. સ્ત્રીને જોઈ રામ-લક્ષ્મણ અને વિશ્વામિત્ર ચકિત થઈ જાય છે એટલે એ રામ-લક્ષ્મણના વિવાહની ભવિષ્યવાણી કરે છે અને વિશ્વામિત્રને રામ-લક્ષ્મણને મિથિલામાં લઈ જવા વિનંતી કરે છે. એટલામાં ગૌતમ આવે છે. એ પોતાની પત્નીનો સ્વીકાર કરે છે. પછીથી રામ-લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર સાથે જનકપુરી જાય છે એવી વિગત દર્શાવી છે.^{૧૨૦}

વા. રા.ની ઉ. કાં.ની કથા મુજબ, ગૌતમ શાપ આપી પોતાના જ આશ્રમમાં રહે છે તેવો નિર્દેશ છે. પરંતુ બા. કાં.ની કથા પ્રમાણે અહલ્યાને ત્યજીને તેઓ હિમાલય તરફ જતા રહે છે. મહાનાટકની કથા અનુસાર મિથિલા જતા પાષાણ રૂપે અહલ્યાનો રામે ઉદ્ધાર કર્યો હતો એવો ઉલ્લેખ છે. અહીં વનવાસ વેળા અગસ્ત્ય આશ્રમમાંથી નીકળીને ઉદ્ધાર કરે છે તેવી વિશિષ્ટ નોંધ છે.^{૧૨૧} તદુપરાંત જાનકી પરિણયમાં અહલ્યા શીલા પર ઉભા રહી તપ કરી રહ્યા હતા. રામ તે

આશ્રમ શીલાના પથ્થર પર ઉભા રહીને કૂદકો મારવા જતા જ તેમાંથી અહલ્યા પ્રગટે છે અને પછી તે સ્તુતિ કરીને કહે છે કે “આપના ચરણરજથી હું સ્ત્રી બની ગઈ છું.” તેવો નિર્દેશ છે.^{૧૨૨}

રામરાજ્યાભિષેકમાં મિથિલા જતા રસ્તામાં એક શીલા પર રામ બેસતા જ તેમાંથી નારી બની બહાર નીકળે છે. નેપથ્યમાંથી અહલ્યાને રામની ચરણરજના સ્પર્શથી પોતાની મુક્તિ થઈ છે એવી જાણ કરે છે.^{૧૨૩} મંજુલમંજીરમ્ રૂપકમાં રામ માર્ગમાં પડેલ પથ્થરને આકસ્મિક રીતે પોતાના પગથી હટાવે છે અને તેમાંથી સ્ત્રી રૂપ ફેરવાઈ જાય છે.^{૧૨૪} વગેરે રૂપકોની રામકથામાં નવીન તર્કો રજૂ થયા કરે છે.

૧૮.૧.૭. મિથિલા પ્રકરણ

મ. ચ.માં વિશ્વામિત્ર સીતા અને ઉર્મિલાને પોતાના આશ્રમમાં તેડાવે છે. જ્યાં રામ લક્ષ્મણ જૂએ છે અને આકર્ષિત થાય છે. પછીથી જનકપુર ગયા છે.^{૧૨૫} તેવી વિગત છે. વા. રા.ની કથા પ્રમાણે રામ અને જનકીનું લગ્ન પહેલાં મિલન બતાવ્યું નથી. તેમના વિવાહ અંગે વરપક્ષ અને કન્યાપક્ષના વડિલો તથા પુરોહિતોની જ ચર્ચા થયેલી જોવા મળે છે. પાણિગ્રહણના સમયે સર્વ આભૂષણોથી યુક્ત સીતાને વર-રામની સન્મુખ લાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે વિવાહ સંપૂર્ણ પિતાની ઇચ્છા પર નિર્ભર રહ્યો છે તે સ્પષ્ટ છે.

આમ વાલ્મીકિ પોતાના આદિકાવ્યમાં કદાચ રામ એક આદર્શ મહામાનવ રૂપે ચિત્રિત કરવા તેણે સીતા અને રામના પૂર્વાનુરાગની અથવા એકાંતમાં બંનેનું મિલન બતાવ્યું નથી. પરંતુ વાલ્મીકિ સિવાયની પછીની સંસ્કૃત રચનાઓમાં વિવાહ પૂર્વે રામસીતાના પારસ્પરિક પૂર્વાનુરાગનું વર્ણન જોવા મળે છે.

રામસીતાના પૂર્વાનુરાગનું ચિત્રણ કરવા થોડાક કવિઓએ પુષ્પવાટિકા પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ કે જયદેવના મહાનાટકની કથા પ્રમાણે ચંડિકાયતનમાં પૂજન કરવા જતી સીતાને પુષ્પવાટિકામાં જૂએ છે અને ધૂપાઈને સીતા તથા તેની સખીઓની વાતચીત સાંભળે છે. ત્યાં પછીથી રામ સીતાને રૂબરૂ મળે છે. બંને એકબીજાને મળીને આકર્ષિત થાય છે. રામ સીતાના પૂર્વાનુરાગનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.^{૧૨૬} ભાસના યજ્ઞફલમ્માં રામ સીતા મિથિલાના ઉદ્યાનમાં પ્રથમ આકર્ષિત થાય છે.^{૧૨૭} સીતાદિવ્યચરિતમ્^{૧૨૮}, અભિનવરાઘવમ્^{૧૨૯}, સીતાવિવાહ^{૧૩૦},

જાનકીરાઘવમ્^{૧૩૧}, વગેરેમાં રામ પુષ્પ લેવા ગયા હતા, ત્યાં અન્યોન્ય મળે છે એવી નોંધ છે.

મહાનાટકની વિસ્તૃત કથામાં સીતા સ્વયંવર પ્રસંગે ધનુષ્યની કઠોરતા અને રામની કોમળતા જોઈને સીતા પોતાના પિતાની પ્રતિજ્ઞા તરફ ખેદ પ્રગટ કરે છે અને પછીથી એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે ધનુર્ભંગ અવસરે સીતાના પ્રેમમય હાસ્ય^{૧૩૨} પછીથી તે ધનુષ્યભંગ કરે છે. રાજશેખરના બા. રા.ના ત્રીજા અંકમાં એક ગર્ભાંક છે. જ્યાં રાવણની સભામાં સીતા-સ્વયંવરનો અભિનય રજૂ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં એ નાટકમાં સીતાને જોઈ સ્વયં રામ પ્રથમ એના સૌંદર્યતાની પ્રશંસા કરે છે અને પછીથી ધનુષ્યભંગ કરે છે^{૧૩૩} એવી વિશિષ્ટ વિગત દર્શાવી છે.

તાતાર્ય રચિત સીતાનન્દ: રૂપકમાં રામ સીતાને મેળવવા અતિબલા વિધાના પ્રભાવે જ્યાં સીતા સારસ્વત દ્વીપમાં તપસ્વીનીના વેશમાં રામને મેળવવા તપ કરી રહી છે. ત્યાં રામને તપસ્વી રૂપે જોઈને સીતા વિહ્વળ બની જાય છે.^{૧૩૪} રામ પ્રેમની પરીક્ષા લઈને રૂબરૂ મળે છે. નાટ્યકારે લગ્ન પૂર્વે અનુરાગ બંનેનું એકબીજાનું મિલન દર્શાવ્યું છે. રામ સીતાની ઉન્મતાવસ્થાનું દર્શન કરાવ્યું છે.

રાજચૂડામણિ દીક્ષિત રચિત આનન્દરાઘવમ્ રૂપકમાં વિશ્વામિત્રને પગે લાગવા આવેલી સીતાને જોઈને રામ તેમના તરફ આકર્ષિત થાય છે. કામસંતપ્ત રામને શીતળ ઉપચારોથી પણ શાંતિ મળતી નથી^{૧૩૫} અને પછીથી યોગવિદ્યા તથા સીતાની સખી વાસંતીની સહાયથી બંનેનું મિલન થાય છે જ્યાં રામ સીતા સમક્ષ પ્રેમની યાચના કરે છે.

જાનકી પરિણય રૂપકમાં પૂર્વાનુરાગનું વર્ણન છે પરંતુ ત્યાં વાસ્તવિક સીતા નથી.^{૧૩૬} રાઘવાખ્યુદયમ્ રૂપકમાં એક નવીન કલ્પના કરી છે. અયોધ્યામાં શતાનંદે લાવેલ સીતાનું ચિત્ર જોઈને રામ તેમના તરફ આકર્ષિત થાય છે એને સીતા સર્વોત્કૃષ્ટ સુંદરી જ છે તેવો મનમાં સંકલ્પ કરે છે.^{૧૩૭} પછીથી રામ સીતાનો વિચાર જણાવવા પોતાના મિત્ર વિદૂષકને મિથિલા મોકલે છે અને સ્વયં વિશ્વામિત્રના સિદ્ધાશ્રમે જાય છે. ત્યાંથી મિથિલામાં પહોંચી મિત્રોની સહાયથી સીતાને રૂબરૂ બગીચામાં મળે છે. હસ્તિમલ્લ રચિત મૈથિલીકલ્યાણમ્ રૂપકમાં વિવાહની પૂર્વે રામ સીતાનાં અન્યોન્ય અનુરાગનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. અહીં રામ અને સીતાનું મિલન બે વખત દર્શાવ્યું છે. (૧) કામદેવના મંદિરમાં^{૧૩૮},

(૨) માધવી વનમાં^{૧૩૯}. વિદૂષકની સહાયથી બંનેની મુલાકાતો ગોઠવાય છે. રામ સીતાને વીંટી પહેરાવે છે, ધનુષ્યભંગ પછીથી કરવામાં આવે છે.^{૧૪૦} જે રામાયણની કથા મુજબ પરંપરાથી નવીન વાત કહી છે.

૧૮.૧.૮. ધનુષ્ય યજ્ઞ

વા.રા.ના મત અનુસાર વિશ્વામિત્ર અયોધ્યાના રાજકુમારોને કોઈ સ્વયંવર જોવા લઈ જતા નથી, પરંતુ ધાર્મિક યજ્ઞ જોવા લઈ જાય છે. અહીં આદિકાવ્યના બા. કાં.ના ૩૧માં સર્ગમાં એવું પણ જણાવા મળે છે કે અનેક રાજાઓ જનકપુરમાં આવેલા પરંતુ ધનુષ્ય તોડવામાં તેમની નિષ્ફળતા વર્ણવી છે. અસક્ષ્ણ રાજાઓ પોત પોતાની નગરીમાં ચાલ્યા જાય છે તેવી નોંધ છે. તદુપરાંત રાજા જનક એવી પણ સૂચના આપે છે કે મેં એવો પાકો નિશ્ચય કર્યો છે કે ધનુષ્ય ચઢાવશે તે પુરુષ સાથે જ સીતાને પરણાવીશ. આથી નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરેલા રાજાઓએ સીતાની માગણી કરી. પણ હું મારી પ્રતિજ્ઞામાં અટલ રહ્યો એટલે અન્ય રાજાઓએ એક વર્ષ સુધી નગરીમાં ઘેરો ઘાલ્યો પરંતુ દેવકૃપાથી તેમને પરાજિત કર્યા,^{૧૪૧} બા. કાં.ના ૬૬માં સર્ગના અંતમાં રાજા જનક વિશ્વામિત્રને કહે છે કે હું રામને તથા લક્ષ્મણને ધનુષ્ય બતાવીશ અને જો તે ધનુષ્ય પર દોરી ચઢાવશે તો હું મારી પાલક પુત્રી તેને પરણાવીશ. તૂર્ત જ ૫ હજાર બળવાન પુરુષો શિવધનુષ્યને ૮ પૈડાવાળી ગાડી પર રાખીને ખેંચી લાવે છે. એટલે રામ અતિ સરળતાથી તેને ઊંચકીને તેની દોરી ખેંચે છે પણ તૂટતુ નથી તેથી ફરીથી ખેંચીને તોડે છે.^{૧૪૨}

ધનુષ્યના તૂટવાના શબ્દથી વિશ્વામિત્ર જનક તથા જે નગરજનો ત્યાં ઉપસ્થિત હતા તે બધા અચેત બની ગયા તેવો નિર્દેશ છે. ધનુષ્ય તૂટવાની પૂર્વક્ષણોમાં જનકીના હૃદયમાં વિહ્વળ ભાવના અંગે વાલ્મીકિ મૌન છે તથા જયમાલા પહેરાવાનો ઉલ્લેખ પણ અહીં નથી જે નોંધપાત્ર છે.

ભવભૂતિના મ. ચ.ની કથા મુજબ વિશ્વામિત્ર આશ્રમમાં જ રાવણદૂત આવીને સીતાની માગણી કરે છે. સિદ્ધાશ્રમમાં જ રામ ધનુષ્યભંગ કરે છે.^{૧૪૩} સીતા, ઉર્મિલા, કુશધ્વજ વગેરેની ઉપસ્થિતિ દર્શાવી છે. મુરારિના અન. રા.^{૧૪૪}માં રાવણ દૂત શૌષ્કલ મિથિલામાં આવીને રાવણ તરફથી સીતાની યાચના કરે છે, પણ રામ ધનુષ્યભંગ કરે છે. પછીથી ચારે ભાઈઓના વિવાહ વગેરે સંપન્ન થાય છે. શૌષ્કલ લંકામાં ચાલ્યો જાય છે. મહાનાટકમાં પણ સ્વયંવર પ્રસંગે આવેલ

રાવણ દૂતની વિગતે નોંધ કરી છે. ^{૧૪૫} તો વળી, કેટલાક રામકથાપરક રૂપકોમાં રામ રાવણ બંનેની સીતા-સ્વયંવરમાં હાજરી દર્શાવી છે. જેમ કે વા. રા.ની રામકથા પ્રમાણે રાવણ પ્રહસ્ત સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને સીતા સ્વયંવરમાં આવે છે. પછી ક્રોધ કરીને રાવણ ધનુષ્ય ઉપાડે છે પરંતુ વાળવાની ના પાડે છે. શિવધનુષ્યનું અપમાન કરે છે અને વધારામાં સીતાને પરણનારને જોઈ લેવાની ધમકી આપીને ચાલ્યો જાય છે. ^{૧૪૬}

પ્ર. રા. રૂપકમાં તો રાવણ અને બાણસુર બંને આવે છે અને બંને ધનુષ્ય ઉપાડવામાં નિષ્ફળ જાય છે. ^{૧૪૭} હસ્તિમલ્લના મૈથિલીકલ્યાણમ્માં ધનુષ્યભંગનું ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આ અવસરે ઘણા રાજાઓ આવ્યા છે. એની ઉપસ્થિતિમાં જ રામ ધનુષ્યભંગ કરે છે. ^{૧૪૮} પહેલા રામ સીતાના પરસ્પર ગૂઢ પૂર્વાનુરાગની ભૂમિકા તો ભજવાઈ ચૂકી હતી એ નોંધવું જરૂરી છે.

૧૮.૧.૯. વિવાહોત્સવ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે ધનુર્ભંગ પછી જનકપુરીમાં દશરથને બોલાવવામાં આવે છે અને તેઓ વસિષ્ઠ, જાબાલિ, કશ્યપ, માર્કણ્ડેય તથા પોતાની ચતુરંગિણી સેના સાથે અયોધ્યાથી મિથિલા આવે છે તેવું દર્શાવ્યું છે. પછી ત્યાં રામ-સીતા સિવાયના બીજા ત્રણેય ભાઈઓમાં લક્ષ્મણ સીતાની બહેન ઉર્મિલા સાથે, ભરત તથા શત્રુઘ્નના જનકના નાનાભાઈ કુશધ્વજની પુત્રીઓ માંડવી તથા શ્રુતકીર્તિ સાથે લગ્ન થાય છે. ^{૧૪૯}

રાજચૂડામણિ દીક્ષિત રચિત આનંદરાઘવમ્ રૂપકમાં ધનુષ્યભંગ પછીથી રાવણનો દૂત સારણ ગૂઢવેદી વિદ્યાના પ્રભાવથી શિવભક્ત, ગણપતિ, ષડાનન, બાણાસુર અને લવણાસુરને રામે શિવધનુષ્ય તોડ્યું છે તેવા સમાચાર આપીને તેમને ચડાવીને વેર લેવાનું કહે છે. રામ નારદ અને ષડાનનને, ભરત ગણપતિને, લક્ષ્મણ બાણાસુરને અને શત્રુઘ્ન લવણાસુરને મિથિલામાંથી મારીને ભગાડે છે. ^{૧૫૦} પછીથી ચારે ભાઈઓના વિવાહોત્સવનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે જે નોંધપાત્ર છે.

૧૮.૧.૧૦. રામનું એક પત્નીવ્રત

વા. રા.માં રામના એકપત્ની વ્રતનું વિગતવાર ચરિત્રાલેખન કરવામાં આવ્યું છે. દંડકારણ્યમાં શૂર્પણખા નામે રાક્ષસી સુંદર રૂપ ધારણ કરી રામ પાસે પ્રણય

યાચના કરે છે.^{૧૫૧} પરંતુ રામ તેના તરફ આકર્ષિત થતા નથી. તેનું કારણ તેમનું એક પત્નીવ્રત જ છે તે સ્પષ્ટ છે તથા ડ. કાં.માં સીતાત્યાગ પછી પણ રામે બીજા વિવાહ કર્યા નથી અને પ્રત્યેક યજ્ઞમાં તે પત્નીના સ્થાન પર સીતાની સુવર્ણમયી પ્રતિમા સ્થાપિત કરે છે.^{૧૫૨}

વાલ્મીકિના ઉત્તરવર્તી રૂપકકારોમાં દિક્ષનાગ, ભવભૂતિ, મુરારિ, શક્તિભદ્ર, હનુમાનનાટકકાર, મહાલિંગ શાસ્ત્રી તથા વેદાંતસૂરિએ રામના એક પત્નીવ્રતને જ રજૂ કરીને સીતા તરફનો અટલ પ્રેમ એક પત્નીવ્રતનું ઉમદા ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. તો બીજી બાજુ અન્ય રૂપકકારોએ સીતા ઉપરાંત રામને અન્ય પત્નીઓ હતી તેવી કલ્પના કરી છે. જેમ કે ૧૭મી, ૧૯મી સદીના રૂપકકારોમાં સુબ્રહ્મણ્યમે સીતાવિજયેન્દિરા પરિણય રૂપકમાં વિજયેન્દિરાને^{૧૫૩} રામની પટરાણી સ્વીકારી છે. સુંદરવીરરઘુદ્રસૂરિના અભિનવરાઘવમ્માં પરશુરામની પુત્રી પદ્માવતી^{૧૫૪} સાથે રામનો સમાન પ્રેમ દર્શાવ્યો છે.

૧૮.૧.૧૧. પરશુરામ પ્રસંગ

રામ પરશુરામ મિલન મોટાભાગની રામકથાઓમાં વિવાહ પછી અયોધ્યા જતા રસ્તામાં બતાવ્યો છે. જેમ કે - વા. રા. વગેરે. તો વળી, ક્યાંક ધનુષ્ય તૂટતા તૂર્ત જ જનકપુરીમાં રામ-પરશુરામનું મિલન દર્શાવ્યું છે. જેમ કે યજ્ઞફલમ્, અન. રા., હનુ. વગેરે.

રામકથામાં પરશુરામપા બે કાર્યો તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરવામાં આવે છે. (૧) માતૃવધ અને (૨) ક્ષત્રિયનો વધ.^{૧૫૫} પરશુરામ જમદગ્નિની આજ્ઞાથી પોતાના પરશુથી માતાનું મસ્તક કાપી નાખે છે અને પોતાના આ આજ્ઞા પાલનના ફળસ્વરૂપ વરદાન મેળવી માતાને ફરી જીવતા કરે છે તેવી વિગત છે. પરશુરામ પૃથ્વીને ૨૧ વખત ક્ષત્રિય વિહીન કરે છે તેવી માહિતી પણ મહાભારતમાં ઉપલબ્ધ છે.^{૧૫૬}

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે શિવધનુષ્યભંગ સાંભળી ધનુષ્યભંગ કર્તાનો સંહાર કરવા તેઓ આવે છે. પરશુરામની રૌદ્ર આકૃતિ તથા ભયંકર પ્રભાવનું તાદૃશ્ય ચિત્રણ કર્યું છે.^{૧૫૭} અહીં પરશુરામ રામનું અલૌકિક પરાક્રમ તથા તેણે ધનુર્ભંગ કર્યો છે. તે વાત સાંભળી તેની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ઈચ્છા રાખે છે. તે વિષણુ ચાપ લઈને આવે છે. તેના ભીષણ રૂપને જોઈ રામ ભયભીત થતા નથી. તેથી તે રામને નિવેદન કહે છે કે “આપ આને ચઢાવો” સાથો સાથ તેઓ વિષણુ

ચાપનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પણ પ્રગટ કરે છે .

રામ તે વિષ્ણુ ચાપ પર બાણ ચઢાવે છે અને પરશુરામનો તેજો ભંગ કરે છે . આમ રામ જનકપુરના નગરજનોને તથા આમંત્રિત રાજાઓને શિવધનુષ્ય ભંગ દ્વારા તથા માર્ગમાં મળતાં પરશુરામના વિષ્ણુ ચાપ પર દોરી ચઢાવી પોતાના બળનો પરિચય કરાવ્યો છે . બા. રા., સીતારાઘવમ્, રામરાજ્યાભિષેકમ્, મૈથિલીયમ્, યાદવરાઘવીયમ્ વગેરે રૂપકોમાં ચારે ભાઈઓના વિવાહ પછી તૂર્તજ ધનુષ્યનો ભંગ અવાજ સાંભળીને જનકપુરમાં પરશુરામનું આગમન બતાવ્યું છે . પરશુરામના આગમન અંગે બા. રા.માં નવીન તર્ક રજૂ કર્યો છે . વિશ્વામિત્રના આદેશથી અહીં નારાયણીય ધનુષ્યની^{૧૫૮} દોરી ખેંચવાનો ઉલ્લેખ છે .

રામકથાપરક રૂપકોમાં યુદ્ધનું વર્ણન જોવા મળતું નથી. છતાં મ. ચ., અન. રા. અને પ્ર. રા. અનુસાર રામ પરશુરામ યુદ્ધ કરવાના ઈરાદાથી રંગમંચ પરથી ચાલ્યા જાય છે .^{૧૫૯} સંસ્કૃત રૂપકોમાં પરશુરામ શંકરના શિષ્ય^{૧૬૦} તરીકેનો પરિચય મળે છે. ભવભૂતિના મ. ચ. અનુસાર માલ્યવાનની^{૧૬૧} ચડામણીથી શિવધનુષ્યનો ભંગ કરનાર રામનો વધ કરવા મિથિલાના અંતઃપુર સુધી પહોંચી જાય છે^{૧૬૨} અને ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરીને વારંવાર રામનો વધ કરવા ધમકીઓ આપે છે . રામ આવીને એમને શાંત કરી પરશુરામના વૈષ્ણવ ચાપને ઉપાડવાનો નિર્દેશ છે .

જયદેવના પ્ર. રા.માં ધનુષ્યભંગ પૂર્વે પરશુરામનો દૂત જનકને સંદેશો મોકલે છે કે તેઓ તેમની પ્રતિજ્ઞા છોડવાનું કહે છે તથા શિવધનુષ્યનો અનાદર ન કરવો^{૧૬૩} પણ એટલામાં રામ બધાની હાજરીમાં શિવધનુષ્યભંગ કરે છે . આથી ક્રોધિત પરશુરામ જનકપુર આવે છે અને તે રામને મારવા તૈયાર થઈ જાય છે પણ રામ તેને શાંત કરે છે અને તેમના વૈષ્ણવ ચાપની દોરી ખેંચે છે . અંતે પરશુરામ તેમને પુરુષ પુરાણ સ્વીકારીને ચાલ્યા જાય છે . ભાસના યજ્ઞફલમ્માં રામ પરશુરામને વૈષ્ણવ રૂપનું દર્શન કરાવે છે .^{૧૬૪} એટલી ટૂંકી વિગત છે .

અન. રા.માં પણ ધનુષ્યભંગ પછીથી ક્રોધિત રામ પરશુરામનો સંવાદ ખૂબ લાંબો ચાલે છે . અંતે રામ વૈષ્ણવ ધનુષ્ય ખેંચે છે . એથી પરશુરામ રામની માફી માગી વધારામાં કહે છે કે - “મારા હૃદયનો રોગ દૂર થયો હવે મારો ભાર હળવો થયો.”^{૧૬૫} એમ કહીને ચાલ્યા જાય છે . હનુ.માં રામ પરશુરામના વૈષ્ણવ ધનુષ્યનું સંધાન કરવાથી તે હીન બ્રાહ્મણ રૂપ બની જાય છે . એવું પરશુરામે

પોતે અહીં નોંધ્યું છે.^{૧૬૬} પછીથી રામને અવતાર રૂપે સ્વીકારી તેને ભેટીને પોતાનું તેજ રામને સોંપીને વિતરાગી બની તપસ્યા કરવા વનમાં ચાલ્યા જાય છે.^{૧૬૭} તાતાર્ય રચિત સીતાનન્દઃમાં^{૧૬૮}, રાજચૂડામણિ રચિત આનંદરાઘવમ્માં^{૧૬૯}, વિશ્વનાથસિંહના આ. રા.માં^{૧૭૦} અને જગુવકુલભૂષણ કવિના મંજુલમંજીરમ્માં^{૧૭૧}, લક્ષ્મણ અને પરશુરામ એ બે કોધી વ્યક્તિનું વાગ્યુદ્ધ નિરૂપાયું છે. પરશુરામ લક્ષ્મણને મારવા પરશુ ઉગામે છે, રામ વચ્ચે પડે છે, અને પોતાનું દિવ્ય રૂપ દેખાડી તેને વૈષ્ણવચાપની દોરી ચડાવીને તેને શાંત કરે છે.

શેષાદ્રી રચિત સીતાવિવાહમાં નારદ પાસેથી ધનુષ્યભંગના સમાચાર સાંભળીને પરશુરામ મિથિલામાં આવે છે^{૧૭૨} એવી વિશિષ્ટ નોંધ છે. સીતારાઘવમ્માં^{૧૭૩} રામાદિ ભાઈઓના વિવાહ પછી મિથિલામાં આવે છે. રામરાજ્યાભિષેકમ્^{૧૭૪}, મૈથિલીયમ્^{૧૭૫}, યાદવરાઘવીયમ્^{૧૭૬}, હર્ષાવસાન નાટકમ્^{૧૭૭} વગેરે પ્રમાણે રામાદિ ભાઈઓના વિવાહ પછી જનકપુરથી જન વિદાય લે છે પછી રસ્તામાં દિવ્ય ધનુષ્ય લઈ પરશુરામ આવે છે અને રામને ગુસ્સામાં આવી જઈ ધનુષ્ય ચડાવવાનું કહે છે. રામ પણ ક્રોધમાં આવી જઈને ધનુષ્ય લઈને દોરીથી ખેંચીને પરશુરામને પોતાનું દિવ્ય તેજ બતાવી તેને શાંત કરે છે. રામરાજ્યાભિષેકમ્માં રામ લક્ષ્મણ જ નહીં પણ ચારે ભાઈઓ પરશુરામની માર્ગમાં મશ્કરી કરે છે. તેવી વિગત દર્શાવી છે. શ્રી નિવાસાચાર્ય કૃત સીતાદિવ્યચરિતમ્માં રામ સીતાના વિવાહ પછી બંને અયોધ્યાના^{૧૭૮} પ્રમદવનમાં ફરી રહ્યાં છે ત્યારે પરશુરામ આવી ક્રોધ કરે છે. તે વખતે રામ તેમના વૈષ્ણવ ધનુષ્યને ખેંચવાની વાત રજૂ કરી છે. વા. રા.માં પરશુરામના તેજોભંગના વર્ણનમાં પરશુરામના વિષ્ણુત્વનો નિર્દેશ જોવા મળતો નથી. જ્યારે યજ્ઞફલમ્ તથા મંજુલમંજીરમ્માં તેમને એક અવતાર રૂપ કહ્યા છે.

પાઠ નોંધ

૧. વા. રા. બા. કાં. સર્ગ-૭૦
૨. હરિવંશપુરાણ - ૧/૧૫/૨૪-૨૮
૩. ભાસ - પ્ર. ના. - અંક-૨
૪. વા.રા. - ૨/૩૯/૩૬-૩૮
૫. એજન - પૃ. ૧ / ૨ / ૭
૬. એજન - પૃ. ૧ / ૮ / ૨૪
૭. એજન - પૃ. ૧ / ૧૫ / ૧૬
૮. ભવભૂતિ - મ. ચ. - ૧/૨૪
૯. મુરારિ - અન. રા. - ૧/૫૦, ૫૧
૧૦. જયદેવ - પ્ર. રા. - અંક-૩. પૃ. ૧૬૦
૧૧. રાજચૂડામણિ દીક્ષિત - આનંદરાધવમ્ - અંક-૨
૧૨. રામભદ્ર દીક્ષિત - જાનકી પરિણય - ૧/૪૩
૧૩. વેંકટેશ્વર - રાઘવાનન્દમ્ - અંક-૭, પૃ. ૧૦
૧૪. ભગવન્તરાય - રાઘવાભ્યુદયમ્ - ૧/૧૨
૧૫. શ્રીનિવાસ - સીતાદિવ્યચરિતમ્ - અંક-૧, પૃ. ૧૪
૧૬. મહાદેવ - અ. દ. - ૧૦/૧૨-૨૭
૧૭. વીરરાઘવ - રામરાજ્યાભિષેકમ્ - અંક -૧, અંક-૪
૧૮. સુન્દરવીરરઘુદ્રહસૂરિ - અભિનવરાઘવમ્ - ૧/૪૨, અંક-૪, પૃ. ૧૫૭
૧૯. લક્ષ્મણસૂરિ - પૌલસ્ત્યવધમ્ - ૩/૩૦
૨૦. કાનાઇલાલ પંચતીર્થ - હર્ષાવસાન્ નાટકમ્ - અંક-૧, પૃ. ૨૨૭-૨૨૮
૨૧. વેદાન્તસૂરિ - રઘુવીરચરિતમ્ - અંક-૨, પૃ. ૮૨, અંક-૪, પૃ. ૧૮૧
૨૨. ઋષ્યશ્રૃંગ ભગવન્ તપસો વિપાકઃ । શેષાદ્રિ -સીતાવિવાહ - અંક-૫, પૃ. ૫૬

२३. शांता स्वकां दुहितरम् । गौडीय रामायण - १/१८/२६ तथा
पश्चिमोत्तरीय रामायण - १/१८/२५
२४. भवभूति - उ. रा. च. - अंक-१ प्रस्तावना
२५. वा. रा. बा. कां. - सर्ग-१६
२६. ऐश्वर्य - सर्ग-१६ और १७
२७. ऐश्वर्य - उ. कां. सर्ग १७
२८. ऐश्वर्य - बा. का. सर्ग १६
२९. भास - अभि. - ४/१३ और १४
३०. ऐश्वर्य - ५ / ३०
३१. ऐश्वर्य - यज्ञफलम् अंक-७, पृ. २०५
३२. व्यक्तं चं सोऽयमुपागतो वनमिदं रामाभिधानो हरिः । दिङ्नाग - कुंदमाला - ३/१४
३३. भवभूति - म. च. - ४/३
३४. ऐश्वर्य - ७ / १२
३५. मुरारि - अन. रा. - १/५३ और ३/२०
३६. शक्तिभद्र - आ. चू. - ५/११ और ७/२१
३७. हस्तिमल्ल - मैथिलीकल्याणम् - अंक-५
३८. हनु. - १/५५, ७/११, १४/७५
३९. सुभट्ट - दूताङ्गदम् - ४, श्लोक-२
४०. सोमेश्वर - उ. रा. - १/१७
४१. जयदेव - प्र. रा. - ४/४५
४२. विरूपाक्षदेव - उन्म. रा. - श्लोक-९५
४३. वेंकटेश्वर - राघवानन्दः - अंक-१, पृ. ७बी
४४. भगवन्तराय - राघवाभ्युदयम् - १/१९, १/२० और ६/५०
४५. श्री निवास - सीतादिव्यचरितम् - अंक-३, पृ. ६७, अंक-४, पृ. १३०

४५. महादेव - अ. द. - ५/४
४७. सुब्रमहण्यम् - सीताविजयेन्दिरा परिणय - अंक-४, पृ. २
४८. वीरराघव - रामराज्याभिषेकम् - अंक-१/४, ५ और ६
४९. नारायण शास्त्री - मैथिलीयम् - अंक-५
५०. सुन्दरवीररघुद्वहसूरि - अभिनवराघवम् - ८/७८
५१. कृष्णकवि - विक्रान्तराघवम् - श्लोक २१-६०
५२. कानाडलाल पंचतीर्थ - हर्षावसान नाटकम् - अंक-१, पृ. २३६
५३. जगूवकुलभूषणकवि - मंजुलमंजीरम् - अंक-३, पृ. ४५ और ३/१७
५४. वेदान्तसूरि - रघुवीरचरितम् - अंक-१, पृ. ३२, अंक-२, पृ. ८१ और अंक-४, पृ. १७०
५५. भट्ट सुकुमार - रघुवीरचरितम् - अंक-३, पृ. १०९
५६. नृसिंह - यादवराघवीयम् - अंक-३
५७. चैत्रे नवमिके तिथौ वा. रा. - १/१८/८
५८. कानाडलाल पंचतीर्थ - हर्षावसान नाटकम् - अंक-१, पृ. २२९
५९. रामस्य लोकरामस्य वा. रा. - १/१८/२९
लक्ष्मणो लक्ष्मीवर्धन वा. रा. - १/१८/२८
लक्ष्मणो लक्ष्मीसंपन्नः वा. रा. - १/१८/३०
६०. वा. रा. - १/१८/ ३० से ३२
६१. भास - यज्ञफलम् - ३/२७, ५/३ आदि
६२. भवभूति - म. च. - १/८, २/३२ आदि
६३. ऐश्वर्य उ. रा. च. - अंक १, पृ. १२
६४. मुरारि - अन. रा. - २/४०
६५. ऐश्वर्य - ३/२४
६६. जयदेव - प्र. रा. - ४/१४

५७. कर्पूरलिप्तमिव सिक्तमिवामृतौघैश्चन्द्रोनिर्वातमिवलिनमिवांबुराशौ ॥
तातार्य - सीतानन्दः - अंक-१, पृ. ११
५८. रामभद्र दीक्षित - जानकी परिणय - २/१४
५९. श्रीनिवास - सीतादिव्यचरितम् - अंक-१, पृ. १३
७०. विश्वनाथसिंह - आ. र. - १/११
७१. मरकतमणिश्यामलतरं मनोज्ञ कर्णोपान्तस्स्वलितनयनाम्भोरुडं
बाहुस्तम्भत्रिभुवनधुरं, धर्तुमाजानुलम्बी - वीरराघव - रामराज्याभिषेकम् - अंक-१
७२. सुन्दरवीररघुद्रहसूरि - अभिनवराघवम् - ३/३८, ३/६० और ३/७४
७३. जगूवकुलभूषणकवि - मंजुलमंजीरम् - ७/१७
७४. वेदान्तसूरि - रघुवीरचरितम् - अंक-३, पृ. १२४
७५. भट्ट सुकुमार - रघुवीरचरितम् - २/५४
७६. प्रचण्डकोदण्डमण्डलः पुण्डरीकपलेशलोचनो
मरकतश्यामलमुग्धस्निग्धरमणीयविग्रहः
मन्थथ इवलिखितः । वरदकवि - जानकीराघवम् - अंक-१
७७. डॉ. मंजुला सहदेव - वाल्मीकि रामायण एवं संस्कृत नाटको में राम - पृ. ८८ से ९६
७८. वा. रा. - १/२२/१
७९. એજન - ૧ / ૮ / ૧૯ની પાઠટિપ્પણી
૮૦. એજન - ૧ / ૨૧ / ૧૩ અને ૧૪
૮૧. भास - यज्ञफलम् - अंक-४
૮૨. वा. रा. बा. कां. - सर्ग-२२ १३ और १४
૮૩. એજન बा. कां. - सर्ग-२७ और २८
૮૪. भवभूति - म. च. - पृ. २४-२५
૮૫. वा. रा. बा. कां. - सर्ग-२५ और २६
૮૬. એજન - ૧ / ૩ / ૨૦

૮૭. એજન - ૧ / ૩૦ / ૨૨ - ૨૩
૮૮. ભવભૂતિ - મ. ચ. - ૧/૩૮
૮૯. ભગવન્તરાય - રાઘવાભ્યુદયમ્ - અંક-૨, પૃ. ૮।
૯૦. મુરારિ - અન. રા. - ૨/૬૦
૯૧. એજન અન. રા. - ૬/૬૭
૯૨. રાજશેખર - બા. રા. - અંક-૩
૯૩. વેદાન્તસૂરિ - રઘુવીરચરિતમ્ - અંક-૩, પૃ. ૧૮-૧૯
૯૪. શેષાદ્રિ - સીતાવિવાહ - ૧/૪૫-૪૬
૯૫. હનુ. - ૧/૭
૯૬. એજન - ૧ / ૭ની ટીકા
૯૭. રામભદ્ર દીક્ષિત - જાનકી પરિણય - અંક-૩, પૃ. ૧૭-૧૮
૯૮. વેદાન્તસૂરિ - રઘુવીરચરિતમ્ - અંક-૪, પૃ. ૧૮૯
૯૯. સુન્દરવીરરઘુદ્વહસૂરિ - અભિનવરાઘવમ્ - ૬/૭
૧૦૦. વા. રા. - ૧/૪૯, ૧૯ સે ૨૫
૧૦૧. એજન - ૧ / ૪૯ ૧૩ થી ૧૫
૧૦૨. એજન બા. કાં. - સર્ગ-૪૮
૧૦૩. મહાનાટકમ્ - ૩/૧૭
૧૦૪. મુરારિ - અન. રા. - પૃ. ૬૨ - ૬૩
૧૦૫. ભગવન્તરાય - રાઘવાભ્યુદયમ્ - ૨/૨
૧૦૬. શ્રીનિવાસ - સીતાદિવ્યચરિતમ્ - અંક-૨, પૃ. ૩૭
૧૦૭. સુબ્રમહણ્યમ્ - સીતાવિજયેન્દિરા પરિણય - અંક-૩, પૃ. ૩૧બી
૧૦૮. વિશ્વનાથસિંહ - આ. ર. - ૧/૮૬
૧૦૯. નારાયણ શાસ્ત્રી - મૈથિલીયમ્ - ૨/૭

- १.१०. सुन्दरवीररघुद्वहसूरि - अभिनवराघवम् - ३/१०
- १.११. वेदान्तसूरि - रघुवीरचरितम् - अंक-२, पृ. ८०
- १.१२. शेषाद्रि सीताविवाह - अंक-२, पृ. ८९
- १.१३. अंगद नाटकम् - श्लोक-२०
- १.१४. भट्ट सुकुमार - रघुवीरचरितम् - अंक-२, पृ. ४२
- १.१५. वरदकवि - जानकीराघवम् - अंक-१
- १.१६. नृसिंह - यादवाराघवीयम् - अंक-१
- १.१७. रामपाणिवाद - सीताराघवम् - अंक-२, पृ. १५
- १.१८. भवभूति - म. च. - अंक-२, पृ. १५
- १.१९. मनुस्मृतिः - ४/८८ से ९०
- १.२०. राधामंगल शास्त्री - उदारराघवम् - ३/२९ से ४१
- १.२१. महानाटकम् - ३/१९
- १.२२. रामभद्र दीक्षित - जानकी परिणय - ३/३८
- १.२३. वीरराघव - रामराज्याभिषेकम् - अंक-१
- १.२४. जगूवकुलभूषणकवि - मंजुलमंजीरम् - अंक-२
- १.२५. भवभूति - म. च. - अंक-१
- १.२६. जयदेव - प्र. रा. - अंक-१, अंक-२, १२/१५, २१/१८ आदि
- १.२७. भास - यज्ञफलम् - ६/१-३
- १.२८. वेंकटेश्वर - सीतादिव्यचरितम् - अंक-१, पृ. १२
- १.२९. सुन्दरवीररघुद्वहसूरि - अभिनवराघवम् - ३/४२-४३
- १.३०. शेषाद्रि - सीताविवाह - १/६३-६४
- १.३१. वरदाचार्य - जानकीराघवम् - अंक-१
- १.३२. स्मयं स्मरं ... महानाटक - अंक-१, छंद-१९

- १.३३. राजशेखर - बा. रा. - ३/२१-२३
- १.३४. तातार्य - सीतानन्दः - अंक-४, पृ. ३४
- १.३५. राजचूडामणि दीक्षित - जानकी परिणय - अंक-१
- १.३६. रामभद्र दीक्षित - जानकी परिणय - अंक-३
- १.३७. भगवन्तराय - राघवाभ्युदयम् - १/१८
- १.३८. हस्तिमल्ल - मैथिलीकल्याणम् - अंक-१
- १.३९. એજન मैथिलीकल्याणम् - अंक-२
- १.४०. એજન मैथिलीकल्याणम् - ५/१८
- १.४१. वा. रा. - १/६६, १५ - २४
- १.४२. वा. रा. - १/६७, १५ - १६
- १.४३. भवभूति - म. च. - १/५३
- १.४४. मुरारि - अन. रा. - अंक ३
- १.४५. महानाटकम् - १/२२-२३
- १.४६. राजशेखर - बा. रा. - अंक-१
- १.४७. जयदेव - प्र. रा. - अंक-१
- १.४८. हस्तिमल्ल - मैथिलीकल्याणम् - अंक-५
- १.४९. वा. रा. - ३/१७, १२ से २४
- १.५०. राजचूडामणि दीक्षित - आनंदराघवम् - अंक-३
- १.५१. वा. रा. - ३/१७, १२ से १४
- १.५२. એજન - ७/८८/८
- १.५३. सुब्रमहण्यम् - सीताविजयेन्दिरा परिणय - अंक-७, पृ. ३१
- १.५४. सुन्दरवीररघुद्वहसूरि - अभिषेकराघवम् - अंक-८, पृ. ३६०
- १.५५. महाभारत - वनपर्व - अध्याय-१३/११७

- १.५५. त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृपया निःक्षत्रियां पुरा - महाभारत - आदिपर्व - ५८/४
- १.५७. वा. रा. बा. कां. - सर्ग-७४, १३ से १५, १७ से २०
- १.५८. राजशेखर - बा. रा. - अंक-४
- १.५९. भवभूति - म. च. - २/१२
- १.५०. प्र. रा. - ४/४२, अन. रा. - ४/३२, बा. रा. - ४/५६, महानाटक-१/१८ आदि
- १.५१. भवभूति - म. च. - २/१२
- १.५२. अञ्जन म. च. - २/१२, २/३२, ३/१६ आदि
- १.५३. जयदेव - प्र. रा. - ३/३८, ४/४२
- १.५४. भास - यज्ञफलम् - अंक-७, पृ. २०४-२०५
- १.५५. मुरारि - अन. रा. - ४/५९
- १.५६. हनु. - १/५१
- १.५७. अञ्जन - १/५५
- १.५८. तातार्य - सीतानन्दः - अंक-१०
- १.५९. राजचुडामणि दीक्षित - आनंदराघवम् - अंक-४
- १.७०. विश्वनाथसिंह - आ. र. अंक-१
- १.७१. जगुवकुलभूषणकवि - मंजुलमंजीरम् - अंक-३
- १.७२. शेषाद्रि - सीताविवाह - अंक-५
- १.७३. रामपाणिवाद - सीताराघवम् - अंक-३
- १.७४. वीरराघव - रामराज्याभिषेक - अंक-२
- १.७५. नारायण शास्त्री - मैथिलीयम् - अंक-४
- १.७६. नृसिंह - यादवराघवीयम् - अंक-२
- १.७७. कानाड़लाल पंचतीर्थ - हर्षावसान नाटकम् - अंक-४
- १.७८. श्रीनिवास - सीतादिव्यचरितम् - अंक-३

૧૮.૨ અયોધ્યાકાण्डम्

૧૮.૨.૧ દશરથ પરિવાર

વા.રા.ના અ.કાં.માં રામના નિર્વાસનની તથા દશરથના પરિવારના કલહની કથાનું પ્રમુખતયા આલેખન છે. અહીં એવું પણ પ્રતીત થયા વિના રહેતું નથી કે કૈકેયીનું એક મંડળ તથા કૌશલ્યા અને સુમિત્રાનું પણ પોતપોતાના મંડળો હશે. કારણ કે રામના રાજ્યાભિષેકના સમાચારથી કૌશલ્યા પોતાની અને સુમિત્રાની પ્રસન્નતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. ત્યાં કૈકેયીના નામનો નિર્દેશ નથી.^૧

કથા પ્રમાણે દશરથે એક તરફ કૈકેયીના પુત્રને ઉત્તરાધિકારી બનાવવાનું વચન આપેલ છે.^૨ તેથી જ તો તે ભરતને તેના મામાને ત્યાં જવાની ના ન પાડતા મૌન સેવે છે. તેની અનુપસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવી રામનો યુવરાજ પદે અભિષેક કરવા ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે. રામને એકાંતમાં બોલાવીને કહે છે કે “ભરતના આગમન પહેલા તારો અભિષેક થઈ જવો જોઈએ તે ઉચિત છે.”^૩ એથી એવું પણ માની શકાય કે રામના યૌવરાજ્યાભિષેકના પ્રયત્ને વાલ્મીકિએ કૂટચકના રૂપે પ્રસ્તુત કરેલ છે અને મંથરા રાજાની આ કૂટનીતિને કૈકેયી સમક્ષ પ્રગટ કરી, તેની યોજનાને અસફળ બનાવી દે છે.

વાલ્મીકિએ મંથરાની પ્રેરણાને તટસ્થ ભાવથી પોતાના કાવ્યમાં વ્યક્ત કરેલી છે. કૈકેયી સાથે તે તાદાત્મ્ય ધરાવે છે. તેના ઉદયની સાથે પોતાનો ઉદય અને તેના અનિષ્ટની સાથે પોતાના અનિષ્ટની વાત કરે છે.^૪ તેનામાં સ્વામિભક્તિના ગુણો વ્યક્ત થાય છે. ભાસના પ્ર. ના.માં રાજા વસિષ્ઠને વિનંતી કરતાં કહે છે કે ભરત, શત્રુઘ્ન તેમના મામાને ત્યાં ગયા છે. છતાં રામનો રાજ્યાભિષેક કરવો છે. એથી રાજાના રાજ્યાભિષેકની તૈયારીઓ થઈ ગઈ છે. એટલામાં કંચુકી આવીને કૈકેયીનાં વરદાનોની માગણી કરે છે.^૫

વા.રા. અનુસાર દશરથ રામના યુવરાજ્યાભિષેક અંગે સૌથી પ્રથમ મંત્રીઓ સાથે વિચારણા કરે છે અને પાછળથી રાજ્યાભિષેકની અનુમતિ પણ મેળવે છે જ્યારે ભાસના અભિ.માં દશરથ રામ-વિવાહ પહેલા જ પોતાની ત્રણે રાણીઓ સાથે બેસીને રામના અભિષેક અંગે અહીં સુમિત્રા બે પ્રસ્તાવ મૂકે છે. સમગ્ર રાજ્યનો સરખો ભાગ કરીને એક ભાગ રામને અને બીજો ભાગ ભરતને આપવો^૬ એવી વિગત આપી છે.

૧૮.૨.૨ રામ નિર્વાસન

અ.કાં.ની મુખ્ય ઘટના રામ નિર્વાસન છે. તેથી દરેકે - દરેક સંસ્કૃત તેમજ રામકથાપરક ગ્રંથોની કથાવસ્તુના તાણાવાણામાં આ પ્રસંગને રોચકતાથી વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વાલ્મીકિ તેમજ અન્ય રૂપકોમાં પણ રામના વનવાસ અંગે ભિન્ન-ભિન્ન કારણોની કલ્પના કરેલી જોવા મળે છે.

આ સિવાય કૈકેયીના વરદાન પ્રાપ્તિ અંગે પણ જુદી-જુદી આડકથાઓ પણ પ્રગટ કરી છે, તથા કૈકેયીના દોષ નિવારણ માટે પણ અનેક ઉપકથાઓનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. વા.રા.માં રામ માટે ૧૪ વર્ષ વનવાસ માગવાનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ જ છે. કારણ કે તે દરમિયાન ભરત બધું સુદૃઢ કરી નાખશે^૭ તેવી કૈકેયીને ખાતરી છે.

રામના યુવરાજપદના સમાચાર સાંભળવાથી પ્રથમ તો કૈકેયી પ્રસન્નચિત્ત દેખાય છે અને તેથી મંથરાને પુરસ્કાર આપવા પણ તૈયાર થાય છે પરંતુ રામ તરફ આટલો સ્નેહ હોવા છતાં પણ મંથરા કૈકેયીને વધુ કહે છે કે - “જો રામ રાજા થશે તો પછી ફરીથી રામના પુત્રને જ રાજા બનાવવામાં આવશે, અને તે રાજવંશમાં ભરત-કૈકેયીનો ઉપહાસ થશે. વળી રામ-લક્ષ્મણ તો એક જ છે. ભરત મામાને ત્યાંથી આવતા તેને નગરમાંથી કાઢી મૂકશે તેથી ભરતની રક્ષા કરવી એ જરૂરી છે.”^૮

પછી કુબ્જના હુકમથી કૈકેયીનો કોપભવનમાં પ્રવેશ બતાવ્યો છે તથા ભરત માટે રાજ્યાભિષેક અને રામને ૧૪ વર્ષ વનવાસ માગવાની સૂચના પણ આપે છે.^૯

વા. રા. અનુસાર સીતા રામ સાથે વનમાં જવા તત્પર થાય છે, પણ રામ તેને ના પાડે છે ત્યારે તે વિષ પીવાની-આત્મહત્યા કરવાની ધમકી આપે છે.^{૧૦} પ્ર. રા.માં વનગમન પ્રસંગે સીતા રામને કહે છે કે આપની સાથે ચારે યુગ એક પ્રહર સમાન છે. આપના વિના ૧૪ વર્ષ અહીં રહેવું એ મારે માટે મન્વંતર^{૧૧} બરાબર છે.

વા. રા.માં રામના વનવાસના કેટલાક કારણોનો પરોક્ષ રીતે પણ નિર્દેશ કરેલ છે. જેમકે, દશરથ દ્વારા પ્રાણીઓનો વધ,^{૧૨} અંધ મુનિ પુત્ર વધ,^{૧૩} પૂર્વજન્મમાં કૌશલ્યા દ્વારા ગાયોના આંચળનું કાપવું,^{૧૪} તથા સ્ત્રીઓને પુત્રહીન કરવા^{૧૫} - વગેરે વિગતો દર્શાવી છે.

૧૮.૨.૩ કૈકેયી વરદાન યાચના પ્રસંગ

રામાયણની કથા પ્રમાણે કૈકેયીની વરદાન-યાચનાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે, કારણ કે રામકથાનો આ કેન્દ્રીય પ્રસંગ છે. આ પ્રસંગથી રામકથા સરયૂ તટથી

દક્ષિણ તરફ પ્રસ્થાનના પગલા માંડે છે. ભરતનું અહીં વિગતવાર ચરિત્રાલેખન કરી તેના ઉન્નત, ઉદાત્ત ચરિત્ર નિર્માણનો ખ્યાલ આપ્યો છે. કૌશલ્યા, કૈકેયી, મંથરા વગેરે પાત્રોના અંતઃક્રંદોને સ્પષ્ટ કરવા પણ આ ઘટનાનું અતિ મહત્ત્વ છે. ટૂંકમાં આ પ્રસંગ ન બન્યો હોત તો રામાયણ કથા ન બની શકી હોત. તેથી મુખ્ય કથાનકને ગતિ આપવા આ ઘટના દરેક રામાયણમાં નિરૂપી છે.

સંસ્કૃતમાં જે રામકથા સંબંધી અમર કૃતિઓ છે. તેમાં આદિકવિ વા. રા.માં આપણને કૈકેયીએ માગેલ વરદાન યાચનાનું વિસ્તૃત વર્ણન જોવા મળે છે. મંથરા રામની દાસીને પૂછે છે કે, “આજ રાજમાતા આટલી પ્રસન્નતાથી કેમ દાન આપી રહ્યા છે?”^{૧૬} અહીં જ્યારે મંથરા કૈકેયી પાસે જાય છે, ત્યારે રાણી નિદ્રાગ્રસ્તમાં છે. કૈકેયીને “મૂઢ” કહીને સંબોધિત કરેલ છે.

વા. રા.ના અ. કાં.ના ૧૮માં શ્લોક સુધી તો કૈકેયી પર મંથરાનો પ્રભાવ પડતો નથી. કૈકેયીમાં જે પરિવર્તન આવ્યું છે તે ૨૧માં શ્લોકથી સર્ગના અંતમાં ૩૯માં શ્લોકમાં થયું છે. કૈકેયી કયા કારણોથી પ્રભાવિત થઈ? વાલ્મીકિએ તેને સામાન્ય નારીની બુદ્ધિથી પણ ઓછી બુદ્ધિની દર્શાવી છે. કોપભવનની બધી વિગત તો મંથરા પ્રગટ કરે છે. રાજ દશરથ કૈકેયીના મહેલે અભિષેકની વાત કરવા આવ્યા.^{૧૭} કોપભવનમાં જ કૈકેયી વરદાનની યાચના કરે છે.

શેકસપિયરના ઓથોલો નાટકના ખલનાયકને તો ઘણાં દિવસો પછી નિરંતર પ્રયત્ન કરવાથી પોતાને સફળતા મળી. પરંતુ રામાયણની આ કૈકેયીએ તો રાત્રિની થોડી ક્ષણોમાં જ અશક્યને શક્ય કરી બતાવ્યું? કૈકેયીનાં વરદાનોની સંખ્યા તથા તેની પ્રાપ્તિ અંગે જુદાં જુદાં પ્રસંગોનું આડકથાઓ દ્વારા આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. વા. રા.ની કથા પ્રમાણે દેવાસુર યુદ્ધમાં દશરથ ઈન્દ્રને માટે શંખરાસૂર સાથે યુદ્ધ કરવા જાય છે. ત્યાં રણાંગણમાં ઘાયલ થયેલા તેમને કૈકેયી દૂર લઈ જાય છે તથા તેની ચિકિત્સા કરે છે એવો નિર્દેશ છે.

આ અવસરે કૈકેયી દશરથ પાસે બે વરદાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેના બળ પર તે અહીં ભરતને માટે રાજ્ય અને રામને માટે ૧૪ વર્ષ વનવાસની માગણી કરે છે.^{૧૮}

મહાનાટકમાં કૈકેયી કહે છે કે સીતા કુલક્ષણા અને અમંગલકારી છે. એથી રામની સાથે એમનેય વનમાં મોકલવી જોઈએ.^{૧૯} એવી એક આડકથા આપી છે. બે વરદાનોની કૈકેયી યાચના કરે છે. પરંતુ અહીં મહાનાટક સિવાય

મ. ચ.,^{૨૦} અન. રા.,^{૨૧} વગેરેમાં કૈકેયી રામ-લક્ષ્મણ તથા સીતા ત્રણેયને વનવાસ આપ્યાની વાત કરી છે. અન્ય રૂપકોમાં વા.રા.ની જેમ બે વરદાનોની યાચનાઓ નિર્દેશ છે. કંઈ વિશેષ માહિતી સાંપડતી નથી.

વા. રા.માં રાજાને દીર્ઘદર્શી અને જિતેન્દ્રિય કહ્યા છે.^{૨૨} પરંતુ આ પ્રસંગ પરથી તે દૂરંદર્શી કે જિતેન્દ્રિય રૂપે નહીં પરંતુ કામી તરીકે જ પ્રગટ થાય છે. **કામબલ સંયુક્તો રત્યર્થી** ।^{૨૩} (૨/૧૦/૧૭) આ સિવાય દશરથનો વિલાપ પણ અહીં સાંભળવા મળે છે. જે ૩ સર્ગ સુધી ચાલુ રહે છે.^{૨૪} વળી કૈકેયીને પણ તે કઠોર શબ્દો કહે છે. તે દર્શાવે છે કે તેનું ચંચળ મન સ્વચ્છતા ખોઈ બેઠું છે.

રાજા દશરથના વરદાનને લીધે જ્યારે રામને વનવાસ મળે છે ત્યારે લક્ષ્મણના ક્રોધની ચર્ચા પણ અહીં કરેલી છે. વા. રા. પ્રમાણે લક્ષ્મણ કહે છે કે “વૃદ્ધ થઈ જવાથી મારા પિતા વિવેકહીન થઈ ગયા છે તેથી તેને હું મારી નાખીશ.”^{૨૫} તો વળી **उदारराघवम्** માં સ્વયં દશરથ જ લક્ષ્મણને કહે છે કે તે વિદ્રોહ કરીને રામને બળપૂર્વક રાજા બનાવે^{૨૬} એવી વિગત દર્શાવી છે. વા. રા.માં આ પ્રસંગે રામનું ચરિત્રાલેખન પણ સુંદર રીતે આલેખાયેલું છે. તે કૈકેયીના વચન સાંભળી દુઃખી નથી થયા.^{૨૭} તેને હર્ષ કે દુઃખ કંઈ નથી.^{૨૮} માતા કૈકેયી પાસે રાજ-રસ-ભંગની વાત સાંભળીને તેમનો ચહેરો વિકારરહિત દેખાય છે.^{૨૯} રામ કૌશલ્યા પાસે રહે છે.^{૩૦} જ્યારે અન્ય રામાયણપરક રૂપકોમાં રક્ષા નથી તે નોંધપાત્ર છે.

વા. રા.માં કૈકેયીની દુષ્ટતા અને કુટિલતા દર્શાવી છે.^{૩૧} આમ છતાં આ રામાયણમાં અન્ય સ્થળે એના દોષ નિવારણનો પ્રયત્ન કરેલ જોવા મળે છે. ભારદ્વાજનું વચન આની સાક્ષી છે.^{૩૨} સ્વયં રામ પણ ચિત્રકૂટમાં કહે છે કે દશરથે વિવાહ અવસરે કૈકેયીના પુત્રને રાજગાદી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.^{૩૩} સંસ્કૃતના કેટલાક રૂપકોમાં મંથરા તથા કૈકેયી બંનેનો દોષ નિવારણ કરવાનો ઉલ્લેખ છે. જેમકે -

प्र. ना.માં કૈકેયી ખુલાસો કરતા રામને કહે છે કે જીહવા દોષથી ૧૪ દિવસને બદલે ૧૪ વર્ષ મારાથી બોલાઈ ગયું.^{૩૪} **મ. ચ.**^{૩૫}માં મિથિલામાં શૂર્પણખા મંથરા રૂપે દશરથને રામ વનવાસનો પત્ર આપે છે. સક્ષળતા મળે છે. **અન. રા.**^{૩૬}માં એક નવીન વિગત નોંધી છે. શિવ ધનુષ્યભંગ પછીથી જાંબવાન અને સુગ્રીવની યોજનાનુસાર મિથિલામાં જ શ્રમણા નામની સિદ્ધ શબરી કૈકેયીની દાસી મંથરાના

શરીરમાં પ્રવેશીને એક કૈકેયીનો પત્ર લઈને આવે છે. જેમાં ભરતને રાજ્ય અને રામને વનવાસ એવી વિગતથી તેઓ વનમાં જાય છે. **બાલચરિતમ્**માં આ પ્રસંગને થોડું પરિવર્ધિત રૂપ આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દશરથ અને કૈકેયી બંને ઇન્દ્રલોકમાં ગયા હતા ત્યારે પાછળથી અયોધ્યામાં માયામય શૂર્પણખા, દશરથ-કૈકેયી મંથરા રૂપે આવીને વનવાસ અપાવે છે. અહીં દશરથ કૈકેયીની અનુપસ્થિતિ દર્શાવી છે. વધારામાં અહીં એવું દર્શાવ્યું છે કે સ્વયં સુમંત્ર નર્મદા તટ સુધી ત્રણેયને મૂકવા ગયા છે. અહીં સૌથી પ્રથમ વનવાસ પ્રસંગે ઉર્મિલાનો સંકેત કર્યો છે. લક્ષ્મણ તેને વનમાં આવતા રોકે છે.^{૩૭} રામભદ્ર દીક્ષિત રચિત **જાનકી પરિણય**માં શૂર્પણખા, વિદ્યુજિહ્વ અને સારણ અનુક્રમે મંથરા, કૈકેયી અને દશરથ રૂપે આવીને વનવાસ અપાવે છે.^{૩૮}

પ્ર. રા.માં વૈશ્વાનર મુનિના શાપથી ભયંકર ઉત્પાતો અયોધ્યામાં થતા હતા એનું કારણ પુત્રવધુ સીતા છે એમ માની કૈકેયી વરદાન રૂપે એને વનવાસ અપાવે છે અને ભરતને માટે રાજગાદી. શ્રી કે. લ. વ્યાસના **વિદ્યુન્માલા**માં^{૩૯} બૃહસ્પતિના કહેવાથી વિદ્યુન્માલા નામની પિશાચીની અયોધ્યામાં આવી કૈકેયીના હૃદયમાં ફેરફાર કરવા કારણરૂપ બને છે.

ઉત્તરવર્તી રૂપકોમાં ખાસ કરીને ભાસે **પ્ર. ના.**માં રામને ખાત્રી છે કે તેની માતા તેનું અનિષ્ટ કરે જ નહીં.^{૪૦} **કુન્દમાલા**માં પણ લવ-કુશ જ્યારે રામાયણ ગાન કરે છે ત્યારે વનવાસની ચર્ચા સમયે તેને અટકાવી દે છે.^{૪૧} **આ. ચૂ.**માં **વા. રા.**ને અનુસરી જ્યારે લક્ષ્મણ કૈકેયીની ટીકા કરી તેનો વધ કરવા જાય છે ત્યારે રામ તેમને દશરથને થયેલ મુનિ પુત્રવધનો નિર્દેશ કરી કૈકેયીને નિર્દોષ ઠેરવે છે.^{૪૨} **પૌલસ્ત્યવધમ્**^{૪૩} તથા **હર્ષાવસાનનાટકમ્**માં^{૪૪} પણ કૈકેયીને દોષિત ઠેરવી નથી.

ઉ. રા. રૂપકમાં એકલા રામને જ વનમાં જવાનું હોવાથી સુમિત્રા કૈકેયીને કહે છે કે - “લક્ષ્મણ પણ તેમની સાથે જશે.”^{૪૫} જે નવીન વિગત છે. તદ્દુપરાંત **બાલચરિતમ્**ની જેમ અહીં ઉર્મિલા પણ વનમાં જવા તૈયાર થાય છે પરંતુ લક્ષ્મણ નહીં પણ રામ તેમને વનમાં આવતા અટકાવે છે. **મહાનાટક**ના મતે રામ વનવાસ સમયે ભરતની અયોધ્યામાં ઉપસ્થિતિ દર્શાવી છે.^{૪૬} **વા. રા.** અનુસાર રામકથા વિષયક સર્વ રૂપકોમાં રામના વનવાસનો સમય ૧૪ વર્ષ માન્યો છે. પરંતુ શ્રી

રાજચૂડામણિ રચિત આનંદરાઘવમ્ ૧૨ વર્ષ માટે અગસ્ત્ય મુનિના યજ્ઞમાં અને વિશ્વામિત્રના આદેશથી રામની સાથે સીતા અને લક્ષ્મણ ગયા છે તેવી વિશિષ્ટ વિગત નોંધી છે.^{૪૭} શ્રી વિશ્વનાથસિંહ રચિત આ. ર. પ્રમાણે સરસ્વતીની^{૪૮} પ્રેરણાથી મંથરામાં રહીને કૈકેયી પાસે વરદાન ચાચના કરે છે. શ્રી રામપાણિવાદ કૃત સીતરાઘવમ્માં અયોમુખી રાક્ષસી મંથરાના વેશે આવીને કૈકેયીને ચડાવી-દશરથ પાસે બે વરદાન માગે છે.^{૪૯} શ્રી વીરરાઘવ ચરિત રામરાજ્યાભિષેકની^{૫૦} કથા પ્રમાણે રામરાજ્યાભિષેક અવસરે વિદ્યુજિહ્વા નામનો રાક્ષસ વિશ્વામિત્ર શિષ્ય શુનઃશેષ રૂપ ધારણ કરીને રામને વનવાસ અપાવે છે એવી નોંધ છે.

૧૮.૨.૪ રામની ચિત્રકૂટયાત્રા

વા. રા. પ્રમાણે રામના વનગમન પછી અયોધ્યામાં વિલાપ, દશરથ મૂર્છા, કૌશલ્યાનો ક્રૂણ પોકાર તથા તેને સુમિત્રાનું આશ્વાસન આપવાની કથા નિરૂપાઈ છે.^{૫૧} પ્ર. રા.માં રામ વનગમન સમયે વશિષ્ઠની હાજરી ખતાવી છે. રાજ્યાભિષેકની સર્વ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે. લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન અભિષેક જળનો ઘડો લઈને ઉભા છે અને કૈકેયીના વચનથી રાજ્યાભિષેક અટકી ગયો.^{૫૨} રામવનગમન સમયે ભરતની ઉપસ્થિતિ છે.^{૫૩}

વા. રા.માં દશરથ સીતાને વલ્કલવસ્ત્રો પહેરવાનો વિરોધ કરે છે. ત્યાં સીતાને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો, આભૂષણો આપવાનો ઉલ્લેખ છે.^{૫૪} પ્ર. ના.માં રામ લક્ષ્મણને વલ્કલવસ્ત્રો પરિધાન કરવાની ના પાડે છે^{૫૫} અને ત્યાં કહે છે કે મને વનવાસ છે તારે નથી. અહીં રામના ભાતૃપ્રેમનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. રામ ચિત્રકૂટ જતા રસ્તામાં પોતાનાં મિત્ર^{૫૬} ગુહને ત્યાં પહોંચી રાત રહે છે. ગુહ, લક્ષ્મણ, સુમંત્ર આખી રાત રામ-સીતાની રક્ષા કરે છે તથા આગલા દિવસે નૌકા મંગાવી રામ, સીતા, લક્ષ્મણને ગંગા પાર પહોંચાડ્યાની માહિતી આપી છે. વાલ્મીકિના ઉત્તરવર્તી રૂપકકારોએ પણ ગુહને રામના મિત્ર જ માન્યા છે. પરંતુ શ્રી મોરારિ કૃત અન. રા.માં^{૫૭} ગુહને લક્ષ્મણના મિત્ર કહેવામાં આવ્યા છે. જે નોંધપાત્ર વિગત છે તથા તેને રામના અભિષેક પર ઉપસ્થિત^{૫૮} રહેવાનું આમંત્રણ આપ્યાનો પણ નિર્દેશ છે.

૧૮.૨.૫ કેવટ પ્રસંગ

રામ ગંગા પાર પ્રસંગ અર્થાત્ રામના ચરણ ધોવાનો અનુરોધ કરનાર

કેવટનો ઉલ્લેખ સર્વ રામાયણોમાં થયો છે . પરંતુ આ ઘટના વિશે બે ઉલ્લેખો જોવા મળે છે . ઘણી રામાયણોમાં તે મિથિલા જતા વચ્ચે કેવટ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે . તો ઘણી રામાયણોમાં ચિત્રકૂટ જતા ગુહ મિલન પછી આ પ્રસંગ નિરૂપાયો છે . મહાનાટક વગેરેમાં વા. રા.ની કથા પ્રમાણે ગુહના આદેશથી એક નાવિક રામ, લક્ષ્મણ, જાનકીને સામે પાર પહોંચાડે છે , તેવો નિર્દેશ છે . પરંતુ ત્યાં ગુહના જ્ઞાતિજનો દ્વારા હોડી ચલાવ્યાનો નિર્દેશ છે .^{૫૬}

રામની ચિત્રકૂટ યાત્રામાં કેવટ પ્રસંગ પછી ઘણી રામકથાઓમાં ભારદ્વાજ - મિલન, તાપસે કરેલી રામની વંદના, સીતાની સાથે ગ્રામવધુઓનો સંવાદ, વાલ્મીકિ ભેંટ વગેરે પ્રસંગોનું નિરૂપણ કર્યું છે . જેમકે મહાનાટક,^{૬૦} ઉદારરાઘવમ્માં તાપસે રામની કરેલી વંદના અને સીતાની સાથે ગ્રામવધુઓના સંવાદની વિગતે નોંધ કરી છે . વા. રા.માં ભારદ્વાજ - મિલન પછી વાલ્મીકિ મિલાપ વર્ણવ્યો છે .^{૬૧} પછી સીધા જ ચિત્રકૂટ પહોંચી જાય છે અને તૂર્ત જ જયંત પ્રસંગ બને છે . અ. કાં.ની આ ઘટના પ્રક્ષિપ્ત માનવામાં આવે છે . પરંતુ સુ. કાં.માં^{૬૨} રામની શક્તિના વર્ણન અવસરે તથા અભિજ્ઞાન રૂપે આ વિગત હનુમાન કહે છે . વાલ્મીકિ પછીના રૂપકકારોમાંથી કેવળ શ્રી મુરારિ,^{૬૩} શ્રી રાજશેખર,^{૬૪} શ્રી રાજચૂડામણિ દીક્ષિત^{૬૫} તથા શ્રી વિશ્વનાથસિંહે^{૬૬} પોતપોતાના રૂપકોમાં આ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું છે . જ્યાં કાગડાની એક આંખ નાશ કરી છે તેવું નોંધ્યું છે . જે વા. રા. અનુસાર જ દર્શાવ્યું છે .

૧૮.૨.૬ દશરથ નિધન

વા. રા.માં દશરથ નિધન પછી ભરતનું અવધ-આગમન, રાજ્યનો તેણે કરેલો અસ્વીકાર, દશરથનો અત્યેષ્ટિ-સંસ્કાર તથા અયોધ્યાથી ભરતના સમાજની ચિત્રકૂટ યાત્રા વગેરેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે ,^{૬૭} જેમાં કવિની પોતાની આગવી પ્રતિભા પ્રગટ થાય છે . અહીં વર્ણનને બદલે વાર્તાલાપનો કવિએ પ્રયોગ કર્યો છે . વા. રા.માં દશરથ રામને નિર્વાસન આપ્યા પછી પોતાના મૃત્યુના સંબંધ વિષયક અંધ મુનિ વધની આખ્યાયિકા કહે છે .^{૬૮}

હર્ષાવસાન્નાટકમ્ના^{૬૯} પ્રારંભમાં જ પુત્રજન્મ પછી કૌશલ્યા દશરથને અંધ મુનિ શાપની અર્થાત્ શ્રવણવધની ઉપકથાની વિગત મળે છે . દશરથ નિધન પછી ભરત ચિત્રકૂટ જાય છે , તેનો રામકથામાં ઉલ્લેખ થયો છે . પરંતુ પહેલા

વા. રા.માં કૌશલ્યાએ દશરથના નિધન પછી પિંડદાન કર્યાનો નિર્દેશ છે.^{૭૦} રામે ચિત્રકૂટમાં રડતા-રડતા પિતાને તિલાંજલી અને પિંડદાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ભાસે પ્ર. ના.માં^{૭૧} દશરથનું શ્રાદ્ધ યોગ્ય રીતે થવું જોઈએ એટલે સ્વયં લંકાથી રાવણે આવીને શ્રાદ્ધ કર્યાની વિસ્તારથી વિગત દર્શાવી છે. ભાસના પ્ર. ના.માં ભરતના આગમનના સમાચાર સાંભળતા જ તેનું સ્વાગત કરવા રામ સીતાને મોકલે છે.^{૭૨} અન. રા.,^{૭૩} વા. રા.માં^{૭૪} પણ ભરત-ભેટ મિલનને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

ભરતને ગળે લગાવીને રામ ભેટે છે ત્યારે જ એમને શાંતિનો અનુભવ થાય છે. ડ. રા.માં^{૭૫} એનું કારણ દર્શાવતા જણાવ્યું છે કે વનગમન અવસરે રામને ખેદ રહ્યો હતો કે હું ભરતને મળ્યા વિના, એને રાજઉપદેશ આપ્યા વિના વનમાં જઈ રહ્યો છું, એટલે અહીં એમને સમજાવ્યો છે. લગભગ દરેક રૂપકોમાં રામને ભરતના પ્રિયબંધુ તરીકે ચિત્રિત કર્યા છે.

૧૮.૨.૭ રામની પાદુકા

રામની પાદુકા વિશે વા. રા.માં રામ વસિષ્ઠના કહેવાથી ભરતને પ્રદાન કરે છે.^{૭૬} ભવભૂતિના મ. ચ.માં ભરત મિથિલામાં જ રામની પાદુકાઓ સ્વીકારે છે^{૭૭} અને રામ ત્યાંથી સીધા જ વનમાં પ્રસ્થાન કરે છે. જેથી ભરતની ચિત્રકૂટ યાત્રાનો પ્રસંગ નથી.

શ્રી રાજચૂડામણિ દીક્ષિતના આનંદરાઘવમ્^{૭૮} રૂપકમાં ભરતને માટે સુમંત્રે પાદુકાઓ મોકલી છે. તેથી તેમણે ભરતની ચિત્રકૂટ યાત્રાનો ઉલ્લેખ જ માત્ર કર્યો છે. પાદુકાનો નહીં આ. ર.^{૭૯} રાઘવાનંદમ્^{૮૦} વગેરે વા. રા. મુજબ ભરત રામની પાદુકાઓ લઈને અયોધ્યા પાછા ફરે છે તેવી વિગત છે. ભરતમેલનમ્માં^{૮૧} ભરત ગુહને મળી, પછીથી ભરદ્વાજના આશ્રમેથી સીધા ચિત્રકૂટમાં રામને મળે છે. રામ પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની ભરતને ના પાડે છે. અંતે રામની ચરણપાદુકા માગી. તેને અયોધ્યામાં સિંહાસન પર સ્થાપી-સ્વયં રામના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યા. એવી વિશિષ્ટ વિગત ત્યાં આપી છે. વા. રા.માં ચિત્રકૂટથી પ્રસ્થાન કરે છે તેના બે કારણો દર્શાવ્યા છે.^{૮૨} એક ચિત્રકૂટ જોઈને ભરતાદિનું સતત સ્મરણ થયા કરે છે. બીજું ભરતની સેનાએ આ સ્થાન મલિન કરી દીધું છે.

પાઠ નોંધ

૧. વા. રા. - ૨/૪/૪૯
૨. એજન - ૨/૧૦૭/૩૭
૩. એજન - ૧/૪/૨૫
૪. એજન - ૨/૭/૨૨
૫. ભાસ - પ્ર. ના. - ૧/૫
૬. ભાસ - યજ્ઞફલમ્ - અંક-૨
૭. વા. રા. - ૨/૯/૩૪
૮. એજન - ૨/૮/૨૨ અને ૨/૮/૩૬
૯. એજન - ૨/૯/૨૦
૧૦. એજન - ૨/૩૦/૧૯
૧૧. જયદેવ - પ્ર. રા. - અંક-૫
૧૨. વા.રા. - ૨/૩૯/૧૪
૧૩. એજન - ૨/૩૬/૧૧
૧૪. એજન - ૨/૪૩/૧૭
૧૫. એજન - ૨/૫૩/૧૯
૧૬. એજન - ૨/૭/૭ અને ૮
૧૭. એજન - ૨/૧૦/૧૧
૧૮. એજન - ૨/૧૧/૨૪ થી ૨૭
૧૯. મહાનાટક - ૩/૩
૨૦. ભવભૂતિ - મ. ચ. - ૪/૪૧
૨૧. મુરારિ - અન. રા. - ૪/૬૬
૨૨. વા. રા. - ૧/૬/૧-૨

૨૩. એજન - ૨/૨૧/૩; ૨/૨૧/૧૯; ૨/૩૧/૧૨ વગેરે

૨૪. એજન - ૨/૧૨ થી ૧૪ સર્ગ

૨૫. એજન - ૨/૨૧/૧૯

૨૬. વીરોડસિ મૌલે: સહ લક્ષ્મણ ત્વં રામં પ્રતિષ્ઠાપય રાજ્યપીઠે।

ઉદારરાઘવમ્ - ૪/૧૦૫

૨૭. વા.રા. - ૨/૧૮/૪૧

૨૮. એજન - ૨/૧૯/૩૩

૨૯. એજન - ૨/૧૯/૩૬

૩૦. એજન - ૨/૪૨/૨૦

૩૧. એજન - ૨/૫૩/૭ અને ૧૮

૩૨. એજન - ૨/૯૨/૩૧

૩૩. એજન - ૨/૧૦૭/૩

૩૪. ભાસ - પ્ર. ના. - ૧/૧૩

૩૫. ભવભૂતિ - મ. ચ. - અંક-૪

૩૬. મુરારિ - અન. રા. - અંક-૪

૩૭. શ્રુકુટપુટ નિબન્ધાદ વારિતા લક્ષ્મણેન, રાજશેખર - બા. રા. - ૬/૨૫

૩૮. રામભદ્ર દીક્ષિત - જાનકી પરિણય: - અંક-૫

૩૯. ક. લ. વ્યાસ - વિદ્યુન્માલા - દૃશ્ય ત્રીન

૪૦. ભાસ - પ્ર. ના. - ૧/૧૩

૪૧. દિગ્ગનાગ - કુંદમાલા - અંક-૬, પૃ.૧૨

૪૨. શક્તિભદ્ર - આ. ચૂ. - અંક-૧, પૃ.૪૧ ૧/૨૦

૪૩. લક્ષ્મણસૂરિ - પૌલસ્ત્યવધમ્ - અંક-૧, પૃ.૪

૪૪. કાનાડલાલ પંચતીર્થ - હર્ષાવસાનનાટકમ્ - અંક-૫

૪૫. સોમેશ્વર - ડ. રા. - અંક-૩, પૃ.૪૦

४५. महानाटक - ३/५
४७. राजचूडामणि दीक्षित - आनंदराघवम् - अंक-४
४८. विश्वनाथसिंह - आ. र. - अंक-२
४९. रामपाणिवाद - सीताराघवम् - अंक-३
५०. वीरराघव - रामराज्याभिषेक - अंक-४
५१. वा. रा. - ३/२/४१ से ४४
५२. भास - प्र. ना. - अंक-१
५३. हनु. - अंक-३
५४. वा. रा. - २/३९/१५ से १८
५५. भास - प्र. ना. - १/२६
५६. वा. रा. - ३/५१/४
५७. मुरारि - अन. रा. - अंक-५, पृ. २८७, २९७
५८. वा. रा. - यु. कां. - १२३/५२
५९. ऐजन् - २/५२/५७
६०. महानाटक - ३/१५-१६
६१. वा. रा. - २/५७
६२. ऐजन् - ५/३८/२९ थी ३२, ३४ थी ३५ वगेरे
६३. मुरारि - अन. रा. - ५/३
६४. राजशेखर - वा. रा. - अंक-६
६५. राजचूडामणि दीक्षित - आनन्दराघवम् - अंक-५
६६. विश्वनाथसिंह - आ. र. - अंक-२
६७. वा. रा. - २ / सर्ग-५७ से ११५
६८. ऐजन् - २/सर्ग-६३-६४

५९. कानाडलाल पंचतीर्थ - हर्षावसान नाटकम् - अंक-१
७०. वा.रा. - २/सर्ग-१०४
७१. भास - प्र. ना. - अंक-५
७२. अञ्जन - ४/१३
७३. मुरारि - अन. रा. - ७/१४२
७४. राजशेखर - बा. रा. - १०/१००
७५. सोमेश्वर - उ. रा. - ३/११
७६. वा.रा. - २/११२/२१
७७. भवभूति - म. च. - अंक-४
७८. राजचूडामणि दीक्षित - आनंदराघवम् - अंक-५
७९. विश्वनाथसिंह - आ. र. - अंक-२
८०. वेंकटेश्वर - राघवानंद - अंक-१
८१. विश्वेश्वर विद्याभूषण - भरतमेलन
८२. इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ।
सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥
स्कंधावारनिवेशन तेन तस्य महात्मनः ।
हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ वा. रा. २/११७/२ और ३

૧૮.૩ અરણ્યકાણ્ડમ્

પ્રસ્તાવના

અર. કાં.માં મુખ્ય કથા સીતાહરણની છે. આમ છતાં કથાનકના તત્ત્વને ઉપકારક બને, એવી અનેક બાબતોનું નિરૂપણ અહીં કર્યું છે. તેમાંની મુખ્ય બાબતો આ પ્રમાણે છે.

૧૮.૩.૧ વિરોધ-વધ

વનવાસકાળમાં રામને વિરાધ અને કબંધ નામના બે રાક્ષસોનો સામનો કરવો પડ્યો છે. વા. રા.ની કથા પ્રમાણે તે તૂંબુર નામનો ગંધર્વ હતો અને રંભાના કારણે કુબેરનો શાપભાજક બન્યો હતો.^૧ વિરાધ રાક્ષસ સીતાને પકડી લે છે, એટલે રામ-લક્ષ્મણ એનો સામનો કરે છે, રામના હાથે મરાયા પછી તેણે દિવ્ય રૂપ ધારણ કરી રામનું પુરુષર્ભ તરીકેનું મહત્ત્વ સ્વીકારીને પોતાના શાપની કથા કરે છે અને પછી સ્વર્ગે જાય છે.^૨ એવી વિગત ત્યાં મળે છે.

સીતાનન્દ: રૂપકમાં રાવણ રામના વિનાશ માટે વિરાધને મોકલે છે. પરંતુ એક જ બાણથી રામ તેનો વધ કરે છે એવું નોંધ્યું છે.^૩ રઘુવીરચરિતમ્^૪ તથા જાનકી પરિણય:^૫ રૂપકમાં વિરાધ રામના હાથે નહીં પરંતુ લક્ષ્મણના હાથે મરાયો છે એવી વિશિષ્ટ વિગત દર્શાવી છે. તદુપરાંત વાલ્મીકિ પછીના ઉત્તરવર્તી રૂપકકારોએ વિરાધ-શાપ-મુક્તિ પ્રસંગનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે, અને તેમાં રામની ભક્તિભાવથી યાચના કરતો ભાવ રજૂ કર્યો છે. જેમ કે, સોમેશ્વર રચિત ઉ. રા.માં રામ એક જ બાણથી એનો વધ કરે છે.^૬ પછીથી તે વિરાધ ગંધર્વ પોતાનું મૂળ રૂપ પ્રાપ્ત કરીને રામની સમક્ષ ભક્તિની યાચના માટે સ્તુતિ કરતો બતાવ્યો છે.^૭ અહીં એ વધારામાં રામને કહે છે કે, “હું તુંબુર નામનો ગંધર્વ છું. કુબેરના શાપથી રાક્ષસ થયો હતો, પરંતુ આપની કૃપાથી ફરીથી મારું મૂળ રૂપ મેળવ્યું છે. હવે આપ મારા સર્વ અપરાધોને ક્ષમા કરો.”^૮

સીતાદિવ્યચરિતમ્માં રામ વડે વિરાધ-વધનો ઉલ્લેખ, અગસ્ત્ય મુનિનો શિષ્ય જટી નામનો તપસ્વી જણાવે છે.^૯ તે વિરાધમાંથી દેવરૂપ બન્યો એમ સ્વયં અગસ્ત્ય મુનિ નોંધે છે.^{૧૦} સીતારાઘવમ્ નામના રૂપકમાં પણ રામના બાણથી મૃત વિરાધ રાક્ષસ યોનિ છોડીને મૂળ ગંધર્વ રૂપને ધારણ કરે છે.

તે પોતાના મૂળ રૂપમાં આવવાની અને મુક્તિની વાત રાવણને કહે છે^{૧૧} જે વિશિષ્ટ વિગત છે.

રામરાજ્યાભિષેક રૂપકમાં રામ-લક્ષ્મણ બંને વિરાધનો વધ કરે છે પછીથી એ દિવ્યરૂપ ધારણ કરી પોતાના શાપની વિગત રામને કહે છે.^{૧૨} **પૌલસ્ત્યવધમ્** નામના રૂપકમાં રામ વિરાધનો વધ કરે છે કે તૂર્ત જ તે દિવ્યગતિને પામે છે.^{૧૩} સંસ્કૃત રૂપકમાં રામના લોકોત્તર ચરિતના દિવ્યશક્તિનું વર્ણન કરેલ જોવા મળે છે. રૂપકોમાં યુદ્ધનું વર્ણન નથી. એક જ બાણથી મૂળરૂપ ધારણ કરીને રામની સ્તુતિ કરે છે એટલી ટૂંકી વિગતો જ છે.

વનવાસ દરમિયાન રામ જુદાં જુદાં આશ્રમોમાં જઈને તપસ્વીઓને મળે છે. વા. રા.ના મતે રામનો અતિથિ રૂપે સત્કાર કરતાં જોવા મળે છે. તો ક્યાંક તપસ્વીઓ રામની સ્તુતિ કરતાં બતાવ્યા છે. આ બધું ક્યાંક સૂચન માત્રથી તો ક્યાંક વિસ્તૃત રીતે દર્શાવ્યું છે.

૧૮.૩.૨ શરભંગ-મિલન

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે રામ, સીતા લક્ષ્મણ શરભંગના આશ્રમે પહોંચતા પ્રથમ ત્યાં ઈન્દ્રના રથને સ્વર્ગ તરફ જતો જૂએ છે. ઈન્દ્ર કહે છે કે, “મારે રામને રાવણના વિજય પછી જોવાની ઈચ્છા છે.”^{૧૪} તેવી ચર્ચા કરેલી છે. ત્યાર પછી રામ તેના આશ્રમમાં જાય છે અને શરભંગનો ચરણસ્પર્શ કરે છે.^{૧૫} ત્યારે શરભંગ રામને કહે છે કે ઈન્દ્ર મને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જવા આવેલા, પરંતુ આપ જેવા અતિથિને મળવા બ્રહ્મલોકમાં જવાનું મુલત્વી રાખ્યું છે^{૧૬} અને પછીથી રામનો સત્કાર કરીને તેની સન્મુખ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૧૭} મુનિઓની સમક્ષ રામે કરેલ રાક્ષસ-વધ પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ વા. રા.માં^{૧૮} છે. જેના વિષે રૂપકોમાં વિગત મળતી નથી.

૧૮.૩.૩ સુતીક્ષ્ણ મિલન

રામના પરમ ઉપાસક સુતીક્ષ્ણના આશ્રમે પણ રામ ગયા છે તેવું દર્શાવ્યું છે. વા. રા. મુજબ તો રાત્રિ રોકાણ ત્યાં કર્યું છે.^{૧૯} વા. રા.માં અગસ્ત્ય મિલન પૂર્વે માણડકર્ણિ મુનિની કથા પણ ટૂંકમાં આપી છે.^{૨૦}

૧૮.૩.૪ અગસ્ત્ય આશ્રમ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે રામ અગસ્ત્ય પાસે આવી આશ્રમમાં પ્રથમ તેના ચરણમાં પ્રણામ કરે છે. ત્યારે તે ઋષિ રામનું સ્વાગત કરે છે.^{૨૧} અગસ્ત્ય રામને અસ્ત્રો પ્રદાન કરે છે તેવા નિર્દેશ છે તથા અહીં આગળ આપેલા શસ્ત્રોની વિસ્તૃત સૂચિ પણ આપેલી છે.^{૨૨}

શ્રી વેંકટેશ્વર કૃત રાઘવાનન્દ:માં અગસ્ત્ય રામને વિજય મંત્રનો ઉપદેશ આપે છે કે જેનાથી રાવણને પરાજિત કરવામાં સરળતા થાય, એવી વિગત દર્શાવી છે.^{૨૩} તદુપરાંત શ્રીનિવાસ રચિત સીતાદિવ્યચરિતમ્ રૂપકમાં તો અગસ્ત્ય મુનિ રામ પાસેથી રામ આદિત્ય સ્તોત્ર અને કાર્મુક મેળવે છે^{૨૪} એવી વિશિષ્ટ નોંધ કરી છે. અગસ્ત્ય મુનિની આજ્ઞાનુસાર રામનો પંચવટીમાં નિવાસ લક્ષ્મણનો સંયમ,^{૨૫} ઉપવાસ તથા તેના જાગરણનો ઉલ્લેખ વા. રા.માં છે.

૧૮.૩.૫ શૂર્પણખા-વિરૂપણ

શૂર્પણખા વિશે વા. રા.ના ૩. કાં.માં થોડી વિગત મળે છે. તે પ્રમાણે તે દાનવેન્દ્ર વિદ્યુજિહ્વા સાથે તેના વિવાહ થયા હતા^{૨૬} પરંતુ પછીથી રાવણની રસાતળ દિગ્વિજય અવસરે રાવણ તેનો વધ કરે છે.^{૨૭} પરિણામે વિધવા બહેનને રાવણ દંડકારણ્ય મોકલી ખર-દૂષણ તથા ૧૪ હજાર રાક્ષસો સોંપે છે.^{૨૮} શૂર્પણખાના વિરૂપણની ઘટનાનો યથાર્થ વિકાસ જોવા મળતો નથી.

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે શૂર્પણખા રામની પાસે આવી, રામ પોતાની પત્ની બનાવે તેવો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. રામ તેને લક્ષ્મણ પાસે મોકલે છે. પરંતુ લક્ષ્મણ પોતાની મુશ્કેલી પ્રગટ કરતા કહે છે, “હું રામનો સેવક છું.” તે તેને પછી રામની પાસે મોકલે છે. રામની અસ્વીકૃતિ સાંભળી શૂર્પણખા સીતા પર આક્રમણ કરે છે. પરંતુ રામની આજ્ઞા મેળવી લક્ષ્મણ તલવારથી તેના નાક - કાન કાપી નાંખે છે.^{૨૯}

મહાનાટક,^{૩૦} પ્ર. રા.,^{૩૧} રાઘવાનન્દ:,^{૩૨} રાઘવાખ્યુદયમ્,^{૩૩} સીતાદિવ્ય-ચરિતમ્,^{૩૪} આ. ર.,^{૩૫} સીતારાઘવમ્,^{૩૬} મૈથિલીયમ્,^{૩૭} અભિનવરાઘવમ્,^{૩૮} વિક્રાન્તરાઘવમ્,^{૩૯} મંજુલમંજીરમ્,^{૪૦} આદિકાવ્યોદયમ્^{૪૧} વગેરેમાં લક્ષ્મણ શૂર્પણખાને વિરૂપિત કરે છે તેવો ઉલ્લેખ માત્ર છે. હનુ.^{૪૨} તથા ૩. રા.^{૪૩}માં

તો રામ શૂર્પણખાને વિરૂપિત કરે છે તેવી વિગત સાંપડે છે. ભવભૂતિનાં મ. ચ. અનુસાર, શૂર્પણખા રામ પાસે કામભાવથી આવે છે.^{૪૪} મુરારિના અન. રા. મુજબ, રામને મારવાના આશયથી આવી છે.^{૪૫} આ. ચૂ. પ્રમાણે શૂર્પણખા બંને ભાઈઓ પાસે વિવાહનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. પરંતુ બંને ના પાડે છે તેથી તેને ખાવાનું^{૪૬} નક્કી કરીને પછીથી લક્ષ્મણને પકડી આકાશમાં લઈ જાય છે. રામ દુઃખી-દુઃખી થઈને પોતાના જન્મને ધિક્કારે છે.^{૪૭} એટલામાં જ લક્ષ્મણ એકદમ તલવાર કાઢીને એને વિરૂપિત કરી સકુશલ નીચે આવે છે. રામ એમને છાતી સરખા ચાંપે છે.^{૪૮} આવી નવીન કલ્પનાઓ કરી છે. આનંદરાઘવમ્માં સુંદર રૂપ ધારણ કરીને રામની પાસે પ્રેમની માગણી કરે છે.^{૪૯} જાનકીરાઘવમ્માં શૂર્પણખા વિરાધ સાથે સીતાહરણની યોજના ઘડીને આવે છે.^{૫૦} અને સીતા રૂપે આવે છે એવી નોંધ છે. રામરાજ્યાભિષેકમાં વિકરાળ રૂપ ધારણ કરીને ગઈ છે.^{૫૧} રઘુવીરવિજયમ્^{૫૨} તથા પૌલસ્ત્યવધમ્માં^{૫૩} ખરના આદેશથી રામ-લક્ષ્મણને ખાવા અને સીતાનું હરણ કરવા આવે છે પરંતુ વિરૂપિત બને છે.

શૂર્પણખાનાં વિરૂપણ વિષયમાં ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાયો આપ્યા છે. જેમકે બા. રા.^{૫૪} અને પ્ર. રા.માં^{૫૫} લક્ષ્મણ એનું માત્ર નાક જ કાપે છે, તેવો ઉલ્લેખ છે. તો વળી મ. ચ.,^{૫૬} અન. રા.,^{૫૭} ઉદારરાઘવમ્માં^{૫૮} નાક, કાન ઉપરાંત તેના સ્તન તથા વાળ પણ કાપે છે એવો નિર્દેશ છે. તદુપરાંત બા. રા.માં^{૫૯} નવીન કલ્પના કરી છે, તે મુજબ શૂર્પણખા પંચવટીમાં નહીં પરંતુ વનવાસ પૂર્વે જ તે અયોધ્યા આવીને રામ-લક્ષ્મણથી અપમાનિત તથા વિરૂપિત થઈ હતી અને પછીથી તે લંકામાં રાવણ પાસે જઈને કહે છે કે રામ-લક્ષ્મણે મારી આ સ્થિતિ કરી છે એવી વિગત દર્શાવી છે. શૂર્પણખા વિરૂપણ એ રાક્ષસોના પડકારનું પ્રતિક છે. પરંતુ આ પરિહાસથી રામને પણ સહન કરવું પડ્યું તે પણ સ્પષ્ટ છે.

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે વિરૂપિત શૂર્પણખા ખર પાસે જઈને વિલાપ કરે છે. રામ લક્ષ્મણનો વધ કરવા તે ૧૪ હજાર રાક્ષસો લઈને આવે છે. રામ એકલા જ બધાને મારી નાંખે છે^{૬૦} તેવી વિસ્તૃત કથા ત્યાં છે. શ્રી દિક્ષનાગ, શ્રી હસ્તિમલ્લ, શ્રી ભાસ્કર ભટ્ટ, શ્રી યોગાનન્દ, શ્રી કાનાઈલાલ પંચતીર્થ, શ્રી લક્ષ્મીનૃસિંહ તથા શ્રી વેંકટેશ સુધી સિવાયના લગભગ સર્વ રૂપકારોએ ખર,

દૂષણ, ત્રિશિરા, ૧૪ હજાર રાક્ષસો, કુંભકર્ણ, રાવણ વગેરે સાથે રામના યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું છે.

વીરરાઘવ^{૬૧} (વ્યાયોગ) તથા વિક્રાન્તરાઘવ^{૬૨} (વ્યાયોગ) બંનેમાં રામે ખર, દૂષણ, ત્રિશિરા અને રાક્ષસનો વિનાશ દર્શાવ્યો છે. બંનેમાં ઇન્દ્રની સહાયતાથી તેઓ વધ કરે છે તેવી વિગત છે. મહાનાટકમાં એક જ બાણથી ખર, દુષણ, ત્રિશિરા તથા સર્વ રાક્ષસોને હણે છે^{૬૩} તેવો નિર્દેશ છે. સીતાનન્દ: રૂપકમાં રાવણ રામને મારવા રૂક્ત ખરને જ મોકલે છે. રામ તેનો વધ કરે છે. અહીં રાક્ષસ સેનાનો ઉલ્લેખ નથી.^{૬૪} આ. ર.માં ખર રાક્ષસો સાથે અગસ્ત્યમુનિના યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરતો હતો એથી એકલા રામે મુનિની પ્રાર્થનાથી ખર વગેરેનો વધ કરે છે^{૬૫} તેવી વિગત છે. સંસ્કૃત રૂપકોમાં ખર-દૂષણની લડાઈનું રૂક્ત એક જ વખત વર્ણન કર્યું છે. તો વા. રા.માં રામ પ્રથમ ૧૪ રાક્ષસોને મારે છે^{૬૬} અને બીજી વખત ૧૪ હજાર રાક્ષસોનો વધ કરે છે.^{૬૭} એવું દર્શાવ્યું છે અને પછી શૂર્પણખા પોતાના ભાઈ રાવણ પાસે જાય છે.

૧૮.૩.૬ સીતાહરણ પ્રસંગ

જાનકી હરણ રામકથાનો કેન્દ્રવર્તી પ્રસંગ છે. અહીં સીતા-લક્ષ્મણની દુર્બળતાનું આછું દર્શન પણ પ્રગટ કરે છે. કારણ સમગ્ર રામકથામાં આ એક એવો પ્રસંગ છે કે જ્યાં એકલા હોય ત્યારે આ ઘટના બની છે. આ પ્રસંગને ૩ વિભાગમાં વિભક્ત કરીને વિચારીએ.

૧) શૂર્પણખા વિરૂપણ :- વા. રા.માં શૂર્પણખાનાં વિરૂપણને સીતાહરણનું મૂળ કારણ માન્યું છે. તે ખર, દૂષણ વધના સમાચાર રાવણને આપે છે અને પછી રામની શક્તિ તથા સીતાના સૌંદર્યનું વર્ણન કરી વધુમાં ઉમેરે છે કે “સીતા આપને યોગ્ય છે તેથી તેને આપને માટે લેવા હું ત્યાં ગયેલી તેથી તેણે મને વિરૂપિત કરી છે”^{૬૮} તથા રાવણને સીતાનું હરણ કરવા પણ કહે છે. તેથી રાવણ કામબાણથી વિંધાય છે.

પંચવટીમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને કહે છે કે “હું રાવણ છું. હે સ્વર્ણકાન્તિમયી - કાષાય વસ્ત્રધારિણી તમને જોઈને મને પોતાને સ્ત્રીઓ નિંદનીય લાગવા માંડી છે. તમે મારી પટરાણી બનો.”^{૬૯} મ. ચ.^{૭૦} તેમ જ અન. રા.,^{૭૧}

મહાનાટક,^{૭૨} બા. રા., પ્ર. રા. વગેરે રૂપકોની કથા મુજબ રાવણનું સીતા સ્વયંવર પ્રસંગે આગમન બતાવ્યું છે. ત્યારથી જ તે સીતાને પત્ની રૂપે પ્રાપ્ત કરવા મનીષા ધરાવતો હતો. તેથી સીતાહરણની ઘટના બની તેવું માનવું પડે.

રામભક્તિનું પલ્લવિત સ્વરૂપ થયા પછી સીતાહરણની પ્રેરણાનું રહસ્ય એવું ફલિત થાય છે કે રાવણ જાણી ગયો હોય છે કે રામ ઈશ્વર છે તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી જ તેણે સીતાનું હરણ કર્યું છે. જેમકે - રામચરિતમાનસ વગેરેમાં રાવણમાં ભક્તની આછી ઝાંખી થાય છે. કેટલાક રામકથાપરક રૂપકોમાં સ્વયં શૂર્પણખા જ કપટવેશ ધારણ કરીને રાવણને સીતાહરણમાં મદદરૂપ બને છે. જેમકે - આ. ચૂ.માં^{૭૩} શૂર્પણખા સીતારૂપે કૃત્યારાવણમાં^{૭૪} ગૌતમી રૂપે સીતાને દૂર લઈ જાય છે અને ફરીથી બીજી વખત સીતા રૂપે લક્ષ્મણને કટુવચનો કહીને રામની પાછળ મોકલે છે. પાછળથી રાવણ સીતાનું હરણ કરે છે એ નોંધપાત્ર છે.

શૂર્પણખાના અપમાનનો બદલો લેવાના આશયથી રાવણ સીતાહરણ કરે છે એવું બા. રા.માં^{૭૫} દર્શાવ્યું છે. પ્ર. ના.^{૭૬} મુજબ પરિવ્રાજક અતિથિ રૂપે ધારણ કરીને સીતાહરણ કરે છે તેવો ઉલ્લેખ છે. મ. ચ.,^{૭૭} અન. રા.,^{૭૮} આ. ર.^{૭૯} વગેરેમાં ભીક્ષુ રૂપે આવીને સીતાહરણ કરે છે. આ. ચૂ.માં^{૮૦} સ્વયં રામ રૂપે સીતાનું અપહરણ કરે છે એવી કથા કહી છે.

૨) કનકમૃગ :- વા. રા.ની કથા પ્રમાણે, શૂર્પણખાના વિરૂપણ તથા ખર-વધ સમાચાર અને સીતાની સૌંદર્યની પ્રશંસા સાંભળી રાવણ મારીચ પાસે જાય છે અને ત્યાં તેને કનકમૃગ બની સીતાહરણમાં સહાયરૂપ બનવા આજ્ઞા આપે છે. મારીચ તેને આ કાર્યમાં અટકાવતાં લંકાના વિનાશની ચેતવણી આપે છે. તેથી રાવણ તેને આ કાર્યમાં મદદરૂપ બને તો અર્ધું રાજ્ય આપવાની લાલચ આપે છે. અંતે જો નહીં આવે તો મૃત્યુદંડની ધમકી પણ આપે છે. તેથી મારીચ કનકમૃગ બની પંચવટીમાં વિચરણ કરે છે. સીતાના આગ્રહથી રામ સીતાને લક્ષ્મણ, જટાયુના રક્ષણમાં સોંપી મૃગને મારવા જાય છે. સર્ગ ૩૪ થી ૪૪ કનકમૃગની એ પરંપરા પ્ર. ના.,^{૮૧} મહાનાટક^{૮૨} તથા ઉદારરાઘવમ્ વગેરે રૂપકોમાં આવા જ પ્રકારે વર્ણન છે.

મહાનાટકની કથા મુજબ રામ-લક્ષ્મણ કનકમૃગનો શિકાર કરવા સાથે ગયા છે. તેવી વિશિષ્ટ વિગત નોંધપાત્ર છે. ઉદારરાઘવમ્માં રાવણ પાછળથી

કુલપતિના રૂપે આવી સીતાનું હરણ કરે છે. વા. રા. પ્રમાણે રામના વજ્ર સમાન શરના ઘાથી તે મૃગરૂપ છોડી મૂળ મારીચ રૂપે પ્રગટ થાય છે. અને પછી રાવણના વચનનું સ્મરણ થવાથી સીતાહરણની સુવિધા ઊભી કરી દે છે.

પર્ણકુટિમાં રાક્ષસના વિપત્તિસૂચક શબ્દોથી સીતા ભયભીત થઈ જાય છે. લક્ષ્મણને તેમની સહાયાર્થે જવાનું કહે છે. પરંતુ લક્ષ્મણ રામને સહાયની કંઈ આવશ્યકતા નથી તેવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે અને વિશેષમાં કહે છે કે “હું તમને એકલા ન છોડી શકું. તમે ચિંતા ન કરો.”^{૮૩} આથી જાનકીને ક્રોધ ચડે છે.^{૮૪} અહીં સીતાના રોષનું મુખ્ય કારણ તેના પતિપ્રેમનું છે. વા. રા.માં માનવામાં આવ્યું છે કે સીતાના કટુવચનો સાંભળી લક્ષ્મણ રામની સહાય કરવા જતા પહેલા સીતાના રક્ષણ માટે ચારે તરફ ધનુષ્યની રેખા ખેંચે છે અને દેવતાઓના સોગંદ ખાઈને કહે છે કે આની અંદર કોઈ જશે તો તેનું મસ્તક ફાટી જશે.

લક્ષ્મણના ગયા પછી છદ્મવેશી રાવણને સીતા હાથ લાંબો કરી ભીક્ષા આપવા જાય છે કે તૂર્ત જ તે તેને બહાર ખેંચી લે છે. આવા પ્રકારની કથા મધુસૂદન સંપાદિત મહાનાટકમાં જોવા મળે છે. અહીં રાવણ સીતાને તુલસી^{૮૫} આપવા ઈચ્છે છે પરંતુ રેખાના ઉલ્લંઘનની સીતા ના પાડે છે પરંતુ રાવણ રેખા પાર કરી તેને લઈ જાય છે.

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે લંકા પહોંચી સીતાને પોતાના અંતઃપુરમાં રાક્ષસીઓના રક્ષણ માટે મૂકી રાવણ ૮ ગુપ્તચરોને રામની તપાસ કરી વધ કરવાનો આદેશ આપે છે. પરંતુ તેને કબંધ ખાઈ જાય છે. ત્યારપછી વા. રા.ની કથા પ્રમાણે રાવણ સીતાને વિચલિત કરવાના હેતુથી પ્રથમ પોતાનો વૈભવ બતાવે છે છતાં પણ અડગ રહેતા રાવણ તેને એક માસની મુદત આપી અશોકવાટિકામાં મોકલે છે.^{૮૬}

૩) માયાસીતા :- વા. રા.માં સીતાહરણનું આલેખન કર્યું છે. તેમાં બિભત્સ કહી શકાય તેવા દૃશ્યો છે, કારણ અહીં રાવણ એક હાથથી સીતાનો વાળ તથા બીજા હાથે તેની જાંઘને પકડી રથમાં રાખે છે.^{૮૭} આ બિભત્સતાને દૂર કરવાના હેતુથી ત્યાર પછીની રામકથાઓમાં બે વિભિન્ન મતો પ્રચલિત બન્યા છે. એક મત પ્રમાણે રાવણ સીતાનું હરણ કરતી વખતે તેનો સ્પર્શ કરતો જ નથી. તો વળી બીજા મત પ્રમાણે રાવણ વાસ્તવિક સીતાને નહીં પરંતુ સીતાની એક છાયા જ માત્ર લંકામાં લઈ ગયો છે.

પ્ર. રા.માં ગોદાવરી નદીઓ તથા સમુદ્રને સીતાહરણ પ્રસંગ સંભળાવે છે ત્યાં સાગર પૂછે છે કે -

“અપિ નામ મમ વધૂરિકા સ્પૃષ્ટા નિશાચરેણ ।”

એનો પ્રત્યુત્તર આપતા ગોદાવરી કહે છે કે “ન સ્પૃષ્ટા” પકડીને લઈ જવા ઈચ્છા રાખતો હતો ત્યારે અનસૂયાએ આપેલ અંગરાગ અગ્નિના રૂપમાં સીતાને વસ્ત્રનું આવરણરૂપ બની જાય છે. એવી નવીન કલ્પના ત્યાં કરેલી છે. શ્રી વિશ્વનાથસિંહ રચિત આ. ર.માં^{૬૬} રામે સીતાને અગ્નિદેવ પાસે થાપણ તરીકે મૂકીને છાયાસીતા સ્વીકારી હતી. આમ કેટલાક રૂપકોમાં રાવણ માયાસીતાને લંકામાં લઈ જાય છે તેવા નિર્દેશો સાંપડે છે. સીતાને રાવણથી બચાવવા માયા-સીતા અગ્નિમાં પ્રવેશે છે અને અગ્નિ રામને વાસ્તવિક સીતા પ્રદાન કરે છે તેવો ઉલ્લેખ વા. રા.ના ૩. કાં.માં છે.

૧૮.૩.૭ રામવિલાપ અને સીતાશોધ

વા. રા.ના અર. કાં.ના અંતિમ ૧૯ સર્ગોમાં કનકમૃગ વધ પછી રામને અપશુકન થાય છે તેવો પણ નિર્દેશ છે અને લક્ષ્મણ સામે મળતા રામે તેને ઠપકો આપ્યો છે. ત્યાર બાદ પોતાના નિવાસ સ્થાને પહોંચતા સીતાવિહીન પર્ણકૂટિ જોતાં રામનો વિલાપ વર્ણવ્યો છે. રામ - લક્ષ્મણ દક્ષિણ દિશા તરફ સીતા શોધ આરંભે છે. આ શોધ દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે જટાયુ, અયોમુખી, કબંધ તથા શબરી મળે છે. આમ પંચવટી પહોંચતા રામનો વિલાપ અને લક્ષ્મણે તેને આપેલું સાન્ત્વન એવી કથાઓ છે.^{૬૭} સંસ્કૃત રૂપકોમાં ભાસ્કર ભટ્ટ રચિત ઉન્મ. રા. પ્રેક્ષણકમાં રામનો વિલાપ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. જ્યાં સીતાનું હરણ નહીં, પણ હરણ રૂપે બની હતી એવી કથા કહી છે.

૧૮.૩.૮ જટાયુ પ્રસંગ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે જટાયુ સીતાના બચાવ માટે રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં પાંખો કપાઈ જતાં ભૂમિ પર પડ્યા છે. ત્યારે બંને ભાઈઓ સીતાશોધ કરતા મરણાસન્ન જટાયુ પાસે પહોંચે છે. જટાયુ રામને સીતાહરણની ટૂંકી વાત કરે છે અને તેમની સન્મુખ પોતાના પ્રાણ છોડી દે છે. પછી રામ-લક્ષ્મણ પિતા સમાન તેની વિધિવત્ અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરે છે.^{૬૮} પછીથી સીતાશોધ માટે દક્ષિણ દિશામાં પ્રયાણ કરે છે.

સંસ્કૃત રૂપકોના રચયિતાઓએ પોતાની રામકથામાં જટાયુ દિવ્યરૂપ ધારણ કરી સ્તુતિ કરે છે અને સ્વર્ગલોકમાં જાય છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. મ. ચ.ની^{૯૧} કથા મુજબ જટાયુની અંત્યેષ્ટિક્રિયા કર્યા પછી રામ રડ્યા છે. ડ. રા.માં^{૯૨} પણ રામની આંખમાં આ અવસરે આંસુ સરી પડે છે અને જટાયુની આ અવસ્થાને માટે પોતાને પાપી માને છે.^{૯૩} પૌલસ્ત્યવધમ્માં પણ રામને સીતાહરણ કરતાં જટાયુના મૃત્યુથી વધુ દુઃખ થયું છે^{૯૪} અને લક્ષ્મણને સંબોધીને કહે છે કે તમારા ત્રણમાંથી અમે ક્યારે મુક્ત બનીશું^{૯૫} વગેરે વિગતો પણ જોવા મળે છે. અભિ., કુન્દમાલા તથા અ. દ. વગેરેમાં આ પ્રસંગ ભૂલથી રહી ગયો હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

૧૮.૩.૯ કબંધ વધ

આ પ્રસંગ વા. રા.માં વિસ્તૃત જોવા મળે છે^{૯૬} ત્યાં કબંધ પોતે જ પોતાની આત્મકથા તથા બે ભિન્ન શાપોની વિગત આખ્યાયિકા રૂપે કહે છે. કબંધ રામને મતંગાશ્રમનો માર્ગ બતાવી શબરીનો પરિચય આપી તેના આશ્રમે જવાનું કહે છે.^{૯૭} ઉત્તરવર્તી રૂપકકારોએ કબંધની શાપમુક્તિનું વર્ણન વા. રા. અનુસાર જ વિસ્તારથી કર્યું છે. જેમકે મહાનાટકની કથા પ્રમાણે રામ^{૯૮} કબંધનો વધ કરે છે. પછીથી તે દિવ્યરૂપ ધારણ કરે છે પછીથી તે દિવ્યરૂપ ધારણ કરે છે એવી નોંધ છે. જાનકી પરિણય: રૂપકમાં કબંધ લક્ષ્મણ પર આક્રમણ કરે છે. એથી રામ એનો વધ કરે છે.^{૯૯}

રાઘવાખ્યુદયમ્માં લક્ષ્મણ રામને કહે છે કે પેલો કબંધ રાક્ષસ છે, એટલે રામ તેમને જંગલની અગ્નિમાં ફેંકવાનું કહે છે. લક્ષ્મણ તેમ કરે છે. પછીથી તે તેમાંથી દિવ્ય રૂપ ધારણ કરીને બહાર નીકળી રામના ચરણોમાં પડી પ્રાર્થના કરે છે.^{૧૦૦} સીતાદિવ્યચરિતમ્માં કબંધ રામને માર્ગ દર્શાવે છે પછી રામ લક્ષ્મણ તેની વિનંતીથી તેને અગ્નિદાહ કરે છે. પછીથી તે દિવ્ય રૂપ ધારણ કરે છે^{૧૦૧} એવી નોંધ છે. સીતારાઘવમ્ રૂપક મુજબ તો કબંધ પોતાના મૃત્યુ પછી પૂર્વરૂપ હનુ. બને છે અને રામની કૃપાથી નિવૃત્તિની જાણ કરે છે.^{૧૦૨}

થોડાક રૂપકોમાં કબંધ વધ અને એની દાહક્રિયા લક્ષ્મણ કરે છે. જેમકે મ. ચ.,^{૧૦૩} અન. રા.,^{૧૦૪} રાઘવાનન્દ:^{૧૦૫} તથા પૌલસ્ત્યવધમ્^{૧૦૬} અહીં એ

દિવ્ય રૂપ ધારણ કરીને સ્વર્ગે જાય છે. મ. ચ.માં^{૧૦૭} સ્વયં કબંધ જ જણાવે છે કે રામની કૃપાથી પોતાને દિવ્ય રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. તદુપરાંત થોડાએક રૂપકોમાં ફક્ત કબંધ દહનનું વર્ણન જ છે. તેને દિવ્ય રૂપ પ્રાપ્ત થયાની બાબતમાં મૌન છે. જેમકે રઘુવીરવિજયમ્માં^{૧૦૮} લક્ષ્મણ કબંધનો વધ કરે છે તથા જાનકી-રાઘવમ્માં^{૧૦૯} રામ આગ્નેયાસ્ત્રથી કબંધને બાળે છે એવી વિગત નોંધી છે.

૧૮.૩.૧૦ શબર મિલન

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે રામ શબરીના આશ્રમે પહોંચી તેના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરે છે. અહીં તેની તપશ્ચર્યાનું ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. તે વનના વિવિધ કંદમૂળ રામ-લક્ષ્મણને અર્પણ કરે છે.^{૧૧૦} પછી તેમની સન્મુખ ગુરુના ગુણગાન ગાતી, રામને મતંગવનનું દર્શન કરાવી રામની આજ્ઞાનુસાર અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે અને સ્વર્ગલોકમાં પહોંચે છે. આખી ઘટના આખ્યાયિકા બની રહી છે. શબરીકથા^{૧૧૧} પ્રસંગમાં ગુરુભક્તિ તથા તપસ્યાના મહિમા પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. નવધા ભક્તિનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી જે નોંધપાત્ર છે.

ભવભૂતિ, મુરારિ, લક્ષ્મણસૂરિ, જગૂવકુલભૂષણ કવિ વગેરે રૂપકકારોએ શબરી પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું છે. મ. ચ.^{૧૧૨} અનુસાર શબરી મતંગાશ્રમમાં રહેનારી એક તપસ્વીની છે અને તે રામને વિભીષણનો એક પત્ર પહોંચાડે છે. વિભીષણ સુગ્રીવની મિત્રાચારી કરાવવામાં મદદરૂપ બને છે અને મંથરાનું રૂપ ધારણ કરી રામને વનવાસ પણ અપાવે છે.^{૧૧૩}

પાઠ નોંધ

૧. વા. રા. - ૩/૪/૧૬
૨. એજન - ૩/૪/૨૨ અને ૨૩
૩. તાતાચાર્ય - સીતાનન્દ: અંક-૮, પૃષ્ઠ-૧૪
૪. શ્રીરંગ સ્વામી - રઘુવીરવિજયમ્ - અંક-૧, પૃષ્ઠ-૩૫
૫. રામભદ્ર દીક્ષિત - જાનકી પરિણય - અંક-૫
૬. સોમેશ્વર - ડ. રા. ૪/૪૬
૭. એજન - ૪/૪૮
૮. એજન - અંક-૪, પૃષ્ઠ-૭૬
૯. શ્રીનિવાસ - સીતાદિવ્યચરિતમ્ - ૪/૩૩
૧૦. એજન - ૪/૩૪
૧૧. રામપાણિવાદ - સીતારાઘવમ્ - ૪/૩૩
૧૨. વીરરાઘવ - રામરાજ્યાભિષેક - અંક - ૫
૧૩. લક્ષ્મણસૂરિ - પૌલસ્ત્યવધમ્ - અંક - ૧
૧૪. વા.રા. - ૩/૫/૨૨ ઓર ૨૩
૧૫. એજન - ૩/૫/૨૬
૧૬. અહં જ્ઞાત્વા નરાવ્યાઘ્રં વર્તમાનદૂરતઃ।
બ્રહ્મલોકં ન ગચ્છામિ ત્વામદૃષ્ટવા પ્રિયાતિથિમ્॥ વા. રા. ૩/૪/૨૫
૧૭. એજન - ૩/૫/૩૮
૧૮. એજન - ૩/૬/૨૩ થી ૨૫
૧૯. એજન - ૩/૭/૨૪
૨૦. એજન - ૩/૩૧
૨૧. એજન - ૩/૧૨/૩૦

૨૨. એજન - ૩/૧૨/૩૨ થી ૩૪
૨૩. વેંકટેશ્વર - રાઘવાનંદ: - અંક - ૫
૨૪. શ્રીનિવાસ - સીતાદિવ્યચરિતમ્ - અંક - ૪
૨૫. વા. રા. - યુ. કાં. સર્ગ - ૮
૨૬. એજન - ૭/૧૨/૨
૨૭. એજન - ૭/૨૩/૧૭-૧૮
૨૮. એજન - ૩/૭/૨૪
૨૯. એજન - ૩/૧૮/૨૧
૩૦. મહાનાટક - અંક - ૩
૩૧. જયદેવ - પ્ર. રા. - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૨૬
૩૨. વેંકટેશ્વર - રાઘવાનંદ: - અંક - ૨, પૃષ્ઠ - ૧૨૫
૩૩. ભગવન્તરાય - રાઘવાભ્યુદયમ્ - અંક - ૨, પૃષ્ઠ - ૮
૩૪. શ્રીનિવાસ - સીતાદિવ્યચરિતમ્ - અંક - ૫
૩૫. વિશ્વનાથસિંહ - આ. ર. - અંક - ૩
૩૬. રામપાણિવાદ - સીતારાઘવમ્ - ૪/૩૬
૩૭. નારાયણ શાસ્ત્રી - મૈથિલીયમ્ - અંક - ૫
૩૮. સુંદરવીરરઘુદ્વહસૂરિ - અભિનવરાઘવમ્ - અંક - ૪, પૃષ્ઠ - ૧૬૦
૩૯. કૃષ્ણકાન્ત - વિક્રાન્તરાઘવમ્-વ્યાયોગ
૪૦. જગ્ગૂબકુલભૂષણકવિ - મંજુલમંજીરમ્ - અંક - ૫
૪૧. મહાલિંગશાસ્ત્રી - આદિ કાવ્યોદય - અંક - ૭
૪૨. હનુ. ૮/૩૦, ૧૪/૨૯, પૃષ્ઠ - ૭૨
૪૩. સોમેશ્વર - ડ. રા. - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૭૮
૪૪. ભવભૂતિ - મ. ચ. - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૧૦૨ એવં ૧/૨૦

૪૫. મુરારિ - અન. રા. - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૭૮
૪૬. મહાદેવ - આ. ચૂ. - અંક - ૨, પૃષ્ઠ - ૬૦
૪૭. ઐજન - ૨ / ૧૧
૪૮. ઐજન - ૨ / ૧૪
૪૯. રાજચૂડામણિ - આનંદરાઘવમ્ - અંક - ૫
૫૦. જાનકીરાઘવમ્ - અંક - ૫
૫૧. વીરરાઘવ - રામરાજ્યાભિષેક - અંક - ૫
૫૨. કસ્તુરી રંગાચાર્ય - રઘુવીરવિજયમ્ - અંક - ૧
૫૩. લક્ષ્મણસૂરિ - પૌલસ્ત્યવધમ્ - અંક - ૧
૫૪. રાજશેખર - વા. રા. - ૫/૭૮
૫૫. જયદેવ - પ્ર. રા. - ૫/૩૪
૫૬. ભવભૂતિ - મ. ચ. - ૫/૧૨
૫૭. મુરારિ - અન. રા. - ૫/૫
૫૮. રાધામંગલ શાસ્ત્રી - ઉદારરાઘવમ્ - ૧/૧૦૬
૫૯. રાજશેખર - બા.રા. - અંક - ૫
૬૦. વા. રા. ૩/૨૮/૩૦, ૩૧ આદિ
૬૧. વૈંકાર્યભૂપતિ - વીરરાઘવવ્યાયોગ
૬૨. કૃષ્ણકવિ - વિક્રાન્તરાઘવવ્યાયોગ
૬૩. મહાનાટક - ૩/૫૨
૬૪. તાતાર્ય - સીતાનંદ: - અંક - ૮, પૃષ્ઠ - ૧૫
૬૫. રાજચૂડામણિ દીક્ષિત - આનન્દરાઘવમ્ - અંક-૫
૬૬. વા. રા. - ૩, સર્ગ ૧૧ સે ૨૧
૬૭. ઐજન - ૩ સર્ગ ૨૫ થી ૩૦

૬૮. ભાર્યાર્થે તુ તવાનેતુમુદ્યતાહં વરાનનાં વિરુપિતાસ્મિ । વા. રા. ૩/૨૨/૧૮
૬૯. એજન - ૩/૪૬ - ૧૪ અને ૧૮ પછીના શ્લોકો
૭૦. ભવભૂતિ - મ. ચ. - અંક - ૧
૭૧. મુરારિ - અન.રા. - અંક - ૩
૭૨. મહાનાટક ૧/૨૧-૨૨
૭૩. શક્તિભદ્ર - આ.ચૂ. - અંક - ૨, પૃષ્ઠ - ૬૦
૭૪. કૃત્યારાવણ - અંક - ૧
૭૫. રાજશેખર - બા. રા. - અંક - ૫
૭૬. ભાસ - પ્ર. ના. - અંક - ૫
૭૭. ભવભૂતિ - મ. ચ. - અંક - ૫
૭૮. ભાસ - પ્ર. ના. - અંક - ૫
૭૯. વિશ્વનાથસિંહ - આ. ર. - અંક - ૩
૮૦. શક્તિભદ્ર - આ. ચૂ. - અંક - ૩
૮૧. ભાસ - પ્ર. ના. - અંક - ૫
૮૨. મહાનાટક - ૩/૨૭
૮૩. વા. રા. - ૩/૪૫/૧૮ સે ૨૦
૮૪. એજન - ૩/૪૫/૨૪
૮૫. મહાનાટક - ૩/૬૧ સે ૭૨
૮૬. વા. રા. - ૩ સર્ગ ૫૫-૫૬
૮૭. એજન - ૩/૪૯/ ૧૬ અને ૧૭
૮૮. વિશ્વનાથસિંહ - આ. ર. - અંક - ૩
૮૯. વા. રા. - ૩ /સર્ગ - ૫૭ સે ૭૫
૯૦. એજન - ૩/૬૮/૨૯-૩૦

૯૧. ભવભૂતિ - મ. ચ. - ૫/૨૨
૯૨. સોમેશ્વર - ડ. રા. - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૧૧
૯૩. ઁજન - ૫/૬૦
૯૪. લક્ષ્મણસૂરિ - પૌલસ્ત્યવધમ્ - અંક - ૩, પૃષ્ઠ - ૫૩
૯૫. ઁજન - ૩/૩૮
૯૬. વા. રા. - ૩/૬૧ સે ૭૩
૯૭. ઁજન - ૩/૭૩/૨૬-૨૭
૯૮. મહાનાટક - અંક - ૪
૯૯. રામભદ્ર દીક્ષિત - જાનકી પરિણય - અંક - ૬, પૃષ્ઠ - ૬૪
૧૦૦. ભગવન્તરાય - રાઘવાભ્યુદયમ્ ૪/૩૫
૧૦૧. શ્રીનિવાસ - સીતાદિવ્યચરિતમ્ - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૧૪૬-૧૪૭
૧૦૨. રામપાણિવાદ - સીતારાઘવમ્ - ૫૭
૧૦૩. ભવભૂતિ - મ. ચ. - અંક-૫, પૃષ્ઠ-૧૦૧ ઁવં ૫/૩૨
૧૦૪. મુરારિ - અન. રા. - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૨૮૭ ઁવં ૫/૨૪
૧૦૫. વેંકટેશ્વર - રાઘવાનન્દ: - અંક - ૩, પૃષ્ઠ - ૩૮બી
૧૦૬. લક્ષ્મણસૂરિ - પૌલસ્ત્યવધમ્ - અંક - ૩
૧૦૭. ભવભૂતિ - મ. ચ. - ૫/૩૪
૧૦૮. શ્રીરંગનાથ - રઘુવીરવિજયમ્ - અંક - ૧, પૃષ્ઠ - ૩૪
૧૦૯. વરદકવિ - જાનકીરાઘવમ્ - અંક - ૮
૧૧૦. વા.રા. - ૩/૭૪/૧૭
૧૧૧. ઁજન - ૩/૩૨ ઁને ૩૪
૧૧૨. ભવભૂતિ - મ. ચ. - ૨/૨૭
૧૧૩. ઁજન - ૫/૯

૧૮.૪ કિષ્કિન્ધાકાण्डम्

પ્રસ્તાવના

કિ. કાં.માં રામ હનુમાન મિલન, સુગ્રીવ-મૈત્રી, વાલી-વધ, હનુમાનાદિ વાનરોનું સીતા અન્વેષણાર્થે પ્રસ્થાન વગેરે ઘટનાઓનું પ્રમુખતયા આલેખન છે.

૧૮.૪.૧ રામ - સુગ્રીવ મિત્રતા

વાલ્મીકિએ રામ-સુગ્રીવની મિત્રતાનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. એ મિત્રતાના સૂત્રધાર હનુમાન છે. વા. રા.ની કથા પ્રમાણે, ઋષભૂક પર્વત પર રામ-લક્ષ્મણને દૂરથી આવતા જોઈને સુગ્રીવે “આ વાલીના ક્યાંક ગુપ્તચર તો નહીં હોય ને !” એમ શંકા કરી. પોતાના મંત્રી હનુમાનને તેમની પાસે મોકલે છે.^૧

હનુમાન ભીક્ષુરૂપ ધારણ કરી તેમની પાસે પોતાનો પરિચય આપે છે તથા સુગ્રીવ સાથે મિત્રાચારી કરવા પણ વિનંતી કરે છે પછી તેઓ પોતાનું મૂળરૂપ પ્રગટ કરે છે.^૨ હનુમાન રામ-લક્ષ્મણને પોતાના ખભે બેસાડીને સુગ્રીવ પાસે લઈ જાય છે અને અગ્નિની સાક્ષીએ બંને મિત્રો બને છે. હનુ.માં^૩ વા. રા.અનુસાર જ આ કથા કહી છે. વિરુપાક્ષદેવ રચિત ઉન્મ. રા. પ્રેક્ષણકમાં લક્ષ્મણ રામની સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી કરાવે છે. જે વિગત નવીન છે. વા. રા.માં વાલી અને સુગ્રીવ અનુક્રમે ઈન્દ્ર અને સૂર્યના પુત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા છે.^૪ મુરારિના અન. રા.માં સુગ્રીવ ચરિત્રનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં રામ લક્ષ્મણને કહે છે કે સુગ્રીવ સાથે મિત્રતાના બે કારણો દર્શાવ્યા છે. (૧) એનો જન્મ આપનાર સૂર્ય છે. જે ઈક્ષ્વાકુવંશનો પ્રવર્તક છે.^૫ (૨) અભિમાની વાલીને આપણી મિત્રતાની જરૂર નથી^૬ તથા આ રૂપકમાં બંનેની મિત્રતા ગુહ કરાવે છે. જે વિગત નોંધપાત્ર છે.

શક્તિભદ્ર કૃત આ. ચૂ.^૭ રૂપકમાં અન. રા.સમાન જ વિગત દર્શાવી છે. ઉ. રા.માં^૮ તથા વાલીવિજયવ્યાયોગમાં^૯ રામ-સુગ્રીવની મિત્રાચારીનું કારણ બંનેનો સૂર્યવંશ છે. જાનકીરાઘવમ્,^{૧૦} રાઘવાનંદઃ,^{૧૧} રાઘવાખ્યુદયમ્^{૧૨} વગેરે રૂપકોમાં આ ઘટનામાં કંઈ ફેરફાર કર્યો નથી. મહાદેવના અ. દ.માં રામ-સુગ્રીવની મિત્રાચારીનું એક માર્મિક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે તે મુજબ શંખર નામનો એક રાક્ષસ

માયાથી સુગ્રીવનું મસ્તક કાપી રામની સન્મુખ ફેંકે છે, રામ કરુણ વિલાપ કરે છે.^{૧૩} અંગદાદિ તેને મારવા તૈયાર થાય છે. પરંતુ એટલામાં સામેથી સુગ્રીવ આવી પહોંચે છે,^{૧૪} સીતારાઘવમ્^{૧૫} તથા રામરાજ્યાભિષેકમાં^{૧૬} રામ સુગ્રીવની મિત્રતાનું વર્ણન પૂર્વવર્તી રૂપકકારોનું અનુકરણ માત્ર છે. કંઈ વધુ માહિતી મળતી નથી.

વા. રા.માં વાલી સુગ્રીવની શત્રુતાના કારણ અંગે સુગ્રીવના મુખમાં મુકાયેલા વૃત્તાંત ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે. એક વખત માયાવી રાક્ષસે વાલીને પડકાર્યો. વાલી તેનો વધ કરવા તેની પાછળ દોડ્યો. તેની સાથે સુગ્રીવ પણ ગયો. વાલીના ડરથી માયાવી રાક્ષસ ગુફામાં ધૂસી ગયો. વાલી સુગ્રીવને ગુફા પાસે ઉભો રાખી અંદર ગયો. આમ એક વર્ષ પસાર થયું. સુગ્રીવે ગુફામાંથી ફીણ સાથે લોહીની ધારા બહાર નીકળતી જોઈ, તેથી તે ભયભીત થઈ ભાગી- કિષ્કિન્ધામાં પાછો આવ્યો. મંત્રીઓએ તેને રાજ બનાવ્યો. ત્યાં વાલી રાક્ષસનો વધ કરી કિષ્કિન્ધામાં પુનઃ આવ્યો. સુગ્રીવના અનુનય વિનયનો તિરસ્કાર કરી વાલીએ તેની પત્ની રૂમાને ગ્રહણ કરી અને સુગ્રીવને નગરની બહાર કાઢી મૂક્યો. ત્યારથી તે ઋષમૂક પર્વત પર રહેવા લાગ્યો.^{૧૭} ત્યાર પછી અગ્નિની સાક્ષીએ રામ-સુગ્રીવને મિત્ર બનાવે છે એવી કથા છે. મહાનાટકની કથા પ્રમાણે તારા સુગ્રીવની જ પત્ની હતી અને જેને વાલીએ સુગ્રીવ પાસેથી લઈ લીધી હતી.^{૧૮}

૧૮.૪.૨ વાલી વધ

કથાનકના વિકાસમાં વાલી-વધ એક અગત્યની કડી છે. તે રામના જીવનની એક મહત્ત્વની ઘટના પણ બની રહે છે. તેથી જ તો વાલ્મીકિ સિવાયના લગભગ બધા જ કવિઓએ આ પ્રસંગ લોકોમાં રોચક થાય એ રીતે વર્ણવ્યો છે. વા. રા.ના મતે રામ સુગ્રીવની વિષાદગ્રસ્ત પરિસ્થિતિ જાણી લે છે. તેથી એ જ અવસરે વાલી વિરુદ્ધ સુગ્રીવની સહાય કરવા રૌદ્ર પ્રતિજ્ઞા લે છે, ત્યાર પછી સુગ્રીવ સીતાની શોધ કરવાના વચનથી બંધાય છે. સુગ્રીવ વાલીની વીરતા તથા તેના પરાક્રમની વિસ્તૃત માહિતી આપતા કહે છે કે, “વાલીએ પિતા મહેન્દ્ર પાસેથી મેળવેલ માળા પહેરીને દંદુભિને યુદ્ધમાં માર્યો તેનું શબ એક યોજન દૂર ફેંકી દીધું. તેનું થોડું રૂધિર મતંગના આશ્રમમાં પડ્યું. તેથી ઋષિએ તેને શાપ આપ્યો એ શાપથી તે અહીં આવી શકતો નથી.”

સુગ્રીવ રામને દંદુભિના અસ્થિ ખતાવે છે. તેણે ૭ તાલ વૃક્ષોનું એક જ બાણે છેદન કર્યું હતું.^{૧૯} અભિ.,^{૨૦} મ. ચ.^{૨૧} તથા અન. રા.^{૨૨} ઇત્યાદિ રૂપકોમાં પણ ૭ તાલ વૃક્ષોના છેદનનો નિર્દેશ છે, પણ ત્યાં રામે નહીં, પણ લક્ષ્મણે દંદુભિ અસ્થિને ફેંક્યા છે તેવી વિશિષ્ટ વિગત છે. રાઘવાભ્યુદયમ્^{૨૩} અને જાનકી પરિણયઃ^{૨૪} રૂપક પ્રમાણે, રામ હનુમાનની સાથે ઋષભૂક પર્વત તરફ જઈ રહ્યા હતા, ત્યાં માર્ગમાં દંદુભિ-અસ્થિ કંકણને પગના અંગુઠાથી દૂર ફેંકે છે તથા ૭ તાલ વૃક્ષોને એક બાણથી કાપી નાખે છે એમ નોંધ્યું છે. સીતાદિવ્યચરિતમ્,^{૨૫} વાલિવિજય^{૨૬} (વ્યાયોગ), રામરાજ્યાભિષેકમ્,^{૨૭} મૈથિલીયમ્^{૨૮} વગેરેમાં ૭ તાલ વૃક્ષોને રામ એક જ બાણથી કાપે છે. એવું દર્શાવ્યું છે.

મહાનાટક^{૨૯} અનુસાર ૭ તાલ એક સર્પની પીઠ પર ચકાકારે ઉભો છે તેવા પ્રકારની રસિક સુંદર આખ્યાયિકા આપી છે. જેની ટૂંકી વિગત આ પ્રમાણે છે. વાલીએ કોઈક ગુફામાં તાલ વૃક્ષના ફળ રાખ્યા હતા. પરંતુ કોઈક તેમાંથી ૭ ફળ લઈ જાય છે. વાલીને તેની જાણ થાય છે. તેવામાં વાલી તે ગુફામાં એક સર્પને જૂએ છે અને તેને ચોર માની તેને શાપ આપે છે કે “તારા શરીર પર ૭ તાલ વૃક્ષો થશે.” સર્પે તેને પ્રતિશાપ આપતા કહ્યું કે “જે પુરુષ તે વૃક્ષોને વીંધશે તે તને મારશે.”

અહીં રામ પ્રથમ સર્પના શરીર પર ચકાકારે રહેલા વૃક્ષને જૂએ છે એટલે શેષાંશ લક્ષ્મણના પગને પોતાના પગથી દબાવી સર્પને સીધો કરે છે તેવી વિશિષ્ટ નોંધ છે અને પછી ૧ બાણથી ૭ વૃક્ષને કાપી નાખે છે. આમ છતાં પણ સુગ્રીવનો સંદેહ દૂર થતો નથી અને રામને વાલીએ મેળવેલ માળાની કથા સંભળાવે છે.

કશ્યપે કઠોર તપ કરીને શિવ પાસેથી તે માળા મેળવેલી પરંતુ તે પોતાના પુત્ર ઈન્દ્રને આપે છે અને સમય જતાં ઈન્દ્ર તે માળા વાલીને આપે છે. ઈન્દ્રની આ માળાનો વાલ્મીકિએ અનેક અવસરે ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ તેની કંઈ વિશેષતા નથી એ નોંધવું પૂરતું ગણાશે. પરંતુ અહીં આ માળાથી જ વાલીને અજેય કહ્યો છે. તેથી પ્રથમ રામે મુક્ત કરેલા સર્પોએ વાલીની તે માળા ચોરી લાવવા આદેશ આપ્યો એવી વિગત છે.

વા. રા.માં વાલી-સુગ્રીવ વચ્ચે બે વખત યુદ્ધ થયું. પ્રથમ ઢંઢ્યુદ્ધમાં રામ બંને ભાઈઓને ઓળખી શકતા નથી. જેથી સુગ્રીવ યુદ્ધમાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત

કરી રામ પાસે પાછો આવે છે . એટલે રામ તેને ગજપુષ્પની માળા પહેરાવી^{૩૦} ફરી યુદ્ધમાં મોકલે છે . બીજી વખતના યુદ્ધમાં વર્ણન વિસ્તૃત કર્યું છે . સુગ્રીવના દ્વંદ્વયુદ્ધમાં રામ વાલીની છાતીમાં બાણ મારે છે અને તે જમીન પર પડી જાય છે . તેવી રીતે વાલી વધ કર્યાનો નિર્દેશ છે .^{૩૧}

રામકથાપરક રૂપકોમાં વાલ્મીકિના પરવર્તી રૂપકકારોમાં શક્તિભદ્ર, જયદેવ, સોમેશ્વર, રાજચૂડામણિ દીક્ષિત, વેંકટેશ્વર, શ્રીનિવાસ, સુખ્રમણ્યમ્, નારાયણ શાસ્ત્રી, લક્ષ્મણસૂરિ, જગ્ગૂવકુલભૂષણકવિ, શ્રીરંગનાથ તથા લક્ષ્મીનૃસિંહે ફક્ત વાલીવધનો ઉલ્લેખ કર્યો છે .

મ. ચ.માં^{૩૨} માલ્યવાનની ચડામણીથી વાલી રામ-લક્ષ્મણને માર્ગમાં જ રોકે છે અને રામના હાથે તેનો વધ થાય છે . અન. રા.માં^{૩૩} એક નવીન કલ્પના કરી છે . તે મુજબ લક્ષ્મણ દંદુભિના અસ્થિકંકાલને કે જે વૃક્ષ પર ટીંગાયેલા હતા તેને દૂર ફેંકે છે એટલે જાંબવાનથી મોકલાયેલ વાલી આવીને તેને લડાઈનું આહ્વાન આપે છે અને અંતે રામ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં તેને હણે છે . મહાનાટક^{૩૪} તથા જાનકી પરિણય:માં^{૩૫} પણ વાલીનો વધ દ્વંદ્વયુદ્ધથી જ થયો છે તેવું નોંધ્યું છે .

અભિ.માં વાલી રામને કહે છે કે હું આપના દંડથી પાપી બની ગયો છું^{૩૬} અને પછીથી યમ વડે મોકલાયેલા વિમાનમાં બેસીને તે યમપુરીમાં જાય છે^{૩૭} તેવી વિગત નોંધી છે . મહાનાટક પ્રમાણે વૃક્ષની ઓથમાં રહીને વાલીને માર્યો છે^{૩૮} તેવી વિગત કહી છે . અહીં રામ વાલીની સામે આવતા તેણે તેમને પડકાર ફેંકતા જુસ્સાથી કહ્યું છે કે , “તમે મને વૃક્ષની ઓથે રહીને માર્યો છે , તેથી આપનો શો અપરાધ કર્યો છે ?”

રામ તેનો પ્રત્યુત્તર આપતા કહે છે કે - “સુગ્રીવની પત્ની રૂમાનું તે અપહરણ કર્યું છે અને નાનાભાઈની પત્નીને ઘરમાં રાખે તે વધને પાત્ર જ છે . તેથી તને માર્યો છે .” તથા બીજી એ વિગત અહીં નોંધવામાં આવી છે કે વાલી વધ પછી પિતાના વધનો બદલો લેવા માટે અંગદ રામ સામે યુદ્ધ કરવા આવે છે . એ અવસરે રામ અંગદ સામે બે હાથ જોડીને ઉભા રહે છે .^{૩૯} એટલામાં આકાશવાણી સંભળાય છે કે “રામ જ્યારે દ્રાપરમાં કૃષ્ણરૂપે અવતરશે ત્યારે વાલી વ્યાધ રૂપે તેનો બદલો લેશે” એ સાંભળતા જ અંગદ રામ સામે યુદ્ધનો નિર્ણય બંધ રાખે છે અને વાલી અંગદને દાસ રૂપે રામને સોંપી પોતાનો પ્રાણ છોડે છે .^{૪૦}

એવી વિશિષ્ટ વિગતો દર્શાવી છે. રામે વાલીને પાછળથી માર્યો છે, એવો આક્ષેપ પણ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં આ. ચૂ.માં રાવણ,^{૪૧} વા. રા.માં રાવણ પુત્ર સિંહનાદ,^{૪૨} અ. દ.માં અંગદ રૂપધારી શંખર રાક્ષસ સીતારાઘવમ્^{૪૩} તથા અભિ.માં^{૪૪} સ્વયં વાલીએ જ રામને દોષિત ઠેરવ્યા છે.

સીતાનન્દ: રૂપકમાં રાવણ રામનો વધ કરવા વાલીને મોકલે છે. રામ વાલીને યુદ્ધમાં હણે છે પરંતુ અહીં વાલી પોતાની સ્વર્ણમાળા રામને મરતી વેળા આપે છે^{૪૬} જે નવીન ઘટના છે. જાનકી પરિણય:ના મતે વાલી રામ તથા સુગ્રીવની મિત્રતાનો વિરોધ કરે છે એ કારણે રામ વાલી વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે અંતે રામ તેનો વધ કરે છે.^{૪૭} રામાખ્યુદયમ્માં રામ સુગ્રીવને કહે છે કે યુદ્ધમાં વાલીનો વધ કરીશ.^{૪૮} એટલામાં વાલી રામને યુદ્ધ માટે પડકાર કરે છે. રામ પ્રસન્નતાથી કહે છે કે હું સંકટથી મુક્ત થઈ ગયો છું કારણ કે તે સ્વયં જ મને લડાઈ માટે બોલાવે છે^{૪૯} તેવી સંક્ષિપ્ત કથા નિરૂપી છે.

આનન્દરાઘવમ્માં રાવણે વાલીને એક પત્ર મોકલ્યો હતો. જેમાં જણાવ્યું હતું કે રામ-લક્ષ્મણને પકડીને મારી પાસે ઉપસ્થિત કરવા.^{૫૦} આ અંગે વાલી તાર નામના મંત્રી સાથે મંત્રણા કરી રહ્યો છે એટલામાં તો સુગ્રીવ સાથે રામ વાલી સન્મુખ આવી પહોંચે છે. વાલીના કહેવાથી રામ તેમની સામે યુદ્ધ કરે છે અને એક જ બાણથી તેનો વધ કરે છે^{૫૧} એવી કથા કહી છે.

રામરાજ્યાભિષેક રૂપકમાં આ અંગે એક નવીન કલ્પના રજૂ કરી છે. વાલી રામની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને, તૂર્ત જ તેમની સામે આવીને બંનેની સાથે લડવા તૈયાર થાય છે. વાલીની સંમતિથી આગળ સુગ્રીવ અને પાછળ રામ બંને એક સાથે યુદ્ધ શરૂ કરે છે. પછી રામ પાછળથી એનો ૧ બાણથી વધ કરે છે.^{૫૨}

ઉન્મ. રા. (પ્રેક્ષણક)માં^{૫૩} વાલીનો વધ લક્ષ્મણ કરે છે એવી નોંધ છે. અભિનવરાઘવમ્^{૫૪} અને વાલિવિજય (વ્યાયોગ)માં^{૫૫} સુગ્રીવ જ વાલીનો વધ કરે છે, એવી વિગત દર્શાવી છે. જે નોંધપાત્ર છે. મંજુલમંજીરમ્ રૂપકમાં તો એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કલ્પના કરી છે કે રામે દંડુભિ અસ્થિને ફેંક્યા પછી વાલી રામના તરફ ૭ સાલ વૃક્ષો મોકલે છે. રામ એની સાથે જ વાલીને પણ વીંધી નાખે છે.^{૫૬} પ્રસન્ન હનુમાનમાં સુગ્રીવ સીતાન્વેષણમાં વિઘ્નો નાખે છે,^{૫૭} એથી

રામ એનો વધ કરે છે. પરંતુ વાલીવધ અંગે તો એ રૂમાનું જ કારણ દર્શાવે છે.^{૫૮} રઘુવીરચરિતમ્ રૂપકમાં તો હનુમાન રામ-લક્ષ્મણને ઋષભૂક પર્વત પર લઈ જતા હોય ત્યાં માર્ગમાં વાલીની વાટિકા આવે છે. વાલી તેમને રૂબરૂ મળે છે. તેમનો પરિચય પૂછે છે. પછીથી રામ-લક્ષ્મણ બંને સાથે લડે છે અને બંનેની સામે યુદ્ધમાં એનું અવસાન થાય છે^{૫૯} એવું નોંધ્યું છે.

અભિ.માં હનુમાનના સૂચનથી રામ વાલી વધ કરે છે. અને વાલી હનુમાનના હાથે છેલ્લે જળ પીને પ્રાણ છોડે છે.^{૬૦} આમ ૭મી, ૮મી સદીના પરવર્તી રૂપકકારોએ રામના ચરિત્ર પર વાલી-વધ દોષથી રામને મુક્ત કરવા નવીન કલ્પનાઓ કરી છે. તદુપરાંત વાલી પરસ્ત્રી હરણ કરવા ઈચ્છતો હતો, તેની આ પ્રકારની બુરાઈનો નિર્મૂળ નાશ કરવા વાલીવધ ઉચિત છે. બીજું આ ઉપરાંત વાલ્મીકિની દષ્ટિએ ધર્મ, દેશ, કાળ તથા પરિસ્થિતિ અનુસાર વાલીવધ કરવો જરૂરી હતો.

વાલીવધ પછી તારા વિલાપ કરતી રામ પાસે આવે છે. હનુમાન તેને સમજાવે છે તેનું વર્ણન વા. રા.માં આપ્યું છે. વાલીની અંત્યેષ્ટિક્રિયા પછી રામ સુગ્રીવને કિષ્કિન્ધાનો રાજ બનાવે છે તથા અંગદને યુવરાજપદે પ્રસ્થાપિત કરે છે. પછી રામ વનમાં જ નિવાસ કરે છે^{૬૧} તેવો નિર્દેશ છે વા. રા.અનુસાર રામ પ્રવર્ષણગિરિ પર ગુફામાં વર્ષાઋતુ વીતાવી હતી તેવી માહિતી મળે છે.^{૬૨}

૧૮.૪.૩ સીતા શોધ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે સીતા શોધ માટે વાનરોને મોકલાવાનું ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે.^{૬૩} જે મુજબ પ્રારંભમાં સુગ્રીવે હનુમાનની સલાહથી નીલની સેનાને આજ્ઞા આપવાનો નિર્દેશ છે. પરંતુ વિરહી રામ સુગ્રીવની આ ધીમી ગતિથી અકળાઈ જઈ લક્ષ્મણને કિષ્કિન્ધામાં મોકલે છે. લક્ષ્મણ કિષ્કિન્ધામાં આવી અકૃતજ્ઞ સુગ્રીવને ધમકી આપે છે. ત્યારે સુગ્રીવ પોતાની ભૂલ સ્વીકારી લક્ષ્મણ સાથે જ રામની પાસે આવી પહોંચે છે. તથા રામને પોતાની સાથે લાવેલ વાનરોને બતાવી આજ્ઞા આપવાની વિનંતી કરે છે ત્યાં રામની આજ્ઞાનુસાર વાનરોને સીતા શોધ કરવા મોકલાવામાં આવે છે.

હનુમાનની યોગ્યતા જાણી રામ તેને અભિજ્ઞાન રૂપે પોતાની મુદ્રિકા પ્રદાન કરે છે અને હનુમાન પણ પોતાના મિત્રોની સાથે દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ

કરવા પ્રસ્થાન કરે છે વા. રા.માં રામે હનુમાનને અભિજ્ઞાન રૂપે પોતાના નામવાળી મુદ્રિકા આપી છે^{૬૪} તેવી ટૂંકી વિગત છે. તો વળી રામકથાપરક સંસ્કૃત રૂપકોમાં આ અંગે જુદી જુદી કલ્પનાઓ આપી છે. જેમ કે જગ્ગુવકુલભૂષણ કવિએ પોતાના મંજુલમંજીરમ્ રૂપકોમાં હનુમાન રામની માળા, વીંટી અને મંજીર એમ ૩ વસ્તુઓ લઈને સીતાની પાસે જાય છે^{૬૫} એવો ઉલ્લેખ છે.

૧૮.૪.૪ સ્વયંપ્રભા પ્રસંગ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે હનુમાન કથા તેના સર્વ સાથીઓ સીતાની શોધ કરતાં કરતાં વિંધ્યની ગુફાઓ વચ્ચે નિર્જન અને નિર્મળ વનમાં પહોંચી જાય છે. જ્યાં ભૂખ-તરસથી પીડાતા સર્વ વાનરોને હનુમાન સ્વયંપ્રભાની અંધારી ગુફામાં લઈ જાય છે. જ્યોર્તિમય સુવર્ણયુક્ત આ ગુફામાં સ્વયંપ્રભા તપ કરી રહી હતી. હનુમાને તેમનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરી. તેથી તેણે પોતાનો પૂર્વ ઈતિહાસ કહ્યો છે. તે મુજબ મેરુ સાવર્ણિના પુત્રી છે તથા હેમાના રક્ષણ માટે તે અહીં નિવાસ કરતી હતી. ત્યાર પછી સ્વયંપ્રભા સર્વ વાનરોને ભોજન આપે છે તથા આંખો બંધ કરાવી, પોતાની દિવ્ય શક્તિથી તેમને ગુફામાંથી બહાર કાઢે છે. તે વાનરોને વિન્ધ્ય, પ્રવૃષણ વગેરે દક્ષિણ તટ પ્રદેશની ભૌગોલિક વગેરે અને ઐતિહાસિક માહિતી આપી ફરીથી ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે.^{૬૬}

૧૮.૪.૫ સંપાતિ મિલન

વા. રા.નાં મત પ્રમાણે વાનરો જ્યારે સ્વયંપ્રભાની ગુફામાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તેમને ખ્યાલ આવે છે કે સુગ્રીવની નિર્ધારિત સમય મર્યાદા પૂરી થઈ ચૂકી છે “એક માસની”. તેથી તેઓ બધા પોતાની ધીરજ ખોઈ બેઠા છે. એટલે અંગદ સર્વ વાનરોને પુનઃ સ્વયંપ્રભાની ગુફામાં પ્રવેશ કરી હંમેશા ત્યાં જ રહેવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે.^{૬૭}

પરંતુ હનુમાન એનો વિરોધ કરે છે તેથી બધા વાનરો ત્યાં પ્રાયોપવેશન કરવાના નિર્ણય પર આવે છે. આ અવસરે ઉપવાસ કરનાર સર્વ વાનરો પાસેથી સંપાતિ પોતાના ભાઈ જટાયુની વાત સાંભળે છે, તેથી તે તેની પાસે જઈને તેના સમાચાર પૂછે છે. આથી સંપાતિ પ્રથમ તેમની સન્મુખ પોતાની આત્મકથા સંભળાવે છે તથા સીતાહરણ કરનાર રાવણ ૧૦૦ યોજન દૂર સમુદ્રને સામે પાર રહે છે તેવી માહિતી આપે છે.

સંપાતિના ચાલ્યા ગયા પછી સર્વ વાનરો સમુદ્ર પાર કરવાની વિચારણા કરે છે. અંતમાં જાંબવાન હનુમાનને સમુદ્રલંઘન કરવાનો આદેશ આપે છે તથા હનુમાનને આખી જન્મકથા પણ સંભળાવે છે. આ કાંડના અંતમાં હનુમાન પોતાની વીરતાના ગુણગાન કરતા જોવા મળે છે. તેથી જાંબવાન તેને આશ્વાસન આપતા કહે છે કે, “તમારા આવ્યા સુધી બધા વાનરો એક પગે ઉભા રહીને તપ કરશે.”^{૬૮} અંતે હનુમાનનું મહેન્દ્ર પર્વત પર આરોહણ દર્શાવ્યું છે.^{૬૯}

સંપાતિની આ કથા વા. રા.માં બે સ્વરૂપે દર્શાવી છે. પ્રથમ તો સંપાતિ અને જટાયુ બંને ભાઈઓ વૃત્ર વધ પછી ઈન્દ્ર પર વિજય મેળવવાની ઈચ્છાથી આકાશ માર્ગે ગયા હતા. પરંતુ સૂર્યમંડળની પાસે પહોંચતા જટાયુની પાંખ સૂર્યના પ્રચંડ કિરણોથી બળતી જોઈને સંપાતિ જટાયુ રક્ષણ કરવા પોતાની પાંખો બાળવા માંડે છે, અને તે વિન્ધ્યપર્વત પર પડ્યો. પછીથી જટાયુને સંપાતિના ક્યારેય સમાચાર મળ્યા નહોતા.^{૭૦}

બીજા રૂપે થોડી વિસ્તૃત માહિતી મળે છે. જે અનુસાર સંપાતિ પોતાના ભાઈ જટાયુની સાથે નિશાકરને આશ્રમે ગયો હતો ત્યાં પહોંચ્યા પછી નિશાકરને પોતાની આત્મકથા જુસ્સાથી સંભળાવે છે. ત્યાં પોતાની શક્તિની પરીક્ષા માટે બંને ભાઈઓ આકાશમાં સૂર્ય તરફ આગળ વધે છે, પરંતુ સૂર્ય સુધી પહોંચતા જટાયુ ભયભીત બની પ્રથમ પૃથ્વી પર પડ્યો. આગળ જતાં સંપાતિની પાંખો બળી. તે વિન્ધ્ય પર્વત પર પડ્યો. આત્મહત્યાનો નિશ્ચય કર્યો પરંતુ નિશાકરે તેને આશ્વાસન આપી રોક્યો કે રામના દૂતોને સીતાના સમાચાર આપશો ત્યારે તમારી પાંખો ફૂટી ઉગશે. મહાદેવ રચિત અ. દ.માં સંપાતિ અંગે એક અદ્ભુત કલ્પના રજૂ કરી છે. તે મુજબ માલ્યવાન અને મય નામના રાક્ષસથી જાણવા મળે છે કે લંકામાં સુગ્રીવના આક્રમણથી રાવણના મુગુટમાં રહેલી અદ્ભુત દર્પણ-મણિ નીચે ભૂમિ પર પડી જાય છે. જેને સંપાતિ લઈ લે છે અને વિભીષણ રામને આપે છે^{૭૧} એવી વિગત દર્શાવી છે. શ્રીરંગનાથના રઘુવીરવિજયમ્ રૂપકમાં સંપાતિ પુત્ર સુપાર્શ્વ રામ રાવણની સેના વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે.^{૭૨}

પાઠ નોંધ

૧. વા. રા. - ૪/૨/૨૪
૨. ભિક્ષુરૂપં પરિત્યજ્ય વાનરં રૂપમાસ્થિતઃ । વા. રા. - ૪/૪/૩૪
૩. હનુ. - ૫/૪૧-૪૨
૪. વા. રા. - ૪/૧૭/૧૦
૫. મુરારિ - અન. રા. - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૨૧૨
૬. ઐજન - ૫ / ૩૨
૭. શક્તિભદ્ર - આ. ચૂ. - અંક - ૬, પૃષ્ઠ - ૧૯૪-૯૫
૮. સોમેશ્વર - ડ. રા. - ૬/૨
૯. યોગાનન્દ - વાલિ વિજય - પૃષ્ઠ - ૨૪
૧૦. રામભદ્ર દીક્ષિત - જાનકી પરિણય - અંક - ૬
૧૧. વેંકટેશ્વર - રાઘવાનંદઃ - અંક - ૨ ઓર ૩
૧૨. ભગવન્તરાય - રાઘવાભ્યુદયમ્ - અંક - ૫
૧૩. મહાદેવ - અ. દ. - અંક - ૨, પૃષ્ઠ - ૨૬
૧૪. ઐજન - ૩ / ૧૯
૧૫. રામાપાણિવાદ - સીતારાઘવમ્ - ૫/૮
૧૬. વીરરાઘવ - રામરાજ્યાભિષેકમ્ - અંક-૭
૧૭. વા. રા. - ૪ સર્ગ ૧ ઓર ૧૦
૧૮. હનુ. - ૫/૫૧
૧૯. વા. રા. - ૪/૧૧/૭૦
૨૦. ભાસ. - અભિ. - ૧/૫
૨૧. ભવભૂતિ - મ. ચ. - ૫/૩૯
૨૨. મુરારિ - અન. રા. - ૫/૫૨
૨૩. યશોવર્મન - રાઘવાભ્યુદયમ્ - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૩૬-૩૭

२४. रामभद्र दीक्षित - जानकी परिणयः - अंक - ६
२५. श्रीनिवास - सीतादिव्यचरितम् - अंक - ६, पृष्ठ - १६९
२६. वीरानंद - वालिविजय (व्यायोग) - श्लोक - ३५
२७. वीरराघव - रामराज्याभिषेकम् - अंक - ६
२८. नारायण शास्त्री - मैथिलीयम् - अंक - ८
२९. महानाटक - अंक - ४
३०. वा. रा. - ४/१२/१४ से ४२
३१. अंजन - ४ सर्ग १३ थी १५
३२. भवभूति - म. च. - अंक - ५
३३. मुरारि - अन. रा. - अंक - ५
३४. महानाटक - अंक - ५
३५. रामभद्र दीक्षित - जानकी परिणयः - अंक - ६
३६. भास - अभि - १/२२
३७. अंजन - १ / २७ पृष्ठी
३८. महानाटक - ५/७
३९. अंजन १४ / ७४
४०. अंजन १४ / ७५
४१. शक्तिभद्र - आ. चू. - ५/१८
४२. राजशेखर - बा. रा. - अंक - ७
४३. महादेव - अ. द. - ३/११
४४. रामापाणिवाद - सीताराघवम् - ५/१९
४५. भास - अभि. - १/१८
४६. ताताचार्य - सीतानन्दः - अंक - ८, पृष्ठ - ९४-९५
४७. रामभद्र दीक्षित - जानकी परिणयः - अंक - ६ - पृ. - ६८

૪૮. ભગવન્તરાય - રાઘવાભ્યુદયમ્ - ૫/૪૦
૪૯. એજન અંક - ૫, પૃ. - ૩૯
૫૦. વિશ્વનાથસિંહ - આ. ર. - અંક - ૪, પૃષ્ઠ - ૫૩
૫૧. એજન અંક - ૪
૫૨. વીરરાઘવ - રામરાજ્યાભિષેકમ્ - અંક - ૬
૫૩. વિરુપાક્ષદેવ - ઉન્મ. રા. - શ્લોક - ૮૯
૫૪. સુન્દરરઘુવીરદ્વહસૂરિ - અભિનવરાઘવમ્ - ૬/૧૪૮-૧૪૯
૫૫. યોગાનંદ - વાલિ-વિજય વ્યાયોગ - પૃષ્ઠ - ૧૦-૧૧
૫૬. જગ્ગૂવકુલભૂષણકવિ - મંજુલમંજીરમ્ - અંક - ૪
૫૭. દયાલુ વિશ્વેશ્વર - પ્રસન્ન હનુમાનમ્ - ૨/૫૮, ૬૦
૫૮. એજન - ૨ / ૭૦
૫૯. ભટ્ટ સુકુમાર - રઘુવીરચરિતમ્ - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૧૧૩-૧૧૪
૬૦. ભાસ - અભિ. - ૧/૧૬
૬૧. વા. રા. - ૪ / સર્ગ ૨૩ સે ૨૬
૬૨. એજન - સર્ગ ૨૭ / ૨૯
૬૩. એજન - સર્ગ ૨૯ થી ૪૭
૬૪. સ્વાનામાંકોપશોભિતં અંકુલીયમ્ । વા. રા. - ૪/૪૪/૧૨
૬૫. જગ્ગૂવકુલભૂષણકવિ - મંજુલમંજીરમ્ - અંક - ૬
૬૬. વા. રા. - ૪ / સર્ગ ૪૮ સે ૫૨
૬૭. એજન - ૪ / ૫૩ / ૨૫
૬૮. સ્થાસ્યામશ્ચૈકપાદેન યોવદાગમનં તવ । વા. રા. - ૪/૬૭/૬૪
૬૯. એજન - ૪ / સર્ગ ૫૩ થી ૬૭
૭૦. એજન - ૪ / ૫૮ / ૪ થી ૭
૭૧. મહાદેવ - અ. દ. - અંક - ૫
૭૨. શ્રીરંગનાથ - રઘુવીરવિજયમ્ - અંક - ૨

૧૮.૫ સુન્દરકાણ્ડમ્

૧૮.૫.૧ હનુમાનનો લંકા પ્રવેશ

માનવીના પુરુષાર્થની એક રોમાંચક, અદ્ભુત તથા અલૌકિક કથા તરીકે હનુમાનનું સમુદ્રલંઘન નિરૂપાયું છે. આના કારણે જ આ પ્રસંગ પરવર્તી રામકથાઓમાં લોકપ્રિય રહ્યો છે તથા હનુમાનનું ચરિત્ર કવિઓએ, સંતોએ, ભક્તોએ, વિદ્વાનોએ અને બહુજન સમાજે કર્યું છે.

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે હનુમાન સમુદ્ર પાર કરીને નહીં, પરંતુ તરીને લંકા પહોંચ્યા હતા તેઓ નિર્દેશ છે^૧ તથા હનુમાનને સમુદ્રલંઘન વેળાએ રસ્તામાં મૈનાક, સુરસા તથા સિંહિકા મળ્યા છે. વા. રા.ના સુ. કાં. પ્રમાણે હનુમાન ખિલાડાના આકાર જેવું વાનરનું નાનું રૂપ ધારણ કરી લંકામાં પ્રવેશ્યા હતા^૨ તેવું દર્શાવ્યું છે તેથી ખિલાડા રૂપે જ લંકામાં ગયા તેવું સ્પષ્ટ માનવું અયુક્ત ગણાશે.

આમ છતાં અન્ય રામકથાપરક રૂપકોમાં હનુમાન કેવા પ્રકારનું રૂપ ધારણ કરીને લંકામાં ગયા તે અંગે હનુ.માં^૩ પવનપુત્ર રામચંદ્રની આજ્ઞાનુસાર મચ્છર જેવું રૂપ ધારણ કરીને શિશુપાના વૃક્ષ નીચે સીતા છે તેમને મળે છે તેવી નોંધ કરી છે. ભાસના અભિ.ના બીજા અંકના આરંભમાં હનુમાનના સમુદ્રલંઘનનું વર્ણન કુકુમ અને ખિલમુખના વાર્તાલાપ વડે કરવામાં આવ્યું છે.^૪

લંકામાં સીતા શોધનું વર્ણન વા. રા.માં ખૂબ વિસ્તારથી કર્યું છે. ત્યાં પ્રથમ હનુમાન મુખ્ય રાક્ષસોના મહેલે જાય છે તથા રાવણના અંતઃપુર (રાણીવાસ)માં પણ સીતાની શોધ કરે છે તે દશ્ય કાવ્યમય છે.^૫ વા. રા.ની કથામાં હનુમાન અન્ય કોઈને ન મળતા છુપાઈને સીધા અશોકવાટિકામાં પહોંચી જાય છે. પરંતુ ત્યાર પછીની કૃતિઓમાં હનુમાન શોધકાર્યની અંતર્ગત હનુમાન-વિભીષણ મિલાપની આડકથા જોવા મળે છે.

મ. ચ.,^૬ અન. રા.,^૭ આ. ચૂ.,^૮ હનુ.,^૯ પ્ર. રા.,^{૧૦} રામાખ્યુદયમ્,^{૧૧} આનંદરાઘવમ્,^{૧૨} જાનકી પરિણયઃ,^{૧૩} રાઘવાનંદઃ,^{૧૪} રાઘવાખ્યુદયમ્,^{૧૫} સીતાદિવ્યચરિતમ્,^{૧૬} આ. ર.,^{૧૭} સીતારાઘવમ્,^{૧૮} રામરાજ્યાભિષેકમ્,^{૧૯} મૈથિલીયમ્,^{૨૦} અભિનવરાઘવમ્,^{૨૧} પૌલસ્ત્યવધમ્,^{૨૨} મંજુલમંજીરમ્,^{૨૩} પ્રસન્ન હનુમાન નાટકમ્,^{૨૪} રઘુવીરવિજયમ્,^{૨૫} જાનકી રાઘવમ્,^{૨૬} યાદવરાઘવીયમ્^{૨૭} વગેરે રૂપકોમાં હનુમાને કરેલ સમુદ્રોલંઘન સીતાન્વેષણ તથા

સમુદ્રોલંઘનના કાર્યોના વર્ણનમાં વાલ્મીકિનું અનુકરણ જ માત્ર છે .

૧૮.૫.૨ સીતા રાવણ સંવાદ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે અંતે હનુમાન અશોકવનમાં પ્રવેશ્યા અને ત્યાં તેમણે સીતાને જોયા. પરંતુ તે રાત્રે રાવણ પોતાની રાણીઓને સાથે લઈને અશોક - વાટિકામાં સીતાને મળવા આવ્યો હતો, ત્યાં તે સીતાને સમજાવે છે કે તેનો પતિના રૂપમાં સ્વીકાર કરે તેથી તે સીતા વચ્ચે ઘાસનું તણખલું રાખીને તેના પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરે છે .

તદુપરાંત તે રાવણની નિંદા કરી તેને જણાવે છે કે , “મને રામની પાસે પહોંચાડી દો, નહીં તો રામ ચોક્કસ તારો વધ કરશે વગેરે” તેથી રાવણ ગુસ્સામાં આવી કહી દે છે કે - “જો તું બે મહિનામાં મારી પત્ની નહીં બને તો મારા રસોઈયાઓ દ્વારા તારા શરીરના કટકા કરી મારા પ્રાતઃકાળના નાસ્તામાં ખાઈ જઈશ.”^{૨૮} અને પછી પહેરો ભરનારી રાક્ષસીને પણ કડક આજ્ઞા આપે છે કે “તમે સહુ સીતાને કોઈ પ્રકારે વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી રહો.” આમ કહી રાવણ દેવ, ગંધર્વ, નાગકન્યાઓની સાથે પોતાને મહેલે પાછો ફર્યો. અહીં રાવણની કામાવસ્થાનું ઉદ્દીપ્ત આલેખન થયું છે .^{૨૯}

પ્ર. રા. રૂપકની કથા મુજબ, અશોકવાટિકામાં રાવણ આવે છે સીતા તેમને કોઈપણ પ્રકારે વશ થતા નથી, તેથી રાવણ તેનો વધ કરવા તૈયાર થાય છે . એ અવસરે જ હનુમાન રાવણના હાથમાં એના પુત્ર અક્ષયકુમારનું મસ્તક ફેંકે છે , જેથી રાવણ મૂર્છિત થાય છે . થોડા સમય પછી ભાનમાં આવી હનુમાનને પકડવાનો આદેશ આપી સીતા પાસેથી ચાલ્યો જાય છે .^{૩૦} એવી વિશિષ્ટ ઘટના દર્શાવી છે .

વા. રા. પ્રમાણે અહીં સીતા રાવણના સમગ્ર સંવાદ દરમિયાન મંદોદરીનો નામોલ્લેખ નથી, પરંતુ ત્યાર પછીની રચાયેલ સંસ્કૃત રામાયણો અને રૂપકોમાં તેનો નિર્દેશ છે જેમ કે આ. ચૂ.માં સીતા-રાવણ સંવાદ અવસરે મંદોદરી અશોકવનમાં ઉપસ્થિત હતી તેવો ઉલ્લેખ છે તદુપરાંત મંદોદરી ત્યારે રાવણને સીતાવધ કરતાં અટકાવે છે^{૩૧} તેવી વિશિષ્ટ વિગત મળે છે . યુ. કા.ના કથાનકમાં પણ મંદોદરી સીતાવધ અવસરે રાવણને વારંવાર અટકાવ્યો છે તેવો નિર્દેશ પણ છે .

૧૮.૫.૩ ત્રિજટા ચરિત

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે અશોકવાટિકામાં રાવણના ચાલ્યા ગયા પછી

રાક્ષસીઓ સીતાને ડરાવવા લાગે છે. તે અવસરે ત્રિજટા નામની રાક્ષસી તે બધાને પ્રેરકવાણી રૂપે પોતાને આવેલ એક ભયંકર સ્વપ્નની વાત કરે છે તથા રામના વિજયનું સૂચન પણ કરે છે. અહીં સ્વપ્નનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે તથા અંતે સર્વ રાક્ષસીઓને અનુરોધ કરતી તે કહે છે કે સીતા પાસે ક્ષમા માગો કારણ તે બધાને અભયદાન આપશે.

ત્રિજટા વૃદ્ધ રાક્ષસી હતી એવું દર્શાવ્યું છે.^{૩૨} યુ. કાં.માં જ્યારે ઈન્દ્રજિત રણાંગણમાં રામ-લક્ષ્મણને નાગપાશથી બાંધે છે ત્યારે રાવણ સીતાને પુષ્પકમાં બેસાડી આ દશ્યો બતાવે છે. રામ-લક્ષ્મણને મારેલા જોઈને સીતા વિલાપ કરવા લાગે છે. તે સમયે ત્રિજટા તેમને શાંત કરે છે.^{૩૩} તેવી કથા અહીં ત્રિજટાની બુદ્ધિમત્તા ધ્યાન ખેંચે એવી છે. વા. રા. અનુસાર સરમા અને ત્રિજટા બંને સીતાની સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અયોધ્યામાં યાત્રા કરી હતી^{૩૪} તેવો નિર્દેશ છે. વા. રા. પ્રમાણે સરમાને વિભીષણની પત્ની કહી છે. ડ. કા.માં સરમાને વિભીષણની ભાર્યા કહી છે^{૩૫} જે નોંધપાત્ર છે. વા. રા.ના રચયિતાએ ત્રિજટાને જ વિભીષણની પત્ની માની છે^{૩૬} અને તે જ રામ - રાવણના યુદ્ધ અંગે ગુપ્તચર બનીને નિરાંતક વધ, કુંભકર્ણ જગાડવો, ઈન્દ્રજિતનું નિકુંભિકામાં પ્રવેશ વગેરે ઘટનાઓને અશોકવાટિકામાં રહેલી જાનકીને સતત સમાચાર આપતી તેવી વિગત ત્યાં છે.

અશોકવાટિકામાં રાવણના ચાલ્યા ગયા પછીથી વા. રા.ની એક પ્રક્ષિપ્ત પ્રસંગાનુસાર સીતાને આત્મહત્યાનો વિચાર આવે છે અને એ પોતાના પ્રાણ છોડવા ત્રિજટાને કહે છે^{૩૭} ત્યારે વ્ર. રા.ના મતે ત્રિજટા જ એમને બચાવે છે.^{૩૮} એ વિગત વાલ્મીકિના પ્રક્ષિપ્તમાંથી એમણે લીધેલી છે એવું માની શકાય. અભિ.માં^{૩૯} રાક્ષસીઓથી વિંટળાયેલી સીતાને હનુમાન પ્રેષિતભતૃકા નારીના રૂપે જૂએ છે. તે અંગે ભાસે બે શ્લોકોમાં દોરેલ ચિત્ર સમાન દર્શાવ્યું છે.

૧૮.૫.૪ સીતા હનુમાન મિલન

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે હનુમાનના મિલન પહેલા સીતા આત્મહત્યા કરવાનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે હનુમાન આશંકા પ્રગટ કરતાં કહે છે કે - “જો હું સીતાની સાથે વાતચીત કર્યા વિના ચાલ્યો જઈશ તો તે અવશ્ય આત્મહત્યા કરશે.”^{૪૦} વિષ અથવા કોઈ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રના અભાવે તે પોતાની વેણીની ફાંસી ખાવાનો નિર્ણય કરી અશોકવૃક્ષની પાસે જાય છે.^{૪૧} પરંતુ ત્યાં એની ડાળી પકડીને તે

રામ-લક્ષ્મણ તથા પોતાના કુળના વિષયમાં વિચાર કરે છે અને તેના શરીરમાં શુભ લક્ષણો દેખાવા માંડે છે .

આ. ચૂ.^{૪૨} તથા અન્ય રામકથા વિષયક સંસ્કૃત રૂપકોમાં પણ સીતાની આવા પ્રકારની સ્થિતિ વર્ણવી છે . ત્યાર પછી સીતા હનુમાનની કથા પણ આ પ્રકારે જોવા મળે છે . તો વળી પ્ર. રા.^{૪૩} રૂપકમાં આ અંગે એક બીજી કથા પણ મળે છે જે આ પ્રમાણે છે .

રાવણના આગમન અને ચાલ્યા ગયા પછીથી સીતા અને ત્રિજટા વાતચીત કરી રહ્યા છે . એ અવસરે સીતા ત્રિજટાને કહે છે કે , “મારે હવે જીવીને શું કરવું ?” મેં હવે અગ્નિમાં બળી મરવાનો પાકો નિર્ણય કર્યો છે . તો મને અગ્નિ^{૪૪} લાવી દો . ત્રિજટાએ સીતાને સમજાવ્યા અને પછી કહ્યું છે કે અત્યારે રાતના સમયે અગ્નિ મળે નહીં . એમ કહીને તે પણ ચાલી જાય છે .

ત્યાર પછી સીતા હનુમાનના મિલનની કથા આ પ્રકારે જોવા મળે છે . ઉપર્યુક્ત દુર્દશા જોઈ અશોકવનમાં હનુમાન મનમાં વિચારે છે કે હવે શું કરવું ? પરંતુ તૂર્ત જ નિર્ણય કરી “માનુષી સંસ્કૃતં” બોલી રામના ગુણગાન ગાવા લાગે છે . વિસ્મીત સીતા ઉપર જૂએ છે અને વિલાપ કરવા લાગે છે ત્યારે હનુમાન પોતાનો રામદૂત તરીકે પરિચય આપી રામના કુશળક્ષેમ કહે છે . સીતા હનુમાનને કામરૂપી વાનર જાણી શંકા વ્યક્ત કરે છે . આથી હનુમાન સીતાને રામનામ અંકિત મુદ્રિકા આપે છે , તથા થોડા જ સમયમાં રામ અહીં આવી જશે એવું આશ્વાસન આપે છે .

સીતા હનુમાનને કહે છે કે , રામ જો મને જીવતી જોવા માગતા હોય તો બે માસમાં અહીં આવી પહોંચે એટલે હનુમાન તેમને પોતાની પીઠ પર બેસાડી રામની પાસે લઈ જવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે . સીતા પ્રથમ તો હનુમાનના સામર્થ્યમાં અવિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે .^{૪૫} તેથી હનુમાન તેમની સન્મુખ પોતાના શરીરની વૃદ્ધિ કરી પોતાની શક્તિનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરે છે . પરંતુ ત્યાં સીતા હનુમાન સાથે ન જવાના પ કારણો આપે છે . ૧) મને પડી જવાનો ભય છે . ૨) તમને જતા જોઈને ક્યાંક જો રાક્ષસ આક્રમણ કરશે તો એની સાથે યુદ્ધમાં તમે મારી રક્ષા નહીં કરી શકો . ૩) જો તમે રાક્ષસોનો વધ કરશો તો તેમાં રામનો અપયશ સાબિત થશે . ૪) રાક્ષસો મને પકડી ક્યાંક ગુપ્ત સ્થાનમાં રાખી દેશે . ૫) હું રામને છોડીને બીજા કોઈના શરીરનો સ્પર્શ કરવા ઈચ્છતી નથી.^{૪૬}

હનુમાન સીતાની દલીલો સ્વીકારી ૧ અભિજ્ઞાન માગે છે . તેથી સીતા તેને ૨ અભિજ્ઞાનની વાત કરે છે . ૧) કાક વૃત્તાંત સંભળાવે છે તથા ૨) પોતાનો ચૂડામણિ પણ આપે છે . અહીં સીતા હનુમાનને એક દિવસ રોકાવાનો આગ્રહ કરે છે . પરંતુ રામ શીઘ્ર આવશે તેવું એને આશ્વાસન આપી વિદાય લે છે .

૧૮.૫.૫ અશોક વિધ્વંસ તથા લંકાદહન

વા. રા.ના અશોકવાટિકામાં વિધ્વંસ તથા લંકાદહન વિષયક મુખ્ય વિગતો આ પ્રમાણે છે . રાક્ષસોની પરીક્ષા કરવાના આશયથી તથા રાવણના મનની ઈચ્છા જાણવાના હેતુથી હનુમાન અશોકવનનો નાશ કરે છે . ત્યાર પછી રાવણે મોકલેલ ૮૦ હજાર યોદ્ધાઓ, જંબુમાલી, ૭ મંત્રીઓ, ૫ સેનાપતિઓ તથા રાવણનો પુત્ર અક્ષનો પણ વધ કરે છે .^{૪૮} અંતમાં ઈન્દ્રજિત હનુમાનને બ્રહ્મપાશથી બાંધી રાવણ પાસે લઈ જાય છે .

હનુમાન રામદૂતના નાતે રાવણને સીતા સોંપી દેવા અનુરોધ કરે છે . જેથી તે હનુમાનનો વધ કરવા વિચારે છે . પરંતુ વિભીષણની સલાહથી દંડરૂપે તેની પૂંછ બાળવાનો રાક્ષસોને આદેશ આપે છે .^{૪૯} અન. રા.માં મેઘનાદની આજ્ઞાથી પૂંછ બાળવાની વાત કહી છે . રાક્ષસો હનુમાનની પૂંછને જૂના કપડામાં તેલ નાખી બાંધી છે . આખા ગામમાં ફેરવે છે અને પછી પૂંછને આગ લગાડવામાં આવે છે .

સીતા આ અવસરે અગ્નિને પ્રાર્થના કરે છે તેથી અગ્નિ હનુમાન માટે શીતળ બની જાય છે . બ્રહ્મપાશ તોડી પોતાનો આકાર વધારી, હનુમાન વિભીષણના મહેલને છોડીને આખી લંકા નગરીને ભરમીભૂત કરી નાખે છે તથા બળતી પૂંછને સમુદ્રમાં ઓલવી નાખે છે . સીતા પાસે પુનઃ આવે છે .

અશોકવિધ્વંસ તથા લંકાદહન પ્રસંગમાં અદ્ભુત તથા હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે અને એને કારણે જ વાલ્મીકિ પછીના કવિઓએ તથા રૂપકકારોએ આ ઘટનાને એક મનોરંજક આખ્યાયિકા બનાવી દીધી છે તેવું સતત જોવા મળે છે . જેમ કે , રાઘવાનન્દમ્ની કથા મુજબ લંકાદહનમાં હનુમાન વિભીષણ સિવાયના બધા જ મહેલોને બાળી નાખે છે^{૫૦} જે નોંધપાત્ર વિગત છે . પ્ર. રા.ની^{૫૧} કથા મુજબ આકાશમાં રહીને (ચેચરી ભૂત્વા) ત્રિજટા સીતાને મેઘનાદ વડે હનુમાનનું બંધન, અને લંકાદહનનાં દશ્યનું વર્ણન કર્યું છે . હનુ.માં^{૫૨} હનુમાન બ્રાહ્મણના રૂપે અશોકવાટિકાનો નાશ કરે છે એવી વિગત દર્શાવી છે .

૧૮.૫.૬ હનુમાનનું પ્રત્યાવર્તન

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે લંકાદહન પછી હનુમાન પોતાના મિત્રો પાસે આવે છે તેવું દર્શાવ્યું છે. પછી સર્વ વાનરો મધુવનનો ધ્વંસ કરી આનંદ પામે છે તથા હનુમાન રામને સીતાનો ચૂડામણિ આપે છે. લંકાનગરનું વર્ણન પણ કરે છે સાથો સાથ સીતાની સ્થિતિ^{૫૩} અને તેનો સંદેશ રજૂ કરે છે.

उदारराघवम्ना^{૫૪} મતે હનુમાનના પ્રત્યાવર્તનના વિષયમાં રાક્ષસી માયાનો પ્રસંગ દર્શાવ્યો છે જે આ પ્રમાણે છે. એક રાક્ષસ હનુમાનનું રૂપ ધારણ કરી સુગ્રીવ પાસે એવા સમાચાર આપે છે કે રાવણે સીતાનો વધ કર્યો છે. સુગ્રીવ એની વાત સાંભળીને ચિતા તૈયાર કરાવીને, અગ્નિમાં પ્રાણ ત્યાગવા તૈયાર થઈ જાય છે. એ અવસરે સાચા હનુમાન આવી જાય છે અને સુગ્રીવ બચી જાય છે એવું વિગતે વર્ણન ત્યાં કર્યું છે.

વા. રા. અનુસાર હનુમાન લંકામાંથી આવીને સીતાનો ચૂડામણિ આપે છે એનો ઉલ્લેખ હનુ. ^{૫૫} - मैथिलीयम्, ^{૫૬} पौलस्त्यवधम्^{૫૭} વગેરે રૂપકોમાં ટૂંકી વિગત નોંધી છે. તો વળી-જગુવકુલભૂષણ કવિ રચિત મંજુલમંજીરમ્માં^{૫૮} હનુમાન રામની માળા, વીંટી અને મંજીર આમ ૩ વસ્તુઓ લઈને સીતાની પાસે જઈને આપે છે અને સીતાની ૩ વસ્તુઓ ચૂડામણિ, માળા અને વીંટી લાવીને રામને સોંપે છે જે નવીન વિગત છે.

પાઠ નોંધ

૧. શતયોજનવિસ્તીર્ણ પુલ્પુવે લવણાર્ણવે । વા. રા. ૧/૧/૭૨
સું. કાં. ના બે અન્ય સ્થળો પર પણ આનો સંકેત મળે છે કે હનુમાન તરીને ગયા છે. ૫-૩૭-૨૨ અને ૫-૫૬-૨૫.
૨. સૂર્યેચાસ્તં ગતે રાત્રૌ દેહં સંક્ષિપ્ય મારુતિઃ ।
વૃષદંશકમાત્રોઽથ વભૂવાદભુતદર્શનઃ ॥ વા. રા. ૫/૨/૪૫ કી પાદ ટીપ્પણી
૩. હનુ. - ૬/૧૩
૪. ભાસ. - અભિ. - અંક - ૨
૫. વા. રા. - સું. કાં. - સર્ગ - ૧૦ ઓર ૧૧
૬. ભવભૂતિ - મ. ચ. - અંક - ૬, પૃષ્ઠ - ૧૨૭
૭. મુરારિ - અન. રા. - ૬/૧-૫
૮. શક્તિભદ્ર - આ. ચૂ. - અંક - ૬
૯. હનુ. ૫/૭, ૧૩, ૨૫, ૩૪
૧૦. જયદેવ - પ્ર. રા. - અંક - ૬, પૃષ્ઠ - ૩૧૯
૧૧. વ્યાસ જયદેવ - રામાભ્યુદયમ્ - અંક - ૨
૧૨. રાજચૂડામણિ દીક્ષિત - આનંદરાઘવમ્ - અંક - ૫
૧૩. રામભદ્ર દીક્ષિત - જાનકી પરિણય - અંક - ૬
૧૪. વેંકટેશ્વર - રાઘવાનંદઃ - અંક - ૩
૧૫. ભગવંતરાય - રાઘવાભ્યુદયમ્ - અંક - ૫
૧૬. શ્રીનિવાસ - સીતાદિવ્યચરિતમ્ - અંક - ૬
૧૭. વિશ્વનાથ આ. ર. - અંક - ૫
૧૮. રામપાણિવાદ - સીતારાઘવમ્ - અંક - ૬
૧૯. વીરરાઘવ - રામરાજ્યાભિષેકમ્ - અંક - ૬
૨૦. નારાયણ શાસ્ત્રીન્ - મૈથિલીયમ્ - અંક - ૯

२१. सुंदरवीर रघुद्वहसूरि - अभिनवराघवम् - अंक - ६
२२. लक्ष्मणसूरि - पौलस्त्यवधम् - अंक - ६
२३. जगूवकुलभूषणकवि - मंजुलमंजीरम् - अंक - ६
२४. दयालु विश्वेश्वर - प्रसन्न हनुमान नाटकम् - अंक - ३
२५. श्रीरंगनाथ - रघुवीरविजय - अंक - २
२६. वरदकवि - जानकीराघवम् - अंक - ९
२७. नृसिंहकवि - यादवराघवीयम् - अंक - ४
२८. द्वौ मासौ रक्षितव्यो मे योडवधिस्तेमया कृतः ।
ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिने ॥
द्वाभ्यामूर्धि तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छन्तीम् ।
मम त्वां प्रातराशार्थे सूदाच्छेत्स्यति खण्डशः ॥
२९. वा. रा. - सुं. कां. - सर्ग १८ से २२ वा. रा. ५ - २२ - ८ और ९
३०. जयदेव - प्र. रा. - ६/३४
३१. शक्तिभद्र - आ. चू. - अंक - ५
३२. राक्षसी त्रिजटा वृद्धाः । वा. रा. - ५ - २७ - ४
३३. वा. रा. - ५/४/२८ और ३२
३४. राजशेखर - बा. रा. - अंक - १०
३५. वा. रा. - ७/१२/२४ से २७
३६. राजशेखर - बा. रा. - अंक - ८
३७. वा. रा. - सुं. कां. - सर्ग - २८
३८. जयदेव - प्र. रा. - ६/१४ से ३५
३९. भास - अभि. - २/८ और ९
४०. वा. रा. - ५/३/९ और १२
४१. अेन ५ / ३ / १० थी १२

४२. शक्तिभद्र - आ. चू. - अंक - ५
४३. जयदेव - प्र. रा. - ६/१४ से ३५
४४. तदुपनय अङ्गारखण्डकम् ... जयदेव - प्र. रा. - पृष्ठ - ३१४, - अंक - ६
४५. कथं चाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छति । वा. रा. - ५/३१/३२
४६. भृतृभक्तिं पुरस्कृत्य रामदन्यस्य वानर ।
नाहं स्पष्टं स्वतः गात्रमिच्छेयं वानरोत्तमम् ॥ वा. रा. पृष्ठ - ३७/४५ से ५५
५०. वेंकटेश्वर - राघवानंदम् - अंक - ३
५१. जयदेव - प्र. रा. - अंक - ६
५२. हनु. - अंक - ६, पृष्ठ - ८२ से ८४
५३. अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा । ३८
रक्षमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ।
एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसाः ॥ ३९
उपवास परिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा । ४०
वा. रा. - ४/५७/ १८ से ४०
५४. राधामंगल शास्त्री - उदारराघवम् - अंक - ४
५५. हनु. - अंक - ६
५६. नारायण शास्त्री - मैथिलीयम् - अंक - ८
५७. लक्ष्मणसूरि - पौलस्त्यवधम् - अंक - ४
५८. जगूवकुलभूषणकवि - मंजुलमंजीरम् - अंक - ६

૧૮.૬ યુદ્ધકાણ્ડમ્

૧૮.૬.૧ લંકા પ્રતિ પ્રસ્થાન

યુ. કાં.માં યુદ્ધની કથાઓનું વિશદ્ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વા. રા.ની કથા પ્રમાણે યુ. કાં.ના પ્રારંભમાં રામ હનુમાનની પ્રશંસા કરે છે તથા રામની વાનરી સેનાનું ખૂબ વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. રામને હનુમાન તથા લક્ષ્મણને અંગદ પોતાની પીઠ પર ચડાવે છે. આમ બધા સમુદ્ર કાંઠે પહોંચે છે. ત્યાં સેતુબંધ બાંધી સમુદ્રને પેલે પાર પહોંચ્યાની રોમાંચક કથા છે. અહીં સીતાના વિરહથી વ્યાકુળ રામનું કરૂણ ગંભીર આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. તદુપરાંત વા. રા.ના ડ. કાં.માં તો ભરત સીતાહરણના સમાચાર સાંભળી સર્વ રાજાઓને બોલાવી પોતાની સેનાઓની સાથે અયોધ્યામાં આવ્યા હતા, તેવી વિગત પણ છે. પરંતુ તેઓ યુદ્ધમાં ભાગ લઈ શક્યા નથી તે સ્પષ્ટ છે.^૧

દિક્ષનાગ, હસ્તિમલ્લ, ભાસ્કર ભટ્ટ, યોગાનંદ, કાનાઈલાલ પંચતીર્થ, લક્ષ્મીનૃસિંહ તથા વેંકટેશ સુધીના રૂપકકારોએ પોતાના રૂપકની કથાવસ્તુમાં ખર, દૂષણ, ત્રિશિરા, ૧૪ હજાર રાક્ષસોનો વધ, કુંભકર્ણ તથા રાવણ-વધની કથા કહી છે જે નોંધપાત્ર છે.

૧૮.૬.૨ વિભીષણ - શરણાગતિ

વા. રા.ના વા. કાં.ની અનુક્રમણિકા સર્ગ-૩ની કથા પ્રમાણે વિભીષણનો નિર્દેશ સેતુબંધ તથા લંકાવરોધ પછી નિરૂપ્યો છે. વિભીષણ લંકાના વિનાશની આશંકાથી સીતાને સોંપી દેવા રાવણને અનુરોધ કરે છે. તેથી રાવણ તેની આકરી ટીકા કરે છે. એટલે વિભીષણ ૪ રાક્ષસો (અનલ, પનસ, સંપાતિ અને પ્રમાતિ)ની સાથે લંકા છોડી દે છે. વિભીષણ વાનર સેનાની છાવણી પાસે પહોંચી પોતાનો પરિચય આપે છે કે, “હું પરિવારનો ત્યાગ કરીને આપને શરણે આવ્યો છું.”^૨ ત્યારે સુગ્રીવ વિભીષણનો વધ કરવાની રામને સલાહ આપે છે. પરંતુ રામ શરણાગત અવધ્ય છે તેવું કહી તેનો સ્વીકાર કરે છે.^૩

ત્યાર પછીથી તે ગુપ્તચર રૂપે રામને લંકાનગરીનો તથા રાવણની સેનાનો અહેવાલ આપે છે તથા યુદ્ધમાં રામને સહાય કરવાની પ્રતિજ્ઞા પણ કરે છે ત્યારે રામ વિભીષણની ભલામણથી સમુદ્રનું શરણ લે છે અને અંગદને દૂતરૂપે રાવણની પાસે મોકલે છે.

વાનરસેનામાં આવેલ શુક સારણને તથા શાર્દૂલને વિભીષણ જ ઓળખી જાય છે. રામને તે કુંભકર્ણ તથા પ્રહસ્તનો પરિચય આપે છે. યુદ્ધકાર્યમાં પણ વિભીષણે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે તેવી વિસ્તૃત વિગત દર્શાવી છે. યુદ્ધ પ્રસંગે વિભીષણનો ૩^૪ વખત ઉલ્લેખ થયો છે. રાવણ-વધ પછી વિભીષણ પ્રથમ પોતાના ભાઈની અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરવાનો ઇન્કાર કરે છે પરંતુ રામની સમજાવટથી^૫ વિભીષણ તેનો અંત્યેષ્ટિસંસ્કાર કરે છે તથા રાજ્યાભિષેક અવસરે પણ વિભીષણ અયોધ્યામાં ગયા છે તો બીજી વખત અયોધ્યામાં અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પણ હાજર રહી તેમણે ઋષિઓની સેવા કરી છે.^૬ રામે સ્વર્ગારોહણના અવસરે વિભીષણને આશ્વાસન અને આશીર્વાદ આપતા કહ્યું હતું કે લંકામાં તારું રાજ્ય ચિરકાલીન રહેશે^૭ જે નોંધપાત્ર છે.

વિભીષણની જન્મકથા ૩. કાં. માં કહેલી છે, તે મુજબ તેને કૈકેસી અને વિશ્રવાનો પુત્ર કહ્યો છે. ધાર્મિક, સ્વાધ્યાયનિરત, જિતેન્દ્રિય^૮ હોવાથી બ્રહ્માએ તેને અમરત્વ પ્રદાન કર્યું હતું.^૯ વા. રા. ના સુ. કાં. મુજબ વિભીષણને સરમા નામની પત્ની અને કલા નામની પુત્રીનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૦} મહાનાટક પ્રમાણે વિભીષણને સરમા સિવાય મંદોદરીને ઉપપત્ની કહી છે જે નોંધપાત્ર વિગત છે. મહાનાટકના બંને પાઠોમાં વિભીષણ-મંદોદરી વિવાહનો પ્રસંગ પણ આલેખ્યો છે. દામોદર દ્વારા સંપાદિત મહાનાટકમાં મંદોદરી પ્રશ્ન કરે છે કે

“અતઃ પરં મમ કા ગતિ ।”

એનો પ્રત્યુત્તર આપતા રામે મંદોદરીને રાવણ સાથે સતી થવાની ના પાડી છે અને વિભીષણ સાથે રાજ્ય ભોગવવાની સલાહ આપે છે.^{૧૧} મધુસૂદનના સંસ્કરણમાં વિભીષણ જ રામને પૂછે છે કે “કિમ પરં ?” રામે તેને પણ જવાબ આપ્યો છે કે મંદોદરી હવેથી તારી પટરાણી બનશે^{૧૨} આવી વિગતે નોંધ કરી છે.

ઉત્તરવર્તી રૂપકકારોએ રામ સાથે વિભીષણની મિત્રતાના વર્ણનમાં વાલ્મીકિ કરતા અલગ તરી આવે છે. જેમકે ભાસના અભિ. રૂપકમાં રામ વિભીષણ સાથે મિત્રતા કરવાના બે કારણો આપે છે. (૧) વિભીષણની શરણાગતિ અને (૨) વિભીષણની રામભક્તિ. રામ હનુમાન પાસેથી જાણી લે છે કે પોતાને કારણે જ રાવણે એને દેશનિકાલ કર્યો છે અને પોતાને શરણે આવ્યો છે,^{૧૩} એથી રામ તરત લક્ષ્મણને એનો સત્કાર કરવા આદેશ આપે છે અને પછી હનુમાનના

કહેવાથી રામ તેની સાથે મૈત્રી કરે છે. પછીથી તેને લંકાનો રાજા બનાવે છે.^{૧૫}

ભવભૂતિના મ. ચ.માં એક નવીન કલ્પના કરી છે. ત્યાં વિભીષણ શ્રમણા નામની શબરી તાપસીને પોતાનો આત્મસમર્પણ અંગેનો પત્ર રામને મોકલે છે.^{૧૬} પછી રામ તેને મિત્ર બનાવી અને લંકેશ્વર કહી સંબોધન કરે છે.^{૧૭} મુરારિના અન. રા.^{૧૮} તથા શક્તિભદ્રના આ. ચૂ.માં^{૧૯} રામ વિભીષણને વિજયોત્સવ પછીથી અયોધ્યામાં લઈ જવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાં મિત્રતા અંગે મૌન છે એ નોંધવું જરૂરી છે.

હનુ.^{૨૦} અને પ્ર. રા.માં^{૨૧} રાવણ વિભીષણનો તિરસ્કાર કરે છે એટલે એ રામને શરણે આવે છે અને એમને યુદ્ધમાં મદદરૂપ બની લંકાવિજય પછી અયોધ્યા જાય છે એવી વિગત વા. રા. અનુસાર દર્શાવી છે. ડ. રા. રૂપકમાં રામ કહે છે કે, “હું રાજ્ય લેવા નથી આવ્યો”^{૨૨} છતાંય રામ વિભીષણનો સમુદ્ર જળથી અભિષેક કરે છે^{૨૩} એવું નોંધ્યું છે. જાનકીરાઘવમ્માં ફક્ત વિભીષણને રાજ્ય આપવાનો જ નિર્દેશ કર્યો છે.^{૨૪} રાઘવાનંદમ્માં^{૨૫} અભિ.નું અનુકરણ કર્યું છે. સીતારાઘવમ્ રૂપકમાં શરણાગત વિભીષણને મિત્ર બનાવ્યા પછી રામે હર્ષના આંસુથી તેને સ્નાન કરાવ્યું છે.^{૨૬} એવી વિશેષ વિગત રજૂ કરી છે. અભિનવ-રાઘવમ્માં હનુમાને રામને કહ્યું કે સીતા વિભીષણને પિતા સમાન ગણે છે^{૨૭} એથી રામ એની સાથે મૈત્રી કરે છે.

૧૮.૬.૩ સેતુબંધ

કેટલાક રામપરક રૂપકોમાં સેતુબંધનો ઉલ્લેખ જ મળતો નથી. જેમકે અભિ. અનુસાર જ્યારે રામ બાણ ફેંકવા તૈયાર થાય છે ત્યારે સ્વયં વરુણદેવ આવે છે અને એના આદેશાનુસાર સમુદ્ર બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. એટલે રામસેના સમુદ્રના પટ પરથી સામે પાર પહોંચી ગયા છે^{૨૮} તેવી વિગત છે.

સેતુબંધની જાણીતી કથામાં અલૌકિક તત્ત્વોનું મિશ્રણ થયેલું જોવા મળે છે. આ આખા પ્રસંગમાં રામ ૩ દિવસ સમુદ્ર કાંઠે ઉપવાસ કરે છે છતાં તે માર્ગ આપતો નથી. આથી કોપિત રામ પોતાના બાણોથી તેને બાળી નાખવા તૈયાર થઈ જાય છે. તેથી સાગર પ્રગટ થઈને વિશ્વકર્માનો પુત્ર નલ સેતુ નિર્માણ કરશે એવી સૂચના આપી વિદાય લે છે.^{૨૯} નલને પ્રાપ્ત થયેલા વરદાનો પણ સમુદ્રે નિર્દેશ કર્યો છે. પોતાના પિતા વિશ્વકર્માની પાસેથી તેને સેતુબંધ બાંધવાનું

વરદાન મળ્યું હતું તેવું ત્યાં કહ્યું છે.^{૩૦}

કેટલાક રામકથાપરક રૂપકોમાં સેતુબંધ નિર્માણ અવસરે પડેલી મુરકેલીઓનું વિશદ્ વર્ણન કર્યું છે.^{૩૧} જેમકે અભિ. રૂપકની કથા પ્રમાણે સ્વયં રાવણ પોતાની સેના લઈને સમુદ્રને સામે પાર રામની શિબિરે પહોંચી રામ જોઈ શકે એમ “યંત્ર જનકી”નો વધ કરીને, માયાશીર્ષ સમુદ્ર તટ પર ફેંકીને લંકામાં ચાલ્યો જાય છે^{૩૨} અને પછીથી રાવણ પુત્ર સિંહનાદ કે જેને ૫ મુખ અને ૧૦ ભુજાઓ હતી. તે પણ સમુદ્ર તટે આવીને રામને યુદ્ધ કરવા માટે લલકારે છે. અંતે રામના હાથે તે મરાય છે.^{૩૩} આ સાંભળી રાવણ પછીથી પ્રભંજની નામની રાક્ષસીને સુતેલા રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવા મોકલે છે પરંતુ અંગદ જ તેનો વધ કરે છે. મહાનાટકમાં પણ અંગદે કરેલ પ્રભંજની વધની કથા વિસ્તારથી કહી છે.^{૩૪}

૧૮.૬.૪. લંકાવરોધ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે વાનરસેનાએ સમુદ્ર પાર કર્યો તે જાણી રાવણ શુક-સારણ નામના ગુપ્તચરોને શત્રુસેનાની જાણકારી માટે મોકલે છે એટલે પછી તેઓ લંકામાં પાછા ફરી રાવણને સીતા સોંપવા સલાહ આપે છે. પરંતુ રાવણ તેની સલાહ ન સ્વીકારતા સ્વયં પોતે અદ્વારિકા પરથી રામની સેનાનું નિરીક્ષણ કરે છે^{૩૫} અને શુક-સારણને કાઢી મૂકે છે.

રાવણ પછીથી તૂર્ત જ શાર્દૂલ નામના ગુપ્તચરને ત્યાં મોકલે છે. વિભીષણ તેને પણ ઓળખી જાય છે તથા રામ પાસે તેને લઈ જાય છે. તે પણ રાવણને રામના સૈન્યની વિગતથી પરિચિત કરે છે. રાજશેખરના વા. રા.માં શુક-સારણને રાવણના ગુપ્તચર રૂપે નહીં પરંતુ દૂતરૂપે રજૂ કર્યો છે. તેઓ બંને રાવણના આદેશથી ઢંઢ્યુદ્ધ કરવા રામને કહે છે. રામ તેને માટે અંગદની નિયુક્તિ કરે છે અને રાવણ પોતાના પુત્ર નરાંતકને નીમે છે. જે અંગદના હાથે મરાય છે^{૩૬} એવી વિશિષ્ટ ઘટના નોંધી છે. ર. વિ.માં^{૩૭} શુક-સારણની જગ્યાએ રાવણનાં બે દૂતોના નામ કલકંઠ અને શુકનાસ એવા દર્શાવ્યા છે.

રામનું માયાશીર્ષ પ્રસંગ વા. રા.માં^{૩૮} આ પ્રમાણે છે. રામસેનાના શાર્દૂલ પાસેથી સમાચાર જાણીને રાવણ પ્રહસ્તને અશોકવનમાં સીતાને રામ-વધના સમાચાર આપવા મોકલે છે તથા વિદ્યુજિજ્હ્વા નામના રાક્ષસને રામનું માયાશીર્ષ અને માયા

ધનુષ્ય બનાવીને અશોકવાટિકામાં સીતાની સન્મુખ ફેંકવાનો આદેશ આપે છે . સીતા રામનું માયાશીર્ષ અને માયાધનુષ્ય જોઈને વિલાપ કરવા લાગે છે . સરમાએ સીતાને રાવણની આ માયાનું રહસ્ય પ્રગટ કરી દીધું એથી એને શાંતિ થઈ .

રામકથા વિષયક સંસ્કૃત રૂપકોમાં સીતાને સરમા પાસેથી નહીં પરંતુ આકાશવાણી પરથી જાણવા મળે છે કે આ રામનું વાસ્તવિક મસ્તક નથી પરંતુ નકલી છે તેવી વિગત અભિ.^{૩૯}, મહાનાટક^{૪૦} વગેરેમાં છે . મહાનાટકમાં રાવણની એક વિશેષ યુક્તિનો નિર્દેશ કર્યો છે . તે મુજબ, રામનું માયાશીર્ષ દર્શાવીને પછીથી રામના રૂપે પ્રગટ થાય છે . પરંતુ સરમા તેને રાવણ છે એમ કહે છે .

તો વળી કૃત્યારાવણમાં^{૪૧} આ પ્રસંગને એક નવીનરૂપે પ્રગટ કર્યો છે . જેમાં રાવણ દારુણિકા નામની રાક્ષસીને સીતાવધ કરવાનું કહે છે . દારુણિકા એ ન કરી શકી, એટલે રાવણે તેને એવો ઉપાય દર્શાવ્યો કે સીતા સ્વયં આત્મહત્યા વધનો પ્રયોગ કર . એમ કરવાથી સીતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનો નિર્ણય કરે છે . વગેરે વિગતો દર્શાવી છે .

સુબેલ પર્વત પરથી રામે કરેલા ચમત્કારોનો ઉલ્લેખ મળે છે . જેમકે વિશ્વનાથસિંહ કૃત આ. ર.માં^{૪૨} રાવણના રાજભવનની નૃત્યશાળામાં રામના એક જ બાણથી રાવણનું ચામર, છત્ર તથા આભૂષણ ભૂમિ પર પડી જાય છે એવી વિગત નોંધી છે . સમુદ્ર પાર કરીને રામની સેના લંકાનગરી પર આક્રમણ કરે છે . આ અવસરે વા. રા. પ્રમાણે વિભીષણના પરામર્શથી રામે યુદ્ધ પૂર્વે અંગદને દૂતરૂપે રાવણની પાસે મોકલી સંદેશો કહેવડાવ્યો કે , “જો સીતાને પાછી નહીં મોકલો તો હું સર્વ રાક્ષસોનો વધ કરીશ .” તેથી રાવણ અંગદને મારી નાખવા ૪ રાક્ષસોને તેમની પાસે મોકલે છે . પરંતુ અંગદ તેને પકડી પૃથ્વી પર પછાડીને મારી નાખે છે અને તૂર્ત જ રામ પાસે પહોંચી જાય છે .

અંગદનું આવું સામર્થ્ય વા. રા.માં સુપેરે દર્શાવ્યું છે . જેમકે ઇન્દ્રજિત તથા કુંભકર્ણ સામે તે લડે છે તથા મહાપાર્શ્વનો વધ પણ કરે છે . વા. રા. સિવાય અન્ય સંસ્કૃત રામકથાપરક રૂપકોમાં અંગદના આ દૂતકાર્યને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે .

મહાનાટકમાં અંગદ-રાવણ સંવાદ વિસ્તારથી રજૂ કર્યો છે . અંગદ રાવણના સિંહાસન પર ચઢીને તેનું અપમાન કરે છે .^{૪૩} સુભટે દૂતાઙ્ગદમ્^{૪૪} રૂપક રચ્યું છે . તેમાં અંગદ રાવણને ઉપદેશ આપે છે અને સીતાને રામને સોંપી દેવાનું

કહે છે તેવું દર્શાવ્યું છે .

૧૮.૬.૫ નાગપાશ

વા. રા.માં રામ-રાવણના યુદ્ધ પ્રસંગે ઇન્દ્રજિત રામ લક્ષ્મણને નાગપાશથી બાંધે છે તેવી ઘટના છે . એ અવસરે ઇન્દ્રજિત સર્વને મરેલા જાણી પોતાના પિતાને આની સૂચના આપવા લંકામાં જાય છે . એટલામાં તો રામ પુનઃ ચેતના પ્રાપ્ત કરી લક્ષ્મણને માટે વિલાપ કરવા લાગે છે . તેથી હનુમાનને દ્રૌણાયલમાં ઔષધિ લેવા મોકલે છે . પાછળથી ગરૂડના સ્પર્શ માત્રથી રામ-લક્ષ્મણ સ્વસ્થ થયા તેવી કથા છે .^{૪૫}

વા. રા.માં તારાના પિતા સુષેણને વૈદ્ય કહ્યો છે . ઇન્દ્રજિત વધ પછી લક્ષ્મણ તથા બીજા યોદ્ધાઓની સેવા સુશ્રુષા તેણે જ કરી છે . હનુમાને લાવેલ ઔષધિની મદદથી રાવણની શક્તિથી ઘાયલ થયેલા લક્ષ્મણને તેઓ સ્વાસ્થ્ય અર્પે છે . મહાનાટક^{૪૬} મુજબ, હનુમાન જે રાક્ષસને લાવ્યા હતા તેને જ વૈદ્ય કહ્યો છે . ડ. રા.ની^{૪૭} કથા પ્રમાણે, અચેતન લક્ષ્મણને જોઈને રામ વિલાપ કરે છે અને મૂર્છિત થાય છે . લક્ષ્મણ સહિત તે પોતાનું, સુગ્રીવનું, વિભીષણનું, વાનરસેનાનું, સીતાનું, માતાઓનું, ભરત, શત્રુઘ્ન સંપૂર્ણ કુટુંબનો વિનાશ જાણીને પોતે જ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે એવી વિગત આપી છે .

મંજુલમંજીરમ્^{૪૮} પકમાં એક નવીન કલ્પના કરી છે . તે મુજબ શૂર્યણખા માયાના બળથી લક્ષ્મણને હરણ બનાવી દે છે તેથી રામ વિલાપ કરે છે . પછીથી લક્ષ્મણને મૂર્છિત જોઈને રામનું ચિત્ત દાવાગ્નિની જેમ દુઃખી થઈ જાય છે .

૧૮.૬.૬ હનુમાનની હિમાલય યાત્રાઓ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે હનુમાનને ૩ વખત હિમાલય પર મોકલ્યા છે .

૧) રામ લક્ષ્મણના નાગપાશ બંધન અવસરે - હનુમાનને હિમાલય મોકલવા પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવ્યો હતો . પરંતુ ગરૂડના આગમનથી તે પ્રવાસ બંધ રહે છે .^{૪૯}

૨) કુંભકર્ણ વધ પછી બીજા યુદ્ધ દરમિયાન હનુમાનનું હિમાલય તરફ પ્રસ્થાન દર્શાવ્યું છે . ઇન્દ્રજિત રામ લક્ષ્મણને બ્રહ્માસ્ત્રથી બાંધે છે તથા અનેક યોદ્ધાઓનો પણ વધ કરે છે . તેથી જાંબવાનના આદેશથી હનુમાન રાત્રિના સમયે હિમાલય પહોંચે છે . પરંતુ ત્યાં ઔષધિ ન મળતાં દ્રૌણાયલ આખો પર્વત લંકાના

રણાંગણમાં લાવે છે તે તેમની અપ્રતિમ શક્તિનું ઘોતક છે. ત્યાં ઔષધિની સુગંધ માત્રથી જ બધા સૈનિકો જીવિત થાય છે^{૫૦} તેવી વિશિષ્ટ કથા છે.

૩) રાવણની શક્તિથી લક્ષ્મણ ઘાયલ થાય છે તેથી રામ વિલાપ કરે છે. સુષેણ તેમને આશ્વાસન આપે છે કે લક્ષ્મણ જીવિત છે તથા એમના આદેશથી વિશલ્પકારી ઔષધિ લેવા હનુમાન હિમાલય જાય છે અને આખા પર્વતને ઉપાડી લાવે છે. સુષેણ ઔષધિમાંથી રસ કાઢી લક્ષ્મણને સૂંઘાડે છે તેથી તે ભાનમાં આવે છે.

હનુમાનની યાત્રા વેળા વચ્ચે કાળનેમિની કથા મહાનાટકમાં^{૫૧} છે જે વા. રા.માં પણ આપી છે. તો વળી વા. રા. પ્રમાણે હનુમાન ઔષધિ લેવા જાય છે ત્યારે તે ભરતને^{૫૨} મળ્યા છે તેવો નિર્દેશ છે. એવો જ ઉલ્લેખ મ. ચ.માં^{૫૩} દર્શાવ્યો છે. તો વળી મહાનાટકમાં આ અંગે એક આડકથા આપી છે જે આ પ્રમાણે છે.

અયોધ્યામાં એક રાતે સ્વપ્નમાં પોતાનો ડાબો હાથ સાપ ગળી રહ્યો છે એવું સ્વપ્ન આવે છે. આ અપશુકનના નિવારાણાર્થે તૂર્ત જ એક યજ્ઞનું આયોજન કર્યું હતું. એ યજ્ઞમંડપમાં હાજર રહેલા ભરતે આકાશમાંથી ઉડતા હનુમાનને જોયા, એટલે બાણથી તેને નીચે પર્વત સાથે જ પછાડ્યા. “હા રામ ! હા લક્ષ્મણ !” એવો આર્તનાદ સાંભળી, ભરત મૂર્છિત હનુમાન પાસે પહોંચ્યા. વશિષ્ઠે પછીથી તે પર્વતમાંથી ઔષધિ શોધીને હનુમાનને યુદ્ધ-વૃત્તાંત સૌને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યો.

પછીથી ભરતની પરીક્ષા લેવાના આશયથી હનુમાને તેમને કહ્યું કે, “હું ખૂબ થાકી ગયો છું તો આપ જ આ પર્વતને લંકા પહોંચાડો.” એટલે ભરતે પોતાના બાણ પર હનુમાન અને પર્વતને બેસાડીને લંકા તરફ ધનુષ્ય બાણનું અનુસંધાન કર્યું, એટલે હનુમાને નીચે ઉતરી ભરતને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે મારી શંકા દૂર થઈ છે. પછીથી અર્ધી રાતે હનુમાન લંકા પહોંચ્યા એવી વિસ્તારથી વિગત દર્શાવી છે.^{૫૪}

૧૮.૬.૭ કુંભકર્ણ વધ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે કુંભકર્ણની પત્નીનું નામ વજ્રજવાલા છે.^{૫૫} કુંભ, નિકુંભ નામના બે પુત્રોનો ઉલ્લેખ છે. નિકુંભને રાવણનો મંત્રી માન્યો છે.^{૫૬} કુંભકર્ણ તપથી પ્રાપ્ત કરેલ વરદાનને કારણે લાંબી નિદ્રા ભોગવી રહ્યો હતો.

રામ-લક્ષ્મણ યુદ્ધ સમયે તેને જગાડવાના અનેક પ્રયત્નોનું મનોરંજક વર્ણન છે .

તેના શરીર પર ૧ હજાર હાથીઓ ચલાવવામાં આવ્યા છતાં જાગ્યો નહીં. પછી નાગ, રાક્ષસ, ગંધર્વ કન્યાઓના આભૂષણોના ઝણકારથી તથા તેનું સંગીત સાંભળી અને એના સ્પર્શથી તે જાગ્યો.^{૫૭} પછી કુંભકર્ણે રાવણને સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું કે ‘‘નારદે પહેલા મને રામાવતારનું રહસ્ય કહ્યું હતું. તેથી તારે તેની સાથે સંધિ કરવી જોઈએ.’’^{૫૮} તેના પ્રત્યુત્તરમાં રાવણે કહ્યું કે ‘‘હું વિષ્ણુના હાથે મરી પરમગતિ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છું છું.’’^{૫૯}

કુંભકર્ણે રણાંગણમાં જઈ વિભીષણને મળી તેણે રામની શરણાગતિ સ્વીકારી છે તે કારણે તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી તેમ વા. રા.માં નોંધ્યું છે. વા. રા. અનુસાર રામ પહેલા કુંભકર્ણની ભૂજાઓ, પછી તેના પગ અને અંતે તેના મસ્તકને પોતાના બાણોથી કાપી નાખે છે અને કુંભકર્ણ જ્યારે પૃથ્વી પર પડે છે ત્યારે તેની નીચે અનેક મહેલો ઢંકાઈ જાય છે તેવી મનોરંજક કથા છે.

રામકથાપરક રૂપકોમાં મ. ચ.માં^{૬૦} ભવભૂતિએ કુંભકર્ણ વધ અંગે એક નવીન પ્રસંગ રજૂ કર્યો છે તે મુજબ રણાંગણમાં મૂર્છિત લક્ષ્મણના સમાચાર સાંભળીને રામ રણાંગણ તરફ જઈ રહ્યા છે ત્યારે માર્ગમાં વચ્ચે જ આક્રમણ કરનાર કુંભકર્ણ વગેરેનો વધ કરી રામ લક્ષ્મણ પાસે પહોંચી જાય છે એવી વિગત દર્શાવી છે. અહીં કુંભકર્ણ વધ પ્રસંગે રામનું ઉત્કૃષ્ટ સાહસ અને બાણની કૌશલ્યતા પ્રગટ કરી છે.

હનુ.માં^{૬૧} કુંભકર્ણનો વધ કરવા બે બાણોનો જ પ્રયોગ કરે છે જે નોંધપાત્ર છે. મહાનાટકમાં^{૬૨} રામ કુંભકર્ણનો વધ નથી કરતાં પરંતુ હનુમાન કરે છે એવી નવીન કલ્પના કરી છે. તે મુજબ રણાંગણમાં હનુમાન કુંભકર્ણના મસ્તક પર એવો પ્રહાર કરે છે કે તે ઠેઠ હિમાલય જઈને પડે છે પછીથી હનુમાન એના કબંધને પૂંછમાં વીંટાળીને એવું તો ફંગોળે છે કે છેક દૂર દૂર પડે છે. આવી વિશિષ્ટ વિગત દર્શાવી છે. રામરાજ્યાભિષેક^{૬૩} રૂપક મુજબ રામ કુંભકર્ણને બ્રહ્માસ્ત્રના પ્રયોગથી વધ કરે છે.

૧૮.૬.૮ ઈન્દ્રજિત વધ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે ઈન્દ્રજિતે ૬ વખત યુદ્ધ કર્યું હતું. તેનું વિસ્તૃત

નિરૂપણ થયું છે. (૧) પ્રથમ યુદ્ધમાં તે રામ-લક્ષ્મણને નાગપાશથી બાંધે છે તેવું વર્ણન છે.^{૬૪} (૨) પ્રથમ યુદ્ધના અનુકરણ રૂપે જ માહિતી ઉપલબ્ધ છે.^{૬૫} (૩) ત્રીજી વખત તે અગ્નિ પાસેથી મેળવેલ દિવ્ય રથમાં બેસી રણાંગણમાં આવી રામ લક્ષ્મણને ઘાયલ કરે છે.^{૬૬} (૪) ચોથી વખત યુદ્ધમાં વાનરો નિકુંભમાં જઈ ઇન્દ્રજિતનો યજ્ઞ વિધ્વંસ કરે છે તેથી ઇન્દ્રજિત તેમની સામે યુદ્ધ કરે છે તેવું દર્શાવ્યું છે.^{૬૭} (૫) અને (૬) છેલ્લા બે વખત તે ગુફામાંથી બહાર રહી યુદ્ધ કરે છે તેવું નિરૂપ્યું છે.^{૬૮}

તદુપરાંત વા. રા.માં ઇન્દ્રજિત વધની કથા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે. પોતાના યજ્ઞને વિધ્વંસ જાણી ઇન્દ્રજિત યુદ્ધ કરવા સુસજ્જ બને છે. રણાંગણમાં આવી વિભીષણની આકરી ટીકા કરે છે. તુમુલ યુદ્ધમાં લક્ષ્મણ તેના સારથિને મારી તેના રથનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખે છે. તેથી ઇન્દ્રજિત પગપાળો લંકા પહોંચે છે અને અંતે એક નવા રથમાં બેસીને છેલ્લી વખત યુદ્ધ મેદાનમાં આવે છે અને લક્ષ્મણના હાથે તેનો વધ થાય છે.

મહાનાટકમાં^{૬૯} લક્ષ્મણ ઇન્દ્રજિતના વધ પ્રસંગે તેનું મસ્તક તેના પિતાના હાથમાં ફેંકી દે છે એવો ઉલ્લેખ છે. પુત્ર વધના સમાચાર જાણી રાવણ સીતાનો વધ કરવા તૈયાર થાય છે. પરંતુ મંદોદરી તેને અટકાવે છે. એવી વિગત ભાસના અભિ.માં^{૭૦} નોંધી છે. દયાલુ વિશ્વેશ્વર રચિત પ્રસન્ન હનુમાનમ્^{૭૧} રૂપકમાં ઇન્દ્રજિતની ભુજાઓ એની પત્ની સુલોચના આગળ અંતઃપુરમાં પડે છે. હનુ.માં^{૭૨} ઇન્દ્રજિત વધના સમાચારથી રાવણ પાતાળમાંથી પોતાના પુત્ર અહિ રાવણને તેડાવે છે અને નિદ્રાધીન રામ લક્ષ્મણને પાતાળમાં લઈ જઈને વધ કરવા આદેશ આપે છે એવી વિગત છે. ઇન્દ્રજિતના મરણના સમાચારથી તેની પત્ની સુલોચના તથા તેના પિતા રાવણે કરેલા રૂદન વગેરેની કથા વા. રા.માં^{૭૩} વર્ણવી છે.

૧૮.૬.૯ રાવણ - વધ

કેટલાક રામકથાપરક રૂપકોમાં રામથી હણાયેલ રાવણે યુદ્ધ બંધ રખાવ્યું હતું. તો વળી અમુક રામકથા વિષયક રૂપકોમાં રાવણ - રામના હાથે નહીં પરંતુ લક્ષ્મણના હાથે મરાય છે એવું પણ જાણવા મળે છે. જેમકે ર. વિ.માં^{૭૪} લક્ષ્મણ ચક્રથી રાવણને મારે છે. તો વળી ઉન્મ. રા.માં^{૭૫} સીતાહરણ પછી લક્ષ્મણ સ્વયં લંકામાં આક્રમણ કરીને, રાવણ પર વિજય મેળવી પુષ્પક વિમાનમાં

સીતાને લાવે છે. આ સિવાયના રૂપકોની રામકથામાં વા. રા. મુજબ જ રામ રાવણનો વધ કરે છે.

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે મહોદર, મહાપાર્શ્વ અને વિરૂપાક્ષના વધ પછી રાવણ પોતે રણાંગણમાં આવી પ્રથમ લક્ષ્મણને પોતાની શક્તિથી ઘાયલ કરે છે.^{૭૬} પરંતુ રામ તેને હરાવે છે અને રાવણ રણમેદાનમાંથી પલાયન થઈ જાય છે. ત્યાર પછી રાવણ પુનઃ એક નવા રથ પર બેસી યુદ્ધ કરવા આવે છે તેથી ઈન્દ્ર રામની પાસે માતલિ સારથિને રથ લઈને મોકલે છે.

રામ-રાવણ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ મચે છે અંતે રામ રાવણના મસ્તક કાપે છે પરંતુ રાવણના મસ્તક પુનઃ ઉગે છે^{૭૭} છેલ્લે માતલિની સલાહથી રામ બ્રહ્માસ્ત્રથી રાવણની છાતી છેદી નાખે છે. વા. રા.માં ઈન્દ્રજિત વધ પછી રાવણ યજ્ઞ કરવા જાય છે અને વિભીષણની સલાહથી રામ તેના યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરાવે છે તેવો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે.

રામના આદેશથી હનુમાનના નેતૃત્વ નીચે થોડી વાનરસેના ત્યાં જઈ તેના યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરે છે. છતાંય રાવણ વિચલિત થતો નથી. ત્યારે હનુમાનની આજ્ઞાથી અંગદ મંદોદરીના કેશ બેંચીને તેને રાવણ સન્મુખ લાવે છે જેથી રાવણ પોતાનો યજ્ઞ અધૂરો મૂકી યુદ્ધ કરવા રણાંગણમાં પહોંચી જાય છે.^{૭૮} વા. રા.માં મેઘનાદ-યજ્ઞ તથા રાવણનો આ યજ્ઞ એક જ સરખો છે તેથી મેઘનાદ યજ્ઞની પુનરાવૃત્તિ હોય એમ લાગે છે. તદુપરાંત વા. રા. સિવાયના અન્ય સંસ્કૃત રૂપકોમાં પણ મંદોદરીના કેશગ્રહણ તથા યજ્ઞવિધ્વંસનું વર્ણન જોવા મળે છે. જેમકે કૃત્યારાવણ^{૭૯} વગેરે.

આ સિવાય કેટલાક રામકથાપરક રૂપકોમાં રાવણની સંધિ પ્રસ્તાવ વાત કરવામાં આવી છે. જેમકે મહાનાટક અનુસાર, રાવણે પોતાના લોહિતાક્ષ નામના દૂત દ્વારા રામને કહેવડાવ્યું હતું કે, “પરશુરામ પાસેથી મેળવેલ હરપ્રસાદ પરશુ જો મને આપો તો હું સીતા આપવા તૈયાર છું.”^{૮૦} રાઘવાખ્યુદયમ્માં^{૮૧} પણ ઈન્દ્ર રૂપે રાવણ રામ પાસે સંધિ કરવા આવે છે અને રાક્ષસી રૂપે સીતાને સોંપે છે. લક્ષ્મણ તેની કપટ નીતિ જાણી જાય છે. વગેરે વિગતો દર્શાવી છે.

રાવણ-વધ અંગે ક્યાંક તેના મર્મસ્થાન તથા તેના મૃત્યુની કોઈ ગુપ્ત યુક્તિનો નિર્દેશ કરે છે. જેમકે મહાનાટક^{૮૨} પ્રમાણે રામ તેના વક્ષઃસ્થળ પર

બાણ નહોતા ફેંકતા પરંતુ જ્યારે એ સીતાને ભૂલી ગયો ત્યારે જ બ્રહ્માસ્ત્ર ફેંકી તેને મારે છે. પ્રસન્ન હનુમાનની^{૬૨} કથા મુજબ રાવણે પોતાના નાભિ પ્રદેશમાં અમૃત રાખ્યું હતું. તે આખી વાત રામના પૂછવાથી વિભીષણે તેને કહી તેથી પ્રથમ રામ આગ્નેયાસ્ત્રથી રાવણના શરીરમાં રહેલા તેના આ અમૃતને શોષી લે છે. વા. રા. અનુસાર વિભીષણ રામના અનુરોધથી પોતાના ભાઈ રાવણના વધ પછી તેની અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરે છે.^{૬૩}

૧૮.૬.૧૦ અગ્નિપરીક્ષા

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે રાવણ વધ પછી તથા વિભીષણ રાજ્યાભિષેક પછી રામના આદેશથી હનુમાન સીતા પાસે વિજયના સમાચાર આપવા જાય છે. હનુમાન ત્યાં રામનો સંદેશો આપી પાછા ફરે છે. વિભીષણ રામની આજ્ઞાનુસાર સીતાને તેમની પાસે પાલખીમાં બેસાડીને નહીં પરંતુ પગપાળા આવવાનું કહે છે. સીતા રામની સામે આવે છે. સીતાને પોતાની સન્મુખ ઊભેલા જોઈને રામે તેમને કહ્યું : “મેં તો મારા શત્રુના અપમાનનો પ્રતિકાર કર્યો છે. પરંતુ મને તમારા ચરિત્ર પર શંકા આવે છે કારણ કે જે સ્ત્રીએ બીજના ઘરમાં નિવાસ કર્યો હોય તેને કયો પુરુષ સ્વીકારી શકે ? તેથી મને તમારા પર આકર્ષણ રહ્યું નથી. તો આપને જ્યાં જવું હોય ત્યાં ખુશીથી જાઓ.”^{૬૪} તેથી ત્યાં જ સીતા લક્ષ્મણે બનાવેલી ચિતામાં પ્રવેશી પોતાના વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યની પ્રતીતિ આપે છે.

સ્વયં અગ્નિદેવ પ્રગટ થઈ સીતાનો સ્વીકાર કરવા રામને અનુરોધ કરે છે. રામે તેના મનનું સમાધાન કરતા કહ્યું કે “સીતા પવિત્ર જ છે પરંતુ લોકો મારા પર કામી હોવાનો આક્ષેપ ન કરે તેથી જ અગ્નિપરીક્ષા કરી છે.”^{૬૫} આ. ર.,^{૬૬} યાદવરાઘવીયમ્^{૬૭} તથા મંજુલમંજીરમ્^{૬૮} વગેરે રૂપકોમાં માયા-સીતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે અને અગ્નિમાંથી મૂળ સીતા પ્રગટ થાય છે.

વાલ્મીકિના ઉત્તરવર્તી રૂપકકારોએ આ પ્રસંગનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે અભિ.માં^{૬૯} વા. રા. અનુસાર લોકોપવાદથી અગ્નિપરીક્ષા કરી હતી. અન. રા.માં^{૭૦} રામને અગ્નિપરીક્ષા અવસરે લજ્જાનો અનુભવ થયો છે. સીતા અંગે શંકા કરી એથી રામને ખૂબ પશ્ચાતાપ થયો છે^{૭૧} એવી વિશિષ્ટ વિગત દર્શાવી છે.^{૭૨}

હનુ.માં તો સીતાની દિવ્ય પરીક્ષા લીધાની નોંધ છે. ડ. રા.^{૭૩} પ્રમાણે

સીતા સ્વયં દોષથી મુક્ત બનવા અગ્નિપરીક્ષા કરે છે. રામાભ્યુદયમ્^{૯૪} રૂપકમાં રામની માનસિક સ્થિતિનું વિશ્લેષણ કર્યું છે. એક બાજુથી તેને સીતાને જલ્દી મળવાનું મન થાય છે તો બીજી તરફ એ રાક્ષસને ઘરે રહી છે એથી દુઃખી થાય છે. લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરે તેમને સમજાવે છે. છતાંય રામ સીતાને સ્વીકારવા તૈયાર નથી. છેવટે તેને મિથિલા મોકલવાનું કહે છે એથી સીતા મૂર્છિત થાય છે. અંતે અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થાય છે એવી વિસ્તારથી વિગત નોંધી છે.

ભગવન્તરાયના રૂપક રાઘવાભ્યુદયમ્માં^{૯૫} એક લોકોપવાદથી જ અગ્નિપરીક્ષાનો નિર્દેશ છે તથા અ. દ. ^{૯૬} વગેરેમાં લોકોપવાદથી અગ્નિપરીક્ષા કરી છે એવું નોંધ્યું છે. બા. રા., ^{૯૭} પ્ર. રા., ^{૯૮} આનંદરાઘવમ્, ^{૯૯} જાનકી પરિણયઃ^{૧૦૦} તથા રઘુવીરચરિતમ્^{૧૦૧} વગેરે રામકથાપરક રૂપકોમાં સીતા અગ્નિપરીક્ષાનો ઉલ્લેખ છે જ ! પરંતુ ત્યાં સીતાના તિરસ્કારનો નિર્દેશ નથી જે નોંધપાત્ર છે.

૧૮.૬.૧૧ રામરાજ્યાભિષેક

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે યુ. કાં.ના અંતિમ સર્ગોમાં સીતાની અગ્નિપરીક્ષા પછી વિભીષણના આતિથ્યનો અસ્વીકાર કરી શીઘ્ર અયોધ્યા જવા ઉત્સુકતા દર્શાવે છે. તેથી વિભીષણ રામ સેવામાં પુષ્પક વિમાન અર્પણ કરે છે. રામ અને લક્ષ્મણ સાથે સુગ્રીવાદિ વાનરો પણ તેમાં બેસે છે. પછી લંકાથી અયોધ્યા સુધીના સમસ્ત યાત્રા સ્થળોનું ભૌગોલિક તથા ઐતિહાસિક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વીરરાઘવચરિત રામરાજ્યાભિષેકમાં^{૧૦૨} રાવણ વધ પછી સીતાના કહેવાથી રામ રેતીનું શિવલિંગ સ્થાપિત કરે છે પછી અયોધ્યા જાય છે એવી કથા છે. વા. રા. મુજબ પુષ્પક વિમાનમાં ભરદ્વાજ આશ્રમે પહોંચી રામ ભરતના સમાચાર મેળવી લે છે. ભરત તથા અવધવાસીઓ રામની નંદિગ્રામમાં પ્રતીક્ષા કરે છે.^{૧૦૩}

રામકથાપરક રૂપકોમાં રાવણ વધ પછી રાક્ષસોના છળકપટનું વર્ણન કર્યું છે. જેમ કે ભરતની આત્મહત્યાનું વગેરે. ઉદારરાઘવમ્ની^{૧૦૪} કથા મુજબ રાવણ વધ પછી ૩ છદ્મવંશી રાક્ષસો અયોધ્યામાં આવે છે. એમાંનો પહેલો વસિષ્ઠના શિષ્ય રૂપે ભરત પાસે જઈને કહે છે કે યુદ્ધમાં લક્ષ્મણ મરાયા છે. પછીથી બીજો રાક્ષસ નારદ રૂપે ભરતને રામના અવસાનની જાણ કરે છે અને સીતા એકલા જ અયોધ્યા આવી રહ્યા છે. થોડા સમય પછીથી એક રાક્ષસી

સીતા રૂપે આવીને ભરતને પોતાના પતિ અને દિયર લક્ષ્મણના મૃત્યુની જાણ કરે છે. આથી ભરત સરયૂ નદીમાં પોતાના પ્રાણ ત્યાગવાનું નક્કી કરે છે. એટલામાં જ હનુમાન ત્યાં સરયુકાંઠે આવી પહોંચે છે. એમને આત્મહત્યા કરતા રોકે છે એવી વિગત છે.

તો વળી એક અન્ય રાક્ષસ સુમંત્ર રૂપે રામને ભરતના મરણના સમાચાર પણ કહ્યા હતા. **જાનકી હરણમાં**^{૧૦૫} છદ્મવંશી શૂર્પણખા હનુમાનની પહેલા અયોધ્યા આવીને રામ વધની અફવા ફેલાવે છે. આ વાત સાંભળીને ભરત અને શત્રુદ્ધન બંને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થાય છે. એવી કથા કહી છે.

તદુપરાંત **ઉ. રા.માં** એવી કથા આપી છે કે સ્વયં રાવણ કાપરિક નામના ગુપ્તચર મુનિના રૂપે અયોધ્યામાં આવીને ભરતને એવા સમાચાર આપે છે કે રામ લક્ષ્મણનો વધ કરીને રાવણ પુષ્પક પર ચડીને અયોધ્યામાં આક્રમણ કરવા આવી રહ્યો છે એટલે ભરત તૂર્ત જ સેનાને બોલાવી લે છે એ વાત સાંભળતા જ કૌશલ્યા અને સુમિત્રા તો ચિતા પર ચડવા જ તૈયાર થાય છે. પુષ્પક વિમાનમાં દૂરથી જ વિભીષણને બેઠેલા જોઈ ભરત તેના તરફ બાણ ચલાવવા તૈયાર થાય છે, પરંતુ વસિષ્ઠની સલાહથી તેમ કરતા અટકી જાય છે.^{૧૦૬}

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે રામે પોતાના રાજ્યાભિષેક અવસરે લક્ષ્મણને યુવરાજ પદ પર સ્થાપવા ઈચ્છા કરી હતી. પરંતુ ત્યાં લક્ષ્મણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. ભરતને યુવરાજ પદે પ્રતિષ્ઠિત કર્યા છે. એવી વિગત જગ્ગૂવકુલભૂષણના **યૌવરાજ્યમ્** રૂપકમાં વિસ્તારથી વર્ણવી છે.

ઘણા રામકથાપરક રૂપકોમાં રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે દેવતાઓની ઉપસ્થિતિ પણ નોંધી છે. જેમ કે **અભિ.**^{૧૦૭} અનુસાર રામનો અભિષેક લંકામાં અગ્નિદેવ વડે થયો હતો. **પ્ર. ના.માં**^{૧૦૮} જનસ્થાનમાં કે જ્યાં ભરત તથા શત્રુદ્ધન માતાઓની હાજરીમાં એક વિશાળ સૈન્ય પહોંચ્યું હતું ત્યાં થાય છે. **વા. રા.** તેમ જ રામકથાપરક સંસ્કૃત રૂપકોમાં રામે ૧૦ હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તે દરમિયાન તેણે અનેક યજ્ઞો પણ કર્યા હતા. તેવી વિસ્તૃત માહિતી દષ્ટિગોચર થાય છે. રામરાજ્યનું વર્ણન **વા. રા.ના ઉ. કાં.માં**^{૧૦૯} નિરૂપાયું છે.

પાઠ નોંધ

૧. વા. રા. - ૭/૩૮/૨૪-૨૫
૨. ત્વક્તા પુત્રાંશ્ચ દારાંશ્ચ રાઘવં શરણં ગતઃ । વા. રા. - ૭/૧૭/૧૬
૩. બદ્ધાંઙ્ગલિપુટં દીનં યાચન્તં શરણાગતમ્ ।
ન હન્યાદાનૃશંસ્યાર્થમપિ શત્રું પરંતપ ॥ વા. રા. ૭/૧૮/૨૭
૪. વા. રા. - યુ. કાં. - ૧) સર્ગ - ૪૩
૨) સર્ગ - ૮૯ સે ૯૦
૩) સર્ગ - ૧૦૦
૫. મરણાન્તાનિ વૈરાણિ વા. રા. - ૬/૧૧૧/૧૧૦
૬. પૂજાં ચક્રે ઋષીણામ્ । વા. રા. - ૭/૧૧/૨૯
૭. એજન ૭/૧૦૮/૨૪ અને ૨૫
૮. એજન ૬/૯/૩૯
૯. એજન ૬/૧૦/૩૫
૧૦. એજન ૬/૩/૩૩
૧૧. મહાભાગે ન ખલુ રાક્ષસીનાં સહગમને ધર્મઃ ।
અતસ્ત્વયા વિભીષણાલયમાસ્થાય લંકાચલે રાજ્યં ચિરાય ભુજ્યતામ્ ॥
મહાનાટક - ૧૪/૬૦
૧૨. મન્દોદરી તવ વિભીષણ પટરાજી ।
ભૂયાદિમાં ચ પરિપાલય વીર લંકામ્ ॥ મહાનાટક - ૧/૧૦૩
૧૩. ભાસ - અભિ. - ૪/૧
૧૪. એજન અંક - ૪, પૃષ્ઠ - ૩૪૯
૧૫. એજન અંક - ૪, પૃષ્ઠ - ૩૫૦
૧૬. ભવભૂતિ - મ. ચ. - અંક - ૫, પૃષ્ઠ - ૧૧૦
૧૭. એજન પૃષ્ઠ - ૧૧૦

१८. मुरारि - अन. रा. - अंक - ६, पृष्ठ - ३२३ और ७/३
१९. शक्तिभद्र - आ. चू. - ७/६
२०. हनु. - ७/१३ और अंक - १३, पृष्ठ - २०३
२१. जयदेव - प्र. रा. - अंक - ७, पृष्ठ - ३३४
२२. सोमेश्वर - उ. रा. - ६/८
२३. ऐ०न० अं० - ५, पृष्ठ - १०३
२४. रामभद्र दिक्षित - जानकी परिणयः - अंक - ७, पृष्ठ - ७१
२५. वेंकटेश्वर - राघवानंदः - अंक - १, पृष्ठ - ७
२६. रामपाणिवाद - सीताराघवम् - ६/१९
२७. सुंदरवीररघुद्वहसूरि - अभिनवराघवम् - ८/२६
२८. भास - अभि. - अंक - ४
२९. समुद्रवचनाच्चैव नलसेतुमकारयेत् ।
वा. रा. वडोदरा संस्करण ६/११०/६५ टिप्पणी
३०. पित्रा दत्तवरः - वा. रा. - ६/२२/४१
३१. राजशेखर - बा. रा. - ८/५२
३२. ऐ०न० ७/७१ थी ७९
३३. ऐ०न० ७/८१
३४. महानाटक - ११ - २ और ३
३५. वा. रा. - यु. कां. सर्ग २६ से २८
३६. राजशेखर - बा. रा. - ८/३ और ४
३७. रामचन्द्र - र. वि. - अंक - ४
३८. वा. रा. - यु. कां. सर्ग - ३१ से ३४
३९. भास - अभि. - अंक - ५
४०. महानाटक - अंक - १०

४१. कृत्यारावण - अंक - ६
४२. विश्वनाथसिंह - आ. र. - अंक - ६
४३. महानाटक - ८/३
४४. सुभट - दुताङ्गदम् - दृश्य - ४
४५. वा. रा. - यु. कां. सर्ग - ५०
४६. महानाटक - १३/१७
४७. सोमेश्वर - उ. रा. - ७/१३
४८. जगूवकुलभूषण - मंजुलमंजीरम् - ८/६
४९. वा. रा. - ६/२६/ ७ से ४१
५०. अञ्जन - यु. कां. सर्ग - ७३ - ७४
५१. महानाटक - १३/६२
५२. वा. रा. - यु. कां. ८२/९० से १३८
५३. भवभूति - म. च. - ७/९
५४. महानाटक - १३ - २१ से ३१
५५. वा. रा. - ७/१२/२३
५६. अञ्जन ५ / ७५ / ४५
५७. अञ्जन ५ / ३७ / ५५ थी ५३
५८. अञ्जन ५ / ४० / ३० थी ३५
५९. निहतो गंतुमिच्छा तद्विष्णोः परमं पदम् । वा. रा. - ६/४०/५६
६०. भवभूति - म. च. - पृष्ठ - १४८ और ६/४९
६१. हनु. - ११/३७
६२. महानाटक - अंक - ११
६३. वीरराघव - रामराज्यभिषेकम् - अंक - ३

૬૪. વા. રા. - યુ. કાં. સર્ગ - ૪૨ સે ૪૬
૬૫. એજન સર્ગ - ૭૩
૬૬. એજન સર્ગ - ૮૦
૬૭. એજન સર્ગ - ૮૧ થી ૮૪
૬૮. એજન સર્ગ - ૮૩ થી ૮૭
૬૯. મહાનાટક - ૧૨/૧૧
૭૦. ભાસ - અભિ. - ૫/૧૭
૭૧. દયાલુ વિશ્વેશ્વર - પ્રસન્ન હનુમાનમ્ - અંક - ૪
૭૨. હનુ. - અંક - ૫
૭૩. વા. રા. - ૬/૧૨/૧૩
૭૪. રામચંદ્ર - ર. વિ. - અંક - ૮
૭૫. વિરુપાક્ષદેવ - ઉન્મ. રા.
૭૬. વા. રા. - ૭/૧૨/૨૧
૭૭. એકમેવ શતંભિન્નં શિરસાં તુભ્યવર્ચસમ્ । વા. રા. - ૭/૧૦૭/૫૭
૭૮. કૃત્યારાવણ - અંક - ૬
૭૯. મહાનાટક - ૪/૧ ઓર ૨
૮૦. ક્ષીરસ્વામી - રાઘવાભ્યુદયમ્
૮૧. મહાનાટક - ૧૪/૨૬
૮૨. દયાલુ વિશ્વેશ્વર - પ્રસન્ન હનુમાનમ્ - અંક - ૫
૮૩. વા. રા. ૭/૧૧૧/૧૧૦
૮૪. એજન ૬/૧૧૫/૧૭ થી ૨૧ અને ૨૪
૮૫. એજન ૬/૧૧૮/૧૩-૧૪
૮૬. વિશ્વનાથસિંહ - આ. ર. - અંક - ૬

८७. नृसिंह कवि - यादवराघवीयम् - अंक - ५
८८. जग्गूवकुलभूषण - मंजुलमंजीरम् - ८/११
८९. भास - अभि. - ६/२९
९०. मुरारि - अन. रा. - ७/२
९१. ओजन् ७/५०
९२. हनु. - अंक - १४, पृष्ठ - २४०
९३. सोमेश्वर - उ. रा. - ७/२५
९४. रामदेव व्यास - “रामाभ्युदयम्” अंक - ६
९५. भगवंतराय - राघवाभ्युदयम् - ४/३७
९६. महादेव - अ. द. - ७/५
९७. राजशेखर - बा. रा. - अंक - १०
९८. जयदेव - प्र. रा. - ७/५३
९९. राजचूडामणि - आनंदराघवम् - अंक - ५
१००. रामभद्र दीक्षित - जानकी परिणयः - अंक - ७, पृष्ठ - ७१
१०१. भट्टकुमार - रघुवीर चरितम् - अंक - ७, पृष्ठ - २४४
१०२. वा. रा. - उ. कां. सर्ग - १२/१२६ से १२८
१०३. राधामंगल शास्त्री - उदारराघवम् - अंक - ६
१०४. रामभद्र दीक्षित - जानकी परिणयः
१०५. सोमेश्वर - उ. रा. - अंक - ८
१०६. भास - अभि. - ६/३२
१०७. ओजन् - प्र. ना. ७/५ थी ६
१०८. वा. रा. - उ. कां. सर्ग - ३७ से ७१

૧૮.૭ ઉત્તરકાણ્ડમ્

પ્રસ્તાવના

વડોદરાની રામાયણની આવૃત્તિમાં ૧૦૦ સર્ગ અને ૨૭૩૫ અધ્યાય છે. વા. રા.ના ૩. કાં.નું અનુશીલન કર્યા પછી મોટાભાગના વિદ્વાનો એવા મંતવ્ય પર આવ્યા છે કે આ કાંડ પ્રક્ષિપ્ત છે. કારણ અન્ય કાંડો કરતાં આ કાંડ પ્રક્ષિપ્ત છે. કારણ અન્ય કાંડો કરતાં આ કાંડની ભાષા થોડી અશુદ્ધિથી ભરેલી છે જેનો નિર્દેશ રાવણ ચરિતમાં છે. તો વળી રાવણ ચરિત પછી રામના અભિષેકમાં હાજર રહેલા અતિથિઓને બીજી વખત વિદાય આપી છે. નૃગ, નિમિ વગેરે જેવી પૌરાણિક વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ તથા શંબૂક વધ પણ પ્રક્ષિપ્ત માનવામાં આવ્યો છે.

આમ છતાં ૩. કાં.ની કથામાં કુશ-લવ જન્મ કથા કહી છે તથા રામનો અશ્વમેધ યજ્ઞ ત્યાં કુશ-લવે કરેલું રામાયણનું ગાન, સીતાનો ભૂમિ પ્રવેશ તથા રામાદિ પુત્રોને રાજ્યની સોંપણી અને પ્રથમ લક્ષ્મણનું પછી રામનું સ્વર્ગરોહણ વગેરે ઘટનાઓનું પ્રમુખતયા અહીં આલેખન કરવામાં આવ્યું છે.

૧૮.૭.૧ શંબૂક વધ

વા. રા. ૩. કાં.માં શંબૂક વધ પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું છે જે આ પ્રમાણે છે, રામ નારદ પાસેથી જાણી લે છે કે એક શૂદ્રની તપસ્યાને લીધે એક બ્રાહ્મણનું અકાળ અવસાન થાય છે.^૧ પુત્રના મૃત્યુથી દુઃખી રામને દોષિત ઠેરવે છે અને રામની સન્મુખ પતિ-પત્ની આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થાય છે.^૨

રામ તૂર્ત જ એને અટકાવી મંત્રીઓની સાથે વિચારણા^૩ કરીને નારદ મુનિના કહેવાથી એમને દંડ આપવાના હેતુથી રામ સ્વયં ધનુષ્ય અને તલવાર યુક્ત એને શોધવા પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને જાય છે.^૪ શૈવલ પર્વતના ઉત્તરે એક સરોવરના કિનારે નીચે મુખે લટકીને તપ કરી રહ્યો હતો. રામ તેનો પરિચય જાણ્યા પછી તલવારથી હણે છે.^૫ પછીથી દેવતા રૂપે પ્રગટ થઈને રામની પ્રશંસા કરીને એ સ્વર્ગે જાય છે અને બાળક પુનઃજીવિત થાય છે.

શંબૂક વધ પછીથી રામ અગસ્ત્ય ઋષિને મળે છે. તેઓ તેમને શ્વેતરાજ તથા દંડકારણ્યની કથા કહે છે. એવી વિગત વા. રા.માં^૬ વિસ્તારથી વર્ણવી

છે. વાલ્મીકિના ઉત્તરવર્તી રૂપકકારોમાં ફક્ત ભવભૂતિએ ઉ. રા. ચ.માં તથા શ્રી સુન્દરી રઘુદ્વજસૂરિએ પોતાના અભિનવરાઘવમ્માં આ ઘટનાનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમાં નવીન કલ્પના જોવા મળે છે. વા. રા. અનુસાર તલવાર લઈને રામ એને શોધે છે.^૭ તેનો વધ કરે છે. દિવ્ય રૂપ ધારણ કરી રામના ચરણોમાં પ્રણામ કરે છે.^૮ રામ તેને વૈરાજ^૯ નામના લોકમાં જવાનો આશીર્વાદ આપી અગસ્ત્ય આશ્રમે ગયા છે તેવી નોંધ છે. અભિનવરાઘવમ્માં^{૧૦} શંખૂક વધની સંક્ષેપમાં જ નોંધ કરી છે. બાકીના રામકથા પર રૂપકોમાં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી.

૧૮.૭.૨ રામનો અશ્વમેધ યજ્ઞ

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે યુ. કાં.ના અંતિમ સર્ગોમાં રામે ૧૦ વખત અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનું વિચારેલ તેવો નિર્દેશ છે. રામે જ્યારે પહેલી વખતે રાજસૂય યજ્ઞ કરવા વિચાર્યું ત્યારે ભરતે તેનો વિરોધ કર્યો હતો તેવી વિગત પણ મળે છે.

અશ્વમેધ યજ્ઞથી ઈન્દ્ર બ્રહ્મહત્યા દોષમાંથી મુક્ત થયેલા તેથી ગોમતી તટ પર નૈમિષારણ્યમાં રામાશ્વમેધને માટે યજ્ઞભૂમિ તૈયાર કરવામાં આવી. સુગ્રીવ, વિભીષણ ઇત્યાદિને આમંત્રણ આપવાની વિગત પણ મળે છે.

આ યજ્ઞ પ્રસંગે વાલ્મીકિના શિષ્ય અને રામ સીતાના પુત્ર કુશ તથા લવે રામાયણ ગાન કર્યું તથા સીતાએ પોતાના સતીત્વની શપથ લઈને પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.^{૧૧} ત્યાર પછી પણ રામે અનેક અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. કુન્દમાલામાં^{૧૨} અશ્વમેધ યજ્ઞનું ભવભૂતિના ઉ. રા. ચ.માં^{૧૩} અને લક્ષ્મીનૃસિંહ જ. જા. ના.માં રામે કરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે તથા મહાલિંગ શાસ્ત્રીના આદિકાવ્યોદયમ્માં ભરતે આદરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞનો નિર્દેશ છે.

૧૮.૭.૩ રામની યાત્રાઓ

આધુનિક રામકથા વિષયક ગ્રંથોમાં રામના અભિષેક પછી તેણે અનેક યાત્રાઓ કરી છે તેવું કહ્યું છે. વા. રા.ના જ ઉલ્લેખને આધારે ભરત સાથે ગંધિર્વ દેશની વિજય યાત્રા કરે છે એવું પ્રતીત થાય છે.^{૧૪} વા. રા.ના ઉ. કાં.ના સર્ગ ૪૨માં રામના અભિષેક પછી તથા સીતાત્યાગની પૂર્વે અશોકવાટિકામાં રામ-સીતાના વિરહનું વર્ણન કર્યું છે^{૧૫} જે નોંધપાત્ર છે.

તદુપરાંત વા. રા.ની કથાનુસાર તો વિમાન યાત્રામાં^{૧૬} હિમાલય, માનસરોવર, મેરુપર્વત, ચંદ્રલોક, સિંહલદ્વિપ વગેરે ગયા હતા તેવું વિસ્તારથી વર્ણન શ્રી રાજશેખરે પોતાના વા. રા. રૂપકમાં કર્યું છે .

૧૮.૭.૪ રાવણની જન્મકથા

વા. રા.ના ડ. કાં.ના પ્રારંભમાં રાવણ ચરિતનું ખૂબ વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે.^{૧૭} ત્યાં રાવણની વંશાવલી આપી નથી પરંતુ તેને પ્રાપ્ત થયેલા વરદાન ઇત્યાદિની વિગતવાર ચર્ચા થઈ છે . શૂર્પણખાને રાવણની બહેન ગણી છે . આ સિવાય કુંભકર્ણ, વિભીષણ, ખરને તેનો ભાઈ કહ્યો છે . રાવણની માતાનું નામ કૈકસી કહ્યું છે તથા વિશ્રવા તેના પિતા માનવામાં આવ્યા છે .

વા. રા.માં નીચેના વ્યક્તિઓ તરફથી એમને શાપ મળ્યો હતો. અનરણ્ય,^{૧૮} વેદવતી,^{૧૯} ઉમા,^{૨૦} નંદીશ્વર,^{૨૧} રંભા^{૨૨} અને વરુણ કન્યા^{૨૩} (પૂંજિકાસ્થલા) વગેરે. નલ-કુબેરના શાપનો નિર્દેશ રંભારાવણીય^{૨૪} રૂપકમાં છે તો વળી મૈથિલીયમ્માં રાવણ બ્રહ્મચારી^{૨૫} રૂપે વેદવતી પાસે આવે છે એવી વિગત છે . રાવણના વિવાહ અને સંતતિ અંગે વા. રા.માં^{૨૬} વિગત આપી છે . જેમકે રાવણ-મંદોદરીના વિવાહનું ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે . વા. રા.ના અનેક સ્થળોએ રાવણને મંદોદરી સિવાય અન્ય રાણીઓ પણ હતી. તેવી માહિતી પણ ઉપલબ્ધ થાય છે . દેવ, ગાંધર્વ, નાગાદિ કન્યાઓનો સમાવેશ થાય છે .^{૨૭} મંદોદરી સિવાય ધન્યમાલિનીને^{૨૮} પણ રાવણની પત્ની તરીકે સ્વીકારી છે . જેનાથી તેને અતિકાય નામનો પુત્ર થયો હતો તેવી વિગત યુ. કાં.માં છે .^{૨૯} રાવણના પુત્ર-પુત્રીઓ અંગે ઇન્દ્રજિત, અક્ષ, અતિકાય, ત્રિશિર, નરાંતક, વેદાંતક ઇત્યાદિ નામોનો ઉલ્લેખ છે .^{૩૦} વા. રા.માં મહાનાદ અને સિંહનાદ નામના બે રાવણના પુત્રોનો નિર્દેશ પણ સાંપડે છે .^{૩૧}

પ્રાચીન સમયથી રાવણને શિવભક્ત માનવામાં આવેલ છે . શિવે જ તેને વરદાન આપ્યું છે . રાવણની શિવલિંગની પૂજાનું વર્ણન પણ કર્યું છે .^{૩૨} રાવણ લોકરાવણ,^{૩૩} શત્રુરાવણ,^{૩૪} દશમુખ, દશગ્રીવ તરીકે પણ ઓળખાય છે . વા. રા. પ્રમાણે તે કાર્તવીર્ય વગેરે સામે પરાજય મેળવે છે^{૩૫} તેવી વિગત છે . તદુપરાંત રંભારાવણીયમ્^{૩૬} રૂપકમાં તો વાલી રાવણને અંગદના પારણાની નીચે બાંધે છે

તેવી મનોરંજક કથા કહી છે .

હનુ.^{૩૭} મહાનાટકમાં રાવણને પરદારલંપટ કહ્યો છે . અભિ.માં^{૩૮} રાવણની કામાવસ્થાનું નિરૂપણ તેના સેવકોએ કર્યું છે . તે મુજબ તેને કામી રૂપે ચિત્રિત કર્યો છે . ડ. રા. ચ.ના^{૩૯} પ્રારંભે રાવણને માટે કામમોહિત શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે . આ. ચૂ.માં^{૪૦} નિશાચરરાજની કામજન્ય પ્રકૃતિની નોંધ લીધી છે . જેમકે જનકીને જોતાં જ એના કોમળ શરીરને આલિંગન કરીને મારી ભુજઓમાં આનંદની લહેરો ઉભરાઈ જશે એવું વિચારે છે . અહીં તેના ચરિત્રમાં કામાંધતાનું નર્યું દર્શન થાય છે . પ્ર. રા. રૂપકમાં જનકીને જોઈને રાવણની લાલસા પ્રથમ અંકમાં નીચેના વાક્યોથી જણવા મળે છે .

“તત્કથય કુત્ર જાનકીતિ ।”અને

“કથમદ્યાપિ નાનીયસે જાનકી ॥”^{૪૧} વગેરે

વચનો વારંવાર બોલે છે અને એને પ્રાપ્ત કરવા અનેક પ્રયત્નો કરે છે . પ્રથમ અંકમાં રાવણે બે^{૪૨} વખત તો તેના સ્તનકળશ અને સ્તનચંદનનું સ્મરણ પણ કરે છે .

૧૮.૭.૫ હનુમત્ ચરિત

વા. રા.ની કથા પ્રમાણે રાવણ ચરિત પછી હનુમત્ કથા બે સર્ગોમાં નિરૂપાઈ છે . આમ છતાં હનુમત્ ચરિતની ભૂમિકા તો સુ. કાં.થી શરૂ થઈ જાય છે તે સ્પષ્ટ છે . હનુમત્ ચરિત દરેક રામકથાઓમાં જોવા મળે છે .^{૪૩} ડ. કાં.માં તેને અંજનીપુત્ર^{૪૪} કહ્યા છે . તે પરંપરા મહાનાટકમાં પણ તેમને આંજનેય^{૪૫} તરીકેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે . તે સીતાની શોધ કરે છે અને રાવણ સંહારમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે . વા. રા.માં વાયુપુત્ર હનુમાનને એક કરતા વિશેષ નામોથી ઓળખાણ આપવામાં આવી છે . જેમકે - મરુતાત્મજ, મારુતિ, પવનાત્મજ, વાયુપુત્ર, વાયુસુત, વાયુસુત, અનિલાત્મજ, વાતાત્મજ, મારુત, પવનસુત, વાયુનંદન,^{૪૬} વાયુસંભવ,^{૪૭} પવનસંભવ,^{૪૮} વાસવદૂતસૂત^{૪૯} બે વખત ગંધવદાત્મજ,^{૫૦} મહાનાટક મુજબ લંકાનગરીને બળતી જોઈને સ્વયં રાવણે જ કહ્યું કે મેં મારા ૧૦ મસ્તકો ઉતારીને ૧૦ રુદ્રોને ચડાવીને પ્રસન્ન કર્યા હતા પરંતુ આ હનુમાન એ ૧૧મા રુદ્રાવતાર^{૫૧} છે એમ નોંધ્યું છે . હનુમાને રચેલ હનુ. (મહાનાટક) વાલ્મીકિના કહેવાથી સમુદ્રમાં ફેંકી

દીધું હતું. જે ભોજે કઢાવીને દામોદર મિશ્ર પાસે સંપાદન કરાવ્યું હતું.^{૫૨}

૧૮.૭.૬ સીતાત્યાગ

સીતાત્યાગની કડુણ ઘટના જુદી જુદી રીતે નિરૂપવામાં આવી છે, જેમ કે, ૧) લોકોપવાદ, ૨) ધોળીની વાત, ૩) રાવણ ચિત્ર, ૪) ભૃગુશાપ. ૫) તારાનો શાપ, ૬) પરશુરામનો શાપ, ૭) શુકનો શાપ, ૮) ભૃગુનો શાપ, ૯) શુકનો શાપ, ૧૦) લક્ષ્મણનું અપમાન, ૧૧) વાલ્મીકિએ આપેલ વરદાન વગેરે. તેના ત્યાગનું કારણ હોવાનું જણાય છે.

વા. રા.ના.૩. કાં.ની કથા પ્રમાણે સીતાત્યાગ અંગે લોકોપવાદની કથા આ પ્રમાણે કહી છે.^{૫૩} ગર્ભવતી સીતા ક્યારેક રામની પાસે તપોવન જોવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે. રામ તેમને આવતી કાલે તેની વ્યવસ્થા કરશે તેવું આશ્વાસન આપી રાજ્ય ચર્યામાં પડી જાય છે. ત્યાં રામ ભદ્રને પૂછે છે કે “મારી પત્ની સીતા તથા ભાઈ ભરત અંગે લોકો શેની ચર્ચા કરે છે ?” એટલે ભદ્ર તેમને સીતા વિશે લોકોપવાદની વાત કરે છે. આ સાંભળી રામ લક્ષ્મણને ખોલાવે છે અને સીતાને ગંગાને પેલે પાર મૂકી આવવાનો આદેશ આપે છે. આથી તપોવન ખતાવવાના બહાના હેઠળ લક્ષ્મણ સીતાને રથમાં બેસાડી વાલ્મીકિના આશ્રમ નજીક મૂકી આવે છે.

૩. રા. ચ., કુંદમાલા,^{૫૪} હનુ., મહાનાટક અને આદિકાવ્યોદય^{૫૫} વગેરેમાં સીતાત્યાગની કથા વા. રા.અનુસાર જ છે. ૩. રા. ચ.માં ગુપ્તચરનું નામ દુર્મુખ^{૫૬} દર્શાવ્યું છે. હનુ.^{૫૭} તથા મહાનાટકમાં^{૫૮} સીતાત્યાગનો ઉલ્લેખ માત્ર જ છે. જ. જા. ના.માં^{૫૯} શૂર્પણખા ધોળીના શરીરમાં પ્રવેશીને સીતાત્યાગ કરાવે છે.

છલિતરામનાં^{૬૦} મૂળમાં છલનો પ્રયોગ કર્યો છે. બાણાસુરે નીમેલા બે રાક્ષસો સુમાય અને ચિતામુખ બંને અયોધ્યામાં જઈને સીતાના ચારિત્ર્ય અંગે રામના મનમાં શંકા પ્રગટ કરાવે છે એટલે રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ પાછળથી ખબર પડે છે કે હું છેતરાયો છું. સીતાત્યાગનાં પરોક્ષ કારણરૂપે, વા. રા.ના.૩. કાં.માં વિષ્ણુએ ભૃગુ પત્નીની હત્યા કરી હતી તેથી ભૃગુએ વિષ્ણુને શાપ આપ્યો કે તમે પણ મનુષ્ય રૂપે ધારણ કરી પત્નીના વિયોગે દુઃખી થયા અને આના પરિણામે સીતાત્યાગની ઘટના બની ! વા. રા.ના ઉદીચ્ય પાઠોમાં તારાના શાપનો ઉલ્લેખ પણ થયો છે.^{૬૧}

૧૮.૭.૭ કુશ-લવ-ચરિત્ર

કુશ-લવ જન્મની વિગત વા. રા.ના.૩. કાં.માં નિરૂપાઈ છે. વાલ્મીકિના આશ્રમે તેમનો જન્મ થાય છે, તેમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.^{૬૨} સીતાના આ બે પુત્રોને વાલ્મીકિ શિષ્ય બનાવી રામાયણનું ગાન શીખવે છે. સીતાના અશ્વમેધ યજ્ઞ પ્રસંગે કુશ-લવ રામાયણનું ગાન કરે છે, પછી રામ બંનેનો પરિચય મેળવી સીતાને તેડાવે છે. ત્યાં સીતાનો પ્રવેશ થાય છે.

રામાયણની સમાપ્તિમાં એવો પણ નિર્દેશ છે કે કુશને કોશલ અને લવને ઉત્તર કોશલ રાજ્ય રામ આપે છે. કુશવતી તથા શ્રાવસ્તી નગરી બંનેની રાજધાની બને છે.^{૬૩} ભવભૂતિના ૩. રા. ચ.માં કુશ-લવ ચરિત્ર થોડાં પરિવર્તન સાથે વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે એ કથા આ પ્રમાણે છે.

રામથી તરછોડાયેલ સીતાને પ્રસવપીડા થવાને કારણે આત્મ હત્યાના આશયથી ગંગામાં કૂદી પડી જળમાં જ તેને બે પુત્રો જન્મ્યા. પછીથી પૃથ્વી અને ગંગાદિ દેવીઓ સીતાને પુત્રો સાથે પાતાળમાં લઈ ગયા અને મોટા થતા બંને પુત્રો વાલ્મીકિના આશ્રમે અભ્યાસાર્થે સોંપ્યા. અંતિમ અંકમાં વાલ્મીકિની આજ્ઞાથી સીતા પ્રગટ થઈને રામ સાથે અયોધ્યા જાય છે.^{૬૪} લક્ષ્મીનૃસિંહ રચિત જ. જા. ના.માં^{૬૫} પણ રામે છોડેલા અશ્વમેધના અશ્વને ભરદ્વાજની પ્રેરણાથી બાંધે છે. અહીં શત્રુઘ્ન, ભરત, રામ વગેરે સેના સાથે લડવા આવે છે. લવ-કુશ અને સીતા સખીઓ સાથે આવીને રામને મળે છે.

છલિતરામમાં આ અંગે મૌલિક રજૂઆત કરી છે. તે મુજબ લવ-કુશ યુદ્ધનાં વર્ણનમાં લક્ષ્મણ લવને કેદ કરે છે. લવ અશ્વમેધ યજ્ઞ મંડપમાં સીતાની સુવર્ણમયી મૂર્તિ જોઈને પોતાની માતા છે એમ કહે છે. રામ સીતા જીવતી છે એમ માને છે. આવા પ્રકારે પિતા-પુત્રનું મિલન કરાવ્યું છે. ૩. રા. ચ.માં જૃમમકાસ્ત્રોનો પ્રયોગ લવ-કુશના અભિજ્ઞાનમાં નિર્ણાયક બને છે. જ. જા. ના.માં રામનું લવ-કુશના રૂપ-સ્વર વગેરેનું સામ્ય એના અભિજ્ઞાનનું કારણભૂત બને છે.

આદિકવિ વાલ્મીકિએ વા. રા.માં લવ-કુશના વાતસલ્યનું વિશદ્ વર્ણન કર્યું નથી ત્યાં પ્રારંભમાં રામે પોતાના પુત્રો તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવી છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ અવસરે સભા મધ્યે વાલ્મીકિ તે બંનેની રામના પુત્ર તરીકેનો પરિચય આપે

છે.^{૬૬} ત્યાર પછી એમના અંતઃકરણમાં થોડું પરિવર્તન થયું છે અને પછીથી મહાપ્રયાણ કાળે લવ અને કુશનો રાજ્યાભિષેક કરે છે. તેમને ખોળામાં બેસાડે છે. વાત્સલ્ય રસની પરાકાષ્ટાનું દર્શન થાય છે.^{૬૭}

ઉત્તરવર્તી રૂપકકારોમાં દિગ્ગનાગ, ભવભૂતિ, સુહિરવીરરઘુદ્રહસૂરિ તથા મહાલિંગ શાસ્ત્રીએ લવ-કુશના વાત્સલ્યરસનું આ અવસરે વર્ણન કરેલું જોવા મળે છે. જેમ કે, કુંદમાલામાં^{૬૮} રામ પોતાના બાળકોને જોતાં જ હૃદયમાં પ્રેમનો ઉભરો આવે છે અને ગળે લગાવે છે પછી મૂર્છિત થાય છે તેવી વિગત છે. ડ. રા. ચ.માં^{૬૯} રામ લવના દર્શન માત્રથી પોતાનું દુઃખ ભૂલી તેને વારંવાર આલિંગન આપે છે. આદિકાવ્યોદયમાં^{૭૦} લવ અને કુશને પોતાના આ પુત્રો છે. એ જાણી આનંદનો અનુભવ થાય છે અને એમને છાતી સરખા ચાંપ્યા છે એવું નોંધ્યું છે. અભિનવરાઘવમ્માં^{૭૧} રૂક્ત રામના હૃદયમાં વાત્સલ્યભાવ પ્રગટે છે એવું કહ્યું છે.

૧૮.૮.૮ રામકથા અંત

સંસ્કૃત રામકથાની સમાપ્તિ અંગે બે મતો છે. સુખાંત અને દુઃખાંત. જેમકે વા. રા.માં કરુણ અંત આવે છે. ડ. કાં.ની કથા પ્રમાણે સીતાની શપથ^{૭૨} પછી રામ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી તેથી પૃથ્વી એક દિવ્ય સિંહાસન પર બેસી પ્રગટ થાય છે અને સીતાને ભૂમિમાં લઈ જાય છે. પછી રામ તેને માટે વિલાપ કરે છે. બ્રહ્મા આવી તેને સાન્ત્વના આપે છે. રામ લક્ષ્મણનો પણ ત્યાગ કરે છે.^{૭૩} તેથી સરયૂમાં પ્રવેશ કરે છે. અંતે રામ લક્ષ્મણના વિયોગથી દુઃખી બની અન્ય ભાઈઓ સાથે સરયૂમાં પ્રવેશ કરે છે^{૭૪} અહીં દુઃખાંત છે.

અર્વાચીન રામકથાઓમાં સીતા ત્યાગની સાથે સીતાના ભૂમિપ્રવેશની કથાનું વર્ણન કરે છે. જેથી એ દુઃખાંત કહી શકાય. આમ છતાં પણ તેને સુખાંત દર્શાવવા કેટલાક રામકથાપરક રૂપકોમાં પ્રયત્નો થયા છે. જેમ કે ડ. રા. ચ., કુંદમાલા, જા. જા. ના. વગેરે. ડ. રા. ચ.ના અંતિમ સંમેલન^{૭૫} નામના અંકમાં રામ-સીતા સંમેલનનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. એ અવસરે વાલ્મીકિએ રામ તથા અયોધ્યાના નગરજનોને પોતાના એક નાટકના અભિનય જોવા આમંત્રણ પાઠવ્યું હોય છે. એ નાટકનો વિષય સીતાત્યાગ પછી સીતાનું ચરિત્ર અને તેમના બે પુત્રોના જન્મની કથા હતી.

તે કરુણાન્ત કથાનો અભિનય જોઈને સર્વ સભાજનો સીતાના સતીત્વ પર વિશ્વાસ કરે છે અને રામ પોતાના પુત્રો સીતા સાથે અયોધ્યામાં આવે છે. **કુન્દમાલા**^{૭૬} રૂપકના અંતિમ અંકમાં પણ સીતા નિર્દોષતાના શપથ ખાઈને પૃથ્વી પાસે પ્રાર્થના કરે છે કે તે પ્રગટ થઈને પોતાના સાક્ષી બને. એ અવસરે પૃથ્વી પ્રગટ થઈને સીતાના સતીત્વની સાક્ષી આપી લુપ્ત થઈ જાય છે. પછીથી રામ સીતા પુત્રો સાથે અયોધ્યા આવે છે એવી કથા કહી છે. જ. જા. ના.માં ઉપર્યુક્ત સુખદ અંત પ્રસિદ્ધ વા. રા.ની રામકથાથી જૂદો પડે છે. તેથી કેટલાકને એ ન ગમ્યો પરંતુ પ્રસંગોના વિકાસ રૂપકમાં સુખાંત હોય એ ન્યાયે આ પ્રકારનો અંત યોગ્ય જ છે.

પાઠ નોંધ

૧. વા. રા. - ૭/૭૩/૧૦ સે ૧૮
૨. એજન ૭/૭૩/૧૨
૩. એજન ૭/૭૪/૧-૨-૭
૪. એજન ૭/૭૫/૧૦ થી ૧૨
૫. એજન ૭/૭૬/૪
૬. એજન ૭/૭૭ થી ૮૨
૭. ભવભૂતિ - ડ. રા. ચ. - અંક - ૨
૮. એજન - અંક ૨/૧૧
૯. એજન - અંક ૨/૧૨
૧૦. સુંદરવીરરઘુદ્વહસૂરિ - અભિનવરાઘવમ્
૧૧. વા. રા. - ૭/૮૯/૪
૧૨. દિઙ્ગનાગ - કું દનમાલાનાટકમ્ - અંક - ૨
૧૩. ભવભૂતિ - ડ. રા. ચ. - અંક - ૫
૧૪. વા. રા. - ડ. કાં. સર્ગ - ૯૩ સે ૯૬
૧૫. એજન - સૂર્ગ - ૧૦૦ - ૧૦૧
૧૬. રાજશેખર - બા. રા. - અંક - ૧૦
૧૭. વા. રા. - ૭/૧૨
૧૮. એજન - ૭/૧૯/૩૦
૧૯. એજન - ૭/૧૭
૨૦. એજન - ૭/૧૬/૨૬
૨૧. એજન - ૭/૧૬/૧૭
૨૨. એજન - ૬/૬૦/૮ થી ૧૨

૪૫. મહાનાટક - ૧૪/૧૪
૪૬. વા. રા. - ૫/૫૭/૧૦
૪૭. એજન - ૫/૫૩/૮૮
૪૮. એજન - ૫/૧૫/૫૪
૪૯. એજન - ૬/૭૪/૫૮
૫૦. એજન - ૬/૭૪/૬૬ અને ૭૪/૭૩
૫૧. મહાનાટક - ૬/૨૭
૫૨. હનુ. - ૧૪/૧૪ સે ૧૬
૫૩. વા. રા. - ૩. કાં. સર્ગ - ૪૨ સે ૫૨
૫૪. દિઙ્ગનાગ - કું દનમાલાનાટકમ્ - અંક - ૧, પૃષ્ઠ - ૪
૫૫. મહાલિંગ શાસ્ત્રી - આદિકાવ્યોદય - અંક - ૧
૫૬. ભવભૂતિ - ૩. રા. ચ. - અંક - ૧
૫૭. હનુ. - ૧૪/૧૦-૧૧
૫૮. મહાનાટક - અંક - ૧
૫૯. લક્ષ્મીનૃસિંહાચાર્ય - જ. જા. ના. - અંક - ૩
૬૦. છલિતરામ-
૬૧. તસ્માસ્વં માનુષે લોકે જનિષ્યસિ જનાર્દન ।
તત્ર પત્નિવિયોગં ત્વં પ્રાપ્સ્યસે બહુવર્ષિકમ્ । વા. રા. ૭/૬/૬૨
૬૨. વા. રા. - ૩. કા. સર્ગ - ૬૬
૬૩. એજન - ૩. કાં. સર્ગ - ૧૦૭-૧૦૮
૬૪. ભવભૂતિ - ૩. રા. ચ. - અંક - ૫ ઓર ૬
૬૫. લક્ષ્મીનૃસિંહાચાર્ય - જ. જા. ના. - અંક - ૧
૬૬. વા. રા. - ૭/૬૬/૧૮
૬૭. એજન - ૭/૧૦૭/૧૭ અને ૧૮

५८. दिङ्गनाग - कुं दनमालानाटकम् - अंक - ५ और ६
५९. भवभूति - उ. रा. च. - ६/२१
७०. महालिंग शास्त्री - आदिकाव्योदय - अंक - १०, पृष्ठ - १५०
७१. सुंदरवीररघुद्वहसूरि - अभिनवराघवम् - अंक - ८, पृष्ठ - ३५७
७२. वा. रा. - ७/९७/१४ से १६
७३. अेन - उ. कां. सर्ग - १०७/१३
७४. अेन - उ. कां. सर्ग - १०७ थी ११०
७५. भवभूति - उ. रा. च. - अंक - ७
७६. दिङ्गनाग - कुं दनमालानाटकम् - अंक - ६

૧૮.૮ સાંપ્રદાયિક પ્રવાહો

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોમાં નિરૂપિત રામકથાનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરતાં તેમાં સાંપ્રદાયિકતાની અસર પણ દેખાયા વિના રહેતી નથી. ભારતમાં ફેલાયેલા વિવિધ સંપ્રદાયોએ પોતપોતાના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે રામકથાનો ભરપૂર આશ્રય લીધો છે. આમ છતાં વિભિન્ન અવતારોના કારણે રામકથામાં મૌલિકતા ભેદ સ્વીકારેલ છે અને રામભક્તિ પલ્લવિત થયા પછી અનેક સાંપ્રદાયિક રામાયણો તથા સંહિતાએ પ્રચલિત થવા લાગી. તેમાં વૈષ્ણવ મત (વિષ્ણુ) શિવધનુષ્ય તોડે છે તેથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનો વિજય થાય છે.^૧ પરંતુ કાળક્રમે સાંપ્રદાયિક જરૂરિયાતને લીધે રામકથામાં રૂપાંતરો દેખાવા લાગ્યા અને વિવિધ રામકથા વિષયક રચનાઓ થવા લાગી.

૧૮.૮.૧ બૌદ્ધ તથા જૈન સંપ્રદાય

બૌદ્ધ ધર્મે પણ રામકથાનો આધાર લઈને દશરથ જાતક રચ્યું. બૌદ્ધોની જેમ જૈન સંપ્રદાયમાં પણ રામકથાને અપનાવી છે. પરિણામે જૈન ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત રામકથા સંબંધી સાહિત્ય જોવા મળે છે. આમાં રામ, લક્ષ્મણ તથા રાવણને ત્રિષષ્ટિ મહાપુરુષોમાં પણ સ્થાન આપેલ છે. રામકથાઓનો આધાર વા. રા. જ છે. છતાં તેમાં બ્રાહ્મણ રામકથા અપનાવીને ઘણું પરિવર્તન કરેલ છે. પદ્મચરિયંના નીચેના પ્રસંગો અર્વાચીન રામકથાઓમાં વ્યાપક રૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ કે સીતાના સ્વયંવર પ્રસંગે અન્ય રાજાઓની ઉપસ્થિતિમાં રામે કરેલ ધનુષ્યભંગ (પર્વ-૨૮), લંકામાં વિભીષણ અને હનુમાનનું મિલન (પર્વ-૫૩), ઉત્તરપુરાણ (પર્વ-૬૮-૨૯૦-૨૩૫), લક્ષ્મણે કરેલ શૂર્પણખા પુત્રવધ (પર્વ-૪૩) યુદ્ધ પૂર્વે રાક્ષસ - રાક્ષસીઓની તથા રાવણ - મંદોદરીની શૃંગાર ચેષ્ટાઓનું વર્ણન (પર્વ-૫૬-૧૩ થી ૨૬ અને પર્વ-૭૦-૫૧ થી ૬૦) રામ સેના સાથે કુશ-લવ યુદ્ધ (પર્વ-૯૭-૧૦૦) તદ્દુપરાંત વસુદેવહિણ્ડિમાં સીતાને રાવણની પુત્રી માનેલ છે. ઉપદેશપદમાં પહેલાં સીતાત્યાગના વૃત્તાંતમાં રાવણના ચિત્રનો ઉલ્લેખ છે.

રામકથાપરક દિક્ષનાગનું કુન્દનમાલા નાટકમ્ બૌદ્ધ સંપ્રદાય પર આધારિત છે તેવું જણાઈ આવે છે. જૈન કવિઓમાં હસ્તિમલ્લના અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્

રૂપકની કથામાં પદમચરિયં નામની શ્રી વિમલસૂરિની જૈન કથાને મળતી આવે છે. તદુપરાંત શ્રી રામચંદ્રસૂરિનું ર. વિ. તથા સોમેશ્વરના ડ. રા. વગેરેમાં પણ જૈન સંપ્રદાયની અસર જોવા મળે છે.

૧૮.૮.૨ શૈવ સંપ્રદાય

વા. રા.ના યુ. કાં.માં રામે કરેલ શિવ પ્રતિષ્ઠા રાવણ શિવભક્ત હોવાનો ઉલ્લેખ છે, તો વળી ઘણી રામકથાઓમાં બ્રહ્માના સ્થાને શિવ જ રાવણને વરદાન આપે છે. અન્ય રામકથાઓમાં રામ સેતુબંધ પર શિવસ્થાપન કરે છે.^૨ હનુમાન શિવ રૂપે પ્રગટ થયા તેવું નિરૂપણ છે.

તદુપરાંત શિવભક્તના વિષયમાં પણ થોડી માહિતી મળે છે. શિવપુરાણ^૩ અનુસાર વિષ્ણુએ શિવની આજ્ઞાથી અવતાર લીધો હતો. પદ્મપુરાણ^૪ તથા સત્યો-પાખ્યાનમાં^૫ રામ શિવ પાસેથી શિવભક્તિ વિષયક વરદાનની યાચના કરે છે. ભુશુન્ડિ રામાયણ^૬ વગેરેમાં પણ આવી નોંધ છે.

સુંદરવીર, રઘૂદ્રહસૂરિ રચિત રામકથાપરક રંભારાવણીયમ્ રૂપકમાં રાવણ શિવપૂજન કરવા નર્મદા તટે આવે છે એવી કથા કહી છે. મહાલિંગ શાસ્ત્રીના ઉદગાતૃદશાનન રૂપકમાં શિવ રાવણથી પ્રસન્ન થઈને તેમને ચંદ્રહાસ નામની તલવાર આપે છે એવી વિગત છે. શ્રી જીવ ન્યાયતીર્થના કૈલાસનાથ વિજયમ્ વ્યાયોગમાં કૈલાસનાથની સ્તુતિનો સમાવેશ અનેકવાર રૂપકકારે કર્યો છે. જે શૈવ સંપ્રદાય તરફનો આદર દેખાયા વિના રહેતો નથી.

૧૮.૮.૩ શાકત સંપ્રદાય

શૈવ સંપ્રદાયમાં પુરુષ-શક્તિ તથા શાકત સંપ્રદાયમાં સ્ત્રી શક્તિની પ્રધાનતા હોય છે. શૈવ સંપ્રદાય કતાં આનો પ્રભાવ ઓછો પ્રાચીન તથા ઓછો વ્યાપક છે છતાં સંસ્કૃત રામકથાઓમાં શાકત વિષયક થોડાંક પ્રસંગો ઉલ્લેખનીય છે.

(૧) સીતા પાર્વતીની અભિન્નતા

સીતાના અવતાર તત્ત્વ વિષે નીચેની માહિતી મળે છે. સૌર પુરાણના મતે જનક તપસ્યા કરી પાર્વતીને પુત્રીરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે.^૭ મહાભાગવત પુરાણ અનુસાર સ્વયં લક્ષ્મી સીતારૂપે અવતરિત થયા છે.^૮ સ્કંદ પુરાણના મતે બ્રહ્મવિદ્યા સીતા રૂપે અવતરિત થઈ. અધ્યાત્મ રામાયણના મતે સીતા, લક્ષ્મી, પાર્વતી, સરસ્વતી

અને પ્રભાથી અવતરિત થયા છે.^૬

(૨) લંકાદેવી વૃત્તાંતનું શાકતરૂપ

બૃહદ્ધર્મ પુરાણ^{૧૦} તથા મહાભાગવત (અધ્યાય-૩૯) અનુસાર હનુમાન શિવ રૂપ છે અને ‘દેવી’ લંકામાં રહે છે. લંકામાં પહોંચી હનુમાન દેવીને મંદિરે જઈ તેને લંકા છોડી દેવાનું કહે છે. સીતાના અપમાનના કારણે તે લંકા છોડે છે.

(૩) સીતા દ્વારા રાવણ તથા અન્ય રાક્ષસોના વધની કથા કેટલીક અર્વાચીન રામકથાઓમાં મળે છે. જેમ કે અદ્ભુત રામાયણમાં^{૧૧} સીતા પુષ્કર નિવાસી સહસ્રસંકંધ રાવણનો તથા તેના સૈનિકોનો મહાવિકટ ચંડિકાનું રૂપ ધારણ કરી મારે છે. આનંદ રામાયણ અનુસાર શતશીર્ષ રાવણ અને પૌડૂકવધ તથા કુંભકર્ણ પુત્ર મૂલકાસૂરનો વધ પણ સીતા કરે છે તેવી વિગત છે.^{૧૨} તત્ત્વસંગ્રહ રામાયણ અનુસાર સપ્તસિંધુને પેલે પાર સનાતન રાવણ રક્તબિંદુ સાથે રહેતો હતો. મુનિઓની આજ્ઞાથી અને રામની સંમતિથી સીતા અને હનુમાન વિકટ રૂપધારી સનાતન રાવણને મારે છે.^{૧૩} રામલિંગામૃત (સર્ગ-૧૫) માં સીતા કુંભકર્ણના પુત્ર કુંભગર્ભનો વધ કરે છે.

(૪) રામના વિજય માટે દેવીની પૂજા

મહાભાગવત પુરાણ (અધ્યાય-૪૪ થી ૪૭) બૃહદ્ધર્મ પુરાણ (અધ્યાય-૨) તથા કાલિકા પુરાણ (અધ્યાય-૨૨) માં રામના વિજય માટે બ્રહ્માની, દેવીની પૂજા કરે છે. તો બીજા કેટલાક ગ્રંથોમાં રામ દેવીની પૂજા કરે છે. જેમ કે દેવી ભાગવતમાં પ્રસવણગિરિ પર રામની વર્ષાકાલિન દેવી પૂજાનું વર્ણન કરેલું છે. મહાભાગવત પુરાણ (અધ્યાય-૩૯ થી ૪૮) માં યુદ્ધની પૂર્વે રામ દેવીની પૂજા કરે છે. રસિક સંપ્રદાયના સાહિત્ય પર પણ શાકત પ્રભાવ પડેલા દષ્ટિગોચર થાય છે.

રમાકાન્ત શુકલ રચિત પુરશ્ચરણકમલમ્ રૂપકમાં રામે દેવીની આરાધના કરી છે તેવી વિસ્તૃત વિગત છે.

૧૮.૮.૪ રામાવત અથવા રામાનંદ સંપ્રદાય

આ સંપ્રદાય દ્વારા રામભક્તિ જનસાધારણની ધાર્મિક ચેતનાનું કેન્દ્ર બની ગઈ. તે સમયે કેટલાંક સાંપ્રદાયિક રામાયણોની રચના થઈ તેમાં અધ્યાત્મ રામાયણ

મુખ્ય છે. તદુપરાંત અગસ્ત્ય સંહિતા, કાલિકા રાઘવ, બૃહદ્ રાઘવ, રાઘવીય સંહિતા વગેરે વૈષ્ણવ સંહિતાઓ તેમજ રામાર્ચન સોપાન, રામાર્ચન ચન્દ્રિકા, રામાર્ચન પદ્ધતિ, રામપૂજા પદ્ધતિ જેવા પૂજા ગ્રંથોમાં પણ નિર્દેશ મળે છે. આ જ સંપ્રદાયમાં રામપૂર્વતાપનીય, રામ ઉત્તરતાપનીય, રામ રહસ્ય વગેરે ઉપનિષદો પણ જોવા મળે છે. સન્નીતિ રામાયણ મધ્વ સંપ્રદાય તળે રચાયેલી કૃતિ છે. ૧૯મી સદીના કેરલવર્મન શાકતન તમ્બૂરાનના ૯ રૂપકો રામકથાપરક છાયાનાટ્યો રચ્યાં છે. જેઓ પણ મધ્વ મતાનુયાયી હતા.

૧૮.૮.૫ રસિક સંપ્રદાય

ભારતીય ભક્તિમાર્ગના ઈતિહાસમાં કૃષ્ણની સાથે રાધાનું નામ નિર્વિવાદ રૂપે મુખ્ય છે. તેથી રામભક્તિ પર કૃષ્ણભક્તિ-કૃષ્ણકથાનો પ્રભાવ સ્વાભાવિક હતો. રામ તરફ દાસ્ય ભક્તિ સિવાય માધુર્યભાવનું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ માધુર્યભક્તિ પર આધારિત રસિક સંપ્રદાયની શરૂઆત ૧૬મી સદીમાં થઈ હતી અને આના પ્રવર્તક સ્વામી અગ્રદાસ હતા. ડૉ. ભગવતીપ્રસાદસિંહે આના વિકાસની રૂપરેખા અંકિત કરી છે.^{૧૪}

આ સંપ્રદાયમાં કૃષ્ણલીલાનો પ્રભાવ કેન્દ્રમાં છે. વાલ્મીકિમાં રામ સીતાના સંભોગ શૃંગારનું વર્ણન છે. પણ તે કૃષ્ણની લીલાનું અનુકરણ નથી અથવા માધુર્ય ભક્તિભાવની પ્રેરણાથી રચાયેલ નથી. અધ્યાત્મ રામાયણની^{૧૫} બાળલીલા ભાગવત^{૧૬} પર આધારિત છે. જ્યાં દૂધ-દહીં ખાવા માટે રામ લાકડી મારે છે. બાળક રામ માતાને વિષ્ણુ રૂપ દર્શન કરાવે છે. વગેરે

આવી કથા આનંદ રામાયણ^{૧૭} તથા પદ્મપુરાણ,^{૧૮} રામચરિતમાનસ,^{૧૯} તત્ત્વસંગ્રહ રામાયણ^{૨૦} તથા અદ્ભુત રામાયણ^{૨૧} વગેરે રામકથામાં પણ નિરૂપાઈ છે. મુશુણ્ડિ રામાયણ^{૨૨} રસિક સંપ્રદાયનો પ્રમુખ ગ્રંથ બન્યો છે. સુખમણ્યમ રચિત રામકથાપરક સીતાવિજયેન્દિરા રૂપકમાં સીતા ઉપરાંત વિજયેન્દિરાનો રામ પત્ની તરીકે સ્વીકાર કરે છે. પરશુરામની પુત્રી પદ્માવતીને પણ રામે પત્ની તરીકે સ્વીકારી છે. જેમાં રસિક સંપ્રદાયની અસર જોવા મળે છે.

૧૮.૮.૬ વિશિષ્ટ દર્શનનું નિરૂપણ

અધ્યાત્મ રામાયણનું રામાનંદ સંપ્રદાયમાં અતિ મહત્ત્વ છે. રામાનંદે જ

આની રચના કરી તેવું સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસો થયા છે. પરંતુ એનો વિરોધ પણ થયો છે. તેથી એવું પ્રતીત થાય છે કે આની રચનાથી સંપ્રદાય તથા રામાનુજ સંપ્રદાયથી અલગ કોઈ દાર્શનિક કવિએ કરી હોય કારણ કે આમાં રામભક્તિનો વિકાસ વેદાંત દર્શનના આધાર પર થયેલ જોવા મળે છે.^{૨૩}

વેદાંત સિદ્ધાંતને લોકપ્રિય બનાવવાના ઉદ્દેશ્યથી અદ્વૈત-વેદાંત અને રામભક્તિને મોક્ષ માર્ગ બતાવ્યો છે. રામને પરમેશ્વર પરબ્રહ્મનો અવતાર માનેલ છે. જેમ કે રામહૃદય (૧/૧) તથા રામગીતા (૭/૫) આનો નિર્દેશ આપે છે. યોગવસિષ્ઠ અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો મહાગ્રંથ કહેવાય છે. પંડિત શિવસહાયે વેદાંત રામાયણમાં વા. રા.ની સમગ્ર કથાને રૂપકોમાં વેદાંત રીતે નિરૂપિત કરી છે.

૧૮.૮.૭ ભક્તિભાવનું સર્જન

વા. રા. પછીના સાહિત્યમાં ભક્તિભાવનો પ્રવાહ કથામાં વહેવા લાગ્યો. રામ વિષ્ણુનો અંશાવતાર મનાવા લાગ્યા. રામાયણની મુખ્ય કથાવસ્તુ સીતાહરણ તથા રાવણ વધને; નવું રૂપ મળ્યું અને ગૌણ પ્રસંગોના દૃષ્ટિકોણને પણ તે સંદર્ભે બદલવામાં આવ્યા. વા. રા., હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ, વાયુપુરાણ વગેરે ચારે ભાઈઓ વિષ્ણુના એક એક અંશ જ છે. તો ભક્તિભાવથી પછીના ગ્રંથોમાં રામ પૂર્ણાવતાર મનાવા લાગ્યા તથા લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન ક્રમશઃ શેષ શંખ તથા સુદર્શનના અવતાર મનાવા લાગ્યા.

નૃસિંહ પુરાણ (અધ્યાય-૪૭), દેવી ભાગવત (૩/૩૦), રામચરિતમાનસ વગેરેમાં લક્ષ્મણને શેષનો અવતાર માનવામાં આવે છે. અધ્યાત્મ રામાયણમાં^{૨૪} ભરત અને શત્રુઘ્ન એ બંને શંખ અને ચક્ર જ છે. આનંદ રામાયણ (૯/૬/૧૬), પદ્મપુરાણ (ઉત્તરખંડ - ૨૬૯-૯૩ થી ૯૫), સત્યોપાખ્યાન (૨/૪ અને ૫), તત્ત્વસંગ્રહ રામાયણ (૧/૧૦)માં ભરત શત્રુઘ્નને ચક્ર શંખનો અવતાર માનેલ છે. લિંગપુરાણ (૨/૫/૧૪૭-૧૪૮) અને અદ્ભુત રામાયણ (સર્ગ-૪/૬૬-૬૭)માં વિષ્ણુનો ડાબો હાથ ભરત અને જમણો હાથ શત્રુઘ્ન છે.

રામભક્તિના વિકાસની સાથોસાથ અવતરવાદનો પણ વિકાસ થયો છે. રામ તાપનીય ઉપનિષદથી માંડીને બધી રામાયણ કથાઓમાં રામને વિષ્ણુનો અવતાર માનેલ છે. જેમ કે અધ્યાત્મ રામાયણ (વા. કાં. અધ્યાય-૫/૧), પદ્મપુરાણ (પાતાલખંડ, અધ્યાય - ૪૬) અહીં આ ઉપરાંત રામ-શિવની

એકતા પણ સિદ્ધ કરી છે .

ભક્તિભાવને કારણે રામકથાની કથાવસ્તુમાં પણ મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તન થવા લાગ્યું. સીતા રાક્ષસ રાવણને વશ થઈ હતી તેવો વિચાર ભક્તોને અસહ્ય અને અસંભવ લાગે. તેથી ઉપાસ્ય દેવીની રક્ષા માટે ભક્તિભાવથી સીતાની છાયા માત્રનું જ હરણ થયેલું તેવું કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે બ્રહ્મવૈવર્તકપુરાણ,^{૨૫} ભાગવત^{૨૬} અગ્નિ છાયા સીતા રામને સોંપે છે. અધ્યાત્મ રામાયણમાં^{૨૭} રામ સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશવાનું કહે છે. માયામયી સીતાનું રાવણ હરણ કરે છે. તથા તત્ત્વસંગ્રહ રામાયણમાં^{૨૮} પણ આવી જ કથા છે. આનંદ રામાયણમાં^{૨૯} માયાસીતાના વૃત્તાંતનું એક પરિવર્તિત રૂપ મળે છે. ખરાદિ વધ પછી રામ, સીતાને ૩ રૂપોમાં વિભક્ત થવાનું કહે છે. રજો રૂપે અગ્નિમાં રહે, સત્ત્વ રૂપે તે રામની જમણી બાજુમાં રહે અને તમોરૂપે વનમાં રહે. તમોમયી છાયાનું રાવણ હરણ કરે છે.

રસિક સંપ્રદાયમાં પણ સીતાહરણનો પ્રસંગ અવાસ્તવિક માનેલ છે. મ. ચ., અન. રા., મહાનાટક, પ્ર. રા. વગેરે રામકથાપરક રૂપકોમાં રાવણે કામવાસનાથી પ્રેરાઈને સીતાનું હરણ કર્યું હતું અને તેના દંડ માટે રામ તેને મારે છે. રામ ભક્તિમાં આવું ન સ્વીકારાયું અને રામ તથા કૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં મોક્ષ મળે. જો વેરભાવે ભજન કરીએ તો પણ. તેથી રાવણ મુક્તિ મેળવવાના હેતુથી સીતાનું હરણ કરે છે. કામવાસનાથી નહીં. આવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ રામતાપનીય ઉપનિષદ, અધ્યાત્મ રામાયણ, આનંદ રામાયણ, પદ્મપુરાણ, રામચરિતમાનસ વગેરેમાં છે.

આમ રામકથા વિષ્ણુના અવતારલીલા માત્ર જ ન રહેતાં ભક્તિવત્સલ ભગવાન રામના ગુણ-કીર્તનમાં પરિણિત થઈ જાય છે. રામભક્તિના પ્રાદુર્ભાવ પછી રામકથાનું સમસ્ત વાતાવરણ બદલાઈ ગયું અને વિભિન્ન પાત્રોની ઉગ્રતા તથા કુટિલતા રામભક્તિમાં વિલીન કરવામાં આવી.

૧૮.૮.૮ કાવ્યતત્ત્વની અસર નીચે એક કાવ્યસર્જનની અભિલાષા

સંસ્કૃત લલિત સાહિત્ય અથવા પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ રામકથાના આધારે અનેક મહાકાવ્યો, રૂપકો, ચંપૂ, લઘુકાવ્યો વગેરે રચાયાં છે. આદિકાવ્ય તરીકે રામાયણે સંસ્કૃત મહાકાવ્યનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે એટલે પહેલા મહાકાવ્યનો વિચાર કરીએ.

રઘુવંશ મહાકાવ્ય ૯ સર્ગ સુધી પ્રસિદ્ધ પૂર્વજો દિલીપ, રઘુ, અજ, દશરથ,

વગેરેની કથા નિરૂપે છે. પછી તેમાં સર્ગ ૧૦ થી ૧૫માં આખી રામકથાને અત્યંત કાવ્યમય રીતે વર્ણવી છે. પાછલા સર્ગોમાં રામ પછીના અગ્નિવર્ણ સુધીના રાજઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. ઇ.સ.ની ૬ઠી સદીમાં કાશ્મીરના રાજ પ્રવરસેને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત રાવણવધ (વધ) અથવા સેતુબંધ નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું. તેમાં ૧૫ સર્ગોમાં માત્ર યુ. કાં.ની ૪ કથા વર્ણવાઈ છે. એ ૪ અરસામાં સંસ્કૃતમાં રાવણવધ મહાકાવ્યની રચના ભટ્ટિ કવિએ કરી છે. ભટ્ટિના કાવ્યમાં કાવ્યની લાક્ષણિકતા એ છે કે બાવીશ સર્ગોમાં રામાયણની કથા કહેતા એ સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો પણ નિરૂપે છે. એમાં ડ. કાં. સિવાયની કથાવસ્તુ છે. બંને રાવણવધમાં રાક્ષસીઓની રતિકિડાનું વર્ણન છે.

પણ ૮મી સદીનો કુમારદાસ તો પોતાના જાનકીહરણ નામના ૧૬ સર્ગોના મહાકાવ્યમાં દશરથનો રાણીઓ સાથેનો જળવિહાર તથા રામ સીતાનો શૃંગાર પણ વર્ણવે છે. એણે પણ યુદ્ધ સુધીની કથા લખી છે. ૯મી સદીના અભિનંદ કવિએ ૩૬ સર્ગોના રામચરિત મહાકાવ્યમાં રામના પ્રસ્ત્રવણગિરિ પરના નિવાસથી આરંભને કુંભનિકુંભ રાક્ષસોના વધ સુધીની કથા કાવ્યબદ્ધ કરી છે. જેમાં ભીમ નામના કવિએ ૪ સર્ગો ઉમેરીને યુ. કાં. સુધીની કથા પૂરી કરી છે.

ઇ. સ. ૧૦૩૭માં ક્ષેમેન્દ્રે પાંચેક હજાર શ્લોકોમાં રામાયણનો સંક્ષેપ રામાયણમંજરી એ નામે કર્યો છે. તેમજ ઇ. સ. ૧૦૬૬માં દશાવતારચરિતમ્ ના ૩૦૦ શ્લોકોમાં રામકથાનું કંઈક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. ૧૪મી સદીના સાંકલ્યમલ્લ અથવા કવિમલ્લના રચેલા ઉદારરાઘવમ્માં ૧૮માંથી ૯ જ સર્ગો મળે છે અને એમાં શૂર્પણખાના નાક-કાન કપાયા છે ત્યાં સુધીની કથા નિરૂપાઈ છે.

૧૭મી સદીમાં ચક્રકવિનું બા. કાં.ની કથા વર્ણવતું ૮ સર્ગોનું જાનકી પરિણય: મળે છે. ૧૬૦૮માં રચાયેલું બનારસના અદ્વૈત કવિનું રામલિંગામૃતમ્ રામકથાને રામના અભિષેક પછી કુંભકર્ણના પુત્ર કુંભગર્ભના વધ સુધી લઈ જાય છે; અને છેવટે રામપૂજાવિધિ અને રામ-કૃષ્ણ-શિવની અભિન્નતાનું પણ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે.

અધ્યાત્મ રામાયણ પર આધારિત મોહનસ્વામી કૃત રામરહસ્ય ૧૮મી સદીના આરંભમાં રચાયેલું લાગે છે, એના ઉપર મહાનાટકનો પ્રભાવ છે. તથા શાકે ૧૭૯૫માં પંત વિઠ્ઠલજીનું બે વર્ણકનું હેતુ રામાયણ રામ જન્મથી વિવાહ સુધીની

કથા સુંદર કાવ્યમાં નિરૂપેલ છે. મોરોપન્તનું મંત્ર-રામાયણ ચિત્રકાવ્ય છે, તેમાં “શ્રી રામ જય રામ જય જય રામ” એ ત્રણોદશાક્ષર મંત્ર જુદી રીતે અહીં ઉપયોગમાં લેવાયો છે.

અભિનવ બાણભટ્ટ કૃત રઘુનાથ ચરિત, રામપાણિવાણ કૃત રાઘવીય, રઘુનાથ ઉપાધ્યાય કૃત રામવિજય મહાકાવ્ય, રઘુવીરચરિત, રાઘવોલ્લાસ વગેરે કૃતિઓ પણ ઉલ્લેખનીય છે.

સંસ્કૃત રામકથા પર આધારિત પ્રશિષ્ટ રૂપકોનું પણ બાહુલ્ય જોવા મળે છે. ભાસના પ્ર. ના., અભિ. અને યજ્ઞફલ, ભવભૂતિના મ. ચ. અને ડ. રા. ચ., દિક્ષનાગનું કુંદમાલા નાટકમ્, મુરારિનું અન. રા., શક્તિભદ્રનું આ. ચૂ., રાજશેખરનું બા. રા., હસ્તિમલ્લનું મૈથિલીકલ્યાણમ્ અને અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્, હનુમાનનું હનુ. કે મહાનાટક, રામચંદ્રનું ર. વિ., ભાસ્કર ભટ્ટનું ડન્મ. રા. તથા વિરુપાક્ષ દેવનું ડન્મ. રા., વેંકટેશ સુધીનું અમોઘરાઘવ પ્રેક્ષણક, જયદેવનું પ્ર. રા., સુભદ્રનું દૂતાઙ્ગદમ્, સોમેશ્વરનું ડલ્લાઘરાઘવમ્, લક્ષ્મીનૃસિંહનું જ. જા. ના., યજ્ઞનારાયણ દિક્ષીતનું આનન્દરાઘવમ્, મહાદેવનું અ. દ. વગેરે તદ્દુપરાંત અપ્રકાશિત રૂપકોમાં રામાખ્યુદયમ્, ડદારરાઘવમ્ વગેરેને ગણાવી શકાય.

લઘુકાવ્યોમાં કેટલાક શ્લેષકાવ્યો મળે છે. જેમાં રામાયણની કથા સાથે શ્લેષદ્વારા પાંડવોની અથવા યાદવોની અથવા નિષેધ દેશના નવરાજાની કથા પણ વર્ણવાઈ છે. દિગંબર જૈન કવિ ધનંજય (૧૨મી સદી) નું રાઘવ-પાંડવીય, માધવભટ્ટનું રાઘવ પાંડવીય, હરદત્તસૂરિનું રાઘવનૈષધીય, ચિદંબરનું રાઘવ-પાંડવ યાદવીય વગેરે આવા પ્રકારના કાવ્યો છે.

કેટલાક નીતિકાવ્યો મળે છે. જેમાં નીતિ સાથે રામકથા નિરૂપિત થયેલી હોય છે. રામકવિ કૃત સન્નીતિ રામાયણ તથા વિમોલ પ્રકારના કાવ્યોમાં કવિની શબ્દ યોજના એવી હોય છે કે પંક્તિઓ સીધી વાંચતાં રામકથા અને ઉદ્ધેથી વાંચતાં કૃષ્ણ અથવા યાદવોની કથા વંચાય. સૂર્યદેવનું રામકૃષ્ણ વિમોલ કાવ્ય વેંકટધ્વરિનનું યાદવ રાઘવીય વગેરે આવા કાવ્યો છે.

કાલિદાસના મેઘદૂતના અનુકરણ રૂપે રામનો સીતાને સંદેશ મોકલતા હંસદૂત, ભ્રમરદૂત, કપિદૂત (હનુમાન), કોકિલ સંદેશ, ચંદ્રદૂત વગેરે કાવ્યો રચાયાં છે. જયદેવના પ્રસિદ્ધ ગીતગોવિંદના અનુકરણ રૂપે રામગીત ગોવિંદ, ગીતારાઘવ, સંગીત રઘુનંદનમ્ વગેરે પણ મળે છે. આ ઉપરાંત પણ વિશ્વનાથનું રાઘવવિલાસમ્,

સોમેશ્વરનું રામશતક, મુદ્ગલ ભટ્ટનું રામાર્ચશતક, કૃષ્ણેન્દ્રનું આર્યા રામાયણ વગેરે કાવ્યો મહાકાવ્યો રામકથામાં કશું પરિવર્તન ન કરતાં હોવા છતાં કાવ્ય તત્ત્વની દ્રષ્ટિએ નોંધપાત્ર ગણી શકાય.

૧૮.૮.૧૦ ઉપસંહાર

સંક્ષેપમાં રામાયણે સંસ્કૃત સાહિત્ય પર પ્રચંડ પ્રભાવ પાડ્યો છે. સાંપ્રદાયિક ક્ષેત્રે છેક બૌદ્ધ ધર્મથી માંડીને આધુનિક રસિક સંપ્રદાય સુધીમાં તેનો પ્રભાવ એકધારો રહ્યો છે, ત્યાર પછી ભક્તિભાવ અને દાર્શનિક તથા ભક્તિ વિષયક ગ્રંથો સતત બહાર પડતા રહ્યા છે.

આધુનિક લલિત કાવ્યો તથા રૂપકો પણ સાંપ્રદાયિક બીબાના ઢાળ તળે રચાતા જોવા મળે છે. રામાયણે પ્રાદેશિક રૂપાંતરો દ્વારા દેશના સામાન્ય જનજીવન સુધી પણ કૌટુંબિક ભાવનાનો આદર્શ પહોંચાડ્યો છે અને ભારતની સંસ્કૃતિને વિશ્વના અન્ય દેશોમાં પણ પ્રસારિત કરી દેશમાં અને વિદેશોમાં વિવિધ કલાસ્વરૂપોને વિકસાવવામાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે, તે નોંધનીય છે. વિશ્વભરમાં બીજા કોઈ કાવ્ય કે ગ્રંથોનો આટલો વ્યાપક અને ઉંડો પ્રભાવ પડ્યો નથી.

प्राप्त नोंद

१. Dr. (Miss) Manjula Sahdev "All India Oriental Conference thirtinth Session" Page - 109 - 110, Part - I, 1-3, No.1980
२. रघुवंशः सर्ग - १
स्कंदपुराण - (माहेश्वरखंड - अध्याय - ८)
पद्मपुराण - (उत्तरखंड - अध्याय - २६९)
३. शिवपुराण - सतीखंड - अध्याय - २४ - २६
४. पद्मपुराण - पातालखंड - अध्याय - ११३
५. सत्योपाख्यान - उत्तरार्ध - अध्याय - १९
६. भुशुण्डि रामायण - दक्षिणखंड - ११९ - २२ से २७
पूर्वखंड - ४३ - ३६ से ३७
दक्षिणखंड - २४०
पूर्वखंड - १२४ - ९१ से ९५ और १०३, ४१ से ४८
आदि
७. सौरपुराण - अध्याय - ३० से ५१
८. महाभागवत पुराण - अध्याय - ३६
९. अध्यात्म रामायण - २/१/१३
१०. बृहद्धर्मपुराण - अध्याय - २०
११. अद्भुत रामायण - सर्ग १७ से २७
१२. आनंद रामायण - राज्यकाण्ड - सर्ग - ४, ४ से ६ और ८० से ८५
१३. तत्त्वसंग्रह रामायण ७/१-२
१४. डॉ. भगवतीप्रसाद सिंह - भुशुण्डि रामायण (पूर्वखण्ड)
प्रस्तावना - पृष्ठ - ४६ और "राम भक्ति में रसिक संप्रदाय" पृष्ठ - ७६ आदि
१५. अध्यात्म रामायण - १/३/१३ से ३५
१६. भागवत स्कंध - १०, अध्याय - ८

१७. आनंद रामायण - १/२४
१८. पद्मपुराण - उत्तरखंड - २६९-८० आदि
१९. रामचरितमानस - १/१९१, १/१९५-४
२०. तत्त्वसंग्रह - रामायण १/४
२१. अद्भुत रामायण - सर्ग - ९/१७ और सर्ग - २०
२२. डॉ. भगवतीप्रसादसिंह - भृशुण्डि रामायण (पूर्व खण्ड) - प्रस्तावना - पृष्ठ - ३०-३२
२३. फाधर कामिल बुल्के ६० - ६१
“रामकथा उत्पत्ति और विकास” पृष्ठ - १६६
२४. अध्यात्म रामायण - १/४/१८
२५. ब्रह्मवैवर्तक पुराण - प्रकृति खंड १४/४८ से ५५
२६. भागवत - स्कंध ९, अध्याय - १६
२७. अध्यात्म रामायण - ३/७
२८. तत्त्वसंग्रह रामायण - ६/१४, ६/३४ और ३५
२९. आनंद रामायण - सारकांड ६७-६८

૧૮.૯ ઉપસંહાર

રામકથાપરક સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોનાં આધારે રામકથાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ અહીં વિસ્તૃત રીતે કરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં રામકથાપરક અનેક રૂપકો રચાયાં છે. જેમાં મોટા ભાગના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, હસ્તપ્રતોમાં નોંધાયેલા છે. આ રૂપકોના સર્વાંગિણ અધ્યયનથી એમ કહી શકાય કે આ વિષય સતત સંશોધન માગી લે તેવો અને ભાવિ સંશોધનને અવકાશ છે તેવો છે.

રામકથાપરક સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ રૂપકોની રામકથાઓમાં રામના જન્મથી માંડીને રામરાજ્યાભિષેક સુધીની ઘટનાઓનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. તો વળી, કેટલાક રામ વિષયક રૂપકોમાં રામ-લક્ષ્મણના પૌત્ર-પૌત્રાદિના વિવાહ તથા સ્વયંવરની કથાઓ નોંધી રામકથામાં નવસર્જન કાંતિ કરી છે તથા આ ક્ષેત્રે તેમણે પોતાની મૌલિકતા પ્રગટ કરી પ્રતિષ્ઠા પણ મેળવી છે.

સંસ્કૃત રામકથાપરક જૂનામાં જૂના ભાસના રૂપકો મળે છે. તેમાં સંસ્કૃત નાટકનું પૂર્ણ વિકસિત સ્વરૂપ સાંપડે છે. ૧૦મી સદી પહેલાનાં રામકથા વિષયક રૂપકોની માહિતી પાંગળી છે. પરંતુ ૧૧મી સદી પછીથી રામકથાપરક રૂપકોની જાણ હારમાળા શરૂ થઈ હોય તેમ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

રૂપકકારોએ રામ-સીતા તથા કૈકેયીના ચરિત્રની મર્યાદા જાળવવાના હેતુથી ઘટનાઓમાં ફેરફેરો કર્યા છે. વાલીવધ, તાટકાવધ, શૂર્પણખા વિરૂપણ, સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા તથા વનવાસ વગેરે પ્રસંગોમાં નવીન કલ્પનાઓ પ્રગટ કરીને પ્રત્યેક પાત્રમાં રહેલા આકેષોને મુક્ત કરવા પ્રયાસો કર્યા છે.

રૂપકકારોએ લોકજીવનની ભાવનાઓનો સત્કાર કર્યો છે. રામના ચરિત્રની લોકોત્તરતા દર્શાવવા માટે અહલ્યાને પથ્થરનું રૂપ આપ્યું. વિરાધ તથા કબંધને મરણ પછી દિવ્ય રૂપ ધારણ કરતા બતાવ્યા. રામને વિષ્ણુ અને સીતાએ લક્ષ્મીના અવતાર માની, સીતાના ચરિત્રની રક્ષા માટે અગ્નિ પરીક્ષા અવસરે છાયાસીતાની કલ્પના કરેલી છે. વા. રા.માં કૈકેયી રામને વનવાસ આપે છે પરંતુ રૂપકકારોએ વનવાસમાં રાક્ષસોની યોજના અને સુગ્રીવની પરિકલ્પના કરીને કૈકેયીના દોષને મુક્ત કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

પરિવારના બધા સભ્યો સાથે માણી શકે તેવા આ સર્વ રૂપકો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની ભવ્ય પરંપરાનો ક્ષય ન થાય તેટલી અને તેવી માત્રામાં કથા યોજી છે. એટલું તો જરૂર નોંધી શકાય.

રામકથાપરક રૂપકોમાં વિદૂષકનું પાત્ર નહીંવત્ છે. છતાં પણ કુંદમાલા નાટકમ્, મૈથિલીકલ્યાણમ્, કૈલાસનાથવિજયમ્, રામનામ દાતવ્ય વિકિત્સાલયમ્, કુશુકુમુદ્વતી, ડ. રા., અ. દ., સીતાવિજયેન્દિરા પરિણય, રાઘવાભ્યુદયમ્ વગેરેમાં વિદૂષકની ભૂમિકા છે. આ વિદૂષક ક્યાંક રામને સીતાની માધવીલતા મંડપમાં મુલાકાતો ગોઠવે છે. કેટલાક રૂપકોમાં રામને સીતાનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. કેટલાંક રૂપકોમાં રાવણનો નર્મ સચિવ બને છે. આ રૂપકકારોની એક વિશેષ સિદ્ધિ ગણાય.

રામકથાપરક સંસ્કૃત પ્રસિદ્ધ રૂપકોમાં એક જ શીર્ષકવાળા એક કરતાં ૧૪ રૂપકો સાંપડ્યા છે. જેમકે - જાનકી પરિણય (૬), અભિનવ રાઘવમ્ (૪), રાઘવાભ્યુદયમ્ (૪), અમોઘરાઘવમ્ (૩), સીતાકલ્યાણમ્ (૩), રામાભ્યુદય (૨), રામાનન્દઃ (૨), ઉન્મત્તરાઘવમ્ (૨), વાલિ (બલિ) વધઃ (૨), રઘુવીરવિજયમ્ (૨), સીતાહરણમ્ (૨), રાઘવાનન્દઃ (૨), રામરાજ્યમ્ (૨), સીતાત્યાગઃ (૨) જે રૂપકોનાં શીર્ષકને અંતે રાઘવ શબ્દ આવતો હોય એવા પણ ૨૭ રૂપકો મળે છે. જેમકે - ડ. રા., અન. રા., અભિનવરાઘવમ્, ઉન્મ. રા. (૨) અમોઘરાઘવમ્ વગેરે નોંધપાત્ર છે. જે રૂપકોના શીર્ષકને અંતે વિજય આવતો હોય એવા પણ ૧૦ રૂપકો રચાયેલાં સાંપડ્યા છે જેમકે - રઘુવીરવિજયમ્ વગેરેને ગણાવી શકાય. જે રૂપકના અંતે આનંદ આવે એવા પણ ૬ રૂપકો છે. જેમકે - રામાનન્દઃ, રાઘવાનન્દઃ વગેરે તથા આનન્દઃ આગળ હોય એવા પણ રૂપકો છે. જેમકે આનંદરાઘવમ્, આનંદરઘુનંદમ્ વગેરે.

રામકથાપરક રૂપકના પ્રકારોમાં મહાનાટકથી માંડીને કેટલાક બાળનાટકો પણ નોંધપાત્ર છે. હજુ પણ વર્તમાન સમયે વધુને વધુ સર્જન થતું જ જાય છે. તે જ આધુનિક સમયે સંસ્કૃત રૂપકોની સફળતા દર્શાવે છે. આજની નાટ્ય રચનાઓમાં રસ નિષ્પત્તિનું ધ્યાન રાખવામાં આવતું નથી. તેના બદલે પાત્રોનાં ચરિત્ર-ચિત્રણ, તેના કથોપકથન - તેમજ કથાવસ્તુ વગેરેનું મહત્ત્વ વધ્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષાને લોકભોગ્ય, સર્વજન સાધારણ, સરળ અને પ્રવાહી બનાવવામાં હેતુવાળા રૂપકકારો પ્રયોગશીલતાની બાબતમાં પણ સક્ષમ સફળ પૂરવાર થયા છે. તેઓએ સંસ્કૃત ભાષાને વિશ્વમાન્ય દરજ્જે અપાવી તેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી છે એ આપણું સૌભાગ્ય છે. સંસ્કૃત રૂપકોને રેડિયો દ્વારા પ્રસારણક્ષમ બનાવી તેની લોકપ્રિયતા અન્ય ભાષા કરતાં પણ વધારે સિદ્ધ થાય તેવો તેમનો પુરુષાર્થ થયો છે. તેવું ફળીભૂત થાય છે.

વિભાગ - 5

પરિશિષ્ટો અને સંદર્ભ સૂચિ

પરિશિષ્ટ - ૧

રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકોનાં વિગતની સારણી

ક્રમ	રૂપકનું શીર્ષક	રૂપકકાર	રૂપક પ્રકાર	અંક
ઈ. સ.ની પાંચમી સદી સુધીનાં તેમજ તે પહેલાંના પ્રશિષ્ટ રૂપકો				
૧.	વાલિ (બલિ) વધ:	પાણિનિ	-	-
૨.	પ્રતિભાનાટકમ્	ભાસ	નાટક	૭
૩.	અભિષેકનાટકમ્	”	”	૬
૪.	યજ્ઞફલમ્	”	”	૭
૫.	કુન્દમાલાનાટકમ્	દિઙ્ગનાગ	”	૬
ઈ. સ.ની છઠીથી આઠમી સદી સુધીનાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો				
૬.	મહાવીરચરિતમ્	ભવભૂતિ	નાટક	૭
૭.	ઉત્તરરામચરિતમ્	”	”	૭
૮.	રામાભ્યુદયમ્ (૧)	યશોવર્મન	”	૬
૯.	ઉદાત્તરાઘવમ્	માયૂરાજ	-	-
૧૦.	અનર્ઘરાઘવમ્	મુરારિ	નાટક	૭
ઈ. સ.ની નવમી અને દસમી સદી સુધીનાં પ્રશિષ્ટ રૂપકો				
૧૧.	આશ્ચર્યચૂડામણિ:	શક્તિભદ્ર	નાટક	૭
૧૨.	બાલરામાયણમ્	રાજશેખર	મહાનાટક	૧૦
૧૩.	અંજ્જનાપવનઞ્જયમ્	હસ્તિમલ્લ	નાટક	૫
૧૪.	મૈથિલીકલ્યાણમ્	”	”	૭
૧૫.	કૃત્યારાવણ	-	-	૭
૧૬.	છલિતરામ	-	-	૬
૧૭.	અભિનવરાઘવમ્ (૧)	ક્ષીરસ્વામી	-	-
૧૮.	રામાભ્યુદયમ્ (૧)	”	-	-
૧૯.	અભિનવજાનકી	-	-	-
૨૦.	માયાપુષ્પકમ્	-	-	-
૨૧.	રામાનન્દ: (૧)	-	-	-
૨૨.	હનુમન્નાટકમ્ (મહાનાટક)	હનુમાન	મહાનાટક	૧૪

ક્રમ	રૂપકનું શીર્ષક	રૂપકકાર	રૂપક પ્રકાર	અંક
ઈ. સ.ની અગિયારમીથી પંદરમી સદી સુધીનાં પ્રસિદ્ધ રૂપકો				
૨૩.	કનકમંજરી	ક્ષેમેન્દ્ર	-	-
૨૪.	જાનકીરાઘવમ્ (૧)	-	નાટક	૭
૨૫.	બાલચરિતમ્	-	-	-
૨૬.	મારીચવંચિતકમ્	-	નાટક	૭
૨૭.	રામવિક્રમમ્	-	-	-
૨૮.	મારીચવધમ્	-	-	-
૨૯.	રાઘવાનન્દ: (૧)	-	-	-
૩૦.	રઘુવિલાસમ્	રામચન્દ્રસૂરિ	નાટક	૮
૩૧.	રાઘવામ્યુદયમ્ (૨)	”	-	૧૦
૩૨.	ઉન્મત્તરાઘવમ્ (૧)	ભાસ્કરભટ્ટ	પ્રેક્ષણક	૧
૩૩.	ઉન્મત્તરાઘવમ્ (૨)	વિરુપાક્ષદેવ	”	૧
૩૪.	અભિનવરાઘવમ્ (૨)	-	-	-
૩૫.	વીરાનન્દ:	-	-	-
૩૬.	અમોઘરાઘવમ્ (૧)	-	-	-
૩૭.	આશ્ચર્યરાઘવમ્	કલિંગરાજ સૂર્ય	-	-
૩૮.	પ્રસન્નરાઘવમ્	જયદેવ	નાટક	૭
૩૯.	દૂતાઙ્ગદમ્	સુભટ	છાયાનાટક	૧
૪૦.	રામાઙ્ગનાટકમ્	ધર્મગુપ્ત	નાટક	૪
૪૧.	ઉલ્લાઘરાઘવમ્	સોમેશ્વર	”	૮
૪૨.	અભિનવરાઘવમ્ (૩)	મણિક	-	-
૪૩.	રામામ્યુદયમ્ (૨)	રામદેવ વ્યાસ	છાયાનાટક	૨
૪૪.	અમોઘરાઘવમ્ (૨)	દિવાકર	-	-
૪૫.	અભિષિક્તરાઘવમ્	મલ્લિકાર્જુન	-	-
૪૬.	રાઘવામ્યુદયમ્	ગંગાધર	-	-
ઈ. સ.ની સોળમી સદીમાં રચાયેલાં પ્રસિદ્ધ રૂપકો				
૪૭.	જનકજાનન્દમ્	કલ્ય લક્ષ્મીનૃસિંહ	નાટક	૫
૪૮.	સીતાનન્દ:	તાતાચાર્ય	”	૧૦
૪૯.	આનંદરાઘવનાટકમ્	રાજચૂડામણિ (યજ્ઞનારાયણ દીક્ષિત)	”	૫
૫૦.	અભિરામમણિ:	સુંદરમિશ્ર	-	૭

ક્રમ	રૂપકનું શીર્ષક	રૂપકકાર	રૂપક પ્રકાર	અંક
ઈ. સ.ની સત્તરમી સદીમાં રચાયેલા પ્રશિષ્ટ રૂપકો				
૫૧.	કુશકુમુદ્વતી:	અતિરાત્રજી	નાટક	૫
૫૨.	અદ્ભુતદર્પણમ્	મહાદેવ	”	૧૦
૫૩.	સીતાવિજયેન્દિરા પરિણય	સુબ્રમણ્યમ્ (૧)	”	૭
૫૪.	જાનકી પરિણય (૧)	રામચંદ્ર દીક્ષિત	”	૭
૫૫.	રાઘવાભ્યુદયમ્ (૪)	ભગવંતરાય ગંગાધરી	છાયાનાટક	૭
૫૬.	રાઘવાનન્દ: (૨)	વેંકટેશ્વર	નાટક	૭
૫૭.	સીતાદિવ્યચરિતમ્	શ્રીનિવાસાચાર્ય	”	૭
૫૮.	શ્રીરામચરિતમ્	સમ્રાટ દીક્ષિત	”	૭
ઈ. સ.ની અઠારમી સદીમાં રચાયેલા પ્રશિષ્ટ રૂપકો				
૫૯.	રઘુવીરવિજયમ્ (૧)	શ્રીવરદાચાર્ય	-	-
૬૦.	રામવિજયમ્	રામકૃષ્ણ પાઠક	-	૧૦
૬૧.	લલિતરાઘવમ્	રામપાણિવાદ	-	-
૬૨.	પાદુકા - પટ્ટાભિષેકમ્	”	-	-
૬૩.	સીતારાઘવમ્	”	નાટક	૭
૬૪.	વીરરાઘવમ્	વેંકટ્પાર્ય	વ્યાયોગ	૧
૬૫.	સીતાકલ્યાણમ્ (૧)	”	વીથી	૧
૬૬.	આંઝનેયવિજયમ્	ભાષ્યકાર	-	-
૬૭.	કલ્યાણરાઘવનાટકમ્	શ્રીનિવાસાચાર્ય	નાટક	૭
૬૮.	ઉત્તરચરિતમ્	રામકૃષ્ણ	-	-
૬૯.	વાલિવિજયમ્	યોગાનન્દ	વ્યાયોગ	-
ઈ. સ.ની ઓગણીસમી સદીમાં રચાયેલા પ્રશિષ્ટ રૂપકો				
૭૦.	રઘુવીરવિજયમ્ (૨)	કસ્તુરી રંગાચાર્ય	સમવકાર	૩
૭૧.	રંભારાવણીયમ્	સુંદરવીર રઘુદ્રહસૂરિ	ઇહામૃગ	૪
૭૨.	અભિનવરાઘવમ્ (૪)	” ”	વ્યાયોગ	૬
૭૩.	વિક્રાન્તરાઘવમ્	કૃષ્ણકવિ	નાટક	૧
૭૪.	રામરાજ્યાભિષેકમ્	વીરરાઘવ	-	૭
૭૫.	હનુમદ્વિજયનાટકમ્	સુંદર રાજાચાર્ય	નાટક	૧
૭૬.	આનંદરઘુનંદનમ્	વિશ્વનાથસિંહ	”	૭

ક્રમ	રૂપકનું શીર્ષક	રૂપકકાર	રૂપક પ્રકાર	અંક
ઈ. સ.ની ઓગણીસમી સદીમાં રચાયેલા પ્રસિદ્ધ રૂપકો				
૭૭.	જાનકી પરિણય (૨)	મધુસુદન	''	૪
૭૮.	કુશલવિજયનાટકમ્	વેંકટકૃષ્ણજય	-	-
૭૯.	ઉદારરાઘવમ્	રાધામંગલ નારાયણ શાસ્ત્રી	-	-
૮૦.	ચિત્રકૂટનાટકમ્	વિજય રાઘવાચાર્ય	-	-
૮૧.	જાનકીવિક્રમમ્	હરિદાસ સિદ્ધાંતવાગીશ	નાટક	૭
૮૨.	તાટકાપ્રતિષ્ઠામહોત્સવ	પેંગનાડૂ પંચયોગેશ શાસ્ત્રી	-	-
૮૩.	મેઘનાદવિજયમ્	સિંધાચાર્ય	વ્યાયોગ	-
૮૪.	રામચન્દ્રવિજયમ્	રામચન્દ્ર શાસ્ત્રી	''	-
૮૫.	મૈથિલીયમ્	નારાયણ શાસ્ત્રી	નાટક	૧૦
૮૬.	મૈથિલીવિજયમ્	''	-	૫
૮૭.	મારૂતિમૈરાવણમ્	''	-	૭
૮૮.	લવણ લક્ષ્મણમ્	''	-	૭
૮૯.	પુષ્કરરાઘવમ્	''	-	૬
૯૦.	સીતાહરણમ્ (૧)	''	-	૫
૯૧.	દૂતવીરમ્	''	-	૫
૯૨.	સીતાસ્વયંવરમ્	શાક્તન તુંબુરાન્	છાયાનાટ્ય યા ગીતિનાટ્ય	-
૯૩.	વાલિવધ: (૨)	''	-	-
૯૪.	તાટકાવધમ્	''	-	-
૯૫.	યાજ્ઞરક્ષા	''	-	-
૯૬.	અહલ્યામોક્ષ:	''	-	-
૯૭.	કબન્ધમોક્ષ:	''	-	-
૯૮.	સીતાન્વેષણમ્	''	-	-
૯૯.	રાવણપરાજયમ્	''	-	-
૧૦૦.	રાવણભયોદ્ભવ	''	-	-
૧૦૧.	રામાવતાર	સુબ્રમણ્યમ્ (૨)	ગીતિનાટ્ય	-
૧૦૨.	વિશ્વામિત્રયાગમ્	''	''	-
૧૦૩.	સીતાકલ્યાણમ્ (૨)	''	''	-

ક્રમ	રૂપકનું શીર્ષક	રૂપકકાર	રૂપક પ્રકાર	અંક
ઈ. સ.ની ઓગણીસમી સદીમાં રચાયેલા પ્રશિષ્ટ રૂપકો				
૧૦૪.	પવનદૂતમ્	પી. બી. પદ્મનાભાચાર્ય	''	-
૧૦૫.	રાવણવિજયમ્	કોરૂતંબૂરાન	''	-
ઈ. સ.ની વીસમી સદીમાં રચાયેલા પ્રશિષ્ટ રૂપકો				
૧૦૬.	યૌવરાજ્યમ્	જગૂવકુલભૂષણ કવિ	एकांकी	૧
૧૦૭.	મંજુલમંજીરમ્	''	નાટક	૮
૧૦૮.	નિઘનતાપસમ્	''	-	૨
૧૦૯.	દાશરથિદર્શનમ્	''	-	૨
૧૧૦.	શાર્દૂલ-સંપાત	કો. લ. વ્યાસરાજ શાસ્ત્રી	વ્યાયોગ	૧
૧૧૧.	વિદ્યુન્માલા	''	एकांकी	૧
૧૧૨.	કૈલાશનાથવિજયમ્	શ્રી જીવન્યાયતીર્થ	વ્યાયોગ	૧
૧૧૩.	રઘુવંશ:	''	નાટક	૬
૧૧૪.	રામનામ દાતવ્ય ચિકિત્સાલયમ્	''	પ્રહસન	૧
૧૧૫.	નારીજાગરણ નાટકમ્	ગોપાલ શાસ્ત્રી	નાટક	૭
૧૧૬.	રામલીલા	કૃષ્ણલાલ નાદાન	પ્રહસન	૧
૧૧૭.	સીતાહરણમ્ (૨)	કાલુરિ હનુમંતરાય	નાટક	૫
૧૧૮.	આલોકિની	રમાકાન્ત શુક્લ	ધ્વનિ નાટક	૧
૧૧૯.	પુરશ્ચરણકમલમ્	''	एकांकी	૧
૧૨૦.	પ્રસન્ન હનુમાનમ્	શ્રી દયાલુ વિશ્વેશ્વર	નાટક	૫
૧૨૧.	ગુરુદક્ષિણા	શ્રી નિવાસ રંગાર્ય	''	૫
૧૨૨.	કૌત્સ ગુરુદક્ષિણા	વસુદેવ દ્વિવેદી	-	૪ દૃશ્ય
૧૨૩.	સીતાકલ્યાણનાટકમ્ (૩)	શ્રી વેંકટ રામશાસ્ત્રી	નાટક	૫
૧૨૪.	રામાનન્દ: (૨)	શ્રીનિવાસ ભાટ	''	૫
૧૨૫.	અશોકકાનને જાનકી	સુરેન્દ્ર મોહન	લઘુ ઇકાંકી	૧
૧૨૬.	આદિકવિ:	શ્રી બુદ્ધદેવ પાંડેય	''	૧
૧૨૭.	રામવનગમનમ્	શ્રી વનમાલા ભવાલકાર	સંગીત નાટક	૩
૧૨૮.	રામરાજ્યમ્ (૧)	શ્રી વિ. વિ. શ્રી.	ગીતિ નાટક	-
૧૨૯.	ભરતમેલનમ્	વિશ્વેશ્વર વિદ્યાભૂષણ	નાટક	૬

ક્રમ	રૂપકનું શીર્ષક	રૂપકકાર	રૂપક પ્રકાર	અંક
ઈ. સ.ની વીસમી સદીમાં રચાયેલા પ્રસિદ્ધ રૂપકો				
૧૩૦.	વાલ્મીકિ સંવર્ધક:	વિશ્વેશ્વર વિદ્યાભૂષણ	एकांकी	૫
૧૩૧.	દસ્યુ રત્નાકરમ્	વિશ્વેશ્વર વિદ્યાભૂષણ (ધ્યાનેશ નારાયણ)	एकांकी	૧
૧૩૨.	શૂર્પણખાભિસાર:	વિરેન્દ્રકુમાર ભટ્ટાચાર્ય	ગીતિનાટ્ય	૫ દૃશ્ય
૧૩૩.	લક્ષ્મણવ્યાયોગ	” ”	વ્યાયોગ	૧
૧૩૪.	સીતાત્યાગ:	કે. વી. પાંડુરંગી	ગીતિનાટ્ય	૩ દૃશ્ય
૧૩૫.	પૌલસ્ત્યવધમ્	લક્ષ્મણસૂરિ	નાટક	૬
૧૩૬.	આદિકાવ્યોદય પ્રકરણ	મહાલિંગ શાસ્ત્રી	પ્રકરણ	૧૦
૧૩૭.	ઉદગાતૃ દશાનન	”	નાટક	૭
૧૩૮.	અયોધ્યાકાણ્ડમ્	”	પ્રહસન	૧
૧૩૯.	શ્રીરામવિજયમ્	રમાકાન્ત મિશ્ર	નાટક	૫
૧૪૦.	જન્મ રામાયણસ્ય	શ્રીરામ વેલણકર	રેડિયો રૂપક (બાલનાટ્ય)	-
૧૪૧.	હર્ષાવસાન નાટકમ્	કાનાઈલાલ પંચતીર્થ	નાટક	૫
૧૪૨.	સીતાત્યાગ: (૨)	અચ્યુત તાત્યારાવ બોવડે	-	-
૧૪૩.	રામાવતાર:	કટમત્તુ ચેરિય રામકુરૂપ	છાયાનાટ્ય	-
૧૪૪.	રાઘવ ગુણરત્નાકર	સુંદરેશ શર્મા	-	-
૧૪૫.	નૂતન નાટ્ય રામાયણમ્	ઘનશ્યામ ત્રિવેદી	નાટક	-
૧૪૬.	દશરથ વચનપાલનમ્	”	-	-
૧૪૭.	વૈદેહી પતિગૃહં યાતિ	”	-	-
૧૪૮.	અંજ્ઞદવિષ્ટિ:	”	-	-
૧૪૯.	પ્રબુદ્ધ:	વાસુદેવ પાઠક	-	-
૧૫૦.	રામરાજ્યમ્ (૨)	કુમારચન્દ્ર મિશ્ર	एकांकी	૧
રામકથા વિષયક અન્ય પ્રસિદ્ધ રૂપકો				
૧૫૧.	રઘુવીરચરિતમ્	વેદાંતસૂરિ	નાટક	૫
૧૫૨.	સીતાવિવાહ	શેષાદ્રી	”	૫
૧૫૩.	પ્રતાપરાઘવમ્	ગોપાલાર્ય	-	૨
૧૫૪.	અંગદ નાટકમ્	-	-	-

ક્રમ	રૂપકનું શીર્ષક	રૂપકકાર	રૂપક પ્રકાર	અંક
રામકથા વિષયક અન્ય પ્રસિદ્ધ રૂપકો				
૧૫૫.	જાનકી રાઘવમ્ (૨)	વરીષેણ	-	૨
૧૫૬.	રઘુવીર ચરિતમ્ (૨)	ભટ્ટકુમાર	નાટક	૭
૧૫૭.	જાનકીરાઘવમ્ (૩)	વરદકવિ	''	૧૦
૧૫૮.	યાદવરાઘવીયમ્	નૃસિંહકવિ	''	૫
૧૫૯.	કલ્યાણરાઘવમ્	વેંકટાચાર્ય	''	૭
૧૬૦.	અમોઘરાઘવમ્ (૩)	વેંકટેશસુધી	પ્રેક્ષણક	૧
૧૬૧.	સ્વપ્નદશાનનમ્	ભીમટ	નાટક	૫
૧૬૨.	જાનકી પરિણય (૩)	સીતારામ	-	-
૧૬૩.	'' '' (૪)	નારાયણ ભટ્ટ	-	-
૧૬૪.	'' '' (૫)	-	-	-
૧૬૫.	'' '' (૬)	-	-	-
૧૬૬.	અદ્ભુતરાઘવમ્	વનમાલી મિશ્ર	-	-
૧૬૭.	કાકુત્સ્થકેલિ:	નરેન્દ્ર પ્રભસૂરિ	-	-

પરિશિષ્ટ - ૨

રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકોનાં રચયિતાના પ્રદેશ નિર્દેશ

રૂપકકાર	સ્થળ	સમય
(૧) આંધ્ર પ્રદેશ		
૧) રામચંદ્ર કોરાડ	મછલીપટ્ટની નોબ્બુલ કોલેજમાં અધ્યાપક	ઈ. સ. ૧૮૧૬ ઈ. સ. ૧૯૮૦
૨) ગોપાલ શાસ્ત્રી	વિજગાપટ્ટનમ્ ગિલ્લાના પાર્વતીપુરમ નજીકના નાગુરમાં	ઈ. સ. ૧૮૫૩ ઈ. સ. ૧૯૨૪
૩) વરદાચાર્ય	દુરમુખી	૧૮મી સદી
૪) કાલૂરિ હનુમંતરાય	હૈદ્રાબાદ	૨૦મી સદી
(૨) ઉત્તર પ્રદેશ		
૧) ભવભૂતિ	ગ્વાલિયરથી ૩કિ.મી. દૂર પદ્મપુર	૮મી સદીનો પૂર્વાર્ધ
૨) ગંગાધર	રાયબરેલી	ઈ. સ. ૧૨૯૦ ઈ. સ. ૧૩૨૩
૩) સમ્રાટ દીક્ષિત	મથુરા	૧૭મી સદી
૪) દયાલુ વિશ્વેશ્વર	વરાલકપુર - ઇટાવા	૨૦મી સદી
(૩) કર્ણાટક		
૧) કલ્ય લક્ષ્મીનૃસિંહ	બેંગલોર નજીકના મેંગડી ગામમાં જન્મ	ઈ. સ. ૧૫૬૦
૨) ડૉ. કે.વી. પાંડુરંગી	બેંગલોર	૨૦મી સદી
(૪) કાશ્મીર		
૧) ક્ષેમેન્દ્ર	-	ઈ. સ. ૯૯૦ ઈ. સ. ૧૦૭૦

રૂપકકાર	સ્થળ	સમય
(૫) કેરાલા		
૧) રામપાણિવાદ	મંગલગ્રામ	ઈ. સ. ૧૭૦૭ ઈ. સ. ૧૭૮૧
૨. શાક્તનૃત્યમ્પૂરાનૃ	વલ્લારપલ્લી કોવિલક્ત	ઈ. સ. ૧૭૪૧ ઈ. સ. ૧૮૦૬
૩) સુંદરરાજ અય્યંગર	ચંગોટા તાલુકાનું ઈલત્તૂર	ઈ. સ. ૧૮૪૦ ઈ. સ. ૧૯૦૫
૪) રાજરાજવર્મ કોઈતમ્પૂરાનૃ	ત્રિપુરનિથરા	ઈ. સ. ૧૮૫૩ ઈ. સ. ૧૮૯૨
૫) કટમત્તુ ચૈરિય રામકુરૂપ	-	ઈ. સ. ૧૮૫૭ ઈ. સ. ૧૯૦૬
(૬) ગુજરાત		
૧) રામચન્દ્રસૂરિ	પાટણ	વિ. સં. ૧૧૪૬ - ૧૨૩૦
૨) સુભટ	પાટણ	૧૩મી સદી
૩) સોમેશ્વર	વડનગર, ધોળકા	૧૩મી સદીનો પૂર્વાર્ધ
૪) જીવરામ કાલિદાસ શાસ્ત્રી	ગોંડલ	-
૫) રામકૃષ્ણ હર્ષજી શાસ્ત્રી	પાડરશીંગા (અમરેલી જિલ્લાના દામનગર પાસે)	ઈ. સ. ૧૮૬૦થી ૧૯૩૧
૬) ધનશ્યામ ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૨૦મી સદી
૭) વાસુદેવ પાઠક	અમદાવાદ	૨૦મી સદી
૮) નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ	-	-

રૂપકકાર	સ્થળ	સમય
	(૭) તમિલનાડૂ	
૧.) તાતાચાર્ય	મદ્રાસના ટ્રિપ્લીકેનમાં	૧૬મી સદી
૨.) રાજયૂડામણિ દીક્ષિત	તૈંજોર	૧૬મી સદી
૩.) સુબ્રમણ્યમ્(૧.)	-	૧૭મી સદી
૪.) રામભદ્ર દીક્ષિત	કુંભકોણથી ૭કિ.મી. દૂર કુંડમાણક્ય ગામમાં	૧૭મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ
૫.) ભગવંતરાય ગંગાધરી	તૈંજોર	૧૭મી સદી
૬.) વેંકટેશ્વર	મણલૂર ગામમાં	૧૭મી સદી
૭.) નિવાસાચાર્ય	કાંજીવરમ્ નજીક આગારામ ગામે	ઈ. સ. ૧૮૮૭ ૧૮મી સદી
૮.) વરદાચાર્ય	'' '' '' ''	૧૮મી સદી
૯.) કસ્તુરિ રંગાચાર્ય	બાલકિંગપુર	ઈ. સ. ૧૮૮૪
૧૦.) સુંદરવીર રઘુદ્રહસૂરિ	અંકોડા જિલ્લાના શિરુવલ્લૂર ગામમાં	૧૯મી સદી
૧૧.) વીરરાઘવ	તૈંજોર	૧૯મી સદી
૧૨.) વેકટકૃષ્ણજય	ચિદંબર	૧૮મી સદીનો પૂર્વાર્ધ
૧૩.) રાધામંગલ શાસ્ત્રી	તૈંજોર નજીકના તિસવાદી	૧૯૩૨ મૃત્યુકાળ
૧૪.) વિજય રાઘવાચાર્ય (વીરવલ્લી)	કાંચીપુર નજીકના મઈસૂર	ઈ. સ. ૧૮૮૪
૧૫.) લક્ષ્મણસૂરિ	તિન્નેવલ્લી જિલ્લાના પુરુનાલમાં જન્મ	ઈ. સ. ૧૮૫૮
૧૬.) મહાલિંગ શાસ્ત્રી	તૈંજોર જિલ્લાના તિરુવાઝાડમાં	ઈ. સ. ૧૯૭૨માં જન્મ

રૂપકકાર	સ્થળ	સમય
૧૭) સુરેન્દ્રેશ શર્મા	તૈંજોર	ઈ. સ. ૧૯૩૭
૧૮) પંચપાગેશ શાસ્ત્રી	તૈંજોર નજીકમાં પૈંગનાડુ ગામ	૧૯મી સદી
૧૯) નારાયણ શાસ્ત્રી	તૈંજોર નજીકના નાડુકાવેરી	૧૯મી સદી
૨૦) સુબ્રમણ્યમ્ (૨)	પદ્મકોટ નજીક કન્નાયગુડી ગામમાં	૧૯મી સદી
૨૧) પી. બી. પદ્મનાભાચાર્ય	શ્રીરંગમ્ (કર્ણાટક) માં જન્મ પરંતુ કાર્યક્ષેત્ર તમિલનાડુ	૧૯મી સદી
૨૨) જગ્ગૂવકુલભૂષણ કવિ	મેલકોટ (મૈસૂર)	ઈ. સ. ૧૯૦૨ જન્મ ઈ. સ. ૧૯૯૬ મૃત્યુ
૨૩) વ્યાસ રાજશાસ્ત્રી (કો.લ.વ્યાસરાજ)	મદ્રાસ	૨૦મી સદી
૨૪) નારાયણ ભટ્ટ	તૈંજોર નજીક નાડુનવેરા	ઈ. સ. ૧૮૬૦ ઈ. સ. ૧૯૦૧

(૯) દિલ્હી

૧) ડૉ. કૃષ્ણલાલ નાદાન	દિલ્હી	૨૦મી સદી
૨) રમાકાન્ત શુક્લ	દિલ્હી	૨૦મી સદી

(૧૦) બંગાળ

૧) સુંદર મિશ્ર	જગન્નાથપુરી	૧૬મી સદી
૨) મધુસૂદન	કલકત્તા	૧૯મી સદી
૩) હરિદાસ સિદ્ધાંત વાગીશ	ફરીદાબાદ જિલ્લાના કોટવલાપરિ નજીક ઉનાશિયા ગામે	ઈ. સ. ૧૮૭૬ ઈ. સ. ૧૯૬૦
૪) જીવન્યાયતીર્થ	ચોવીશી જિલ્લાના ભટ્ટપલ્લી નગરીમાં	ઈ. સ. ૧૮૮૪ ઈ. સ. ૧૯૩૬

રૂપકકાર	સ્થળ	સમય
૫) વિશ્વેશ્વર વિદ્યાભૂષણ	ચટ્ટલાનગરી	૨૦મી સદી
૬) વીરેન્દ્રકુમાર ભટ્ટાચાર્ય	સિલહટ જિલ્લામાં	ઈ. સ. ૧૯૧૭માં જન્મ
૭) સુરેન્દ્ર મોહન	કલકત્તા	૨૦મી સદી

(૧૧) બિહાર

૧) બુદ્ધદેવ પાંડેય	પટના	૨૦મી સદી
--------------------	------	----------

(૧૨) મધ્યપ્રદેશ

૧) ભવભૂતિ	પદ્મપુર	૮મી સદી પૂર્વાર્ધ
૨) યશોવર્મન	કનોજનો રાજા	૮મી સદી
૩) માયૂરાજ	કલચૂરિ રાજવી	૮મી સદી ઉત્તરાર્ધ
૪) મુરારિ	નર્મદા કાંઠે	૯મી સદી મધ્યભાગ
૫) રામદેવ વ્યાસ	રાયપુરના કલચૂરિ રાજવીના આશ્રિત	૧૫મી સદી
૬) વિશ્વનાથસિંહ	રીંવા	(૧૭૮૪-૧૮૬૪)
૭) વેંકટ રામશાસ્ત્રી	ગોદાવરી જિલ્લાનું અમલપુર ગામ	૨૦મી સદી

(૧૩) મહારાષ્ટ્ર

૧) રાજશેખર	-	ઈ. સ. ૮૦૦ થી ઈ. સ. ૯૨૦ વચ્ચે
૨) શ્રીરામ વેલણકર	રત્નાગિરિ જિલ્લાના શારદાગ્રામમાં	ઈ. સ. ૧૯૫૫માં જન્મ
૩) ડૉ. વનમાલ ભવાલકર	બેલગામ (કર્ણાટક)માં જન્મ પરંતુ મુંબઈમાં કાર્યક્ષેત્ર	ઈ. સ. ૧૯૧૯માં જન્મ
૪) રમાનાથ મિશ્ર	બાલાસોર મણિખંભ નામના ગામમાં	ઈ. સ. ૧૯૦૪માં જન્મ

રૂપકકાર	સ્થળ	સમય
પ) અચ્યુત તાત્યારાવ બોવડે	માંજલગાંવકર	૨૦મી સદી
(૧૪) નેપાળ		
૧) ધર્મગુપ્ત	નેપાળ	૧૩મી સદી

પરિશિષ્ટ - ૩

પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં નિરૂપિત રૂપકો ઉપરૂપકોનાં પેટા પ્રકાર મુજબ વિભાજિત યાદી રૂપકો

૧) મહાનાટક -

- ૧) બાલરામાયણમ્
- ૨) હનુમન્નાટકમ્ (મહાનાટક)

૨) નાટક -

- ૧) પ્રતિમાનાટકમ્
- ૨) અભિષેકનાટકમ્
- ૩) યજ્ઞફલમ્
- ૪) કુન્દમાલા
- ૫) ઉત્તરરામચરિતમ્
- ૬) મહાવીરચરિતમ્
- ૭) અનર્ઘરાઘવમ્
- ૮) આશ્ચર્યચૂડામણિઃ
- ૯) અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્
- ૧૦) મૈથિલીકલ્યાણમ્
- ૧૧) રઘુવિલાસ
- ૧૨) પ્રસન્નરાઘવમ્
- ૧૩) રામાઙ્કનાટકમ્
- ૧૪) ઉલ્લાઘરાઘવમ્
- ૧૫) જનકજાનન્દનમ્
- ૧૬) આનંદરાઘવમ્
- ૧૭) અદ્ભુતદર્પણમ્

- १८) जानकी-परिणय (१)
- १९) सीताराघवम्
- २०) आनंदरघुनंदनम्
- २१) जानकी-परिणय (२)
- २२) मैथिलीयम्
- २३) मंजुलमंजीरम्
- २४) रघुवंशः
- २५) नारीजागरणनाटकम्
- २६) सीताहरणम्
- २७) प्रसन्नहनुमानम्
- २८) सीताकल्याणनाटकम् (२)
- २९) रामानन्दः
- ३०) भरतमेलनम्
- ३१) वाल्मीकि संवर्धकः
- ३२) पौलस्त्यवधम्
- ३३) उदगातृ दशाननम्
- ३४) श्री राम विजयम्
- ३५) हर्षावसाननाटकम्
- ३६) नूतन नाट्य रामायणम्

३) प्रकरण -

- १) आदिकाव्योदयम्

४) व्यायोग -

- १) शार्दूल सम्पात्
- २) कैलासनाथविजयम्
- ३) लक्ष्मणव्यायोग

५) प्रहसन -

- १) श्री रामनाम दातव्य चिकित्सालयम्

- ૨) રામલીલા
- ૩) અયોધ્યાકાણ્ડમ્

૬) સામાજિક રૂપકો -

- ૧) અઙ્ગનાપવનઙ્ગયમ્
- ૨) નારીજાગરણનાટકમ્
- ૩) લક્ષ્મણવ્યાયોગ
- ૪) અયોધ્યાકાણ્ડમ્

ઉપરૂપકો

૧) પ્રેક્ષણક -

- ૧) ઝનમ્ત્તરાઘવમ્ (૧)
- ૨) ઝનમ્ત્તરાઘવમ્ (૨)
- ૩) અમોઘરાઘવમ્ (૩)

૨) છાયાનાટક -

- ૧) હનુમન્નાટકમ્
- ૨) દૂતાઙ્ગદમ્
- ૩) ઝલ્લાઘરાઘવમ્
- ૪) રામાઙ્ગુદયમ્ (૨)
- ૫) પવનદૂતમ્

૩) છાયા નાટ્યો અથવા ગીતિ નાટ્યો -

- ૧) સીતાસ્વયંવરમ્
- ૨) વાલિવધઃ
- ૩) તાટકાવધઃ
- ૪) યાઙ્ગરક્ષા
- ૫) અહલ્યામોક્ષઃ
- ૬) કબન્ધમોક્ષ
- ૭) સીતાન્વેષણ

- ૮) રાવણપરાજય
- ૯) રાવણભયોદ્ધવ
- ૧૦) રામવતાર
- ૧૧) વિશ્વામિત્રયાગમ્
- ૧૨) સીતાકલ્યાણમ્ (૨)
- ૧૩) પવનદૂતમ્
- ૧૪) રાવણવિજયમ્
- ૧૫) રામરાજ્યમ્ (૧)
- ૧૬) શૂર્પણખાભિસાર:

૪) એકાંકી ઓર લઘુ એકાંકી

- ૧) યૌવરાજ્યમ્
- ૨) વિદ્યુન્માલા
- ૩) પુરશ્ચરણકમલમ્
- ૪) આદિકવિ:
- ૫) દસ્યૂ રત્નાકર:
- ૬) રામરાજ્યમ્ (૧)

૫) ધ્વનિ નાટ્ય -

- ૧) આલોકિની:
- ૨) કૌત્સ ગુરુદક્ષિણા
- ૩) સીતાત્યાગ:

૬) રેડિયો રૂપક અને બાલ નાટ્ય -

- ૧) અશોક કાનને જાનકી
- ૨) જન્મ રામાયણસ્ય

પરિશિષ્ટ - ૪

રામકથાપરક પ્રશિષ્ટ રૂપકોના ટીકાકારો અને ટીકાઓ

(૧) ઘનશ્યામ કવિ -

ટીકાકાર ઘનશ્યામ કવિ પરમહંસના દૌહિત્ર અને આર્યક નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા તાંજોરના તુકોજી રાજના મંત્રી હતા. સુંદરી અને કમલા નામની તેમની બે પત્નીઓએ પણ વિદ્વશાલભંજીકા પર ટીકા લખી છે. એમના બે પુત્રોમાંથી ગોવર્ધન આંધળો હતો. છતાં પણ એમણે ઘટકર્પર કાવ્ય પર ટીકા લખી છે. ઘનશ્યામ કવિએ બધું મળીને કુલ ૬૪ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં, ૨૦ ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં અને ૨૫ ગ્રંથો અપ્રભંશમાં લખ્યા છે.

મહાવીરચરિત્મના અનુપલબ્ધ એવા બે અંક લખવાનો પણ એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉપરાંત નાટ્યશાસ્ત્રના સંકેતોને નજર સમક્ષ રાખીને ૧૦ પ્રકારના રૂપકો એમણે રચ્યાં છે. એમણે લખેલી ટીકા ગ્રંથોની સંખ્યા પણ બહોળા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. સંસ્કૃત રૂપકોમાં શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીયમ્ નોંધપાત્ર છે તથા રામકથાપરક રૂપકોમાં - (૧) ડ.રા.ચ. અને (૨) મ.ચ.નો સમાવેશ કરતા કુલ ૧૫ ટીકાઓ લખેલી છે.

(૨) વીરરાઘવ -

૧૮મી સદીના અંતભાગમાં મૈસૂરમાં આ ટીકાકાર થઈ ગયા હતા. તેઓ દાશરથિ વંશમાં જન્મ્યા હતા એવું કહેવામાં આવે છે. તેમના પિતાનું નામ નરસિંહસૂરિ હતું. વીરરાઘવની રામકથાપરક ટીકાઓમાં મુખ્યત્વે - (૧) ડ.રા.ચ.ની ટીકા (૨) મ.ચ.ની ટીકા છે. એમ કૃષ્ણમાચાર્યરે તો તેમના વિષે કહ્યું છે કે 'He was born at Terumelisai(Bhusurapururi) in Chingleput Dist. : Madras about 1770 A. D. and lived to 48 years.'

(M. Krishnamachariar - 'History of Sanskrit Literature'
- Page -624)

(૩) લક્ષ્મણસૂરિ -

ટીકાકાર લક્ષ્મણસૂરિ ૧૯મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ અને ૨૦મી શતાબ્દીના

પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા છે. મદ્રાસના તિન્નેવલ્લી જિલ્લાના પુરુનાલ ગામમાં તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૯માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ પૃથુ સુબ્બા હતું. ભારત સરકારે ૧૯૬૧માં મહામહોપાધ્યાયથી તેમને નવાજ્યા હતા. તેમની રામકથાપરક રૂપકોની ટીકાઓમાં - (૧) અન.રા.ની ટીકા (૨) ડ.રા.ચ.ની ટીકા પ્રસિદ્ધ પામેલી છે. વેળીસંહાર નાટક પર પણ તેમણે ટીકા લખી છે.

(૪) રૂપિપત્તુપાધ્યાય -

અન.રા. પરની તેમની ટીકા મળે છે.

(૫) નરેન્દ્રસૂરિ -

ગુજરાતના આ ટીકાકારે અન. રા. પર ટીકા લખી છે, જે ટીકા પ્રખ્યાત છે.

(૬) મંજુલનૈષધ -

તમિલનાડુના આ ટીકાકાર ઈ. સ. ૧૮૨૨ - ઈ. સ. ૧૯૦૦માં થઈ ગયા હતા. તેમણે અન.રા.પરની અપૂર્ણ વ્યાખ્યા(ટીકા) રૂપે રચી છે.

(૭) ભદ્રજી શાસ્ત્રી ઘાટે -

મહારાષ્ટ્રના આ ટીકાકાર ચવતમાલ નામના ગામમાં જન્મ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૩૩ - ઈ. સ. ૧૯૧૦ વચ્ચેનો તેમનો સમય માનવામાં આવે છે. તેમણે રામકથાપરક રૂપકોની ટીકા લખી છે. જેમાં - (૧) ડ.રા.ચ. અને (૨) પ્ર.રા. નોંધપાત્ર છે.

(૮) ગંગાનાથ ઝા -

બિહારના દરભંગા જિલ્લાના સરિસવ નામના ગામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો (૨૫ ડીસે. ૧૮૯૨-૧૦ નવે. ૧૯૪૧). તેમના પિતાનું નામ તીર્થરાજ હતું અને માતાનું નામ રામકાશીદેવી હતું. તેમનું શ્રી વત્સગોત્રીય હતું. તેમણે ૧૮૯૨માં એમ.એ., ઈ. સ. ૧૯૦૮માં ડી.લીટ તથા ૧૯૧૦માં મહામહોપાધ્યાયની પદ્વી ભારત સરકારે આપી હતી. દરભંગા પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકાલયાધ્યક્ષ તથા રીંવા કોલેજના પ્રાચાર્ય તરીકે તેમણે સેવા આપી હતી. ૧૯૨૩ થી ૧૯૩૨ સુધી પ્રયાગ વિશ્વવિદ્યાલયમાં કુલપતિ તરીકે રહી ચૂકેલા. લંડન રોયલ ઐશિયાટિક સોસાયટીના સભ્ય પણ રહી ચૂક્યા છે.

૧) હનુ. પરની ટીકાઓમાં અનુક્રમે -

- ૧) ચંદ્રશેખરની ટીકા
- ૨) નારાયણ બાલભદ્ર મિશ્રની ટીકા
- ૩) રામતારણ શિરોમણીની ટીકા
- ૪) મોહનદાસની ‘‘દીપિકા’’ ટીકા.

દામોદર મિશ્રના હનુ.નો મહારાષ્ટ્રમાં તથા મધુસૂદન મિશ્રના હનુ. નો બંગાળમાં પ્રચાર છે .

- ૨) આ.ચૂ.ની રમા અને માલતી સંસ્કૃત હિન્દી વ્યાખ્યા સાથે રમાકાન્ત ઝાએ પણ રચી છે .
- ૩) વસ્તુપાલના સાહિત્ય મંડળે ચાર રૂપકો અને રામકથાપરક અન.રા. રૂપક પરની ટીપ્પણી આપી છે. ઇ.સ.ની ૧૩મી સદીમાં આ પ્રવૃત્તિ વિશેષ પાંગરેલી હતી એવું જાણવા મળે છે .
- ૪) વા.રા.ના ટીકાકાર - જીવાનન્દ વિદ્યાસાગર ભટ્ટાચાર્ય (કલકત્તા-૧૮૮૪)

संदर्भ ग्रंथ सूचि - BIBLIOGRAPHY

संस्कृत (१) वैदिक / पौराणिक ग्रन्थो

- १) अथर्ववेद संहिता - विश्वेश्वरानन्द
वैदिक शोध संस्थान, होशियारपुर-१९६२
- २) अष्टाविंशत्युपनिषद - Ed. N. L. Panshikar
(चतुर्थावृत्ति) १९५५
- ३) अभिनव भारती - अभिनव पादाचार्य
गायकवाड ओरीयण्टल सीरीज़, बडौदा - १९६४
- ४) एतरेय ब्राह्मण - आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रंथावली,
आनन्दाश्रम मुद्रणालय, १९६४
- ५) ऋग्वेद संहिता - वैदिक संशोधन मण्डल
पूना - १९४६
- ६) काव्यप्रकाशः - मम्मटः (प्रदीप टीका)
निर्णयसागर प्रेस, बम्बई - १९३५
- ७) काव्यादर्शः - दण्डीः (संपादक - वी. कृष्णमाचारी)
मद्रास - १९३०
- ८) काव्यालङ्कारः - भामहः (भाष्यकार) देवेन्द्र शर्मा,
बिहार राष्ट्रभाषा परिषद, पटना - १९६२
- ९) काव्यालङ्कारः - रुद्रटः (संपादक) डॉ. सत्यदेव चौधरी,
वासुदेव प्रकाशन, दिल्ली - १९६९
- १०) काव्यानुशासनम् - हेमचन्द्रः
निर्णयसागर प्रेस, बम्बई - १९६४
- ११) काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः - वामनः
काव्यमाला, १८९५
- १२) छान्दोग्य उपनिषद - आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रंथावली, ग्रंथांक - ६३
आनन्दाश्रम मुद्रणालय - १९१०
- १३) जैमिनीय ब्राह्मण - सरस्वती विहार प्रेस, नागपुर - १९५४

- १४) तैत्तरीय आरण्यक - आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रंथावली
आनन्दाश्रम मुद्रणालय - १९३१
- १५) तैत्तरीय ब्राह्मण - आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रंथावली
आनन्दाश्रम मुद्रणालय - १९३८
- १६) दशरूपकम् - धनंजयः
चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी - १९६२
- १७) ध्वन्यालोकः - आनंदवर्धनः
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - १९६१
- १८) नाट्यदर्पणम् - रामचन्द्र-मुणचन्द्र (सं) डॉ. नागेन्द्र विश्वेश्वर
दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली - १९६९
- १९) नाटकलक्षणरत्नकोशः - सागरानन्दीः (सं. बाबुलाल शुक्ल शास्त्री)
चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी - १९६४
- २०) नाट्यशास्त्रम् - भरतमुनिः (सं. एवं. व्या. रघुवंश)
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - १९७२
- २१) नाटकचन्द्रिका - रूप गोस्वामी (व्याख्या - प्रा. बाबुलाल शुक्ल शास्त्री)
चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी - १९६४
- २२) पद्मपुराण - आचार्य रविषेण,
भारतीय ज्ञानपीठ - काशी
आनन्दाश्रम मुद्रणालय - १९५३
- २३) भागवत महापुराण
१-२ खण्ड - गीताप्रेस गोरखपुर, सं. २०२१
- २४) भावप्रकाशः - शारदातनय (सं. मदन मोहन अग्रवाल)
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी - १९८३
- २५) मत्स्यपुराण - आनन्दाश्रम ग्रंथावली, ग्रंथांक - ४१
पूना - सं. १९००
- २६) महाभारत (भा. १-१८) - भांडारकर ओरियण्टल रीसर्च इन्स्टी, पूना
- २७) मनुस्मृतिः - चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी - १९७०

- २८) रसार्णवसुधाकर - सिङ्गभूपाल (सं. गणपति शास्त्री)
गवर्मेन्ट प्रेस, त्रिवेन्द्रम् - १९१६
- २९) वाल्मीकि रामायणम् - वाल्मीकि,
Critical Edition, Baroda, 1960-1971
- ३०) शतपथ ब्राह्मणम् - प्राचीन वैज्ञानिकाध्ययन
अनुसन्धान संस्थान, बेस्ट पटेल नगर, दिल्ली - १९६७
- ३१) श्रृंगारप्रकाशम् - भोज
कोरोनेशन प्रेस, मैसूर - १९६३
- ३२) साहित्यदर्पणम् - विश्वनाथ
चौखाम्बा प्रकाशन, वाराणसी - १९५५

संस्कृत (२) पशिष्ट ग्रन्थो

- ३३) अद्भुतदर्पणम् - महादेवः काव्यमाला - ५५
निर्णयसागर प्रेस, बम्बई - १९३८
- ३४) अनर्घराघवम् - मुरारिः
चौखाम्बा प्रकाशन, वाराणसी - १९६०
- ३५) अभिषेक नाटकम् - भासः (भा.ना.च.) (सं. सी. आर. देवघर,
ओरियण्टल बुक अजेन्सी, पूना - १९६२
- ३६) अमोघराघव प्रेक्षणक - वेंकटेशसुधीः
जगन्मोहन मुद्राक्षर माला, महीसुरपुरी - १९७८
- ३७) आदिकाव्योदयः - महालिंग शास्त्रीः
वाणी विलास प्रेस, श्रीरंग तंबापुर, जिल्ला - १९६३
- ३८) आश्चर्यचूडामणिः - शक्तिभद्रः
बालमनोरमा प्रेस, माउलापुर, मद्रास - १९३३
- ३९) उत्तररामचरितम् - भवभूतिः
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - १९६१
- ४०) उन्मत्तराघवम् - भास्कर भट्टः
निर्णय सागर प्रेस, बम्बई - १९२५

- ४१) उन्मत्तराघवम् - विरुपाक्षदेवः
अडयार लाइब्रेरी, मद्रास - १९४६
- ४२) उल्ललाघराघवम् - सोमेश्वरः
ओरियण्टल इन्स्टीट्यूट, वडोदरा - १९४६
- ४३) कुन्दमालानाटकम् - दिङनाग (संशोधित - कालिकुमार दत्त)
संस्कृत कॉलेज, कलकत्ता विश्वविद्यालय,
कलकत्ता - १९६४
- ४४) जनकजानन्दनम् - कल्य लक्ष्मीनृसिंहः
श्री सत्यसाई इन्स्टीट्यूट ऑफ हायर लर्निंग,
बेंगलोर - १९९०
- ४५) जानकी परिणयः - १ - रामभद्र दीक्षितः (सं.) गणेशशास्त्री लेले
दक्षिण कमेटी, बम्बई - १९६६
- ४६) जानकी परिणयः - २ - मधुसूदनः
दरभंगा - १८९४
- ४७) दूताडदम् - सुभट (व्याख्याकार - अनन्तराम शास्त्री)
चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, बनारस - १९५०
- ४८) पवनाङ्गजयनाटकम् - हस्तिमल्लः - एम. बी. पटवर्धन माणिकचंद
दिगंबर जैन ग्रंथमाला समिति
हीराबाग, बम्बई - वि.सं. २००६
- ४९) प्रतिभानाटकम् - भासः (भा.ना.च.) (सं.) सी.आर. देवघर
ओरियण्टल बुक एजेंसी, पूना - १९६२
- ५०) प्रसन्नराघवम् - जयदेवः
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - १९३२
- ५१) प्रसन्न हनुमानम् - दयालु विश्वेश्वरः
श्री हरिहर यन्त्रणालय - वरालीकपुर, ऊटावा - १९४४
- ५२) पौलस्त्यवधम् - लक्ष्मणसूरि
ब्रह्मवादिन प्रेस, मद्रास - १९४४
- ५३) बालरामायणम् - राजशेखरः
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी - १९८४

- ५४) मङ्गुलमंजीरम् - जग्गू बालधन्वी वकुलभूषण
राजकीय शाखा मुद्रणालय,
विजयतेतराम, मैसूर - १९४९
- ५५) महावीरचरितम् - भवभूति:
पब्लिकेशन बोर्ड, आसाम, गौहाटी - १९६९
- ५६) महानाटकम् - सुचारु प्रेस, वाराणसी
(प्राप्ति हिन्दू विश्वविद्यालय) - १८७०
- ५७) मैथिलीकल्याणम् - हस्तिमल्ल:
माणिकचन्द्र दिगम्बर जैन ग्रंथमाला - ५, बम्बई
- ५८) मैथिलीयम् - नारायणशास्त्रीन्
सरस्वती निकेतन, मुद्रणाक्षरमाला, मद्रास - १८८४
- ५९) यज्ञफलम् - भास:
रसशाला औषधालय, गोंडल - काठियावाड - १९४९
- ६०) रामलीला प्रहसनम् - श्री कृष्णलाल नादान,
चमत्कार, लघुरूपक संग्रह - १९८५
- ६१) सीताहरणम् - कालूरि हनुमंतरावः (स्वप्रकाशित)
हैद्राबाद - १९८७
- ६२) सीताराघवम् - रामपाणिवाद:
केरल विश्वविद्यालय ग्रंथाक,
एस.बी.जी. प्रेस, केरल - १९५८
- ६३) हनुमन्नाटकम् - चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी - १९६७

हिन्दी

- १) आधुनिक संस्कृत साहित्य - डॉ. हीरालाल शुक्ल
रचना प्रकाशन, इलाहाबाद - १९३१
- २) आधुनिक संस्कृत नाटक - डॉ. रामजी उपाध्याय
संस्कृत परिषद, सागर - १९७७
- ३) बीसवीं सदी में संस्कृत विद्वान - डॉ. कलानिधि मिश्र,
राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली - २००७
- ४) भारत का प्राचीन नाटक - हेनरी डबल्यू वेल्स
मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी - १९७७
- ५) भारतीय नाट्य साहित्य - नगेन्द्र
शेठ गोविन्ददास हीरक जयन्ती समारोह समिति,
नई दिल्ली - १९५३
- ६) मध्यकालीन संस्कृत नाटक - डॉ. रामजी उपाध्याय
संस्कृत परिषद, सागर - १९७४
- ७) रामायण कालीन समाज - शान्तीकुमार नानूराम व्यास
सस्ता साहित्य मण्डल प्रकाशन,
नई दिल्ली - १९६४
- ८) रामकथा (उत्पत्ति और विकास) - डॉ. फादर कामिल बुल्के
हिन्दी परिषद प्रकाशन,
तृतीय संशोधित संस्करण,
प्रयाग विश्वविद्यालय, इ. १९७१
- ९) रामायणमीमांसा - स्वामी करपात्रजी
प्रकाशन : संतशरण वेदांती,
धर्मसंघ, शिक्षा मंडल,
वाराणसी प्रथम संस्करण, सं. २०३४
- १०) रामचरितमानस - तुलसीदास
गीताप्रेस, गोरखपुर, सं. २०३१
- ११) वाल्मीकि रामायण एवं
संस्कृत नाटकों में राम - डॉ. मंजुला सहदेव
विमल प्रकाशन, १९६९

- १२) संस्कृत नाटक - ए. बी. कीथ (हिन्दी अनु. : उदयभानु सिंह)
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - १९६१
- १३) संस्कृत नाट्य सिद्धांत - रमाकांत त्रिपाठी
चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी - १९६१
- १४) संस्कृत नाटक में समाज चित्रण - चित्रा शर्मा
महेरचंद लछमनदास, दिल्ली - १९६९
- १५) संस्कृत के प्रमुख नाटककार
तथा उनकी कृतियां - डॉ. गङ्गासागर राय
चौखम्बा संस्कृत भवन, वाराणसी - २०५८
- १६) संस्कृत नाटककार - कान्ति कुमार भरतिया
हिन्दी समिति ग्रंथमाला - २५
प्रकाशन शाखा, प्रयाग - १९५९
- १७) संस्कृत नाट्य साहित्य - डॉ. जयकिशनप्रसाद खण्डेलवाल
विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा - १९६९
- १८) संस्कृत में एकांकी रूपक - शर्मा वीरबाला
मध्य प्रदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी,
भोपाल - १९७२
- १९) संस्कृत के ऐतिहासिक नाटक - श्याम शर्मा
देवनागर प्रकाशन, दिल्ली - १९७२
- २०) संस्कृत नाटक में अति
प्राकृतिक तत्त्व - पाठक मूलचन्द्र
देवनागर प्रकाशन, जयपुर
- २१) संस्कृत नाट्य में नायिका - डॉ. प्रभावती चौधरी
हंसा प्रकाशन, जयपुर - १९९७
- २२) संस्कृत नाटक उद्भव एवं विकास - उदयभानुसिंह
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - १९६४
- २३) संस्कृत साहित्य का इतिहास - ए. बी. कीथ (अनु. : मंगलदेव शास्त्री)
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - १९६७
- २४) संस्कृत साहित्य का इतिहास - बलदेव उपाध्याय
शारदा मंदिर, वाराणसी - १९५६

- २५) संस्कृत साहित्य का इतिहास - मू. लेखक : वें. वरदाचार्य
अनु. डॉ. कपिलदेव द्विवेदी
प्रकाशक : रामनारायणलाल बेनी प्रसाद, १९६७
- २६) संस्कृत साहित्य का इतिहास - काणे पी. वी.
(हिन्दी अनु. : शास्त्री इन्द्रचन्द) दिल्ली - १९६६
- २७) संस्कृत साहित्य का इतिहास - गैराला वाचस्पति
चौखम्बा विद्यामंदिर, वाराणसी - १९६०
- २८) संस्कृत साहित्य का इतिहास - डॉ. प्रीति प्रभा गायेल (लौकिक खण्ड)
राजस्थान उत्थागर - जयपुर - १९६८
- २९) संस्कृत साहित्य का नवीन इतिहास - मू. ले. : कृष्ण चैतन्य अनु. : विनयकुमार राय
चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी - १९६५
- ३०) संस्कृत साहित्य का
आलोचनात्मक इतिहास - डॉ. रामजी उपाध्याय
इलाहाबाद - वि. सं. २०१८
- ३१) संस्कृत साहित्य का इतिहास - डॉ. मधु सत्यदेव
राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली - १९७३
- ३२) संस्कृत वाङ्मय का
विवेचनात्मक इतिहास - सूर्यकान्त त्रिपाठी
प्रकाशक : वा. ह. पटवर्धन मैनेजर
ओरियण्टल लोगमेन लि., नई दिल्ली - १९७२
- ३३) संस्कृत साहित्य की रूपरेखा - चन्द्रशेखर पाण्डेय
सनातन धर्म कोलेज, कानपुर - सं. २००५
- ३४) संस्कृत के महाकवि और काव्य - डॉ. रामजी उपाध्याय एवं रामगोपाल मिश्र
रामनारायणलाल बेनीप्रसाद,
बेनी माधव, इलाहाबाद - १९६५
- ३५) संस्कृत कविदर्शन - डॉ. भोलाशंकर व्यास
चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी - १९६८
- ३६) हनुमान के देवत्व तथा
मूर्ति का विकास - डॉ. राय गोविन्दचन्द्र
प्रकाशक : प्रभातमिश्र शास्त्री
हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग
शक - १८९८, सं. १९७६

English

1. A History of Sanskrit Literature - Macdonell A.
Motilal Banarasidas, Delhi - 1966
2. A History of Sanskrit Literature
Chaitanya Krishna
Asia Publishing house,
New Delhi - 1962
3. Aspects of Sanskrit Literature
S.K.De
Firma Kim Private Limited,
Calcutta - 1976
4. Bhas - a - study
Pushalkar.A.D.
Munshiram Manoharlal,
Nai Sarak, Delhi - 1968
5. Critical Perspectives on the Ramayana
Edi. Jaydipsing K.Dodia
Sarup and Song, New Delhi - 2001
6. Contribution of Gujarat to Sanskrit Literature
Gautam Patel (Ed.)
Patan - 1998
7. Das Ramayana
Jacobi H.
(From - S.N.Ghosal)
Oriental Institute, Baroda - 1960
8. History of Classical Sanskrit Literature
Krishnamachariar.M.Motilal Banarasidas,
Delhi - 1970
9. History of Sanskrit Literature
(Classical Period) Vol.I by
Dr.S.N.Dasgupta and S.K.De
University of Calcutta - 1962

10. Lecture on Ramayana
Shastri V.S.Shrinivas
Central Arts Press,
Madras - 1968
11. Philosophical Approach to Sanskrit Allegorical Drama
Agrawal Usha
Sultan & Son,
Delhi -1962
12. Ramayana The Modern Work
S.L.N.Sibha General Bhi.
K.M.Munshi-R.R.Diwakar,
Bhartiya Vidya Bhavan,
Bombay - 1953
13. Sanskrit Drama of the Twentieth Century
Pub. : Satyavati Usha
Delhi - 1971
14. Study in Sanskrit Dramatic Criticism
Mainkar T.
Motilal Banarasidas
Delhi - 1971
15. Some Old lost Rama Plays
Dr.V. Raghavan
Anmalia University
Annamalalia - 1961
16. The Ramayana in Greater India
Dr.V.Raghavan
Pub.Sahitya Academy,
Delhi - 1975
17. The Ramayana Tradition in Asia
Dr.V. Raghavan
Sahitya Academy,
Delhi - 1988

18. The Social Play in Sanskrit
Dr. V. Raghavan
The Indian Institute of Calcutta - 1952
19. The Riddle of Ramayana
Vaidya C. V.
Meharchand Lachmandas,
Delhi - 1972
20. The Concept of Drama in Valmiki Ramayana
Benjamin Khan
Munshiram Manoharlal Press
Delhi - 1969
21. Theory of Rasa in Sanskrit Drama
Mishra K.R.
Vindhyanchal Prakashan
Bhopal - 1964
22. Woman in Sanskrit Drama
Dikshit Mrs. Ratnamayi Devi
Meharchand Lachhamandas
Delhi - 1964

ગુજરાતી

૧. અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ
ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કર વર્ણેકર
અનુ. અનંતરાય જે. રાવળ, વિજયા એસ. લેલે
પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર - મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય - ૧૯૯૨
૨. અર્ધ્ય - સંપાદક : પ્રા. આર. જે. જોશી
સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. વિસ્તાર સંસ્કૃત અધ્યાપક પરિવાર
(સંસ્કૃત સંશોધન લેખોનો સંગ્રહ)
રાજકોટ - ૧૯૯૯
૩. કવિ કીર્તિ - શ્રી મણિલાલ ભુલાભાઈ પટેલ
શેઠ જગમોહન હરજીવન સોનાવાલા હાઈસ્કૂલ ગ્રંથાવલી,
મહેમદાવાદ સન ૧૯૪૧
૪. કાવ્યાર્થ - અજિત ઠાકોર
પ્રકાશક : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ - ૧૯૯૨
૫. ગુજરાતના સંસ્કૃત નાટ્યકારો - ડૉ. વાસુદેવ વિ. પાઠક
પુસ્તક ક્રમાંક - ૧૦૭૫-૧૯૯૬
પ્રકાશક : યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,
૬. ગુર્જરેશ્વર - પુરોહિત કવિ સોમેશ્વર
ભટ્ટ વિભૂતિ બી.,
પ્રકાશક : સરસ્વતી પ્રકાશન, અમદાવાદ - ૧૯૮૧
૭. ગુજરાતનું સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્ય - મધુસૂદન વ્યાસ
પ્રકાશક : સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર - ૧૯૮૮
૮. નાટ્ય લેખન - પ્રા. ધનંજય ઠાકર
યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ - ૧૯૭૧

૯. પ્રાચીન સાહિત્ય - રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
ચોથી આવૃત્તિ - ૧૯૬૫
પટેલ રેવાભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાલા - ૬
અનુવાદકો - મહાદેવભાઈ દેસાઈ, નરહરિ પારેખ,
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ - ૧૪
૧૦. રામ અને કૃષ્ણ - કિશોરલાલ મશરૂવાળા
બીજી આવૃત્તિ - ૧૯૭૧
મુદ્રક - પ્રકાશક : શાંતિકુમાર હરજીવન શાહ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૧૪
૧૧. રામાયણ અને મહાભારત સહિત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કરુણરસ
ડૉ. જગદીશ જે. જોશી
પ્રકાશક : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ - ૨૦૦૦
૧૨. રામકથા પરિશીલન - પ્રા. ડૉ. માધવદાસ રામદેવપુત્રા
પ્રકાશક : પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ - ૧૯૯૬
૧૩. વાલ્મીકિ રામાયણ - ચી. ના. પટેલ
પ્રકાશક : નીલકંઠ પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ
પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૮૨
૧૪. વાલ્મીકિ રામાયણો અયોધ્યાકાંડ
સંપાદક : ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી
પ્રકાશક : સંસ્કૃત સેવા સમિતિ, અમદાવાદ
૧૫. વાલ્મીકિ રામાયણ - અયોધ્યાકાંડ
પ્રા. વસંતકુમાર એમ. ભટ્ટ
પ્રકાશક : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ - ૨૦૦૬
૧૬. વિક્રમોર્વશીયમ્ - પ્રા. પી. સી. દવે અને અન્ય
પ્રકાશક : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ - ૧૯૯૧

૧૭. વિદ્વંસ - ગોવિંદ કેશવ ભટ્ટ
પ્રકાશક : લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા મંદિર,
અમદાવાદ - ૧૯૮૧
૧૮. શ્રી અને સોરભ - ઉમાશંકર જોશી
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ પ્રા. લિ. - ૧૯૬૩
૧૯. સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય - રસિકલાલ છો. પરીખ
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ - ૧૯૯૦
૨૦. સંસ્કૃત રેડિયો રૂપક - ત્રિવેદી ઘનશ્યામ
સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર - ૧૯૯૮
૨૧. સંસ્કૃત નાટકો - એ. બી. કીથ
અનુ. નર્મદાશંકર પુરોહિત
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ - ૧૯૬૦
૨૨. સંસ્કૃત નાટકોનો પરિચય - ડૉ. તપસ્વી નાન્દી
યુનિ.ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ - ૧૯૬૧
૨૩. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા -
ડૉલરરાય માંકડ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ - ૧૯૪૩
૨૪. સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચયાત્મક ઇતિહાસ -
સંપાદક - ગૌતમ પટેલ, વિનોદ મહેતા
સંસ્કૃત સેવા સમિતિ, અમદાવાદ - ૧૯૮૫
૨૫. સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ - એ. ડી. શાસ્ત્રી
પોપ્યુલર બુક ડીપો, સુરત - ૧૯૬૭
૨૬. સંસ્કૃત વાઙ્મય પ્રદીપ -
જેઠાલાલ છો. શાહ, ૧૯૮૫

૨૭. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રીરામ -
સંપાદક - ગૌતમ પટેલ, વસંત પરીખ
સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર - ૨૦૦૪
૨૮. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સીતા -
હંસાબેન હિંડોચા - ૨૦૦૧
૨૯. સંસ્કૃત સમીક્ષા શાસ્ત્ર - ડૉ.રમેશ મ. શુક્લ
યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ - ૧૯૭૧
૩૦. સંશોધન અને સમીક્ષા - જયાનંદ લ. દવે
પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ - ૧૯૮૯
૩૧. સાત મહાકાવ્ય
પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૮૩
પ્રકાશક : કવિલોક ટ્રસ્ટ
લાવણ્ય વિજય પાર્ક, અમદાવાદ -

सामयिको

(१) संस्कृत :

१. प्रणव - पारिजात
संस्कृत मासिक पत्रम्,
संचालक - श्री कालिपद तर्काचार्य,
७/२, पी. डब्ल्यू.डी.रोड, कलकत्ता - ३५
२. विश्वसंस्कृतम्
विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान,
साधु आश्रम, होशियारपुर
३. संस्कृत प्रतिभा
१९५९, अंक - १, ३
साहित्य अकादमी
रवीन्द्र भवन, दिल्ली
४. संस्कृत साहित्य परिषद - १६८/९
राजादीनेन्द्र स्ट्रीट, कलकत्ता - ४
५. सागरिका पत्रिका
सागर विश्वविद्यालय, १९६५-६६-६७
६. साम्मनस्यम्
ओक्टो. २००५ अंक - ७८, ७९
श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद, अहमदाबाद

(૨) હિન્દી

૧. કલ્યાણ - વાલ્મીકિ રામાયણાઢ્ઢ
વર્ષ - ૧૮
ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર
૨. કલ્યાણ - રામાઢ્ઢ
વર્ષ - ૪૬, અંક - ૧
ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર
૩. કલ્યાણ - હનુમાનાઢ્ઢ
વર્ષ - ૪૯, અંક - ૧
ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર
૪. ધર્મયુગ - વિજયાદશમી વિશેષાઢ્ઢ, ૧૯૭૮
૫. માનસમણિ - મુકુન્દીલાલ નાગરિયા
ઑક્ટોબર - ૧૯૮૧

(૩) ગુજરાતી

૧. અખંડ આનંદ - દિપોત્સવી અંક
“અગ્નિ એશિયાના દેશોમાં રામાયણ કથા”
ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા
૨. કુમાર - ૬૦૦ મો સુવર્ણ જયંતિ અંક - વર્ષ - ૫૦
ડીસે. ૧૯૭૩ અંક - ૧૨
“આદ્ય રામાયણ” ડૉ. હસમુખ ધી. સાંકળીયા
૩. સ્વાધ્યાય - “છાયા નાટક”
૧૯૭૯ - અંક - ૧૬
મહેતા આર. પી

૪. સ્વાધ્યાય - “સંસ્કૃત નાટકો અને સામાજિક પરિવેશ”
શાસ્ત્રી સી. એલ, મે-૧૯૭૯
૫. સ્વાધ્યાય - “ગુજરાતી રંગભૂમિ અને સંસ્કૃત નાટકો”
વાસુદેવ પાઠક, સપ્ટે.૧૯૮૦
૬. સ્વાધ્યાય - “ગુજરાતનું સંસ્કૃત રૂપક ક્ષેત્રે પ્રદાન”
સંપાદક-રાજેન્દ્ર નાણાવટી
વિશેષાંક - પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર
પુસ્તક-૧૪, અંક-૧-૪, નવે.૧૯૯૬